

Բրիտանիա
և
Հայկական Հարցը
1915 - 1923

Ազատի Եմարտական

32(47.925)

u - 19
h2.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ցանկ՝ Ենթախորագիրերու

Ցանկ՝ Քարտէսներու

Ցանկ՝ Կրճատումներու

Յատաչարան

Օնորհակալութիւն

Նախարան

1. Ներածական, Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը՝ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Նախօրեակին	1
2. Հայանպաստ Մարդասիրական Ծարժումը Մինչեւ 1918	34
Ա. Հոգածու Դէմքեր	34
Բ. Քաղաքական Ծնշումի Խումբեր	47
Գ. Նպաստամատոյց Կազմակերպութիւններ	60
3. Բրիտանական Ծախեր եւ Հայկական Հարցը՝ Պատերազմի Ընթացքին	70
4. Բրիտանական Երկընտրանքներ, Մուտրուէն Սեր	126
5. Պատրանքներ, Սերէն Լօզան	191
6. Հայանպաստ Մարդասէրներուն Յուսախարութիւնը՝ 1918-էն ետք	251
Վերջարան	284
Մանօրագրութիւններ	290
Մատենագիտութիւն	317
Ցանկ Անուններու	336

607

1994p

ՅԱՆԿ ԵՆԹԱԽՈՐԱԳԻՐԵՐՈՒ

1. Ներածական. Բրիտանիա և Հայկական Հարցը՝ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Նախօրեակին	
Հայ Ժողովուրդի Սկզբնական Ծրջանի Պատմությունը	1
Հայ Ժողովուրդին թիւը՝ 1914-ի Նախօրեակին	3
Հայաստան՝ Բրիտանական Քաղաքականութեան Մէջ	5
Հայ «Յեղափոխական» Կուսակցութիւնները	15
Ատանայի Զարդը	22
Հայկական Պահանջները	23
Հարցին Խրթին Կէտը	24
1908-ի Յեղաշրջումը և Երիտասարդ Թուրքերու Չախտղանքը	26
Հայերու Հանդէպ Թշնամական Վերաբերում 1914-էն Առաջ	31
2. Հայանվաստ Մարդասիրական Ծարժումը Մինչև 1918	
Հոգածու Դէմքեր	34
Քաղաքական Ծնշումի Խումբեր	47
Նպաստամատոյց Կազմակերպութիւններ	60
3. Բրիտանական Ծախեր և Հայկական Հարցը՝ Պատերազմի Ընթացքին	
Բրիտանիան և Թուրքիան՝ 1914-ի Պատերազմի Նախօրեակին	70
Բրիտանիոյ Համար Հայկական Զարդերուն Նշանակութիւնը Պատերազմի Ընթացքին	72
Հայկական Զարդերը Միջոց՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Հանրային Կարծիքին Վրայ Ազդելու	76
Հայկական Զարդերը Միջոց՝ Պուկարիոյ Հանրային Կարծիքին ու Բրիտանիոյ Մամնտական Հզակտակներուն Վրայ Ազդելու	86
Հայկական Զարդերը Միջոց՝ Պատերազմական Ծիղը Խթանելու և Վարկարկելու Թուրքիան ու Գերմանիան	87

Հայկական Զարդերը Բրիտանիոյ Համար Միջոց՝ Հակազդելու Կայսերապաշտական Պատերազմ մը Մղելու	
Մեղադրանքներուն	91
1915-ի Հպածանքները Չիմուրակա՞ն Միջոցառումներ Էին Բրիտանիան և Ծէպէլ Մուսա	93
Բրիտանիա և Հայկական Մարդոյժ՝ Կովկասի Համար, 1917-ին Կովկասը՝ Պոլշեիկեան Յեղափոխութեան Ետք և Կովկասի Անկախ Հանրապետութիւնները	98
Զօրավար Անդրանիկը և Հայերուն Չիմուրական Նպաստը Դաշնակիցներուն	109
Բրիտանիոյ և Դաշնակիցներուն Կողմէ՝ Հայերուն Նկատմամբ Համակրական Արտաշայտութիւններուն Ծարժաւթիցները	111
Բրիտանիոյ Հողային Ծախագրութիւնը՝ Հայկական Նահանգներէն Հարաւ	112
	123

4. Բրիտանական Երկընտրանքներ. Մուտրութն Սեր

Բրիտանական Համակրանք Հայկական Նահանգներու Ազատագրումի Նկատմամբ, Բայց Ո՛չ Մէկ Ծօշափելի Ծրագիր	126
Մուտրութի Չիմուրական Կրճար Թուրքիայէն Չիջումներ Ապահովել Հայերուն Համար	127
Բրիտանական Մարդասիրական Հետաքրքրութիւն՝ Հայկական Նահանգներու Ապահովութեան Համար և Դժուարութիւններ	130
1918-ին Բրիտանիա Վճռական՝ Գերակայութիւն Ապահովելու Սև Ծովուն Մէջ և Թրքական Կայսրութեան Հարաւը, Փոխան Չիջումներու՝ Հիւսիս-Արևելեան Նահանգներուն Մէջ	132
Թրքական Դիմանալիտական Ծարտարութիւն՝ Մուտրութի Չիմուրական Բանակցութեանց Ընթացքին	142
Մուտրութի Չիմուրական Կողմէ՝ Բրիտանիան Յաղթական՝ իր Մրցակիցներուն Դէմ — Յրաման Վիրաբորում	142
Մուտրութի Չիմուրական Կողմէ՝ Կայսրական Համար Մուտրութի Չիմուրական Կողմէ՝ Պատճառ՝ Քեմալական Ծարժումի Անին	143
Խաղաղութեան Դաշինքը և Հայաստան.	146
Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը Համաձայն՝ Մեծ Հայաստանի մը և Յրամանական Հովանաւորութեան	149
Պատերազմական Նախարարութիւնը կը Հակառակի Յրամանական Հովանաւորութեան	154

«Բրիտանական Բաղաբականութեան Յայտարարութիւնը» Հայաստանի Նկատմամբ. Սակայն Ոչ Մէկ Պատասխանատուութիւն	158
Կովկասի Մէջ Բրիտանական Զինուորական Ներկայութիւն՝ 1918	160
Կոլմերթըն Սկեսալ. Նրկընտրանքներ	160
Բրիտանական Միջնորդութիւն Կովկասի Մէջ. Զանգեզուր,	
Ղարաբաղ, Նախիչևան, Կարս	164
Բրիտանացիներու Մեկնումը Կովկասէն	168
Բրիտանիոյ Պատերազմական և Հնդկաստանի	
Նախարարութեանց Թրքամէտ Դիրքորոշումը.	
Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը Անվճարական	171
Բրիտանական Ծածագրգոյթիւնը Հայաստանի Նկատմամբ՝	
Միայն Մարդասիրական. Սերի Դաշնագիրը Խոստումներու	
Ամբողջացում՝ Թուղթի Վրայ	181

5. Պատրանքներ. Սերի և Լօզան

Սերի Դաշնագիրը	191
Դաշնակիցներուն Մասամբ Խարուսիկ Դիրքորոշումը	
Սերի Դաշնագիրին Նկատմամբ	194
Բրիտանիոյ և Դաշնակիցներուն Խարուսիկ Դիրքը Կովկասի մէջ.	
Կովկասեան Պետութիւններուն Կը Տրուի Հակապոլշեիկեան	
Ուղղութիւն, Բայց՝ Ոչ Գործնական Օգնութիւն	201
Քեմալական ու Պոլշեիկեան Գործակցութիւն և Մրցակցութիւն	211
Լեոն Ծանթի Պատուիրակութիւնը Մոսկուայի Մէջ	215
ԹԷ՝ Բրիտանիոյ և թէ Սովետական Ռուսիոյ Կողմէ Ծնշում	
Հայաստանի Վրայ՝ Ազդեցութեան Համար	218
Հայաստան Լքումը՝ Բրիտանիոյ և Դաշնակիցներուն Կողմէ.	
Հայ-Քեմալական Պատերազմ	220
Բրիտանիոյ Կողմէ Սիւլա Առաջնորդութիւն Հայաստանի.	
Հայաստան Պատրանքներու Մէջ. Ալեքսանդրապոլի	
Դաշնագիր	229
Պատճառներ՝ Հայաստանին Վիճակուած Զախորդութեանց	234
Հայաստանի Սովետականացումը և Փետրուարեան	
Ապստամբութիւնը	237
Սովետական Ռուսիոյ Պատրանքները	241
Թորքիոյ Նկատմամբ՝ Բրիտանական Բաղաբականութեան	
Միասնութիւնն ալ Պատրանք	242
Համաձայնական Պետութիւններուն Միակամութիւնը Թորքիոյ	
Նկատմամբ՝ Պատրանք. Լօզանի Վեճածողովը	245

6. Հայանպաստ Մարդատրներուն Յուսախարութիւնը՝ 1918-էն Ետք

Հայանպաստ Բրիտանացիներուն Ծնշումը՝ Բրիտանական	
Կատավարութեան Վրայ	251
Կիլիկիոյ Ողբերգութիւնը և Հայատրները	257
Պարուպայի Հայկական Վրանաքաղաքը Միջագետքի Մէջ և	
Նորթֆոլթ	259
Նորթֆոլթ և Արմինիըն Ռեֆիւճիզ (Լորտ Մէլլըրզ) Ճանտը	
Սովետական Հայաստանի մէջ	262
Ազգերու Լիկայի Բնակեցումի Ծրագիրը, Նանսէն, և Ծրագիրին	
Զախորդութիւնը	265
Հայ Գաղթականներու Թիւ և Նպաստ	269
Հայատրներուն Ընդվզումը. Բայց Նաև Յոյսը՝ Հայ Ժողովուրդի	
Վերապրումին Նկատմամբ	270
Բրիտանական Հայանպաստ Ծնշումը Ամբողջովի՝ն Զախորդած	275

Վերջաբան

ՅԱՆԿ ՔԱՐՏԷՍՆԵՐՈՒ

1. Տիգրան Բ.-ի Կայսրությունը	2
2. Հայաստան Հին և Միջին Դարերուն	2
3. Արևմտահայաստանի Վարչական Բաժանմունքները 1914-ին	4
4. Օսմանեան Սահմանագիծը Սան Ստեֆանոյի և Պերլինի Դաշնագիրերուն Համաձայն	11
5. Բրիտանական Հողային Ծախագրողությունները Պատերազմի Ընթացքին՝ Անաթոլիայէն Հարստ	124
6. Հայաստանի Սահմանները՝ Բրիտանական Պատուիրակութեան Կողմէ Առաջարկուած՝ 1919-ին	157
7. Արևմտեան Անդրկովկասի Գաւառները	167
8. Նախագահ Ռուսոյի Ուիլսոնի Տուած Սահմանները	193
9. Հայաստան, Նախագահ Ուիլսոնի Կողմէ 1920-ին Առաջարկուած Սահմաններ, Նաև Արդի Հայաստանի Սահմանները	238

ԿՐՃԱՏՈՒՄՆԵՐ

Arm. Nat. Deleg. Papers, microf.	Armenian National Delegation Papers, microfilm (at the Armenian General Benevolent Union Library, Saddle Brook, New Jersey)	Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Թղթածրար, մանրածապաւէն (Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Գրադարան, Սեստըլ Պրոք, Նիւ Ճըրզի)
BAC	British Armenia Committee	Բրիտանական Հայաստան Կոմիտէ
BDOW	<i>British Documents on the Origins of the War 1898-1914</i> (ed. G. P. Gooch and H. Temperley)	Բրիտանական Փաստաթուղթեր 1898-1914-ի, Պատերազմի Ծագումին Վերաբերող (խմբ. Ծ. Փ. Կուչ և Հ. Թեմփլըյի)
CAB	Cabinet	Նախարարներու Խորհուրդ
C. in C.	Commander-in-Chief	Ընդհանուր Հրամանատար
CO	Colonial Office	Գաղթային Նախարարութիւն
col.	column	սիւնակ
DBFP	<i>Documents on British Foreign Policy 1919-1939</i> (1st series)	Փաստաթուղթեր 1919-1939-ի Բրիտանական Արտաքին Քաղաքականութեան Վերաբերող (ա. շարք)
EC	Eastern Committee (of the War Cabinet)	Արևելեան Կոմիտէ (Պատերազմական Դաճիճի)
f.	folio	էջ
fn.	footnote	ստղատակի ծանօթագրութիւն
FO	Foreign Office	Արտաքին Գործերու Նախարարութիւն
ibid.	ibidem	ճոյն տեղը

MP	Member of Parliament	Խորհրդարանի Անդամ
min.	minute	ատենագրության յօդուած
n. d.	no date	ատանց թուականի
PP	Parliamentary Papers	Խորհրդարանային Թղթա- ծրարներ
PRO	Public Record Office, London	Պետական Արձանագրու- թեանց Պաշտօնատուն, Լոն- տոն
Rep. of Arm. Archives	Archives of the First Republic of Armenia (at Boston, Massachusetts)	Հայաստանի Ա. Հանրապե- տութեան Արխիւներ (Պոսթըն, Մէտչուսեց)
SS	Secretary of State	Պետական Քարտուղար
WO	War Office	Պատերազմական Նախարա- րութիւն

ՇԱՏՄԻՐԵԼԻ

ԱՍՏՂԻԿ ՊԱՒԻԿԵԱՆՆԻ (ՆԱՍԻՊԵԱՆ)

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԾՆՈՐՀԱԿԱԼ ՈՒԹԻՒՆ

Այս գիրքին հայերեն հրատարակությունը կը պարտիմ Մեկզոնեան Կրթական Հաստատության երթմնի ուսուցիչիս՝ հայրենասիրության և քարհին ու գեղեցիկին սերմնացան Վահե-Վահեանին: Ան միշտ ալ գորգորանքով հետևած է՝ ինչպէս իմ՝ նույնպէս նաեւ բոլոր իր աշակերտներուն ուսումնառության և ստեղծագործական քայլերուն: Ոչ միայն թելադրեց ան ու ստիպեց որ գիրքս թարգմանէի հայերէնի, այլ նաեւ վեհաճանճօրէն յանձն առաւ անոր խղճամիտ վերանայումին դժուարին աշխատանքը: Իր օգնութեան և քաջալերանքին շնորհիւ է որ լոյս կը տեսնէ այս հատորը, և ես խորապէս երախտապարտ եմ իրեն:

Անկեղծ շնորհակալութիւններս կը փափաքիմ յայտնել նաեւ հայերէն քառ ու քանի նութիւնակներ Պրն. Արամ Սեփեթեանին և Պրն. Անդրանիկ Տազէսեանին՝ այս գիրքին թարգմանութեան և հրատարակութեան զանազան աշխատանքներուն համար իրենց ընծայած աջակցութեան համար:

Մայիս, 1994

Ա.Գ.ՊԻՆՆԱՍԻՊԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայկական հարց մը գոյութեան եկած է վաղուց, սկսեալ պատմական այն իրադարձութիւններէն, որոնք վերջ են տուած հայոց պետական կեանքին, անբոս ու բաժան-բաժան են ըրած հայկական բնաշխարհը և մասնատուած են վերապրող բնակչութիւնը անոր:

Հայոց այդ կործանած պետութիւնը վերականգնելու փորձեր կատարուած են յաճախ, ԺԸ. դարէն սկսեալ՝ նկատառութեան արժանի՝ չափերով: Ունեցած են անոնք մասնակի յաջողութիւն միայն, վաղանցիկ տեսողութեամբ: Ինքնուրոյն պետութեան մը ընծայելիք պաշտպանութեան շնորհիւ՝ ապահով և անխանգար կեանքի մը վերատիրանալու և իրեն ինչպէս նաեւ ընդհանուր մարդկութեան ի շահ գեղեցկութիւն ստեղծելու իր կոչումին իրագործման քաղաքացի, սակայն, երբէք չէ մարած հոգիին մէջ հայութեան:

Այդ բաղձանքը, ի վերջոյ, «Հայկական Հարց» բնորոշումով, աշխարհի միջոցաւորներուն ճակատագիրը տնօրինելու հետամուտ արեւմտեան քրիստոնէայ պետութիւններուն նկատառումին ներկայացուած է ԺԹ. դարու վերջին քառորդին, 1877-1878-ի ուս և թրքական պատերազմին ստեղծած կացութեան հետեւանքով: Յաղթական Ռուսիոյ և պարսեալ Թուրքիոյ միջեւ, 1878-ի Փետրուար 10-ին կնքուած Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերատեսութեան երախտէկոյ յտաջադրանքով կը զամարտի Պերլինի Վեհաժողովը, նախաձեռնութեամբ՝ գլխատրարար Անգլիոյ, Գերմանիոյ, Աւստրո-Հունգարիոյ, Իտալիոյ և մասնակցութեամբ Թուրքիոյ: Եւրոպայի և միջին ու մերձատր Ասիոյ միջոցաւորներուն ճակատագիրը իրենց սեփական շահերուն համապատասխան ձեռք մտօրինելու հետամուտ արեւմտեան քրիստոնէայ պետութիւնները համախմբող այդ Վեհաժողովին նկատառութեան կը յանձնուի նաեւ «Հայկական Հարց»-ը, առաջին անգամ ըլլալով:

Երբ տարուան մուլիսի 13-ին կնքուած Պերլինի Պայմանագիրը ո՛չ միայն կը գտնէ Ռուսիան՝ Թուրքիոյ վրայ տարած անոր յաղթանակին գրեթէ բոլոր ձեռքբերումներէն, այլ նաև փոփոխութեան կ'ենթարկէ Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագիրին հայոց վերաբերեալ 16-րդ յօդուածը: Անոր թուահամարը կը վերածուի Թ-ի և հիմնովին կ'ալլափոխուի բովանդակութիւնը: Իր սկզբնական ձևով՝ 16-րդ յօդուածը յստակօրէն պարտադրութեան տակ կը դնէր Թուրքիան,

յաղթական կողմին անդամներուն կը ձգտի իրացնել թուրքին ձեռքը մնացած հողերէն պատսոս հող աւելի, կամ ստանձնաշնորհումներու՝ անոր իշխանութեան տակ գտնուող տարածութիւններուն վրայ:

Այդ հարցին մէջ, Ճրանսան կը հանդիսանայ ամէնէն աւելի դատապարտելի անդամը յաղթական կողմին: Մէկ օրէն միայն, կը մտնուայ ան իր հանդիսատր խոստումները հայոց: Թուրքին կը լանձնէ Կիլիկիան ամբողջ եւ Սուրիոյ այն մասերը, ուր պատսոսն էին գտնուող վերապարող հայերը Մեծ Եղեռնէն — Ինքնաճարտէր, Ճէպէլ Մուսան, Անտիոքի շրջանը ամբողջ ու մեծ մասը Քէսայի:

Անգլիան, իր կարգին, կը շարունակէ վարել դարատր հնութիւն ունեցող իր քաղաքականութիւնն ու ռազմավարութիւնը, որոնք ունեցած են հակառուս ու թրքանպատսոս քննարկ: Հետամուտ է եղած ան որ ռուսական բանակը չկարենայ իջնել դէպի հարաւ, դէպի տաք ջուրերը, եւ իր տիրապետութեան տակ առնել քարիդի ընդերքով հարուստ տարածութիւնները այդ շրջանին: Պէտք չէր որ կարենար մտնուայ ան Կասպից Ծովին ու փորձեր խանգարել Բրիտանիոյ անապարհը դէպի Հնդկաստան: Այդ նպատակէն մղուած՝ պէտք էր որ քաջալերէր ան փանթուրանական ձգտումները թուրքերուն, հոգ չէր որ հայերը ճգմունքի տակ: Բրիտանիոյ բանի մը պետական գործիչներուն եւ ընկերակցին կազմակերպութիւններէն ոճանկ կողմէ ցոյց տրուած քարեացակամ կնցումըք դէպի Հնդկաստան: Այդ նպատակէն մղուած՝ պէտք էր որ քաջալերէր ան փանթուրանական ձգտումները թուրքերուն, հոգ չէր որ հայերը ճգմունքի տակ: Բրիտանական կառավարութեան կողմէ պաշտօնակատարէն որդեգրուած ու հետետողակամորէն գործադրուած քաղաքականութիւնը այդ մարզին մէջ մնացած է միշտ անփոփոխ ու բացած է կործանարար աղէտի դուռ ի վնաս մեզի:

Մասնատր ուշադրութեան արժանի է՝ այս երկասիրութեամբ քննարկուած ժամանակաշրջանէն որոս ինկող, բայց ինքնին կենսականօրէն շահեկան իրադարձութիւն մը Բրիտանիոյ պատմութեան մէջ: Այդ դրտագին մտահմանումը պիտի ըլլար անճնելի՝ ազգային-հասարակական կեանքի մէջ պատասխանատու դիրքի վրայ գտնուող ո՛րեւէ հայու եւ ռուսի՛ ալ համար: Կու տանք այդ դրտագը քան մէկի հանդէպ՝ Բրիտանիոյ քաղաքական կեանքին մէջ սկանաւոր դէմք մը, William Pitt կրտսերը, որ որդին էր նոյն անունը կրող իտալիտ վարչապետին, երբ ինքն ալ կը հասնի վարչապետի պաշտօնին, 1783-ի վերջերք, Բրիտանիոյ Խորհրդարանին քեմէն արտասանած իր սուսքին ճարին մէջ կ'անդրադարձայ զինտրական այն շարժումներուն, որոնք ճակատաշունչները կը հանդիսանային Եւրոպայի հիւսիս-արեւելեան շրջաններէն սկիզբ առնող վտանգատր երեւոյթի մը: «Ճարական բանակը կը պատրաստուի իջնել դէպի Անդրկովկաս՝ կ'ըստ ան, «ի իշխանութեան տակ առնելու համար ռազմական ու տնտեսական մեծ արժէք ներկայացնող այն տարածութիւնները, որոնք վրայ կը տիրեն այժմ պարսիկներն ու թուրքերը: Հայերը, վաղուց ի վեր, կրօնական ու ձեւով մը ցեղային կապերով ալ զօրացած ջերմ զգացումներ կը տածեն հանդէպ հիւսիսի հակային, որուն «Քնեո» մակդիրն են տուած, իրրեւ արտայայտութիւն սիրոյ, հիացումի եւ վստահութեան, եւ անկէ է որ կը սպասեն իրենց

փրկութիւնը թուրք ու պարսիկ բռնակալութիւնէն»: Իր ճառը կ'եզրափակէ բանաձեւով մը, որ պիտի դառնար մնայուն արտայայտութիւնը՝ Բրիտանիոյ քաղաքական մտածողութեան ու ռազմավարական սկզբունքին: Բրիտանիան պիտի միշտ հետեւէր քաղաքականութեան մը, որով կարենար Ռուսիան հեռու պահել Անդրկովկասէն: Անոր բանակները պէտք չէր որ կարենային մտնուայ այդ հողին: Ու կ'եզրափակէ՝ «Իսկ եթէ օր մը «Քնեո» յաջողէր ոտք դնել այդ հողին վրայ, պէտք էր որ Բրիտանիան արդէն կատարած ըլլար այն գործը որուն հետեւանքով, չկարենար հոն հանդիպիլ ան մէկ հատիկ քնտրողի սնգամ, որ կարենար դիմատրել զինք»: Թուրքին, ազերիին ու պարսիկին ուղղուած կոչ մըն էր այդ յայտարարութիւնը, որ իշխելու ժողովորդներուն կու տար բացարձակ ազատութիւն՝ հետեւելու ընթացքի մը, որով բնաջնջէին այդ շրջանի հայութիւնն ամբողջ: Այդ կոչին ընդառաջումը, մաս առ մաս փորձուելէն ետք իշխելու ժողովորդներուն կողմէ, թուրք ճիւղներուն մանրամասն ծրագրումովը հասաւ իր գարնտրելի լուծին, 1910-1920-ի ընթացքին, ընդգրկելով հայութիւնն ամբողջ:

Բացայայտ է թէ այս երկասիրութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, պարսաւ մըն է անաւ ընդդէմ Բրիտանիոյ, Երթախի ու քարեկիրք, արդարացի եւ խզգախ, հիմնուած ըլլալով նոյնինքն Բրիտանիոյ հայրաքայտած փաստագրական տուեալներուն վրայ:

Իր խորաքափանց ու ողջախոն դատումով, Դուտ. Ազգայի Նասիպանը հասած է այն համոզումին թէ Ռուսիան, ցարական իշխանութեան շրջանին եւ այնուհետեւ՝ խորհրդային իրաւակարգի օրերուն, պաշտպան է կանգնած հայութեան, մէկէ աւելի առիթով, ու փրկած է զայն վերջնական փճացումէ: Կրնայ ան առաջնորդուած ըլլալ մարդասիրական զգացումէ, կամ հայոց կողմէ իրեն հանդէպ ցոյց տրուած հաստատութիւնը գնահատելու տրամադրութիւնէն: Կրնան իր սեփական շահերէն թելադրուած ըլլալ փրկարար այդ քայլերը: Իրրեւ ողորմութիւն ընծայուած բարիքը պիտի ըլլար տեսական: Մեր բախտադրութիւնը փնտոնեք մենք այն իրողութիւնէն թէ շահերու նմանութիւն կ'այ Ռուսիոյ նման հզօր ուժի մը եւ այլապէս վտանգուած մեր ժողովորդին միջեւ:

Ազգային այս երկասիրութիւնը վստահելի ուղեցոյց մըն է հայոց արկածայից ճանապարհին վրայ, չհինցող դասագիրք մը անոնց համար յատկապէս, որոնք ունին կամ կրնան ունենալ պատասխանատու դեր՝ ազգային-հասարակական մեր կեանքին մէջ: Մեր գոյութեան տեսականացումը կ'սպասուի, կը զգացնէ ան, մեր հոգեկան, մտատր ու ֆիզիքական ուժերուն միանուլումէն, մեր բարեկամներուն հանդէպ տեսական հաստատութիւնն եւ մեր սպասած լուսաորոշ մտածողութիւնէն:

Մաղթենք արտանց որ անողջ եւ անողջ մնան միտքն ու մարմինը մեր Ազգայինն ու ըլլալ ան ուժաթափ՝ ազգին ու հայրենիքին ծառայելու տեսլանորդ իր ճանապարհին վրայ:

ZCZC ABT556 URL345 02/111 12
LEBN CO WUER 107
KTGHMIAU21N 107/96 0/4 1008 AMPLIATION

SARKIS ABDALIAN
C/O ANTRANIK YOUTH ASSOCIATION
BELIM BOUSTANI STREET WAT WAT
PO BOX 11-1326
BEYROUTH LIBAN

KOHUNAG SERDOV GARTATZI TZER 7 MARTI KAMAGE STOP DRACHENK VUR
HARKARJAW DIGIN NASIBIANGHAIERENI TARKMARENE IR SHAW SHAHEGAN
KIRKE STOP SIROV GUDRAMATRENK MEG HAZAR DOLLAR KHENTRELOY VUR
MAIR ATOR ARAKVI HINK HARIUR ORINAK STOP HADJETZELK MEZ DEGHEAK
BAHEL THE INTCH DJANABARHOV BIDI GADARVI ARAKUME IEV UUR BEDRE
POKHANTZENK HAZAR DOLLARE STOP SHENORHAGALUTIUN TZIN PARI
MAGHTANKNERU HAMAR STOP ASTVADZ TZEZ BAHE BARBAKE KATCHAROGHTCH
TZEZI HADJUK HAYRENAKEVER NERSHENTCHUMNEROV STOP SHIP
ETCHMIADZHEN TZEZI MER KENAHADANKE IEV ORHNUTIUNE STOP
VASKEN ARATCHIN CATHOLIKOS AMENAIN HAIOTZ

Վազգէն Ա. Հայրապետին կողմէ հրատարակչին ուղղուած
հետազոտելու նամակին հայաստան վերադարձութիւնը, 20 Յունիս,
1992-ին ստացուած:

Sarkis Abdalian
c/o Antranik Youth Association
Selim Boustani Street, Wat Wat
P.O. Box 11-1326, Beirut, Lebanon

Գոհունակ արտով կարդացի Ձեր 7 Մարտի նամակը: Որքան ենք որ
յարգարժան Տիկ. Նախապետը հայերէնի թարգմանք է իր շատ շահե-
կան գիրքը: Միտով կը տրամադրենք մէկ հազար տոլար, խնդրելով որ
Մայր Աթոռ ստաբլի 500 օրինակ: Հանձնելք մեզ տեղեակ պահել թէ ինչ
ճանապարհով պիտի կատարուի առաքումը, եւ ո՞ր պէտք է փոխանցել
հազար տոլարը: Ենթոմակայութիւն ձեր բարի մտորանքներուն համար:
Աստուած ձեզ պահէ պահպանէ քաջաողոջ՝ ձեզի յատուկ հայրենասնուր
ներշնչումներով: Սուրբ Էջմիածնէն ձեզի մեր գնահատանքը եւ
օրհնութիւնը:

ՎԱԶԳԷՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՎԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Այս գիրքը քննարկումն է Բրիտանիոյ դիրքորոշումին՝ թէ՛ Հայ ժո-
ղովորդին հանդէպ (Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին մէջ Թուրքիոյ
մուտքէն ետք ընդդէմ Բրիտանիոյ), եւ թէ՛ Ռուսական Կայսրութեան քայ-
քայուն հետևանքով տեղծուած Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ:
Անհրաժեշտօրէն կը քննուի այստեղ Բրիտանական կառավարութեան
քաղաքականութիւնը որ ձևատրուած էր՝ ռազմական, քաղաքական, կայսե-
րական եւ տնտեսական եղափոխտող նկատառումներով: Մտնէն ուշադրութիւն
կը դարձուի ոչ միայն Նախարարներու Խորհուրդի ատենագրութիւններուն եւ
Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պաշտօնագիրներուն, այլ նաև
Հնդկաստանի Նախարարութեան տեսակէտներուն, քանի որ Բրիտանիան, այն
ատեն, աշխարհի մէջ ամենամեծ թիով մահմետական հպատակ ունեցող պե-
տութիւնն էր. Պատերազմական Նախարարութեան՝ որ շեշտուած ազդեցութիւն
մըն էր ձեռք բերել պատերազմին պատճառաւ. ու Լոյս Եորճի՛ն՝ որ յաճախ
անճանալան դիտանագիտութիւն մը կը վարէր, Արտաքին Գործերու Նախարար-
ութիւնը փոխարինող: Գիրքը նաև կը քննարկէ, ցարդ չգործածուած փաստա-
թուղթերու միջոցաւ, գործունէութիւնները Հայանպաստ խումբերուն, որոնք
բոլորն ալ Բրիտանական զօրատր մարդասիրական աւանդութեան մը կը հետե-
ւէին եւ կը ջանային կառավարութեան վրայ ազդել՝ արտաքին քաղաքակա-
նութեան «ազնուապետական» հին ըմբռնումէն «ժողովրդավարական» ձի
փոխանցման այդ շրջանին:

Այսպիսի քննարկումի մը լաւագոյնս պիտի ծառայէր թեմափոք մտեցումը
(ստանց ժամանակագրութիւնը անտեսելու), նիւթերուն տալու համար մտա-
ծումի միասնութիւն եւ յստակութիւն: Միւս կողմէն, հակառակ ընձայուած ուշա-
դրութեան, անխուսափելի դարձան կրկնութեան պարագաներ տեղ տեղ:
Գիրքին համար, բնականաբար, մեծ չափով գործածուած են Բրիտանական
ձեռագիր արխիւները: Բայց գործածուած են նաև Հայկական կարևոր
արխիւային նիւթեր՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Պոպընըն եւ Նիւ
Եորքիէն: Թէ՛ Բրիտանիոյ եւ թէ՛ Հայաստանի ներքին պատմութիւնը որոս կը
մնայ այս ուսումնասիրութեան սահմանէն: Հետեւաբար, փորձ չէ եղած
անդրադառնալու անոնց, քացի այն պարագաներէն, որ անհրաժեշտ էր այդ
անդրադարձումը՝ հիմնական նիւթին հասկացողութեանը նպաստելու համար:

Հայանպաստ խումբերը, 1915-1923-ի ընթացքին, յաճախ կ'անդրադա-
նային Հայաստանի նկատմամբ Բրիտանիոյ ունեցած անցեալի պատաս-
խանատութեան: Անհրաժեշտ էր, հետեւաբար, ունենալ ներածական գլուխ
մը որ ուրուագծէր, 1878-էն սկսեալ, Բրիտանիոյ ներգրաւումը Հայկական
Հարցին մէջ: Բրիտանիոյ շահագրգռութիւնը, Համաշխարհային Առաջին Պա-

տերազմէն առաջ, կը հետամտէր Ռուսական ազդեցութիւնը արգիլելու՝ Հայկական հողամասերուն վրայ: Հետեաքար, բարեհորդունները, որոնք կրնային օգտակար ըլլալ Հայ ժողովուրդին, շատ անկի նուազ կարեւոր նկատուեցան քան ռազմականօրէն արժէշատը Հայկական հողամասերը: Երկրորդ գլուխը կ'որոտագծէ Հայանպաստ ճնշումի խումբերուն և նպաստամատոյց կազմակերպութիւններուն աշխատանքը և անպատ նուիրումը՝ մինչև 1918: Երրորդ գլուխը կը փաստագրէ, առաջին անգամ ըլլալով, Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ 1915-ի Հայկական ռազմակիրներուն օգտագործումը ի նպաստ պատերազմական ճիգին և կը քննարկէ Հայաստանի ազատագրումին համար Բրիտանական «երաշխատութիւններ»ուն ենթակառոյցը: Չորրորդ գլուխը կ'որոտագծէ Բրիտանիոյ յետ-պատերազմեան երկայն-րի դժուարութիւնները. անոր անկարողութիւնը՝ Հայաստանի մասին իր համակրական յայտարարութիւնները հաշտեցնելու յետագայ իր այն դժկամակութեան հետ, որ հետո կը պահէր զինք պատասխանատուութիւն ստանձնելէ ի նպաստ երկրամասի մը, ուր ինք այլևս կորսնցուցեր էր իր շահագրործութիւնը, անգամ մը որ գերակայութիւն էր սպանովք Պարսից Ծոցին մէջ: Չորրորդ գլուխը նկատի կ'առնէ նաև Բրիտանիոյ հակասական քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ, իբրև հետեանք իր նպատակակետերուն ու տնտեսական իր աղբիւրներուն միջև երևան եկած անհամեմատութեան: Հինգերորդ գլուխը կը քննարկէ Բրիտանիոյ պատրաստութիւնը: Թէ՛ Անաթոլիայի և թէ՛ Կովկասի նկատմամբ այդ պատրաստութիւնը արդիւնքն էին՝ պատերազմի ընթացքին անոր ձեռք բերած անհայեցողաց վարկէն և որ ստեղծուած կացութեան: Անոր զինուորական ոյժն ու տնտեսական միջոցները կը նուազէին՝ ատոնին ճնշումներու տակ: Այդ պատրաստութիւնը փաստօրէն աղիտայի եղան Հայաստանի համար: Վեցերորդ գլուխը կը նկարագրէ մարդասիրական Հայանպաստ խումբերուն յետ-պատերազմեան ճիգերը՝ Բրիտանական կառավարութեան ստիպելու որ ազդու օգնութիւն տար Հայաստանի, և անոնց դառն յուսախարութիւնը՝ կառավարութեան ընդատաջումի ձեւէն ու չսփէն: Այս խումբերուն ճնշումը կրցաւ միայն մղել Բրիտանական կառավարութիւնը որ *ցուցադրութեան վերածել* ինչ որ կ'ընէր: Այդպէսով, անոնք անողոքակիօրէն նպաստեցին հայ ժողովուրդին երազային յոյսերուն: Հայ ժողովուրդը նախընտրեց իր նակատագիրը կախել պահել հետաւոր Եւրոպայէն, փոխանակ պատշաճեցումի վճարական քաղաքականութեան մը հետեւելու Կովկասի մէջ: Գիրքը կ'ըզրակացնէ թէ Բրիտանիոյ համակրանքը հայ ժողովուրդին նկատմամբ և իր ռազմական շահերը երբեք չծուլուեցան համապարփակ ամբողջութիւն մը կազմող միակ քաղաքականութեան մը մէջ:

Այս գիրքին պատրաստումը անկարելի պիտի ըլլար՝ առանց շատ մը անձնատրութիւններու մատուցած օգնութեանը: Բայց քանի որ անոր մեծ մասը հիմնուած է Օքսֆորտի Համալսարանի դոկտորական աւարտանախն վրայ, ամէնէն անկէ երախտապարտ եմ եւ ուսումնական իմ ղեկավարիս, Դոկտ. Ակաթիա Ռեմին, D. Litt., իր տեսակօրէն ինծի ընծայած թանկագին առաջ-

նորդութեան և տուած խորհուրդներուն համար: Դիւանագիտական պատմութեան իր խորունկ գիտութեան և փորձառութեան, ինչպէս նաև իր ժամերկն՝ ստատաձեւներէն տրամադրեց՝ քննարկելու համար գրածներն թէ՛ որպէս խորք և թէ՛ որպէս ոճ: Երախտապարտ եմ նաև Փրոֆեսոր Մ. Ս. Էնտերբըրգին՝ իր օգտաշատ թելադրութիւններուն համար, ու Դոկտ. Ալպեր Հուրանիին՝ որ Մերձարտ Արեւելքի պատմութեան և ժողովուրդներուն իր խորունկ հասկացողութիւնը միշտ ալ ազնուօրէն բաժնեց ինծի հետ: Դոկտ. Ա. Պէլլեր-Բանկ, Փարիզի, առանց թերացումի պատասխանեց այս շրջանի Հայոց Պատմութեան մասին իմ հարցումներու: Հետեաքար, կը փափարիմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւններս յայտնել իրեն: Մեծապէս երախտապարտ եմ նաև Օքսֆորտի իմ Գոլէճիս, Լէյտի Մարկլէթ՝ Հոլի ՏՅօրէնին և դասախօսներուն՝ այն մեծ ազնուութեան և քաջակերանքին համար, զորս միշտ վայելեցի իրենց մօտ, իբրև պատմական ուսումնասիրութեանց ուսանող:

Խորապէս երախտապարտ եմ հետեւեալ գրադարաններու պաշտօնութեանց՝ ինծի տրուած օգնութեան համար — Դաշնակցութեան Արխիւներու Կեդրոնին, Պոսթըն, Մէլեշուսեց. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Գրադարանին, Սեւըլ Պրուք, Նիս Երզրի. Պոսլիլըն Գրադարանին, Օքսֆորտ, ուր կատարեցի աշխատանքիս մեծ մասը. Պրիսթլի Համալսարանի Գրադարանին. Բրիտանական Գրադարանին, Լոնտոն. Չրչիլ Գոլէճի Գրադարանին, Գեմպրիք. Օքսֆորտի Համալսարանի Պատմութեան Բաժնի Գրադարանին. Լորտերու Տան Գրադարանին. Կայսերական Պատերազմական Թանգարանին. Հնդկաստանի Նախարարութեան Գրադարանին. Աշխատատրական Կուսակցութեան Արխիւային Կեդրոնին, Լոնտոն. Լամպլթ Պալատի Գրադարանին. Պատական Արձանագրութեանց Պաշտօնատան. Քուլչըրներու Գրադարանին, Լոնտոն. Ռոսոմ Հատի Գրադարանին, Օքսֆորտ. Սենթ Էնթընիզ Գոլէճի Միջին Արեւելեան Կեդրոնին, Օքսֆորտ. Սենթ Տէիմիքլի Գրադարանին, Հօւերտլէն. և Թրինիթի Գոլէճի Գրադարանին, Գեմպրիք:

Ազնուափայլ Տիկին Հոկ՝ Պրենչլիէն, Քենթ, Տիկին Էլիզաբէթ Պոտս՝ Տօնսըն Փլեյսէն, Լոնտոն, և Պրն. Ռոպին Հոճքի՝ Պարսկփա Հատան Զայմարտի մօտ, ինծի տրամադրեցին ոչ միայն Նոբլ Պարսընի, Էնիօրն Ռիլիքմփի և Թոմաս Հոճքիի իրենց մօտ գտնուող անձնական թղթածրարները, այլ նաև իրենց մեծ ազնուութիւնը ցուցաբերեցին զանազան ուրիշ ձեւերով: Հանոյթով կը փափարիմ իմ ամենաշնորհ շնորհակալութիւններս յայտնել իրենց: Պրն. Ռոնըլտ Սը Պանսըն՝ Ուոլըմ Էպիլէն, Էսէքս, ինծի հաղորդեց Կերպաճորն Հարըլտ Պարսընէն կրած իր անձնական տպատրութիւնները, որոն համար, նոյնպէս երախտապարտ եմ սրտանց:

Կ'անդրադառնամ թէ անկարելի է հոս յիշատակել բոլոր այն բարեկամներս, որոնք հետաքրքրութիւնը՝ աշխատանքիս, և անպատ ազնուութիւնը ինծի հանդէպ՝ եղան աղբիւր մը քաջակերանքի: Իրենց բոլորին կը յայտնեմ իմ ամենաշնորհ շնորհակալութիւններս:

1. ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ.

ԲՐԻՏԱՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ՝

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԾՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Եփրատ գետի դուրս ցցուած շրջանին արեւելեան կողմը եւ Կովկասեան լեռներուն հարաւոյ տարածուած երկրամասէն՝ Հայաստանի բնակիչներուն վերաբերեալ ամենամիևն վկայութիւնները կը գտնուին ք.ա. տասնըշորրորդ դարէն մնացած հիթիթեան պնակիտներու վրայ: Անոնք կը յիշատակեն Հայաստանի պզտիկ թագաւորները եւ Ազգիի ցեղախումբերը: Յետագային, ասորական արձանագրութիւն մը Սարկոն Ա.-ի կողմէ (880-948 ք.ա.) կ'ակնարկէ Արմենի եւ Ծիւպրիա ցեղախումբերուն: Բայց այս շրջանին մէջ, առաջին միացեալ եւ զօրաւոր թագաւորութիւնն էր ք.ա. իններորդ դարուն հաստատուած Ուրարտական պետութիւնը, որուն էրերունի մայրաքաղաքը կը վերապրի արդի Երևանին մէջ: Մինչև վեցերորդ դար, ք.ա., Ուրարտացիները տկարացած՝ Ասորեստանի, Միտիայի եւ Աքեմենեան Պարսկաստանի դէմ պատերազմներէն, ներթափանցումի ենթարկուեցան Հայաստան-Ազգի եւ Արմենի-Ծիւպրիա ցեղախումբերէն, որոնք իրենց պարտադրեցին հայերէնը, հնդեւրոպական լեզու մը: Անկէ ետք, Ուրարտու անունը աստիճանաբար փոխարինուեցաւ Արմենիայով, ինչպէս կը յիշատակուի Պեմիստունի արձանագրութեան (Մեծն Դարեհի պատերազմները պատմող) եւ Հերոդոտոսի ու Քսենոփոնի գործերուն մէջ: Արմենիա բառը, սերած Արմենի-Ծիւպրիա խմբաւորումէն, կը գործածուի մինչև այսօր, թող ժողովուրդներուն կողմէ, բացի նոյնինքն հայերէն, որոնք իրենց երկիրը կը կոչեն Հայաստան եւ իրենք զիրենք՝ հայ, ծագում առած ըլլալով Հայաստանի ժողովուրդէն: Հայերը, հետեւաբար, Արմենիա կամ Հայաստան ասլրած են հնագոյն ժամանակներէն սկսեալ:

Ամէնէն փայլուն շրջանը հին Հայաստանի պատմութեան մէջ, Տիգրան Բ-ի իշխանութիւնը եղաւ (95-56 ք.ա.) երբ իր ընդարձակ կայսրութիւնը տարածուեցաւ Կասպից Ծովէն մինչև Միջերկրական: Գտնուելով, սակայն, ճանապարհներու խաչմերուկին վրայ, Հայաստան տուժած է արեւմտեան եւ արեւելեան պետութիւններու միջև գոյութիւն ունեցող սուր մրցակցութենէն եւ Կելտոնական Ասիոյ վայրենի ցեղախումբերու ներխուժումէն:

Հայ ժողովուրդին առաջին մեծ արտագաղթը տեղի ունեցաւ տասնըմեկերորդ դարուն, երբ սելճուք թուրքեր գրաւեցին Հայաստանը: Յետագային, ան ներխուժումի ենթարկուեցաւ յաջորդաբար, նախ Մոնկոլներէն՝ տասներկերորդ դարուն... եւ ի վերջոյ օսմանցի թուրքերէն՝ տասնըվեցերորդ դարու սկիզբը: Հազարաւոր հայեր գացին հաստատուելու Պայքանեան երկիրները, Լեհաստան, Ռուսիա, Պարսկաստան եւ մինչև Հնդկաստան:

նկատել տուա Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի նուաճումի մը ունենալիք հսկայ ստակութիւնները անոր համար եւ բարոյական ազդեցութիւնը Հնդկաստանի մէջ՝ Բրիտանիոյ մահմետական հպատակներուն վրայ: «Հետեւանքը պիտի մլլար՝ Բրիտանական կայսրութեան երբեքէ տրուած մեծագոյն հարուածը» գրեց ան⁽⁶⁾:

Ռուսիան Բրիտանիոյ մեծագոյն մրցակիցն էր արեւելքի մէջ, իսկ Հնդկաստան՝ Բրիտանիոյ ամէնէն թանկագին ստացումաձրը: Միւս կողմէ, Թուրքիոյ աշխարհագրական դիրքը Ռուսիոյ եւ Հնդկաստանի նկատմամբ եզակի էր. անոր ամբողջականութիւնը, Ֆետեաբար, պէտք էր որ պաշտպանուէր Բրիտանիոյ կողմէ, ամէն գնով: Հնդկաստանը այնքան ծանր կը կշռէր Բրիտանական Կայսրութեան արժէքներու նմարին մէջ, որ Կայսերական Պաշտպանութեան Կոմիտէի առաջին Տեղեկագիրը յայտարարէր էր.

«Բրիտանական Կայսրութիւնը գերազանցօրէն մեծ Ծովային, Հնդկական եւ Գաղթային Պետութիւն մըն է»⁽⁷⁾:

Ռրեմն, Հնդկաստանը, իր կարեւորութեամբ, միայն երկրորդ կարգը կը գրաւէր, նաատրոմիլէն անմիջապէս ետք, Կայսրութեան զօրութիւնը կազմող ազդակներուն մէջ, եւ կենսական դիրք մը ունէր Թուրքիոյ հանդէպ Բրիտանիոյ վերաբերումը որոշող նկատումներու շարքին: Հետեաբար, Թուրքիան ռազմագիտական կարեւորութիւն ունէր Բրիտանիոյ համար թէ՛ Հնդկաստանի եւ թէ՛ Ռուսիոյ նկատմամբ: Ասկէ զատ, Բրիտանիոյ համար որոշապէս առաւելութիւն մըն էր քարեկամական յարաբերութեանց մէջ ըլլալ Թուրքիոյ Մուլթանին, Խայփին նև, քանի որ Բրիտանիան մեծագոյն զաղթային պետութիւնն էր մահմետական աշխարհին մէջ: Բրիտանիան չէր կրնար նոյնպէս անտեսել տնտեսական ու էլեւտական իր շատ նկատելի շահերը Թրքական Կայսրութեան մէջ: Մ.Ն. Գըրզընի (յետագային Լորտ Գըրզըն) համաձայն,

«Աշխարհի վրայ ներկայիս պտուտահողմի մը նման մոլեգնող առևտրական կատարի մրցակցութեան մէջ, շուկայի մը կորուստը յետադէմ քայլ մըն է, որուն հասցուցած վնասը անփոխարինելի է. շուկայի մը շահը որական յաւելում մըն է ազգային զօրութեան»⁽⁸⁾:

Սպտնալի՛քը որ ուղղուած էր Բրիտանիոյ առևտրին եւ տնտեսութեան, Արևելքի քաղաքական մրցակցութեան ենթաճողին քաղկացուցիչ մէկ մասը եղաւ:

1877-ի պատերազմին ընթացքին, Ռուսիան գրաւեց Կարսը, Պաթումը եւ Արտասանը, ինչպէս նաև Պալազիտը եւ Ալաշկերտը, յառաջացնելով Բրիտանիոյ բոուն դժգոհութիւնը: Խաղաղութեան Սկզբնական Գաշինքը, յաղթական Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջև, կնքուած Սան Ստեֆանոյի մէջ, 19 Փետրուար⁽⁹⁾ (3 Մարտ) 1878-ին, որոշապէս անընդունելի էր Արեւմտեան պետութիւններուն կողմէ: Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարար Լորտ Սոլսբըրիին, այդ պետութիւններուն ուղղուած իր 1 Ապրիլ 1878-ի շրջափռականին մէջ առաջիկը թէ Հայաստանի ամբողջութիւններուն ձեռք բերումը պիտի Ռուսիոյ անմիջական ազդեցութեանը տակ դնէր այդ շրջանին քնակ-

չութիւնը, մինչ՝ եւրոպական «ծաւալուն» առևտուրը որ կ'անցնէր Տրապիզոնէն Պարսկաստան, Ռուսիոյ կողմէ Ալաշկերտի եւ Պալազիտի գրաւումին նետնանքով խափանուելու ենթակայ պիտի ըլլար, արգելիչ խոչընդոտներու պատճառով⁽¹⁰⁾:

Բրիտանիոյ եւ Ռուսիոյ միջև յաջորդող խորհրդապահական բանակցութիւններուն ընթացքին, քաջայայտ եղաւ թէ Ռուսիան հաւանաբար ընդունէր փոփոխութիւններ Եւրոպական Թուրքիոյ վերաբերող յօդուածներուն մէջ: Իսկ Ալաշկերտի եւ Պալազիտի նկատմամբ, թէև Կայսերական Վարչապետ Իշխան Կորչագովը փոխադարձեց՝

«Անվատահոթիւնը ծալրալեղութեան տանիլ է պնդելը՝ թէ անոնք (հայկական ամբողջութիւնները—Մ.Ն.) Ռուսիան «ի վիճակի պիտի ընէին խափանելու Եւրոպայի առևտրական դրութիւնը՝ արգելիչ խոչընդոտներով»,

բայց այդ շրջանները ի վերջոյ վերադարձուեցան Թուրքիոյ:

Բայց Կորչագովի կողմէ այդ շրջաններուն մէջ իրեն միակ լա նաա-հանգիստը նկատուած Պաթումը, ինչպէս նաև միայն պաշտպանողական արժէք մը ունեցող Կարսի եւ Արտասանի ամբողջները⁽¹¹⁾ Ռուսիոյ կառավարութիւնը որոշապէս տրամադիր չէր գերծ կացուցանելու այն պայմաններն, որոնց հաւանք էր պարտուած Թուրքիան:

Լորտ Սոլզաբըրիին, իր կարգին, «անկարելի» նկատեց որ Բրիտանական կառավարութիւնը անտարբերութեամբ նայէր Ասիական Թուրքիոյ մէջ տեղի ունենալիք այս փոփոխութիւններուն վրայ: Օսմանեան հարստութեան կառավարութիւնը՝ օտարական նուաճողի մը կառավարութիւնն էր տակաւին, յենած՝ անկի ուժի՛՝ քան թէ ընդհանրական ազդութեան մը համակրանքին վրայ: Թրքական բանակներուն պարտութիւնը եւ Ռուսիոյ կողմէ իրացումը նոյնիսկ միայն Պաթումի, Կարսի եւ Արտասանի, պիտի յառաջացնէին Սուրիոյ, Փոքր Ասիոյ եւ Միջագետքի քնակչութեան մէջ ընդհանուր համոզում մը Թուրքիոյ անկումին նկատմամբ եւ նոյրում մը Ռուսիոյ հանդէպ, այն պետութեան, որ վերելքի մէջ էր: Այսպիսի զգացումի վիճակ մը ընդունելի պիտի չըլլար Բրիտանիոյ:

«Անկարելի է որ Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը ընդունի, ստանց արգիւկելու ճիգ մը ընելու, այն ազդեցութիւնը զոր այդպիսի զգացումի վիճակ մը պիտի յառաջացնէր այնպիսի շրջաններու մէջ, որոնց քաղաքական կացութիւնը խորապէս կ'առընչուի Մեծն Բրիտանիոյ Արևելեան շահերուն հետ...»:

պնդեց Սոլզաբըրին: Միակ պայմանը որ կրնար շօշափելի ապահովութիւն մը տալ Ասիական Թուրքիոյ մէջ Օսմանեան իշխանութեան կայունութեան համար՝ յանձնառութիւնը էր զօրաւոր պետութեան մը թէ՛ «նորիշ ո՛րեւ ունենցութիւն Ռուսիոյ կողմէ՛ Թուրքիոյ Ասիական ցամաքամասին վրայ, պիտի արգիւկուէր զէնքի ուժով»: Այս տեսակի յանձնառութիւն մը անբարձեւտ վատահոթիւնը պիտի տար Ասիական Նահանգներու քնակչութեանց թէ՛ Ասիոյ մէջ իրական

իշխանութիւնը սահմանուած չէր արագ անկումի մը: Բրիտանական կրճար այս տեսակի ապահովութիւն մը տալ երկու պայմաններով: Բրիտանական կառավարութիւնը պայտրաստ չէր վանեացնելու յոյի կառավարում եւ կեղեքում» եւ, հետևաբար, ան պետք էր որ պաշտօնագալէս հաստատագուէր» Բարձրագոյն Դրան մտադրութեան մասին՝ Թուրքիոյ ցամազներու կառավարումի մէջ անհրաժեշտ բարեկարգութիւններ ներմուծելու: Երկրորդ պահանջը՝ պայմանաժամով վարձու տալն էր Կիպրոսի(12):

Կիպրոսի Համաձայնագրին առաջին Յօդուածը, ստորագրուած 1878 Յունիս 4-ին, կ'ըսէր.

«Եթէ, Պարսիւնը, Արտասնանը, Կարսը, կամ որեւէ մէկը անոնցմէ գրաւեալ պահուի Ռուսիոյ կողմէ, ու եթէ ապագային Ռուսիոյ կողմէ որեւէ փորձ ըլլայ՝ Խաղաղութեան Եզրափակիչ Դաշինքով հաստատուած Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանին Ասիական հողերէն որեւէ յանկելալ հող ձեռք մղելու, Անգլիան յանձնառու կ'ըլլայ միանալու Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանին, պաշտպանելու զանոնք զէնքի ուժով:

Ասոր փոխարէն, Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանը Անգլիոյ կը խոստանայ՝ այս երկրամասերուն մէջ Բարձրագոյն Դրան քրիստոնէայ եւ այլ հպատակներուն կառավարման ու պաշտպանութեան համար սկսիլ անհրաժեշտ բարենորոգումներու՝ յետագային համաձայնելի երկու պետութիւններուն միջև. եւ որպէսզի Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանը կարելիութիւնը տալ Անգլիոյ՝ վերջինիս յանձնառութեան գործադրութեան համար անհրաժեշտ նախապատրաստութիւնը ընելու, Սուլթանը յանկ էր հասանի յանձնել Կիպրոս Կղզին որ գրասուի եւ կառավարուի Անգլիոյ կողմէ»(13):

Ինչպէս մտահանուած է Ուիլիքմ Լ. Լենկըրի կողմէ, կատարելապէս յստակ է թէ Բրիտանական կառավարութիւնը շատ աւելի նուազ մտահոգուած էր հայերով, քան անոնց բնակած երկիրով. իրողութիւն մը՝ որ չէր կրնար խուսափած ըլլալ Սուլթանին ուշադրութենէն: Բրիտանական հետամուտ էր ճիւղիս-արեւելեան Անաթոլիայի վրայ թրքական իշխանութեան նեցուկ կանգնելու՝ կառավարման դրութիւնը բարեփոխելու մտքտով միայն: Հ. Թեմփըրլի եւ Լ. Մ. Փենդըն պատմաբաններուն համաձայն, Սուլզալըին «հակապէս» հետամուտ էր Ասիական բարենորոգումներուն(14): Բայց իր ծրագիրը ձախողեցաւ, որովհետեւ Սուլթանը էապէս չէր հետաքրքրուի բարենորոգումով: Միւս կողմէն, քանի որ Օսմանեան Կայսրութեան նեցուկ ըլլալու նախաձեռնութիւնը յանձն առնուցաւ Բրիտանիոյ կողմէ, վերջինս ենթակալ եղաւ Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի նախաձեռնի եւ ընդդիմութեան հրահրումի վտանգին: Այդ երկիրները, իրենց դիրքին ու ասանդութիւններուն պատճառաւ, հակառակորդներն էին Բրիտանիոյ, այն պատիճան որ, Պերլինի Վեհաժողովին ընթացքին յայտնաբերուե՛ց՝ Լոնտոնի «տուրքաին կողմէ Բրիտանիոյ եւ Թուրքիոյ միջև կնքուած Կիպրոսի գաղտնի Համաձայնութեան, պատճառ եղաւ Վեհաժողովին գրեթէ լուծման: Ֆրանսացի եւ ռուս դեսպանները իրենք զիրենք յայտարարեցին «նախատուած՝ Անգլիոյ անպարկեշտութենէն»(15):

Պերլինի Դաշնագիրը, ստորագրուած 1878 Յունիս 13-ին, վերստեղծութեան ենթարկեց Սան Ստեֆանոյի Դաշինքը: Դաշնագիրին ստորագրութեան օրը, Պերլինէն գրելով, Սուլզալըին գոհունակութեամբ ընդունեց թէ եղած փոփոխութիւնները «շատ մեծ» էին: Անոնց ընդհանուր արդիւնքը եղած էր «շատ խոշոր երկրամասի մը» — ներառեալ Պալագիտի գաւառին—վերադարձումը Սուլթանին կառավարութեանը, եւ այս փոփոխութիւնները նապաստակ ունէին «գորատու կերպով ապահովելու» անոր Կայսրութեան կայունութիւնը եւ անկախութիւնը:

Այն յօդուածը որ Պերլինի նոր Դաշնագիրին մէջ ամէնէն աւելի կը վերաբերէր հայերուն, 61-րդն էր, որ կ'ըսէր.

«Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'տանէ գործադրել, առանց յանկելալ լապաղումի, տեղական կարիքներէն պահանջուած բարոքումները եւ բարենորոգումները հայերու կողմէ բնականա՛ծ նախագններուն մէջ, եւ երաշխատրել անոնց ապահովութիւնը Չերքէզներուն եւ Քիւրտերուն դէմ:

Այս առընչութեամբ առնուած քայլերը պարբերաբար պիտի իմացնէ ան Մեծ Պետութիւններուն, որոնք պիտի վերահսկեն անոնց գործադրութեան»(16):

Պերլինի Դաշնագիրին 61-րդ Յօդուածը փոխարինած էր Սան Ստեֆանոյի Դաշինքին 16-րդ Յօդուածը որ պայման դրած էր.

«Քանի որ Ռուսական զօրքերուն հետացումը՝ այն երկրամասէն, զոր անոնք կը գրաւեն Հալապտանի մէջ, եւ որ պիտի վերադարձուի Թուրքիոյ, կրնար տեղի տալ հակամարտութիւններու եւ բարդութիւններու՝ ի վնաս երկու երկիրներու միջև լաւ յարաբերութիւններու պահպանութիւն, Բարձրագոյն Դուռը յանձնառու կ'ըլլայ իրագործելու, առանց յանկելալ ուշացումի, տեղական կարիքներէն պահանջուած բարեփոխումները եւ բարենորոգումները՝ հայերու կողմէ բնականա՛ծ նախագններուն մէջ, ու երաշխատրելու անոնց ապահովութիւնը Քիւրտերէն եւ Չերքէզներէն»(17):

Երեւոյթն դատելով, շատ տարբերութիւն չկար Սան Ստեֆանոյի Դաշինքին 16-րդ եւ Պերլինի Դաշինքի 61-րդ յօդուածներուն միջև: Երկու պարագաներուն ալ Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'տանէր, կամ յանձնառու կ'ըլլար բարենորոգումներ գործադրելու հայերու կողմէ բնականա՛ծ նախագններուն մէջ եւ երաշխատրելու անոնց ապահովութիւնը Քիւրտերուն եւ Չերքէզներուն դէմ Իրականութեան մէջ, սակայն, տարբերութիւնը ծանրակշիռ նշանակութիւն ունէր: Առաջին պարագային, Թուրքիա յանձնառու կ'ըլլար Ռուսիոյ որ զինք վճռապէս յայտած էր, որուն զինուորական ոյժը ազդու էր եւ որուն բանակները տեղուն կ'ըսէին: Երկրորդ պարագային, յանձնառութիւնը կը տրուէր թոյլ ստորագրող պետութիւններուն, որոնք պիտի «վերահսկէին» այս բարենորոգումներու գործադրութեան: Բայց, ինչպէս որ արաբական Արեւելի Կայսրութիւնը պիտի մտահանջէր, «եյն չոր քուրդին գործն էր՝ ո՛չ որք գործն էր»(18). Ի՞նչ մի կ'

պետություն շատ մտահոգուեցաւ Հայաստանի, հետադր երկրի մը, բարենորոգումներով: Տնտեսական ու կենսական հսկայական շահեր և փոխադարձ նախանձ արգելք եղան պետություններում՝ երբեք միասնաբար գործելուն և թուրքիոյ վրայ ճնշում բանեցնելուն: Այսպէս, բարենորոգումի խոստումները մնացին թուրքի վրայ:

Բրիտանացի հայանպաստ և մարդասիրական խումբեր զօրադր կերպով կը հաւատային թէ Բրիտանիան մասնադր պատասխանատուութիւն մը ունէր Հայաստանի լա կտավարման հարցին մէջ՝ թէ՛ Կիպրոսի Համաձայնութեան և թէ՛ Պերլինի Դաշինքին ստորագրակից մը ըլլալուն պատճառաւ: Երկու համաձայնութիւններուն մէջ ալ Սուլթանը խոստացեր կամ յանձն առեր էր բարենորոգումներ սկսիլ: Բրիտանիան, հետեւաբար, պէտք էր որ հսկէր ու գործադրէ տար այս գրաւոր պայմանները:

Սակայն, Լէյտի Տրետրիք Գավընտիշի(19) կողմէ գրուած նամակի մը պատասխանելով, Արտաքին Գործերու Նախարար Սըր Էտուըրտ Կրէյ չընդունեց թէ Բրիտանիան «կրկնապէս պարտաւորուած էր» հայերը պաշտպանելու: Պերլինի Դաշինքին նկատմամբ, բրիտանական կտավարութեան ստորագրող միւս պետություններունը: Կիպրոսի Համաձայնութեան առընչութեամբ, Կրէյը մտանահնչեց թէ Բրիտանիան պարտաւորուած էր նեցուկ ըլլալու թուրքիոյ՝ ընդդէմ Ռուսիոյ, որոշ պայմաններու տակ: Կիպրոսը գրաւուեցաւ Բրիտանիոյ կողմէ, որպէսզի այս վերջինը կարողանար իրագործել իր յանձնարարութիւնը: Փոխարէնը՝ Սուլթանը յանձն առաւ բարենորոգումներ սկսիլ: Բայց «անօգուտ էր աւելցնել» թէ Սուլթանը և իր յաջորդը չիրագործեցին իրենց յանձնարարութիւնը: Կրէյը կը հաւատար թէ պարզ թիրիմացութիւն մըն էր թէ Բրիտանիան համաձայնութեամբ «պարտաւորուած» էր պնդել բարենորոգումներու գործադրութեան վրայ: Ինք կը փափաքէր յստակ ընել թէ այն կողմը որ «ձախողէր էր գործադրելու իր յանձնարարութիւնները» Մեծն Բրիտանիան չէր, այլ՝ թուրքիան(20):

Կը թուի թէ Կրէյը թեքնիք կերպով ճիշդ էր: Բրիտանիան «պարտաւորուած» չէր պնդելու բարենորոգումներու վրայ: Ասկէ գաւ, ինչպէս սուր կերպով մտահանշուէր էր Արկայի Գուքսին կողմէ, համաձայնութիւններուն մէջ ո՛չ մէկ երաշխաւորութիւն պահանջուած էր բարենորոգումներ սկսելու թուրքիոյ խոստումներուն համար(21):

Կը թուի թէ Բրիտանիոյ պատասխանատուութիւնը—և անտարակոյս ձանր պատասխանատուութիւն մը—կը յատուցանար ո՛չ թէ այնքան համաձայնութիւններուն բառերէն, այլ՝ իր գլխաւոր դերէն՝ Սան Ստեֆանոյի Դաշինքին համապատասխան յօդուածները փոփոխութեան ենթարկելու կարգադրութիւններով՝ որոնք մայրնակութեան զանգուածը ձգեցին թրքական իշխանութեան տակ, առանց անոր ապահովութեան համար որեւէ հիմնական նախատեսութեան:

Պերլինի Վեմստոնի մէջ, երբ Ռուսիան համաձայնեցաւ համաձայնութեան ճնշումի տակ՝ Պայագիտը և Ալաշկերտի հովիտը զիջելու թուրքիոյ,

Քարտէս 4.— Օսմանեան Սահմանագիծը Սան Ստեֆանոյի և Պերլինի Դաշնագիրներուն Համաձայն

Վարչապետը, Տիգրալիին, յանուն իր պատուիրակութեան, «ուրախութեամբ» ընդունեց «այսքան մեծարժէք» զիջողական քայլ մը: Սուլպըրի, իր կարգին, մտահանշեց թէ ինք պատրաստ էր ընդունելու Սան Ստեֆանոյի Դաշինքին 18-րդ Յօդուածին վերջին մասը, որուն նպատակն էր հայերուն շնորհել բարենորոգումներ, «պայմանաւ որ» Վեմստոնովը համաձայնէր ջնջելու առաջին մասը, որ կը թուէր ռուսական բանակներուն հետացումը կայրիկալ դարձնել Սուլթանին կողմէ բարենորոգումներու զիջումէն: Կոմս Շուվալով, Բրիտանիոյ մօտ ռուս դեսպանը, ի զօր յայտնեց իր վախը թէ զօրքերուն հետացումը կրնար ազդանշանը ըլլալ լուրջ խոտկութեանց, եթէ ան տեղի ունենար «ճախրան իրագործումը խոստացուած բարենորոգումներուն»: Սուլպըրից զօրադր կերպով պնդեց, սակայն, թէ 81-րդ Յօդուածը պէտք էր որ որդեգրուէր, «անցատկու համար Հայաստանի մէջ բարենորոգումներու նկատմամբ Սուլթանին կողմէ իրագործուելիք յանձնարարութիւնները՝ մասնադր կերպով Ռուսիոյ տրուած որեւէ խոստում...»(22): Անջատուած որեւէ ազդու ճնշումէ, Սուլթանը պարզապէս անտեսեց իր խոստումները: Սուլպըրին ըստ բաւականին հոգ չըրաւ ռուսական ճնշումը փոխանակելու ուրիշ որեւէ իրական ճնշումով և

պատշաճ հսկողութեամբ: Հո՛ւս կը կայանար Բրիտանիոյ ծանր պատասխա-
նատուութիւնը: Վերջապարտեան, թէ՛ Կիպրոսի Համաձայնութիւնը և թէ՛ Պեր-
լինի Դաշինքը բացարձակապէս ձախողեցան Հայաստանի նկատմամբ:

«Այս երկիրն արա՛րքն էր» որ զրկեց հայերը՝ Սան Ստեֆանոյի Դաշինքով
երաշխարհուած ուսական պաշտպանութենէն՝ յիշեցուց խորհրդարանին մէջ
Մէլմզ Պրաչա՛ Ապրիլին քաղաքի երեսփոխանը և նախկին նախարար մը, երբ
տեղի կ'ունենային հայկական կոտորածները 1890-ական թուականներու:
1918-ի Նոյեմբերին, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ յուշագիրը կը
հաստատէր թէ՛ «Պերլինի Դաշինքին 61-րդ Յօդուածը, իրաւական տեսա-
կետով՝ թերեւս խնդրակաճօրէն, բայց քարոյական առումով՝ որոշապէս կը դնէր
Բրիտանիան պարտադրութեան տակ (հայոց ապահովութեան նկատմամբ)»:
Տէլիփոս Լոյտ Մորո, Վարչապետը, լետազային ընդունեց բացայայտօրէն.

«Եթէ մեր չարաշուք միջամտութիւնը կատարուած չլլար, հայերու
մեծամասնութիւնը, 1878-ի Սան Ստեֆանոյի Դաշինքով, դրուած պիտի
ըլլար Ռուսական դրօշին պաշտպանութեան տակ... Բրիտանական կա-
ռավարութեան արարքն էր որ անխուսափելիօրէն առաջնորդեց 1895-
1897-ի, 1909-ի սարսափելի ջարդերուն և լոռեգոյնը՝ 1915-ի ողբա-
կիզումին»⁽²³⁾:

Արթրըր Մէլմզ Պալֆոր, ուրիշ Վարչապետ մը, որ Սուլպըրիին Անճնական
Քարտուղարը եղեր էր Պերլինի մէջ, մինչև իր կեանքին վերջը անշեղօրէն
հաւատաց թէ «Թորքը իշխելու (իմա՛ կառավարելու) կարող չէր»⁽²⁴⁾. և այս
ուսումնասիրութեամբ նկատի առնուած շրջանին ամբողջ տեսողութեան
ընթացքին քիչ դէմքեր հայ ժողովուրդին համար աշխատեցան ա՛նճքան
նախանձախնդրութեամբ՝ որքան Լորտ Ռոպըրթ Սեսըլը, Արտաքին Գործերու
Նախարարի Տեղակալ 1915-1918 և Օգնական Արտաքին Գործերու
Նախարար, 1918-1919, գաւակը նոյնիմքն Սուլպըրիի:

Բայց, Պերլինի մէջ, բրիտանացի դիւանագետներուն նկատակն էր
կատեցնել ուսական ազդեցութիւնը Միջին Արեւելքի մէջ: 1878-ի համա-
ձայնութիւններէն անմիջապէս ետք, արեւելեան Անաթոլիա դրկուած Բրի-
տանացի Զինուորական Հիւպատոսներուն հիմնական պաշտօնը, արդարեւ,
ասիմաններու վրայ դիտարաններ պահել և շրջանի զինուորական պաշտպա-
նութեան միջոցներուն մասին տեղեկութիւն հալթայթելն էր, ինչպէս մանրա-
մասնօրէն ցոյց կու տայ «Էլզարմի Պաշտպանութեան Մասին Տեղեկագիր»-ը,
պատրաստուած Սըր Ռիլիքմ Էվլըթի կողմէ՝⁽²⁵⁾: Միայն երկրորդականօրէն կը
չանային ստիպել Սուլթանը որ կատարէր քարեճորգումի իր խտատմները:
Բայց և այնպէս, երբեմն-երբեմն անոքս խոճմտօրէն տեղեկագրեցին այնտեղի
յուսամասական պայմաններուն մասին: Բայց ո՛չ իրենց, ո՛չ ալ Լոնտոնի Բրի-
տանական կառավարութեան բողոքները երբեքից յանգեցան պայմաններու
իրական քարկաւումին: Առանց ազդու ուժի եղած բողոքները պարզապէս
զրգոնցին Սուլթանը: «Մեծ Պետութիւններէն միայն մենք ենք որ կը յարինք
Վարձապետի նման գործելու հին դրոշման», ծանօթագրեց Բրիտանիոյ

դեսպանը 1885-ին⁽²⁶⁾: Միշո է թէ Բրիտանիան, նեցուկ ըլլալով Թուրքիոյ, կը
պաշտպանէր իր սեփական ռազմական և առևտրական շահերը, բայց իր
յարաբերութիւնները Թուրքիոյ նետ չքարելաւուեցան.

«... այս երկիրը չէր կրնար առաջարկել դաշնակցութիւն մը այժմու
Սուլթանին (տիրաառչակ Ապտիլ Էմաթիին) հետ, առանց կորսնցնե-
լու իր արժանապատուութիւնը, որ անելի մեծ հարստութիւն մըն է իրեն
համար քան որեւէ դաշնակցութիւն»,

զրկեց Սըր Էտուորտ Կրէյ⁽²⁷⁾: Այսպէս, Բրիտանական յաջորդական կառա-
վարութիւնները իրենք զիրենք գտան անկարելի կացութեան մը մէջ, հետա-
պնդելով քաղաքականութեան երկու ուղղութիւններ՝ «տրամագծօրէն հակա-
ռակ և հետևաբար ներհակ իրարու». փորձելով

«... անկարելի աշխատանքը՝ առաջ մղելու մեր առևտրական շահերը,
միևնույն ատեն հետապնդելով (Մակեդոնիոյ, Հայաստանի, Թրքա-
Պարսկական Սահմանագլուխին վրայ և այլուր) ընթացք մը գոր իր
նպատակով և միտումով Սուլթանը իրեն գերազանցօրէն թշնամական
կը մեկնէ»⁽²⁸⁾:

Բրիտանական քաղաքականութիւնը «անել կացութիւն և ձախողութիւն եղաւ»
պիտի գրէր Կրէյ լետազային: Բրիտանիոյ մէջ հանրային կարծիքը կը պահան-
ջէր որ բողոքներ ըլլային հայկական ջարդերուն առընչութեամբ: Բրիտա-
նական կառավարութիւնը ներկայացուց այդ բողոքները, և արդիւնքը եղա
յալն, որ Բրիտանիան եղաւ «տանելի, բայց ոչ վախ ազդող»⁽²⁹⁾:

Կառավարութեան անյուսադրիչ վիճակը երևան եղաւ արտառոց
ծրագիրով մը, որ առաջարկուած էր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան
կողմէ, 1908-ին: Երագիրը կը նպատակադրէր ամօրել Հայաստանի մէջ տիրող
«չքառորտիւնը»— հետևանքը՝ կառավարութեան «զեղծումներուն» — հայ
կրկագործներու լայնածաւա տեղահանումով և քնակեցումով՝ Ափրիկէի բրի-
տանական հոգաւարութեան տակ գտնուող երկիրներուն մէջ⁽³⁰⁾: Բայց ոչինչ
դուր եկաւ սակէ:

Բրիտանիան պէտք է որ գոհանայ կիսկատար միջոցառումներով, զրկեց
Բրիտանացի դիւանագետ մը Կոստանդնուպոլսէն, քացի այն պարագային երբ
հայ ժողովուրդին նակատագիրով հետաքրքրուող կառավարութիւնները տրա-
մալուր ըլլան գործածելու «միակ պարտադրեցք» որ պիտի կարենար շեղե-
ցնել Սուլթանը՝ Ասիական շրջաններուն մէջ հայ տարրը «առախճանարար քնա-
ջնջելու» իր քաղաքականութենէն: Ատիկա պիտի նշանակէր «չքառատուրէն և
ազդու կերպով գործածուելիք ուժի պարտադրանք»⁽³¹⁾:

1913-ին, երբ Էնվեր, գլխաւոր անդամներէն մէկը Միութիւն և
Յառաջդիմութիւն Մոմիտէին, սպաննեց Պատերազմական Նախարար Նազըմ
փաշան, և ստիպեց որ նախարարներու խորհուրդը հրաժարի, լայնատարած
ջարդերու լուրջ վախեր արտայայտուեցան Ռոպըրթ Գոլլիմի Տնօրէններու
մէկուն՝ Դոկտ.Գ.Ա.Վլեյքի կողմէ: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան սպո՛ւ:

տօնելուբեան անդամներէն մէկը, պատշաճ տրամաբանութեամբ մը, քանա-
ձևեց Բրիտանական կառավարութեան կնճռոտ ու երկայտի դժուարութիւնը.

*«Ընչ որ Դոկտ. Կէյը կ'ըսէ, հասանաբար ճիշդ է, քայց գրեթէ անկարելի է ջարդերը արգիլել Հայաստանի մէջ, առանց ռուսական զօրքերուն կողմէ այդ նահանգներուն գրաւմին, որ անբաղձալի է ուրիշ պատ-
ճաններով»⁽³²⁾:*

Որեմն, յայտնի էր թէ միակ պետութիւնը որ կրնար ջարդերը կասեցնել՝
Ռուսիան էր: Բայց ան պիտի չարտօնուէր միջամտել: Հայկական նահանգ-
ներուն գրաւմը Ռուսիոյ կողմէ՝ կրնար խախտել հաստատուած գոյալիճակը
և կրնար կայծ տալ բաժանումի շարժումի մը: Թուրքիա, «Եւրոպայի հիւանդ
մարդը» կոչուած տասնիցներորդ դարուն, կրնար մեռնիլ և իր կայսրութիւնը
քայքայուիլ, ըլլալ բաժան բաժան: Բայց, ինչպէս որ անձնական ժառան-
գութեան մը բաժանումը ժառանգորդներուն միջև ընդհանրապէս գէշ զգացում-
ներ կը պատճառէ, այնպէս ալ վտանգը կար, որ Կայսրութեան բաժանումը
կրնար տեղի տալ մեծ պետութիւններու միջև պրկուած յարաբերութիւն-
ներու⁽³³⁾: Օսմանեան Կայսրութեան անկախութեան և ամբողջականութեան
պաշտպանութիւնը Բրիտանիոյ համար կը նկատուէր որդեգրելի աւելի ապա-
հով ընթացք մը, քան փորձը՝ Թուրքիոյ բաժանումի մը մասին համաձայնելու
ուրիշ պետութիւններու հետ, քանի որ ասիկա կրնար զինք դնել աննախատե-
սելի և անգուշակելի դժուարութիւններու առջև:

Պատերազմին նախօրեակին, Բրիտանիան ջերմօրէն պաշտպանեց
«Արեւելեան Նահանգներ»-ու համար Ռուսիոյ կողմէ սկսուած Բարեկրօնողու-
մներու Երազիրը: Երբ Թրքական կառավարութիւնը տասներօրը Բրիտանացի
խորհրդատուներ և վերահսկիչներ ուզեց այս նահանգներուն համար, Կրէյը —
գլխաւորաբար Կոստանդնուպոլսոյ բրիտանացի պաշտօնեաներու խորհուր-
դովը — մերժեց խնդրանքը: Անոնք կակածեցան թէ թրքական առաջակները
կրնային ծրագրուած ըլլալ՝ սադրելու համար առաւելագոյն անհամաձայ-
նութիւնը՝ Բրիտանիոյ, Ռուսիոյ և Ֆրանսայի միջև⁽³⁴⁾: Բարեկրօնողումներու
Երազիրը կրնար ձախողիլ:

Այսօրհանգերձ, «միակ քաղաքականութիւնը», որուն Բրիտանիան կրնար
մասնակից ըլլալ, «Ասիական Թուրքիոյ քայքայումին ու բաժանման ար-
գիլումին ուղղուած» քաղաքականութիւն մըն էր, պնդեց Կրէյ, պատերազմէն
առաջ: Այլապէս, հսկառակ ընթացքին հետևանքը պիտի յառաջացնէր բար-
դութիւններ Եւրոպական պետութիւններուն միջև և «այդտակի պիտի ըլլար
Բրիտանիոյ համար՝ նկատի ունենալով Հնդկաստանի Մահմետականները»: Կկատի
ունենալով հայկական բարեկրօնողումները, Արտաքին Գործերու Նա-
խարարի Տեղակալ Սըր Արթթըր Նիգըլսընը չէր կրնար չկասկածել անոնց
արդիւնաւետութեան նկատմամբ. միշտ ալ դժուար պիտի ըլլար գտնել թուրք
պաշտօնատարներ, որոնք ունենային ձեռնհասութիւն ու վստահելի նկարագիր:
Սակայն և այնպէս, ան եւս կը հաւատար թէ Բրիտանիան պէտք է որ ընէր իր
ամբողջ կարելիքն, մանաւանդ նկատի ունենալով Հնդկաստանի մահմետա-
կաններուն գոպոմանը, զօրացնելու համար թրքական կառավարութիւնը⁽³⁵⁾:

Նախապատերազմեան տարիներուն, Բրիտանիան շահագրգռուած էր
հայ ժողովուրդին ճակատագիրովը, քայց ան շատ աւելի շահագրգռուեցաւ
անոնց երկիրովը, Հնդկաստանի բաժանումի վրայ, և հաւատար, թէ ո'չ մէկ
պատճառով պէտք էր որ այդ երկիրը իյնար մրցակից մեծ պետութեան մը
ձեռքը:

ԱՆՅ «ՅՆՎԱՔՈՒՍԱԿԱՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անդրադառնալով նոյնիքն հայերուն, դիրքն պիտի ըլլար, դիտումնաւոր
ընտրութիւն կատարելով, մատնանշել մի քանի չափազանցութիւններ և
անըջահայեաց արարքներ՝ գործուած հայ *էլեղափոխական* կուսակցութիւն-
ներու կարգ մը անդամներուն կողմէ, և մեղադրել զանոնք ամբողջ ժողո-
վուրդին քոյր դժբախտութիւններուն համար: Վերոյիշեալ բնոյթի յայտարար-
ութիւններու մէջերումներ կատարուած են. օրինակի համար, յայտարարու-
թեան մը՝ կուսակցութեան մը առաջնորդներէն մէկուն կողմէ կատարուած, իր
կուսակցութեան նպատակին մասին, որ կ'ենթադրուէր թէ կը ձգուէր
յառաջացնել

*«... երկարօրէն ձգձգուած պայքար մը՝ Օսմանեան բռնապետութեան
դէմ, երկրին մէջ ստեղծելու համար շարունակական յեղափոխական
վիճակ մը, մեր աչքերուն առջև միշտ ունենալով միջամտութիւնը եր-
րորդ ազդակին—Եւրոպական ազդակին»:*

Յիշատակուած է նաև յայտարարութիւն մը՝ ուրիշ կուսակցական թերթէ մը.

*«Բաժակը լեցուն է: Պատրաստուեցէք անխուսափելիին... Այո, իրա-
կանութեան մէջ աւելի լաւ է ապրիլ մէկ օր, մէկ ժամ, որպէս ազատ
մարդ, և մեռնիլ կոռելով, քան ապրիլ ստրուկի կեանք մը՝ սերունդ-
ներով...»⁽³⁶⁾:*

Բայց գրեթէ քոյր քաղաքական կուսակցութիւնները կը գործածեն երբևն
չափազանցուած լեզու: Եւ սակայն, հիմնապէս զօրատր, ձեռնհաս և քաղա-
քաիրի կառավարութիւն մը պէտք չէ՝ որ զատորոշէ խոովարարը անմղել և
անխտի՞ր դիմէ զանգուածային փոխվճիժի: Կը թուի թէ անկարելի է արդա-
բացնել կառավարութիւն մը, որ իր վրէժը կը լուծէ ամբողջ համայնքէն՝ գլխա-
ւորաբար այդ համայնքին արտասահմանէն գործող կարգ մը անդամներուն
յայտարարութիւններուն, արարքներուն և նոյնիսկ *«շաւաղութեանց»* համար:

Գլխաւոր երկու յեղափոխական կուսակցութիւններուն հիմնադիրներն ալ
թրքախայեր չէին: Հնչական Յեղափոխական Կուսակցութիւնը կազմուեցաւ
ժընեի մէջ 1887-ին, քանակաւ տարիքը ունեցող էօթը ռուսահայ ուսանողներու
կողմէ, որոնք մեկնէր էին Ռուսիայէն՝ իրենց բարձրագոյն ուսումը շարու-
նակելու համար Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ: Անոնցմէ ո'չ մէկը երբևէ սարկը
էր թրքական դոշիքի տակ, և սակայն, անոնք կը մտահոգուէին Թուրքիոյ
հայերուն կեանքի պայմաններովը: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը,
միաձուլումը առաւելաբար Ռուսիոյ զանազան հայկական խումբերուն, Ոյմ
նուեցաւ Թիֆլիսի մէջ, 1890-ին⁽³⁷⁾:

Հայերու մօտ, յեղափոխական գործունեութեան խմորումները կարելի է առընչել ազգային զարթոնքի մը որ զուգահեռակա Օսմանեան իշխանութիւններուն (մասնատրարար նախագահներուն մէջ) անող անհանդուրժողութեան, և Կիպրոսի Համաձայնութեան ու Պերիքի Վեհաժողովին յաաջացուցած յոյսերէն ետք, պաշտօնապէս խոստացուած բարենորոգումներու չիրագործումին հետևող ամբողջական յրապարտութեան: Յեղափոխական կուսակցութիւններու գործունեութիւնները չէին որ հայերու կեանքի պայմանները—մասնատրարար Ասիական նախագահներուն մէջ—անհանդուրժելի ըրին: Պայմանկար զոհացուցիչ ըլլալէ շատ հեռու էին այս կուսակցութիւններուն կազմութեան և ստաջ: Ժողովուրդին ծանր վիճակն էր որ յեղափոխական գործունեութիւն հրահրեց մեծ չափով:

Ձօրավար Ֆենուիք Ռիլիընս, բրիտանացի սպան, որ Խրիմի Պատերազմի ընթացքին Կարս դրկուեր էր՝ անոր պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար Բուսիոյ դէմ, Ասիական նախագահներուն մէջ գործող թրքական կառավարական մեքենան 1855-ին նկարագրեր էր որպէս *«քրճակապետութեան գործիք մը, աշխարհի մէջ թերեւ չգերազանցուած»*⁽³⁸⁾: 1855-ին տեղեկագրուեցաւ թէ Տրապիզոնի մէջ թուրք իշխանութիւններու *«քրիտ և ևեղացուցիչ»* վերաբերումը բրիտանացիներուն հանդէպ, զանոնք ստիպած էր դիմելու սահմանէն անդին, ուսական պաշտպանութեան: Հիւպատոս Բ. Թէլլըրի համաձայն, այնքան խիստ էր բրիտանացի հայերուն հանդէպ կեղեքումը Տիարպիզերի մէջ, որ մեծ թիւ մը անոնցմէ հաաւանարար միանար Լասիհ Եկեղեցիին՝ ձեռք բերելու համար ֆրանսական Հիւպատոսարանին պաշտպանութիւնը: Ասկէ գատ, մօտ 1400 ընտանիքներ կը պատրաստուէին Բուսիոյ յայտնա գաղթելու⁽³⁹⁾: 1869-ին, Հիւպատոս Թէլլըրը հաստատեց թէ, վերջին երեք տարիներուն, տասաներորդի հաաւորութիւն կեղեքիչ դրութեան պատճառաւ, Էրզրումի վիլայէթ-ին մէջ *«նախապէս գոյութիւն ունեցող 106 գիւղերէն հիմա միայն 76-ը կան»*: Անտանկի սովորութիւն մըն էր *«քէքէք»*-ը, որով քիւրտերը, արտասովոր իրատնորով մը, իրենց հօտերուն հետ ձեռն առնէն կ'օթեանէին բրիտանացի գիւղերուն մէջ: Կառավարութեան ուղղուած զանգատները չէին վերջ տուած այս յարիքին: Վերջին վեց տարիներուն ընթացքին, Մուշի շրջանէն 750 ընտանիքներ գաղթեցին Բուսիա, ու վերջին տարուան ընթացքին, 500 ընտանիքներ ևս իրենց ներկայացուցիչները դրկեր էին՝ նման քայլի մը մասին բանակցելու համար: *«Եւս զաւառներուն մէջ, ամէն տեղ, — կը շարունակէր Թէլլըրը, — Հայերը դառնօրէն կը զանգատէին թրքական կառավարութեան դէմ: Եթէ վերջինս «իրապէս» գործադրէր բրիտանացիներուն ի նպաստ իր բազմաթիւ ֆերման-ներուն (հրամանագիրներուն) ոգին, հետագոցս պիտի ըլլար գոյութիւն ունեցող դժգոհութիւնը: Իսկ առանց այս տեսակի ծրագիրի մը, բրիտանացիները պիտի*

«... իրենց հատուէն անակութեան, որ ուշ կամ կանուխ պիտի յաաջացային արտագաղթ կամ քաղաքայն ապստամբութիւն: Եւ չեմ կրնար յափազանցել ծանրութիւնը կացութեան ...»⁽⁴⁰⁾:

409

Հիւպատոս Թէլլըրի ախտաճանաչումը, կատարուած տեղուոյն վրայ, և իր մտայ գուշակումները փաստուեցան ըլլալ չափազանց ճշգրիտ: Հայերը կանոնաոր կերպով արտագաղթեցին. և, ոչ ակելի բան քան տարիներու ընթացքին, հայ յեղափոխական խումբեր գործունեութեան սկսան՝ շահելու համար համակարգը և օգնութիւնը Երուպայի:

Ձիւնուորական նուաստացուցիչ պարտութիւնները, զոր Օսմանեան Կայսրութիւնը կրէր էր տասներօթներորդ դարու վերջին տարիներէն սկսեալ, մահմետական ցեղապետներուն ապստամբութիւնները Եգիպտոսի, Սուրիոյ, Պաղտատի և Պարսիայի մէջ, և, յետագային, Պալքանեան ժողովուրդներու ապստամբութիւնները՝ աստկացող անհանդուրժողութիւն մը յաաջացուցեր էին թրքական կառավարութեան մօտ (քացայայտուած՝ գլխաորարար նախագահներուն մէջ): Օսմանեան իշխանութիւնը անկումի մէջ էր: Կոր ցամաքներու և նոր ճամբաներու յայտնաբերումը Երուպայի կողմէ, Արևելեան Միջերկրականը դարձուցեր էր լճացումի խորջ մը և հետեանքը եղեր էր Օսմանեան ստետուրիին կորուստը: Ամերիկեան աժան արծաթին հոսքը և ոսկիի գինին քարձացումը յաաջ քերին Կայսրութեան բնակչութեան կարգ մը հատուածներուն կործանումը. պատերազմելու փոխուած պայմանները անհրաժեշտ դարձուցին պահպանումը առատօրէն վճարող արհեստավար բանակներու, յաաջացուցին ընկրկող տնտեսութիւն մը և ծախսալից վերնախա մը, որոնց հետեանքը եղաւ գիւղերու բնակչութիւնը ակելի ծանր տուրքերու ենթարկող դրութիւնը⁽⁴¹⁾:

Օսմանեան հզօրութեան այս անկումը, անհանդուրժողութիւն և յետադիմութիւն անոցող, զուգահեռակա հայ ազգային գիտակցութեան զարթօնքին, որուն հետեանքով՝ տիրող պայմանները թուեցան ակելի գէշ, քան ստաջ: Կախ Կաթոլիկ և յետոյ Բողոքական քարոզիչներուն գործունեութիւնները, Միսիթարեան Միաբանութեան հիմնումը Վենետիկի Սուրբ Դազար Կղզիին վրայ, տասաներորդ դարուն, ֆրանսական Յեղափոխութեան ազդեցութիւնը՝ մասնատրար Երուպական համալսարաններու մէջ ուսանող հայերու վրայ, Խաչատուր Աբովեանի, Իսաֆֆիի, Միքայէլ Նալպանտեանի և Իսախայէլ Պատկանեանի գործերը և «Հայրիկ» յորջորջուած Մկրտիչ Խրիմեանի գործունեութիւնը՝ հայկուն մէջ արթնցուցին ազգայնական նոր ոգի մը: Հայերը ևս ուզեցին որ իրենց հետ վերաբերումը ըլլայ արդար և մարդկային: Վաճի մէջ խումբ մը հայեր ժողով գումարեցին 1872 Մարտին ու որոշեցին միասնարար նոյրիւրի ինքնապաշտպանութեան գործին, հետեանալ պատճառարանութեամբ.

«... կորուսած է մեր պատիւը, բուսարուսած են մեր եկեղեցիները, ստետագուած են մեր հարսերն ու մեր կրիտաարդները. մեզմէ կը խլեն անոնք մեր իրաւունքները և կը փորձեն բնաջնջել մեր ազգը... աշխատիւնք գտնել փրկութեան միջոց մը... ալլապէս՝ շուտով պիտի կորանցնենք ամէն բան»⁽⁴²⁾:

1876 Սեպտեմբերին, Բրիտանիոյ դեսպան Սըր Հ. Էլիքո տեղեկագրեց թէ հայերը իրենց կրած նեղութիւններուն մէկ յուշագիրը փոխանցեր էին Բարձրագոյն

Դրան: Գանգատները գլխաորաբար կը վերաբերէին հարկահաւարներու կեղերումներուն եւ քիւտներու յափշտակութիւններուն, որոնց դէմ կտաւ վարորդները ոչ մէկ պաշտպանութիւն կու տար: 1878 Մայիս 10-ին, Մկրտիչ Խրիմեան (Տարօնի Արքեպիսկոպոսը եւ Թրքահայերու նախկին Պատրիարքը) Սոլզպրէիին այցելելով ինչդերեք որ Պերլինի Վեհաժողովին մէջ քայլեր առնուէին՝ լա կտաւվարութեան մը բարիքները ապահովելու հայերուն⁽⁴³⁾:

Կը թուի թէ տասնիններորդ դարու հայերուն մեծամասնութիւնը պատրաստ չէր անկախութիւն առաջնորդելու: Ֆիզիքական ապահովութիւնը, մշակութային անարգել զարգացման հնարաւորութիւնը եւ շրջապային ապակեղտնացած ինքնավարութիւնը կը նկատուէին առաւելագոյն եւ խոչալ պայմանները, որոնց պէտք է որ հայերը ձգտուէին: Ինքնավարութիւնը՝ Օսմանեան Կայսրութեան կազմին մէջ, պիտի ըլլար ամենէն փափարելի բարեփոխումը⁽⁴⁴⁾:

Հայերը բնականաբար յուսախար եղան որ Սան Ստեֆանոյի Դաշինքը վերատեսութեան ենթարկուեցաւ: Բայց եւ այնպէս, Կիպրոսի Համաձայնութիւնը եւ Պերլինի Դաշնագիրը անամբան յոյսեր յառաջացուցին: Մեծ Պետութիւնները, եւ մասնաւորաբար Մեծն Բրիտանիան, յաճեալ առեր էին առնուազն հետաքրքրուիլ Հայաստանով: Այսպէս, 1880-ի Նոյեմբեր 14-ին, 940 հայեր, Վանէն, ցամակ մը ուղղեցին Հարիւրապետ Էմիլիոս Գլէյթընին, յայտնելով իրենց ուրախութիւնը թէ՛ «Աստուածային Նախահնամարտիւնը վերջապէս սկսաւ գործել» իրենց ու Վան դրկեց զինք, որ կը ներկայացնէր Բրիտանիան: Անոնք շեշտեցին իրենց երախտագիտութիւնը «Ազգիսիցի վեհանձն ազգին» եւ Բրիտանական կտաւվարութեան՝ այն «բարձր պաշտպանութեան եւ համակրանքին համար» զոր անոնք մտադրած էին շնորհել Հայաստանի⁽⁴⁵⁾:

Սակայն, հակառակ այն պաշտօնական պարտաւորութիւններուն, զորս Թուրքիան յաճեալ էր առեր թէ՛ Կիպրոսի Համաձայնութեամբ եւ թէ Պերլինի Դաշնագիրով, հայերուն պայմանները չբարելաւուցան: Հայերը դիմեցին Մեծ Պետութիւններուն, բայց ասոնք, իրենց մասնաւոր շահերուն եւ փոխադարձ նախանձին պատճառաւ, տրամադիր չեղան միաձայնութեամբ ճնշում քանակելու: Ասոնք միայն անօգուտ ու զարթացուցիչ յորդորներ տուին Թուրքիոյ՝ որ բարեկարգութեան ձեռնարկէր: Հայերուն փիճակը վատթարացաւ:

«Անկարելի» կը թուէր որ հարցերը կարենային շարունակել այնպէս՝ ինչպէս որ էին, Շորճ Կոշըն ղեկավար դիտել տուա Ապետին Փաշային, 1880 Յուլիսին: Իր կարգին, Փոխ-Հիւպատոս Ուիլիըմ Էլրթըրը, Էրզրումի վիլայէթին հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ ճամբորդած ատեն գրեց թէ այդ երկիրը ժամանակէն ի վեր ոչ մէկ ատեն կեանք եւ ինչք եղեր էին ա՛յնքան անապահով՝ որքան ներկայիս: Հազարապետ Էնեթի Թորթըրը՝ Թուրքիոյ արեւելեան վիլայէթներու ժողովորդին մասին երկար յուշագիր մը արարտեց նշանակալից կերպով, թէ՛ ինք չէր կրնար հաստատ թէ ժողովորդը շատ անելի երկարօրէն պիտի ենթարկուէր իշխանութեանը՝ կտաւվարութեան մը, որ ոչինչ կ'ընէր իր նպատակներուն համար, բացի զանոնք արիւնելէ եւ այլապէս ալ վատօրէն վերաբերել անոնց հետ: Ազդեցիկ հայեր՝ Վանի մէջ ըսին Հարիւրապետ

Գլէյթընին. «ժողովորդը կը սկսէր մտածել թէ՛ անելի լա պիտի ըլլար մեռնելի քան անելի երկարօրէն մնալ իրենց ներկայ վիճակին մէջ»⁽⁴⁶⁾:

Ուրեմն, Ասիական նահանգներու մէջ իրական բարեկարգումներու ձեռնարկման հարցին մէջ Օսմանեան կտաւվարութեան ձախողութիւնը եւ Մեծ Պետութիւններուն՝ Թուրքիոյ վրայ ճնշում քանակելու անկարողութիւնը միակ պատճառներն էին, որոնք կարգ մը խմբակցութիւններ մղեցին «ընդախոխական» կամ անբարեկշիւական միջոցներու դիմելու: Արդէն իշուեցաւ թէ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութիւնը կազմուեցաւ 1887-ին, այսինքն Կիպրոսի Համաձայնութեան եւ Պերլինի Դաշնագիրէն լրի ինք տարի ետք. իսկ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը՝ տասներկու տարի անց, 1890-ին: Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնական նպատակն էր Թրքահայաստանի քաղաքական անկախութիւնը: Դաշնակցութիւնը կը նպատակադէր ձեռք բերել Թրքահայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւնը՝ Օսմանեան Կայսրութեան կազմին մէջ⁽⁴⁷⁾: Ի գոր էր որ դեսպան Սըր Ու. Ուայթ, 1888-ի Ապրիլին, «ջանացեր էր համոզուել» թէ՛ Մեծ Վեգիրը եւ թէ Արտաքին Գործերու Նախարարը թէ՛ կարևոր էր խուսափիլ յայտնապէս քմաման թողարարքներէ ու «չգործել» «ցարդ հյու եւ ժրջան» բնակչութիւն մը, որուն մէջ յեղափոխական սկզբունքները «հաւանականութիւն չունէին մտքը գործելու, բացի այն պարագայէն երբ ան մատուէր յուսահատութեան»: Աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլար ռաշաին (ստորադաս հպատակներ, քան՝ ճնշիչ միջոցներ որ-հաշտարար ոգիով եւ հաստար արդարութեամբ, քան՝ ճնշիչ միջոցներ որ-հաշտարար, տեղեկագրեց Փոխ-Հիւպատոս Մ. Փ. Տրիւն Վանէն, 1889 Ապրիլին: «Հայերը տեսապէս կը ձերբակալուին ու կը հարցապնդուին մակերեսային պատճառներով: Անոնք հեռու են անհաստարաբար ո՛րեւէ տեսակէտ կամ խորհուրդ ունենալէ. իսկ ցաւալի գրգռումներ կը տեսլծոնին անհիմն կասկածի եւ անոր հետեւանք եղող հալածանքի պատճառով», եզրակացուց Տրիւն⁽⁴⁸⁾:

Գում Գափուի ցոյցը Պոլսոյ մէջ, 1890-ին, Սասունի «ապստամբութիւնը» 1894-ին, երբ սասունցի զիւլացիներ պարզապէս մերժեցին քիւրտներու վճարել յաւելումական տուրքը (հաֆիր) եւ դիմադրեցին թրքական զօրքերուն, որոնք կը պաշտպանէին քիւրտները, Պապ Ալիի ցոյցը Պոլսոյ մէջ, 1895-ին, Չէլթոնի ապստամբութիւնը 1895-1896-ին եւ Օսմանեան Դրամատան (Օթոման Պանդ-ի) գրաւումը 1896-ին, իբրեւ գլխաւոր նպատակ ունէին արթնցնել եւրոպայի հետաքրքրութիւնը՝ Պերլինի Դաշնագիրին 61-րդ Յօդուածին գործադրութիւն նկատմամբ⁽⁴⁹⁾:

Բայց հայ յեղափոխական խմբակցութիւնները չափով մը կ'աւտանոր-դուէին այն պատրանքէն թէ ցոյցերը կամ անբարեկշիւական արարքները կրնային շահեցնել եւրոպական պետութիւններու ազդեցիկ միջամտութիւնը: Եւրոպայի մէջ 1878-ին պատահաբար կայացան «ճամաձայնութեան» շրջանը անցեր էր շատոնց: Մեծ Պետութիւնները չկրցան համաձայնիլ հասարակաց քաղաքականութեան մը վրայ: Միւս կողմէն, Սուլթանը՝ գերազանց վարպետ մըն էր պետութիւնները իրարու դէմ գրգռելու: Միակ արդիւնքը այդ ցոյցերուն եւ անբարեկշիւական արարքներուն՝ հանդիսացան մեծածաւալ ջարդերը: «Թուրքա-

բարության» և «Նեղափոխության» պատրուակին տակ, Օսմանեան կառավարութիւնը 200,000 հայեր⁽⁵⁰⁾ շարդեց ամբողջ երկրին մէջ, «յանցատր» նկատուածներու հետ նաև անմեղներ, կիներ և մանուկներ, ծերեր ու երիտասարդներ:

Հայ լեղափոխականները մեծ մասամբ երիտասարդ, ոռմանօթի իտալիստներ էին, որոնք չունեցան միշտ գործակցութիւնը աւելի հին սերունդի պահպանողական առաջնորդներու: Ասկէ զատ, թէև աւելի երէց մտաորականութիւնը նպատակ էր ազգային գիտակցութեան և ազատութեան լուսատր գաղափարներու տարածումին, չմիացաւ ան լեղափոխական կուսակցութիւններու: Ոչ ալ ունեւորները փափաքեցան մասնակցիլ ապօրինի մեթոտներու: Կղերականութիւնը, գրեթէ ամբողջութեամբ, անտարբեր եղաւ քաղաքական զարգացումներու նկատմամբ: Նոյնն էր պարագան գիղացիութեան մեծամասնութեան՝ Արևելեան Նահանգներուն մէջ: Ահմետ Բուստան Պէյին համաձայն, հայերու միայն «մէկ չնչին փոքրամասնութիւնը» լեղափոխական շարժման մէջ էր: Ասկէ զատ, կուսակցութիւնները յաւելեալ դժուարութիւններ ունեցան իրարու հետ շաղկապումի պակասէն: Եւ սակայն, բոլոր այս տեսակի տկարութիւնները կրնային յարթահարուիլ, եթէ լեղափոխականները օգնութիւն ստացաւ ըլլալին եւրոպական պետութիւններէն—կենսական ազդակ մը՝ իրենց ծրագրին մէջ: Բայց չստացան: Անոնք տեսարար պարզամիտ եղան եւրպական քաղաքականութեան և դիւանագիտութեան իրենց արժեւորումին մէջ⁽⁵¹⁾: Միւս կողմէն, կը թուի թէ Օսմանեան կառավարութիւնն ալ դիտուածաւոր կերպով չափազանցեց այս լեղափոխական խումբերուն գործունէութեան տարողութիւնը և ազդեցութիւնը: Հնչակեանները զօրատր էին Կիլիկիոյ մէջ, և սակայն, կը ներկայացնէին «բնակչութեան միայն մէկ փոքր կոտորակը»⁽⁵²⁾:

Հայ լեղափոխականները պատճառ դարձան 1894-1897-ի միջև տեղի ունեցած ամբողջ խտրութեան և խառնակութեան:

Անտարակոյս, մի քանի պարագաներու մէջ, քիչ մը գրգռութիւն եղաւ անոնց կողմէ: Բայց կը թուի թէ Օսմանեան կառավարութեան նախընտրութիւնն էր չափազանցել անոնց գործունէութիւնը ու գործածել զայն որպէս պատրուակ՝ պատժելու համար ոչ միայն յանցագործները, այլ նաև զանգուածը հայ ժողովուրդին: Գեապան Սըր Փ. Գարիին համաձայն, «հայերու դէմ ամբաստանութիւնը՝ թէ իրենք ստաշինը եղան գրգռութիւն յառաջ բերող, չի կրնար հաստատուիլ»: Իր կարգին, Հիւպատոս Բ.Ու.Կրէյվը տեղեկագրեց թէ պատճառ կար հաստատուի թէ Սասունի մէջ Թրքական իշխանութիւնները զաղտնի կերպով քաջալերած էին քիւրտները՝ վէճ մը սկսելու և հայերուն վրայ յարձակելու մեծ ուժով: Նոյնպէս՝ ջարդերը չէին գործը միայն քիւրտներուն, ոչ ալ դրդուած էին անոնք ամբողջներու կողմէ: «Ծառ մը տեղերու մէջ, զինուորներուն մասնակցութիւնը ջարդերուն՝ հաստատուած է անտարակուսելիօրէն»⁽⁵³⁾:

«Արեղջութեամբ» կարդացած ըլլալով Բրիտանացի հիւպատոսներուն պաշտօնագրերը, Մէյլը Պրայլը համոզուած էր թէ թորքը «կանխամտածուած կերպով» փափաքեցաւ նուազեցնել հայ բնակչութիւնը: Թորքը Պուլկարիան կը մտաբերէր միայն ցաւ զգալով որ իր մեթոտները հոն աւելի ազդու չէին

կրնային⁽⁵⁴⁾: Դարձեալ, Օսմանեան կառավարութեան բաղձանքն էր արտօնութիւն չտալ բրիտանացի Փոխ-Հիւպատոս Գ. Մ. Հոլուըտին՝ որ այցելել Սասունի խառնակ գաւառները, այն պատրուակով թէ անոր ներկայութիւնը հոն բրիտանական միջամտութեան ակնկալութիւններ պիտի խառաջացնէր և ապստամբութիւն քաջալերէր: Բացայայտօրէն, թրքական կառավարութեան նպատակն էր «խափանել՝ այդ հարցին նկատմամբ մանրամասն հարցաքննութիւն մը» հակադարձեց Հոլուըտ: Սուլթանին կառավարութիւնը շարունակեց պատրուակներ գտնել: Լոնտոնի թորք դեսպանը վերանորոգեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մտտ իր «շաճախ-կրկնուած զանգատները» թէ Բրիտանիան կը քաջալերէր դժգոհ հայերը: Այս առիթով, Արտաքին Գործերու Նախարար Կոմս Քինսլըրլիին պատասխանը եղաւ.

«Թրքական կառավարութեան (սպանացող) վտանգը չէր յառաջանար խռովարարներէն, այլ՝ կաշտակեր և լոռի վարչակալութիւնէն»⁽⁵⁵⁾:

Երբ, տարի մը ետք, նոյնիքն Սուլթանը փորձեց բարենորոգումներու ուշացումին համար մեղադրել հայերու «դաստարտութիւնները և խռովարարութիւնը» և Բրիտանիոյ առաջարկեց ապառնալ թէ բարենորոգումներ չէին կրնար իրագործուիլ՝ այնքան ատեն որ հայերը կը շարունակէին խառնակութիւն և անկարգութիւն տեսնել, Լորտ Սոլպլըրին յայտնապէս ջղայնացաւ: Ան խիստ ոճով հետագրեց նոյն օրը, տեղեկագիրները որ իրեն հասեր էին՝ ցոյց կու տային թէ՝

«...Սուլթանը կը սխալի իր համոզումին մէջ, թէ հայերը դրոշմ են այդ անկարգութիւնները: Մենք տեղեկացած ենք թէ գրեթէ ամէն առիթով ալ այսպէս չէր պարագան և թէ խիստ շատ անգամներ թրքական իշխանութիւնները և զօրքերը քաջալերած են խռովութիւնները և նոյնիսկ մասնակցած են տեղի ունեցած բռնաբարտումներուն:

«Բրիտանական կառավարութիւնը», շարունակեց Սոլպլըրի, «չէր խրախուսուած ունենալու ո՛րեւէ վատահոթիւն» Սուլթանին մտադրութեան անկեղծութեան վրայ՝ խտուացուած բարենորոգումները իրագործելու համար⁽⁵⁶⁾:

1895-ի վերջարտութեան, և նոյնիսկ նախքան 1896-ին վերսկսուած ջարդերը, դեսպան Գարիին կատարեց ամփոփումը կացութեան. «խռովութիւնները աւերել էին, հայերու պարագային, ամբողջութիւնը այն նահանգներուն որոնց մէջ կ'ստաջարդուէր բարենորոգումներու ծրագիրը կիրարկել»⁽⁵⁷⁾:

Ուրեմն, Օսմանեան կառավարութիւնը նախընտրեց հակակական հարցը լուծել ո՛չ թէ մերթ ընդ մերթ խտուացուած բարենորոգումի մեթոտով, այլ՝ աւերելու և ամայացնելու մեթոտով այն տարածութիւնը ուր բարենորոգումները կ'ենթադրուէին գործադրուիլ:

Գրելով Ուրժայէն՝ ամենէն արտափելի ջարդերէն ոմանց թատերաբեմն, Փոխ-Հիւպատոս Ծ. Հ. Ֆիցմորիսը կ'անդրադառնար «տուտ ամբաստանութիւններու, խռովարարական շինծու վաւերագիրներու և երեսակայական տեղեկագիրներու և լեղափոխական Կոմիտէներու ցանկերուն»: Ան խորապէս կը ցաւեր որ Օսմանեան կառավարութիւնը «ճակատագրական սխալը» գործած էր յան-

Ներածական

ցատրները անմեղներուն հետ շփոթելու: Փոխանակ իր արդար իրաւունքները գործածելով պատժելու այնպիսի հայեր, որոնք մասնակցեր էին դաւաճաճական գործողութեանց, ան յանկեալ աայաքառւմը գործեր էր մահմետական քնակչութեան արտօնելով յափշտակել կառավարութեան առանձնաշնորհումները՝ իր կողմ գայրոյքը թափելու Սուլթանին ամենէն իսկացի, ջանաւոր եւ օգտակար հիպոտեակներու *«Մեն չափով անմեղ հատուածին վրայ»*⁽⁶⁸⁾:

Կը թուի թէ հայ յեղափոխականներու «Հոռովգարարական» արարքները պատրուակն էին, քան թէ պատճառը, 1894-1896-ի մեծածաւալ ջարդերուն:

Օսմանեան Կայսրութեան քայքայումին եւ տկարութեան հետեւանքով յառաջացած կապաճը, վախը եւ առեւտրութեան էին, հպատակ ժողովուրդներու ազգային զարթօնքին նկատմամբ, որ պատճառ եղան՝ որպէսզի Օսմանեան կառավարութիւնը չափազանց խտրութեամբ հակազդէր հայ յեղափոխականներու յայտարարութիւններուն եւ արարքներուն եւ դիմել գրեթէ ամբողջ քնակչութիւնը ընդգրկող արմատական միջոցներու:

ԱՏԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԸ

Ազդու օգնութիւն չէր եկած Եւրոպայէն: 61-րդ Յօդուածը *«քացարձակապէս մեռած տառ մը»* փաստուցաւ ըլլալ եւ թուրքերը երբեքէ չսկսան որեւէ բարենորոգում՝ հայերու կողմէ քնակուած նահանգներուն մէջ⁽⁶⁹⁾:

Այնպէս որ, երբ Սուլթանին վարչաձեւը տապալեցաւ 1908-ին Երիտասարդ Թուրքերու Յեղափոխութեամբ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոչ մէկ համայնք աւելի յուսալից եղաւ քան հայ համայնքը: Մատթօն Իզմիրլեան, Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքը, Ֆիցմորիսին (հիմա՝ բրիտանական դեսպանատան Առաջին Քարտուղարին) արտայայտուցաւ իր հաստատ համոզումին մասին թէ հայերու համար միակ ապահով ընթացքը, միակ առիթը վերանորոգուելու եւ հին պալատական վարչակարգի շրջանին իրենց սարսափելի կորուստները հատուցանելու՝ հաստարիմ համերաշխութեամբ աշխատիլ էր թուրքերու հետ՝ խոհմտութեան եւ չափաորութեան ուղղութեամբ: Ասկէ գտտ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը *«հասկացողութեան»* մը եկաւ Երիտասարդ Թուրքերու Կոմիտէին հետ՝ գործակցութեան համար⁽⁶⁰⁾:

Եւ սակայն, 1909-ի Ատանայի ջարդերը կիլիկիոյ մէջ՝ սուլայի հարուած մը եղան: Հարցին թրքական կողմը այն էր թէ հայերը զինուոր էին, թէ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան կարգ մը անդամները եւ հայերու Եպիսկոպոսը ժողովուրդը բացէ ի բաց մղել էին թուրքերուն դէմ կողուելու եւ Իշխանութիւն մը հաստատելու: Հազարապետ Գ. Հ. Մ. Տաւրթի-Ուայի, Մերսինի Փոխ-Հիպատոսը, որ շտապեր էր Ատանա, հաստատոց թէ հայերու մօտ *«սակապարծ շատ ինքնագովութիւն եւ խօսքի սարգանք»* կար: Բայց ան չէր կրնար խորհիլ թէ *«այսպիսի մեծածաւալ ակերում (կրճար իրականացանք), ստանց թուրքերու կողմէ՝ որոշ չափով գաղտնի պատրաստութեան»*:

«Ջարդերը սկսան իրարմէ շատ հեռու վայրերու մէջ, երբ օրը եւ գրեթէ նոյն ժամուն: Ատանայի տեղական գրգռութիւնը չէր կրնար հանդի-

անալ պատճառը այս երեւոյթին: Ես կը հակիմ մտածելու թէ, իշխանութեան զոյւս եղող մարմիններէն ոմանք, ամեն պարագայի, նախապէս գիտէին մտադրուած ջարդերուն մասին»:

Ձիմուրական տառեանի խնդրանքին վրայ, ջարդերու մասին իր տուած տեղեկատուութեան մէջ, Հազարապետ Տաւրթի-Ուայի բոլորովին անկարելի նկատուց հայերու կողմէ դատարարութեան մը գաղափարը՝ մահմետական բնակչութեան մէջ տարածուած:

«...Քաղաքին մէջէն անցնելով, ես ոչ մէկ յարձակում տեսայ հայերու կողմէ սկսուած... Ամէն պատճառ ունիմ հաստատու թէ թուրքերն էին որ կը յարձակէին»:

Յակոբ Պապիկեան, հակառակ Միտթիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէին կատարած հայ երեսփոխան մը ըլլալուն, համոզուած էր թէ Կոմիտէն էր *«կազմակերպած»* Ատանայի ջարդերը: Պէտպան Սըր Ծերբըստ Լօթիլըը հաղորդեց Կրէլին թէ Պապիկեանը անդամ մըն էր Ատանայի ջարդերը հետագօտելու համար դրկուած Երեսփոխանական Յանձնաժողովին, բայց նուազ բացայայտ եղիւ էր իր տեղեկագիրին մէջ, զգուշութեան պատճառներով: Այսուհանդերձ, 1909 Յունիս 7-ի իր տեղեկագիրով, զոր Լօթիլըը կը նկատէր *«պատմական արժէքով վաւերաթուղթ մը»*, պատասխանատուութիւնը յատկօրէն վերագրել էր ան Կոմիտէին. իսկ անմիջապէս ետք, Պապիկեան մահացել էր: Ատանայի մօտադրապէս 20,000 հոգիի ջարդերը բիրտ հիասթափութիւն մը եղան հայերուն համար, որոնք սիրով ընդունել էին նոր վարչակարգը⁽⁶¹⁾:

Եւ սակայն, հայկական հարցը մեծ չափով պիտի անհետանար, եթէ թրքական կառավարութիւնը ժողովուրդին իրապէս տրամադրէր միայն արդարութիւն եւ ապահովութիւն, ինչպէս Գնդապետ Զօրըր, Օսմանեան Ռստիականութեան բրիտանացի ուսուցիչը կը պնդէր 1913-ին, Ասիական նահանգներուն մէջ մօտ մէկուկէս մարդ տեսող իր շրջագայութիւնէն յետոյ: *«Հայկական որեւէ հարց մօտ մէկուկէս մարդ տեսող իր շրջագայութիւնէն յետոյ: Եւ այնպէս չէր երբեք չընէին Համիտիէ գունդերը եւ կառավարութիւն թիւրքերը վճռականութեամբ»*, կը կրկնէր Փոխ-Հիպատոս մը Վանէն⁽⁶²⁾, գրեթէ նոյնութեամբ:

ՀԱՅԿԱՎԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋԸՆԵՐԸ

Հայ ժողովուրդին մեծամասնութեան կողմէ հետապնդուած հայկական պահանջներուն սահմանափակ բնոյթը յատկօրէն բացայայտուցեցաւ պատերազմի նախօրեակին, Պօղոս Կոպարի կողմէ *«Թալմիզ»* թերթին գրուած երկու մամակներով: Զուսակը Եգիպտոսի նախկին վարչապետի մը եւ հիմնադիրը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ 1912-ին նշանակուել էր ան նախագահ՝ Փարիզի Հայ Ազգային Պատրիարկութեան, հայկական պահանջները ներկայացնելու Կոմիտէի մէջ: Իր առաջին նամակին մէջ ան բացատրեց նպատակները իր Պատրիարկութեան, որ կը հետապնդէր *«ոչ բաժանում, ոչ անկախութիւն, ոչ այլ բարոյական ինքնավարութիւն»*, այլ միայն գործարարութիւնը Պերսիի Կաշնակիթի

61-րդ Յօդուածով խոստացուած բարեկարգումներուն: Մօտաւորապէս տարի մը ետք, 1914-ի Փետրուարին, երբ Մեծ Պետութիւններուն կողմէ համաձայնուած եւ առաջարկուած Բարեկարգումներու Ծրագիրը, կարգ մը փոփոխումներէ ետք, վերջապէս ընդունուեցաւ թրքական կառավարութեան կողմէ, Պօղոս Նուպարը դարձեալ գրեց: Ան իր երախտագիտութիւնը յայտնեց թէ՛ պետութիւններուն եւ թէ՛ Սուլթանին կառավարութեանը՝ այս համաձայնութեան համար եւ կրկնեց. «Հայկական Նահանգներուն քնակչութիւնը միայն կը խնդրէր մնալ Օսմանեան հպատակ, պայմանաւ որ Պերիլին Դաշնագիրով համաձայնուած բարեկարգումները իրագործուին»: Պօղոս Նուպար եզրափակեց իր նամակը, շեշտելով թէ հայկական հարց մը գոյութիւն պիտի չունենար այլեւս, եթէ միայն բարեկարգումները գործադրուէին անկեղծօրէն եւ առանց վերապահութեան⁽⁶³⁾: Ա. Զօպանեան, հայ դեկապոս մտաւորականներէ մէկը, հրապարակաւ կը բաժնէր այս տեսակէտները: Հայանպաստ Պարսնեան Կոմիտէն, նմանապէս, կրչին հաղորդե՛ր էր 1912-ին, թէ ոչ իրենք եւ ոչ ալ նոյնինքն հայերը կը պահանջէին Հայաստանի «բարձրակարգ անկախութիւնը կամ խզումը թրքական Կայսրութեան»: Ինչ որ կը փափաքէին՝ լաւ կառավարութիւն մըն էր: Իր կարգին, «Թայմզ» թերթը կը պնդէր առաջնորդ յօդուածով եւ թէ հաստատութիւնը, որով հայերը կոտորէին Սուլթանին համար, Պարսնեան պատերազմներուն մէջ, կը փաստէր թէ անոնք ձգտում չունէին թորափելու թրքական լուծը, որպէս այդպիսին: Բայց անոնք պէտք էր որ սպառնութիւն ձեռք ձգէին իրենց կենսերուն եւ իրենց տուներուն համար⁽⁶⁴⁾:

Այսպէս, ուրեմն, հակառակ հայ կուսակցական առաջնորդներու պատահական չափազանցութիւններուն, կը թուի թէ հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը, մինչեւ վերջ, ուզեց պարզապէս այն սպառնութիւնը եւ բարեկարգումները զորս Թուրքիան խոստացեր էր: Օսմանեան կառավարութիւնը, սակայն, իր անպարկեշտութիւնը յստակօրէն ցոյց տուաւ՝ 1914 Յունուար 28 / Փետրուար 8-ին համաձայնուած Բարեկարգումներու Ծրագիրը լքելով՝ նոյնիսկ նախքան երկրին Եւրոպական պատերազմին մէջ մտնելը, 1914-ի Հոկտեմբերի վերջը: Սուլթանին կողմէ նոր էր նշանակուել Ռեաթընքը, իրրեւ մէկը երուպացի ընդհանուր վերատեսուչներէն, որոնք, հայկական նահանգներուն մէջ պիտի վերահսկէին՝ վերոյիշեալ Բարեկարգութիւններու Ծրագիրին գործադրութեան, երբ արձակուող տրուեցաւ իրեն, կիսաթշուակ վճարումի պայմանով: Իսկ երուպացի միւս վերահսկիչը՝ Հոֆ Էտ կոչուեցաւ Սեպտեմբերին⁽⁶⁵⁾:

ՀԱՐՑԻՆ ԽՐԹԻՆ ԿԵՏԸ

Կը թուի թէ հարցին խրթին եւ , Թուրքիոյ համար, անյաղաքահարէի կէտը՝ անհրճարութիւնն էր «հաւասարութեան եւ արդարութեան» արդիական գաղափարներու գործադրութեան: Եթէ իրական հաւասարութիւն տրուէր ցարդ երկրորդ-կարգի նկատուող հպատակ ցեղերուն, պիտի կորսուէին թրքական մեծատիրութիւնն ու գերակայութիւնը: Փորձառու Ֆիցմորիսին համաձայն, թուրքը կը զգար թէ ինք պիտի «մէկ կողմ հրուէր» հաւասարութեան եւ արդարութեան արեւմտեան հասկացողութեամբ պայմաններուն տակ, մինչ հպատակ

ցեղերը պիտի յառաջդիմէին ու գրաւէին իրմէ գերադաս դիրք: Հստ երևոյթից, թուրք դեկապոսները չկրցան լուծում մը գտնել գերիշխանութեան հարցին մէջ ինքնապահպանումի իրենց քնազդին ու հաւասարութեան եւ արդարութեան նոր գաղափարներու իրագործումին միջեւ իստաջացած ընդհարումին: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Պատմութեան Բաժինէն Չեռագիրք մը կը նշէր թէ անկի յառաջդէմ քրիստոնէայ ազգութիւններուն վրայ մահմետականին «ստիպապետութիւնը» ամէն գնով պահելու վճարկամութիւնը, ըստ էութեան, մէկն էր ջարդերուն գլխատր եւ «իրական դրոշապատմանակէտն»⁽⁶⁶⁾: «Եւսահմետականներուն մոլեռանդ հատուածները կը հեզգէին հաւասարութեան գաղափարը», տեղեկագրեց Սըր Ը. Լօթթըր, 1908-ին: Երիտասարդ Թուրքերը կ'ուզէին դառնալ «զերազոյն հեղինակութիւնը», հաղորդեց ան խորհրդապետօրէն, 1909-ին. իսկ քրիտանցի գիմնոտրական կցորդը նմանապէս թէ թրքական գերակայութիւնը պահուեր էր միայն ուժի եւ մերթ ընդ մերթ գործադրուող ջարդերու միջոցով, եւ թէ՛ անգամ մը որ ոչ-մահմետականները արտօնուէին ազատօրէն զարգանալ, թուրքը անել դրութեան պիտի մատնուէր: Ուրեմն, ան քնակամաբար յօժարուած չէր գիշելու այս գերակայութիւնը⁽⁶⁷⁾: 1913-ին մատնանշուեցաւ թէ Կոստանդնուպոլսոյ մօտաւորապէս 1,250,000 հաշուող քնակչութեան մէջ առնուազն 500,000 ոչ-մահմետական Օսմանեան քաղաքացիներ կային, եւ սակայն, ճիճզ տարիներու «հաւասարութեան» ետք, ոստիկանութեան ոչ իսկ մէկ-հարիւրերորդը ոչ-մահմետական էր⁽⁶⁸⁾:

Կը թուի, որուեմն, թէ տասնհինգերորդ դարու սկիզբէն, թրքական յաջորդական կառավարութիւնները տագնապի էին մատնուած հաւասարութեան այս վախէն եւ, հետեւաբար, նաեւ իրենց գերակայութիւնը կորսնցնելու վախէն: Թրքական դարաւոր գերիշխանութիւնը, մէկ կողմէն, եւ հաւասարութեան արդի գաղափարը, միւս կողմէն, անչարիք, անշահութեան: Հակամարտութիւնը չէր կրնար խաղաղ լուծում գտնել: Կա՛մ խուսափումի պիտի դիմուէր, եւ կա՛մ՝ լուծուէր քոնի ուժի միջոցով: Թերեւս այս վախէն էր, գիտակից թէ անգիտակից, որ պատճառը եղած էր Կիպրոսի Համաձայնութեամբ եւ Պերիլին Դաշնագիրով պայմանագրուած բարեկարգումները գործադրելու փորձին կրկնուող ձախողութիւններուն: Թրքական կառավարման ժխտական արդիւնքները յառաջ չէին գար բարեկարգումի ծրագիրներու պակասէն: Թուրքիոյ մէջ շատ մը գրաւարաններ լցուցն էին խառն ի խառն սփռուած օրէնքներով ու բարենորոգումներու ծրագիրներով: Պակտիւնը «մարդիկ էին, եւ ոչ միջոցաւումները», մարդիկ՝ Թուրքերն մէջ, անաշտութեան զգացումով, իրապէս մտադիր՝ բարենորոգումներ իրագործելու⁽⁶⁹⁾:

Դարձեալ, թերեւս հաւասարութեան այս վախէն էր եւ խտրականութեան միտումը, որ Օսմանեան կառավարութիւնը մղէր էին փոփոխութիւններ մտցնելու արեւելեան Թուրքիոյ վարչական սահմաններուն մէջ: Անոր մեծ մասը՝ Հայկական բարձրաանդալակը, կազմէր էր Էրզրումի «էլյալթթ» կամ նահանգը: Ֆիցմորիսին համաձայն, այս տարածքը «դիմաճար», 1878-ին վերածուել էր բացառիկ կերպով ազտիկ միաւորներու, որպէսզի Օսմանեան կառավարութիւնը ի վիճակի ըլլար անկի ազգու միջոցներ ձեռք ստնկուլ՝ հայ

բնակչությունը մշտեղէն վերցնելու իր գործընթացին մէջ: Այսպէս, ուրեմն, հայկական խոսքեցալ բնակչութիւն ունեցող շատ մը գաւառներ անշատուեցան էրզրումէն, մինչ, նոյն ատեն, մահմետական բնակչութեամբ շրջակայքի մարզերը կցուեցան արեւելեան մահմեդներուն, այնպէս որ արտոնց իրա-
քանչիւրին մէջ հայերը պիտի կազմէին փոքրամասնութիւն մը⁽⁷⁰⁾:

Խորականութեան քաղաքականութիւն մը որոշապէս կը յատկանշէր թրքական յաջորդական կառավարութիւններուն դիրքորոշումը՝ հայ գիւղա-
ցիութեան և հողային հարցին նկատմամբ: Քիւրտերու կողմէ՝ յափշտակուած հողերու հատուցման կամ վերադարձումին տեսակետով և անտեսումը, թէ՛ հին մ վարչակարգին և թէ՛ Երիտասարդ Թուրքերուն կողմէ՝ քաջորոշ փորձաքարն էր հայ-թուրք յարաբերութիւններուն: Խորաքափանց գիտակցումով անդրա-
դառնալով թէ՛ նշանակելի չափով մը գիւղացիութիւնն է պահպանուած ազ-
գութեան, թրքական կառավարութիւնները, քիւրտերը գործածելով, տեսալսն դիմեցին՝ ասէն հնարքի՝ որ հայ գիւղացիութիւնը արմատախիլ ընեն իր հողէն: Նրբամիտ Տիցմորիսը մատնանշեց.

*«Պերլիյիի Դաշնագիրէն ետք, Թրքական Կառավարութիւնը, անդրա-
դառնալով թէ ազգութեան զգացումը չէր կրնար դիւրաւ ապրիլ տանց
գիւղացիութեան, ու եթէ ինք յաջողէր հայ գիւղացիութիւնը արմատա-
խիլ ընել իր հողէն և զայն բշէլ դէպի քաղաքները կամ գիւղերէն դուրս,
մեծ չափով ինքզինք ձերբազատած պիտի ըլլար հայերէն և հայկական
հարցէն, ոչ միայն աննկատ թողուց ան, այլ քաջալերեց քիւրտերու
կողմէ յափշտակութիւնը հայկական հողերուն»:*

Այս «փոքրաքանակի գործընթացը» կրկնուեցաւ «մեծաքանակի տարողու-
թեամբ», 1890-ական թուականներու ջարդերէն ետք: Մեծ թիւով հայեր
Կովկասէն վերադարձան՝ մասնատրաքար 1908-էն լետու, քայքայ, հակառակ
Երիտասարդ Թուրքերու խոստումներուն, ոչինչ կատարուեցաւ իրենց ի
նպաստ⁽⁷¹⁾:

1908-ի ՅԵՂԱԾՐՁՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ՁԱՍՈՂԱՆՔԸ

Հասարակութեան և արդարութեան արեւմտեան գաղափարները, ուրեմն, անյարիր էին մահմետական-թրքական գերիշխանութեան պահպանումին, ու յաջորդական կառավարութիւնները տեսաքար խոսափեցան անոնցմէ: Բայց, այդ գաղափարները կը յառաջացնէին հակամարտութիւն ստեղծող ուրիշ երես մըն ալ: Էական էին անոնք. եթէ թրքական կառավարութիւնները կը ձգտէին իրենց Կայսրութիւնը պահելու, հարկ էր չկորսնցնել Եւրոպայի ընդհանրութեան յուստորեալ հանրային կարծիքը: Հակառակ եւրոպական դիմանագիտութեան անկախութեան, որ նպաստար էր Թուրքիոյ համար, թուրք հայրենասէրներ չէին կրնար անտեսել դիրքորոշումի փոփոխութիւնը՝ մասնատրաքար Բրի-
տանիոյ մէջ, այն պետութեան, որ իրենց երկրին զօրաւոր կերպով նեցուկ կանգնեւ էր թէ՛ 1856-ին և թէ 1878-ին: «Եժուար պիտի ըլլար բրիտանացի
ժողովուրդը մղել պաշտպանելու կառավարութիւն մը, զոր այնքան լիովին

կատր ան», գրեց Սոլզալըրին, 1897-ին, յանգելով մոայլ այն եզրակացութեան
թէ՛՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը պիտի կազմալուծուէր, եթէ Թուրքիան չքա-
րնկոխուէր: Սոլզալըրին թելադրեց Ցարին թէ բարեկարգումներ պէտք էր որ
պարտադրուէին Սուլթանին, և եթէ ան մերժէր, հարկ էր որ գահընկէց
ըլլար⁽⁷²⁾:

Թուրքիոյ կողմէ հաճութեամբ չդիտուեցան՝ թէ՛ Ռըվալի մէջ կայացած
խորհրդածողովը և թէ 1907-ի Համաձայնագիրը, որ կնքուեցաւ՝ Թուրքիոյ
նկուկ Բրիտանիոյ և անոր հին ու անողոր թշնամի համարած Ռուսիոյ միջև:
Անմետ էմինի համաձայն, Երիտասարդ Թուրքերը այն տպաւորութիւնն
ունեցան թէ՛ իրենց երկրին հանդէպ վերաբերումը պիտի ըլլար անկեղծաւ որսի
մը հանդէպ եղածին նման, եթէ արագ միջոցներ ձեռք չստանուէին անոր դէմ:
1908-ի յեղափոխութիւնը գլխաւորաբար թելադրուած էր արտաքին տար
վտանգներէ: Հետեւաբար, ազգայնական յեղափոխութիւն մըն էր ան: Անոր
գլխաւոր նպատակակէտն էր փրկել Օսմանեան պետութիւնը և ապահովել
անոր գոյատևումը⁽⁷³⁾: Բացայայտօրէն ստորադատուած էին անոր ազա-
տականութիւնն ու սահմանադրականութիւնը՝ հետապնդուած ազգայնական
նպատակներուն:

Երիտասարդ Թուրքերը, սակայն, աղիտալիօրէն ձակողեցան՝ Կայսրու-
թեան քայքայումը և անդամախտումը կեցնելու իրենց նպատակներուն մէջ:
Անմիջապէս ետք, Աւստրիան իրեն կցեց Պոսնիան և Հերձեկովինան: Պուլ-
կարիան իր ամբողջական անկախութիւնը յայտարարեց: Իտալիան գրաւեց
Ափրիկեան Թրիփոլին: Ալպանիոյ մէջ ջախջախուեցաւ Թուրքիոյ իշխանու-
թիւնը: Վերջապէս, Պարսնեան Լիկան Թուրքիան գրեթէ դուրս բշէց Եւրո-
պայէն: Թուրքիան կորսնցուց ընդամենը մօտ 424,000 քառակուսի մղոնի
տարածութեամբ երկրամաս մը: Խոցուած էր ան ու կողոպտուած: Հետեւաբար,
ամբօրէն կառչեցաւ ան Անհաթոլիային⁽⁷⁴⁾:

Երիտասարդ Թուրքերը չկրցան նստա փրկել իրենց երկիրը Եւրոպայի Մեծ
Պետութիւններուն տնտեսական ստրկութեան իր դիրքէն.

*«Թուրքիոյ արգիլումը և այսօր վայելել թղոր անկախ պետութիւն-
ներուն շնորհուած իրաւունքը, իր կեանտնները անկցնելու՝ անուղղակի
տուրքի դրութեամբ...»*

յայտարարեւ էր Հանրային Պարտիի Մատակարարումի (Վարչակալական)
Խորհուրդին բրիտանացի նախագահը, Սըր Էլսթը Պլոք, 1907-1908-ի իր Մաս-
նատր Տեղեկագիրին մէջ: Մինչև Ապրիլ 1907, թրքական մաքսատան տուր-
քերը 8 աւ հարիւր էին: Պետութիւնները լետու հաւանէր էին 3 աւ հարիւրի
յաւելումի մը (այսինքն՝ 11 աւ հարիւրի բարձրացումի), քայքայ ոչ՝ Թրքական
կառավարութեան կողմէ խնդրուած 4 աւ հարիւրի յաւելումի մը ևս⁽⁷⁵⁾:

Տնտեսական այս ենթակայութիւնը սկսեւ էր տանհիւններորդ դարու
կիսուն: 1879-ին, Օսմանեան կառավարութիւնը ստիպուեւ էր, սնանկութեան ու
կենտնական քառու պատճառաւ, եկամտի վեց աղբիւրներ տրամադրել ազ-
գային պարտքին մարումին, և անոնց հաւարումը յանձնել Եւրոպայի ներկա-

յացուցիչներու կողմէ դեկավարուած Հանրային Պարտքի Խնամակալութեան: Թուրքիան տեսարար կը տառապէր եկամտոյի պակաստ: Պատերազմէն անմիջապէս առաջ, ան կը նկատուէր *«գործքէ անանկ»* պետութիւն մը⁽⁷⁶⁾: Այս կացութիւնը իր տնտեսութիւնը դիրքին որսի կը վերածէր՝ Մեծ Պետութիւններուն կողմէ տիրապետումի և նոյնիսկ շահագործումի համար:

Սըր Էրնէսթ Գաւրըլ հիմներ էր ևս կը վերանկէր Թուրքիոյ Ազգային Դրամատունը: Պաշտատի և Մուսուլի *վիլայէթ*ներու քարտի հանքահորերուն վրայ բացարձակ իրաւունքներ ունեցող Թրքական Քարիւղի Ընկերութեան քաժմեթութիւնը եօթանասունըհինգ առ հարիւր կը պահուէր քրիտանական ձեռնարկութիւններու մօտ: Վիքթոր և Արմսթրոնկ, Թրքական կառավարութեան հետ միասին, սեփականատէրն էին Նաակայքերու, Ջինարաններու և Նաալիւն Ժինութեանց Օսմանեան Կայսերական Ընկերութեան: Էրնէսթ Էպրթը ամէնէն ազդեցիկն էր Այտընի *վիլայէթի* զմեկնոյի հանքերուն մննաչէնթի արտօմատէրերուն: Այդ հանքերը, մեծ համեմատութեամբ, աշխարհի զմեկնոյի ամէնէն կարևոր աղբիւրը կը ներկայացնէին: *«Աշխարհի առևտուրը Թուրքիոյ հետ» գերակշռուէն քրիտանական է»* յայտարարեց Բոնըլտշէյի Կոմսը, 1911-ին: Թուրքիոյ արտասահմանեան ապրանքներու քոյրը ներածումներուն 30 առ հարիւրը, 1909-ի ընթացքին, քրիտանական ապրանքներ էին⁽⁷⁷⁾:

Ֆրանսական դրամագլուխի ներդրումները՝ Թուրքիոյ մէջ, կը գերազանցէին ուրիշ որեւէ երկրի ներդրումները, ներառեալ քրիտանականը և գերմանականը: Այսօրուան Թուրքիոյ հողային սահմաններուն մէջ, 1914-ին, առնք կը հասնէին մօտաւորապէս 900 միլիոն ոսկի ֆրանքի, կամ մօտաւորապէս 4,5 երկիլիոն թղթադրամ ֆրանքի: Օսմանեան Հանրային Պարտքի 62,9 առ հարիւրը հատուցանելի էր Ֆրանսայի և 22,3 առ հարիւրը՝ Բրիտանիոյ: Առաւելաբար ֆրանսական դրամագլուխով Օսմանեան Կայսերական Դրամատունը, որ կը վայելէր Պետական Դրամատան մը առանձնաշնորհումները, սեփականութիւնէն էր ֆրանսացիներուն և քրիտանացիներուն: Այս դրամատունը կը հակակշռէր Ծխախոտի Մենաշնորհը և զանազան ձեռնարկութիւններ: Ֆրանսական դրամագլուխէ ամբողջութեամբ կամ մասամբ կախեալ ուրիշ ձեռնարկութիւններու շարքին էին Սալոնիկի Դրամատունը, Կոստանդնուպոլսոյ Նաամատոյցները, Նաակայքերը և Մթերանցները: Պոլսոյ Զրաքաշխարհացները, Պոլսոյ ելեկտրականութիւնը և Հանրակարքի դրութիւնը, Իզմիրի Նաամատոյցները և Հերակէայի Հանքերը⁽⁷⁸⁾:

Գերմանիան, 1880-ական թուականներէն սկսեալ, Թուրքիոյ մէջ մեծ յատաշփոխութիւն կ'արձանագրէր՝ նախապէս հոգ ժամանած պետութիւններուն վրայ: Մինչև 1914, մինչ Ֆրանսան տէրն էր թրքական ձեռնարկութիւններու մէջ ներդրուած օտարերկրեայ դրամին 25,9 առ հարիւրին, իսկ Բրիտանիան՝ 16,9 առ հարիւրին (Օսմանեան Հանրային Պարտքէն զատ), Գերմանիան առանձին հասաւ 45,4 առ հարիւրի: 1888-ին և 1903-ին, յաջորդաբար տրուեցան մննաչէնթիներ Պերլինի Տոյշը Դրամատան՝ երկարելու համար Պոլսու մինչև Անգարա երկաթուղագիծը, և Գերմանիոյ՝ Անաթոլեանը հասցնելու մինչև Պարսից ծոց: Պերլինի ելեմտական զանձատունը, Վիեննայի

Պանրֆէրայնի հետ, յանձն առա կառուցումը՝ Կոստանդնուպոլիսը Կեդրոնական Եւրոպայի միացնող Արեւելեան Երկաթուղագիծին: Մինչև 1914 թուականը, գերմանական ձեռնարկութիւնները արդէն կը հակակշռէին Ռուսիոյ երթեւեկի սպասարկութիւնը, Պոլսոյ Մեթրոպոլիթըն Երկաթուղագիծը, Հայտար Փաշայի նաահանգիստը և Պոլսոյ Հանրակարքերը⁽⁷⁹⁾:

Մեծ Պետութիւններուն տնտեսական, ելեմտական և զինուորական գերիշխանութիւնը կ'արտացոլար նաև Թուրքիոյ կառավարական սպասարկութեանց մէջ: Ելեմտոքի Ընդհանուր Վերանկիչը և Ոստիկանութեան ու Միախոտի Մենաշնորհին Տնօրէնները ֆրանսացիներ էին: Բրիտանական Ծոպային Պատուիրակութիւն մը կ'աշխատէր օգնել Նաատրմիդի կազմակերպումին: Օսմանեան Դրամատան Ընդհանուր Տնօրէնը և Արդարութեան Նախարարութեան Ընդհանուր Վերանկիչը քրիտանացիներ էին: Բոլոր վերոյիշեալ պաշտօնները և Զօրավար Ֆոն Ջանտըրզի Ջինուորական Պատուիրակութեան ժամանումը 1913 Դեկտեմբերին, և Սուլթանին բանակին վրայ անոր հրամանատարութիւնը⁽⁸⁰⁾ յստակօրէն ցոյց կու տային թէ թրքական գեներամաձ Կայսրութիւնը, մինչև 1914, եղեր էր արդէն մէկ կիսազորութիւն՝ շահագործող Մեծ Պետութիւններուն: Պիշգուլիին համաձայն, Հանրային Պարտքի կառավարարման Խորհուրդը, ղեկավարուած եւրոպացի ներկայացուցիչներու կողմէ, կը հակակշռէր Թուրքիոյ եկամտոյի մօտաւորապէս *«մէկ քառորդը»* և, անկի նշանակալից առումով՝ երկրին հնչուն (հոսուն) դրամի ստրիբները⁽⁸¹⁾:

Երիտասարդ Թուրքերը ձախողեցան, հետևաբար, փրկել Թուրքիան օտար շահերու տնտեսական իր ենթակայութենէն: Անոնք չկրցան նաև քարձրացնել զայն լետամնացութեան և աղքատութեան ճահիճէն:

Քաղաքապետական ձեռնարկութիւններ, ելեկտրակայաններ, նաահանգիստներ և ծովային փոխադրութեան միջոցներ կը գործէին եւրոպական դրամագլուխով ու եւրոպական դրամագլուխի համար: Արտաքին առևտուրը մնաւ շնորհը եղած էր օտարականներուն կամ՝ յոյն, հայ և հրեայ գործակալներուն: 1911-ին, Պոլսոյ մէջ արձանագրուած անկի քան հազար վաճառականներէն ոչ անկի քան եօթանասունը միայն թուրքեր էին: Գիւղացիութիւնը չէր գտնուիր անկի լաւ վիճակի մէջ: Գրելով *«Թուրքիոյ անտանէի գիւղական պայմաններուն մասին»*, Ամմես Էմիլը անդրադարձած է արեւելեան նաահանգներու Երրորդ Բանակի թշկական գլխաւոր սպային կողմէ պատրաստուած տեղեկագիրի մը, որուն համաձայն՝ բնակիչներուն 72 առ հարիւրը ոչլոտ էր, իսկ աճոցը որ կրնային կարողալ ու գրել՝ կը կազմէին միայն 0,7 առ հարիւր ամբողջին, իսկ քրիստոնեայ մեծամասնութեամբ բնակուած գիւղերուն մէջ այս թիւերը կը հասնէին 21 առ հարիւրի⁽⁸²⁾:

Այսպէս, ուրեմն, Երիտասարդ Թուրքերը աղիտալիօրէն ձախողեցան Կայսրութիւնը թէ՛ քաղաքական և թէ տնտեսական առումով փրկելու իրենց ջանքերուն մէջ: Անոնք ո'չ Կայսրութեան անդամախատում կրցան կեցնել և ո'չ ալ՝ քայքայումը:

Անոնք հրապարակալ յայտարարեք էին թէ իրենց մտադրութիւնն էր փրկել Կայսրութիւնը՝ Օսմանականութեամբ, այսինքն՝ Կայսրութեան թոյր ուժերը, թոյր ցեղերը հաւաքագրելով, օսմանեան ինքնագիտակցութիւն արթնցնելով եւ օսմանեան հասարակաց քաղաքացիութիւնը շեշտելով: Բայց օսմանեան ինքնագիտակցութեան կամ օսմանեան քաղաքացիութեան գաղափարը չընդունուեցաւ: Ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթատին համաձայն, այն ցեղերը, որոնք դարեւրով խոշտանգուեք եւ չարդուեք էին թուրքերու կողմէ, չէին կրնար մէկ գիշերուան մէջ եղբայրանալ⁽⁸⁵⁾: Աւելի հաւանական էր որ անոնք ոգեւորուէին ազգայնականութեան զօրատր զգացումներով — իրենց սեփական՝ ազգայնականութեան: Անոնք դիմադրեցին թոյր շողորթութեանց: Պալքանեան պատերազմները խամրեցուցին Օսմանականութեան վարդապետութիւնը: Իրենց կարգին, Երիտասարդ Թուրքերն ալ լքեցին Օսմանականութիւնը, որդեգրեցին ազգային միասարրութեան հասկացութիւնը եւ անձնատուր եղան «Թրքականացում»ին:

Երիտասարդ Թուրքերու մէկ հատուածը, սկիզբէն իսկ, տոգորուած էր ազգայնամոյութեան միտող թրքական ազգայնականութեամբ⁽⁸⁴⁾: Կը թուի թէ, երբ Թուրքիան վերածնունդի առաջնորդելու նպատակը վիժեցաւ, եւ երբ ազգը անկի նուատացաւ, անկի աղքատացաւ եւ անկի անդամահատուեցաւ քան երբէւէ, ինչպէս Մորկընթատին յայտնաբերեց իր ժամանումին, 1913-ին⁽⁸⁵⁾, Երիտասարդ Թուրքերուն մեծամասնութիւնը ապաստան գտաւ ծայրայեղօրէն ազգայնամոյ երազներու մէջ: Անտարակոյս, միայն ցեղապաշտութեան հաւնող ծայրայեղ ազգայնականութիւնը կրնար հատուցանել վարչակարգին ձախողութիւնները, նուատացումները եւ սյլատուրումը: Միայն Բանթուրանականութիւնը կամ Թրքականութիւնը, որպէս թրքական ցեղային գերակայութեան հասկացութիւն՝ կրնար գոհացնել թէ՛ Երիտասարդ Թուրքերուն եւ թէ թուրք ժողովուրդին ազգային հպարտութիւնը: Մոնաթթիի քրիտանացի Փոխ-Հիպատոսին «Ճանադարկելի աղբիւր» մը ստացած տեղեկութեան համաձայն, Ներքին Գործերու Նախարար Թալատթը, 1910-ին, գաղտնի ժողովի մը մէջ ըսեք էր թէ, հակառակ Սահմանադրութեան, հաւասարութիւնը անիրականանալի խտել մըն էր: Հաւասարութեան հարց չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Իր կարգին, Բրիտանիոյ դեսպանը ծանօթագրեց թէ Միութիւն եւ Յատազգիտութիւն Կոմիտէին համար «Օսմանականացում»ը յայտնապէս կը նշանակէր «թուրք» եւ թէ՛ իրենց ներկայի «Օսմանականացում» քաղաքականութիւնը՝ ոչ-թրքական տարրերը թրքական անդին մէջ փշրելու քաղաքականութիւն մըն էր: 1911-ի Հոկտեմբերին, Միութիւն եւ Յատազգիտութիւն Կոմիտէի Համագումարը որոշում կայացուց թէ «ազգութիւնները զանցանելի քանակութիւն» մըն էին⁽⁸⁶⁾:

Այսպէս ուրեմն, մեկզի նետուեցաւ Օսմանականութիւնը, եւ վարչակարգը յախտնօրէն անցաւ դէպի Բանթուրանականութիւն: Այս բացայայտ շարժումը գաղտնի կերպով կը քաջալերուէր եւ կը պաշտպանուէր Միութիւն եւ Յատազգիտութիւն-ի կառավարութեան կողմէ⁽⁸⁷⁾: Ձիսա Կէօք Ակփը, Բանթուրանական շարժումին կարկառուն դէմքը, որ կը պարծենար Աթթիլայով, անդամ մըն էր Միութիւն եւ Յատազգիտութիւն Կոմիտէի ծայրայեղօրէն ազդեցիկ Կեդրոնական

Խորհրդոյին եւ մօտիկ քարեկամ մը Թալատթի: Ծարժումին ուրիշ շատագովներէն մէկուն, Թնքին Ակփին կարծիքով, թուրքերուն համար՝ «երկրամասերու ազատագրումը» եղած էր քաղաքական եւ ընկերային «անհրաժեշտութիւն» մը: Թրքական երկրամասերու ազատագրման ձգտումներու ծիրին մէջ կ'ընդգրկուէին «Սիպիւրիան, Կովկասը, Խրիմը, Աֆղանիստանը եւայլն, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կը գտնուէին ուսական տիրապետութեան տակ»: Այսպէս, ուրեմն, կը յանգէր ան սա մտաքին.

«Բանթուրական ըղձանքները չեն կրնար համինի իրենց ամբողջական գարգացումին եւ իրագործման, մի՞նչէ որ Մոսկովեան հրէշը ճգմուի...»:

Քաղաքական Բանթուրանականութեան շատագովները օգտագործեցին նաև Բանհիլամականութիւնը՝ անկի լայն աշակցութիւն ապահովելու համար: Մանմետականութիւնը կրնար նպաստել թուրքերու կողմէ Եգիպտոսի եւ Հիսպանիայի Ափրիկէի վերագրաւումին⁽⁸⁸⁾: Ցայտնապէս, Բանթուրանականութիւնը կրնար իրականանալ միայն ազգային համամասնութեամբ եւ ի վնաս Համաձայնական «Դետութիւններուն, մասնաւորաբար՝ կործանումովը «Մոսկովեան հրէշին»:

Հետեւաբար, մէկ կողմէն՝ ձախողութեան, լուսախարութեան եւ նուատացումի, իսկ միւս կողմէն՝ ազգային արժանապատուութեան ու վարկի վերականգնումի ձգտող մթնոլորտի մը մէջ էր որ, ձգձգուած քանակցութիւններէ ետք, 1914-ի Փետրուար 8-ին, Օսմանեան կառավարութիւնը համաձայն ձեւացաւ Հայկական Բարեկարգումներու Ծրագիրին: Ինչ որ Թուրքիան ի վերջոյ ընդունեց՝ փոխ-գիշում մըն էր միայն: Բայց, Թուրքիան մէջ տիրող տրամադրութիւններուն ընդունելի՝ էր այդ տեսակ Ծրագիր մը:

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆՂԷՊ ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ 1914-ԷՆ ԱՌԱՋ

Խորհրդակցութիւններու ընթացքին, Ռուսական կառավարութիւնը առաջարկեք էր որ 1895-ի նախագիծը⁽⁸⁹⁾ ընդունուէր իբրև հիմ Ծրագիրին: Բայց թէ՛ պետութիւնները նկատի չառնէին Թուրքիոյ առաջարկած քարեկարգումի ծրագիրը, Պոլսոյ մէջ իշխանութեան գլուխ գտնուող մարդիկը պիտի անկի նախընտրէին «թուրք նահանգները հրդեհի տալ ու կրուելով ինչպէ, քան թէ զիջում ընդունիլ», տեղեկագրեց Բրիտանիոյ զինուորական կցորդը: 1913-ի Դեկտեմբերին, դեսպան Սըր Լուի Մալէն տեղեկագրեց Պոլսին թէ քարեկարգումներու խնդրին մէջ «գօրատու» հակառակութիւն ցոյց կը տրուէր երրօրակամ ո՛րեւէ միջատութեան դէմ: Հայերու Պատրիարքը սպառնական նամակ մը ստացեք էր, հայ քանանայ մը երկու անգամ քարկոծուեք էր եւ հայկական եկեղեցի մը կարմիրով էր ներկուեք⁽⁹⁰⁾:

Պալքանեան պատերազմներէն ետք, գալիք յաւելալ չարիքի մը վախք «ընդհանուր» էր արդէն հայերուն մօտ: «Մերձատր Արևելքը ճանցողներէն ոչ ոք կրնար լուսալ թէ Թուրքերը իրենց քրիստոնէայ դրացիներէն վրձն պիտի չլուծէին իրենց կրած պարտութիւններուն համար», յայտարարեց հայկական ընկերակցութեան մը ատենապետը, Լոնտոնի մէջ: Իսկ Պալքանեան Կոմիտէն

տեղեկագրեց թե՛ հայերը լեցուած էին զիրենք սպասող ճակատագիրին մոռլ նախագգացումովը⁽⁹¹⁾:

1913-ի Դեկտեմբերին, Գեներալպըրիի Արքեպիսկոպոսը գրեց Արտաքին Գործերու Նախարար Կրէյից՝ իր ստացած բազմաթիւ նամակներուն մասին, որոնք կ'ականարէին այն վտանգին, որուն առջեւ կը հաստատային թէ կը գտնուէին հայերը եւ խնդրեց որ անոնց համար կատարուէր ինչ որ կարելի էր⁽⁹²⁾: Էմբլի Ռոպինընը⁽⁹³⁾, լատտեղեակ մը կազմութեան, Արքեպիսկոպոսի Գաւազանակիրին գրեր էր թէ Պօղոս Նուպարը ստացեր էր սպառնական նամակներ: Գրողները կը յայտարարէին թէ՛ եթէ ան շարունակէր հայկական հարցը գրգռել Եւրոպայի մէջ, «վերջ պիտի դնէին իր կեանքին»: Պատրիարքը եւ Պոլիս հրատարակուող հայկական թերթի մը, «Լեզատամարտ»ի խմբագիրները, նմանապէս սպառնալիքի ենթարկուէր էին: Աւելի առաջ, Էմբլի Ռոպինընը, աստափառար տրամադրութեամբ մը, գրեր էր Գաւազանակիրին թէ շատ ծանրալշիտ լուրեր հասեր էին իրեն՝ Պոլիսէն: Հոն ապրող հայ բժիշկի մը կողմէր ըսեր էր.

«Թրքական թերթերը միաձայնութեամբ կը յայտարարեն թէ իրենք պիտի չընդունին երոպական հակոդութիւն եւ եւլն. ու կը սպառնան բնաջնջել Թուրքիոյ մէջ գտնուող բոլոր հայերը, եթէ 6 մեծ պետութիւններ համարձակին ճնշում բանեցնել թրքական կառավարութեան վրայ»:

Արքեպիսկոպոսը այս շարագուշակ նամակէն օրինակ մը ուղարկեց Կրէյից⁽⁹⁴⁾:

Թե՛ վերոյիշեալ եւ թէ ստորեւ տրուած վկայութիւնները յստակօրէն ցոյց կու տան թրքական բացարձակապէս թշնամական տրամադրութիւն մը հայ ժողովորդին նկատմամբ՝ 1914-էն առաջ: Ուրեմն թիմուովին կը հերքուի թրքական այն պնդումը թէ՛ 1915-ի հայկական ողջակիզումները եւ տարագրութիւնները («վերաբնակեցում» անուանուած մեղմասացութեամբ) պարզապէս սկսուած էին որպէս զինուորական միջոցառումներ՝ պատերազմի ընթացքին, հակազդելու համար հայկական «դասանուութեան»: Երևանն կու գայ թէ պատերազմը միայն պատրուակ էր, քան թէ պատճառը այդ դէպքերուն:

Չի թուիր թէ Թուրքիոյ մէջ մթնոլորտը անէի յստակացաւ 1914 Փետրուար 8-էն յետոյ: Էմբլըրը Ռիլիմմը⁽⁹⁵⁾ վստահելի իրազեկութեամբ գրեց Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարին թէ Թուրքիոյ մէջ քրիստոնէաներու բոլոր դասակարգերը կը գտնուէին «կոտորածի մը մեծ ասրափին տակ» եւ թէ՛

«... բարձրագոյն դիրք ունեցող թուրք Նախարարներէն առնուազն մէկուն հաստատ բաղարականութիւնն է երկիրը ձերբազատել թրիստոնէակ հպատակ ցեղերէն...»

գրու կը նկատուէր ան «բոլոր մէկ կողմը՝ Կայսրութեան համար»⁽⁹⁶⁾: Այս խոտովիչ կերպով շարագուշակ նամակը կը կրէր Սեպտեմբեր, 1914 թուականը: Բայց, արդէն 8 եւ 8 Օգոստոսին, Թրքական կառավարութիւնը, նախաձեռնութեամբ իր քառի մը անդամներուն, գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքեր էր Գերմանիոյ

նետ: Եթէ սերպական տագնապին մէջ Գերմանիոյ կողմէ Աստրիոյ տրուած օգնութիւնը առաջնորդէր զինք Ռուսիոյ դէմ պատերազմի, Թուրքիան ալ պիտի մտնէր բնդհարումին մէջ: Փոխարէնը՝ Գերմանիան կ'երաշխատէր պաշտպանել Ռուսիոյ կողմէ սպառնալիքի ենթարկուած որեւ Օսմանէան երկրամաս: Ատկէ զատ, ան պիտի օգնէր ջնջելու մեծ պետութիւններուն ստանձնաշնորհումները Թուրքիոյ մէջ: Նաե՛ւ՝ չափազանց նշանակալից կերպով՝

«Գերմանիան Թուրքիոյ համար պիտի ապահովէր անոր արևելեան սահմանին վրայ պզտիկ սրբագրութիւն մը, որ Թուրքիան ուղղակի շփումի մէջ դնէր Ռուսիոյ մահմետականներուն հետ»⁽⁹⁷⁾:

Ֆայց Թուրքիան եւ «Ռուսիոյ մահմետականները» իրարմէ բաժնողն էր ոչ-թրքական հատուած մը, զանգուածը հայ ժողովորդին, ցեղային անձուկի փոքրամասնութիւն մը, որուն հաշուոյն եւրոպական պետութիւններու շարունակական բողոքները եւ ազդարարութիւնները այնքան ջրայնացուցիչ եղեր էին երկար ատենէ ի վեր: Անոնց հողը եւ ստացումքը կրնային այժմ գործածուիլ՝ ամբողջու համար Պալքանէան նուաստացուցիչ պատերազմներէն ետք գաղթականներու վերածուած հազարաւոր դժգոհ մահմետականները:

Օսմանէան հզօրութեան եւ վարկին անընդհատ անկումը Եւրոպայի աշքին առջեւ՝ խորապէս ցնցեր էր Թուրքիոյ ազգային արժանապատուութիւնը եւ ինքնավստահութիւնը: Ռուսի, վերահաս պատերազմը՝ 1914-ի կառավարութեան մարդոց թուեցաւ ըլլալ (Անմետ Էմինի համաձայն) բացառիկ ատիք մը՝ վերջ տալու այն անփառունակ դերին զոր Թուրքիան խաղացեր էր այնքան երկար ատեն: Չիւս Կէօք Ալփի նման ազգայնամոլ առաջնորդներու դատումով՝ պատերազմը միջոց մըն էր՝ իրագործելու համար երազները Բանթրքական⁽⁹⁸⁾:

Իսկ հայ ժողովորդին պիտի բերէր ան «լուծում»ը իրենց «հարցին», մա՛հր Թրքաւանյաստանին:

2. ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՒ 1918

Ա. ՀՈԳԱՍՈՒ ԴԷՄՔԵՐ

1870-ական թուականներու ընթացքին Պուկարիոյ մէջ տեղի ունեցած վայրագութիւններուն մասին վիճարանութիւնը յտաջ բերեր էր քրիտանական բարոյականութեան մէջ աննախադէպ բարոյական հարց մը: Թուրքիոյ յոռի կտավարմանը եղեր էր նիւթ մը հանրային բանավէճի:

Մէկ կողմէն՝ Տիգրաւէին ջատագու՛վեր էր Բրիտանիոյ «աւանդական» քաղաքականութիւնը — պաշտպանել Օսմանեան Կայսրութեան հողային ամբողջականութիւնը եւ անկախութիւնը: Հնդկաստանի ապահովութիւնը ճիմնական գաղափարն էր այդ դիրքորոշումին: Միջին Արեւելքի մէջ քրիտանական շահերը եւ վարկը պաշտպանելու իր նախանձախնդրութեան մէջ, Տիգրաւէին նոյնիսկ պնդեր էր թէ, «իրականութեան մէջ, ամբողջ Օսմանեան Կայսրութիւնը՝ Բրիտանիան շահագրգռող հարց մըն է»⁽¹⁾: Ան մերժեր էր ընդունիլ վայրագութեան գրոյցները՝ զանոնք նկատելով «արճարանի բարքաջանք», եւ յատարարեր էր թէ քրիտանական կտավարութիւնը ստիպուած էր Պալքաններու մէջ ինքնավար պետութիւններ հաստատելու ծրագրին չհամաձայնի, անտարակոյս՝ այդ շրջաններուն վրայ ռուսական ազդեցութեան վախճն: Ի վերջոյ, ան եզրակացուցեր էր թէ քրիտանացի ժողովուրդին մարդկայնական եւ մարդասիրական նկատումներէն վեր՝ կար անկի խորունկ զգացում մը — «վճռակամութիւնը՝ պահելու Կայսրութիւնը Անգլիոյ»⁽²⁾:

Բրիտանական շահերուն, թրքական յոռի կտավարմանին ու քրիտանական ասանդական տեսակէտին միջև բանավէճը՝ ամենէն համապարփակ ձևով, քայց նաեւ ամենէն անկի կոպտօրէն անկեղծ կերպով բացայայտուեր էր՝ Պոլսոյ մէջ Բրիտանիոյ դեսպան Սեր Հենրի Լիլիթի կողմէ: Ան իր դիրքորոշումը բացատրեր էր՝ պատճառաբանելով թէ ինք կ'ստացնորդուէր անհախտ վճռակամութեամբ մը՝ «պաշտպանելու Մեծն Բրիտանիոյ շահերը»: Թէ՛ այդ շահերը ուժգնօրէն կը պահանջէին դէմ կենալ Թրքական Կայսրութեան քայրայտմի՛ն համաձուլ մըն էր զոր ինք կը բաժնէր քրիտանացի ամենէն ակամաւոր պետական մարդոց հետ. ու կ'անցնէր թէ՛ «սանհրամաշտութիւնը սրգիչելու» որ փոփոխութիւններ տեղի ունենային Թրքական Կայսրութեան մէջ՝ «չէր ազդուէր (այն) հարցէն՝ թէ 10,000 կամ 20,000 հոգի կը փճանային այդ ճնշումին նետուանքովը»⁽³⁾:

Միջ-Վիկտորիական Բրիտանիան, սակայն, կրօնաւէր համայնք մըն էր: Անտարանական երկու զարթօնքները եւ Օքսֆորտի շարժումը հանրութեան ստեղծագն մէկ հատուածը դարձուցեր էին խորապէս գիտակից բարոյական սկզբունքներու, պարտականութիւններու եւ բարոյական պատասխանատուութիւններու: Կլետսթըն, պահպանողական Անկլիկան մը, ժողովուրդին

զգացումն էր արտայայտեր, կրք, բարոյական եւ մարդասիրական անկի բարձր մակարդակի վրայ հասցնելով Պուկարիոյ մէջ տեղի ունեցած վայրագութիւններուն մասին բանավէճը, նկատառութեան բերեր էր «բարոյաբարձրութեան եւ մարդկութեան» վրայ ունենալիք հետեւանքը, եթէ ամբողջ աշխարհի քրիտանացի գործակալներուն համար՝ միայն քրիտանական ազգային շահերը նկատուէին ճիշդից եւ սխալին արժեքափեր, եւ ո՛չ թէ բարոյական սկզբունքներ եւս: Ուշադրութեան բերեր էր նաեւ հանրային կարգ ու կանոնին վրայ ունենալիք հետեւանքը, եթէ Բրիտանիոյ համար առաջարկուած «միայն ազգային շահեր»ու վրայ հիմնուող այդ տեսակ չափանիշ մը ընդունուէր ուրիշ ամեն մէկ ազգի կողմէ՝ ինքն իրեն համար⁽⁴⁾:

Հալածուած Հայերուն դատը պաշտպանող իր հանրային վերջին բանախօսութեան մէջ, Կլետսթընը անգամ մը եւս բարձրացուցեր էր մարդկայնութեան հարցը, կրք ծօտ 8,000 իր ունկնդիրներուն յիշեցուցեր էր ան թէ՛ գետինը որուն վրայ բոլորը կանգնած էին՝ քրիտանական չէր, ոչ ալ երոպական, այլ՝ մարդկային: Ջերմամտանդ անկեղծութեամբ մը մատնանշեր էր ան մարդկային ու բարոյական ծանրակշիռ պատասխանատուութիւնը ողբերգութեան մէջ՝ երբ անցուցեր էր թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ քրիտանականներուն ջարդերը եւ զանոնք ուրացող անպատկառութիւնը պիտի շարունակուէին միշտ, այնքան ատեն որ Եւրոպան ուղէր «հանդուրժել զանոնք»: Վիկտորիական շրջանի միտքերուն մէջ, մարդասիրական հետաքրքրութիւն եւ բարոյական պատասխանատուութիւն կը հակադրուէին անձնասիրութեան: Կլետսթընը մեղադրեց անձնասիրական կիրքերն ու մասնատրաբար անձնասիրական վախճը, որոնք քրիտանացի ժողովուրդին մէկ հատուածին անմատչելի դարձուցեր էին Արեւելեան երկիրներու մէջ տիրող իրակա՛ն կացութիւնը⁽⁵⁾:

Իր վերջին տարիներուն, Կլետսթընը «անընդհատ մըճահարուած» զգացեր էր իր խիղճը 1890-ական թուականներու հայկական ջարդերէն, եւ խտտովանեցաւ թէ իր մտածումները չէր կրնար այդ ներքէն հետու պահել: Բացարձակ էր իր դատապարտումը Թուրքիին, որպէս «նողղակի պատասխանատու չարիքին», որովհետեւ «եռոյնհիքն Սատանան չէր կրնար անկի թանձրացած չարութիւն ցոյց տուած ըլլալ»: Բայց Կլետսթընը խորապէս գիտակից էր նաեւ եւրոպական հանրութեան եւ պետութիւններուն բարոյական եւ մարդկային պատասխանատուութեանը եւ ջարդերու շարունակումին մէջ սնունդ անողղակի բաժինին: «Անհասարայի եւ անջնջելի ամօթ մը» կար տեղ մը, «սանկարագրելի զարշաքէն զատ որ կը տարածուէր Մուլթանին վրայ», որուն անարգ վարքը, որպէս «մեծաքանակի խոշոր ոճրագործ» բացայայտ էր: Խուսափում բարոյական պատասխանատուութենէ՛ ամօթ մըն էր: Կլետսթընի կարծիքով, քրիտանական կտավարութիւնը խուսափեր էր «պարտականութիւնէն ու պատիւէ»: Եւ իրեն յաջորդող Վարչակազմ Բոզազըրիին վերաբերուով՝ Թուրքիոյ վրայ ստիպողական միջոցառումներ չպարտադրելու, մեծ թափու էր ունեցեր՝ այդօրեայ Ազատականութենէն խզուելու առաջնորդող իր ստանձնաբարձ մէջ⁽⁶⁾:

Որիչ հանրային դեմք մը, Արկայի Դուբը, Կլետաթընի նման վերապրող մը Խրիմի պատերազմի դահլիճէն, իր ձայնը միացուցեր էր վերջիցին ձայնին, նոյնպէս պարտակելով նիսթական բաները և շեշտելով թէ Արեւելեան Եւրոպայի նկատմամբ քաղաքականութիւն վարող մարդիկ պարտականութիւններ ունին, ինչպէս իրատունքներ եւ շահեր: Այն սկզբունքը թէ Բարձր Դրան հպատակ ժողովուրդներուն բարօրութիւնը գրեթէ երկրորդական նկատում մըն էր, բաղդատմամբ Սուլթանին կառավարութիւնը պահելու եւ պաշտպանելու քաղաքականութեան, դրդուած էր *«ամէնէն նեղ տեսակի շահախնդրական»* շարժառիթներէն, որոնք այնքան *«սահեռատես (էին), որքան՝ անբարոյական»*⁽⁷⁾:

Քաղաքականութեան մէջ՝ գլխաւորաբար Պուկարական շարժումով ներմուծուած բարոյական հարցերու ընդհանուր նկատառումի բանաձևերն ալեկեր էր բարոյական յստակ պատասխանատուութեան, «վերդուում»-ի և նոյնիսկ *«ամօթ»*-ի զգացում մը՝ 1894-1896-ի հայկական շարդերուն պատճառաւ: Այս տեսակէտին ջատագովները կը պատճառաբանէին թէ Բրիտանիան, Սան Ստեֆանոյի Դաշինքը՝ Կիպրոսի Համաձայնութեամբ եւ Պերլինի Դաշինքով փոխանակելով, *«ազգային ամենամանր պարտաւորութիւններու»* տակ էր: Բրիտանիան խափաներ էր Ռուսիան՝ *«միակ Պետութիւնը»* որ միջոցը և տրամադրութիւնը ունէր Արեւելեան Նահանգներուն մէջ բարեկրօնութեանց որևէ խտատումի իրագործումը ապահովելու: Միայն ա՛ն կրնար տալ այն պաշտպանութիւնը որ կրաւելի էր երկրին ֆիզիքական աշխարհագրութեան *«անլիզի պայմաններուն»* տակ: Բրիտանիան, սակայն, Սան Ստեֆանոյի Դաշինքը փոխանակեց Կիպրոսի Համաձայնութեամբ, առանց Հայաստանի մէջ բարեկարգումներ սկսելու: Թուրքիոյ խտատումներուն գործարարութեան համար որևէ ապահովութիւն պահանջելու կամ տալու: Պերլինի մէջ, առկէ գատ, Բրիտանիան պատճառ եղած էր Թուրքիոյ կողմէ Ռուսիոյ տուած խտատումը փոխանակելու *«արտատոց»* ուրիշ խտատումով մը, թոյլատրելու որ բոլոր պետութիւնները հսկեն հետաւոր եւ շատ անմատչելի երկրի մը մէջ բարեկարգումներու գործադրութեան: Թուրքը, իր սրաթափանց խորամանկութեամբ, եզրակացուցած ըլլալու էր թէ՛ մինչ Բրիտանիան յստակօրէն իրարանցումի էր մատնուած՝ Ռուսիոյ հանդէպ իր ընդդիմութեանը մէջ, ան յարաբերաբար անփոյթ էր թրքական կառավարածէի դրութեան մէջ որևէ փոփոխութեան նկատմամբ, եւ թէ՛ Հայաստանի քրիստոնէական բնակչութիւնը գործնական ձգտեր էր ամբողջութեամբ իր գոյսին⁽⁸⁾: Արկայի Դուբը, խտարարոյ բողոքական մը, եզրակացուցած էր թէ 1890-ական թուականներու շարդերը անաւոր հետեւանքներն էին ամբողջ այս անձնասիրական ինքնդրութեան: Թէ՛ այս ողջակիզումները անճրածեշտ գիճն էին քրիտանական ազգային շահերուն համար էական նկատուած քաղաքականութեան՝ *«ատուիչ»* եւ *«անբարոյական»* վարդապետութիւն մըն էր որ այս երկիրը մխրճեր էր մեծ ակներես *«ազգային նուատուացում»*-ի մը մէջ: Բրիտանիան ազգային ամենամանր պարտաւորութիւններու տակ էր, պարտաւորութիւններու՝ որոնք կը յստպանակէ Օսմանեան կառավարութեան ի նպաստ իր գործօն և կրկնում

միջամտութիւններէն: Այս պարտաւորութիւնները *«բացայայտ և անուրանալի»* ինքն⁽⁹⁾:

Այսպէս ուրեմն, 1876-ի Պուկարական վարչազօրութիւնները և 1894-1896-ի հայկական մեծածախ շարդերը՝ քրիտանական հասարակութիւնը դարձուցեր էին խոսաբան իրազէկ Թրքական Կայսրութեան յոռի վարչաձեւին, և իրական հետաքրքրութիւն մը յառաջացուցեր էին այս նշուած ժողովուրդներուն ինքնութեան և պատմութեան հանդէպ. ժողովուրդներ՝ որոնք կրօնաւէր Վիկտորիական համայնքի կարգ մը հատուածներուն համար ունէին նաև քրիստոնէայ ըլլալու գրաչութիւնը: Ասկէ զատ, այս վարչազօրութիւններն ու շարդերը քարոյական հարց մը ներմուծեր էին արտաքին քաղաքականութեան մէջ, և կարգ մը խմբաւորումներու մէջ նաև յառաջացուցեր էին պատասխանատուութեան, պարտաւորութեան և նոյնիսկ յանցանքի գօրատը զգացում մը:

Բարոյական և մարդասիրական սկզբունքներով տոգորուած և Կլետաթընական Ազատականութեան ներշնչուած սերունդ մըն էր որ հայկական հարցը ձեռք առաւ քսաներորդ դարու սկիզբը: Ելեմզ Պրայս (1914-էն ետք Դերկոմս), Լէյտի Ֆրեստրիք Գալքընտիշ, Նոբլ և Հարոլտ Պարսոն, Էմիլըն Ուիլիսմ, Թ.Փ. Օ'Գոնըր, Էմիլի Ռոպինսըն և իրենց ընկերակիցները բոլորն ալ նետեողներն եղան այս տեսակի ասանդութեան մը:

1877-ին, Պրայսը մտադրեր էր Կլետաթընէն խնդրելու պատիւը՝ արտօնելու որ իր *«Թրանսպորտըզեզիա Էնն Արարատ»* (Անդրկովկաս և Արարատ) գիրքը անոր ձօնէր, որպէս *«երախտագիտութեան չնչին տուրք»* մը *«մեր ազգային անզգայ խիղճը արթնցնելու ի խնդր»* անոր ջրածններուն համար: Բայց շատ մը բարեկամներ համոզուր էին թէ առիկա կրնար չափով մը կուսակցական նկարագիր տալ գիրքին և, հետևաբար, վնասել այն պոստիկ օգտակարութեան գոր գիրքը կրնար ունենալ, իբրև փորձ մը՝ անաչառ նկարագրութիւն մը տալու իր այցելած երկիրներուն մէջ ռուսական և թրքական իշխանութեանց մասին: Ուրեմն, Պրայսը հրաժարեր էր գիրքը Կլետաթընի անուան հետ զուգորդելու անձնական գոհունակութեանը⁽¹⁰⁾: Նմանապէս, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին ընթացքին եւ անկէ անմիջապէս ետք՝ Հայաստանի դատին համար աշխատող շատ մը մարդիկ պիտի հպարտութեամբ վերջէլէին կա՛մ իրենց կապակցութիւնը Կլետաթընին և կա՛մ հայկական հարցին մասին անոր տեսակէտները: Այսպէս, Սաֆորի Ռուտարիճի Բաժինին երեսփոխան Հազարապետ Ռոպըլը Փիլը կը վերջիշէր թէ՛ 1896-ի Սեպտեմբերին, Հօւրըտէն էր գտնուեր ինք ուրիշ խնդրի մը համար, բայց պետական մեծ մարդը գտեր էր ամբողջութեամբ խորատուցուած Հայաստանի մասին մտածումներու մէջ: Ան քսել էր իրեն թէ՛ ճիշդ ինչպէս որ իր միտքը, երիտասարդութեան օրերուն, կեղծումուցեղ էր Իտալիոյ ազատագրումին վրայ, այնպէս ալ իր ձերութեան՝ կը զգար ինք թէ իր առաջին պարտաւորութիւնը Հայաստանի մարտիրոսացած մտայն վորդին հանդէպ էր: Սկովտիոյ Լիվըրքուլի Բաժինի երեսփոխան Թ.Փ. Օ'Գոնըրը կը վերջիշէր թէ բարեկամ մը ներկայ գտնուեր էր Կլետաթընի հանրային վերջին հաւաքոյթին, ուր ան քանախօսեր էր: Ինքն իր վրայ կեկուած

կերպարանքով մը եկեր էր ան Լիվըրբուլ և պաշտպաներ էր հայերուն դատը⁽¹¹⁾։

Պրայսը, պետական դեմք ու մեծ մտադրականը, որուն «մացառուտ» յօնքերուն տակն է կիսախուփ հայոյ *«խորաթափանց»* աչքերը պիտի Օքսֆորդն էլ շրջանաւարտ Առնոլտ Թոյնսի պատմաբանին յիշեցնէին սկովտիական գետնահայզ շուն մը, և որուն պարզուրիւնը և մշտատես երիտասարդական տեսքը մեծապէս պիտի տպաւորէին զինք պատերազմի տարիներուն⁽¹²⁾, հայ ժողովուրդին ու Կովկասի և Օսմանեան Կայսրութեան մէկ հատումծին մասին անմիջական ծանօթութիւն ունեցող փոքրաթիւ անգլիացիներն մէկն էր։ Ան Անդրկովկաս գացեր էր 1878-ի աշնան, բարձրացեր էր Արարատ Լեռան գագաթը, ուր հնագէտ էր Նոյի տապանը, Սուրբ Գիրքին մէջ տրուած Ջրհնդեղի պատմութեան համաձայն, և, Սև Մովի եզերքով վերադարձեր էր Փոթիէն Պոլիս։ Պրայսը հոն առաջնորդուեր էր քաղաքական, պատմական և աշխարհագրական իր լայն հետաքրքրութիւններէն մղուած, քայց որպէս գործօն բողոքական, ան չէր կրնար անտարբեր եղած ըլլալ իր այցելած տեղերուն աստուածաշնչական կապակցութեան նկատմամբ։

Մեծ ճանապարհորդ և լեռնագնաց Պրայսը, ըստ երեւոյթին, բացարձակապէս հմայուեր էր Արարատին «անօրինակ վեհութենէն»։ Անգամ մը որ հասեր էր անոր գագաթը, դիտեր էր վարի և շրջակայքի դաշտերը, հարաւէն հիսսիս, Միջագետքէն մինչև Կովկասի մեծ պարիսպ և իրեն թուեր էր թէ կը տարածուեր հոն ամբողջ «օրբանը մարդկային ցեղին»։ Ան կրցեր էր նաեւ գատորոշել, վարը, անդնդային խորութեան մէջ՝ Արարաք գետին հովիտը, զոր հայկական աստապկը կը բնորոշէր որպէս Դրախտաւայրը։

Պրայսը խոստովաներ էր թէ ինք ոչ մէկ քան կը ճանչնար «այնքան վեհ» որքան շրջակայ դաշտերէն դիտուած ընդհանուր տեսքը Արարատին։ Աշխարհի վրայ կային քիչ տեղեր միայն, ուր այդպիսի բարձրաբերձ գագաթ մը, մտատրասպէս 17,000 ոտք, այնքան անապատելիօրէն վեր կը խոյանար՝ այնքան ցած դաշտագետիկնէ մը (2000-3000 ոտք ծովէն բարձր) և, հետեւաբար, նաև քիչ տեսարաններ՝ հաւասարապէս վեհապանծ։ Հիմնապէս աներուն, ինչպէս նաև Ալպեաններուն և Աթլասի մեծ գագաթները կը բարձրանային լեռնաշղթաներու ետեւէն և, հետեւաբար, դիտողին համար քաական քան կը կորսնցնէին իրենց իրական բարձրութենէն։ Արարատի պարագային, սակայն, դիտողին հայտածքը չէր շեղիր հետաքրքրական կէտերու զանազանութենէն. բոլոր գիծերը կ'ողջունէին շիտակ դէպի վեր խոյացող, ձիւնափայլ գագաթը։ Թէ՛ ձևի և թէ՛ գոյնի բացարձակ պարզութիւնը կ'ակցնէր անոր վեհութիւնը. ոչ մէկ տեսարան կը համակեր դիտողը վեհութեան անելի խորունկ զգացումով մը։ Ռոշապէս, ոչ որ որ տեսեր էր զայն՝ միայնակ վեհութեամբ, շատ անելի վեր բարձրացող քան իրեն ընկերակցող բոլոր գագաթները, և գիտէր Ջրհնդեղին պատմութիւնը, կրնար տարակուսել թէ անոր գագաթը պէտք էր որ ամենէն ստաց ճնրած ըլլար ևս բաշտող այլքները⁽¹³⁾։

Պրայսը նկարագրեց Արարատը իբրև հայերու հատաքին հին սրբավայրը, իրենց երբեմնի ճշմանոր թագաւորութեան կեդրոնը, «նախագործուած հագարումէկ ասանդութիւններով»⁽¹⁴⁾։

Հետախուզելով հայերուն հայրենիքը, Պրայսը իրագէկ եղա աստուածաշնչական շատ մը կապակցութեանց և կրօնական առասպելներուն և ասանդութիւններուն։ Երեսանը⁽¹⁵⁾, շինուած կառէ կամ գանձածիտ աղիւսէ, կը յաւակներ հիմնուած ըլլալ Նոյին կողմէ, ինչպէս իր անունը հայերէնով կը ճշմանակէր «Ակնեբե»-ը, որպէս վկայութիւն թէ ինք առաջին չոր ցամաքն էր զոր նահապետը տեսեր էր։ Պրայսը այցելեր էր նաև Էջմիածնայ ճշմանոր վանքը, որ աշխարհի ամենէն հին վանական հաստատութիւնը կը հաստատուէր ըլլալ։ Եղեր էր ան հայ ժողովուրդին եկեղեցական Մայր Աթոռը, 302 թուականէն սկսեալ, երբ, ասանդութեան համաձայն, Հայաստանի առաջին քրիստոնեայ եկեղեցին հիմնուեցա Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին կողմէ, այն վայրից վրայ որ կ'ըստի թէ Փրկիչը իջա լոյսի ճառագայթի մէջ մը, և Էջմիածին քաղը հայերէնի մէջ կը ճշմանակէր «Միածինը իջա»։ Հայաստանի մէջ իր քաղաքական անկախութիւնը կորսնցնելէ ետք, և, ինչպէս կ'ըսէր Պրայսը, կեղեքումի շատ մը դարերուն, ցեղին զանգուածը դարձեր էր դէպի սրբազան պատերը Էջմիածնի՝ իբրև միակ տեսանելի տապանի մը՝ մահմետական իշխանութեան բարձրացող հեղեղին մէջ։ Անտարակոյս, սրբազան լեռան մերձակայութիւնը զգալիօրէն ակցցուցեր էր այն ակնածանքը զոր իրենց հատաքին ամենահին այս աթոռը պատահաբեր էր բոլոր հայերուն⁽¹⁶⁾։

Պրայսը հայեր տեսեր էր Անդրկովկասի մէջ ամեն կողմ՝ Թիֆլիսէն մինչև Կրեան։ Իր տպաւորութիւնները անոնց մասին, իր «Թրանսօզուրեզիա Լեւո Արարատ» գիրքին մէջ տրուած, պէտք է որ նկատելի ազդեցութիւն ունեցած ըլլան Բրիտանիոյ հանրային կարծիքին դրայ։ Գիրքը, նկատուած իբրև «ճանապարհորդական (գրականութեան) դասականներէն» մէկը, երեք հրատարակութիւն ունեցեր էր երկու տարուան ընթացքին, 1877-ին և 1878-ին։ «Ամէն որ կը թուի խորապէս տպաւորուած ըլլալ Արարատ Լեռան վրայ ձեր մեծ սիրագործութենէն», գրադատեր էր Կլետաթըն⁽¹⁷⁾։ 1896-ին, Պրայսը վերատեսութեան ենթարկեր էր գիրքը և անկցուցեր էր գլուխ մը հայկական հարցին մասին, չորրորդ հրատարակութեան առօրի։

Պրայսը տեսեր էր հայ մարդը ընդհանրապէս ուժեղ և բարեկազմ, իսկ կիները՝ ուշագրասօրէն վայելուչ՝ մութ աղտուր աչքերով։ Կը հաստատուէր ան, թէ հայերը անդրկովկասեան ցեղերուն «ամենէն կորոպի և մտացին» էին և անհամեմատօրէն ամենէն ժրջաբնը։ Անոնք որոշապէս «արտակարգ ժողովուրդ» մըն էին, յամտօրէն կառչող իրենց ազգային ինքնութեան։ «Յեղ մը՝ որ այնքան ամուր կերպով տոկացեր էր, պէտք է որ ջիղ ու ոսկոր ունեցած ըլլայ իր մէջ»⁽¹⁸⁾։ Թուրքիոյ արեւելեան ճանապարհներուն մէջ անոնց զբաղումը գլխաւորաբար երկրագործական և հովուական էր։ Բսկ Կովկասի մէջ, թէ և անոնց կորովի կեանքը գլխաւորաբար գործնական ուղղութիւններով արտայայտուեր էր, ամենէն անելի դրամաշահութեամբ, քայց Պրայսը շեշտած էր թէ շատ մը հայեր մտեր էին Ռուսիոյ քաղաքային կամ զինուորական ծառայ

յութեան մէջ ու ոճանք հասեր էին բարձրաստիճան դիրքերու: Տուած էր օրինակը՝ 1877-ին Ասիա պրոշտող ռուսական բանակի հրամանատար Լորիս Մելիքովից: Յետագային, Մելիքովը եղեր էր Գլխաւոր Նախարար եւ Ալեքսանդր Բ.ի վերջին տարիներու ազատական քաղաքականութեան մղիչ ոյժը, բայց տապալուեր էր դատադրութեամբ⁽¹⁹⁾:

Եւ սակայն, նկատել տուա Պրայսը, թէ այդ ժողովուրդին վիճակը Թուրքիոյ ասիական նահանգներուն մէջ չէր կրնար ըլլալ անկի խղճալի: Տուն վերադարձին, մեծորդեր էր ան Սեւ Մոսկու եզերքէն ու կրեր էր տպաւորութիւն մը յուսակիք մակամաղձտութեան: Բնութեան բոլոր պարգետներով օրհնուած երկիր մը, այժմ ամբողջութեամբ *չլոռութիւն, աղքատութիւն, յուսահատութիւն* էր: Որպէս պատճառ, ամէն ոք նոյն պատասխանը ունէր. «Յոռի կառավարութիւն», կամ, անկի ճիշդը՝ *«կառավարութեան չգոյութիւն»*: Պրայսը չճամ-ճմնց իր բաները: Ան կը հաստատար թէ Թրքական կառավարութիւնը *«ժնճնելու արժանի է»*: Եւ սակայն, 1877-ին ան շխորհեցաւ թէ հայերը կրնային ինքնավարութիւն անելի քան մը ունենալ Թուրքիոյ մէջ⁽²⁰⁾:

Իր գիրքին չորրորդ տպագրութեան յանդիմանական գլուխին մէջ, հրատարակուած 1896-ին, այն տարին որ տեսեր էր, ինչպէս ինք կ'ըսէր, բնաջնջումը հայ ժողովուրդի խոշոր մէկ մասին, Պրայսը վերաբնճնց հայերու վատթարացող վիճակը եւ մեղադրեց եւրոպական պետութիւններուն աղիտալի անտարբերութիւնը: Պերլինի Դաշնագիրէն առաջ, Սուլթանը մասնաւոր թշնամութիւն մը չունէր հայերուն հանդէպ, ոչ ալ հայ ազգը ունէր քաղաքական որեւէ ըղձանք: Անոնց պաշտպանութեան համար այն տեսնէր որում պայմաններէն էին որ զանոնք մատնանշեցին իբրեւ կասկածելի տարր. իսկ անոնց մէջ արթնցուցին փրկութեան յոյսեր: Պերլինի Դաշնագիրով՝ վեց պետութիւնները *«շփեց»* ըրին: Բրիտանիան, անջատ պատասխանատուութիւն մը յանձն առած ըլլալով, *«խոռվեալ խիղճ մը»* ունեցաւ եւ ուզեց զայն հանդարտեցնել՝ անդադրում բողոքներով: Բայց այդ բողոքները գրգռեցին *«վազրը»*, որ որոշեց առաջարկուած քարեկարգումները անպէտ դարձնել՝ սպաննելով այն ժողովուրդը, որուն օգուտին համար մտադրուած էին անոնք: Պրայսը խիստ էր եւ անասամբ՝ իր դատումին մէջ. մեծ մաս մը, եւ, շատ մը զաւառներու մէջ, լաւագոյն մտք հայերուն, ժողովուրդի մը՝ որ իր ազգութիւնը պահեր էր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, *«ճեպխան պատմութեան գրուիլ սկսիլը»*, բնաջնջուեր էր: Այս ակերը *«կրնար արգիլուած ըլլալ Եւրոպական Պետութիւններուն կողմէ»*⁽²¹⁾:

Որիչ բրիտանացի մը, Հ. Ֆ. Պ. Լինչ, նոյնպէս գրեր էր Հայաստանի մասին: Իր երկնատոր ծանրակշիռ գիրքը, *«Արմինիա. Թրեվըլզ Էնտ Սոստի»* (Հայաստան. մամբորդութիւններ եւ Ուսումնասիրութիւններ) ընդարձակ Ռաշուտուտութիւն մըն էր տասներեք ամիս տեւող երկու անջատ ճամբորդութիւններու, զորս ինք յանձն առեր էր 1893-1894-ին եւ 1898-ին, թէ՛ Ռուսահայաստանի եւ թէ՛ Պրքահայաստանի մէջ: Պրայսի նման, ինքն ալ բարձրացեր էր Արարատ Լեւան գագաթը: Ինքն ալ հմայուեր էր անոր շնորհալիութեան եւ պիտասովոր ամբողջական միանուլում եղող *«շին կառոյց»*էն, որուն վրայ *«աչք եւ միտք կանգ կ'առնեն»*⁽²²⁾: Ան այցելեր եւ ուսումնասիրեր էր անրուած յու-

շարձանները Անիի, իններորդ եւ տասներորդ դարերու հայկական թագաւորութեան երբեմնի մայրաքաղաքին: Ան արտայայտուեր էր հին հայերուն կառուցելու *«սէրին»* ու *«վարպետութեան»* եւ կարգ մը պատերուն *«գերազանց»* եւ *«ընտիր»* որմնադրութեան մասին: Մասնաւորաբար հիացեր էր ան հայ ժողովուրդին *«հանճարելի մտայղացումներ»* մէկ կողմէր, Անիի Մայր Տաճարին վրայ, ըստ արձանագրութեանը՝ ասորում 1010-ին: Կառուցուած տասներմկերորդ դարուն սկիզբը, ան ունէր *«Գոթական ոճին շատ մը յատկանիշերը»* — սրածայր կամարը եւ զուգորդուած միջնորմը — որոնք Եւրոպայի մէջ լայն տարածում ունեցան միայն տասներեքերորդ դարուն: Լինչը շեշտեց ուժեղօրէն՝ թէ Մայր Տաճարը, *«արուեստագիտական քարձազոյն արժանիքով»* շէնք մը, ցոյց կու տար չափանիշ մը *«որ շատ անելի յարաջացած էր Արևմտտքի ժամանակակից չափանիշերէն»*⁽²³⁾: Ան կը հատատար, սակայն, թէ հայերու յառաջացումը եղերակախօրէն կասեր էր Ալեմութեան նուանումէն ի վեր: Անոնց հանճարը շահագործուեր էր Ասիոյ կէս-քարքարու ժողովուրդներէն, մինչ իրենց կարողութիւնները եւ նկարագիրը աստիճանաբար անկում կրեր եւ վատթարացեր էին: Եթէ Լինչի հարցուեր թէ ի՞նչ յատկանիշեր էին որ հայերը կը զատորոշէին որիչ արեւելքցիներէն, ինք տրամադրուած պիտի ըլլար շեշտելու անոնց *«տոկունութիւնը»*: Այս տեսակետով, ոչ մէկ եւրոպական ազգ կը գերազանցեր զիրենք: Իրենց մտային կարողութիւններուն զօրավիզ կ'ըլլար նկարագիրի տոկուն հիմ մը: Բայց, անոնց բուն արժէքը գնահատելու համար, անոնք պէտք էր որ ուսումնասիրուէին ոչ թէ լայնատարած ապակաւորութեամբ Արեւելքի մէջ, այլ իրենց հայրենիքին, Հայաստանի մէջ⁽²⁴⁾:

Համընդհանուր կերպով ճանչցուած հեղինակութիւն մը Թուրքիոյ մասին՝ Արր Էտուին Բիքոքը, որ *«Տէլլի Կիոզ»*ին թղթակիցը եղած էր պոլկարական վայրագութիւններէն ի վեր, եւ որ 1915-ին պիտի գրէր *«Ճորթի Երբզ ին Գոնջանդիկոքը»* (Քառասուն Տարիներ Կոստանդուպոլսոյ մէջ) գիրքը, նմանապէս իր բաժինը ունեցաւ հայերը բրիտանական հասարակութեան ներկայացնելու մէջ, իր *«Թըրքի Էնտ Ից Բիքը»* (Թուրքիա եւ իր Ժողովուրդը) գործով, հրատարակուած 1911-ին:

Բիքոքը, որ մեծ մասամբ Կոստանդուպոլսի էր ապրեր, ճանչցեր էր հայերը Թուրքիոյ *«ամէնէն արուեստագէտ»* ժողովուրդը՝ արուեստի նկատմամբ բնական ճաշակով մը եւ երաժշտութեան ու դերասանութեան պիրով: Անոնք հնդկերոպական հին ժողովուրդ մըն էին ու երբեք տեղի չ'էին տուած պարսիկներուն, արաբներուն, թուրքերուն ու քիւրտերուն: Զօրակամ անոնք ունէին տոկունութիւն մը որ իրենց կ'արգիլէր *«քնկնուիլ»*: Բիքոքը կը հաստատար թէ անոնք *«մտային մեծ կարողութիւն»* ունէին: Յոյները կրնային գերազանցել զիրենք ըմբռնում արագութեան եւ կենտրոնախորութեան մէջ, բայց հայը ունէր *«հաստատանութիւն մը, խոհականութիւն մը եւ զգուշատրութիւն մը, որոնք արժէքաւոր էին»*⁽²⁵⁾:

Եւ սակայն, այդ ցեղը, որ թրքական իշխանութեան տակ կեանքի եւ ինչիս պաշտպանութիւն *«միայն կը խնդրէր»*, կատաղօրէն կը հալածուեր: Գննարկելով 1890-ական թուականներու հայկական ջարդերը, Բիքոքը կը գատորշի

չորս գլխատր պատճառներ, որոնց բոլորն ալ ի զօրո կը մնային տարիներէ ի վեր: Առաջին հերթին, կը մեղադրէր ան մամուտական թորքերու մօտ ամանական մտայնութիւն մը՝ թէ իրենք իրաւունքը ունէին քրիստոնեաները կողոպտելու: Կար նաև հայերուն գերադաս ծրագրանութիւնը եւ խնայասիրութիւնը, որոնք ի վիճակի ըրէր էին զանոնք ընդհանրապէս անկի հարուստ ըլլալու քան իրենց դրացիները: Այս վերջինները, հետեւաբար, կը ցանկային տիրանալ անոնց տնտեսաձեւերուն: Յետոյ, հայերուն մօտ կրթութեան ծարաւը մղել էր զանոնք որ ըլլային նախկինէն նուազ հանդիսը՝ պարբերական կողոպուտներուն եւ իրենց կիներուն բռնաբարտմանուն նկատմամբ: Հուսկ ուրեմն, Բիբրսը կը մեղադրէր թորքերու եւ քիւրտերու կողմէ: շարք մը փոքրածաւալ հայաձանձուներ, որոնց դարման ձեռք բերելու անկարելիութեան հետեւանքով՝ շատ մը հայեր կ'արտագաղթէին դէպի Ռուսիա եւ Ամերիկա, ուր յեղափոխական կոմիտեներ կը կազմէին: Արդարութիւն ձեռք ձգելէ յուսահատ, Կայարութեան մէջ կարգ մը հայեր միացեր էին այդ կոմիտեներուն: Այդ մարմինները Ապտիլը Համիտին տուել էին ջարդի պատրուակը: Բիբրսը կը պնդէր թէ արտասահմանեան յեղափոխական կոմիտեներուն ազդեցութիւնը մնձապէս չափազանցում էր: 1890-ական թուականներու ջարդերը Հայաստանի մէջ, եւ 1909-ի՝ Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս 1876-ի՝ Պոլկարիոյ եւ 1822-ի՝ Քիոսի մէջ եղածները, «պաղարհին» սպանդներ էին, որոնք գործադրուել էին «ստորադաս» ցեղերու կողմէ, կողոպուտի նպատակով եւ կրօնքի անունով: Չոհերը «սպատամբներ չէին»⁽²⁶⁾:

Լէյտի Ֆրետրիք Գավրնտիշի, Ֆրենսօ օվ Արմինիա-ի (Հայաստանի Բարեկամներ) երկարամեայ Նախագահութիւն հետաքրքրութիւնը՝ գլխատրաբար հիմնում էր քրիստոնեական բարեպաշտութեան եւ մարդասիրութեան, Կլետսթընի եւ անոր շատագոված դատերուն հանդէպ իր ունեցած ամբողջական հիացումին ու նուիրումին եւ, ընդհանրապէս, Ազատական գաղափարներու վրայ: Բայց, ինչպէս անոր օրագրութեան խմբագիրը կը մատնանշէ, քաղաքները մը «չէր» ան իսկապէս, այլ՝ «եկեղեցատէր տիկին մը գլխատրաբար»: Որպէս այդպիսին, ան երբեք չդադրեցաւ ջերմ համակրանք մը զգալէ «դժբախտ» հայերուն հանդէպ: Վարչապետներուն եւ Արտաքին Գործերու Նախարարներուն ուղղում ճամակներով՝ անխնայօրէն շեշտեց այդ ժողովուրդը պաշտպանելու «պարտականութիւնը» եւ անհրաժեշտութիւնը:

Հայերու հանդէպ՝ իբրեւ քրիստոնեայ իր զգացած պարտաւորութենէն զատ, անոնց մտնեցած էր ինք Ազատական կուսակցութեան եւ Կլետսթընի հետ իր ունեցած կապերուն պատճառաւ, քանի որ ասոնք կը պաշտպանէին Սուլթանին քրիստոնեայ հպատակները: Լէյտի Ֆրետրիքի ամուսինը եղեր էր «չխառնողական Ազատական» մը: Կլետսթընի Անճնական Քառտողարը եղեր էր, ու որպէս Որլանտայի Գլխատր Քառտողար պաշտօնավարած ատեն՝ սպանուել էր ան: Լէյտի Ֆրետրիքը, Կլետսթընի տիկնոջ քեռաղջիկն էր ու խանդավառօրէն մասնակցել էր գրեթէ բոլոր այն դատերուն որոնց փարք էր Կլետսթըն: Կը թուի թէ պաշտամունք էր ունեցեր ինք Կլետսթընի հանդէպ, այս վերջինին ամուր առաքինութիւններուն համար. «Անոր դէմքը» կ'ըւէր ինք,

«հաստքի եւ ուժի իր տեսքով՝ կը նմանէր մարգարէի մը դէմքին» եւ ան կու տար իրեն տպաւորութիւնը «կաղնիի մը», որուն կարելի էր կործնիլ⁽²⁷⁾:

Հայերուն ուրիշ մէկ պաշտպանը, մէկը՝ որ Հայաստան չէր գտնուած երբեք ու ճանձցած էր զայն՝ Կլետսթընի միջոցաւ միայն, Օրիորդ Էմըլի Շոն Ռոպինսընն էր: Ինք անձամբ նկարագրու է թէ ինչպէս կ'լանուէր էր Հայաստանի դատով: Իր հայրը Լոնտոնի «Տէլի Կոլոգի» Սըր Շոն Ռ. Ռոպինսընն էր, որ խորապէս կը հետաքրքրուէր Հայաստանով: Էմըլի Ռոպինսընը լա կը յիշէր թէ ինչպէս, 1895-1896-ին, իր հայրը դրկեր էր յատուկ թղթակիցներ, որոնք անոնի ջարդերը նկարագրել էին այդ թերթի սիւնակներուն մէջ: Այն ատեն էր որ, կը վերջիշէր ինք, Կլետսթընը բարձրացուցեր էր իր ուժեղ ձայնը՝ ի նպաստ Հայաստանի: Անդրդուելի բարոյապաշտ մը՝ Օրիորդ Ռոպինսընը կը հաստատըր թէ ոճերի մը մասին գիտնալ եւ մասնակից ըլլալ անոր ծածկումին՝ ինքնին ոճի ճեղք էր⁽²⁸⁾: 1913-ին ան հրատարակեց գրքոյկ մը, «Տեղ Դոտթըն Ըզատը Արմինիա» (Ծշմարտութիւնը Հայաստանի Մասին). եւ ուրիշ մը՝ «Արմինիա Էնտ Տեղ Արմինիանը» (Հայաստան եւ Հայկերը) 1916-ին:

1910-էն սկսեալ՝ Հիւսիսային Նորֆոլքի երեսփոխան Նորլի Պաքսթընի եւ Գերաշնորհ Հարըլո Պաքսթընի հետաքրքրութիւնը Հայաստանի նկատմամբ՝ նոյնպէս ունէր Կլետսթընեան եւ մարդասիրական զօրաւոր հիմ մը: Պաքսթըն կորայրներուն մեծ հայրը, «Ազատարար» կոչումով առաջին Սըր Թոմս Զաուրլ Պաքսթընը զբաղել էր նախ Լոնտոնի Արեւելեան Ծայրամասի ջարտութեամբ, իսկ յետագային, Ռիլիպըրթոսի խնդրանքով, ձեռք էր առել ստրկութեան հարցը: Իրենց մեծ մայրը, Գեթրիին Պաքսթըն, Քուէլքըր Կըրնիներէն մէկն էր: Երկու եղբայրներն ալ Կլետսթընեան ասանդութիւնը ներծծած էին Պաքսթըն տան մէջ, ուր Տիգրաւէլի թրքանպաստ քաղաքականութիւնը սարսափով դիտուել էր⁽²⁹⁾: Երկուքն ալ իրենց կրթութիւնը ստացած էին Գեմպիոնի Թրիքիթի Գոլէճին մէջ: Բարձրահասակ եւ զուարթախոհ Հարըլո Պաքսթընը, ժողովուրդով խորապէս հետաքրքրուող եւ իրապէս խոնարհ մարդ մը⁽³⁰⁾, ընդգրկել էր եկեղեցական ասպարէզը: Նորլի Պաքսթընը, իր կարգին, 1903-ին օժանդակել էր Պալքանեան Կոմիտէի հիմնումին եւ եղեր էր անոր ատենակալը, մինչ Դրալքը գրաւել էր նախագահի դիրքը: Վերջինին Միացեալ Նահանգներու դեսպան Նշանակումէն ետք, Նորլը եղեր էր նախագահ: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին սկիզբը, Նորլի Պաքսթընը՝ Բրիտանիոյ Նախարարներու Խորհուրդին կողմէ դրկուել էր պալքանեան երկիրները կիսապաշտօնական առաքելութեամբ մը, որպէսզի ցանար զանոնք թերկ՝ Համաձայնական Պետութիւններուն կողմը: Այդ առաքելութեան ընթացքին, Պոքսթընի մէջ, Երիտասարդ Թուրքի մը կողմէ կրակոցի էր ենթարկուել ան իր կզակէն: Սպին ծածկելու համար, այնուհետեւ կրկեր էր մօրտը մը, որ սիւտի անկի շեշտել էր վայելել, երէց-քաղաքագետի նմանող տեսքը յետագայ տարիներուն⁽³¹⁾:

1913-ի աշնան, երկու եղբայրները միասին ճամբորդեցին եւ «եւտազօտեցին» թէ՛ Թրքաստանը եւ թէ Ռուսաստանը ու Պարսկաստանը: 1914-ին անոնք հրատարակեցին իրենց տպաւորութիւնները՝ «Թերկոյլ Էնտ

Փոլիթրոն ին Արմինիա» (Ծամբորդություն և Քաղաքականություն Հայաստանի մէջ) գիրքով: Երկուքն ալ, սակայն, շատ լաւ գիտէին թրքական կայսրութեան գործելակերպը: Գերաշնորհ Հարըտ Պաքաղընը երոպական թուրքոյ մէջ աշխատել էր իրեն նպաստամատոյց հիմնադրամներու ներկայացուցիչ, մինչ Նոբլ Պաքաղընը թուրքոյ մէջ կը կատարէր իր տասներորդ ճամբորդութիւնը:

Գերաշնորհ Հարըտ Պաքաղընը խոստովանեցաւ թէ հայերու դէմ նկատելի չափով նախապաշարեալ տրամադրութեամբ գացեր էր ինքն Հայաստան: Երոպական քաղաքներու մէջ հայերը ճանչցուած էին իրեն վարպետ և շահամոյօրէն ձեռնդրել (pushing) առևտրականներ, իսկ Անկլո-Հնդկները նոյնիսկ կը հաւատային թէ՛ անոնք յոյներու կամ հրեաներու չափ «ճարպիկ» էին «սակարկութեան» մէջ: Հայը, սովորաբար, չէր կրնար անգլիացի ճամբորդներէն շատ համակրանք շահիլ, որովհետեւ շունք ան «ժարգական ոգի» և «հակամտ էր ստրկաբար խոնարհելու»: Ատիկէ զատ, անոր ժամացոյցի ծանր ոսկերչոյան հմայք չէր անցնէր ընդհանուր տպատրութեան վրայ: Եւ սակայն, իր ճամբորդութեան անակնկալներէն և յայտնաբերումներէն ետք, Հարըտ Պաքաղընը մղուեց էր *«վերստեւտութեան»* ենթակից իր նախկին կարծիքը, և խորհելու թէ՛ հայուն նկատմամբ նախանշիկ իրական պատճառը անոր յաջողութիւնն էր: Նախ և առաջ, արտասահման հաստատուած և աշխարհաքաղաքացի դարձած առևտրական դասակարգերը պէտք չէր որ նկատուէին ազգիկ նիւական տիպարները: Բոլոր հայերը վաշխառուներ կամ նոյնիսկ առևտրականներ չէին: Անոնք իրապէս երկրագործական ցեղ մըն էին և անոնց չափազանց մեծ մասը գիւղացի էր: Հայերը իրենց լուսագոյն առուելութեամբ կարելի էր գտնել իրենց սեփական երկրին մէջ: Հայ գիւղացին, այնպէս ինչպէս Պաքաղընները տեսէր էին թրքահայաստանի կամ Ռուսահայաստանի մէջ, վայելչօրէն ամրակազմ մարդ մըն էր, առնական և հաստատակամ, հող մշակելու «արտասովոր սիրով» ինքն անոնք որպէս ցեղ երկշտու էին՝ առասպել մըն էր որ հիմնուած էր կեղեքողներու դէմ անգլէն մարդոց՝ իրենք գիրենք պաշտպանելու միջոցը գտրիկ ըլլալու փաստին վրայ: Հայուն լուսագոյն տիպարը, և մէկը որուն հազուադէպօրէն չէ որ կարելի էր հանդիպիլ գաւառին մէջ, քարծրահասակ, թիկնեղ և թուխ էր, յարաբերաբար սակաւախօս, հանդարտ և խօսակցութեան մէջ շրջահայնեաց, ինչպէս նկարագրուած է Հարըտ Պաքաղընի կողմէ: Անոր կայծկլտացող սեւ աչքերը վճռականութիւն և նպատակի ուժգնութիւն կ'արտայայտէին: Կատաղի մարդ մը՝ երբ իր կամ իր ազգին պատիւը վտանգի մէջ էր, ան կերտուած էր այն *«մետաղէն»* որ ռազմիկներ և մարտիկներ արտադրել էր թրքական լուծին *«երբեք»* չենթարկուած Ձէյթունի հերոսներուն նման⁽³²⁾:

Հարըտ Պաքաղըն խորունկ մարդկայնութեամբ մը վէճի ճիւղ դարձուց Արեւմտքի մէջ տարածուած այն մտածողութիւնը թէ ճարտարարուեստական կեանքին անստուգութիւնները կրնային մարդու մը կորովն ու կամքը անդամալուծել: Հայաստանի մէջ կը տիրէր «տան անգամ անելի» անստուգութիւն: Հայ գիւղացի մը երբեք չէր գիտեր թէ իր տունը է՛ր կրնար ասպատակուիլ, և իր բոլոր խնայողութիւնները յափշտակուիլ: Իր գաւակները կրնային երբեք

յնտանակ իր աշխատանքին պտուղը: Եւ սակայն, հակառակ ատոր, ցեղը կը գոյատևէր: Հարըտ Պաքաղընին համար «արտասովոր» երեւոյթ էր ատիկա: Են միկնեց այս պարագան *«հաստատակամ լատտեւտութեամբը»* հայ գիւղացիին, որ ապշեցուցիչ ոյժ մը ցոյց կու տար հաւատալու թէ նաւարկութիւնը մը ետք միշտ կը մնար փրկուած բան մը, որով կարելի կ'ըլլար կատարել վերակառուցումը⁽³³⁾:

Նոբլ Պաքաղընը, քաղաքագետ մը՝ ի տարբերութիւն իր կողքօր, այդ ճամբորդութիւնէն ետք եզրակացուց թէ, նոյնիսկ ամէն թերութիւն նկատի առնելով, հայերը որոշապէս քաղաքակրթութեան ատակ ժողովուրդ մըն էին, որոնք, սակայն, արուեստակագօրէն կ'ընթարկուէին նոյնիսկ *«վայրենիներու»* համար անկարծար կառավարման դրութեան մը⁽³⁴⁾:

Երկու կողայրները, 1913-ին, իրեզել եղեր էին թէ հայ գաղթականներու հոսանք մը կ'անցնէր թրքահայաստանէն Ռուսահայաստանի սահմանը, շարունակաբար: 1913-ի Հոկտեմբերին, սահմանագլուխի կայանի մը առջեւ, իրենց բուտեր էր իրապէս թէ անելի բան 7000 հայ գաղթականներ եկել էին այդ տարուան Յունուարէն ի վեր: Չարդի օրերուն, քիւրտերուն կողմէ յափշտակուած հողերուն մեծ հարցը, *«հակալական գողութիւն»* մը, տակաւին չէր դարձանուած նոյնիսկ *«սահմանադրական»* իշխանութեան հինգ տարիներէն ետք: Թրքական չարիքին անելի գործնական կողմը ակներև էր *«մահախրները»* (Պայքաններու մահմետական գաղթականները) քրիստոնեաներուն միջև տեղատեղելու քաղաքականութեան մէջ: Այդ մեթոտը ի գօրու էր *«շարք մը»* գիւղերու մէջ⁽³⁵⁾:

Պաքաղընները կ'եզրակացնէին, չափազանց ուժգնօրէն շեշտելով, թէ թրքական ներքին բարեկարգումի միջոցով լուծումը պէտք էր որ մերժուէր, խոհեմութեամբ սակայն բացարձակապէս: Ապացոյցը վերջնական էր և դաստապարտելի: Անհրաժեշտ էր ուղին գտնել դէպի «Երոպական իրական հսկողութիւն»⁽³⁶⁾:

Հետագօտած ըլլալով նաև Ռուսահայաստանը, Պաքաղընները իրագել էին Ռուսահայաստանի և թրքահայաստանի միջև գոյութիւն ունեցող «այսչեցոյցի հակապատկերին»: Սեպտեմբերի աղուոր իրիկուն մը, Նոբլ Պաքաղընը կարող պտոյտ մը կատարել էր Երեսնէն սկսեալ, Ռուսահայաստանի մէջ, տեսնելու Արաքսի հովիտին հայկական գիւղերը: Ոռոգուած դաշտաեկտիկը կը նմանէր Պեկիքայի մէջ տեսնուած հարուստ ցամաքին, բայց հոս որբաստիկ իրիկն և բամբակ կ'անէին: Գիւղերէն մէկուն մէջ կանգ էր առել ան՝ Տէր հայր տեսնելու, նստել էր անոր պատշգամբ և արտայայտուէր անոր հօտին բարօր վիճակին մասին: Տէր հայրը համաձայն գտնուել էր քայց բացատրութիւններ տուել էր՝ թուրքիայէն բռնութեամբ դուրս բշտուելով՝ տեսակցօրէն եկող հայ գաղթականներուն մասին: Յանցանքի խորունկ զգացումով մը, Պաքաղընը ուժգնօրէն անդրադարձել էր թէ *«քաղաքակրթութեան հոսանքը»* յայտնապէս «կ'անց էր առած» Արարատէն արևելք երկարաձողող քլորներու շարքին՝ ռուս-թրքական սահմանին վրայ, պարզապէս որովհետեւ Մեծ Պատերազմները և մասնաորարար Բրիտանիան երաշխաւորել էին այդ սահմանը՝ «պարտա-

Համաձայնությամբ և Պերլինի Դաշինքով: Ատկե զատ, անդրադարձեր էր ան թե՛ եթե Ռուսիան խափանուած չըլլար, մեծ շարժերը տեղի ունեցած պիտի չըլլային⁽³⁷⁾:

Հայաստանի մէջ ռուսական հովանաւորութեամբ բարեկարգումներուն վերահսկելու հարցը անկի ամբողջականօրէն նկատի կարեւալ առնելու համար, Պաքստըն եղբայրները իրենց այցելութենէն յետոյ Լեհաստան գացեր և մնացեր էին ժամանակ մը: Առանց կոյր ըլլալու՝ ռուս դիւանակալներու ապիկար անգործեանը հանդէպ, և հակառակ անոր, անոնք իրենց հաստատ համոզումը արձանագրեր էին թէ Ռուսիոյ կողմէն Հայաստանի գրատմը անվիճելիօրէն լաւ պիտի ըլլար: Որեւէ շարիք նախընտրելի պիտի ըլլար թրքահայաստանի վիճակէն, ուր Պաքստըններու մտահոգութիւնը եղեր էր ի խնդիր «կեանքի և ինչքի ապահովութեան և ընտանեկան պաշտի»⁽³⁸⁾:

Քաաներորդ դարու սկիզբը, հետևաբար, Բրիտանական համայնքին մէջ կար զօրաւոր կորիզ մը մարդոց՝ որոնք ժողովուրդէն կը հետաքրքրուէին Հայաստանով: Կային մարդիկ որոնք մարդասիրական պատճառներով՝ քրիստոնէական կարեկցանք կը զգային հայերու տառապանքներուն նկատմամբ: Կային ուրիշներ, որոնք, Կլետսընենան ասանդութեան մը հետևելով, կը հաստատային թե՛ պէտք չէր արտօնելի ըլլար որ փոքր ժողովուրդներ կոխկառուէին բռնապետական և անգութ կառավարութիւններու կողմ: Կարգ մը ուրիշներ՝ պատիւի պարտք մը կը զգային՝ Կիպրոսի Համաձայնութեամբ և Պերլինի Դաշինքով Բրիտանիոյ ստանձնած պարտաւորութիւններուն բերումով: Կային նաև կարգ մը ուրիշներ որոնք իրապէս գիտէին Հայաստանի և հայերու մասին և կը հաստատային թէ այդ ժողովուրդին բնական զարգացումը անարդարօրէն կը խափանուէր: Անոնց արժանիքներուն նկատմամբ իր բարձր գնահատանքով՝ Պրայսը կը հաստատար նույնիսկ թէ Փոքր Ասիոյ վերածնունդը «պէտք էր որ հայերուն յանձնուէր»⁽³⁹⁾:

Թէև այս գլուխը քննարկումի կ'ենթարկէ քաաներորդ դարու սկիզբի հայանպաստ ակամատր դէմքերու և քաղաքական ճնշումի հետամուտ խումբերուն տեսակետներն ու գործունէութիւնները, բայց չ'ընէր ան բնախաղաղմը հայանպաստ հանրային կարծիքին: Եթէ այդպիսիք եղած ըլլար, ան պիտի պարունակէր մամուլի մանրամասնեալ ուսումնասիրութիւն մը—մատնանշում թէ՛ ո՞ր թերթերը ամենէն անկի կը հետաքրքրուէին հայկական հարցով, լաւագոյնս տեղեակ էին հայկական հարցին ու տեղ կու տային անոր: Ատիկա կրնար ճիշդ ըլլալ ուրիշ ուսումնասիրութեան մը: Այս գլուխը չի փորձեր քննարկել նաև՝ հայանպաստ հանրային կարծիք մը ստեղծելու մէջ քաղաքական ճնշումի այդ խումբերուն յաջողութեան աստիճանը՝ որակով թէ ծաւալով: Գրեթէ անկարելի պիտի ըլլար կատարել այդ փորձը, որովհետև, ինչպէս ցոյց պիտի տրուի, կառավարութիւնը, պատերազմական պայմաններու տակ, ինքնին շահագրգռուած էր այսպիսի գործով մը և նպաստեց նման կարծիքի մը ստեղծումին:

Ռ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՆՇՈՒՄԻ ԽՈՒՄԲԵՐ

Քաաներորդ դարուն, Հայաստանի նկատմամբ համակրանքով և անոր քննադատած օգնութեամբ յայտնի բրիտանական առաջին և ամենէն հին միութիւններէն մէկը *Յրենձ օվ Արմինիա* (Հայաստանի Բարեկամներ) Միութիւնն էր, հիմնուած Լոնտոնի մէջ, 1897-ին: Լէյտի Յրետորի Գավընտիշը նախագահն էր անոր⁽⁴⁰⁾, և Օրիորդ Է. Գանթլոնը՝ քարտուղարուհին: Անոր Ընդհանուր Յանձնախումբը ուներ անդամներ նաև Պեկաստէն, Փըրթին, Փէյզլիէն և Էտինպարայէն: Անոր պաշտօնաթերթը, «*Յրենձ օվ Արմինիա*» (Հայաստանի Բարեկամ), եռամսեայ մը, հրատարակուի սկսել էր 1900-ի Փետրուարին: Միութիւնը ինքզինք կը բնորոշէր իրրև մէկը «*Նպաստամատոյց Մարմիններէն*», և իր գործը՝ իրրև «*վերականոցումի ճիգ մը*» Հայաստանի մէջ:

Թէև Նպաստամատոյց Մարմին մըն էր, բայց չէր կրնար ան խուսափիլ քաղաքականութեան հետ կապ ունենալ: Պետք էր որ բացատրէր ան նպատկազմակերպելու անհրաժեշտութիւնը: Օրինակ, Սկոտլանդական Հայկական Ընկերակցութեան հիմնումէն՝ 1895-էն ի վեր անոր նախագահ Արիպի «Խորսին մահուան առիթով, «*Յրենձ օվ Արմինիա*»-ն շեշտեց թէ անոր գիրքին «*Աքր Ռիսիոնիսիպիլիթիթ Ֆոր թըրքի*» (Մեր Պատասխանատուութիւնները թուրքիոյ Նկատմամբ) հիմնական գաղափարը Բրիտանիոյ «*բազային պատասխանատուութիւնն*» էր Հայաստանի մէջ տեղի ունեցածին համար: Երեք ամբողջ տարիներ, 1905-էն 1908, Հայաստանի Բարեկամներու պաշտօնաթերթը, «*Հայաստանի Նկատմամբ Անգլիոյ Դաշնագրային Պարտաւորութիւնները*» խորագրին տակ մէջբերեց — իրաբանչիւր թիւին առաջին էջին գլուխը — Պերլինի Դաշնագրիին 61-րդ Յօդուածը և Կիպրոսի Համաձայնութեան Առաջին Յօդուածը⁽⁴¹⁾: Երբ 1909-ին արթնցած յոյսերը չիրականացան ու Պաքստենան Պատերազմներուն ընթացքին և անոնցմէ տար Արևելեան Նամագներուն մէջ պայմանները անկի վատթարացան, Լէյտի Յրետորի Գավընտիշը գրեց «*Անձնական*» նամակ մը Կրէյի»՝ օգնութիւն թախանձելով: Ի՞նչ պիտի պատահէր հայերուն, որոնց պաշտպանութեանը համար Անգլիան «*կրկնապէս պարտաւորուած*» էր՝ Պերլինի Դաշնագրիով և Կիպրոսի Համաձայնութեամբ: Անկարելի կը թուէր տարակուսիլ, կը պնդէր Լէյտի Յրետորի՝ թէ եթէ զանոնք պաշտպանելու անմիջական միջոցներ ձեռք չ'ատուէին, բնաշնչում պիտի ըլլար անոնց ճակատագիրը, իրրև «*մնայուն ամօթը*» Երոպայի ու մասնաւորաբար՝ Անգլիոյ⁽⁴²⁾:

Հայաստանի Բարեկամներէն զատ գոյութիւն ունեցած էր նաև Պրայի կողմէ 1893-ին հիմնուած *Անկլօ-Արմինիան Աստիճըն* (Անկլօ-Հայկական Ընկերակցութիւն) մը: Երեսփոխան Յրանիս Ս. Սթիվընսընը տարբին նախագահն էր անոր: Ընկերակցութեան նպատակն էր ապամովել Պերլինի Դաշնագրիին 61-րդ Յօդուածին «*գործադրութիւնը*»: 1912-ին Լոտար Արքիդը տակաւին կը մնար անոր պատուակալ քարտուղար⁽⁴³⁾:

1896-ին կազմակերպուեց էր *Ինքնընկերակալ Ընտանիքը օվ տին Ֆրենց օվ Արմինիա-ն* (Հայաստանի Բարեկամներու Միջազգային Ընկերակցութիւնը), որուն միացած էր (Հայաստանի) Տեղեկատուութեան Գրասենեակը: Անոր նպատակներն էին՝ ա) Կեդրոնական Գրասենեակի մը միջոցա՝ գրութիւններու հրատարակութեամբ եւ ցրտումով՝ Հայաստանի հարցին մասին տեղեկութիւն հայթայթել: Բ) Հայկական նպաստով զբաղող զանազան ընկերութիւններու միջև փոխ-յարարերութեան միջոցներ պահովել: Այդ Ընկերակցութեան նախագահն էր Ռոչեսթըրի Եպիսկոպոսը, իսկ Լէյտի Հենրի Սոմըրսըդը՝ պատուակալ քարտուղարութիւն: 1897-ին անոր Տեղեկատուութեան Գրասենեակը հաստատուած էր Խորհրդարանի շէնքերուն դիմաց, Պրին փողոց, թիւ 3, Ուեզմինսթըրը(44):

Բրիտանիոյ հայերն ալ ունէին իրենց քաղաքական միութիւնները: Լոնտոնի մէջ գոյութիւն ունեցեր էր *Արմինիան Բեթրիոթիք Ընտանիքը* (Հայկական Հայրենասիրական Ընկերակցութիւն), որուն կողմէ Մ. Սվալզընը նամակներ գրած էր Պրայսին, 1888-ին: 1912-ին, անոր աստեճապետն էր Կ. Յակոբեան(45):

1898-ին հիմնուած է 1913-ին վերակազմուած Լոնտոնի *Արմինիան Եռնալոթու Ընտանիքը* (Հայկական Միացեալ Ընկերակցութիւն), հայկական ուրիշ միութիւն մըն էր: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի տարիներուն, անոր նախագահներն էին նախ՝ Փոխ-Գեղայպետ Կ. Մ. Կրկերդին եւ յետոյ՝ Մլշմզ Ա. Մելգոյս, իսկ պատուակալ քարտուղարը՝ Ա. Երէցեան: Ընկերակցութիւնը կը հրատարակէր «Արարատ. Լ՝ Մըրչլայթ Օն Արմինիա»-ն (Արարատ. Լուսարձակ Մը Հայաստանի Վրայ) պարբերաթիւթը(46):

1918-ի Մայիսին, *Արմինիան Պիւրօ օվ Ինֆորմէյընցի մը* (Հայկական Տեղեկատուութեան Գրասենեակ) կազմութիւնը հաղորդուեցաւ եւ հայաւեր քրիստանացիները ողջունեցին անոր *Եկարևորութիւնը եւ արժէքը*: Հայկական հարցին զանազան երևոյթներուն մասին անոր մեքենագրուած թերթերը կը գրուէին հայ հանրամատոթ վիպագիրի զաւակ Արամ Ռաֆֆիին կողմէ: Այս թերթերը իրապէս նպաստեցին հետաքրքրուող խումբերուն տեղեկութիւն հայթայթելու գործին: 1919-ի Նոյեմբերին, Ռաֆֆիին մահէն յետոյ, Հայկական Գրասենեակը դրուեցաւ Արշակ Սաֆրաստեանի ղեկավարութեան տակ(47):

Բացուեցաւ նոյնպէս Պրիթիշ *Արմինիան Չէյմպըր օվ Գոմըրը* (Բրիտանա-հայկական Առևտրական Գրասենեակ) 1920-ի Ապրիլ 27-ին, Պարենավանտներու Պատկանի Ընկերութեան սրահին մէջ: Է. Ա. Պրէլլի Հոնզըը աստեճապետն էր անոր Խորհուրդին(48):

1915-1923-ի շրջանին, սակայն, քաղաքական ամենէն գործունեայ եւ ազդեցիկ խմբակցութիւնը՝ Պրիթիշ *Արմինիա Գոմիթին* էր (Բրիտանական Հայաստան Կոմիտէ), ըստ երևոյթին՝ մէկ շտապիղը 1903-ի Պայքանեան Կոմիտէին, որուն աստեճապետը 1912-ին երևափոխան Նոբլ Պարսոնզնն էր: Պայքանեան ազգերուն թորթիոյ վրայ տարած յաղթանակէն եւ Կայսրութեան Էտրոպայի մասին քրիստոնեայ ժողովուրդներուն ազատագրութենէն ետք, Պայքանեան Կոմիտէն իր ուշադրութիւնը դարձուցեր էր Հայաստանի վրայ եւ

անմիջապէս ետք «Մասնաւոր Կոմիտէ» մը կազմուեց էր՝ պատերազմէն յետոյ տեղի ունենալիք համաձայնութեան մէջ «Հայաստանի շահերուն հետեւելու եւ սատարելու» համար: Պայքանեան Կոմիտէի քարտուղար Արթըրը Կ. Սայմըն-ի քացատրողական մէկ նամակին մէջ ներփակուած յուշագիրով, (Պայքանեան) Կոմիտէն դիտել կու տար թէ խափանուած՝ Պայքաններուն մէջ, ձախողան եւ աստիճանեամբ ու կատաղութեամբ յեղոյսած ըլլալով զիրեն յաղթած քրիստոնեաներուն դէմ, թուրքերը պիտի փորձուին իրենց վրէժը լուծել անօգնական հայերէն, կթէ երբեք չըլլար զիրենք արգիլող: Արգիլելը «պարտաւորութիւնն» էր թողր մեծ պետութիւններուն, իսկ մասնաւորաբար՝ Մեծն Բրիտանիոյ: Առաջարկուած գործնական դարձանուց պիտի ըլլար Լիբանանի մէջ 1864-ի օրէնքով հաստատուած կառավարութեան դրութիւնը կիրարկել: Այդ օրէնքին համաձայն, կառավարիչը Սուլթանին կողմէ կը նշանակուէր հինգ տարուան համար, սակայն՝ միայն Մեծ Պետութիւններուն Կոտանդնուպոլսոյ ղեապաններու համաձայնութենէն ետք: Յուշագիրը կ'աւելցնէր թէ ինչ որ Կոմիտէն եւ նոյնիման հայերը կ'ուզէին՝ պարզապէս լաւ կառավարանքն էր(49):

Ըստ երևոյթին, Պրիթիշ *Արմինիա Գոմիթին* կազմուեցաւ 1912 Նոյեմբեր 20-ի եւ 1913 Յունուար 30-ի միջև ինկող ժամանակի մը: 1913 Յունուար 30-ին, Սայմընը կրկին գրեց Կլէյնին, քայց այս անգամ որպէս քարտուղար Պրիթիշ *Արմինիա Գոմիթին*(50): Հաշտարար Դատարար Էնիւրըն Ուիլիքսն էր Կոմիտէին աստեճապետը: Միտըլզպոյրի մէջ երկաթաձուլարան ունեցող ընտանիքի մը զաւակը, եւ գործի ընկեր մը Լինթթրփի Երկաթաձուլարանին, Ուիլքսնը ստացեր էր իր ուսումը Լոնտոնի Համալսարանին եւ Գեմպրին Սեյթ մոնը Գոլէնին մէջ ու վկայուեց էր իբրեւ փաստաբան, քայց երբեք չէր կիրառած իր ասպարէզին մէջ: Մարդկային լայն համակարաններով մարդ մըն էր ան, որուն հորիզոնը չէր ճանչնար գոյնի, ցեղի կամ դասանանքի սահմանները: Իր ուժերը տրամադրեց ան Ազգերու Միութեան, Միջազգային Համագործակցական Դաշնակցութեան, Համեմատական Ներկայացուցչական Միութեան, Հողերու Ազգայնացման Միութեան եւ Պայքանեան Կոմիտէին(51): 1910-ին Փիլիթթը ներկայացնող Ազատական երեսփոխանը եղեր էր ան, իսկ 1914-ին ընտրուեց էր հիւսիս-արևմտեան Տարբմի կողմէ: Յրաններէն լեզուի իր սքանչելի ծանօթութիւնը մեծապէս օգտակար եղած ըլլալու էր իրեն՝ Ետրոպայի հայ առաջնորդներուն հետ հաղորդակցելու համար:

Իբրեւ աստեճապետ նորակազմ Պրիթիշ *Արմինիա Գոմիթին*, Էնիւրըն Ուիլքսնը քացատրեց թէ Կոմիտէն «պզգուի մարմին մըն էր անզիջացիներու» որոնցմէ ոմանք «անմիջական» ծանօթութիւն ունէին Հայաստանի եւ Արևելոյ մասին, բոլորն ալ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցին Էնի հարցին եւ մասնաւոր միջոցներ ունէին շփուծ հաստատելու հայ ժողովուրդին առաջնորդներուն հետ: Կոմիտէի կազմութեան ժամանակ, Պայքանեան Կոմիտէի աղիցիկ անդամները բնութագրեց Ուիլքսնը իբրեւ «իր կարողութեամբ եւ անձնորոշութեամբ ուշագրաս» քաղաքապետ մը(52): Տարիներու ընթացքին, Պրիթիշ *Արմինիա Գոմիթին* կազմութենէն, 1918-էն սկսեալ, մինչև ըստ երևոյթին անոր լուծումը 1924 Մայիսին, ժամանակաշրջան մը՝ որուն ընթացքին թէ

Բրիտանիան և թե՛ մասնատրարար Հայաստանը ծանրակշիռ տարություններ սնցան, անհրաժեշտություն փոփոխություններ եղան թե՛ Կոմիտեին նպատակներուն և թե՛ անոր անդամակցության մեջ⁽⁵³⁾, բայց Էնիլըքն Ուիլիլըմը, հակառակ իր առողջության պատճառով հրաժարելու իր կողմէ կրկնուած փափաքներուն, մնաց հայերու ճակատագիրին նկատմամբ միշտ «նուիրուած և ջերմ» հետաքրքրութիւն մը ցուցաբերող «ամենուրեք» առեւնագետը⁽⁵⁴⁾:

Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթին եր այ՛ն, ինչ որ իր անունը կ'արտայայտէր. Հայաստանով հետաքրքրուող և անոր դատին նուիրուած բրիտանացիներու կամ անկի միշտը՝ անգլիացիներու ընտրեալ կոմիտէ մը: Ջանգուածային անդամակցութեամբ ընկերութիւն մը կամ միութիւն մը չէր ան և, ըստ երևոյթին, չէր ձգտեր զանգուածային շարժում մը ըլլալու: Կոմիտեին անդամները կ'ընտրուէին Կոմիտէի ժողովներուն ընթացքին: Այսպէս, ժողովք Պլիս միաձայնութեամբ անդամ ընտրուած էր Նոըլ Պաքսդընի առաջարկով: Ու. Կ. Ա. Օրմզպի-Կոր և Սըր Սեմուել Հոր իրենց յօժարութիւնը արտայայտեցին Կոմիտէին միանալու, միայն եթէ հրաւեր ստանալին Էնիլըքն Ուիլիլըմէն⁽⁵⁵⁾: Երեքն ալ Խորհրդարանի անդամներ էին: Կը թուի թէ Կոմիտէին անդամները և իրենց բարեկամները, խառնուածքով կամ համագումով, շատ չէին քաջակերտ հանրային գործութիւնը որպէս քաղաքական գործունէութեան միջոց: Այսպէս, Արտաքին Գործերու նախկին Օգնական Նախարար և Ծրագրակալու մի Նախարար Լորտ Ռոպըրթ Սեւըլը, 1921-ին խորհուրդ տուաւ թէ՛ վարչապետին ներկայացուած ազդեցիկ պատգամաւորութիւն մը, անկի արդիւնաւոր պիտի ըլլար քան հանրային հաւաքոյց՝ մը⁽⁵⁶⁾: Կոմիտէն նախընտրեց քաղաքականօրէն արդէն ազդեցիկ և լաւ դիրքի տէր եղողներուն վրայ ազդեցութիւն քանցեցել՝ հարցազրոյցներու, յուշագիրներու, թերթերու մէջ յօդուածներու և նամակներու ու Խորհրդարանի միջոցով: Միայն 1918-ին, Կոմիտէէն պատգամաւորութիւն մը և առեւնագետը երեք անգամ տեսակցութիւն ունեցան Լորտ Ռոպըրթ Սեւըլի հետ, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ: 1919-ին Էնիլըքն Ուիլիլըմը, Լորտ Պրայար և Թ. Փ. Օ'Գոնըրը տեսակցութիւն մը ունեցան վարչապետին հետ: Անկի ետք, Ուիլիլըմը տեսակցեցաւ Արտաքին Գործերու Նախարար Լորտ Գըրզընին և կառավարութեան այլ ղեկավար անդամներուն, ինչպէս նաև վարչապետին հետ: Կոմիտէէն պատգամաւորութիւն մը երկու անգամ տեսակցութիւն ունեցաւ Լոնտոնի Սովետական Առևտրական Պատուիրակութեանը՝ Պարոն Քրասնիի հետ: Ասոնցմէ զատ, յուշագիրներ և քաղաքային նամակներ ներկայացուցան թէ՛ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան և թէ՛ Լամպլիթի Պալատին: 1921-ին, առեւնագետին և Լորտ Ռոպըրթ Սեւըլիին ստորագրութեամբ յուշագիր մը դրկուեցաւ Կայսերական Խորհրդատուովի թուր անդամներուն⁽⁵⁷⁾:

Բայց հանրային կարծիքը չէր անտեսուեր: Այսպէս, 1921 Յունուար 24-ով վերջացող շաբթուան ընթացքին, Կազմակերպիչ Քարտուրար Ս. Լեոնըրտ Լիզը ելոյց՝ ունեցաւ Ռոյալըմբոսի, Միլիթըրի, Տորքիսի և Տոնգաթըրի մէջ⁽⁵⁸⁾: Յօդուածներ և նամակներ անկի կանոնաւոր կերպով կը դրկուէին մամուլին: «Մանչեսթըր Կարտիզընի» խմբագիր Ս. Փ. Սգոթը երկարամեայ

բարեկամ էր Պրայար և իր թերթին մէջ կը հրատարակէր անոր կողմէ դրկուած կոլեկը: Պատմաբան Մ. Փ. Կուչը անդամ մըն էր Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթիին և իր խմբագրած «Գընթեմբըրըի Ռիվիւտ»ն յայտնապէս սիրով կ'ընդունէր Հայաստանի վերաբերեալ յօդուածները: Այսպէս, միայն 1921-1922-ին, այս համակը յօդուածներ հրատարակեց Պրայար, Առնոլտ Թոյնպիի, Էնիլըքն Ուիլիլըմի և Հարըլտ Պաքսդընի կողմէ գրուած⁽⁵⁹⁾:

Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթին իր անդամներէն անդամավճարի որեւէ դրութիւն չունէր, ոչ ալ դրամական գումար ունեցաւ մինչև 1919-ի վերջը: Ըստ երևոյթին, ծախսերը կը հոգացուէին անհատ անդամներու կողմէ: 1919 Դեկտեմբեր 18-ին միայն, երբ թելադրուեցաւ որ «ազդեցիկ խառնուածքով» սրբոյիկ հաւաքոյց մը կազմակերպուէր Գեքսթըն Հոյի մէջ, նիւթական հարցը ստաջին անգամ արժաթուեցաւ և Նոըլ Պաքսդընը նշանակուեցա զանձնագր: Մինչև 1920 Մարտի վերջաւորութիւնը, արդէն 400 ստերլին հաւաքած էր ան և ապահոված՝ 96 վիկտորիա Փողոցին վրայ գրասենեակ մը, ինչպէս նաև՝ ծառայութիւնները Ս. Լեոնըրտ Լիզի: 1920 Յունիսին, Կոմիտէին երկու յուշագիրներ տակաւու և զանոնք որպէս գրքոյկներ իրենց 5000 նոտրաստուներուն ցրուելու ամբողջ ծախքը Արմինիան Ռեֆինիզ (Լորտ Մէլլըք) ծանուր (Հայ Գաղթականներու Լոնտոնի Քաղաքապետին) Հինգադրամը հոգաց⁽⁶⁰⁾: Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթիի ստացագիրերու ցանկին համաձայն, 1920 Դեկտեմբեր 1-էն մինչև 1921 Դեկտեմբեր 31, Էնիլըքն Ուիլիլըմը նուիրած էր 380 ստերլին, Նոըլ և Հարըլտ Պաքսդընը Ընկերակցութիւնը՝ 250, և ուրիշ անդամներ՝ 105.18, Կոմիտէին ծախքներուն համար: 1920-ի գարնան, Պօղոս Նուպար նուիրեց 2,000 ստերլին, իսկ Մանչեսթրի հայերը՝ 1,900: Պօղոս Նուպարի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Լոնտոնի մէկ ներկայացուցիչ Շելչու Ա. Մակըմին միջոցաւ, 1922-ին եղան երկու նոտրաստութիւններ, որոնց գումարը հասաւ 500 ստերլին. նաև նոտրաստութիւն մը՝ 150-ի՝ Պատուիրակութեան կողմէ, և 682՝ նոյնիքն Պօղոս Նուպարին կողմէ: Նոըլ Պաքսդընը էր, սակայն, որ իր «ճաշակուած» ազնուականութեամբ, իր գործվածք սիրտով և լայն միջոցներով կը հայայտէր Կոմիտէին ծախքներուն համար անհրաժեշտ փոխանութիւններուն մեծագոյն մասը⁽⁶¹⁾:

1920 Յունիս 1-ին և 1920 Նոյեմբեր 23-ին միջև, Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթին ունեցաւ նաև գործունեայ «Քարոզչութեան Ենթակոմիտէ» մը, որ շաբաթը անգամ մը ժողով կը գումարէր: Իր ստեղծագործութեան համաձայն, Նոըլ Պաքսդընը, որ կ'ատենապետէր, Ս. Լեոնըրտ Լիզը, Առնոլտ Թոյնպիին, Գերաշնորհ Հարըլտ Պաքսդընը, Գերաշնորհ Մ. Հ. Հերիքը և Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթիին ուրիշ անդամներ՝ սովորաբար ներկայ կ'ըլլային ժողովներուն: Ենթակոմիտէն Թոյնպիին կողմէ պատրաստուած և ի վերջոյ Գեմպիին և պատմաբան Գոկու. Մ. Հոլըմտ Ռոզին կողմէ վաւերացուած Ազգային (Նուշագիրներ և նախագիծը կազմեց: Թոյնպիին նախապէս պնդեց իր թէ պետ էր որ միջոցներ ձեռք առնուէին ստիպելու կառավարութիւնը կառչած մնալ Լորտ Գըրզընին կողմէ եղած յայտարարութիւններուն՝ իրեն նուազապէս զօր Կոմիտէն պիտի պահանջէր Հայաստանի համար⁽⁶²⁾: Պատերազմի ընթացքին

աշխատած ըլլալով Տեղեկատուութեան Պաշտօնատան Գաղտնի Սպասարկութեան Գրասենակին և Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Քաղաքական Գաղտնի Սպասարկութեան Պաշտօնատան մէջ և յետագային՝ Խաղաղութեան Վեհաժողովին Բրիտանական Պատուիրակութեան Արտաքին Գործերու բաժանմունքին մէջ⁽⁶³⁾, Թոյնային վերին աստիճան յարմար դէմք մըն էր այդ պաշտօնին համար: Ենթակոմիտէն կարգադրեց նաև որ հայկական հարցին զանազան երևոյթներուն մասին հարցումներ տրուէին Խորհրդարանին մէջ, Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին անդամներուն կողմէ: Այս գործունէութիւններէն զատ, Կազմակերպիչ Քարտուղարը Հայաստանի մասին յօդուածներ և նամակներ կը հայթայթէր մամուլին: 1920 Սեպտեմբեր 23-ով վերջացող շաբթուան ընթացքին, նամակներ երեցան «Երպրըն Տէլլի Բրէտանի», «Տերքշայր Հերըլտ»ին, «Սրոքսմըն»ին, «Պըրմինկհամ Փոսթ»ին, «Շևֆիլտ Ինտիլիենտըն»ին, «Լը Թան»ին (Փարիզ), «Մանչեսթըր»ին, «Սթրանդ»ին և «Ուոլտինգտըր Կազէթ»ին մէջ: Ենթակոմիտէն նաև Նրեան և Կովկաս դրկեց իր քարտուղարը, իրողութիւնները յայտնաբերելու միտող ճամբորդութեան մը, և արտօնեց որ ան իրրև «Մանչեսթըր Կարտիքն»ի թղթակից յանձնարարագիրը ձեռք ձգէր⁽⁶⁴⁾:

Լորտ Պրայսը, Պօղոս Նուպարին կողմէ արդարացիօրէն նկարագրուած իրրև «Ենձն Կլեմաթըրն աանդութիւնները» շարունակող Հայաստանի քրիտանացի բարեկամներուն «Ճախամենձար աւագ անդամը», Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիի անդամ մը չէր⁽⁶⁵⁾: Սակայն, Գոմիթիին ատենագրութիւնները ցոյց կու տան թէ՛ միշտ տրամադրելի էր ան խորհրդատուութեան և առաջնորդութեան համար և միշտ պատրաստ՝ իր ժամանակը և փորձառութիւնը տալու առանց սահմանափակումի: Էնկորն Ուիլիքսը յարաբերութեան մէջ էր նաև թէ՛ Լորտ Ռոպլըթը Սեւըլին և թէ Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին հետ: Մերք ընդ մերթ, Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիի ժողովներուն մասնաւոր հրատերով ներկայ եղած են Պատուոյ Այցելուներ, ինչպէս՝ Ճորի Չըրչիզ Գաունըլի (Ազատ Եկեղեցիներու Խորհուրդ)՝ նախագահը, վերջերս Կովկաս այցելած Ամերիկեան Պատուիրակութեան անդամները, Պօղոս Նուպարը, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աետիս Ահարոնեանը, Չօրապար Անդրանիկը (Օզանեան), և Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին մէկ վարչապետ Ալ. Խաստիսեանը⁽⁶⁶⁾: Աստէ զատ, քանի որ Էնկորն Ուիլիքսը և Գերշնորն Հարըլտ Պարսլընը կազմին մէջ էին Արմիինչըն Ինֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըրզ) Ճանտի⁽⁶⁷⁾, Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին կրնար իրազեկ ըլլալ, ու եղաւ, Հիմնադրամին նպատամատուց ներկայացուցիչներուն կողմէ ամբողջ Միջին Արեւելքէն և Կովկասէն անմիջականօրէն դրկուած ականատեսի տեղեկագիրներուն և լուրերուն: Կոմիտէն, հետեւեալ ևս լատեղեակ էր հայկական հարցի բոլոր երևոյթներուն:

Ի՞նչ կ'ուզէին հայերը պատերազմէն առաջ: Անոնք պարզապէս լա կառավարութիւն կ'ուզէին Արեւելեան Նահանգներուն մէջ, ազդու՝ և ոչ թէ թուղթի վրայ: Եւ այս կէտին վրայ շեշտեց նորակազմ Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին: Կայսրութեան արեւմտեան կողմը գտնուող Պալքանեան ժողովուրդները

ազատագրուն' էին իրրև չարակամ ճանջցուած բռնապետութենէ մը: Հայերը անկախութիւն չէին կրնար ունենալ ազգագրական և աշխարհագրական պատճառներով, քայց անոնք պէտք էր որ ունենային առնուազն ֆիզիքական ապահովութիւն և մշակութային ինքնավարութիւն: Կային մօտ առեւելէն հիմնատրուելիք վախեր՝ թէ արեւմտոքի մէջ պարտութեան մատնուած Թուրքիոյ նոր առաջնորդները կրնային յուսահատօրէն կատաղի արարքներու դիմել արեւելքի մէջ: Թուրքիոյ գրեթէ սնանկ ելեւմտական վիճակը և մաքսատան ստորքերու սակը բարձրացնելու իր պահանջը կրնային, կը կարծուէր, իրրև միջոց մը գործածուիլ Արեւելեան Նահանգներուն մէջ անհրաժեշտ բարեկարգումները պարտադրելու:

Նորակազմ Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին շուտով մասնակցեցաւ Հայաստանի շահերուն վրայ հսկելու համար կազմուած Կոմիտէներու պատուիրակներուն մէկ Միջազգային Խորհրդածողովին: Խորհրդածողովը տեղի ունեցաւ 1913 Ապրիլին, Համայնքներու Տան մէկ վարչական Սենեակին մէջ, և անոր Տեղեկագիրը անմիջապէս փոխանցուեցաւ Կրէլին: Ֆրանսական, գերմանական և զուիցերական Կոմիտէները դրկած էին իրենց պատգամաւորները: Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը ներկայացուած էր Պօղոս Նուպարին և Յ. Ն. Մուտիշեանին կողմէ. ներկայ էին նաև ներկայացուցիչներ Լոնտոնի և Մանչեսթըրի Հայկական Կոմիտէներէ: Բաղդասարաբ ամենաօրօտար պատուիրակութիւնը Բրիտանական էր⁽⁶⁸⁾: Խորհրդածողովը միաձայնութեամբ որոշեց ստիպել Մեծ Պետութիւնները որ հայկական հարցին լուծումը դարձնեն Պալքանեան Պատերազմի աւարտին հետեւելիք ընդհանուր համաձայնութեան անհրաժեշտ մէկ մասը: Խորհրդածողովը կը յանձնարարէր՝ Արեւելեան Նահանգներուն համար նշանակումը երրօրացի ընդհանուր կուսակալի մը որ, Մեծ Պետութիւններուն համաձայնութեամբ, Սուլթանին կողմէ պիտի կոչուէր պաշտօնի: Պիտի կազմուէր նաև այդ պետութեանց ներկայացուցիչներէն քաղկացած մնայուն Յանձնաժողով մը, որ վերահսկէր խոստացուած վարչական, դատական ու ելեւմտական դրութեան բարեկարգումներուն կատարումին: Կը շեշտուէր թէ այս առաջարկը կը յարգէր «Թրքական Կայսրութեան ամբողջականութիւնը» և ոչինչ կը պահանջէր ամէնէն էական բարեկարգումներէն զատ⁽⁶⁹⁾— տեսակէտ մը՝ որուն իր հաւանութիւնը կու տար հայ ժողովուրդին ստուար մեծամասնութիւնը:

Էնկորն Ուիլիքսը, իրրև նորակազմ Կոմիտէին ատենակատար, «Թալմազ»ին գրած իր մէկ նամակին մէջ յայտարարեց թէ Հայերը լքօրէն կը փափարէին Օսմանեան հպատակներ մնալ, եթէ հանդուրժելի կառավարութիւն մը տրուէ իրենց: Բայց եթէ բարեկարգումը «Թուրքիոյ մէջ պիտի ըլլար իսական», միայն երրօրացական հսկողութեամբ կրնար ըլլալ ան: Թուրքիան դարձեալ բարեկարգում կ'առաջարկէր և անպայմանօրէն պէտք պիտի ունենար ան նիւթական օգնութեան: Ուիլիքսը պնդեց, հետեւաբար, նիւթական օգնութեան իրրև քացարձակ պայման՝ բարեկարգումներու գործադրութեան համար Եւրոպական հսկողութեան հաւանումը: Յետագային, Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին ներկայացուց նման քառերով յուշագիր մը նաև Կրէլին: Պատու

մատրությունը առաջնորդում էր Խորհրդարանի երկու անդամներու, Թ. Փ. Օ'Գոնըրի և Լորտ Պրայսի եղբոր' Շոն Էնըն Պրայսին կողմէ: Իր կարգին, «Թալմուզը, առաջնորդող յօդուածով մը պնդեց թէ հայերը պէտք էր որ ապահովուիրն ունենային իրենց կեանքերուն և իրենց տուններուն համար: Բայց «պարկեշտ բարենորոգումները», ի հակադրութիւն «բռնողթի» բարենորոգումներու, կրնային երաշխատրուիլ միայն գործի կոշիկով լայն հեղինակութիւն ունեցող եւրոպացիներ⁽⁷⁰⁾:

Կը թուի թէ Հայանպաստ խումբերը անճկութեամբ պահանջեցին բարեկարգումներ այն ատեն երբ պաշտօնական և անպաշտօն աղբիւրներէ հասնող տեղեկագիրներ սկսան Արեւելեան Նահանգներու հայերուն վատթարացող կացութիւնը ներկայացնել⁽⁷¹⁾: Պրիթիշ Արմիհիա Գոմիթին Կրէյնը դրկեց Կոստանդնուպոլսոյ Ռոպըթ Գոլէնի Տեսուչներէն մէկուն կողմէն դրկուած խատորէն անճնական մամակի մը մէկ օրինակը: Կ'ըսուէր այնտեղ թէ թրքական Նախարարներու Խորհուրդը բռնադատուէր էր հրաժարելու. Թալասար Պէլը, «իճքնազապումի անատակ» մարդ մը, եղեր էր Ներքին Գործերու Նախարար. հասեր էր առիթը չարագործներուն, և ասիկա վտանգի ծամ էր հայերուն համար: Խնդրոյ աւարկայ էր կենանը հազարաորներու:

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պաշտօնէութիւնէն անդամ մը կ'ընդունէր թէ՛ Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի գրատ'մը միայն կրնար արգիլել ջարդերը: Բայց այդ տեսակ գրատ'մը անբաղձիկ էր: «Բողոքովին անօգուտ» էր այս նիւթին շուրջ բողոքներ ներկայացնելը թրքական կառավարութեան: Ու կը շարունակէր յուշագիրը.

«Կրնայինք, սակայն, որպէս միջոց մը խիղճի անդորրացման, հրահանգել Սըր Շ. Լօթերըին որ ուշադրութեան յանձնէր հարցը՝ իր կողմէն ամենայարմար նկատուած ձևով...»⁽⁷²⁾:

Յուշագիրը չափազանց արտայայտիչ է և լատիանշական՝ հայկական հարցին նկատմամբ Բրիտանական կառավարութեան՝ մինչև պատերազմին նախօրեակը ունեցած դիրքորոշումին առընչութեամբ: Բրիտանիան պարզապէս պարտաւորուած կը զգար Ասիոյ մէջ պահպանել թրքական տիրապետութեան ամբողջականութիւնը:

Պրիթիշ Արմիհիա Գոմիթին կամ հայաւերները պէտք չունէին ասիական Թուրքիոյ կացութեան մասին Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեղեկութիւն հայթայթելու: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը շատ լաւ տեղեկութիւն ուներ անոր մասին: Արդէն տեղեկագրուէր էր թէ քաղաքներէն դուրս «հանրային ապահովութիւն չկար»: Հայաստանի և Բիւրտիստանի մէջէն հազար մղոնէ անէլի՝ ձիու վրայ ճամբորդութեան մը ետք, երեւիտեան Ու. Կինէլը նոյնպէս նկարագրէր էր քրիստոնէայ գիւղերուն մէջի գողութեան և բռնութեան պատմութիւններուն տխուր նոյնութիւնը: «Իրերու անատր վիճակ մը» կ'ըսէր էր նոյնիքն Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կրած տպաւորութիւնը⁽⁷³⁾:

Եւ սակայն, մարդկայնութեան դատին ու կարծեցեալ ազգային շահերուն միջև հակամարտութեան բռնուած Արտաքին Գործերու Նախարարութեան համար ձեռնուող եղանակ էր Թուրքիոյ մէջի իրողութիւնները ծածկել: Ակնարկութիւն եղած է արդէն 1913-ին և 1914-ին այդ երկրին մէջ տիրող թշնամական մթնոլորտին⁽⁷⁴⁾: Երբ Գեներալպրի Արքեպիսկոպոսը Կրէյնի գրեց այն վտանգին մասին, որուն մէջ հայերը կը հաստատային գտնուիլ, Կրէյնը սառնօրէն պատասխանեց թէ ինք «տրախ էր կարենալ ըսելու թէ սարսափի այդ կացութիւնը չէր հիմնադրուած»: Սխալ տեղեկութեան և Թուրքիոյ մէջ իրերու կացութիւնը անկի վարդագոյն ցոյց տալու ճիգ ուրիշ պարագայ մը կը հայթայթուի 1914 Սեպտեմբերին, Կրէյնի յայտարարութեամբ՝ թէ երկու եւրոպացի Ընդհանուր Կերամսկիչները «այժմ ուղղուած են» դէպի իրենց պարտականութեանց վայրը: Իրողապէս, Թուրքիոյ մէջ Բրիտանիոյ դեսպանին համաձայն, Ուեսթընըքը «երբեք» Հայաստան չէր գացած, այլ՝ Կոստանդնուպոլիս էր, և իրեն կէս վճարումով արձակուող տրուէր էր: Հո՞քը գացեր էր, բայց ետ կանչուէր թրքական կառավարութեան կողմ⁽⁷⁵⁾:

Այսպէս, ուրեմն, նախապատերազմեան շրջանին, մինչ Բրիտանիոյ մարդատրները հայերու վիճակին իրական բարելաւումը կը պահանջէին՝ որևէ ու կարելի ամէ՛ն միջոցով, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, կարծեցեալ ազգային շահերու սիրոյն, Օսմանեան կառավարութեան պիտի ընէր ո'չ անկի քան դիտողութիւններ՝ իբրև խղճի անդորր:

Սակայն, երբ Թուրքիան պատերազմի մէջ մտաւ Կեդրոնի Պետութիւններուն կողքին, չքացաւ հիմնական այս տարբերութիւնը մարդատրներուն և երկրին ազգային շահերը շատագուրող իշխանութեան միջև: Փոխարինուեցաւ ան նոյնիսկ դիրքորոշումներու նոյնացումով: Կառավարութիւնը այլևս չփորձեց թաքցնել և մեղմացնել Օսմանեան Կայսրութեան հպատակ ազգութիւններուն վիճակը: Ընդհակառակը, պատերազմական ճիգը խթանելու համար, կառավարութիւնը անդրադարձաւ թէ ազգային շահուն ի նպաստ էր և հետեւաբար ձեռնուող՝ քացայայտել և քացատրել այդ երկրին մէջ իրերու վիճակը, գոր ջանացեր էր զգուշութեամբ ու նրբամտութեամբ թաքցնել տասնիներորդ դարու մեծ մասին տեղողութեան ընթացքին: Այսպէս, ուրեմն, մինչ մարդասիրական հանրային կարծիքը տասանմեակներով փորձեր էր, երբեմն արդիւնատր կերպով և անկի յաճախ ի գոյր, կառավարութիւնը տպաւորել այն անարդարութեամբ որով հպատակ ազգութիւնները կը տատապիին, այժմ վարչակազմին ծանրակշիռ հեղինակութիւնը էր, որ սերտօրէն գործակցեցաւ մարդատրներուն հետ, թրքական կառավարութեան յոյժ իշխանութեան իրողութեան դէմ հանրային կարծիք յառաջացնելու համար: Կարչապետ Էսքուփիքը կանխագուշակեց Լոնտոնի Քաղաքապետարանի սրահին, Կիլոսիի իր տարեկան ճառին մէջ, թէ Օսմանեան կառավարութիւնը ո'չ միայն եւրոպայի, այլև՝ Ասիոյ մէջի իր տիրապետումին մահուան դօղանքը մեղեցուցեր էր: Այդ տիրապետութեան անբերութեացումով պիտի անհետանայ մահը, ինք կը յուսար և կը հաստատ, «որքանճին» որ սերունդներով «խառնի ցուցեր էր երկրին ամենագեղեցիկ շրջաններէն ոճանք»: Թրքական Կայսրու

թիւնը անձնապանութիւն էր գործեր, և իր սեփական ձեռքերով փորձը՝ իր գերեզմանը: Լոյս Շորճը սակի հետո գնաց. ինք չէր գիտեր թէ թուրքերը ինչո՞վ նպաստեր էին մշակոյթին, արուեստին և կամ մարդկային յատազոյիմութեան ո՞րեւ մարզին: Անոնք *«մարդկային քաղցկեղ մըն (էին), սողացող հոգեվարք մը՝ իրենց վատօրէն կառավարած երկիրներուն մարմինին մէջ, և կեանքի ամէն նկարդ փտեցնող»:* Մակատագիրի մեծ ժամացոյցին ժամը հնչած էր թուրքին հաշիւները մաքրելու համար: Լոյս Շորճը որպէս էր որ, տիտանեան այս ճակատամարտին մէջ, թուրքը վերջնական հաշուետուութեան մը պիտի կանչուէր՝ մարդկութեան դէմ անարգ վերաբերումի իր երկարատեւ մրցանիշին համար⁽⁷⁶⁾:

Ուրեմն, բաւական մօտիկ գործակցութիւն մը զարգացաւ կառավարութեան և հայանպաստ քաղաքական ճնշում քանցեցնող խումբերուն միջեւ, երբ հայ ժողովուրդը 1915-ին ենթարկուեցաւ իր վրայ գործադրուած անտուջարդերէն մեծազոյցին: Կառավարութիւնը անձկագին կը քաղձար, և կարո՞ղ էր հանրութեան ցոյց տալ՝ թէ պատերազմը կը մղուէր չարիքի և անիրատութեան ուժերուն դէմ: Պատերազմական ճիգը խթանելու համար, կառավարութիւնը շեշտեց թէ այս պատերազմին մէջ՝ միայն Դաշնակիցներու *«շաղթաճանկը»* պիտի ըլլար կարելի մեծագոյն պաշտպանութիւնը հայերուն⁽⁷⁷⁾: Հայաստանի բարեկամները, միւս կողմէն, կը ջանային կարելի ամէն միջոցով վերջ մը դնել հայկական ջարդերուն ու տարագրութիւններուն և ցեղին մնացորդները փրկել ամբողջական բնաջնջումէ:

Էնիւրըն Ուիլիքսը առաջինը եղաւ որ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հարցոց թէ կարելի՞ էր խնդրել Միացեալ Նահանգներու կառավարութենէն, որպէսզի հրահանգէր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրենց դեսպանին՝ որ զգուշացնէր Բարձրագոյն Դուռը. կամ թէ՛ բրիտանական իշխանութեանց համար կարելի՞ էր թուրքերուն հասցնել թէ իրենք անձնապէս պատասխանատու պիտի ըլլային հայերու նկատմամբ բռնարարներուն համար: Լորտ Պրայսն էր, սակայն, որ հայերու զանգուածային տարագրութիւններուն հարցը հանրութեան նկատողութեան բերաւ թէ՛ Բրիտանիոյ մէջ և թէ՛ արտասահմանի: Ամբողջական պատասխանատուութեանք ու ներդասակութեանքը իր դիրքին՝ իբրև նախագահ Բրիտանական Ակադեմիային, և իբրև նախկին Պետական Նախարար մը ու Միացեալ Նահանգներու մէջ դեսպան, Լորտ Պրայսը յայտարարեց Լորտերու Տան մէջ՝ թէ տեղեկութիւններ հասեր էին իրեն Թիֆլիսէն, Բեթթրկրատէն, Կոստանդնուպոլիսէն, Ջուիքիսիայէն ու Փարիզէն՝ թէ *«եսարափելի ջարդեր»* տեղի ունեցնել էին Հայաստանի մէջ: Յետագային, 1915 Հոկտեմբերին, ան յայտարարեց թէ միսիոնարներուն և հայկական տեղեկատուութեան զանազան աղբիւրներու կողմէ տրուած հաշուետուութիւնները ցոյց կու տային թէ Մայիսէն ի վեր, հինգ ամիսներու ընթացքին, բնաջնջուած հայերուն ընդհանուր թիւը, ամէն հասանակաւորութեամբ, կը հասնէր 800,000-ի: Այդպէս էր, որովհետեւ գործադրուած արարքները *«քրացարձակապէս կանխամտճուած ու համակարգուած»* էին եղեր: Ջարդերը արդիւնքն էին *«քաղաքականութեան մը»* որ, այն չափով որ կրնար հաստատուիլ, մշակուել

էր թրքական կառավարութեան կողմէ, բաւական ժամանակ ի վեր: Այս վերջինը վարաներ էր գործադրութեան դնելու զայն, մինչև որ խորհեր էր թէ եկած էր յարմար պահը⁽⁷⁸⁾:

Շատ քան չկար որ հայանպաստ քաղաքական ճնշումի խումբերը քաղաքական գետնի վրայ կրնային ընկն պատերազմի ընթացքին: Իրենց ճիգերը կեդրոնացած էին նպատակ կազմակերպումին վրայ: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, շատ սիրայօժար կերպով, Էնիւրըն Ուիլիքսին փոխանցեց ինկվազի մէջ հարիւր հազարաւոր հայ գաղթականներուն (մեծ մասամբ կիներ և մանուկներ) խելագար փախուստին և անոյս կացութեան մասին Պաթումի քրիստոնական Հիւպատուէն ստացուած տեղեկութիւնները⁽⁷⁹⁾: Թէ՛ Ուիլիքսը և իր ընկերները և թէ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը բուն փափաքը ունէին որ այդ տեղեկութիւնները դառնային հանրութեան սեփականութիւնը. ստաչիները՝ խթանելու համար նպատակ նուիրատուութիւնները, իսկ վերջինները՝ խթանելու համար պատերազմի ճիգը:

Անլի էտք պիտի տեսնուի⁽⁸⁰⁾ թէ երկրին դեկավարութեան և Հայաստաններուն միջեւ գործակցութիւնը յանգեցաւ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ 1916-ին Պլու Պուրի մը (Կապոյտ Գիրք) հրատարակութեան: Իմբրագրուած էր ան Պրայսին և Առնոյտ Թոյնպիին կողմէ:

Ատկէ զատ, Առնոյտ Թոյնպիին հրատարակեց *«Արմինիան Էթրուսիթիզ-Տեր Մըտըր օվ ԵՆԷՂԸ»* (Հայկական Վայրագութիւններ. Ազգի մը Սպանութիւնը) և *«Տեր Մըտըրըս Թիքընի օվ տեր Թըրքըս»* (Թուրքերուն Ոճրային Ռոնակալութիւնը) խորագիրով գիրքերը: Կը թուի թէ հայերու ստապանքներուն նկատմամբ շատ զօրատր հանրային կարեկցութիւն յարաջացաւ նաև Օրորա Մարտիկանեանի պատմութեամբ՝ Թուրքիոյ մէջ տարագրութեանց ատեն իր անձնական ցնցող փորձառութեան վերաբերող: Փրկուել էր ինք միսիոնարի մը, Դոկտ. Ֆ. Ու. Մագելլըմին շնորհիւ: Իր գիրքը, *«Տեր Օրքըն օվ Սոլլյու»* (Հոգիներու Անուրդը) *«քարգամանեցաւ»* Լ. Կեյցի կողմէ, որ վկայեց թէ Օրորային պատմութիւնը կարելի էր կարգաւ ամենայն պատահութեամբ — *«ամէն մէկ քաղց ճիշդ է»*⁽⁸¹⁾: Գիրքը Բրիտանիոյ մէջ առաջին անգամ հրատարակուեցա Օտոմն Ընկերութեան կողմէ, 1920 Յունուարին: Այդ տարուան Մայիսին ունեցաւ ան իր տասնըհինգերորդ տպագրութիւնը:

Քաղաքական գետնի վրայ, Հայաստանի Բրիտանացի բարեկամները աշխատեցան, որքան որ կրնային, հայ ժողովուրդին փափաքներուն, երակներուն և ձգտումներուն արտայայտիչը ըլլալ և ջանալ Բրիտանական կառավարութենէն ձեռք ձգել հայկական հարցին մնայուն և գոհացոցիչ լուծում մը: Սակայն, Բրիտանական կառավարութիւնը երբեք յանձնառու չեղաւ յստակ կարգադրութեան մը, մասամբ՝ պատերազմէն յարաջացող փոփոխական կացութեանց պատճառով, մասամբ՝ որովհետեւ ինք Համաձայնական Պետութիւններէն միայն մէկն էր ու մասամբ նաեւ՝ որովհետեւ թերագնահատուող Հայաստանի կարեւորութիւնը, հակառակ անցեալին ընդդիմացած ըլլալուն Ռուսիոյ հոն ներկայութեան:

Նրբ ջարդերուն և տարագրութիւններուն սարսափելի լուրերը հասան, Պրայը խորհուրդ տուա Պրիթօշ Արմինիա Գոմիթին թե՛ մինչ պետք էր որ մտնէր հակա ան դէպքերուն ընթացքին, բայց, հաւաքարար թե՛ անհատապէս, պետք էր որ ան չափազանց զգոյշ ըլլար ու չխօսէր կամ չհրատարակէր որեւէ բան որ անխուսափելիօրէն պիտի հասնէր թուրքերուն, քանի որ ատիկա, անտարակոյս, տեղի պիտի տար անոնց կողմ վերամորոգում արարքներով շարունակելու և ամբողջացնելու հայ ժողովուրդին քնաջնջումը⁽⁸²⁾:

1916-ի վերջաւորութեան, երեսն էլքն էին Սայքս-Փիօ գաղտնի Համաձայնութեան զխաւոր գիծերը, որով Բրիտանիա, Ֆրանսա և Ռուսիա համաձայնէր էին արևելքի մէջ իրենց պատերազմական ճիգին փոխարէն՝ ամէն մէկին հասնելիք հողային հատուցման մասին: Ռուսիոյ և Դաշնակիցներու պաշտպանութեան տակ, միացեալ Հայաստանի մը ինքնավարութեան երազը⁽⁸³⁾, յղացում Բարեկարգումի Ծրագրին թուրքիոյ կողմէ խափանումէն խտրմանաւանդ, արագօրէն կը շքանար: Լորտ Պրայը, Համաձայնութեան ևտատեղեակ, զօրաւոր կերպով պնդեց թէ հայերը կ'արժանանան որոշակի անորոշ Հայաստանի ինքնավարութեան համար քարոզչութեան փորձեր սկսել: Ան կը խորհէր թէ, խաղաղութեան հաստատումէն ետք, հայերը կրնային ապահովել, եթէ ոչ ամբողջութիւնը իրենց փափաքներուն, ամէն պարագայի՝ դարերէ ի վեր իրենց չվայելած խաղաղութիւնը, անձի ու ինչքի ապահովութիւնը: Սայքս-Փիօ Համաձայնութիւնը քացայայտ էր դարձուցեր թէ բրիտանական շահերը թրքական Կայսրութեան հարաւ-արեւելեան շրջաններուն՝ Միջագետքի և Պաղեստինի մէջ էին: Համաձայնութիւնը քացայայտ էր դարձուցեր նաեւ՝ թէ հիւսիսային Հայաստանը պիտի ըլլար ռուսական սեփականութիւն, իսկ հարաւային Հայաստանն ու Կիլիկիան պիտի տրուէին Ֆրանսայի: Այսուհանդերձ, անոր ոչ մէկ մասը պիտի մնար թրքական իշխանութեան տակ: Ուստի, Պրիթօշ Արմինիա Գոմիթին Էսքրիթին իր ջերմ երախտագիտութիւնը արտայայտող որոշում մը ընդունեց, Լոնտոնի Քաղաքապետարանի սրահին՝ Կիլիկիոյ մէջ, հայ ժողովուրդին հանդէպ համակրանք և յուսալից զգացումներ արտայայտող իր խօսքերուն համար: Կոմիտէն համաձայն եղաւ որ այդ որոշումէն մէկական օրինակ դրկուրէր վարչապետին ու մամուլին: Անդրադառնալէ ետք հայերու «զանգուածային ջարդին» որ «ցնցեց» էր ամբողջ քաղաքակիրթ ու բրիտանացի աշխարհը, Էսքրիթինը յայտարարեց որ թէ Բրիտանական կառավարութիւնը «որոշեց» էր որ պատերազմէն ետք «սագտութեան» դարաշրջան մը բացուի այս հիմնարկ ժողովուրդին համար⁽⁸⁴⁾:

Հայաստանի բրիտանացի բարեկամները՝ Միացեալ Նահանգներուն պատերազմի մասնակցութիւնը և Ռուսական Յեղափոխութիւնը նկատեցին իրեն «հաւանաբար» բարեբաստիկ: Հին ցարական կառավարութիւնը գաղտնի ծրագիր մը անուցել էր՝ պարզապէս Ռուսիոյ կցելու «վեց վիլայէթները», եւ, Հայերը քացայայտելով, շրջանը քնակեցնելու կազմակերպ⁽⁸⁵⁾: Կոմիտէն, հետեւաբար, նման քովանդակութեամբ հետագիրներ դրկեց Արտաքին Գործերու Նախարար Փ. Ն. Միլիուրովին, Էսքրիթինի Կաթողիկոսին և Տումայի հայ անդամ Մ. Բարջաւեանին, Ռուսիոյ հայերը շնորհաւորելով՝ Առժամեալ

Կառավարութեան կողմէ ազգայնական սկզբունքներու և հայկական ինքնավարութեան ճանաչումի յայտարարութեան առիթով: Ասկէ զատ, Կոմիտէն զօրաւոր կերպով կը պնդէր որ թուրք ճիգերը կըդրոնացուէին պատերազմից յաջող վերջաւորումը հետապնդող ջանքերուն վրայ⁽⁸⁶⁾:

Կոմիտէն, սակայն, շուտով յուսախար եղաւ: Ռուսիոյ մէջ, յեղափոխական գաղափարներու ազդեցութեան տակ, ռուսական բանակները արագօրէն կը կազմալուծուէին: Թուրքիան, օգտուելով այդ ոսկեայ պատենութեան, իր բանակները կը սկսէր կըդրոնացնել կովկասեան ճակատին վրայ: Արևելեան Հայաստանի հայերուն վիճակը քացարձակապէս օրհասական կը թուէր այժմ:

Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ միջև կընդամ Սայքս-Փիօ գաղտնի Համաձայնութիւնը ընդգրկէր էր Մեծ և Փոքր Հայաստանը: Բայց պոլշեիկեան նոր կառավարութիւնը չեղեալ հռչակեց այդ համաձայնութիւնները և հրաժարեալ կցումներէ: Թրքական զօրագուններուն յառաջացումովը Կովկասի մէջ՝ իրացելը աստիճանաբար ստացան խառնակութիւն վիճակ մը, և հետանկարները մթազնցեցան: 1918-ի սկիզբը, Հայաստանի կացութեան մասին անորոշութիւն կար: Հնուագիրներ չէին հասնիր, և Պրիթօշ Արմինիա Գոմիթին, Ույնպէս շփոթանար, կ'ոգէր գիտնալ թէ կա՞ր որեւէ բան, և ի՞նչ էր այդ բանը որ կարելի էր ընել⁽⁸⁷⁾:

Բայցեայնպէս, թրքական բանակները կը կրէին ծանր պարտութիւններ՝ Օսմանեան Կայսրութեան հարաւ-արեւելեան կողմը, Միջագետքի, Սուրիոյ և Պաղեստինի մէջ: Երբ 1918-ի Հոկտեմբերին որոշ դարձա թէ Թուրքիան անձնատուր պիտի ըլլար, աշխուժացաւ Կոմիտէն: Ապագայի մասին էնիօրըն Ուիլիքսնի կողմէ դրկուած հետագիրի մը ի պատասխան, Արտաքին Գործերու Նախարար Պալֆուրը անդրադարձաւ Լորտ Ռոպերթ Սեւրիի մէկ նամակին, որ հրատարակուել էր Հոկտեմբեր 3-ին: Այդ նամակը «կը վերահաստատէր կառավարութեան մտադրութիւնը Հայաստանը ազատագրելու»: Իմանալով նաև թէ, զինադադար մը ապահովելու համար, թրքական կառավարութիւնը դիմած էր Նախագահ Ուիլքսնի, Պրիթօշ Արմինիա Գոմիթին, յարգալից և անձկագին հետագիրով մը խնդրեց Նախագահ Ուիլքսնի՝ որ չկայանար Հայաստանի վրայէն թրքական կառավարութեան ու գերիշխանութեան ամբողջական ու վերջնական վերացումը շնատարող պայմաններով համաձայնութիւնը: Կոմիտէն «ստիպողական կերպով» դարձեալ խնդրեց Պալֆուրէն որ, թուրքերուն զինադադար մը շնորհիւլէ առաջ, պահանջուր «անոնց հետացում» Հայկական թուրք հողումներէն, այսինքն «վեց վիլայէթներ»էն և Կիլիկիոյ նահանգէն: Ասկէ զատ, Կոմիտէն խնդրեց բրիտանական և Դաշնակից զինուորական ուժերուն կողմէ զրատել իրենց յարմար նկատած ռազմագիտական կէտերուն, բրիտանական և Դաշնակից զինուորական ծովանւորութեան տակ վերապորոզ գաղթականներուն անմիջական հայրենադարձութեանը համար դիտարկութիւններ ընծայումը, և թրքական կառավարութեան (հարեւմեկու) մէջ իրեն օտորկ պահում տասնեակ հազարաւոր հայ կիներուն և մանուկներուն ապաստարան: Այդ յուշագիրը դրկուեցաւ 1918 Հոկտեմբեր 22-ին: Մի քանի օր ետք, Պալֆուրը հաստատեց հետագիրին ստացումը, աւելցնելով թէ ներկայայ

ուած յանձնարարութիւնները «ամենէն ուշադիր եւ համակրայից նկատաւորն» պիտի ունենային: Եւ սակայն, Հոկտեմբեր 22-ին, Զինադադարի պայմաններուն նախագիծը հետագիրով դրկուելը էր Միջերկրականի Ընդհանուր-Հրամանատարին: Այդ նախագիծը խորհուրդ կու տար ձեռք ձգել, կարելի փութով, ստաշին չորս պայմանները, որոնք մեծ մասամբ կը վերաբերէին դէպի Սեւ Ծով տանող ապահով անցքի մը⁽⁸⁸⁾:

Այսպէս, ուրեմն, Մուտրոսի Զինադադարին պայմանները, ի վերջոյ ստորագրուած, Հայկական վեց փիլիալթները թողուցին Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ եւ նախատեսութիւն երբեք չեղաւ գաղթականներուն եւ ստարագրեալներուն՝ իրենց տունները հայրենադարձուելու մասին⁽⁸⁹⁾:

Յետադարձ հայնացքով, մարդ կը մտածէ թէ արդեօ՞ք Հայաստանի ազատագրումին համար քաղաքական առաջնորդներուն քազմաթիւ յայտարարութիւնները պատերազմի ընթացքին եւ կառավարութեան ու Հայաստանի բարեկամներուն միջև գոյութիւն ունեցող սերտ գործակցութիւնը եւ աշխատակցութիւնը տեսակ մը խաբուսիկ ինքնագոհութիւն եւ սխալ բաւարարութիւն ստեղծեցին այս վերջիններուն մօտ. եւ թէ արդեօ՞ք ասելի գօրայար պահանջք մը եւ կորովի պայքար մը կրնային, որպէս արդիւնք ունենալ Հայաստանի ռազմագիտական կէտերուն Բրիտանիոյ եւ Դաշնակիցներուն կողմէ ամօժանայ գրաւումի մը նախատեսութիւնը՝ զինադադարի պայմաններուն մէջ, այնպիսի աստե՛ն մը երբ թրքական դիմադրողականութիւնը իր նուազագոյն աստիճանին էր իջած: Որոշ է այժմ, թէ Հայանպաստ խումբերը յանկարծակիի եկան եւ խորապէս յուսախաբ եղան:

Գ. ՆՊԱՍՏԱՄԱՍՏՅՑ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մարդաւոր բրիտանացիներու մօտ, հայանպաստ զգացումներն ու հետաքրքրութիւնը ամբմանափակուած չէին միայն յայտարարութիւններով ու գրաւոր խօսքերով: Անոնք յաճախ կ'արտայայտուէին նաեւ շօշափելի կերպով, ինչպէս՝ կազմակերպումը հանրային հաւաքոյթներու, նպաստամատոյց խումբերու եւ նպաստամատոյց աշխատանքի:

1880-ի Ապրիլին արդէն, երբ Ռուս-Թրքական պատերազմէն ետք Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները սովի մատնուեցան, Լոնտոնի եւ Մանչեսթըրի Հայկական Կոմիտեները, եւ իրենց բրիտանացի բարեկամները, Պրաչի գլխաւորութեամբ, հաւաքոյթ մը կազմակերպել էին Լոնտոնի Քաղաքապետի Մեծ շքն Հաստին մէջ՝ յօգուտ Փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի ժողովուրդներուն, որոնք հազարներով կը մեռնէին: Անոնք Կլետսթըըն հրապիրտ էին ներկայ գտնուելու: Ցաւելով թէ ինք չէր կրնար ֆիզիքապէս ներկայ ըլլալ, 50 ստերլին էր դրկել ան եւ յոյս էր յայտնել որ հանրութիւնը տաւտանեմեօրէն ընդառաջէր կոչին: Ասիկա պիտի նպաստէր թէ՛ ճշմարիտ բարեգործութեան եւ թէ Արեւելքի մէջ Բրիտանիոյ բարի անունին⁽⁹⁰⁾:

Յետագային, 1895-ին, Սասունի շրջանի ջարդերուն եւ վայրագութիւններուն ընթացքին, կազմակերպուել էր ուրիշ հաւաքոյթ մը, Լոնտոնի Սենթ

Սթիվոյի Սրահին մէջ, իբրեւ «Ազգային Բողոք ընդդէմ Հայաստանի բրիտանականներուն չարչարանքին եւ ջարդին»: Հաւաքոյթին կը նախագահէր Արկայի Դուքը: Առնուած որոշումները արտայայտած էին հաւաքոյթին բուն ցասումը՝ միջազգային դաշինքով իր յանձն առած յուրջ պարտաւորութիւնները արհամարհող Բարձրագոյն Դրան կողմէ՝ «մարդկայնութեան սկզբունքներուն» յարկանաւորող բռնարարումին նկատմամբ: Հաւաքոյթը նաեւ կոչ ուղղել էր Բրիտանական կառավարութեան՝ անմիջական միջոցներ ձեռք առնելու՝ վերջ մը տալու համար Թրքահայաստանի մէջ «քարքարոտական յոռի կառավարման» դրութեան: Որոշումները առաջարկողներուն եւ անոնց համաձայն եղողներուն մէջ կը գտնուէին կրօնարարներ՝ Մ. Մ. Գգոլը եւ Է. Ռ. Ռիվլըրֆորսը, Հիթֆորտի եւ Սենթ Ազաֆի Եպիսկոպոսները, Ալովտիոյ Եկեղեցւոյ Պետը, Կիլլըրքուլի Քաղաքապետը, Էտիհարայի Քաղաքապետը եւ Սորհրդարանի անդամներ⁽⁹¹⁾:

Նկատի ունենալով Բրիտանական կառավարութեան Թուրքիոյ ընդհանրապէս զօրավիգ ըլլալու քաղաքականութիւնը եւ յանձնառութիւնը, հայանպաստ բողոքի հաւաքոյթները եւ նոյնիսկ նպաստի կազմակերպումը պէտք էր որ եղած ըլլային արդիւնքը կազմակերպողներուն անվեհեր վճռակամութեան եւ զոհողութեան, ինչպէս նաեւ արդարութեան նկատմամբ իրենց անասան հիաստանքին. որովհետեւ, իրապէս գոյութիւն ունէին զանազան ուղղութիւններէ եկած ճնշումներ: Այսպէս, Մանչեսթըրի Եպիսկոպոսը մերժել էր 1895-ի հաւաքոյթին նախագահութիւնը ընդունիլ, առարկելով թէ ինք ստիպուած էր «Բարձր շրջանակներէն» ցուցմունք մը ստացել էր ան, թէ կառավարութիւնը բարեսցանակաժօրէն չէր նայել այդ հաւաքոյթներուն եւ բողոքներուն: Նոյն հաւաքոյթին ակնարկելով, Պրաչը տեղեկացուցել էր Կլետսթընին թէ Սուլթանը, Լոնտոնի իր պատուիրակին միջոցով, Գեներալըրքիի Արքեպիսկոպոսին եւ Կարտիմալ Վոկընին վրայ ճնշում կը բանցնէր՝ «իրենց եկեղեցականներուն արգիլելու» ներկայ գտնուիլ վերոյիշեալ հաւաքոյթին: Ատկէ զատ, Սուլթանը պտտտել էր «մեզոյ» (կառավարութեան) որ «համոզէինք Կլետսթընը» «չխօսուի կամ չգրել (այս) նիսիւն մասին»: Ջուարճացած, Պրաչը եզրակացուցել էր թէ Սուլթանը կը թուէր ըլլալ Կլետսթընի խօսքերուն «սարսափին տակ»⁽⁹²⁾:

Մինչ քաղաքական երանգով հայանպաստ հանրային հաւաքոյթները կը կազմակերպուէին ժամանակ առ ժամանակ միայն, նպաստամատոյց կազմակերպութիւնները կ'ունենային տարիներ տևող գոյութիւն մը ընդհանրապէս, եւ կը ձգտուէին ուղղակի օգնել թրքական յոռի կառավարմանին, կեղեքումներուն եւ վայրագութիւններուն հայ զոհներուն: Կը թուի թէ զանազան մարդասիրական խումբերուն մէջ՝ նպաստին մասնակցելու եւ զայն կազմակերպելու շարժառիթները տարբեր էին իրարմէ, քայքայ ժամախ յարակցուած: Օգնելը՝ ոտնակոխ եւ տառապաբար համայնքներուն՝ Բուլղոքներուն մօտ անհուրութիւն մըն էր: Անկիզան եկեղեցին եւ ուրիշ յարանաւորութիւններ հաստատարապէս հոգաձու էին մարդասիրական նոյն պատճառներով, իսկ նաև՝ որովհետեւ Հայաստանը աշխարհի առաջին պետութիւնն էր որ բրի-

տունը ողորդելը որդեգրել էր իբրև իր պետական կրօնքը: Կար, նաև, որոշ չափով հիացում՝ մամուլական գերիշխանության երկար դարերուն ընթացքին իր հասարակական հրաժարի մերժող ժողովուրդի մը բարոյական կրողին նկատմամբ: Կարգ մը ուրիշ խումբեր, գլխավորապես Ազատական ասանդատներ, երոպան և մասնատրաքար Բիտանիան բարոյապէս պատասխանատու կը նկատէին Հայաստանի դժբախտութեան և տառապանքին համար. եթէ անոնք Սան Ստեփանոյի Դաշնագիրը փոխանակած չլլային Պերլինի Դաշնագիրով, բրիտանական բնակչութիւնը Ռուսոյ պաշտպանութեան տակ եղած պիտի ըլլար: Մտադրականներ և պատմաբաններ, միւս կողմէ, հասանաբար կը ցուէին որ արևմտեան Ասիոյ ամէնէն հին քաղաքակրթութիւնն ունեցող ցեղերէն մէկը, անցեալին մէջ կարևոր պատմական ազգ մը, կը տառապէր հիմա⁽⁹³⁾:

Տե՛ր Ռիլինըս Սոսայէթի օվ քրենն Արմիհինըն Միշըն (Քուէլքըրներու Հայկական Միսիոնարական Կեդրոնը), բար երեսոյթին, Բիտանիոյ մէջ առաջինն էր որ թուրքոյ Հայերուն նկատմամբ մարդասիրական ու կրթական հետաքրքրութիւն մը ստանձնած էր: 1881-ին, Քուէլքըրները Հայկական Միսիոնարական Կեդրոն մը հաստատել էին Կոստանդնուպոլսոյ հայկական բաղամասերէն մէկուն մէջ, ոչ շատ հեռու Հայոց Պատրիարքարանէն: Տոքթ. և Տիկին Տոպրաշեանները ձեռնարկել էին հոն բժշկական աշխատանքի մը: 1888-ին, էն Մերի Պըրճէլը միացել էր անոնց գործին: Իր առաջնորդութեան և պատասխանատուութեան տակ, Միսիոնարական Կեդրոնը ինչոյն կազմակերպել էր Հայկական Կիրակնօրեայ Վարժարան մը, Ճարտարարուեստական ճիւղ մը և Տերեկեայ Դպրոց մը: 1910-ին, Տերեկեայ Դպրոց յաճախող մանուկներուն թիւը բարձրացել էր արդէն 150-ի, իսկ Կիրակնօրեայ Վարժարան յաճախողներունը՝ մօտ 400-ի, ու դպրոցական նոր շէնքեր էին ձեռք ձգում: Բազմաթիւ առիթներով՝ Հայոց Պատրիարքը իր երախտագիտութիւնը յայտնել էր Օրիորդ Պըրճէլին: 1914-1918-ի պատերազմի ընթացքին, Միսիոնարական Կեդրոնին աշխատանքը կրճատուել էր մեծապէս, բայց ամերիկեան պաշտպանութեան տակ կարելի եղել էր ակն թան 500 կիներ պահել նարտարարուեստական աշխատանքի մը: Ձիւնադադարէն ետք, Միսիոնարական Կեդրոնը վերսկսել էր իր գործին, բայց 1922-ի թուրքոյ և Յունաստանի միջև զինեալ բախումը անհրաժեշտ էր դարձուցել անոր փոխադրութիւնը Գործո: Ուրեմն, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ երեսունըչորս տարի գործելէ ետք, Օրիորդ Պըրճէլը Գործո էր փոխադրուել՝ ծառայելու հազարաւոր գաղթականներուն⁽⁹⁴⁾: 1925-ին, կրցել էր ակներև գոհունակութեամբ գրել թէ՛ Միսիոնարական Կեդրոնին Ասկընագործութեան Բաժնէին կիները և աղջիկները ա՛յնքան զբաղ էին, որքան՝ երբեք, և թէ՛ նախորդ տարուան ընթացքին, անոնք ծախել էին մօտաւորապէս 4000 ստերլին արժողութեամբ ձեռագործ իրեղէններ⁽⁹⁵⁾:

Մարդասիրական այս շօշափելի գործէն գատ, Միսիոնարական Կեդրոնին մէջ գտնուող պաշտօնեաներուն տեղեկագիրները, ուղղակի դրկուած ըլլալով, անկասկած ունին պատմական արժէք: Քուէլքըրներու Կոստանդնուպոլսոյ Հայկական Միսիոնարական Կեդրոնը, 1915-ին, տեղեկագրեց թէ իրենց սիր-

տիր տեսապէս կը տխրէին ձերբակալումին համար *«Երեւելի հայերու, որոնցմէ ոմանք կախարան հանունը էին քաղաքին մէջ, ուրիշներ՝ աքսորուել և սպաննուել ճանապարհին»*: 1918-1919-ի համար՝ Տեղեկագիրը կը մէջբերել էն Հ. ձերխի կողմէ 1919-ի Մայիսին Կոստանդնուպոլսէն գրուած նամակ մը, որ ան կը հաստատուէ թէ Միսիոնարական Կեդրոնին ամէնէն մեծ մտահոգութիւնը, բնականաբար, *«անգթութեան ահաւոր հեղեղն էր»* որ հունցուա հայ ազգին վրայ: Տազնապը ցարդ մեծ էր. ու երկրին ներսը *«սարսափելի ողբերգութիւններ տեղի կ'ունենային տակալին»*: 1920-1921-ի համար՝ Օրիորդ Պըրճէլը Կոստանդնուպոլսէն գրել էր՝ Մարզուանէն ամերիկացի Միսիոնարի մը իրեն ըսածը, թէ՛ թուրքներ իրենց արգիւել էին ուսուցանել, այն պատճառաւորութեամբ թէ իրենց ուսուցումը *«թունատու»* էր: 1921-ի տեղեկագիրին մէջ կրկն էր ան հայ ժողովուրդը *«չափաբանքը ընկճում էր: Ամէն տեսակի տխուր լուրեր կու գան մեզի երկրին ներսի կողմի իրենց վիճակին մասին»*⁽⁹⁶⁾: Ճերմնտ օվ Արմիհիւսան ևս արտաստպած էր Օրիորդ Պըրճէլին կողմէ 1919-ին Կոստանդնուպոլսէն գրուած յատկանշական նամակ մը, որ ան ուշադրութեան բերած էր հայ ժողովուրդին չարչարանքները պատերազմի ընթացքին: Օրիորդ Պըրճէլը կ'ըզէր միայն որ Անգլիոյ ժողովուրդը գիտնար թէ կիներու և մանուկներու և տարիքատներու դէմ գործում ճիւղները, անկարագրելիօրէն սուսկալի, *«ցաւալիօրէն ճշմարիտ»* էին: Աքսորում հայերէն ոմանք կը վերադառնային *«չափազանց ողբալի վիճակի մը մէջ»*: Որբուկներէ ոմանք, գողեցիկներ միայն, փրկուել էին մահէ, և *«հասարակ, իբրև թուրքեր, մահմետական տուներու մէջ դրուել»* էին, իսկ սովորական դէմքերով մահուկները երթարկուել էին *«ամէնէն ցաւալի տեսակի»* դաժան մահուան⁽⁹⁷⁾:

Երբ, 1923-ի Լօզանի Դաշնագիրէն ետք, անկարելի եղաւ հայ գաղթականներուն բնակումը իրենց հայրենի երկրին՝ հիսիս-արեւելեան թուրքոյ մէջ, Քուէլքըրները իրենց *«Հայաստան Կոմիտէ»*ին և Արտասամանեան Միսիոնարական Ընկերակցութեան միջոցով եռանդուն աշխատանք տարին զանոնք Սուրիոյ մէջ Բնակեցնելու Ծրագրին վրայ:

Տե՛ր Ֆրենձ օվ Արմիհիւսան (Հայաստանի Բարեկամները)⁽⁹⁸⁾, Հայաստանի *«վերակառուցումին»* ձգտող ուրիշ նպաստամտոյց մարմին մըն էր, Լոնտոնի մէջ հիմնուած 1897-ին: Լա կազմակերպուած էր ան՝ 47 վիկտորիա փողոց, Ուեալմինսթըր գտնուող գրասենյակի մը կողմէ, որ նոյն ատեն պահեստառան էր՝ Լոնտոնի մէջ վաճառուի համար ուղարկուած հայկական ծանկեակի, ատեղնագործութեան և կարպետներու մթերքին: Սովորաբար, *«Ֆրենձտ օվ Արմիհիւսան»* (Հայաստանի Բարեկամ) եռամսեային ետեհի կողքը կ'ունենայ ծանուցում մը այդ *«ճնորդ իրեր»*ուն վերաբերող, զորս կարելի էր տեսնել ցուցադրահին մէջ: Այդ ծանուցումներուն համաձայն, վաճառքի քոլոր սպարանքները կը գնուէին Միսիոնարական Կեդրոններէն և կը ծախուէին ի նպաստ այլիներուն և որբերուն: 1899 Հոկտեմբեր 1-էն մինչև Դեկտեմբեր 31՝ ձեռագործերու վաճառքէն կարելի եղած էր զոյացնել ակնի քան 172 ստերլին՝ Լոնտոնի շէնքերէն, 60՝ Ետիմպարայէն, 60՝ Փելզիլէն և 217՝ Լիվերքոլէն⁽⁹⁹⁾:

1897-ին՝ աշխատանքի սկսելէն մինչև 1908-ի ամառը, Ֆրենձ օվ Արմի-
նիան անկի քան 60,000 ստերլին փոխանցեր էր Հայաստանի թշուառ շրջան-
ներուն: Այդ գումարները գործածուած էին նպաստ հասցնելու 1890-ական
թուականներու ջարդերէն վերաբողոքներուն: Երբ 1909-ի սկիզբը տեղի ունե-
ցան Ատանայի ջարդերը, «Ֆրենձ օվ Արմինիա»ն իր ամստնային հրատա-
րակութիւնը, «Ջարդի թիւ» ենթախորագրով յատկացուց այդ վայրագ դէպքե-
րուն: «Կիլիկիոյ աղէտ»ին համար նուիրատուութիւնները կը բովանդակէին՝ 500
ստերլին Օրիորդ Հոլթէն, 200՝ Պէզլ Օրբիճէն եւ 500 եւս իրմէ՝ ի յիշատակ Շոն
Օրբիճին, ու 50՝ Նոլը Պաքաղընէն: 1910-ին, Պէզլ Օրբիճը նորէն նուիրեց 550:
Այսպէս, շարունակելով նուիրատուութեամբ, Միութիւնը, ըստ Արտաքին
Գործերու Նախարարութեան տուած իր տեղեկութեան, կրցաւ անկի քան 3,400
ստերլին դրկել 1909 Ապրիլ 26-էն մինչև 9 Յունիս, ի նպաստ Կիլիկիոյ աղէտ-
նակներուն⁽¹⁰⁰⁾:

Թէև Ֆրենձ օվ Արմինիայի գլխաւոր նպատակը, ուրիշ նպատամատոյց
կազմակերպութիւններու նման, թեթեւցնել էր հայերու թշուառութիւնը, սակայն
ան մերթ քմեր մերթ կը շօշափեր նաև հայկական հարցին քաղաքական կողմը,
որպէսզի կարելի ըլլար հանրութեան մէջ հետաքրքրութիւն արթնցնել եւ գայն
մղել առատամեռն նուիրատուութիւններու: Ինչպէս նշուած էր ասկէ առաջ⁽¹⁰¹⁾,
«Ֆրենձ օվ Արմինիա»ն յաճախ իր ընթերցողներուն կը յիշեցնէր Կիպրոսի Հա-
մաձայնութենէն եւ Պերլիիի Դաշինքէն յատուցեցած բրիտանական պարտա-
ւորութիւններուն մասին: Երբ Թուրքիան Համաշխարհային Պատերազմին մէջ
մտաւ Բրիտանիոյ դէմ, եւ երբ 1915-ին հայերու ջարդերուն մեծագոյնները տեղի
ունեցան, բրիտանական մարդասիրական շրջանակները՝ Թուրքիոյ հանդէպ
կատարելութեան պիտի քաղաքականութիւնը նկատի ունենալով, զգացին
իրենց տեսակէտներուն արդարացիութիւնը: «Ֆրենձ օվ Արմինիա»ին մէջ,
նախկին խմբագրական քարտուղար Օրիորդ Է. Գանթլօտին կողմէ յօդուած մը
դիտել կու տար թէ՛ եթէ սխալ շահագրգռուածութենէ առաջնորդուած Բրի-
տանիան զօրավիզ եղած ըլլար Կայսրութեան մը, որուն անգթութեան եւ կեղե-
քումի վրայ հիմնուած ըլլալուն համեզուած էր ինք, Թուրքիան պիտի վաղուց
կործանած ըլլար եւ 1890-ական թուականներուն եւ 1909-ի Հայկական ջարդե-
րը ու 1915-ի տարագրութիւնները երբեք տեղի ունեցած պիտի չըլլային: Օրիորդ
Գանթլօտն հարց կու տար թէ՛ բրիտանացիները ի՞նչ շահեր էին իրենց քաղա-
քականութենէն: Անոնք վախցեր էին Փոքր Ասիոյ մէջ Ռուսիոյ գերակայութե-
նէն, իսկ այժմ կը փափաքէին որ հոն ըլլար ան: Բայց նոյնիսկ եթէ ռուսական
քանակները յառաջանային այնքան արագ՝ որքան բրիտանացիները հիմա կը
յուսային, «սանճք շատ ուշացած պիտի ըլլային, որովհետև մահացածները
արևա չեն վերադառնար»⁽¹⁰²⁾:

Մինչև 1915 Մարտ, Ֆրենձ օվ Արմինիան արդիտաճար շրջաններուն
փոխանցեր էր 98,000 ստերլին⁽¹⁰³⁾: Բայց, պատերազմի ընթացքին հայերուն
անհետընթացօրէն յուսահատական պայմաններուն իբրև հետեանք՝ յաւելեալ
նպատամատոյց մարմիններուն կազմակերպումը նուազեցուց մաս մը այն
համակարգընէ եւ հետաքրքրութենէն, զորս այս միութիւնը վայելած էր:

Վերջինս հաստատութիւն շարունակեց իր գործը, բայց իր յոյսերը չիրակա-
նացան, եւ գաղթականներուն հարցը անլոյծ մնաց յետ-պատերազման շրջա-
նին:

Բրիտանիոյ բոլոր նպատամատոյց մարմինները, յաճախ միասնաբար եւ
կզգկերու կիսաշին հետ գործակցութեամբ՝ շարունակեցին իրենց ճիգերը ի
սպաս դնել հազարաւոր հայ գաղթականներուն Միջին Արևելքի մէջ
բնակեցումին:

Լոնտոնի հայ համայնքը եւս ունէր իր նպատամատոյց մարմինները: Տճի
Արմինիան Լէյտիզ Կիլտ օվ Լանտըը (Լոնտոնի Հայ Տիկնիներու Ընկերակ-
ցութիւնը), հիմնուած էր 1913-ին, Տիկնի Ներքին Կիսեմեհանին կողմէ, «որուն
մայրական սիրտը կ'արիւնէր» որբերուն համար: Հինգ տարիներու անխնճ
գործունէութենէ ետք, սկսեալ հրաժարէր էր ան նախագահի իր պաշտօնէն:
Իրեն յաջորդեր էր Ընկերակցութեան «նախանձախնդիր, կրտովի» եւ «խան-
ցալուս» մէկ անդամը՝ Տիկնի Նոարոյ Կիլպանկեան, որ 1918-ին նոր վարչու-
թիւն մը կազմար էր⁽¹⁰⁴⁾: Օրիորդ Շնորհ Մուրաթեանը վերակացուն էր՝ Լոնտո-
նի Հարաւ-Արեւմուտք 10,47ա Ռեսոլիճ հրապարակին վրայ գտնուող
աշխատանցին: Ընկերակցութիւնը, Գահիրէի Հայկական Բարեգործական
Ընդհանուր Միութեան կողմէ հազուատեղէն համար անյետաձգելի կոչի մը
ընդառաջելով, 1918-ի սկիզբը, Գահիրէ դրկեց եօթը հազ հազուստ: Ման-
չեայքերէն նստով փոխադրուեցան անոնք վեհաճն միջոցներովը Մ.
Պաքըրճեանին: Վարչութիւնը կազմակերպեց նաև կարունէի համարմաներ,
հասնելու համար Մերձատր Արևելքի մեծ թիով հայ գաղթականներուն կա-
րիքներուն: Պաղտատի գաղթականներուն առաքուեցաւ շորս հակ ապրանք,
որուն փոխադրութիւնը ձրիաբար կատարուեցաւ նստով, Տիարք Լինչ եղբայր-
ներուն կողմէ⁽¹⁰⁵⁾:

Տճի Արմինիան Ռեֆիճիզ Ռիլիճ Ժանտը (Հայ Գաղթականներու
Նպատամատոյց Հիմնադրամ) սկիզբ առաւ 1915 Յունուարին եւ գրանցուեցաւ
1916-ին, Պատերազմի Բարեսիրական Ընկերութեանց օրէնքով: Կը
կտարավարուէր ան Լոնտոնի Արմինիան Ետնադրու Շտաբի Ընդհանուր
Խորհուրդին կողմէ⁽¹⁰⁶⁾: «Ծօշափակի գումարներ» հասարեց ան ու փոխանցելոյ՝
Կաղթականներուն հետ ուղղակի գործող հայկական զանազան կոմիտէներուն
եւ կազմակերպութիւններուն: Հիմնադրամին գրասենեակներն ալ կը
գործածէին Լոնտոնի Արմինիան Լէյտիզ Կիլտին աշխատանցի հասցէն⁽¹⁰⁷⁾:

Կը թուի թէ Արմինիան Ռեւ Գրոս Էնտ Ռեֆիճի Ժանտը (Հայկական
Կարմիր Խաչ եւ Գաղթականներու Հիմնադրամը) կազմակերպուեցաւ 1915
Յունուարին, եւ թէ՛ Պրայսը անոր թիկունք եղող ոյճն էր: Հիմնադրամը «զօրակ-
ցութեան համար կոչ ըրաւ բրիտանական մեծ հասարակութեան «զինանձն
սիրտին», «Թայմզ»ին գրուած եւ Լորտ Պրայսի, Լէյտի Էնրի Սոմերսոյի եւ

Լէյտի Ֆրետրիք Գավընտիչի կողմէ ստորագրուած նամակի մը միջոցով, օգնելու հայ գաղթականներուն⁽¹⁰⁸⁾: Լէյտի Պրայը Հիմնադրամին նախագահն էր, Փոխ-Գննապետ Մ. Մ. Կրեկըրի՛ն Կոմիտէին Ատենապետը, իսկ Օրիորդ Էմըլի Ռոպինընը՝ պատուակալ քարտուղարը⁽¹⁰⁹⁾: Հիմնադրամին նպատակն էր ջանալ Թուրքիոյ և Պարսկաստանի հայ բնակչութեան պատերազմի հետեւանքով յառաջացած թշուառութեան հեղեղին առաջը առնել որոշ շափով, և Ռուսիոյ կողմէ կոտոր հայ կամաւորներուն բժշկական պիտոյքներ հալոյալթել: Հիմնադրամին միջէ ոգին, որոշակաւ, Էմըլի Ռոպինընն էր, որ «անպատ նուիրումով և նպատակակէտի եզակիութեամբ» իր «ամբողջ» ծամանակն ու եռանդը յատկացոյ՝ սատարելու Հայաստանի դատին⁽¹¹⁰⁾:

Վերը նկարագրուած և մինչև 1915 կազմակերպուած նպատամատոյց գանձազան մարմիններուն ու Հիմնադրամներուն՝ Հայաստանի տագնապային որոշ երեսները ամոքելու հետամուտ այլազան խումբերուն կատարածները՝ եղեր էին շատ գովելի քայց յարաբերաբար համեատ ճիգեր: Այսպէս, 1908-ին, Տհը Ֆրենճ օվ Արմինիան յանձն առեր էր սերմնցու ցորեն դրկել⁽¹¹¹⁾, Քուէլքըրները հետաքրքրուեր էին ուսումով և նարտարարուեստական աշխատանքով, իսկ ուրիշ խումբեր հագուստեղէն էին տրամարկեր: Հայկական հողերուն վրայ գտնուող ժողովուրդը, տարիներու ընթացքին, ենթարկուեր էր թէև անտարակուսելի կեղեքումի, կոտորածներու և անոնց հետեւանքը եղող արտագաղթի աղէտին, քայց և այնպէս, մինչև 1915-ի սկիզբը, անոր մեծամասնութիւնը ապրեր էր իր հողերուն վրայ, ու տրուած նպատը յաճախ օգնել էր վերաշինելու իր ակերուած տուները, կամ կրկին վառելու իր մոխրացած օճախները: Ինչ որ եզակիօրէն դաժան էր 1915-ի ջարդերուն և տարագրութիւններուն պարագային՝ ամբողջ բնիկ ժողովուրդին իր պապենական երկիրէն արմատախիլ ըլլալն ու իբրև հողագործի, աներդիջ և անգործ թշուառական՝ հողկերուն դէմ և աւագներուն վրայ շարտուիլն էր:

Գոյութիւն ունեցող նպատամատոյց կազմակերպութիւնները, իրենց հնարատրութեան սահմանին մէջ, չէին կրնար գլուխ ելլել այդ փիթիսարի գործին հետ: Հետեւաբար, կար պահանջը՝ նպատամատոյց ազգային կազմակերպութեան մը: Արմինիան Ռեֆինիզ (Լորտ Մէլլըր) Ֆանուր (Հայ Գաղթականներու (Լոնտոնի Քաղաքապետին) Հիմնադրամ) գոյութեան եկաւ 1915 Հոկտեմբերին, Թրքամասնապետնէն հասած լուրերուն «արասափելի» բնոյթին երեսն ելլելէն ետ: 1915-1923 ծամանակամիջոցին, ամէնէն յա կազմակերպուածը և ամէնէն գործունեան ու աղեղեցիկն էր ան՝ նպատամատոյց մարմիններուն մէջ: Կազմակերպութեան կարգ մը հարցերը բննարկուեցան Համայնքներու Տան մէջ, մասնաւոր ժողովի մը ընթացքին: Այլ հարցեր նկատի առնուեցան Պրիթշ Արմինիա Գոմիթիի ժողովուրդին մէջ⁽¹¹²⁾: Նոյնիսկ անոր քաջաման հանդիսութեանէն առաջ, «Թայմզզը» յայտարարեց թէ Պրայը շատ գործօն ոգիով կը հետաքրքրուեր «ազգային» հիմնադրամ մը ստեղծելու հարցով և թէ խօսք առնողներէն մէկը պիտի ըլլար ան: Կարտինալ Պորըն «հանդիսով» պիտի հետեւեր անոր: Բացման հանդիսութեան՝ Լոնտոնի Քաղա-

քապետի Մենշըն Հաուսին մէջ, 1915 Հոկտեմբեր 15-ին, Լոնտոնի Քաղաքապետը, Հիմնադրամին նախագահը, յիշատակեց թէ՛ 1890-ական թուականներու շարդերուն առեւ, Բրիտանիան 80,000 ստերիցի գումար մը հանգանակեր էր ի նպատո գոհերուն: Նոյնիսկ պատերազմի այս շրջանին, երբ այնքան կարիք կար երկրին նիւթական միջոցներուն, կը յուսացուէր թէ դարձեալ պատահածը «մեծագոյն ջարդն է որ պատահած ըլլար ո՛րեւէ երկրի մէջ, կամ ո՛րիւէ ցեղի հաշուոյն արձանագրուած»: Հաւաքուած որեւ գումար, ո՛րեւէ ատեն, Կովկաս պիտի դրկուէր, Մոսկուայի մէջ Բրիտանիոյ Ընդհանուր Հիւսապատին միջոցաւ: Իր քաջակալութեան համար չբմեղանքի նամակի մը մէջ, Մովային Նախարարը և նախկին Վարչապետ Ա. Մ. Պաֆուրը նոյնպէս արտայայտեր էր այն տեսակէտը թէ պատերազմի թուր արասափներուն մէջ ոչինչ «տեղի արասափելի» էր քան «խառնաշփոթիւն և բարենորոգում» ներկայացնելու յաակնող թրքական կառավարութեան ցուցաբերած վերաբերումը հայերուն հանդէպ: Խօսք առին նաև Պրայը, Կարտինալ Պորըն, Օքսֆորտի Եպիսկոպոսը, Սըր Էտտին Բիբըսը, երեսփոխան Սըր Մ. Գոմբոլըն-Ռիթըրը և երեսփոխան Թ. Փ. Օ՛Գոնըրը: Լորտ Կլեառքընը, Լորտ Քինըրը, Լորտ Պոշան, Լորտ Ռոպլըթը Սեւըլը և ուրիշներ չենք համակրանքով արտայայտուեցան կոչին նկատմամբ⁽¹¹³⁾:

Արմինիան Ռեֆինիզ (Լորտ Մէլլըր) Ֆանուրի Փոխ-Նախագահներուն մէջ, երեսփոխան շարքին էին Գեներալպրիի և Եորքի Արքեպիսկոպոսները, Կարտինալ Պորըն, Լորտ Պրայը, Լորտ Գըրզընը, Լոնտոնի, Հիթֆորտի, Էլլիի, Օքսֆորտի և Սաութհուրթի Եպիսկոպոսները, Լէյտի Ֆրետրիք Գավընտիչը, Գերաշնորհ Գոկտորներ Լիթլընընը, Գիլֆըրտը և Մէլլըրը, Մորն Գետալըրին, Անտոնու Ռոնըթին և Պէզլ Օրթինը: Էնիպրքն Ուիլիամը Ուիլիամը առեւնապետն էր Հիմնադրամին, իսկ Մոզըֆ Պիլսը՝ պատուակալ գանձապահը: Գերաշնորհ Հարըլտ Պարալընէն գատ, որ անոր անխոնջ պատուակալ քարտուղարը եղաւ, Հիմնադրամը ունէր նաև երկու վճարովի քարտուղարներ, Գերաշնորհ Չարլզ Մ. Թ. Գոյսընը և Օրիորդ Մակտա Փոն: Հիմնադրամի վարչութեան մաս կը կազմէին նաև գաղթականներու տասներեք տեղական տնօրէնները, որոնց գլխաւորն էր Հարըլտ Պարալընը⁽¹¹⁴⁾: 1920-ին Հիմնադրամը ունէր մօտ 5000 կանոնաւոր նուիրատուներ: Անոր գրասենեակը կը գտնուէր 96, Վիկտորիա փողոցը, Լոնտոն, Հարա-Արեւմտու: Հիմնադրամին կազմութեան մի քանի շարքաւոր, գրելով «Թայմզզին» մէջ, առեւնապետը կը հաստատէր թէ Հիմնադրամը հոգ կը տանէր նաև՝ Թուրքիոյ մէջ տիրող բռնութիւններէն փախուստ առած Նեստորական և Ասորի քրիստոնէականներուն: Արեւ գատ, Հիմնադրամի կը տեղեկացներ հանրութեան թէ հաւարած «երամին ամբողջութիւնը» կ'երթար գաղթականներուն, իսկ վարչական ծախքը ամբողջովին կը հոգայտուէր անձնապէս⁽¹¹⁵⁾:

Բրիտանիոյ մէջ Եկեղեցիները սերտօրէն գործակցեցան Հիմնադրամին հետ և քաջամարտի կեկեղեցականներ շատ գործօն մասնակցութիւն մը բերին հանգանակութիւններու կազմակերպումին: Նոյնիցեքն Գեներալպրիի

Արքեպիսկոպոսը՝ Թրքական Կայսրության հայ և ասորի քրիստոնեաներում ջարդը կը պատկերացնէր իբրև նախնիք մը որ «չոր տարողութեամբ ու սարսափով հասանաբար չունէր իր զուգահեռը» աշխարհի պատմութեան մէջ: Տառապանքները «ամենկարագրելի» էին: Հետևաբար, խորճուրդ կու տար ինք որ քրիստոնէական օգնութիւնը առանց դժկամակութեան հոսւէր դէպի սոսկալի թշուառութեան մէջ գտնուող այդ էակներուն: Ծառ մը եկեղեցիներու մէջ հանգանակութեան կարգադրութիւններ եղան 1916 Փետրուար 6-ի համար, որ ամբողջ երկիրը մէջ պիտի նկատուէր իբրև «Հայաստանի Կիրակի»⁽¹¹⁶⁾:

Արմինիան Ռեֆիհիզ (Լորտ Մէլքոզ) Ֆանտին ի նպատակ հանգանակութիւն կազմակերպուեցաւ նաև փողոցներուն մէջ: Իր կազմութեան առաջին չորս ամիսներուն ընթացքին, Հիմնադրամը հաւաքեր էր անելի քան 37,000 ստերլինգ: Բայց կ'անկմար նաև թշուառութիւնը, ու խորսակիչ էր անհրաժեշտութիւնը դրամի: 1916-ի սկիզբը, նպատակ Ամերիկեան Ամփոխէ տեղեկագրեց թէ ռուսներ «ոչ ճուազ քան 310,000 գաղթականներ» կը պատսպարէին, և թէ՛ չքաւորութիւնն ու ճիւղակցութիւնը համատարած էին: Թղթոյի աղջիկը, Վերան, որ կ'աշխատէր անոնց մէջ, Ռուսական Կարմիր Խաչին հետ, գրէր էր. «Կենանքս մէջ այսպիսի տառապանք երբք չեմ տեսած»⁽¹¹⁷⁾:

Նպատամատոյց մարմինները պէտք էր որ հոգ տանէին հարկի հազարաւոր գաղթականներու. այդ թիւը ինքնին՝ նպատակ մատուցումը կը վերածէր դժուարին հարցի մը: Այս հարցը դարձեր էր ա'լ անելի ճնշող՝ գաղթականներուն զանգուածային տեղաշարժերուն պատճառաւ, իբրև հետևանքը պատերազմի կացութեան փոփոխութիւններուն և քաղաքական վերիվայրումներուն: Անոնք որ գերծ էին մնացեր 1915-ի ջարդէն, դիմեր էին փախուստի: 1916-ին, երբ ռուսական բանակները յառաջացեր էին արևելեան Թուրքիոյ խորք, Էրզրումը գրաւելով Փետրուարին, և Մուշը՝ Օգոստոսին⁽¹¹⁸⁾, գաղթականները իրենց հայրենի երկիրը սկսեւր էին վերադառնալ: Հետևաբար, Արմինիան Ռեֆիհիզ (Լորտ Մէլքոզ) Ֆանտի հովանաւորութեանը տակ, նպատամատոյց մարմինին մարզում աշխատողներէն խումբ մը (Հարջլու Պարսղընի գլխաւորութեամբ և ներառեալ Գնդակապետ Կրեմըմ Ասիլընտը՝ որպէս բժշկական պաշտօնակա, Շորճ Լոյտ Լոնքիքը, Ալֆրէտ Պերմաուզը և մի քանի հիւանդապահներ) Կովկաս և արևելեան Թուրքիա անցաւ 1916 Ապրիլին, տիրող թշուառութիւնը ուսումնասիրելու և հայրենադարձութիւն կազմակերպելու⁽¹¹⁹⁾: Պարքի հայկական հիւանդանոցները և որբանոցները այցելելով, խումբը խոր ցաւ էր զգացած, իմանալով թէ լքուած մանուկներէն շատեր, սովածար ու հիւանդկախ, իրենց վիճակում փորձառութիւններէն՝ ցնցումի ա'յնպիսի վիճակի մը մէջ էին գտնուել որ «կատարիշապէս համբ» մնացեր էին առաջին քանի մը շաբաթներուն: Թիֆլիսի մէջ, խումբը այցելէր էր հայկական վեց որբանոցներ: Գրեթէ իր կնոջ, Շորճ Լոնքիքը նկարագրէր էր մանկանոցը որպէս «ամէնէն տխուրը, երիտասարդ մայրերու դէմքերուն վրայ դրոշմուած պրկումի անտանելի տեսքով»: Թրքահայաստանի մէջ, Յունիսի վերջաւորութեան, չափազանց տաք և փոշոտ եղանակին, անոնք հանդիպէր էին հարիւրաւոր գաղթականներու, որոնք քաղկով ևս կ'երթային դէպի Վանի շրջանը.

«պղտիկ մանուկներ՝ որոնք քաջարար կ'անապարէին տաքին մէջ, կենդանիներուն հետ քաղկով» ու տակաին՝ անելի փորքեր, որոնք «կը փոխադրուէին իրենց ծնողներուն թիկունքներուն վրայ ընացած»⁽¹²⁰⁾: 1916-ին և 1917-ին, Հիմնադրամը կազմակերպեց հայթայթումը սերմնու գործն ու լծկան եզներու՝ հայ գաղթականներուն համար: Հինգնց նաև քանակալի մամարաններ՝ Իկտիր յաղաքին մէջ և շուրջը, մօտաւորապէս 500 կիներու ապրուստը հոգալու նպատակով⁽¹²¹⁾:

Բայց, Ռուսիոյ քաշուիլը պատերազմէն, և 1918-ին Թուրքիոյ կողմէ յարողող վերագրաւումը Թրքահայաստանին և նոյնիսկ Ռուսահայաստանի կարգ մը մասերուն, դարձեալ որպէս արդիւն ունեցան հազարաւորներու փախուստը: Զինադադարը, բնականաբար, մեծ ակնկալութիւններ բերաւ: Գաղթականներէն շատերը վերադարձան հիւսիս-արևելք՝ Կարսի շրջանը և հարաւ՝ Կիլիկիա: Սակայն, յառնող Քենդակներուն կատարի յարձակումները 1920-ին և 1921-ին ու հայերուն լքուիլը Դաշակիցներուն կողմէ, դաժանօրէն խորտակեցին վերագրակումի յոյսերը, իբրև հետևանք ունենալով, անգամ մը ևս, խոճապահար արտագաղթը անթիւ անձերու:

Այսպէս, որքեմը, պարագաներու ստիպողականութեան տակ, Հայանպաստ խումբերը և նպատամատոյց մարմինները ոչ միայն պէտք էր որ օգնութիւն հայթայթէին և քաղաքական վերիվայրումները յաղթահարէին, այլ նաև քաղաքականութեան ուղղութիւն տուող և որոշում առնող մարմիններուն վրայ ճնշում բանեցնէին, մասնաւորաբար 1918-էն ետք, հայկական հարցին արդար լուծումին համար:

Եւ սակայն, պատերազմի տեւողութեան, հայկական հարցը ընդհանրապէս և հայկական ջարդերը մասնաւորաբար, նեղ նպատակի մը ծառայէր էին կատարութեան համար—ցոյց տալու ժողովուրդին թէ իրենց արդարութեան համար և չարիքի դէմ կը կռուէին, և քաջակերելու պատերազմական ճիգը: 1918-ին, հայկական հարցը իր պաշտօնը կատարել-վերջացուցեր էր արդէն, ու կը թուէր թէ դարձեր էր ան անպէտ այլևս: Թանկագին թոյլ մը գոյութիւն ունի տակաին Գեներալպրիի Արքեպիսկոպոսին, Ռեմոնը Տէյլիտսընին հաւաքածոյին մէջ: Ըստ երեւոյթին, ճօթագրէր էր ան գլխաւոր կէտերը մեծ ճառի մը, զոր Լորտերու Տան մէջ պիտի արտասանէր ինք՝ հայկական սարսափներուն, ինչպէս նաև հայկական հողերուն ազատագրումին առընդութեամբ՝ պատերազմի շրջանին Վարչակապետ Լոյտ Շորճի կողմէ եղած երկու յայտարարութիւններուն մասին: Նախադատութիւն մը Արքեպիսկոպոսին ճօթերէն կ'ըսէ.

«Վախաւ այն է որ այս սարսափներուն պատմութիւնը և ՄԵՄԻՆՍՏԻՆՍԵՐԸ կրճակ մտոցուի՝ համաձայնութեան առնելով»:

Յատկանշական կերպով, «մեր խոսումները» բառերը ընդգծուած են երկու անգամ⁽¹²²⁾: Կը թուի թէ պատերազմի վերջաւորութեան, ազգային շահերու շատագոյովումը դաժանողներուն և հայերու նկատմամբ իրապէս հոգածու եղողներուն տեսակետները ճակատագրակաճօրէն պիտի բանուէին իրարմ:

Յ. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

ԲՐԻՏԱՆԻԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐԻՔԻԱՆ՝ 1914-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵՍԱԿՆԸ

Միջին Արեւելքի մէջ իր շահերուն ու վարկին նկատմամբ մտահոգութիւնը մղել էր Բրիտանիան որ նեցուկ կանգնէր Թուրքիոյ, տասնիններորդ դարու մեծ մասին ընթացքին: Եզակի իր դիրքով, Թուրքիան ազդու պատուար մը կը նկատուէր Ռուսական ծաւալումին եւ ազդեցութեան դէմ: Իր յոյի կառավարածնը երկրորդական նկատում մըն էր — մարդասերներուն՝ զբաղումը: Նոյնիսկ քսաներորդ դարու սկիզբը, Բրիտանիոյ առաջնորդները պատրաստ չէին ուներու ճուրջ հասաարակչոտեան խախտուիլը տեսնելու՝ այդ զգայուն շրջանին մէջ: Անոնք կորովի կերպով պաշտպանեցին, հետևաբար, Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջականութիւնը, հակառակ Մ'երձարտ Արեւելքի մէջ տեղի ունեցող քաղաքական նշանակալից փոփոխութիւններուն:

Գերմանիան (յարտերարար ուշացած քաղաքական իր միտարումին, ճարտարարունեստականացումին եւ իր դրամատիքութեան զարգացումին մէջ) ջանադիր՝ շուկաներ, քաղաքական ազդեցութիւն եւ վարկ ապահովելու, Թուրքիոյ նկատմամբ մերձեցումներ էր ցուցաբերել 1883-էն սկսեալ: Մեծ Պետութիւններէն միայն ինք զերծ էր՝ ջարդերու դէմ բողոքի եւ Օսմանեան երկրամասին նկատմամբ ցանկութեան արատէն: Գերմանիոյ դիրքորոշումը անընդունելի չէր Թուրքիոյ համար, որ պէտք ունէր անոր տնտեսական ու մասնատրարար՝ դիւանագիտական աջակցութեան: Գերմանիան ալ հասաարապէս պէտք ունէր Թուրքիոյ: Թուրք քաղաքագետ մեծալ Փաշային համաձայն, մինչ Համաձայնական կառավարութիւնները կ'իղէին Թուրքիան «անդամահատել», Գերմանիան «միակ» պետութիւնն էր որ կը փափաքէր տեսնել զայն զօրաւոր. միակ միջոցը, որով Գերմանիան կրնար «շրջապատուէն» ու «երկաթեայ օղակ» շին անշուէն խուսափի՝ «Թուրքիոյ անդամահատութեան» արգիլումն էր⁽¹⁾: Թուրքիոյ աստիճանական քայքայ յատակ թերմութիւնը դէպի գերմանական համախմբում, թէ՛ Բրիտանիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ համար՝ քաղաքական դէպքերու նշանակալից զարգացում մըն էր: Որիչ զարգացում մըն էր Թուրքիոյ վտարումը Եւրոպայէն՝ Պաշտպանական պատերազմներուն մէջ իր աղիտայի պարտութիւնէն ետք: Բրիտանիոյ վարչապետը, Էսթրիթ, ունէր «զօրաւոր տեսակէտ մը» թէ միայն ժամանակի հարց էր, մինչեւ որ թրքական կայսրութեան անկալումութիւնը եւ «հիտածութիւնը» Ասիոյ մէջ եւս իր անկումը բերէին: Բրիտանիան, կը պնդէր ան, պէտք էր որ դիմագրաւէր այս հասանակամութիւնները⁽²⁾:

Հակառակ այդ զարգացումներուն եւ Թուրքիոյ ապագային նկատմամբ բրիտանական երկտնութեան, բրիտանական կառավարութեան «անփոփոխ եւ հաստատ միակ փափաքը», մինչեւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը, Թուրքիան տեսնել էր բարենորոգումի միջոցաւ «զօրացած եւ կրկին կենսունակ

դարձած» եւ անոր ասիական հողամասերուն «ամբողջականութիւնը» պահած: 1913-ին, Կրէլը եւ Նախարարներու Խորհուրդը այն կարծիքն ունէին թէ՛ այժմ «միակ ապահով քաղաքականութիւնը» Օսմանեան իշխանութիւնը պահելն էր Ասիոյ մէջ: Այդ ընթացքը «անիշխանութեան եւ շփոթութեան միակ փոխընտրութիւնը» կը նկատուէր⁽³⁾:

Գերմանիոյ, Աստրո-Հունգարիոյ եւ Համաձայնական պետութիւններուն միջև պատերազմի յայտարարութեանէն ետք, Բրիտանական Դահլիճին համար «ամենէն ստիպողական հարցը» Թուրքիոյ դիրքորոշումը եղաւ: Պատերազմական Նախարար Լորտ Քիչընըրը եւ թէ Հնդկաստանի Նախարար Լորտ Գրուե շեշտեցին իրենց մտահոգութիւնը Հնդկաստանի ու Եգիպտոսի մասնատական դիրազգացութեան նկատմամբ: Նոյնպէս, Կրէլը մատնանշեց Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ դեսպաններուն թէ՛ Բրիտանիոյ համար «թէ՛ Հնդկաստանին եւ թէ՛ Եգիպտոսի մէջ» շատ նեղացուցիչ պիտի ըլլար, եթէ Թուրքիան Դաշնակիցներուն դէմ ելլէր: Քիչընըրը պնդեց թէ պէտք էր որ Թուրքիան չէզոք պահուէր, իսկ, եթէ աստիկա անկարելի ըլլար, պէտք էր պատերազմին մէջ իր մտարք ամէն զեմ ուշացուէր, մինչև որ Հնդկական գօրքերը Սուէզի Ջրանցքէն անցնէին՝ դէպի Ֆրանսա իրենց ճամբուն վրայ⁽⁴⁾: Նախարարներու Խորհուրդը նոյնիսկ վաւերացուց հետագիւր մը՝ Ծովային Նախարար Զրչիլէն՝ Պատերազմական Նախարար Էնվիթին, համաձայնելով՝ պատերազմի վերջտարութեան Թուրքերուն յանձնել Բրիտանիոյ մէջ բունգարուած երկու ռազմականները՝ Ռեշատիէ եւ Սուլթան Օսման, եւ «օրական 1000 տոնելիք» վճարել անոնց գործածութեան համար, սկսեալ այն ատենէն որ Կէօպընի եւ Պրեսլոյի զերմանացի նաւատիկները մեկնէին թրքական ցամաքէն⁽⁵⁾: Արդարեւ, կարելի չէ քաարար կերպով շեշտել բրիտանական կառավարութեան դիրազգացութիւնը մահմետական զգացումներու նկատմամբ: Կառավարութիւնը գրեթէ ներդրութիւն խնդրեց Թուրքիոյ դէմ պատերազմի մտնելուն համար. «... հակառակ կրկնուող եւ շարունակական զգոտիւններուն, Եւ ջանացի Թուրքիոյ նկատմամբ բարեկամական չէզոքութիւն մը պահել», Թագաւորը Խորհրդարանին մէջ յայտարարեց, իր Նախարարներուն տեսակէտները արտասայուելով, եւ անկցուց:

«Իմ մահմետական հպատակներս լաւ գիտեն թէ Թուրքիայէն խզում մը պարտադրոտեցաւ Ինձի, հակառակ Իմ կամքիս...»⁽⁶⁾:

Թուրքիոյ մուտքը պատերազմին՝ բլորովին առանց զրգոտմի էր: Համաձայնական պետութիւնները շատ աշխատեցան անոր չէզոքութիւնը ապահովել: Բրիտանիոյ մտան, Ֆրանսան եւս հետամուտ էր չզրգոնելու իր արտասամանեան երկրամասերու մահմետականներուն զգացումները: Անտարակոյս, երկու երկիրներն ալ իրենց ամբողջական ուժին պէտք ունէին՝ Գերմանիոյ դէմ կռուիլու համար: Ասկէ զատ, անոնք կը վախճային Սուէզի Ջրանցքի վրայ զինուորական ապահովիչը մը — Ջրանցքը կարելու էր հնդկական զօրապետակազմի դէպի Ֆրանսա արագ անցքին համար: Յետոյ, Թուրքիոյ կողմ Տարտանէլի խափանումը կրնար Ռուսիոյ ցորենին դէպի արեւմուտք հոսք կտան ցնել եւ արգելք ըլլալ զԼեքերու հոսքին դէպի արեւելք՝ իրեն: Պապուսեան

պետութիւնները կրնային ահաբեկի: Ռուսիան եւս նախասիրեց թրքական չեզոքութիւնը, որովհետեւ ասիկա զինք պիտի ազատէր կովկասեան ճակատին վրայ զօրագունդեր պահելու անհրաժեշտութենէն: Ատկէ զատ, եթէ Թուրքիան պատերազմի մէջ ըլլար, Կոստանդնուպոլսոյ նկատմամբ յունական եւ պոկկարական ըրճանքները կրնային ճրարհրոյի: Թուրքիոյ դէմ պատերազմը «հակառակ մեր յոյանրուն եւ ջանքերուն, եւ հակառակ մեր կամքին նրա» յայտարարեց Էւթրոիթ(7): Երէք Դաշնակից պետութիւններուն դեպքանքները միասնաբար «գրաւոր» յայտարարութիւն մը ըրին թէ՛ պատերազմի ընթացքին եւ պատերազմէն ետք Թուրքիոյ «սակախոյութիւնը եւ ամբողջականութիւնը» պիտի յարգուէին՝ փոխան անոր չեզոքութեան: Ոչինչ պահանջուեցաւ Թուրքիայէն, Կրէլը պիտի վերահաստատէր յետագային, ո՛չ մէկ օգնութիւն, ոչ բացայայտ, ոչ ալ ծածուկ դիրութիւններ՝ Դաշնակիցներուն համար, ոչինչ՝ բացի անոր չեզոքութենէն(8):

Բայց Թուրքիոյ առաջնորդները ենթարկեցին զայն Գերմանիոյ: Սեպտեմբերի վերջատրութեան, Կոստանդնուպոլիսը դրուեցաւ Գերմանական հակակշիռի տակ: Բրիտանիոյ Նախարարներու Խորհուրդը «դառնօրէն դժգոհ» մնաց: Ասու ան ծանրակշիռ որոշումը թէ՛ Բրիտանիան, այսուհետեւ «պէտք է որ վերջնականապէս լքէ թէ՛ Եւրոպայի եւ թէ՛ Ասիոյ մէջ Օսմանեան ամբողջականութեան բանձները»(9): Մինչեւ Հոկտեմբեր, Թուրքիան արդէն ընտրեց էր Գերմանիոյ կողքին կոտիլ Բրիտանիոյ դէմ:

ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴՆՈՒՄԻՆ ՆԾԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Հարցը վճռուած էր: Բրիտանական կառավարութեան գերակշռող մտանետումը եղաւ պատերազմը շահիլ: Իր թշնամիները պարտութեան մատնելու համար՝ հարկ էր որ Բրիտանիան զօրակոչի ենթարկէր ո՛չ միայն իր տրամադրութեան տակ գտնուող նիւթական քոլոր միջոցները, այլ նաև իր բարոյական ուժերը: Բրիտանական Կայսրութեան ժողովուրդները պէտք էր որ ամբողջապէս իրագոյն ըլլային ու գիտնային թէ ինչ տեսակի թշնամիներու դէմ կռուիլ կը պահանջուէր: Չարիքի ուժերու կործանումին եւ անկի լաւ աշխարհի մը ստեղծումին հետեանկա՛րը միայն պիտի կարենար ոգևորել կոռուղ միլիոնները: Այսպէս, Լոյս Մորթը նախատեսեց թէ «արդարութեան եւ անհրաւորեան» միջեւ մղուող այս նակատամարտին մէջ, Արեւելքի Թուրքիան եւ Արեւմուտքի Թուրքիան՝ Հայաստանը «սակտողներուն» եւ Յլենտըրը ամայացնողներուն անկումը խաղաղութիւն եւ ուրախութիւն պիտի բերէր՝ սերունդներէ ի վեր անոնց դաժան ներկայութեամբ կեղեքուած եւ մթագնած աշխարհի մը(10):

Բրիտանական կառավարութիւնը պէտք էր որ խթանէր պատերազմական ճիգը, ցոյց տալով թէ երկրին մէջ պահանջուած զոհողութիւնները արդարացի էին եւ կարելոր: Կառավարութիւնը պէտք էր որ ապահովէր նաև Օսմանեան բանակներուն դէմ կռուող Կայսրութեան մամուտական հպատակներուն հաւատարմութիւնը եւ հանդարտեցնէր անոնց խիղճը, ցոյց տալով թէ պատերազմը Մահմետականութեան դէմ չէր, այլ՝ թուրք կառավարութեան վայրագութեան

եւ կեղեքումին: Ատկէ զատ, հարկ էր որ ջանար ան ազդել չեզոք երկիրներէն ոմանց վրայ, մասնաորարար՝ Պաքսաներու մէջ, անոնց՝ որոնք սպասողական զիբք մը ունէին: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ կային քրիստոնեաներ, դիմաորութեամբ նախկին Նախագահ Թէոտոր Ռուզվելթին, որոնք համամիտ չէին իրենց երկրին չեզոքութեան: Ուրեմն, շատ կարելոր էր որ Բրիտանիան ընէր կարելի ամէն ճիգ՝ սիրաշահելու համար հանրային կարծիքը չեզոք երկիրներուն ու մասնաորարար անոնց ամէնէն մեծին՝ Միացեալ Նահանգներուն: Այդ կապակցութեամբ, Գերմանիոյ շրջափակումը, որ «անհրաժեշտ» էր նկատուած Դաշնակիցներու յարթանակին համար, դժուար հարց մըն էր: Բրիտանիան պէտք էր որ հակազդէր շրջափակումի դէմ պատճառաբանութեանց եւ դիմագրութեւ չեզոք երկիրներէ մաքսանեցողութեան չափազանց նուր հարցը: Կրէլին համաձայն, Գերմանիան եւ Աւստրիան ինքնաբար էին ռազմամթերքի հիսկալ պաշարով: Մինչդէռ, Համաձայնական երկիրները շուտով կախեալ պիտի ըլլային Միացեալ Նահանգներէն: Անհրաժեշտ էր, հետեւաբար, որ Դաշնակիցները, մասնաորարար Բրիտանիան, չկորսնցնէին չեզոք երկիրներու բարեկամեցողութիւնը: Ամէնէն անելի, պէտք էր որ Բրիտանիան հակազդէր զինք պատերազմին պատճառը ներկայացնող Գերման գործակալներուն քարոզչութեան: Միացեալ Նահանգներու Գերման դեսպանը, մամուլին մէջ հաւաստեց էր թէ Բրիտանիան իր մտադրութիւնը յայտնած էր «մինչեւ վերջ կոտնելու», «եսասիրական նպատակներու» համար(11): Ուրեմն պատերազմի շրջանի Բրիտանիոյ դեկլարներուն համար էական էր թէ՛ կայսրութեան մէջ իրենց ժողովուրդին եւ թէ Միացեալ Նահանգներու հանրային կարծիքին վրայ գործել այն սպասարութիւնը թէ Բրիտանիան կը կռուէր պարզապէս արժանաոր դատերու համար, իր թշնամիներուն անարդարութեան, անգթութեան, կեղեքումի եւ վայրագ ուժի գործածութեան դէմ:

Կը թուի թէ 1915-ի հայկական մեծամասշտալ ջարդերը Բրիտանական կառավարութեան հայթայթեցին այդ պատճառութիւնը: 1916 Հոկտեմբերին, Կրէլը պիտի յայտարարէր Արտասահմանեան Մամուլի Ընկերակցութեան ճաշկերպութիւն՝ թէ քրիստոնեայ բնակչութիւնը «բնաջնջել» փորձող «անհախընքաց» տարրողութեամբ սարսափներ տեղի կ'ունենային Թուրքիոյ մէջ. սարսափներ՝ զորս Գերմանիան կրնար արգիլած ըլլալ եւ որոնք իր թոյլտուութեամբ միայն կրնային շարունակուիլ: Լոնտոնի Քաղաքապետարանի սրահին՝ Կիլտոնի մէջ Էւթրոիթը նույնպէս խօսեցաւ հայ ժողովուրդի «զանգուածային ջարդին» եւ «սենցունատախի» տառապանքներուն մասին: «Թուրքիոյ տէրը՝ Գերմանիան», անկեցում աւ «կրնար բռնարարութիւն եւ ջարդի այդ կազմակերպուած արշալին ստաջըը ստած ըլլաւ, բայց դիտէր էր անդրդուելի, հանդարտ, (եւ) ինչ որ գիտնէր ինքնագոհ»(12):

Եւ սակայն, ջարդերուն սկիզբը, նոյնինքն քրիտանական կառավարութիւնը չափազանց զգուշացաւ իր տեսակէտները արտայայտելէ: Քանի որ Բրիտանիան ուղղակի չփում չունէր Թուրքիոյ հետ, կառավարութիւնը չգիտցաւ թէ երեւան ելած լուրերը վատերակա՞ն էին: Ատկէ զատ, պէտք էր որ միայն

Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ մետ խորհրդակցաբար գործեր ան: Ամէճէն աւելի, ան չէր կրնար բնաւ անտեսել մանմետական դիրագագացութիւնները:

Պաշտօնական առաջին ակնարկութիւնը՝ Թուրքիոյ մէջի այդ պատահարներուն՝ Բրիտանացի Արտաքին Գործերու Պաշտօնատուն հասաւ 1915 Ապրիլ 27-ին, Լոնտոնի Ռուս դեսպանին կողմէ յանձնուած երկու *էքզիզիտիւրա* միջոցաւ: Առաջին յուշագիրին համաձայն, Հայոց Կաթողիկոսը դիմեր էր Իտալիոյ Թագաւորին ու Միացեալ Նահանգներու Նախագահին (երկուքն ալ չէզոք երկիրներու ղեկավարներ), խնդրելով Բարձր Դրան մօտ միջամտել՝ *«ամբողջ Թրքանիաստանի մէջ»* հայերու ջարդը կեցնելու պահանջքով: Հռոմի եւ Ուշիկնքընի Ռուս դեսպանները հրահանգուեցին Արտաքին Գործերու Նախարար Սերկէյ Տ. Սազոնովի կողմէ՝ *«Կաթողիկոսի խնդրանքին զօրավիզ կանգնելի՛ Կայսերական կառավարութեան անունով»*: Երկրորդ յուշագիրին համաձայն, Սազոնովը կ'առաջարկէր որ, Ռուս կառավարութեան հետ միասին, Բրիտանական եւ Ֆրանսական կառավարութիւնները հրապարակէին Բարձրագոյն Դրան ուղղուած հաղորդագրութիւն մը թէ՛ Թուրքիոյ Նախարարներու Խորհրդի անդամները, ինչպէս նաեւ այդ աղէտին ուղղակի առընչուած թուրք զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնեաները *«անձամբ պատասխանատու»* պիտի նկատուէին⁽¹³⁾:

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հակազդեցութիւնը եղաւ սկիզբը անվճարական: Ըստ Կրէյի, յանձնարարելի էր Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ Միացեալ Նահանգներու եւ Իտալիոյ կառավարութիւններուն եղած դիմումին արդիւնքին սպասել: Ըստ շուտով, սակայն, տեղեկացաւ ան թէ Կոստանդնուպոլսոյ Ամբիկեան, Իտալական եւ Պոկարական ներկայացուցիչները բողոքներ ներկայացուցեր էին Բարձրագոյն Դրան⁽¹⁴⁾:

1915 Մայիս 4-ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե., Շորճ Ե. Թագաւորին մարդասիրական բարձր զգացումներուն դիմելով, անկէ կը խնդրէր չէզոք կառավարութիւններու մօտ Բրիտանացի դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն հրահանգել, որպէսզի այդ կառավարութիւններուն ազդեցութեամբ կարելի ըլլար վերջ մը դնել

«... Թրքական մոլեռանդութեան ու կատաղութեան թողչքուած Թուրքիոյ մէջի իմ ժողովուրդիս դէմ ահաւոր հալածանքին»:

Ժամանակ չափի ջանալով, Կրէյը պատասխանեց թէ Թուրքիոյ Հայերուն վիճակը Բրիտանական կառավարութեան *«ուշադրութիւնը կը գրաւէր»*⁽¹⁵⁾: Մայիս 11-ին, Բրիտանացի Բեթթոկրատի դեսպանը հետագրեց թէ Ռուսիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարը տակաւին կը խորհէր թէ Դաշնակից երեք կառավարութիւնները պէտք էր որ յայտարարութիւն մը ընէին հայերուն ջարդերուն համար Թուրքիոյ պատասխանատուութեան նկատմամբ: Կրէյը, սակայն, ինչպէս բրեր էր նախապէս, դանդաղեցաւ ընդատաշելու, որովհետեւ կառավարութիւնը *«բաւականին վստահելի տուեալներ»* չունէր այդպիսի հաղորդագրութեան մը իրեն հիմ ծառայելու: Կը թուէր նաեւ թէ այդպիսի յայտարարութիւն մը, փոխանակ մեղմացնող ազդեցութիւն ունենալու, կրնար, ընդհակա-

ռակը, թրքական իշխանութիւնները *«գրգռել»* քրիստոնեաներու նկատմամբ *«տակի եւ վրէժխնդիր»* ըլլալու⁽¹⁶⁾:

Կը թուի թէ Կրէյը բոլորովին կ'անհետարեց կամ կ'անգիտանար այդպիսի յայտարարութեան մը արժէքը՝ իրեն արգելիչ ազդակ թուրքերուն մօտ:

Երբ Լոնտոնի Ռուս դեսպանը իրեն քաջատրեց թէ զինուորական պատահարներով՝ իր կառավարութեան համար *«շատ կարեւոր»* էր հրապարակային յայտարարութեան մը կատարումը *«Ռուսիոյ Հայերուն գոհացում տալու համար»*, Կրէյը համամիտ գտնուեցաւ եւ իր յօժարութիւնը յայտնեց այդպիսի յայտարարութեան մը կատարումին, Լոնտոնի մէջ, անմիջապէս որ Ֆրանսական կառավարութիւնը եւ համաձայնէր նոյնը ընելու⁽¹⁷⁾: Անկի քան 150,000 ռուսական կը կոտորէր ռուսական բանակներուն մէջ եւ հազարաւոր ուրիշներ եւ հայկական սփիւռքէն միացնէր էին Դաշնակից բանակներուն: Ըստ երևոյթին, թէ՛ ռուսական կառավարութիւնը եւ թէ Կրէյը շուտով համամիտ եղան թրքական իշխանութիւնները դատապարտելու՝ առաջնորդուած միմիայն զինուորական նկատումներէ՝ չկորսնցնելու համար հայերու աջակցութիւնը պատերազմին: Առաջարկուած յայտարարութիւնը Արտաքին Գործերու Նախարարութեան յանձնուեցաւ Լոնտոնի Ռուս դեսպան Պենընտրֆին կողմէ: Սկզբնական նախագիծին մէջի ակնարկութիւնը, թէ այս ոճիրները *«Բրիտանացիներուն դէմ»* կը գործուէին, զանց առնուեցաւ Փարիզի մէջ Բրիտանացի Արտաքին Գործերու Նախարար համամիտ եղան⁽¹⁸⁾: Անոնք չէին կրնար անտեսել կրօնական դիրագագացութիւնը Բրիտանական եւ Ֆրանսական Կայսրութիւններու ոչ-քրիստոնէական քննադատութեանը:

Ի վերջոյ, 1915 Մայիս 24-ին, Բրիտանացի կառավարութիւնը, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ կառավարութեանց հետ միասնաբար, հրապարակային յայտարարութիւն մը ըրաւ թէ Ապրիլի կէսէն սկսեալ, թիրտեր եւ Հայաստանի թուրք բնակչութիւնը, թոյլատուութեամբը եւ յաճախ օգնութեամբը Օսմանեան իշխանութիւններուն, լծուեցին հայեր ջարդելու գործին: Նման ջարդեր տեղի ունեցան էին Էրզրումի, Պիթլիսի, Սասունի, Մուշի, Ջէլթոնի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ: Վաճի մօտ շուրջ 100 գիւղերու բնակիչները բոլորն ալ սպանուեցին էին: Նոյն առեւ, Օսմանեան կառավարութիւնը, Պոլսոյ մէջ, կը մղեցնէր անվճար հայ բնակչութեան դէմ: Յայտարարութիւնը կ'եզրափակուէր այսպէս.—

«Նկատի ունենալով Թուրքիոյ կողմէ գործուած այս նոր ոճիրները, Դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակաւ կը յայտարարեն Բարձրագոյն Դրան, թէ Օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ (այդ կառավարութեան) գործակալներէն անոնք որ մասնակից են եղած՝ անձամբ պատասխանատու պիտի նկատուին այս ջարդերուն համար»⁽¹⁹⁾:

Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը շուտով առատ վկայութիւն ունեցաւ թէ Թուրքիոյ մէջի պատահարները, որոնք սկզբնապէս անհասկալի թուէր էին, չափազանց ճշմարիտ էին արդարեւ: Միջին Արեւելի զանազան երկիրներու մօտ Բրիտանացի ներկայացուցիչներուն կողմէ՝ իրարմէ անկախաբար դրժուած

հաղորդագրությունները կը հաստատէին լուրերուն ամբողջական վաերակա-
նությունը: Մոֆիայի մէջ հայ համայնքը իբրև սուգի օր յիշատակեր էր Օգոստոս
17-ը, Թուրքիոյ մէջի ջարդերուն համար: Ֆիլիպպուպոլիսի Բրիտանական
Փոխ-Հիպատոսը տեղեկագրեր էր թէ այդ քաղաքին մէջ դժուար էր տեղ գտնել
քոլոր գաղթականներուն համար, որոնց 90 առ հարիւր կիներ և մանուկներ
էին: Այդ մարդիկը «կանխորշուած անձնօճօք վարչ մը» դրկուեր էին⁽²⁰⁾: Պա-
տերազմական Նախարարութեան Գաղտնի Սպասարկութեան Պաշտօնատունէն
Ֆիլիպ Փ. Կրէյվը, որ 1913-ին «Թաթմազի Պոլսյ թղթակիցը եղած էր, անձնա-
պէս Լոյս Ծործիմ գրկով Գահիրէէն, նույնպէս կ'ակնարկէր հայկական ջարդե-
րուն: Մօտաւորապէս 5000 գաղթականներ, մեծամասնութեամբ կիներ և մա-
նուկներ՝ ֆրանսացիներու կողմէ փոխադրուած, Եգիպտոս ժամանած էին ու կը
գտնուէին բրիտանական հոգատարութեան տակ: Մեղադրելով բոլոր իշխա-
նատրներուն յաակնոտ քանթորիքովը և իրենց «ենդմտօրէն բռն» գաղա-
փարները, Կրէյվը մտայօրէն կ'ակնցնէր.

«Ամեն զիջում ընկնով չափազանցութեան հաշտույն, կարելի չէ տա-
րակալել թէ, երկրին ներսերը, շատ մը շրջաններուն մէջ, մահմէդի և
առևանգումի բարեկենդան մըն է տեղի ունեցածը. եթէ շարունակուի
սակիկ, պիտի իրականանայ ԹԱԼԱԼԹԻՆ պատճառիքը՝ թէ «Հայկա-
կան ինքնավարութեան ո'րեւէ մտածում 50 տարի անկարելի պիտի
ընեն...»: Իմ փորձառութեամբս և փորձառութեամբը բոլոր անոնց
ոյրոնք ընդհանրապէս կը ճանչնան Թուրքիան, Թուրքիոյ մէջ երբեք
տեղի չ'ունենար ջարդ, եթէ կատավարութիւնը չգիտցնէ թէ ջարդ կը
փափարք»⁽²¹⁾:

Իր կարգին, Լորտ Պրայսը գրեր էր Վարչապետ Էսքրիթիին, Թուրքիոյ
մէջի դէպքերուն մասին.

«Մարսափելի տեղեկութիւններ կը հասնին ինձի զանազան աղբիւր-
ներէ, իւրաքանչիւրը՝ միաները հաստատող՝ Վանի շրջանին և այդ քա-
ղաքին ու Ռուսական սահմանին միջեւ հայ բնակչութեան տառապանք-
ներուն մասին: Թուրքերը և Քիւրտերը ջարդելու վրայ են այդ շրջան-
ներուն ամբողջ բրիտանական բնակչութիւնը»:

Կը թուի թէ, 1915 Սեպտեմբերի սկիզբէն սկսեալ, Բրիտանական կառա-
վարութիւնը բացարձակապէս չունեցաւ տարակոյս՝ Թուրքիոյ մէջ կատարուած
ջարդերուն և տարագրութիւններուն տարողութեան մասին⁽²²⁾:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ ՄԻՋՈՑ՝ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻՈՍՏԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵ-
ՐՈՒ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԿԱՐԾԻՔԻՆ ՎՐԱՅ ԱԶԳԻՆՈՒ

Կը թուի նաեւ թէ՝ 1915 Սեպտեմբերէն սկսեալ, Բրիտանական կառավա-
րութեան քաղաքականութեան մաս էր դարձեր հայկական ջարդերը օգտագոր-
ծելը՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հանրային կարծիքին վրայ ազդելու
համար տրամադրելի միջոցներէն մէկը իբրև: Կառավարութիւնը օգտագործեց
տրամադրելի ո'րեւէ միջոց՝ զինուորական իր բռն փախանքներուն ի խնդիր:

Թրեւս ան իրաւացիօրէն զգաց նաեւ թէ՝ Ամերիկացիները կրնային ակել
զգայուն ըլլալ հայերու տառապանքին նկատմամբ և ակել զգացականօրէն
պարտատրեալ քան չէճոք երկիրներէն որեւէ ուրիշ ժողովուրդ, քանի որ,
տարիներու ընթացքին, ամերիկացի միսիոնարներ ակելի՝ քան ջրէր էին այդ
ժողովուրդին կրթութեան և օժանդակութեանը համար, քան քիսթարի մէջ
որեւէ ուրիշ մարդասիրական կամ կրթական կազմակերպութիւն:

Հայկական տառապանքները օգտագործելով՝ ամերիկեան հանրային
կարծիքին վրայ ազդելու Բրիտանական կառավարութեան որոշումին առաջին
ակնարկութիւնը՝ ուշագրաւ արձանագրութիւնն է Արտաքին Գործերու Նա-
խարարին Խորհրդարանային Տեղակալ Լորտ Ռոպլըթ Սեւըլլին կատարած մէկ
նշումին, Սեպտեմբեր 9-ին: Կը յաջորդէր ան՝ այն ատենուան Արտաքին
Գործերու Նախարարութեան Պատերազմական Պաշտօնատան անգլաձ Հա-
րըտ Նիզլընդի մէկ նշումին.

«Մենք գիտենք թէ հայերու հանդէպ հայաժանքին մասին այս
տեղեկութիւնը այնքան չափազանցուած չէ, ինչպէս կ'երևի առաջին
հայեացքով»:

Լորտ Ռոպլըթ Սեւըլլը ակնցուց. «Ասիկա պէտք է հրատարակել Միացեալ
Նահանգներուն համար»: Երկու նշումներն ալ հիմնուած էին Եգիպտոսի մէջ
Բրիտանիոյ Բարձր Կուսակալ Սըր Հենրի Մըզմէնընի պաշտօնագրիին վրայ:
Մի քանի օր ետք, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը Տեղեկատուութեան
մասնաբաժինի վարիչ Մ. Հ. Մերիմ ուղարկեց Մըզմէնընի պաշտօնագրիին
պատճէնը և ներփակեալ նամակ մը Հայաստանի կացութեան մասին, Կու-
սանդնուպոլիս ապրող հայու մը կողմէ գրուած: Արտաքին Գործերու Նախա-
րարութեան նամակին շարունակութեան մէջ կ'ըսուէր.

«Լորտ Ռոպլըթ Սեւըլլը կը խորհի թէ փափաքելի պիտի ըլլար կար-
գադրել որ Գուրնան Արքեպիսկոպոսին ուղղուած 13 Յուլիսի նամակը
հաղորդուէր Ամերիկեան մամուլին: Քանի որ մենք չենք կրնար երաշ-
խատել ստուգութիւնը տրուած բոլոր մանրամասնութիւններուն, ևս թիչ
մը կը զգուշանամ զայն պաշտօնապէս հաղորդել այստեղի Ամե-
րիկացիներուն, քայց թերևս դուք կրնայիք կարգադրել որ դուրս ան
ճիշդ ձեռքերու մէջ»⁽²³⁾:

Նոյն միջոցին, Պաթումի մէջ Բրիտանիոյ Հիպատոս Փաթրիք Սթիվընզը Կոլ
կապի հայ և քաղղէացի գաղթականներու ողբալի կացութեան մասին Թիֆլիսի
մեծամուլէն առնուած մանրամասն տեղեկութիւններ կը դրկէր Արտաքին Գոր-
ծերու Նախարարութեան: Այդ տեղեկագիրներուն համաձայն, թուրք կանոնադ
գօրքեր «ամբողջովին ակնած» էին Մասունը: Մանագկերտի և Արճեշի գա-
ւառներէն ու Վանէն հասեր էին գաղթականներու մեծ զանգուածներ: Անոնց
մեծամասնութիւնը ապաստան գտեր էր Երևան նահանգի գիւղերուն մէջ, մին-
չմտաւորապէս 35000 մնացեր էին Էջմիածին: Մարդկային էակներու սուր կի-
սաքաղց և հիւսած զանգուածին խղճալի վիճակը «վեր էր ամէն նկատա-
գրութենէ»: Ծառ չանցած, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը Երբ...

կրասի Բրիտանիոյ դեսպանին դրկեց մասնատր կերպով բացայայտիչ հեռագիր մը ծածկագրուած.

«Ենզի թելադրուած է թէ՛ եթէ գոյութիւն ունին հալոց հանդէպ վայրագութիւններու կամ հայ զաղթականներու լուսանկարներ, կարելի է զանոնք լաւ կերպով օգտագործել Ամերիկայի մէջ»:

Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը հարցուց թէ արդէօր կ'արժէ՞ր Ռուսական իշխանութիւնները կամ Պաթումի Բրիտանական Հիւպատոսը հարցուփորձել թէ կա՞ր տրամադրելի որեւէ լուսանկար(24):

Դարձեալ, երբ առիթով մը Հիւպատոս Սթիվընզը Պաթումէն ներքակեր էր *«Կապագրոյէ Մլոյժօ»*ի մէջ 1915 Նոյեմբեր 14/27-ին հրատարակուած յօդուածի մը թարգմանութիւնը, որ Հայկական բնակչութիւնը բնաջնջելու համար կիրարկուած թրքական դաւաճանութեան պարագաներ կը նկարագրէր, *«կարելի է ափսոս ցոյց տալ կարգ մը ամերիկացի թղթակիցներու»*, նշաւ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան արձանագրեալ տեսակէտը: Յօդուածը կը նկարագրէր թէ ինչպէս Պիթիսի Էրզրումի թրքական իշխանութիւնները յայտարարէր էին թէ պահուելու թողր հայերուն կատարեալ ազատութիւն պիտի տրուէր, եթէ անոնք վերադառնային: Ծառերը հաատացրէր էին եւ ընդառայեցրէր կոչից ու յետոյ ջարդուէր: *«Ներքակուած նամակէն օրինակ մը տուած եմ Պրն. Պաթըրսթին»* արձանագրեց Ծ. Հ. Լոզբըրը, անձնական քարտուղարը Լորտ Ռոպլըթին(25):

Ա. Հարփի Պաթըրսթը, Լոնտոնի մէջ հաստատուած, Եւրոպական բաժինի խմբագիրն էր Պոսթընի ազդեցիկ *«Քրիսչիըն Սալընս Մոնիթըր»* թերթին: Կը թոյլ թէ բաական սերտ գործակցութիւն գոյութիւն ունէր Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան եւ *«Քրիսչիըն Սալընս Մոնիթըր»* օրէն, որուն խմբագրակետը՝ Ֆրետրիք Տիքսըն, անգլիացի մըն էր: *«Ան մեզի շատ օգտակար տեղեկութիւններ հայտարարած է»* արձանագրէր էր Լոզբըրը: Նշանակալից կերպով, նոյնիսկ կարգադրուէր էր որ Տիքսընը իր խորհրդապահական տեղեկագիրները հետագրէր Լոզբրին, Պոսթընի Բրիտանիոյ Ընդհանուր Հիւպատոսին միջոցաւ:

Ոչ Պաթըրսթը եւ ոչ ալ Տիքսընը խուսափեցան հայասպան վայրագութիւնները բացայայտել եւ թրքական ու գերմանական իշխանութեանց պատասխանատուութիւնը մատնանշել: Պաթըրսթը *«Քրիսչիըն Սալընս Մոնիթըր»* օրէն մէջ, 1915 Մեպտեմբեր 15-ին հրատարակուած առաջնորդող ու մասնատր յօդուածներէն կտրուցներ դրկեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան: Մասնատր յօդուածը, գրուած թերթին Կոստանդնուպոլսոյ թղթակիցին կողմէ, կ'ակնարկէր հայ եւ յունցեղերու *«բնաջնջումին»* ուղղուած ճիշդ սանձարձակութեան ու եղևնագործներու քարկկնդանին: Առաջնորդող յօդուածը Պոլիսէն դրկուած այս թղթակցութիւնը նկատեց իբրեւ ոչ միայն ցաւի, այլև ամօթաբեր ընթերցումի նիւթ(26): Յատակ է թէ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը բուռն կերպով կը հետաքրքրուէր հայկական ջարդերուն եւ անոնց պատասխանատուութեան նկատմամբ Միացեալ Նահանգներուն մէջ յառաջացող զգացումով: Պաթըրսթը, յաջորդ օրը, դարձեալ գրեց Լոզբրին, այս անգամ՝

որինակ մը ներքակելով հալոց կացութեան մասին այդ առաւօտ հրատարակութեան համար իր Պոսթընը դրկեց հետագիրէն: *«Կը խորհիմ թէ ան ձեզ պիտի հետաքրքրէ»* ակնցուց ան: Հնուագիրը կը բնարկէր թէ արդէօր չէրք անգիրը կրնայի՞ն յաջողիլ, ինչպէս Լոնտոն կը յարար, օգնել Հայերուն՝ Գերմանիոյ թղթերէն ներկայացնելով: Բայց, ինչպէս *«Մոնիթըր»* օրէն Եւրոպական Գրասենակը իմացեր էր, շատ մը պարագաներու, գերման հիւպատոսները *«բացառուած»* եւ նոյնիսկ ուղղութիւն էին տուած թրքական արարքներուն ընթացքին: Բացայայտուած էր անոնց *«մեղաւկցութեան»* փաստը(27):

Գերմանիան անմեղ ըլլար թէ յանցանք՝ բրիտանական կառավարութիւնը իրեն համար նպատատր գտաւ Կեդրոնի պետութիւններէն իւրաքանչիւրին ուղղակի կամ անուղղակի պատասխանատուութիւնը բացայայտել՝ պատկերազմին մեծագոյն ճիշդը նկատուած արարքին համար: Ասիակա արժեքատր Միացեալ Նահանգներու հանրային կարծիքը: Այդ երկրին մէջ, արդէն կային կարգ մը խմբակներ, որոնք չէզոքութիւնը բարոյապէս անարդարանալի կը նկատէին, երբ հարցը բիրտ ուժի գործածութեան կը վերաբերէր: Կը թոյլ թէ Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը ոչ միայն բարեացակամօրէն հետաքրքրուեցաւ պղպիսի խումբերով, այլև նոյնիսկ քաջակերց ու թովանատրեց զանոնք: Բրիտանիոյ դեսպանը, Սըր Սեսլը Սքրիկս մէջ հրատարակուած Թէտտոր Ռուզվելթի ուշագրասօրէն ուժեղ մէկ նամակէն կտրուց մը: Թուզվելթը կը հաատար թէ նոյնիսկ նախորդ մէկուկէս տարուան բարոյած սարսափներէն բթացած եւ ուժասպառ եղած շիջելուն համար՝ հայերուն վիճակուած արասափելի անկատարիքն լուրջ պէտք է որ համակարգի եւ ցաւումի նոր պողթկում մը տար: Բայց, շեշտուած կերպով մատնանշէր էր ան, թէ համակարգն եւ ցաւում անօգուտ էին, եթէ անոնք պիտի վատնուէին միայն բաւերով: Նախորդ մէկուկէս տարուան թողր արասափելի անօրինութիւնները, ներառեալ *«հայերու մեծածախ սպանդին գերագոյն անօրինութիւնները»* կրնային ուղղակի վերագրուիլ Գերմանիոյ կողմէ գործուած Պելճիքա ներխուժումի *«քուկրնական»* անիրաւութեան: Թուզվելթը պնդեց, սակայն, թէ

«... Գերմանիոյ ռմարային պատասխանատուութիւնը պէտք է որ բաժնուի, Միացեալ Նահանգներու գլխադրութեամբ, չէզոք պետութիւններուն միջեւ՝ բողոքելու մէջ իրենց թերացումին համար, երբ սկզբնական անիրաւութիւնը գործուեցաւ... Սենք մէրթեցիւնք կատարել մեր պարտականութիւնը Պելճիքայի հանդէպ. մենք կը մերժենք կատարել մեր պարտականութիւնը Հայաստանի հանդէպ, որովհետև մենք աստուածացուցած ենք խաղաղութիւնը ամէն զեռով... Անիրաւութիւնը պիտի կանցնուի միայն ան մարտը կողմէ, որուն քաջ են եւ արդար են, որոնք պատիւը կը դրանեն պահուողութեանէն վեր... եւ որոնք կ'ընկրկին ո՛չ մէկ վտանգի առջեւ, ոչ իսկ պատերազմի վճռական վրտանգին, եթէ առիկա անճարձառէ, ծառայելու համար արդարութեան մեծ դատին»(28):

Դեպքան Սրբինկ-Ռայսը կը ջանար ներկայացնել հայկական ջարդերուն եւ տարագրութիւններուն նկատմամբ ամերիկացի ժողովուրդին զգացած ներկայ վրդովումին տարողութիւնը միայն: Ինչ որ բրիտանական կառավարութիւնը կ'աշխատէր ընել՝ սաստկացնել էր այդ վրդովումը եւ հանրային կարծիքին նմարը հակել Կեղերոնի պետութիւններուն դէմ: Երկար պաշտօնագիրի մը մէջ, Սրբինկ-Ռայսը տեղեկացուց Կրէյնի թէ Տհի Ամերիզըն Գոմիթի օն տնի Արմինիըն Էրթոսիթզը (Հայոց դէմ Վայրագութիւններու Ամերիկեան Կոմիտէն), բաղկացած թրքական հարցներով հետաքրքրուող երեսելի ամերիկացիներէ, հրապարակած էր տեղեկագիր մը, որուն համաձայն՝ հայ ժողովուրդին վրայ ի գործ դրուած ոճիրները իրենց անգթութեան մէջ կը գերազանցելին ո'րեւէ բան զոր պատմութիւնը արձանագրեր էր վերջին հազար տարիներուն ընթացքին: Կոմիտէն հետազօտութեամբ զբաղէր էր ամիսներով եւ կ'երաշխատէր հրատարակուած յայտարարութիւններուն ճշմարտութիւնը: Իր տեղեկագիրը ամբողջացուէր էր Վանէն գացած միսիոնարներուն անձնական փորձառութեամբը: Վերջին մի քանի շաբաթներուն, Ամերիկեան Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը շանթաւ տեղեկութիւններ ստացեր էր Փոքր Ասիոյ մէջ գործուած զանգուածային ջարդերուն եւ վայրագութիւններուն մասին: Գերմանիոյ դեսպանը անմիջապէս յայտարարէր էր թէ անոնք «զուտ հնարք կը թուին ըլլալ»: Իրեն համար նաեւ ըստած էր, սակայն, թէ պաշտպանած էր Թուրքերու արարքը, որպէս պատերազմական անհրաժեշտ միջոցառում մը: Սրբինկ-Ռայսը կ'աւելցնէր թէ Ամերիկեան Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, մամուլի տուեալներուն համաձայն, բողոքներ ներկայացուցած էր թրքական կառավարութեան երկու՝ անգամ՝ վերջին երկու ամիսներուն: Եւ սակայն, Ռաշինկ-թընի մէջ կը կարծուէր ընդհանրապէս թէ պաշտօնական միջոցներ ձեռք պիտի չտանուէին, եթէ ամերիկացի միսիոնարներ կամ ամերիկեան կալուածներ վնասի չենթարկուէին⁽²⁹⁾:

Եթէ Ռաշինկ-թընի Գերմանական դեսպանատունը յայտարարութիւններ կ'ընէր թէ վայրագութիւններու տեղեկութիւնները չափազանցուած էին, եւ թէ՛ Թրքական կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուած քայլը պարզապէս զինուորական միջոցառում մըն էր, իր կարգին՝ Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, ըստ երևոյթի, ամբողջովին իրաւացի կը զգար հրապարակելու արտասահմանի իր ներկայացուցիչներէն ստացած տեղեկութիւնները: Հիւպատոս Սթիվընը՝ Կովկասի մէջ հարիւր հազարատը գաղթականներուն արտանմիկ թշուառութիւնը նկարագրող երկար տեղեկագիրներ կը դրկէր տեւարար⁽³⁰⁾: Պետնի մէջ Բրիտանիոյ պատմիրակ Էվլին Կրանթ Տաֆը Կրէյնի փոխանցէր էր Հայերու Օգնութեան Զուիցերիական Կոմիտէին կողք որ ստորագրուած էր Զուիցերիացի երեսելի քաղաքացիներու կողմէ: «Կոչ» մը՝ զոր Կոմիտէն խնդրած էր բրիտանական կառավարութեան ուշադրութեան ներկայացնել: Կոչը կ'ակնարկէր «ժողովուրդի մը՝ Հայերոն, համակարգուած ծրագիրով քննաշնորհներ»⁽³¹⁾: «Թայմզ»-ի Միջին Արեւելքի վերերան թղթակից եւ Բրիտանական Համայնագիտարանին աշխատակից Մ. Տ. Պուրչիլն, իր թերթին դրկեր էր Պուրբըշի Բրիտանիոյ պատմիրակին միջոցաւ, անաւոր հե-

նազիր մը՝ Թուրքիոյ հայ քնակչութեան ստուար զանգուածին վիճակուած ճակատարքին մասին:

«Յուշագիրը նախապէս ուղղուած Պուլկարական կառավարութեան... կու տայ թրքական իշխանութեանց ձեռքերուն (մէջ) Փոքր Ասիոյ հայ բանտարկեալներու տառապանքներուն արաստիքի պատկերը... վաներաթուղթը կը հայտարարէր ջանկը քսանկնը շրջաններու (որոնց) ամբողջ հայ քնակչութիւնը, մօտ ութ հարիւր երեսունհինգ հազար անձներ հաշուող՝ կամ սպաննուած, արքորուած կամ բռնութեամբ մահմուտական դարձած... մէկ եկեղեցական ողջ այրուած»⁽³²⁾:

Կատարելապէս քնական էր որ Բրիտանիան, իբրեւ գլխաւոր պատերազմող-ներէն մէկը, օգտագործէր իր թշնամիներէն մէկուն անմարդկային արարքներուն մասին զանազան անկախ աղբիւրներէ իրեն հասած տեղեկութիւնները, արարքներ՝ որոնք ըստ երևոյթի լռելեայն հաւանութիւնը ունէին իր միւս թշնամիներուն: Երբ Նիւ Եորքէն Շոն Մոֆաթը, ատենակատը Հայկական Նպաստամատոյց Միութեան մը հապիլիթի Գոմիթիին (Հրապարակուած Կոմիտէ) Կրէյնի հետագրեց թէ իր վարչութիւնը, Երաւարտական Էլիհու Ռոթի նախագահութեամբ, հայ տառապեալներուն օգնութեան ի նպաստ ազգային մեծ արջա մը կը սկսէր հանդիսատարապէս, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը անմիջապէս ընդառաջեց: Նախարարութիւնը չափազանց յօժարակամ զըտնուեցաւ իր ամբողջ ուժովը նեցուկ կանգնելու քաղաքական ճնշումի ամերիկեան այդ խումբին: Մոֆաթը ըսած էր թէ ինք երախտապարտ պիտի ըլլար խթ. Կրէյն «հաստատուէր ատիկա հետագիրով»: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը «շատ ջերմօրէն» վաւերացուց եւ զօրավիզ եղաւ հայ տառապեալներու ի նպաստ «ազգային մեծ արջաին»: Նախարարութեան հետագիրը կ'ըսէր.

«Ծառ մը նոր տեղեկութիւններ յատակ կ'ընեն թէ հայոց դէմ վայրագութիւնները պատկերացնող Լորտ Պրայսին ելոյթը եւ ամակը եւ Առնոյտ Թոյնպիին «Հայկական Վայրագութիւններ» գիրքին մէջ լիշուած իրողութիւնները չափազանց չափաւոր են ու պահպանողական... Վերին ու ճարպիկ կարողութիւնը կը մշակէ ծրագիրը, եւ ստորնագարը վայրագութիւնը կը գործադրէ զայն: Աշխարհը արտապահ է դժոխային այս դէպքերէն»:

Առնոյտ Թոյնպիի գիրքը «Արմինիըն Էթրոսիթզ. Տհը Մըրտըր օվ է Նւլլըն» (Հայկական Վայրագութիւններ. Ազգի մը Սպանըղ), 1915-ին հրատարակուած, ինչպէս խորագիրը կը մատնանէ, խարազանող ամբաստանալիք մըն էր ընդդէմ թուրք դեկավարներուն՝ հայ ցեղը «միանգամընդմիջ» «քնայնելու» փորձին: Ատկէ գատ, վերոյիշեալ հետագիրին մէջ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան ակնարկութիւնը՝ Լորտ Պրայսի ելոյթին եւ նամակին, անտարակոյս չափազանց նպաստակայարմար էր եւ քաղաքագիտութեան մասին ուսումնասիրութեան ակնարկութիւնը կը թէ Պրայսին նույնպէս

թեամբ հրապարակուած յայտարարութիւնը «շատ մեծ ուշադրութիւն» գրանք էր Միացեալ Նահանգներուն մէջ⁽³³⁾:

Կրէշ լատստեղեակ էր Ամերիկայի մէջ Պրայսի ժողովրդականութեան⁽³⁴⁾: Էւրոպիոյ յայտարարել էր քանի մը անգամ թէ իբրեւ դեռ պահուած էր իր հրապարակուած սկզբնաւորութեան, ամերիկեան հանրային կարծիքին վրայ ազդելու նպատակով, Էւրոպիոյնը ատենապետ էր նշանակել Պրայսը (նախկին Բարձրատեման Փորձետր Բաղաքային Օրինակութեան, ինչպէս եւ Նախարար)՝ Պեկեմայի մէջ Գերմանական վայրագութիւնները քննարկող Արքայական Յանձնաժողովին: Սրբինկ-Ռայսը հետագրեր էր 1915 Մայիսին, թէ վերջերս հրատարակուած Տեղեկագիրը կ'ունենար «անսահման ազնոցութիւն մը շնորհիւ Պրայսին մեծ հեղինակութեանը»: «Նիւ-Եորք Թրիպիւնը» դիտել էր տուել թէ՛ բոլոր անոնց համար որոնք կը ճանչնային Պրայսը, անոր անունը այճքան վերջնական վճիռ էր նկատուի՝ որքան ձայնը Բարձրագոյն Ատենանին: «Քեյ տեղեկագիրը համակամ է Ամերիկեան» գրեց Տեղեկատուութեան Պաշտօնատան Տնօրէն Զարլո Գ. Մասթմէն⁽³⁵⁾: Ըստ երևոյթի, Պրայսին միջոցով ամերիկեան հանրային կարծիքին վրայ ազդելու գաղափարը լաւ էր յաջողած:

1915-1916-ի ամբողջ տևողութեան ընթացքին, Պրայսը Թուրքիոյ մէջ գտնուող ամերիկեան միսիոնարներէն «տողակի» տեղեկագիրներ կը ստանար Օսմանեան Հայերուն տարագրութիւններուն եւ ջարդերուն մասին: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, հետեւաբար, իրմէ խնդրեց հրատարակութեան համար այս վատեթողները հաւաքել Կապույտ Գիրքի մը մէջ, եւ իրեն տրամադրեց օգնութիւնը Օքսֆորտէն պատմաբան Անուոյտ Թոյնսիին: Այս Կապույտ Գիրքէն օրինակ մը, «Միացեալ Նահանգներու, 1916» (Չամազանք, թիւ 31, 1916), փաստաթուղթերու ժողովածու մը՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հայերու նկատմամբ 1915-1916-ի վերաբերումին մասին, Պրայսին կողմէ ներկայացուեցաւ Կրէշին, Համայնքներու Տան մէջ, 1916 Նոյեմբեր 23-ին: Մի քանի ամիս առաջ, Լորտ Ռոպերթ Սեսըը յայտարարել էր թէ «արժէքատր Տեղեկագիր մը», գլխաւորաբար վատեթողական վկայութիւններու հաւաքածոյէ մը բաղկացած, Պրայսի «թելադրութեամբ» պատրաստուել էր Թոյնսիին կողմէ եւ Խորհրդարանին պիտի ներկայացուէր ժամանակի ընթացքին: Կէս դար ետք, Թոյնսիին գրել էր իր յուշերուն մէջ թէ Պրայսը համաձայնել էր Բրիտանական կառավարութեան կողմէ «խնդրանքի մը»՝ այս վատեթողները հաւաքելու, հրատարակութեան համար⁽³⁶⁾: Թէ՛ վատեթողութիւնն այս հաւաքածուն կազմուեցաւ «թելադրանքովը» Պրայսի՞ն, ինչպէս Լորտ Ռոպերթ Սեսըը ըսած էր, թէ Պրայսի՞ն կողմէ, «խնդրանքովը» կառավարութեան, ինչպէս Թոյնսիին յայտարարեց (ընթացք մը որ անկի հասանակաւ կ'երեւի), կը թոյլ թէ անկարելոք է: Հիմնական իրողութիւնը այն է թէ այդ վատեթողները Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ հրապարակուեցան իբրեւ «Կապույտ Գիրք» մը, եւ խմբագիրը՝ Պրայսը, հաւանաբար, ամենէն վստահելի Բրիտանացին էր Միացեալ Նահանգներու մէջ: Սակայն, անկցնելու է նաև թէ՛ արևիկա Պրայսին համար պէտք է որ եղած ըլլայ թէ՛ սիրոյ պարտականութիւն մը եւ թէ՛ վիշտի ինքնապարտադրուած աշխատանք մը, «պարտականութիւն» մը՝ «պատմական

մտարտութեան սիրուն» բոլոր տրամադրելի տունայնքեր հաւաքելու — ինչպէս ինք գրած է — 1915-ին տեղի ունեցածներուն «վատեթողական արձանագրութեան» մը համար⁽³⁷⁾, «վիշտ» մը՝ այդ տարանու հայ ժողովուրդին ճակատագիրին ի տես իր ցեղեան տառապանքին համար :

1916-ի Փետրուարին, Սրբինկ-Ռայսը Կրէշին կը տեղեկացնէր մամուլի այն յայտարարութեան մասին՝ թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը այժմ «պաշտօնական» բողոք մը ներկայացուցեր էր հայկական վայրագութիւններու շարունակման դէմ: Ըստ երևոյթի, բողոքը այն իմաստով էր որ Ամերիկեան կառավարութիւնը «չէր կրնար այլևս տարակուսիլ» թէ «Թրքական Կառավարութեան իշխանութիւնները պատասխանատու էին ցարկ մմանը լունեցող» վայրագութիւններուն համար: Թուրքիոյն կ'ըսէր պաշտօնական բողոքը եղել էր նախկին Գերմանիոյ դեսպան Պերմանթրֆի «պաշտօնական լիազօրութեամբ» ներկայացուցած եւ նոյն շաբթուան մէջ հրատարակուած այն երկու յայտարարութիւններուն, ըստ որոնց, առաջին՝ թէ վայրագութիւններ չկային, եւ երկրորդ՝ թէ հայերը, իրենց ապստամբ ընթացքով, արժանի էլել էր ստացել ինք անհնաձիխտ պատիժը⁽³⁸⁾: Սրբինկ-Ռայսի այս տեղեկութիւնը ցոյց կու տար յստակ ապացոյց մը թէ Միացեալ Նահանգները այժմ որոշապէս տարակուսութեան մէջ էր թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ Գերմանիոյ հետ: Ակնարկելով այդ հարողագրութեան, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Պատերազմական Պաշտօնատունէն Լորընս Գոլիքն արձանագրեց.

«Կենթադրեմ թէ մենք արդէն կ'օգտագործենք հայկական հարցը՝ Միացեալ Նահանգներուն մէջ քարոզչութեան համար»⁽³⁹⁾:

Ուրեմն, հայկական ջարդերուն եւ տարագրութեան մասին տեղեկութեանց տարածումը, պատերազմի պայմաններուն տակ, եղաւ բրիտանական քաղաքականութեան մէկ մասը, եւ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան նրբագրած ձեռքերուն մէջ՝ միջոց մը ամերիկեան համակրանքները նուազեցնելու՝ Կեղոյնի պետութիւններուն հանդէպ:

Իսրայէլ, 1916-ի Փետրուարին, Լոնտոնի Ռուս դեսպանը յուշագիր մը յանձնեց Սազոնովին կողմէ, հարցնելով թէ՛ բրիտանական կառավարութիւնը տրամադրի պիտի ըլլա՞ր արդեօք՝ կէս առ կէս մասնակցելու մէկ միլիոն Ֆրանքի միացեալ դրամական օժանդակութեան մը՝ թրքական կառավարութեան կողմէ դէպի Հալլէ-Մուսուլ երկաթուղագիծը եւ անկի անդին՝ Պաղտատի շրջանը աքտուած թրքահայերուն ի նպաստ: Դրամը կրնար Միացեալ Նահանգներուն միջոցաւ Հայոց Պատրիարքին կամ Հայոց Կաթողիկոսին տրու մագրութեանը տակ դրոյի, կամ կրնար հաշերուն միջեւ բաշխուիլ ամերիկեան գործակալներու կողմէ: Յուշագիրը կը վերջանար թելադրանքով մը որ գտնուի ին աղբիւրը գաղտնի պահուել, «հայերը դժ մոր քննարարներու վստահելի գրեթէ մնալու համար»: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ երկուսու արձանագրութիւնները չափազանց բացայայտիչ են.

«Տեսակէտով մը՝ նման նուիրատուութեան մը ամբողջ նպատակը պիտի ըլլար անոր գործելիք ազնոցութիւնը Միացեալ Նահանգներու մէջ ետայն, եւ արժէք պիտի չունենար, եթէ գաղտնի պահուիլ ստիպուի».

գրեց Հարլոտ Կիզըլսըն: Անկի բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը անկցուց.
*«Եւս պիտի չուզէի Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերուն ի նպաստ ո՛րևէ նուիրատուութիւն ընել, առանց հրապարակաւ յայտարարելու թէ մենք
ենք որ կ'ընենք զայն»*⁽⁴⁰⁾:

Գանձային Նախարարութեան կարծիքը հարցունեցա դեսպանին ուշագիւրծի մասին: Բայց Նախարարութիւնը այն տեսակէտը յայտնեց թէ անհատական, կամաւոր հիմնադրամ մը յարմար միակ միջոցն էր հայերուն ի նպաստ դրամ հաւաքելու: Ըստ այնմ, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը Պենքընտորֆին պատասխանեց թէ նկատի առնուող նպատակը չէր թուեր թէ Բրիտանիոյ «ազգային շահերուն» կ'ազդէր այնպիսի ձևով մը, որ հանրային պիտճէճն նուիրատուութիւն մը արդարանար⁽⁴¹⁾: Մէկ միլիոն ֆրանքի դրամական միացեալ այդ օժանդակութեան մէջ Բրիտանիոյ կէս-բաժինը պիտի ըլլար մօտաւորապէս 20,000 ստերլին: Բայց Հարլոտ Կիզըլսընը, արդարեւ, ճշդիւ արտասպառներ էր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեսակէտը թէ նուիրատուութեան «ամբողջ» նպատակը Միացեալ Նահանգներուն մէջ ամօր ունենալիք ազդեցութիւնը պիտի ըլլար, եւ «անարժէք» պիտի ըլլար ատիկա, եթէ գաղտնի պահուէր ան: Ամերիկացի թղթակիցներուն փոխանցուած յայտարարութիւններ եւ տեղեկագիրներ ու թրքական անգործիւնները նկարագրող «Կապոյտ Գիրք» մը որո՛շապէս անկի օգտակար էին Արտաքին Գործերու Նախարարութեան համար՝ Բրիտանիոյ ազգային շահերուն տեսակէտէն, բան գաղտնի մասնակցութիւն մը հայկական նպատակի:

Գանձային Նախարարութիւնը, ատկէ առաջ անգամ մը եւս, 1915 Օգոստոս-Սեպտեմբերին, մերժեր էր մասնակցիլ հայկական նպատակին: Ըստի՞թի՞նք եւ կրէ՞լք չէին պնդած: Ատիկա այն առնէ էր երբ ջարդերէն եւ տարագրութիւններէն «սարսափելի տեղեկութիւններ» կը հասնէին Պրայսին: Անպաշտօն եւ պարզ, բայց խորապէս զգացուած նման մը գրեր էր ան Ըստի՞թի՞նք, խնդրելով որ, եթէ կարելի էր, բրիտանական կառավարութիւնը, ինչպէս եւ ֆրանսականը, նուիրատուութիւն մը ընէին՝ հայերու թշուառութիւնը ամբողջու: Գաղթականներու հսկայ բազմութիւն մը, պնդեր էր ան, անտուն եւ անօգնական, ռուսական Անդրկովկաս կը խուժէր: Անհատական բարեգործութիւնը չէր կրնար գոյսի ելլել սարսափելի կացութեան հետ:

«Նոյնիսկ 20,000 կամ 30,000 ստերլինը շատ բան պիտի ընէր, ու բարոյական ազդեցութիւնը մեծ պիտի ըլլար՝ քիչ մը ուրախութիւն պատճառելով ժողովուրդի մը որ այս պատերազմի ընթացքին տեսնակցեալ ո՛րևէ ժողովուրդէ անկի, որովհետեւ ան կորսնցուց ամէն բան...»:

Բայց ոչ մէկ գումար եկա Գանձային Նախարարութիւնէն⁽⁴²⁾:

Դժուար է գնահատել հայկական ջարդերուն եւ տարագրութիւններուն ազդեցութեան տարողութիւնը ամերիկեան հանրային կարծիքին վրայ: Բայց թէ՛ այդ դէպքերը Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ օգտագործուեցին՝ հակակրօնք յառաջացնելու համար Կեդրոնի պետութիւններուն դէմ՝ չկայ տարակոյս: Այդ դէպքերէն կէս դար ետք, Թոյնային հաստատեց թէ բրիտանական կառավարութիւնը լոյս էր ընծայեր «Կապոյտ Գիրք»ը մասնաւոր

նպատակով մը, որուն ինք անտեղեկ էր այն առնէ, ու կը հաւատար թէ Պրայսը եւս անտեղեկ էր: Թոյնային համաձայն, ռուսական բանակները, լինական-իթուանական սահմանազուլիւն իրենց նահանգի միջոցին, 1915-ի գարնան, բարբարոսութիւններ գործեր էին հոն հրեական սփիւրթին դէմ, իսկ յառաջացող գերմանական բանակները ջանացեր էին զանոնք շահագործել: Հրեայ-Ամերիկացի թղթակիցներ, որ հրաւիրուեր էին գերմանացիներու կողմէ գրատուած ռուսական երկրամասերը, «ժոպլ» թղթակցութիւններ էին դրկեր ամերիկեան թերթերուն, ու Լոնտոնի մէջ, բրիտանական կառավարութիւնը յրջօրէն վրդովուեր էր: Այսպէս, 1916 Փետրուարին, Նիւ Եորքի «Ամերիզըն»ը թկլագրեր էր ամերիկացի ամբողջ ժողովուրդին՝ պահանջել «բրիտանական Անգլիայէն ու բրիտանական Ֆրանսայէն» որ զսպէին «վարչագործիւնը» իրենց յարբարոս դաշնակիցներուն⁽⁴³⁾: Թոյնային կը հաւատար թէ կառավարութիւնը մտահոգուած էր որ չըլլար թէ Ամերիկացի հրեութիւնը ուժէր իր վրէժը Դաշնակիցներուն դէմ, Միացեալ Նահանգներուն մէջ արծարծուած վէճին ընթացքին, իր ամբողջ ծանրութիւնը դնելով հակաբրիտանական նմարին մէջ: Հայերուն դէմ գործուած «գերազանցօրէն անկի գէշ» բարբարոսութիւնները, ըստ Թոյնային, բրիտանական կառավարութեան հայաբայեր էին Կեդրոնի պետութիւններուն դէմ «հակաբարոզակցան» անկի ազդու հիք⁽⁴⁴⁾:

Նոյլ Պաշտընը, ինչպէս նաեւ Ըստի՞թի՞նք եւ Սթենլի Պոլտոփընը, հաստատուեցին թէ Բրիտանական կառավարութիւնը օգտագործեց հայկական ողբերգութիւնը՝ ամերիկեան աջակցութիւն շահելու համար պատերազմի ընթացքին: Անոնք Արտաքին Գործերու Նախարարութեան վերագրեցին, սակայն, նուազ մասնաշատու բայց որոշապէս շատ անկի կարևոր եւ ընդարձակ դրդապատճառներ բան Թոյնային: Նոյլ Պաշտընը, որ «ժօտիկ եւ մնայուն» յարսիրութիւն մը ունէր Նախագահ Ուիլսոնին արտաքին գործերուն մտերիմ խորհրդատու Գնդապետ Հ. Մ. Հատսին հետ, «կը հաւատար», համաձայն անոր կենսագիրին, թէ հայոց տատապանքներուն տեղեկատուութիւնը «մեծ ազդեցութիւն մը» ունեցա ամերիկեան հանրային կարծիքին վրայ: Հայոց տարագրութիւններուն ու ջարդերուն նկարագրութիւնը, այնպէս ինչպէս վաւերագրուած է Պրայսի «Կապոյտ Գիրք»ին մէջ, «մոյշի ազդակներէն մէկը» եղած էր Նախագահ Ուիլսոնին «պատերազմի մէջ մտնելու որոշումին»: Ըստի՞թի՞նք, որ Վարչապետ էր, երբ «Կապոյտ Գիրք»ը յոյս տեսաւ 1916-ին, եւ Սթենլի Պոլտոփըն՝ Վարչապետ 1920-ական թուականներուն, նոյնպէս ունէին նման տեսակ տներ: Իրենց ուշագրաւ միացեալ յուշագիրին մէջ, 1924-ին ներկայացուած այն առնէր վարչապետ Ռամսի Մոտոմլըտին, անոնք յայտարարեցին շատ յատակաւ յետեւի՝ թէ Պրայսին «Կապոյտ Գիրք»ը

«... լայնօրէն գործածուեցաւ 1916-1917-ին Դաշնակիցներու քարոզչութեան համար եւ կարևոր ազդեցութիւն մը գործեց ամերիկեան հասարակին կարծիքին ու Նախագահ Ուիլսոնին պատերազմին մէջ մտնելու վերջնական որոշումին վրայ»⁽⁴⁵⁾:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ ՄԻՋՈՑ՝ ՊՈՒԿԱՐԻՈՅ ՀԱՆՐԱՅԻՆ
ԿԱՐԾԻՔԻՆ ՈՒ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՄԱՇՄԵՏԱԿԱՆ ՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ
ԱԶԳԵՆՈՒ

Հայկական տառապանքները Բրիտանիոյ առաջնորդներուն կողմէ գործածուեցան նաեւ ազդելու թէ՛ ուրիշ չէզոք երկրիներու, մասնաւորաբար Պուկարիոյ հանրային կարծիքին, եւ թէ՛ Բրիտանիոյ մահմետական հպատակներուն վրայ:

Բրիտանական Կայսրութեան մէջ, մտատարապէս 70 միլիոն մահմետականներ կային, եւ, ինչպէս Լորտ Գրոմըրը մատնանշեց, անոնք կրնային, բնականօրէն, որոշ չափով համակրանք ունենալ իրենց կրօնակիցներուն՝ թուրքերուն հանդէպ: Անոնք պիտի չկամենային վատ մտածել թուրքերուն մասին, առանց շօշափելի փաստի: Միւս կողմէ, բրիտանական իշխանութիւնները շատ հոգ կը տանէին որ պահէին մահմետականներուն անշեղ հաւատարմութիւնը եւ անխափան հոսքը մարդոյծի: Հայկական ողբերգութիւնը, հետեւաբար, կրնար ծառայել իբրեւ ապացոյց թրքական կառավարութեան ճշմարիտ էութեան: Բրիտանիան կը կռուէր ո՛չ թէ մահմետականութեան, այլ ոճրայի՛ն կառավարութեան մը դէմ:

Նախապէս դրկելով օրինակ մը այն հարցումներէն զորս ինք կը մտադրէր հայկական ջարդերուն մասին ընել Խորհրդարանին մէջ, Լորտ Գրոմըրը վստահեցուց Խորհրդի Նախագահ Լորտ Գրունը, թէ գլխաւոր պատճառը իր այս գիտքը բարձրացնելուն, թրքական արարքներուն առաւելագոյն հրապարակայնութիւն տալն էր եւ՝ «Հնդկաստանի գարգացած մահմետականներուն» հասկցնելը թէ ի՛նչ բնոյթ ունէր թրքական կառավարութիւնը: Ուստի, նախօրօք գիտնալով թէ Լորտերու Տան մէջ վերջ ինչ ուղղութիւն պիտի առնէր, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը որոշեց յանկուծակաւ «բայլեր առնել չէզոքներուն ուշադրութիւնը հրատիրելու» այդ հարցին⁽⁴⁶⁾: Խորունկ վայսեր կային թէ Պուկարիան կրնար Կեդրոնի պետութիւններուն միանալ:

Իր մտադրութիւններուն համաձայն, Գրոմըրը սկսաւ իր ելոյթը՝ յայտարարելով թէ Բրիտանիան «ցնցուած» էր վերակառած հայկական ջարդերու լուրերէն: Իր անձնական կարծիքն էր թէ Հնդկաստանի բոլոր գարգացած մահմետականները թրքական կառավարութեան արարքներուն պիտի նայէին ա՛յնքան մեծ «առասպելով», որքան բրիտանացիները կը նայէին: Անգամ մը որ ամբողջովին տեղեկանային, անոնք պիտի հասկնային թէ մահմետական կրօնքին «ենախատիւն» մը պիտի ըլլար, եթէ ո՛րեւէ կերպով իրենք նոյնացնէին մահմետականութեան դատը՝ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գոյութիւն ունեցող կառավարութեան դատին հետ: Գրոմըրը հայկական ջարդերուն համար հրապարակայնութիւն պնդեց ուրիշ պատճառով եւ նա: Պուկարիան, ըստ երեւոյթի, հակում ունէր գործելու ոչ միայն «բաղաքական ծանրակշիռ սխալ մը», այլ նաեւ՝ քաղաքական ապերախտութեան ամենասու արարքներէն մէկը: Յիշեցուց ան Պուկարացիներուն թէ թրքական իշխանութիւնն նոյնիմբն իրենք այնքան ծանրօրէն տատապէր էին անցնալին որ անըմբռնելի էր որ քիչ մը համակրանք չցու-

ցարկելին այս «խեղճ Հայերուն»: Գրոմըրը եզրակացուց իր հիմնական պատգամով. Բրիտանիան կը զգուշացնէր բոլոր միւս ցեղերը, քրիստոնէայ, մահմետական թէ հինտու, որ իրենք զիրենք զերմաններուն եւ թուրքերուն ընկերացնելով կամ համակրելով անոնց՝ ապագայի սերունդներուն աչքին պիտի երեսային «ամօթով մը եւ արատով մը, որոնք չէին կրնար երբեք ջնջուիլ»: Կառավարութեան կողմէ՝ Լորտ Գրունը իր ուրախութիւնը յայտնեց թէ հայկական վայրագութիւններուն մասին պիտի կարենար տալ Պաթումի Բրիտանական Հիւպատոսին փոխանցած բոլոր տեղեկութիւնները: «Մարասիելի իրողութիւններ» էին անոնք եւ, անտարակոյս, ոչ մէկ ձեւով թոյլատրուած՝ մահմետականութեան պատուիրաններուն կողմէ⁽⁴⁷⁾:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ ՄԻՋՈՑ՝ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԾԻԳԸ ԽԹԱՆԵՆՈՒ
ԵՒ ՎԱՐԿԱԲԵԿԵՆՈՒ ԹՈՒՐԻՔԻԱՆ ՈՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ

Կը թուի թէ բրիտանական կառավարութիւնը օգտագործեց հայկական ջարդերը նաեւ իր երկրին մէջ պատերազմական ճիգը խթանելու թշնամիին դէմ: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը ջարդերու եւ տարագրութիւններու մասին իր դեպքաւստուներուն եւ հիւպատոսութիւններուն միջոցաւ հաւաքուած բոլոր տեղեկութիւնները շատ սիրալոյծօք փոխանցեց թէ՛ բրիտանական թերթերուն եւ թէ մարդասիրական խումբերուն: Վերջինները մասնաւոր կերպով անհամբեր էին ունենալու այդ կարգի լուրեր, որպէսզի կարենային նպաստի ձեռնարկներ կազմակերպել: Հիւպատոս Սթիվընզը մանրամասն տեղեկութիւններ կը փոխանցէր նւստորական ու մասնաւորաբար հայ գաղթականներուն մասին, որոնք կը խուժէին դէպի Կովկաս: Թուրք հորդաններուն վերաբերումը այդ քրիստոնէաներուն հանդէպ, գրեթէ ան, կը յատկանշուէր բացարձակ չափով մտահոգիչ պայմաններով, ցաւալի անգթութեամբ եւ շարք մը ստորնագարշ արարքներով: Ծ. Լոզըրը նշեց.

«... Կրնայինք մենք ամբողջ այս պաշտօնագիրը ուղարկել Պրն. Ընհիլըն Ուիլիքմսին, միեւնոյն առեւն տեղեկացնելով իրեն թէ կրնար ան հրատարակուիլ, եթէ անհրաժեշտ նկատուի...»:

Լորտ Ռոպըրթ Սեւըլը համաձայն գտնուեցաւ. «Այո, զայն անմիջապէս դրկեցէք»: Յետագայ պաշտօնագիրերով՝ Հիւպատոս Սթիվընզը կը տեղեկացնէր թէ՛ ամէն տեսակի հիւանդութիւններ տարածուած էին ջարդուած հայերու որբերուն մէջ: Մանուկները ա՛յնքան հիւծած էին որ անոնք կը նմանէին սուկի կմախքներու, քան՝ մարդկային էակներու⁽⁴⁸⁾: Գաղթականներէն շատեր տեղաւորուած էին Էջմիածին քաղաքին մէջ եւ անոր շուրջ, ուր ստիպուէր իրենց անհրաժեշտ հաստատել առանց պատասպարանի, քակելու մէջ եւ քաց տարածութիւններու վրայ, վանքին շրջակայքը: Էջմիածինէն եկած հետադիւրս կը տեղեկացնէին թէ 350-400 մահ տեղի կ'ունենար ամէն օր՝ չքառորութեան, սովի եւ համաճարակներու պատճառաւ: Ռուսական կառավարութիւնը կարենար գործարկել նուրիքեր էր ու վերջերս նիւթական օժանդակութիւն կը հասնէր նաեւ Բրիտանական Կղզիներէն եւ Միացեալ Նահանգներէն⁽⁴⁹⁾:

Այս տեսակի տեղեկություններում ամբողջ բովանդակությունը անշեղօրեն կը փոխանցուր էհնարըն Ուիլիսմսիս, ճշումով մը թէ՛ «տարակործին չկար» այս իրողությունները իր կողմէ «հրապարակուելուն» դէմ, եթէ կը փափաքէր ինք(50):

Հայկական ջարդերուն մասին մամուտական ակամատեսներու՝ Տեղակալ սպայ Սայիտ Ամմետ Մուխթար Պասաի եւ Տեղակալ Հասան Մասարուի երկու տեղեկագիրները դրկուներ էին Արտաքին Գործերու Նախարարութեան՝ Միջին Արևելքի մասնագետ Սըր Մարք Սայքսի կողմէ: Երկու տեղեկագիրներն ալ փոխանցուեցան Թագաւորին եւ Պատերազմական Դաճիճին: Առաջին ակամատեսը եղած էր Տրապիզոնի Զինուորական Ատեսանին մէկ անդամը: Հայերը դէպի երկրին ներքնամասերը տարագրելու մասին հրահանգները եկած էին Կոստանդուպոլսէ: Բայց «ես գիտի թէ տարագրութիւններ կը ճշանակէին ջարդեր»: Թէ՛ Տրապիզոնի եւ թէ Էրզրումի Հայ Եպիսկոպոսները սպաննուներ էին Կիւմիսիանայի մէջ: Քալկու ընդունակ բոլոր այրերը, 15-ական կամ 20-ական հոգիներ խուսբերով տարուկ էին քաղաքէն դուրս, նախապէս պատրաստուած փոսերու ներքը շարուեր, գնդակահարուեր եւ փոսերու մէջ նետուեր: Կիները եւ մանուկները դէպի Մուսուլ իրենց ճամբուն վրայ յարձակուածի ներթափուներ էին զինուած հրոսակախուսներու՝ «Ըժոթա»ներու (Չէթ-աւազակ) կողմէ, որոնք ամէնէն վայրագ բռնաբարքները կը գործէին: Զինուորական ուղեկիցները «բիտա հրահանգներ ունէին «Ըժոթա»ներուն չիջատելու»: Տրապիզոնի մէջ, երախաները դաշունահարուած, պարկերու մէջ դրուած էն ծով նետուած էին(51): Երկրորդ ակամատեսին, Տեղակալ Հասան Մասարուին տեղեկագիրը քստմնեցոցիչ նկարագրութիւն անը էր Պիթիսի, Սղերդի, Երզնկայի եւ Մամախաթունի մէջ ի գործ դրուած անգլոթիւններու: 1915-ի Օգոստոսին, Մուշի շրջակայքի դաշտերուն մէջ տեսեր էր ան մեծ թիւով հայերու դիակներ, մեծամասնութիւնը «ահատը կերպով անդամահատուած»: Արտաքին Գործերու Նախարարին Օգնական Տեղակալ Սըր Ռոնըլտ Կրեմըրը եւ Սըր Մարք Սայքսը խորհեցան թէ «պէտք էր հրատարակել» այդ տեղեկագիրները, բայց ոչ մէկ ակնարկութիւն պէտք էր ընել սպաներու ինքնութեան մասին, որովհետեւ անոնց ազգականները կրնային տուժել: Այս լուրերուն էր որ Ռուպըրթ Սեւըրը ակնարկէ 1916 Դեկտեմբերին, երբ ան յանկեալ տեղեկութիւններ տուա Համայնքներու Տան՝ «վտահեղի աղբիւրէ» մը ստացուած «ծրագրեալ» խժոժութիւններուն մասին(52):

Նմանապէս, հայոց դէմ վայրագութիւններու մասին՝ Սթոքհոլմի «ամենախոշոր» սրահին մէջ տեղի ունեցած բողոքի հաւաքոյթի մը հաղորդագրութիւնը, որ փոխանցուեր էր Բրիտանիոյ պատուիրակին կողմէ, դրկուած էր «Տճը Նիլըր Դարթի» Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Տեղեկատուութեան Բաժանմունքի անդամ Սթիֆըն Կեզլիին կողմէ: Սթիֆըն Կեզլիին էր նույնպէս, որ ձեռք էր բերեր գուիքերիական «Օրիշըն» Միջընէ Ապրիլի թիւին ցաւագիծօրէն վրոյնկեցոցիչ մէկ յօդուածէն օրինակ մը եւ անոր մէկ թարգմանութիւնը. Արտաքին Գործերու Նախարարութեան էր փոխանցուեր ան Զիրիիի մէջ Բրիտանիոյ Ընդհանուր Հիւպատոս Սըր Սեւըր Հերցըլթիին կողմէ, եւ սպա դրկուեր

էր «Պրն. Առնոյտ Թոյնպիին, Ուելինթըն Հաուս, Լոնտոն Պրայսի համար»: Նշելի է թէ Թոյնպիին այդ ծամանակ կ'աշխատէր Տեղեկատուութեան Բաժանմունքի Գաղտնի Սպասարկութեան Գրասենեակին մէջ, թրքական հարցերու վրայ(53): Սըր Սեւըր Հերցըլթը մատնանշէր էր թէ յօդուածը, ստորագրուած Հալէպի գերմանական «Ռէպալուլը» նախկին խոցոցի Դոկտ. Էտ. Կրեքըրի կողմէ, գրուած էր Զոհիքերիացի քաղաքացիի մը կողմէ որ «չէր վարանած իր անունը տալու»: Յօդուածագիրը կը պատասխանէր 28 Փետրուարի «Նոյը Կինըրըթորըր Թակ-պլաթ»ի մէկ թղթակիցին որ հարցուցեր էր «ո՞ր գտնելու է ճշմարտութիւնը»: Կրեքըր, որ կը պնդէր թէ եղած էր Հայկական հալածանքին մէկ ակամատեսը, անոր բոլոր փոկերուն մէջ, կը պատասխանէր թէ իրողութեանց նկատմամբ «ո՞չ մէկ տարակոյտ» կրնար ըլլալ ո՛րեւէ մտածող մարդու համար: Հակառակ Գերման փրոֆէսոր Դոկտ. Նիփակըի կողմէ եղած սարսափելի ամբաստանութիւններուն եւ հակառակ Գերման միսիոնարական թերթին «Ճոր Զոնընաուֆ-նկրու»ի մէջ հրատարակուած տեղեկագիրներուն, Գերմանիոյ կողմէ պաշտօնական ժխտում մը չէր երեցած: Եւ ատիկա այն պարզ պատճառով էր, կը պնդէր Կրեքըրը, թէ նոյնիմբ գերմանական կատակարութիւնը, իր Հիւպատոսներուն մանրամասն տեղեկագիրներուն մէջ ունէր ամէնէն վարկաբեկիչ վկայութիւնները: Այդ տեղեկագիրները պիտի չհրատարակուէին պատերազմի ընթացքին, որովհետեւ Գերմանո-թրքական «բարեկամութիւնը դժուար թէ օգտուէր անկէ»: Ոչ ալ նոր վկաներ կրնային գտնուիլ՝ Թուրքիայէն մասնակներ դրկուելու կամ այդ երկրէն հեռանալու մեծ խոտարութեանց պատճառով: Բայց, Կրեքըրը, որպէս ակամատես, պիտի անդրաջցներ Դոկտ. Նիփակըին յայտարարութիւնը, քանի որ երկրին ներսի կողմերը իր կատարած կարգ մը ճամբորդութիւններուն ընթացքին, տեսեր էր ինք նոյնիսկ անկի քան Դոկտ. Նիփակըն.

«Անկարելի պիտի ըլլար ինձի համար պատկերացնել, կամ ո՛րեւէ մէկուն համար՝ երեսակայե՛լ, ինչ տատապանք որ ես կրեցի ամբողջ տարի մը, երբ պէտք էր որ վկան ըլլայի՝ անկար, մահամերձի հոնդիսներուն՝ մտնող ազգի մը, որ այսպիսի ճակատագրի մը արժանի չէր: Նոյնիսկ ներկայիս, անպիսի տեսն մը, երբ այդ դէպքերը ջնջուած են նոր տպարարութիւններով, եւ գրեթէ կը բաղձամ երբեք տեսած ըլլալ Եփրատի մէջի հայ էակներու դիակները, Սուրիական տափաստանները, կամ լաւ՝ ինչպիսորոյս մայրերը եւ հեծկտացող մանուկները, երբ օրեր կը հաշուէի մինչև որ արտօնուեցայ ինքպ երկիր մը ուր մարդիկ ցմակ չեն չարչարուիր քացօթեայ, փողոցի մէջ: Եթէ, սակայն, իմ փորձառութիւններս ինձի կարելիութիւնը տան պայքարելու քարի դատի մը համար, այն ատեն՝ այդ փորձառութիւնները ի գոր չեմ ունեցած, պիտի մտածեմ ես»:

«Բացարձակապէս ոչ մէկ տարակոյտ» կայ թէ այդ սարսափները տեղի են ունեցած, արձանագրեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մնալուն Նեղակալ Լորտ Հարտիսկ օվ Քենգիլըթթը(54): Երբ Զինուորական Գաղտնի Սպասարկութեան Տնօրէնը, Զօրաբաժնի Զօրավար Սըր Եոնը Մրլտոնն

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հարցոց թէ Դոկտ. Կրեթըրի յօդուածը կրնա՞ր հրատարակուիլ Պատերազմական Նախարարութեան Էմ. Այ. 7.4-ին կողմէ լոյս ընծայուած Արտասահմանեան Մամուլի Կապոյտ Ամփոփումին մէջ, Հարտինկը պատասխանեց թէ ո՞րեւ առարկային չկար հայերու դէմ վերջերս գործադրուած վայրագութիւններուն համար «Գերման պաշտօնեաներուն պատասխանատուութիւնը» հրապարակելու մասին⁽⁵⁵⁾:

Կարծէ ճշել թէ Հարտինկը կը մատնանշէր, տարօրինակօրէն, ոչ թէ թուրքերուն, այլ գերմանացիներուն պատասխանատուութիւնը: Առանց այս վերջիններուն մեղակցութեան իրական ապացոյցը ունենալու, ան որոշապէս կը շարժապատեմէր Գերմանիոյ մեղակցութիւնը եւ ջանք կ'ընէր վարկաբեկել զայն: Ի վերջոյ, Գերմանիան էր եւ ոչ թէ Թուրքիան՝ Բրիտանիոյ գլխատը թշնամին, պատերազմին մէջ եւ անկէ առաջ՝ մեկ սպառնալիքը իր քաղաքական եւ տնտեսական դիրքին: Նպատակայարմար էր, հետեւաբար, անուագն շեշտել Գերմանիոյ բարոյական պատասխանատուութիւնը: Ինչպէս ակնարկուեցաւ վերը, Կրեյլը և Էսքրոյթը կ'ենթադրէին թէ Գերմանիան, Թուրքիոյ տերը, կրնար ջարդերը կեցուցած ըլլալ, եթէ փափաքէր⁽⁵⁶⁾: «Թարմզը» եւս Գերմանիոյ դերին անորոշարձաւ երկու առաջնորդող յօդուածներով, բացի լուրեր հրատարակելէ հետեւեալ տեսակի նսեմացոցիչ խորագիրներով. «Մահուան Շախի՞ Փորը Ասիոյ մէջ. Գերմանական Անգամտութիւն» եւ «Գերմանական Օգնութիւն Ուրիշ ու Մահանկցութիւն Հայկական Ջարդերուն»: Խմբագրականներէն մէկուն մէջ շեշտեց ան թէ հայերը բնաջնջելու փորձին «վերջնական լանցանքը» պէտք է որ մնար Գերմանիոյ վրայ, որովհետեւ, Պերլինէն մէկ քառ կեցուցած պիտի ըլլար «ուրիշ գինարորդը»: Միւս յօդուածին մէջ հասկացոց ան թէ Գերմանիան «ջարդ կը թողարտէ»⁽⁵⁷⁾:

Գերմանական Արտաքին Գործերու Նախարարութեան վաւերաթղթերը կարողացած ըլլալով, Ուրիշ Թրումփընըրը եզրակացուցած է թէ Գերմանիան «ոչ դրոյնց ոչ ալ յօծարութեամբ ընդունեց» Օսմանեան հայերուն հալածանքը պատերազմի ընթացքին: Բայց եւ այնպէս, պատերազմի պայմաններուն տակ, ան յերբան կենսական կը նկատէր ան՝ թրքական բանակները պատերազմի դաշտին վրայ պահելը՝ որ չէր ուզեր Բարձրագոյն Դրան թշնամեցնել հանդիպելու վտանգին ենթարկուիլ: Միւս կողմէ, վերջինս կորովի եւ ազդու կերպով ընդդիմացաւ Օսմանեան Կայսրութեան ներքին հարցերուն միջամտիլ ըլլալու գերմանական փորձերուն⁽⁵⁸⁾:

Բրիտանիոյ մէջ, յստակ է թէ հայկական ջարդերը ազատօրէն օգտագործուեցան կառավարութեան կողմէ, վարկաբեկելու համար Թուրքիան ո՞րչօղակի ու Գերմանիան՝ անուղղակի կերպով: Օրուան իշխանութիւններուն նպատակը եղաւ պատերազմական ճիգը խթանել երկրին մէջ եւ Կայսրութեան մամուլական հպատակներուն մօտ՝ զինուորական պարտութեան մատնելու համար Կեդրոնի պետութիւնները եւ մասնատրաբար Գերմանիան: Ջարդերը նաեւ օգտագործուեցան սիրաշահելու համար չէզոք երկիրներուն հանրային կարծիքը եւ զայն նեղու պահելու Բրիտանիոյ թշնամներէն:

ԱՄՅԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋՈՑ՝ ՀԱԿԱԶԴԵԼՈՒ ԿԱՅՍԵՐԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԸ ՄՂԵԼՈՒ ԼԻՂԱԳՐԱՆՔՆԵՐՈՒՄ

Պատերազմի վերջին տարիներուն, Թուրքիոյ կողմէ գործադրուած հայկական վայրագութիւնները, Հայաստանի ազատագրումին համար Դաշնակիցներու յայտարարութիւններուն հետ միասին, Բրիտանական կառավարութեան կողմէ յաջողապէս օգտագործուեցան նաեւ հակազդելու՝ ծաւալող այն մեղադրանքներուն՝ թէ Բրիտանիան կայսերապաշտական պատերազմ մը կը մղէր, հողային կցումներու նպատակով:

1917-ի կիսուն, թէ՛ Իտալիան եւ թէ Ֆրանսան սպառած էին եւ պատերազմէն յոգնած: Բրիտանիոյ մէջ աճող տարակոյս մը կար թէ արդեօք կարելի՞ էր զինուորական յաղթանակ մը: Մինչ պատերազմը կը շարունակուէր, մարդիկ հարց կու տային թէ արդարացի՞ էին իրենցմէ պահանջուած զոհողութիւնները: Երանիքն օվ Տեմոզրաթիք Գընթորը (Թողովրդավարական Հակակշիռի Միութիւնը), առաջին անգամն ըլլալով, հետզհետէ դարձաւ կառավարութեան կողմէ հաշտի անուելիք ոյժ մը⁽⁵⁹⁾: Մասօք էր թէ Միացեալ Նահանգները բանակցուած խաղաղութեան համաձայնութիւն մը ջատագովել էր միշտ: Իսկ Մարտի Իուսական Յեղափոխութեամբ, «ոչ հողային կցումներ եւ ոչ վնասուց հատուցում»ի սկզբունքը դարձաւ ընթացիկ նորոյժ մը: Արդէն կասկածներ կային թէ խաղաղութեան համաձայնութիւնները ծրագրած էին Թրքական Կայսրութեան բաժանումը իրենց միջեւ երեսփոխան Հ. Պ. Լիզը ուղղակի հարցուցեր էր Արտաքին Գործերու Նախարար Պալֆուրին թէ ամբողջ Փոքր Ասիան պիտի ի՞րապէս «կըտրատուէր»: Համայնքներու Տան մէջ, խաղաղաւոր փորձամասնութիւնը առաջարկեց խաղաղութեան նախնական բանակցութիւններ պահանջող բանաձև մը, պայմանաւ որ կարելի ըլլար Պելճիբայի անկախութեան ու վերականգնումին եւ «տրիշ գրաւուած երկրամասերու պարպումին» նկատմամբ զոհացոցիչ կրաշիբներ ձեռք ձգել⁽⁶⁰⁾: Բայց Բրիտանիան «կը մտադրէր կաշիչ» թէ՛ Միացեալեւորին եւ թէ՛ Պաղեստինին, ինչպէս Պատերազմական Դաճիճին մէկ անգամը մատնանշեց⁽⁶¹⁾: Բրիտանիոյ պետական մարդիկը, հետեւաբար, պէտք էր որ յօրինէին պատերազմի նպատակներ, որոնք ցոյց տային թէ բրիտանական քաղաքականութիւնը հիմնուած չէր կայսերապաշտական ընչաքաղցութեան վրայ: Իուսական կանչը՝ առանց հողային կցումներու խաղաղութեան համաձայնութեան մը եւ ինքնորոշման վրայ հիմնուած, Բրիտանիոյ պետական մարդոց հայրապետ Օսմանեան Կայսրութեան ոչ-թրքական շրջաններուն ձեռքարեալ անդամատուները արդարացնող պատրաստի բանաձև մը: Ինքնօրոյ ման սկզբունքը զօրաւոր հրապոյր մը ունէր թէ՛ Բրիտանիոյ քաղաքական հասիւն եւ թէ Միացեալ Նահանգներու մէջ Նախագահ Ուիլսոնին համար⁽⁶²⁾: Այնպէս, Բրիտանիոյ առաջնորդները ուժեղ կերպով շեշտուեցին թրքական լոյս կառավարածները եւ հայերու տառապանքը եւ այդպիսի յայտարարութիւններով տուին զաղափարապաշտական հոգ մը իրենց պատերազմին: Պէտք էր որ

Բրիտանիան երևար, Միջին Արևելքի մէջ, անթողարկելիօրէն կցուններու ձգտող պետութիւն մը իբրև:

Վարպետօրէն ճարտար էր Պալֆորին պատասխանը՝ պատերազմի սկիզբէն ի վեր գրաւուած երկրամասերուն «պարպումը» պահանջող խաղաղասերներն առաջարկուած բանաձեւին դէմ: Մեղադրեց ան բանաձեւը առաջարկողն ու երկրորդողը՝ մեկնաբանութեան ծայրայեղ նեղմտութիւն վերագրելով անոնց: Հետաքրքրութեան չկա՞ր թրքական Կայսրութեան այն տարրերուն նկատմամբ, որոնք տառապէր էին ամենէն բիրտ եւ քարքարոս բռնապետութեան կրունկին տակ: Կատարուած շտապ ճիշտութեան հարց մը պիտի ըլլար՝ եթէ Հայաստանը դրուէր նորէն թրքական իշխանութեան տակ: Կառավարութիւնը, պնդեց ան, չէր ուզեր քայքայել որևէ իրապէս թրքական համայնք. քայց խաղաղասերները պէտք չէր որ ամբողջովին անտեսէին նպատակներն մէկը, որուն պէտք էին ձգտիլ — կարելիութիւնը, պարտականութիւնը՝ թրքական իշխանութեանն զերծ պահելու այն ժողովուրդները, որոնք թուրք չէին, եւ որոնց զարգացումը խափանուէր էր թուրքերու կողմէ: «Կայսերապաշտական ի՞նչ կար» հարցոց ան՝ «Հայաստանը թուրքիայէն ազատուած տեսնելու փափաքին մէջ»⁽⁶³⁾: Պալֆորը, իր յայտարարութեան մէջ, անդրադարձած էր նաև Լեհաստանի եւ ուրիշ ոչ-թրքական երկրամասերու ազատագրումին, քայց «Հայաստանի՝ աղքատութեամբ իր արտախալտութիւնը՝ մասնաւորապէս հաշտարկուած խօսք մըն էր՝ կրկնաթիւնեան սանդուղիէն դրժմով»: Վարչապետը, Լոյտ Շորը, ըլլալու էր ակնի՛ յուզաբաթա եւ հոնետրական. «Ձաղափարապաշտական հոգի» մը կը փչէր Ռուսիայէն: Գաղափարապաշտութեան մէջ պէտք էր որ մըցէր ան թէ՛ Ռուսերուն եւ թէ՛ Նախագահ Ռիլլանցին հետ⁽⁶⁴⁾: Համայնքներու Տան մէջ խօսելու ատեն 1917 Դեկտեմբերին, Լոյտ Շորը յարմար տեսա կրկնել մէկ հատուածը այն յայտարարութեան, զոր Միջագետքի եւ Հայաստանի մասին ջրեր էր ինք Վլադկոյի մէջ, 1917 Յունիս 29-ին: Այն ատեն ըսեք էր թէ ինչ որ պիտի վիճակուէր Միջագետքին, պէտք էր ձգել Խաղաղութեան Վեհաժողովին, քայց քան մը կար որ «երբեք» պիտի չպատահէր: Միջագետքը «երբեք պիտի չվերադարձուէր խամրեցնող բռնապետութեանը թուրքին» որ անհատարարիմ էր գտնուէր իր խտտումին: Այդ խմանակալութիւնը պէտք էր յանձնել վեհաժողովին կողմէ՛ ընտրուած անելի ձեռնհաս եւ անելի արդարադատ ձեռքերու: Այդ նոյն նկատողութիւնը կը վերադարձուէր նաև Հայաստանին՝ «ամենդէնքու արհմեղով թրքուած երկրին, որ ջարդի էր ենթարկուէր այ՛ն մարդոց կողմէ, որոնք պարտաւորուած էին պաշտպանել զայն»: Լոյտ Շորը յետոյ շարունակեց մերժել այն տեսակետը թէ՛ զինուորական ուժով գրաւուած ո՛րևէ հողամաս, ո՛ր կողմին ալ պատկանէր, պէտք էր որ վերադարձուէր սկզբնական տիրոջ: «Էը թելադրուէ՛ր ուրեմն», հարցոց ան «որ Հայերուն, որոնք ենթարկուէր էին սարսափի եւ ջարդի», ըսէր Բրիտանիան, «միջազգային քարոյականութեան սիրով... ե՛ր գաղտք»⁽⁶⁵⁾:

Այսպէս ուրեմն, իբրև օրինակ տալով ազատագրումը Հայաստանի, ամալացած երկիրի մը, ուր Բրիտանիան որևէ հողային շահագրգռութիւն չունէր, ու գողկելով զայն ազատագրումին հետ ռազմագիտականօրէն կարելոյ, քարիւղով

հարուստ եւ քերթի Միջագետքին, ուր Բրիտանիան ունէ՛ր ինքնուրոյն յստակ ձգտումներ, Բրիտանիոյ առաջնորդները կրցան հարցադիրները շփոթեցնել, լոկեցնել այն քննադատները որոնք զիրենք կ'ամբաստանէին թէ կայսերապաշտական պատերազմ մը կը մղէին, եւ կրցան նոյնիսկ գաղափարապաշտութեան ու մարդասիրութեան գունատրում տալ իրենց նպատակներուն:

1915-Ի ՀԱՆԱԽՆԱՔՆԵՐԸ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ ԷՆԻ

Պատերազմի ընթացքին, Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը իրաւացիօրէն աշխատեցաւ ցոյց տալ թէ թուրք իշխանութեանց կողմէ հայերուն դէմ գործադրուած միջոցառումները շատ անելի հոնու գացին՝ քան զինուորական պահանջները կրնային արդարացնել: Նախարարութիւնը հիւրընկալեց նաև այն ամբաստանութիւնը թէ Բրիտանիան ալ յանցատու էր՝ հայոց մէջ զրգռում ստեղծելուն համար:

1915-ին, Կիլիկիայի (Թեհրան) թրքական Դեսպանատունը յայտարարութիւն մըն էր հրապարակ հաներ, ամբաստանելով թէ հայերը պատերազմի սկիզբէն իսկ օգնէր էին «Ռուսերուն, որպէսզի գործադրէին անոնք իրենց ծրագիրները»: Հայկական խափանարար շարժումին վերջ մը տալու համար, Օսմանեան կառավարութիւնը «տախտներ» էր սահմանամերձ վայրերու Հայերը տեղափոխել երկրին ներսի մասերը: Ուաշինկիցի մէջ, Գերմանիոյ դեսպանն ալ նոյն ձեւով բնորոշեց հայերուն հանդէպ թրքական քաղաքականութիւնը, իբրև պատերազմական անհրաժեշտ միջոցառում մը: Չէզոք երկրի մը, Տանհիմարքայի մէջ հրատարակուող «Էւս Փարթի Էմիպիսիէն» խմբագրուող «Բրիտանիան՝ ապստամբ Հայերուն դէմ խիստ փոխ-վրէժին համար թուրքիոյ: «Բրիտանիան դատադրութիւն մը կազմակերպելու վրայ էր, եւ ապստամբութիւն մը պիտի սկսէր՝ անմիջապէս որ Դաշակիցիները Տարտանէլէն անցնէին»: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը հոշակեց Ռիֆաթը «տխրահոշակ» խառնակիչ մը, որուն յայտարարութիւնը «տուտ» մըն էր, եւ Ռէխբըրէն խնդրեց ներքում մը հրատարակել⁽⁶⁶⁾: Բայց թրքական կառավարութեան «տուտի» պաշտօնական պաշտպանութիւնը՝ Ամիրլիեան դեսպանին կողմէ ներկայացուած հայկական ջարդերու մեղադրանքներուն դէմ, «Երի Շորք Սան»ի համաձայն եղաւ 1916 Փետրուարին, հետեւեալ խորագրիին տակ.

«Թուրքերը հիմա կ'ընդունին թէ հայեր պահանջեցին: «Յաւայի չտփփ զանցութիւններ» կը խտտողանալին-Պատասխանատուութիւնը կը վերադրուի Դաշակիցիներուն»:

«Սանը» տուա թրքական կառավարութեան յայտարարութիւնը, որ արխանուէրութեան պատասխանատուութիւնը կը դնէր հայերու յեղափոխական գործունէութեան վրայ եւ կը պնդէր թէ հայերը դրդուած էին բրիտանական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւններուն կողմէ: Յայտարարութեան համաձայն, հայերուն հետաքրքրումը որոշ շրջաններէն դէպի ուրիշ շրջաններ «զինուորական հրամայական անհրաժեշտութեան պարտադրուած» միջոցառում մըն էր:

թուրք կառավարության կողմէ հայերուն դէմ բռնադատական միջոցներ չէին առնուած *«Մինչև Յունիս, 1915»*, երբ անոնք արդէն Վանի եւ ուրիշ զինուորական գօտիներու մէջ զէնք էին վերցուցեր: Կատարուածը՝ հայերուն կողմէ թշնամիին օգնել *«ետքն»* էր⁽⁶⁷⁾:

Կ'արժէ մատնանշել թէ՛ թրքական կառավարութեան ակնարկութիւնը նախքան *«Յունիս 1915»*⁽⁶⁸⁾ բռնադատական միջոցներու բացակայութեան, ցոյց կու տայ ժամանակի անջրպետ մը: Ինչպէս որ վերը տեսնուեցաւ, ռուս դեսպանը այդ ջարդերուն մասին Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեղեկացուցեր էր Ապրիլ 27-ին: Ուրեմն, արդեօ՞ք պարագան այն էր որ պատժական միջոցները յանցագործութենէն շատ անկի առաջ ձեռք առնուեր էին եւ թէ՛ որպէս հետեանք, Հայերը ստիպուեր էին մի քանի տեղերու մէջ ինքնապաշտպանութեան դիմել:

Ռեխիթի միջոցաւ հրապարակուած եւ չէզոք երկիրներ (ներառեալ Միացեալ Նահանգներ) հետագրուած թրքական ամբաստանութեանց հերքումէն զատ, Կորլը Վատիկանի Բրիտանիոյ Պատուիրակին հարցուցեր էր թէ փափաքելի կը նկատէ՞ր քրիտանական կառավարութեան կողմէ *«ամենէն պաշտօնակալ»* հաւաստիացումները տալ թէ կառավարութիւնը *«երբեք»* թուրքերու դէմ որեւէ հայկական ապստամբութիւն չէր դրոշմ կամ քաջալերած: Ասիկա պատասխանն էր Պատուիրակին այն տեղեկութեան թէ, ջարդերը կեցնելու համար Վատիկանի 1915 Յուլիսէն ի վեր կատարած ջանքերը՝ Օսմանեան կառավարութեան մօտ, մնացել էին անհետեանք: 1915 Սեպտեմբեր 10-ին, նոյնինքն Պապը ինքնագիր նամակ մը ուղղուր էր Սուլթանին, քայք պատասխան չէր տտացուած⁽⁶⁹⁾:

Փաստերու վրայ հիմնուած հմուտ պատճառաբանութեամբ մը, Պրայը եւ Թոյնպին կէտ առ կէտ հերքեցին թրքական ամբաստանութիւնները *«Կապոյտ Գիրք»*ին համար իրենց գրած Հայոց Պատմութեան *«Ամփոփում»*ին մէջ: Անոնք մատնանշեցին թէ Կովկասի մէջ կազմակերպուած հայ կամաւորները, ընդհանրապէս ոչ թէ թրքաբնակ հայեր, այլ՝ առանկարար ռուսահայեր էին — Իրուական Կայսրութեան քաղաքացիներ: Ատկէ զատ, անոնք շեշտեցին թէ Վանի մէջ կազմակերպուած ապստամբութիւն չկար: Հայերը իրենց շրջանը պաշտպանել էին անոր պաշարուելէն եւ թրքական զօրքերու կողմէ յարձակումի ենթարկուելէն: Ետք միայն: Իրուական Արտաքին Գործերու Նախարար Սազոնովը, նոյնպէս, այդ տեսակէտը կը բաժնէր եւ *«ոչ մէկ տարակոյշ»* ուներ այդ մասին: 1915-ի Մայիսի սկիզբը, փաստարկեց ան թէ՛ հայերուն համար *«ամենամատ»* պիտի ըլլար թիրտ եւ թուրք զերակելու ուժերուն դէմ ապստամբութեան մը սկսիլ՝ նախքան ռուսական զօրքերուն հասնիլը: Ատկէ զատ, Պրայը եւ Թոյնպին անդրադարձան տարագրութեանց ծրագրումի միտքեան եւ անոնց գործադրումին հիմնական համանմանութեան փաստին ու եզրակացուցին թէ *«պատերազմը պարզապէս առիթ մըն էր եւ ոչ թէ պատճառ մը»*, եւ թէ՛ տարագրութեանց ծրագիրը անխուսափելիօրէն ծնէր էր Թրքական կառավարութեան *«քողարկականութենէն»*⁽⁷⁰⁾:

Ամէն պարագայի, ոչ որ պիտի առարկէր *«հակամիջոցներու»* անհրաժեշտութեան մասին՝ որպէս պատասխան անհատներու կամ նոյնիսկ որոշ խումբերու *«սադրանքներուն»*⁽⁷¹⁾, եթէ անոնք հիմնադրուած ըլլային: Բայց, զինուորական նկատումներ չեն կրնար երբեք արդարացնել *զանգուածային տարողութեամբ տարագրութիւններ եւ տառապանք:* Ատկէ զատ, կը թուի թէ 1915-ի զինուորական նկատումները պարզապէս պատրուակե էին էսպէս քաղաքական որոշումներու, որոնց նպատակն էր ցեղին *«մաքրագործումը»*: Թրքական կառավարութեան արարքները քնորոշող այս մէկ բառը՝ Ուինսթըն Չըչիլի կողմէ երեք անգամ գործածուած է մէկ էջի վրայ⁽⁷²⁾: Չորրորդ հաճակի Հրամանատար նոյնինքն Մեմալ Փաշան՝ մոլեգնած էր որ տարագիրները, փոխանակ Կեդրոնական Անաթոլիայի մէջ քնակեցնելու, դրկուեր էին հետադարձ Միջագետք, այսպիսով արգելք ըլլալով Օսմանեան զօրագունդերուն ազատ շարժումին⁽⁷³⁾: Գերման դեսպան Հանգ Ֆոն Վանկընհայնը 1915 Յունիսին տեղեկագրեց քաջայայտ այլեւս՝ թէ *«տարագրութիւնները հիմնուած չէին միայն զինուորական նկատումներու վրայ»*: Յուլիսին՝ համոզուած էր ան թէ Բարձրագոյն Դուռը *«իրապէս»* կը փորձէր Թրքական Կայսրութեան մէջ *«Հայ ցեղը»* քնաջնջել: 1915 Օգոստոս 10-ին, Էնվիլըրը ըստ էր Դոկտ. Մոհամեմ Լեփախուսին թէ Բարձրագոյն Դուռը վճռած էր *«հիմա վերջ մը տալ Հայերուն»*: Աեկի առաջ, 1915 Մայիսին, Հիւպատոս Շոյպլըր-Ռիխթըրը հետագրեր էր Էրզրումէն՝ առանց ուտելիքի քաղաքէն դուրս քնակող հազարաւոր կիներուն եւ մանուկներուն *«ամբիմատ»* արտաքսումներուն եւ *«սարսափելի»* թշուառութեան մասին⁽⁷⁴⁾: Ընտանիքներու բաժանումը, կիներու եւ մանուկներու վրայ ի գործ դրուած չարչարանքը եւ զանգուածային քնաջնջումի փորձը, անկասկած, չունէին իմաստ իբրեւ *«զինուորական»* միջոցառումներ: Այս բոլոր արարքներուն ետին եղող քաղաքականութիւնը՝ պատմաբանի մը կողմէ պիտի քնորոշուեր իբրեւ *«կենսաքանակական ցեղասպանութիւն»*⁽⁷⁵⁾: Ուրիշ մը զայն պիտի մատնանշէր իբրեւ *«դասական պարզութեամբ ցեղասպանութեան»* օրինակ մը, որ կը լուծէր Խրդի-Ռայարոյց փոքրամասնութիւն եղող ժողովուրդի մը քաղաքական կենտոն հարցը՝ քնաջնջելով նոյնինքն ժողովուրդը⁽⁷⁶⁾:

1915-ին, Լորտ Բոպլըթը՝ Սաւըր բազմիցս կրկնեց Համայնքներու Տան մէջ թէ ռճիրները կանխամտածուած էին եւ ոչ մէկ աղբրանք կար: Ո՛չ ապստամբութիւն կար եւ ոչ ալ խռովարարութիւն: Միացեալ Նահանգներուն մէջ ակնարկութիւն եղեր էր թէ քրիտանացի գործակալներ որդեր էին հայերը ապստամբութեան: Համայնքներու Տանը մէջ հաւաստիացուց ան թէ այդպէս չէր: Կոյնիսկ եթէ աղբրանք եղած ըլլար, կարելի չէր չքմեղացնել, կամ նոյնիսկ մեղմագցնել գործածած ռճիրները: Անոնք դիտումնատու արարքներ էին *«ոչ թէ ապստամբութիւն պատժելու, այլ հայ ցեղը քնաջնջելու»*⁽⁷⁷⁾:

ԲՐԻՏԱՆԻԱՆ ԵՒ ԸԼՊԷԼ ՄՈՒՍՍՍ

Արդարեւ, Բրիտանիոյ զինուորական իշխանութիւնները, 1915 ի. հաստատուէն ու տեսքաբ մերժեցին զէնքեր եւ զինավարժութիւն տրամադրել պիտուր եւ մասնադարաբար Միացեալ Նահանգներու հայ կամաւորներուն թի

Պատերազմական Նախարար Քիչընըըը եւ թէ Ջինուորական Խորհուրդը *«անվարժ եւ անզնւ»* անկանոն զինուորներու օգտագործումը *«խրազործելի»* ծրագիր մը չկատարեցին⁽⁷⁸⁾: Երբ Եգիպտոսի հայ համայնքը իմացա թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած զանգուածային տարագրութիւններուն մասին՝ Հալէպի Բտալական Հիւպատոսին եւ Կիլիկիոյ ամերիկացի միսիոնարներուն անձնական նկարագրութիւններուն միջոցաւ, գրեց ան Եգիպտոսի մէջ Բրիտանական բանակներու Ընդհանուր Հրամանատար՝ Ջորաբանակի Ջորավար Սըր Շոն Մէքսուելին եւ իմացուց իր բոլոր զգացումները թէ ժամանակը եկած էր վտանգի մէջ եղող իր եղբայրներուն օգնութեան փութալու, եւ թէ՛ իրենց կողմէն պարզապէս ոճրային արարք պիտի ըլլային անի երկար սպասելու ու ձգձգումը: Եգիպտոսի կամաւորներուն պիտի միանային Ամերիկայի, Պուլկարիոյ, Ռուսներու եւ Յունաստանի հայ զաղութներէն կամաւորներ: Բայց անոնք կը խնդրէին բրիտանական կառավարութեան գործնական աջակցութիւնը: Անոնք շեշտեցին թէ Կիլիկիոյ մէջ ցամաքաբանում մը կրնար նաեւ օգնել Դաշնակիցներու ճիգին: Ցամաքաբանումը կրնար բոլորովին անջատել Սուրիան, Միջագետքը եւ Արաբիան ու կրնար թրքական կառավարութիւնը զրկել զինուորական ուժերու իր կարելու աղբիւրներէն⁽⁷⁹⁾: Քիչընը, Հայ Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէին պատգամաւորութիւն մը, Գահիրէի մէջ Ջորավար Մէքսուելին այցելելով, անձնապէս դիմեց օգնութեան: Իրենք ամէն օր կը ստանային ամենէն անարեկիչ լուրերը Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցող շարժումներուն եւ տարագրութիւններուն ու չէին կրնար մնալ *«անտարբեր եւ անգործօն»*: Իրենք դժուարութիւն պիտի չունենային տիրելու Տարուսեան, Անդիստարուսեան եւ Ամանուսեան լեռներուն, մանաւանդ այժմ՝ երբ թուրքերը ամբողջովին զբաղած էին Ռուսերով, Կովկասեան ճակատին վրայ, եւ Անկլո-Ֆրանսացիներով՝ Կէլիբոյի մէջ: Բայց իրենք կարիքն ունէին Բրիտանական կառավարութեան վերաբացումին, տրամադրելի գէներներուն, Կիպրոսի մէջ համախմբուելու արտօնութեան, փոխադրութեան օգնութեան եւ Դաշնակիցներէն տրամադրուած զինեալ փոքր ուժի մը: Պէտք էր որ շարժումը ըլլար բրիտանական զինուորական իշխանութեանց առաջնորդութեան տակ: Պուէնոս Այլթսի մէջ, 300 Հայ կամաւորներ դիմեցին Բրիտանիոյ Ընդհանուր-Հիւպատոսին եւ հաամութիւն խնդրեցին որ ընդունուին՝ իրեն թուրքիոյ մէջ գործող բրիտանական եւ ֆրանսական զօրքներուն հետ միասին կողող զօրամասեր⁽⁸⁰⁾:

Կրէյը եւ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, սակայն, մամնետականներու զգացումները նկատի առնելով, մերժեցին Եգիպտոսը իրեն հայ կամաւորներու խարխիս գործածելու խնդրանքը: Ատկէ գտա, ամէն անգամ որ պիտուի հայ կամաւորներուն կողմէ թուրքիոյ իրենց հայրենակիցներուն օգնելու առաջարկները փոխանցուէին Պատերազմական Նախարարութեան, Ջինուորական Խորհուրդին պատասխանը կ'ըլլար կտրուկ մերժում, անփոփոխ կերպով: Խորհուրդը հակառակ էր Կիլիկիոյ մէջ ցամաքաբանումի մը, եւ ապաստարութեան մը համար՝ հայ զինակներու օգտագործումին⁽⁸¹⁾: Ջինուորական Խորհուրդը պնդեց թէ՛ աշխարհագրական, ռազմական եւ այլ պատճառներ՝ Դաշնակից բանակներուն համար անկարելի պիտի ընէին օգնութիւն տալը⁽⁸²⁾: Կը

կարծուր թէ հայկական կամաւորական ոյժ մը օգտակար չ'ըլլար Բրիտանիոյ պատերազմական ճիգին:

Պատերազմի ամբողջ տևողութեան ընթացքին եւ մասնաւորաբար առաջին տարիներուն, կը թուի թէ Պատերազմական Նախարարութիւնը համակուած էր Արևմտեան ճակատի սեւեռուն զաղափարովը: Ան միշտ աւարակեց Արևելքի մէջ ճոր ճակատներու բացումին: Թէ Ընդհանուր Սպայակոյտը երկրին մէջ եւ թէ Բրիտանական Բարձր Հրամանատարութիւնը Ֆրանսայի մէջ, այն անսակելոյ պաշտպանեցին թէ պատերազմը կրնար շահուիլ միայն Արևմտեան ճակատին վրայ եւ թէ պէտք էր որ Կիպրոսեան զինուորական բոլոր միջոցները հոն կեդրոնանային, քացի այն պարագայէն երբ անհրաժեշտ դատարար Սուլէյման Զրանցքին նման կայսերական շահերու պաշտպանումը⁽⁸³⁾: Կը թուի թէ առաջարկուած ճոր ճակատ մը՝ անվարժ, անկանոն զօրագունդի մը կ'ստանձնէր հարցէ դուրս էր: Եւ սակայն, Ջորավար Սըր Շոն Մէքսուելը, ոչ շփման մէջ էր Եգիպտոսի հայ համայնքին հետ, կը թուի թէ համամիտ չեղաւ Լոնտոնի Պատերազմական Նախարարութեան կարծի հայեացքին: Քիչընը-ինն հետազոյեց ան յստակ խօսքերով. *«Պէտք է ամէն բան ընել, կարծեմ, օգնելու հայկական շարժումին»*⁽⁸⁴⁾: Բայց իրենք եղաւ առանձին ձայն մը միայն: Թէ՛ Պատերազմական Նախարարութիւնը եւ թէ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը կը հաստատային թէ Կիլիկիոյ մէջ հայկական շարժում մը կրնար պատճառ ըլլալ բարդութիւններու եւ յանկալ պարտաւորութիւններու: Այսպէս, որեմն, սպիտակ հայկական համայնքներուն ետանդն ու խանդավառութիւնը՝ պատերազմական մեծ ճիգին մասնակցելու եւ թուրքիոյ իրենց հայրենակիցները փրկելու՝ մնացին ապարդիւն: Եթէ չաջողէր ցամաքաբանումը Կիլիկիոյ մէջ, կրնար ան թեթևացնել թրքական ճնշումը Կէլիբոյի մէջ միարժուած Դաշնակիցներուն վրայ:

1915 Սեպտեմբեր 7-ին, Սուրիական ծովեզրիքի Ֆրանսացի ծովակալը հետազոյեց Կիպրոսի Բարձր Կուսակալին թէ՛ 8000 Հայեր *«քաջաբար»* կը կոտլէին թուրքերու դէմ, Անտիոքի ծոցին մօտ, Շէպէլ Մուսայի մէջ: Իրենց խնդրանքին ընդառաջելով Ծովակալը ռազմաժողով եւ պարէն հաշտայթեր էր, քայց անոնք իրենց 5000 ծերերուն, կիներուն եւ մանուկներուն Կիպրոս փոխադրութիւնը խնդրել էին: Ծովակալը Կիպրոսի Բարձր Կուսակալին հարցալ թէ ի՞նչ պէտք էր պատասխանել: Այս վերջինը խորհեցաւ թէ *«գրեթէ անկարելի»* էր զանոնք ընդունիլ: Բնակութեան շատ սամմանափակ շարմարութիւն կար կողմին վրայ եւ քաղաքակաճօրէն փափաքելի չէր: Ջորավար Մէքսուելը, սակայն, Պատերազմական Նախարարէն խնդրեց ամէն բան ընել շարժումին օգնելու: Եթէ Կիպրոս կամ Հոտտոս անոնց կիները եւ մանուկները ստն ի, Հասիքը կրնային *«Տարտանելէն կարենոր շնորհի մը»* պատճառ ըլլալ: Մեքսուելը խորհուրդ տուա ճնշում բանեցնել Կիպրոսի վրայ: Կրէյը, սակայն, համամիտ չեղաւ մամնետական համայնքներ ունեցող Եգիպտոսի կամ Կիպրոսի մը ին դունելու այդ զաղթականները: Կառավարութիւնը *«չի կրնար համոզուելու զաղթականները ընդունելու այդ երկիրներէն որքէն մէկուն մը»* բառ Կրէյը Փարիզի Դեսպան Պերթիին, իր *«տեղադրական»* հետապիտին մը: Նորմալապէս

Մովակայն էր որ յանձն առեր էր այդ գաղթականները ցամաք հանել, և հետևաբար

«... Ֆրանսական Կառավարության կը մնար կարգադրել՝ կա՛մ անոնց ստժամայ կեցութիւնը Հոռոտսի մէջ կա՛մ անոնց փոխադրութիւնը Ալեքրիա»⁽⁸⁵⁾;

Եւ սակայն, Կրէյի հեռագիրը ուշացաւ, և Ֆրանսացի Մովակայը Եզիպտոս ցամաքահանէն 5000 հայ գաղթականները: Եզիպտական իշխանութիւնները ստիպուեցան անոնց բնակութեան համար առժամայ կարգադրութիւններ ընել Փորթ Սայտի մէջ: «Անոնք ծանր բեռ մըն են», Բարձր Կուսակալ Սըր Հենրի Մզմեհընը հաղորդեց Աղեքսանդրիայէն: Կրէյը չյուսահատեցաւ: Ան Պերթիին հրահանգեց որ Ֆրանսական կառավարութեան պնդէր գաղթականներու փոխադրումը *բուրիշ տեղ՝ կարելի փութով*: Մի քանի շաբաթ ետք, Եզիպտոսի Ֆրանսական զինուորական գործակալին կողմէ զինուորագրուեցան անոնք «Էլէիբրոյի մէջ ծառայութեան համար»⁽⁸⁶⁾:

Այսպէս ուրեմն, 1915-ին, Բրիտանական առաջնորդութեան տակ հայ կամաւորներու խումբեր կազմելու բոլոր առաջարկները մերժուեցան: Նոյնիսկ մէկայլ Մուսայի մէջ *քրաջաբար*՝ կոտորելնու բնուսնիքներուն ապաստան տրուեցաւ դժկամակութեամբ: Մարդ կը մղուի խորհրդածելու թէ՛ արդեօ՞ք Կիլիկիոյ մէջ ցամաքահանու մը պիտի վերջանար ձախողութեամբ, թէ՛ արդեօ՞ք Թուրքիոյ հայերու զանգուածին և Կէլիբրոյի բրիտանացիներուն ճակատագիրը կրնար տարբեր եղած ըլլալ, եթէ հայ ափուրէն կամաւորական խումբերուն առաջարկները մերժուած չըլլային 1915-ին:

1917-ին, սակայն, բրիտանական իշխանութիւններն էին որ բուն կերպով ջանացին հայկական մարդոյժ զինուորագրել Կովկասի մէջ:

ԲՐԻՏԱՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԿՈՅԺ՝ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՄԱՐ, 1917-ԻՆ

1917-ի կիսուն, Բրիտանիան, միջազգային և զինուորական բնագաւառներուն մէջ, դիմագրաւուեցաւ իրապէս մոայն հեռակարով մը: Ինչ որ բրիտանական իշխանութիւնները ամէնէն շատ վրդովեց և իսկական սարսափ ներշնչեց՝ գերմանական ընդձուլեայ յարձակողականն էր: Արևմտեան ճակատը տեղբայրի մէջ էր տակափն: Երրորդայի մէջ մարտնչող գլխատր երկիրները գրեթէ սպառած էին: «Տի մէկ ատեն Իտալիան եղած էր պատերազմին մէջ իր ամբողջ սրտով»⁽⁸⁷⁾: Պատերազմական գործողութեանց գլխատր ճակատին վրայ, Ապրիլէն սկսեալ, Նիվէլի յարձակողականը չէր յաջողէր ապահովել ռազմավարական որեւէ շահ: Ֆրանսական մարդոյժի պահեստը սպառելու մօտ էր: Պաղեստինի մէջ, Եզիպտական Արշաւախմբային Զօրքին կողմէ ճակատային յարձակումը, «Երկրորդ Կազա»ն, բացայայտ պարտութեամբ վերջացաւ Ապրիլի կիսուն: Հրամանատարը, Զօրավար Սըր Արշիպլըտ Մըրիս, դարձեալ խնդրեց Լոնտոնէն յանդիմանական երկու հետևակային զօրաբաժին:

Ընդհանուր մտայութեան մէջ, բրիտանական և հնդկական զօրագուններուն մտտքը առասպելական Պաղեստա քաղաքը, 1917 Մարտ 11-ին եղած

էր բրիտանական առաջին ուշագրաւ յաջողութիւնը: Պատերազմի պատմութեան մէջ, առաջին անգամն ըլլալով, բրիտանական կառավարութիւնը՝ Եզիպտական ու Միջագետքեան Հրամանատարութեանց տակ գտնուող զօրքերը և Կովկասի Ռուսական բանակը նկատեց իբրև հասարակաց աշխատանքի մը լծուած բանակներ: Պէտք էր որ անոնց նպատակը ըլլար նուաճումը Օսմանեան Կայսրութեան ծայրամասի երկիրներուն: Պէտք էր որ անոնց Թուրքիոյ պարտադրէին պարտութիւն մը, որ իր կարգին պիտի առաջնորդէր Պովկասիոյ պարտութեան⁽⁸⁸⁾: Նկատի ունենալով Պաղեստիի գրաւումն ետքի իրենց ծրագիրները, Բրիտանացիները ապաւինէր էին ռուսական գործակցութեան, որ կրնար դրսեւորուիլ ռուսերուն ղէպի Մուսոյ յառաջացումովը և անոնց Կովկասեան գլխատր բանակին կողմէ կորովի յարձակողականով մը⁽⁸⁹⁾:

Սակայն, 1917-ի Յնդափոխութենէն յետոյ, շուտով բացայայտ դարձաւ թէ Կովկասի մէջ ռուսերը ո՛չ քաւարս կերպով կազմակերպուած էին, ոչ ալ ի վիճակի՝ ազդու գործողութիւններ առաջ տանելու՝ թուրքերուն դէմ: Ռուսական բանակները կորսնցնելու վրայ էին կոտելու իրենց կամքը: 1917 Ապրիլին, Հիւպատոս Սթիվընը Կովկասէն տեղեկացուց թէ դասալքութիւնը շատ յաճախողալ էր եղած. 400 դասալիքներ պատասանէր էին Թիֆլիս քաղաքի պարտեզները: Օգոստոս 6-ին, Կովկասեան 21-րդ Հրաձգային Գունդը և Կովկասեան 6-րդ Հրաձգային Զօրաբաժինը տփեր էին իրենց Գնդապետը և եօթը ուրիշ սպաներ⁽⁹⁰⁾:

Ռուսերուն մօտ այսպիսի անտարբերութեան և Արեւելեան ճակատին հասանական քայքայումի տուեալներով՝ Դաշնակիցներու պետական մարդոց համար պատերազմի հետանկարքերը քաջակերական չէին: Վախ կար որ Գերմանացիները կարենային իրենց զօրագունները փոխադրել դէպի Արևմտեան ճակատը: Աւելի անմիջականօրէն, Կովկասեան ճակատին քայքայումը կը սպառնար որ չքանար Օսմանեան Կայսրութեան դէմ ընդհանուր յարձակողականին ռազմական գլխատր խարխիւներէն մէկը: Կայսերական Ընդհանուր սպայակոյտի Պետ Սըր Ռիլիքը Ռուզլըթընը համոզուած էր թէ՛ եթէ Կովկասի մէջ ռուսական ճնշումը բոլորովին դադարէր, Թուրքերը պիտի կարենային 200,000-ի չափ զօրքեր կեդրոնացնել Տիգրիսի վրայ և լետոյ փորձէին Պալեստինը վերագրանել: Նման քայլ մը կրնար վտանգել ապահովութիւնն ու հանդարտութիւնը Հիւսիս-Արևմտեան Սահմանազուլիսին, Հնդկաստանին և սրբանունեան Պարսկաստանին: Գերմանիան եւ կրնար շահագործուիլ Պաղեստինի ղէմ յարձակողական մը քաջալիքելով, որովպէս կրնան, տակափն չէր հրահարած Պաղեստինի երկաթուղագիծի ծրագիրով արտայայտուած իր արեւելեան փոռասիրութիւններէն: Ասկէ զատ, Ռուսական ճակատին քայքայումը կրնար նաեւ քաղաքի արժէքատր աղիւրները բանալ Կեդրոնի պետութիւններէն առջեւ՝ ա՛յնպիսի ատեն մը, երբ քաղաքի պակասը կրնալ պատճառ դառնալ պատերազմական իրենց մերենային տկարացման՝ Երրորդայի մէջ: Ան կրնայ նաև քաջալիքել Թուրքերուն Բանթուրանական փաստաիրութիւնները⁽⁹¹⁾: Միջին Արևելքի զինուորական հասարակշռութիւնը կրնար դիտարկուել միակէր Բրիտանիոյ դէմ: Սակայն, Բրիտանացիներուն առաջնակէր մտայութիւնը

միսիսանի Պարսկաստանի եւ Միջագետքի իրենց զօրագունդերուն զինուորական օժանդակութեան հայթայթումն էր:

1917 Հոկտեմբեր 15-ին, Ռուսական Ընդհանուր Կեդրոնատեղիին Բրիտանական Պատերազմական Պետ Զօրավար Պարթըրը տեղեկացուց Կալսկան Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետին թէ՛ Միջագետքի մէջ Զօրավար Մոտի համար զինուորական յարմար օժանդակութիւն ապահովելու «ամբողջ դժուարութիւնը» կրնար թերեւս լուծուիլ: Իր Սպայակոյտի Սպան, Փոյս-Գնացատկա Մէլթրեն-Էտրըքը, Կովկասէն վերջերս վերադարձած, տեղւոյն վրայ սպառելի քննարկումներ կատարելէ ետք եկեր էր այն եզրակացութեան թէ՛ Կովկասի մէջ միակ իրապէս հաստատարիմ զօրագունդերը հայկականներն էին: Զարմանալի չէր որ հայերը հաստատարիմ էին: Մահմետական ցեղերէ շրջապատուած ըլլալով, գոյատեւումի իրենց միակ յոյսը յաջողութիւնն էր ուսական գօրքերուն: Հայկական Կոմիտէին ազդեցիկ անդամները հաստատ էին Էտրըքին թէ՛ իրենց հայրենակիցները չափազանց յօժարակամ էին կոտուելու, քանի որ ատիկա պէտք էր որ ընէին իրենց սեփական գոյութեան սիրոյն: Դժբախտութիւն էր որ նոյնինքն ուսերը չէին ըմբռնած իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող բոլոր հայ զինուորները Կովկասեան ճակատին վրայ ունենալու կարեւորութիւնը: Ռուսական քանակներուն մէջ գտնուող մօտ 150,000 հայերէն նուազ քան 35,000-ը հոն էին: Կոմիտէն, Էտրըքին միջոցով, քրիտանացիներէն թափանձեր էր ապահովել, եթէ կարելի էր, միտ ճակատներուն վրայ մնացող 100,000 հայերուն փոխարդրութիւնը Կովկաս: Հիսիսային Պարսկաստանի եւ Միջագետքի համար մարդուծի արժէքատր աղբիւր մը գտած ըլլալու հետեակարովը խանդավառած՝ Զօրավար Պարթըրը կ'եզրափակէր.

«Զօրատր կերպով կը զգամ թէ սակիս հարց մըն է որուն վրայ պէտք է որ պնդենք, եւ որուն համար պէտք չէ որ վարանինք դիւանագիտական ճնշում քանեցնելու, եթէ պէտք ըլլայ: Բացայայտ է թէ՛ կոտուելու անհամբեր, ու նաեւ մեր վրայ ամենէն ամբողջական վստահութիւնը ունեցող 150,000 հայ հետեակ գօրքերը անգնահատելի առանկութիւն մը պիտի ըլլային Կովկասի ընդհանուր ռազմական կացութեան մէջ: Կատաշարկեմ եւ Ռուսական Ընդհանուր Սպայակոյտին թելադրել մը: Կովկասեան Բանակին համար շանելուածական գօրքերը, սպազային, կարելի եղածին չափ շատ հայերէ բաղկանան... Պիտի առաջարկեմ որ արք ծրագիրը... նաեւ եւ առաջ կիրառելուի Հիսիսային Պարսկաստանի գօրքերու պարագային, այսինքն՝ անոնց որոնք հասանաբար ամենէն առաջ պիտի շփման մէջ գան Մոտին հետ: Արդեօք անելի չա՛ր պիտի ըլլար առաջարկել որ Հայկական հետեակագօրքը առնուէր Միջագետքի մեր գօրքերուն մէջ: Կարելի պիտի ըլլա՞ր նաեւ ձեռք ձգել ամերիկացիներուն հաւանութիւնը՝ որ Ամերիկայի հայերը արձանագրուին Միջագետքի մէջ Մոտին հետ զինուորական ծառայութեան համար»:

Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտին Պետը համաձայն գտնուեցաւ: Թորքերը կ'օգտուէին ուսական քանակներու քայքայումէն: Իրրեւ արդիւնք, անկասկածաբար նշաններ կային Կովկասէն մինչեւ Զինական Թորքեւստանի սահ-

մաններու մահմետական բոլոր ցեղախումբերուն մօտ: Հետեւաբար, Սպայակոյտին Պետը անմիջապէս գրեց Պատերազմական Դահլիճի քարտուղարին. «Պէտք է կատարել մեր կարողութեան մէջ գտնուող ամէն քանք, որպէսզի Կովկասի եւ Հիսիսային Պարսկաստանի ուսական գօրքերուն մէջ տեղի ունենայ անչապաղ ներգրաւումը կարելի եղածին չափ ստուար հայկական տարրի մը»⁽⁸²⁾: Պատերազմական Դահլիճը, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետին թելադրութեամբ, հարցը քննարկեց 1917 Հոկտեմբեր 23-ին: Դահլիճը լիազօրեց

«Արտաքին Գործերու Նախարարը, որ Միացեալ Նահանգներու Կատարարութեան հետ համաձայնութեան գալով դիւանագիտական ճնշում քանեցնէին Ռուսական Կատարարութեան վրայ որ

ա) Արեւելեան ճակատին վրայ ներկայիս ծառայող հայկական զօրագունդերը ուղարկուին Կովկաս.

բ) Հայկական զօրամասերու զինտրագրումը եւ կազմութիւնը արտօնուին Կովկասեան ճակատին վրայ ծառայութեան համար»⁽⁸³⁾:

Հայկական մարդուծը օգտագործելու այսպիսի տեսակէտներ ամրապնդուեցան Թիֆլիսէն Հիւպատոս Սթիվընզի մէկ պաշտօնագրովն ալ: Ան էր որ տեղեկագրեց թէ Կովկասի մէջ զինուորական ուժերու «ազգայնացում»-ին համար ծրագիր մը կ'առաջարկուէր: Յոյս կար որ ճակատի հայկական գօրքերը, ներկայացուած իրրեւ ամենէն վստահելի եւ հաստատարիմ զօրագունդերը, պիտի հասնէին թրքական յառաջացումի մը ազդու դիմադրութիւն տալու համար պէտք եղած թիւին: Կովկասի մահմետական զօրագունդերը պիտի գործածուէին այլազան կերպերով, քայց անոնք այնքան ալ վստահելի չէին նկատուիր, թորքին դէմ կռիւի դրկուելու համար⁽⁸⁴⁾:

Նոյն ատեն, նոյնինքն Ռուսիոյ մէջ, կարգապահութիւնը քայքայուեցաւ, ու կոյիւր դադրեցաւ: Ատիկէ ետք, քրիտանական զինուորական իշխանութիւնները ստիպուած եղան Կովկասի մէջ միայն Հայերուն եւ Լրացիներուն վստահիլ: 1917 Հոկտեմբերի վերջաւորութեան, Զօրավար Օֆի Ծորը հետագրեց Զինուորական Գաղտնի Սպասարկութեան Տճօրէնին.

«Եթէ պատահի որ Ռուսական Հետեակագօրքի ընդհանուր դասալքութիւն մը տեղի ունենայ այս շրջանին մէջ, ոչ մէկ քան կրնայ առաջը քը անելի անիշխանութեան ու կարգ ու կանոնի խախտումին, քայց Հայկական եւ Լրացական զօրագունդերէն»:

Եւ սակայն, Կովկասի մէջ վերջերս կազմուած Հայկական վեց վաշտերը «քս դարական պատճառներով» մերժեցին Պարսկական ճակատ դրկուիլ Հոկտեմբերին: Բերթոկրատի Հայկական Կոմիտէն եւս որոշեց «չպնդել» որ հայկական զինուորական խումբեր կազմուէին, մինչեւ Հայաստանի ապագայ քաղաքական իրավիճակին որոշուիլը⁽⁸⁵⁾:

Բացայայտ է թէ՛ մինչ Պատերազմական Դահլիճը եւ Բրիտանիոյ լիակ ուղարկական իշխանութիւնները, անհամազուտացած ուսական քանակներու կալ մալուծումէն, կ'ոզէին որ Կովկասի հայերը կոտուէին միսիսային Պարսկաս-

տանի, Միջազգետքի եւ Կովկասի մէջ, այդ հայերը, բնականաբար, անձկագին-
օրէն կը հետամտէին ամէն բանէ աւելի իրենց սեփական հայրենիքին ապագան
ապահովելու: Պատերազմի ընթացքին, Կովկասեան բանակները, ներստեպ
հայ կամաւորները, թրքական սահմանը անցնելու եւ գրաւելու էին հայկական վեց
վիլայէթներէն երեքը: Այժմ, Կովկասեան ճակատին քայքայումովը, ո՛չ միայն
այդ նահանգները, այլ նաեւ Ռուսական Կովկասի մէջ Երեսնի նահանգը
վտանգի մէջ էին: Ո՛վ պիտի պաշտպանէր զանոնք թուրքերուն դէմ:

Ատկէ զատ, հայերը չէին գիտեր թէ ի՞նչ նպատակներու համար կ'առա-
ջարկուէր որ կոտէին: Անոնք անորոշութեան մէջ էին եւ մտահոգ՝ իրենց ապա-
գային նկատմամբ: Մտաւորապէս 150,000 Կովկասաբայեր հաւատարմօրէն
կոտել էին ցարական բանակներուն մէջ: Սակայն հիասթափուէր էին Ռու-
սիայէն: Տեղեկագրուած էր թէ անոնք «չափազանց զգուած» էին Ռուսական
իշխանութիւններէն ու դարձել էին կասկածոտ՝ անոնց նկատմամբ: Կովկասի
մէջ հայկական զօրքերը ստիպուէր էին ամբողջ կոիւր իրենց վրայ առնել ու
կրել ծանր կորուստներ: Բայց Հայաստանի վերագրաւումը մասերուն մէջ հայ
կայուածատէրները վտարուէր էին, եւ թաքառ ու կազակ գաղթականներու կը
յատկացուէր անոնց տեղը⁽⁹⁶⁾: Կը թո՛ւ թէ նոյնիսկ ռուս առաջնորդը, Քերեմ-
քին, առարկել էր «Հայկական Չոկատի մը ճմառ որեւէ բան» կազմութեանը:
Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ, թէ՛ Լորտ Ռուպրըք Սաւելին եւ թէ
Սըր Ռոնըլտ Կրեմըմի տեսակէտն էր թէ՛ այդ պարագաներուն մէջ, քիչ հաւա-
նակամտութիւն կար որ արդիւնք տային հայերը յաւելեալ ճիգերու հրափրող
փորձերը, եթէ Արեւմտեան Ռուսերը չներաշխատէին Հայաստանի ապագան⁽⁹⁷⁾:

Ուրեմն, արագօրէն քայքայուող Կովկասեան ճակատին վրայ հայերու
պատերազմական ճիգերը անկի եւս խթանելու համար էր, գլխաւորաբար, որ
Բրիտանիոյ ղեկավարները իրենք զիրենց զտան Հայաստանի ազատագրումին
մասին առատաձեռնօրէն համակրական յայտարարութիւններ ընելու անհրա-
ձեշտութեան առջև:

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հրահանգներուն վրայ, Լորտ
Պերթիին, Փարիզի մէջ, Պօղոս Նուպարի հետ քննութեան հնիք դարձուց վեց
հայկական վաշտերուն մերժումը՝ Պարսկական եւ Միջազգետքեան ճակատները
երթալու եւ Բեթրոկրատի Հայկական Կոմիտէին որոշումը՝ Հայաստանի ապա-
գայի հարցին լուծումին սպասելու՝ նախքան նոր կամաւորներու զինուորա-
գրումին կազմակերպումը: Լորտ Պերթիին մտահանձեղ Պօղոս Նուպարին թէ
Պարսկական, Միջազգետքեան եւ Կովկասեան ճակատները բոլորն ալ մասերն
էին ռազմական նոյն գործողութեան, որով կախում ունէր Հայաստանի ապա-
գան: Պերթիին խնդրեց Պօղոս Նուպարին որ միջամտէր Էջմիածնայ Կաթողի-
կոսին եւ Բեթրոկրատի Կոմիտէին մօտ:

Պօղոս Նուպարը, սակայն, «գօրատր կերպով» պնդեց հայերուն այն զգա-
ցումին մասին, թէ անոնք պէտք էր որ կոտէին միայն հայկական ճակատին
վրայ: Վախ մը կար թէ ռուսական զօրագունդերը կրնային գրաւումը երեք
վիլայէթները «չթել թուրքիոյ», «ոչ-կցումներ» սկզբունքով: Այդպիսի պարա-
գայի մը, հայերուն ազատագրումի յոյսերը պիտի չքանային: Ատկէ զատ,

Կովկասի հայերը կը վախճային թէ յառաջացող թուրքերը եւ քիւրտները իրենց
նիւր պիտի միացնէին Կովկասի մահմետականներուն՝ բնաջնջելու թէ՛ բնիկ եւ
թէ՛ գաղթական հայ բնակչութիւնը: Բայց, Պօղոս Նուպարը կը հաստատ թէ
հայ զինուորներէ թաղկացած զօրամասերը, իրենց հայրենի հարազատ հողը
պաշտպանելու համար, խոչընդոտ պիտի հանդիսանային թրքական բանակին
կողմէ այդ Նահանգներու վերագրաւումին ու պիտի յաջողէին ցարերը կան-
խել: Պօղոս Նուպարը, հետեւաբար, օգնութիւն խնդրեց՝ Կովկասեան ճակատին
վրայ հայերէ թաղկացած զօրատր բանակի մը կազմումին ի նպաստ: Այդ ճա-
կատին վրայ 35,000 զինուորներ կային, ու փափաքել էր որ միւս ճակատներէն
բոլոր հայ զինուորները համախմբելով, այդ թիւը բարձրանար 150,000-ի: Յե-
տագային, կրնար նոյնիսկ կարելիութիւնն ըլլալ Տիարպէթիւրէն անցնող ջո-
կատները դրկել Միջազգետք:

Արտաքին Գործերու Նախարարի Օգնական՝ Տեղակալ Սըր Ռոնըլտ Կրե-
մըմի կարծիքին համաձայն, այդ պատճառաբանութեանց մէջ «ոյժ» կար, իսկ
Արտաքին Գործերու Նախարար Պաֆլուրը «Այլ» արձանագրեց⁽⁹⁸⁾:

Այդ ատեն, Քերեմքիի կառավարութիւնը ինկել էր արդէն: Բրիտանա-
կան կառավարութեան գլխաւոր ձգտումը եղաւ այժմ՝ Ռուսիոյ կողմէ Գերմանիոյ
հետ անջատ հաշտութեան դաշինք մը կնքելու որեւէ քայլի դէմ մաքսումը՝
կարելի ամէն միջոցով: Անհրաժեշտ էր, այս կամ այլ կերպ, բաց պահել Արեւե-
կեան ճակատը, այլապէս՝ Գերման զօրքերուն հաւանական փոխադրումը Արե-
ւելեան ճակատին դէպի Արեւմտեան՝ կրնար աղիտալի հետեւանքներ ունե-
նալ: Բացի ատկէ, Ուքրանիոյ հանքածուխը եւ ցորենը ու Կովկասի քարիւղը
կրնային զերմանակաճ ձեռքերուն մէջ իյնալ: Դաշնակիցները, մասնաւորաբար
Բրիտանիան, աշխատեցան Պոլշեիկներուն հետ հասկացողութեան մը գալ թէ
Գերմանիոյ հետ անջատ դաշինք մը խաղաղութեան՝ «ոչ մոռողվողալարական
պիտի ըլլար, ոչ տեսական եւ ոչ ալ ռուսալայն»⁽⁹⁹⁾: Երբ իրենց ջանքերը ձախ-
ղեցան, անոնք որոշեցին զօրավիճ կանգնել Կեդրոնական պետութիւններուն
դէմ կոտելու տրամադիր ո՛րեւէ խումբի:

1917 Դեկտեմբեր 3-ին, Պատերազմական Դահլիճը քննարկեց Ռուսիոյ
հարցը: Դահլիճը համոզուած էր թէ իր միակ յոյսը՝ Ռուսիան արգիլելու որ Գե-
րմանիոյ հետ «անջատ հաշտութիւն մը կնքէր», իր կարողութեան բոլոր միջոց-
ներովը զօրացնել էր այն խումբերը, որոնք Համաձայնական պետութիւն-
ներուն իրապէս քարեկամ էին: Եթէ կարելի ըլլար կազմել հարստային խմբա-
կութիւն մը՝ կովկասցիներէ, կազակներէ, ուքրանացիներէ եւ ռուսմանցիներէ,
թաղկացած, կրնար ան հաւանաբար ի վիճակի ըլլալ հաստատելու չափաւոր
կերպով կայուն ոյժ մը եւ, ամէն պարագայի, քարիւղի, հանքածուխի եւ ցորենի
վրայ իր ունեցած իշխանութեան շնորհիւ կարենար հակալեռնի տակ առնել ամ-
բողջ Ռուսիան: Պատերազմական Դահլիճը որոշում առաւ թէ՛ քրիտանական
կառավարութեան քաղաքականութիւնը էր Ռուսիոյ մէջ զօրավիճ կառուելու
որեւէ տրամաբանական մարմինի, որ պիտի «գործօճ կերպով ընդդիմանար
Մեծամասնական շարժումին» (Պոլշեիկութեան): Դահլիճը միաժամանակ
որոշեց առատօրէն դրամ տալ, չափաորութեան սահմանին մ.ջ. այնպիսի

մարմիններու, որոնք տրամադիր էին Դաշնակիցներու դատին օգնելու: Ըստ այնմ, Լորտ Ռոպլըքը Սեսըլը հետագրեց Բեթթոկկրատի մէջ Բրիտանիոյ դեսպան Սքր Ըոքսը Պիքեմընդին, աւելցնելով թէ «ծախար նկատի պէտք չէ առնել»⁽¹⁰⁰⁾:

Մի քանի օր ետք, Պատերազմական Դահլիճը յատկապէս քննարկեց Հայաստանի հարցը եւ «շխագործեց» Արտաքին Գործերու Նախարարը իր կողմը տրուելիք միջոցներով «Հայերուն» նիւթական պատշաճ օգնութիւն տալ՝ Զինուորական Գաղտնի Սպասարկութեան Տնօրէն Զօրավար Մատնայիկ հետ խորհրդակցաբար ⁽¹⁰¹⁾: Փարիզի մէջ, Պաֆֆուրը, Զօրավար Մատնան ու Լորտ Միլընըրը (Պատերազմական Դահլիճին անդամ եւ Անկաշտօն Նախարար) բոլորն ալ Պօղոս Նուպարին հետ խօսակցութիւններ ունեցան «Հայկական գօրքերը օգտագործելու հարցին մասին»: Պօղոս Նուպարը պատրաստեց սեւագրութիւնը հետագիրի մը որ ուղղուած էր Կովկասի հայ առաջնորդներուն: Այդ հետագիրը անգլիական իշխանութիւններուն կողմէ պիտի տրուէր Էջմիածնայ Կաթողիկոսին՝ փոխանցումի համար: Անհրաժեշտ է, կ'ըսէր ան, աւելցնել Կովկասի հայ զինուորներուն թիւը եւ կամատրներ արձանագրել՝ դիմադրել կարեւոր ու համարձակ արձագանքներու Հայկական նահանգներուն վրայ թրքական յարձակումի մը եւ ի վերջոյ միանալու Միջագետքի Բրիտանական բանակին: Այդ նպատակով ինչ ապահովէր էր նիւթական ու ունեւակական լրիւ օգնութիւն՝ Բրիտանական եւ Ֆրանսական կառավարութիւններէն: Պօղոս Նուպարը, միտ կողմէ, Բրիտանիոյ առաջնորդներուն շեշտեց թէ մեծ կարիքները կը կարծուէին կազմակերպչական միջոցներու եւ դրամական յատկացումի: «Անհրաժեշտ» էր որ քրիտանական կառավարութիւնը ղրկէր «Ելարեի ամէնէն գօրաւոր» Պատուիրակութիւնը, գլխաւորապէս՝ Զօրավարի մը կողմէ որ ըլլար ոչ միայն լազ զինուորական մը, այլ դիւանագետ մը նաև ⁽¹⁰²⁾:

Իր կարգին, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտին Պետը տեղեկացուց Զօրավար Ծորին թէ ան կրնար հայկական ու վրացական գլխաւոր իշխանութիւնները լիազօրել՝ Ռուսերէն գնելու զէնքեր եւ մթերք այնպիսի զօրագուցի մը համար որ ատակ ըլլար ուղմադաշտ իջնելու: «Բրիտանացի սպաներ պիտի ղրկուին» օգնելու հայկական ու վրացական զօրքերու կազմակերպումին, աւելցուց ան: Ասիկա պատասխանն էր քրիտանական ցամաքային կամ ծովային զօրքերու համար Ծորի ըրած թախանձագին դիմումին: «Չեմ կրնար անի զօրաւոր կերպով շեշտել սահկա», հետագրեր էր Ծորը: Ասիկա տեղւոյն վրայ վստահութիւն պիտի ներշնչէր եւ կարգ-կանոն վերահաստատէր ⁽¹⁰³⁾:

Այսպիսի ծրագիր մը՝ տեղական զօրքերով լեցնելու Ռուսական բանակներուն կազմալուծումովը Կովկասի մէջ ստեղծուած պարապը, փափաքելի նկատուեցաւ նաև ֆրանսական կառավարութեան կողմէ: Լորտ Միլընըրին ու Լորտ Ռոպլըքը Սեսըլին կողմէ պատրաստուած յուշագիր մը մասնաւորեց թէ Դաշնակիցները պարտաւորուած էին պաշտպանել, եթէ կարելի ըլլար, Հայերուն մնացորդները, ո՛չ միայն Բրիտանական-Միջագետքեան զօրագունդներուն կողմ պահպանելու համար Պարսկաստանի եւ Կովկասի մէջ, այլ նաև՝ որովհետև Հայկական ինքնավար կամ անկախ պետութիւն մը, Վրացական

պետութեան մը «միացած, եթէ կարելի ըլլար», «միակ արգելք»ն էր Պոլսէն Զինուորական տարածուելիք Թուրանական շարժումի մը ծաւալումին: Յուշագիրը ընդունուեցաւ Ֆրանսայի Վարչապետ Ժ. Գլեմանտինի եւ Արտաքին Գործերու Նախարար Ս. Փիշոնին կողմէ, 1917 Դեկտեմբեր 23-ին ⁽¹⁰⁴⁾: Երբ ֆրանսական կառավարութիւնը իր պատրաստակամութիւնը յայտնեց Ուրբանիան եւ Պետարպիան ֆինանսատրելու եւ ստանձնեց գանձոնք կազմակերպելու պատասխանատուութիւնը, Զօրավար Մատնան թելադրեց որ, այդ պարագային, Կազմակերպում, Վրացիներուն եւ Հայերուն կազմակերպումը ձգուէր քրիտանական կառավարութեան: Անտարակոյտ, «պատասխանատուութեան քսածանու»ը նկատուեցաւ չափազանց փափաքելի ⁽¹⁰⁵⁾: Համաձայնութիւնը վերջնական նաև տուաւ 1917 Դեկտեմբեր 23-ին: Հայերուն օգնելը, հետևաբար, քրիտանական պարտականութիւն մը պիտի ըլլար:

Վերոյիշեալ բոլոր խորհրդակցութիւնները, պաշտօնագիրները եւ յուշագիրները կը մատնանշէին Կովկասի մէջ պատերազմը շարունակելու եւ զայն թուրքերուն ու նոյնիսկ գերմանացիներուն դէմ տեղական ուժերով ու մասնաւորաբար հայերով պաշտպանելու քաղաքականութիւնը՝ թէ՛ քրիտանական եւ թէ՛ հայկական տեսակէտով: Պօղոս Նուպարը յուսաց թէ, Դաշնակից սպաներու օգնութեամբ, կարելի պիտի ըլլար Հայաստանը ամուր քամակ «Այդ ճակատի թրքական նուազած զօրքերուն դէմ»: Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտին Պետը եւս այն կարծիքը արտայայտեւր էր թէ՛ քանի որ Կովկասի մէջ Ռուսական ճնշումը կը դարձրէր, Թուրքերը կրնային կարգ մը զօրաբաժիններ ետ քաշել եւ Միջագետքի վրայ կեդրոնացնել՝ փորձելու համար վերագրատումը Պաղտատի ⁽¹⁰⁶⁾:

Եւ սակայն, այն ակնկալութիւնը թէ Թուրքիան պիտի թեթեւցնէր Կովկասեան իր յանձնատուութիւնը՝ անճիմն էր: Թուրքերը ո՛րեւէ զօրաբաժին ետ չքաշեցին: Նմանապէս, չիրականացաւ նաև այն ենթադրութիւնը՝ թէ Բրիտանիան պիտի կարենար տեղական ուժերը ֆինանսատրելու եւ կազմակերպելու: Ասով զատ, Կովկասի զանազան ժողովուրդներուն միջև սերտ գործակցութիւն մը երբէք չյառաջացաւ: Ուրեմն, Բրիտանական ծրագիրը, Ռուսիոյ թայքայտուով Կովկասի մէջ ստեղծուած պարապը տեղական ուժերով լեցնելու՝ չյաջողուցաւ:

1917 Դեկտեմբերին, թուրքերը կորսնցուցին Երուսաղէմը: Գերմանական Ընդհանուր Սպայակոյտին Փոխ-Պետը, Զօրավար Լուտընտորֆ, բազմիցս մատնանշէր էր Պատերազմական Նախարար Ընկերին, թէ անոր պարտականութիւնը, առաջին հերթին, Բրիտանիոյ դէմ պատերազմի էր Պաղեստինեան ճակատին վրայ: Ասկայն, թրքական կառավարութեան համար, Ռուսիոյ միջ տեղի ունեցած յեղափոխութիւնը, եւ անոր հետեւող Կովկասի մէջ ստեղծուած քաղաքական եւ զինուորական պարապը, եկեր էին իրբէն «նախաանձնական պահ»: Բանթուրանական ծաւալումի իրենց բոլոր փառասիրական ծրայիքներուն իրականացումին համար ⁽¹⁰⁷⁾: Գերմանական Զինուորական Պատուիրակութեան Պետ Լիման Ֆոն Զանտըրը ի զո՛ր պատճառաբանեց թէ Կովկասեան ճակատին վրայ Թուրքիան այլևս պատանալիք զերծ էր: Ընայն, Էնկերի

կողմէ հրապարակուած հրամանագիր մը՝ Կայսրութեան հարաւային ճակատներու ազաներուն խոստացաւ «պաշտօնի բարձրացումի եւ կրկնակի վճարումի» առաւելութիւններ, կէտ անոնք Կովկասի մէջ զինուորական ծառայութեան մտնելու պատրաստակամութիւն յայտնէին: Զինուորական պատմութեան մէջ, աղաւախ եզակի պիտի մնայ, խորհրդածեց Յոն Զանտըրը, որ պաշտօնի բարձրացում եւ յաճելեալ վճարում առաջարկուեցան սպաներու՝ խառօրէն զօրացում պահանջող ռազմականտէ մը («Պաղեստինեան») փոխադրուելու համար որոշատեան մը կրօնի ճեղքակար չունեցող ծառայութեան թատերաբեմ մը: Այս տեսակ բաղաբաղանդութիւն մը դժուար էր հասկնալ զտո զինուորական տեսանկիւնէ: Ան կրնար միայն բացատրուիլ իբրեւ փորձ մը՝ ի նպաստ Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ հողային ծառայումի ձգտող Բանթուրանական ծրագիրներու: 1917-ին, հակառակ Ռուսական ճակատին հանդարտութեան եւ իրենց հարաւային ճակատներուն վրայ օգնական զօրքի անհրաժեշտ կարիքին, թուրքերը Կովկասի համար վերապահներ էին իրենց Երրորդ Բանակը, Վեհիպ Փաշայի հրամանատարութեան տակ: 1918-ի ամբան սկիզբը, անոնք ունէին «ժողովրդայն 55,000-էն 60,000 հոգիի միջեւ փորձառու հետեւակ զօրաբաժիններ», առանկ՝ հազարներով անկանոն զօրքեր: Էլլըն եւ Մուրաթօֆ զինուորական պատմաբաններուն համաձայն, այդ տեսակի զինուորական ոյժ մը ակնի բան բաւարար պիտի ըլլար Վրացիներու եւ Հայերու կողմէ որեւէ դիմադրութիւն յաղթահարելու⁽¹⁰⁸⁾: «Անդրկովկասի մէջ իրենց անհարգիտ յատաջացումով՝ թուրքերը պիտի կորսնցնեն ամբողջ Արարիան, Պաղեստինը եւ Սորիան», գրեց Լիման Յոն Զանտըրը 1918 Յունիսին⁽¹⁰⁹⁾: Եւ իրապէս, անոնք կորսնցուցին այդ շրջանները: Միս կողմէ, հիստիսի մէջ անոնք վերագրանցին ոչ միայն 1914-ի Թուրք-Րուսական սահմանը, այլ նոյնիսկ 1878-ի սահմանը: Ատկէ զատ, միանալով Ազրպէյճանի Ազերիներուն, անոնք գրաւեցին Պարսն, Կասպից Ծովուն վրայ:

Փաստուեցաւ թէ՛ Բրիտանիան ձախող էր թէ՛ Հայկական ու Վրացական զօրքերը կազմակերպելու, եւ թէ զանոնք ֆինանսատրեւմ մէջ: Ասագ-Զօրավար Լ. Ս. Տանաթըրլիլը, որ լատագային պիտի գրէր «Տճի Ըտփնընչըր օյ Տանաթըրֆորա» (Տանաթըրֆորսի Արկածայինդրութիւնները), Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետին կողմէ, 1918 Յունուար 14-ին, ճշմանկուեցաւ Թիֆլիսի մէջ Բրիտանիոյ ներկայացուցիչ եւ Կովկասի Բրիտանական Պատուիրակութեան Պետ: Եւ սակայն, Պարս հասաւ ան՝ «1000-է պակաս զինակալներով» 1918 Օգոստոս 17-ին միայն⁽¹¹⁰⁾: Մինչ այդ, ամբողջ Կովկասը թրքօ-զերմանական ազդեցութեան տակ կը գտնուէր արդէն: Պարսն յանձնուեցաւ Թուրքերուն Սեպտեմբեր 16-ին: Տանաթըրֆորսը «շատ էր ուշացեր եւ ապացուցեց ըլլալ անաւ շատ փորք»⁽¹¹¹⁾:

Այդ ձախողութեան պատճառ եղան նախ եւ առջ ֆիզիքական դժուարութիւններ, որոնք բարդացուցին դէպի Կովկաս զինուորական պատուիրակութիւն մը դրկելու հարցը: Տարտանելը եւ Վուսիորը գոցուած էին Դաշնակիցներուն առջեւ եւ Կասպից Ծովուն կարգ մը մասերը Պոչուկիներու ձեռքն էին: Կովկասի հիստիսը՝ Կազակներուն, եւ հարաւը՝ Հայերուն օգնելու օգտակար

ութիւնը բացայայտ էր: Բայց դժուարութիւնը «առիկա ինչպէս ընկն էր»: Բրիտանացիները Կազակներուն եւ Հայերուն կրնային նպաստատու ձևով հասնի ո՛չ Պալոյի Ծովէն, ոչ Սև Ծովէն, ոչ Պարսկաստանէն ու ոչ ալ հարաւէն: Հաղորդակցութեան միայն մէկ կարելի գծով կար — Սիպերիական երկաթուղայինը՝ կը կարճէր Պալֆուր⁽¹¹²⁾: Որքան ալ անգործնական թո՛ւ այդ թվագրութիւնը այսօր, կը մատնանշէ ան յարակցում անահման դժուարութիւններ: Այսպէս, Զօրավար Տանաթըրլիլը Հնդկաստանէն Պարստաս հասաւ 1918 Յունուար 18-ին: Խրեցաւ ան հիսիս-արեւմտեան Պարսկաստանի մէջ ու «բոլորովին ձախողեցաւ» Թիֆլիս՝ իր սկզբնական նպատակակէտին հասնելու առաջնութիւնը: Զմեռնային մորիկներ, ճամբու դժուարութիւններ, ուտելիքի եւ քափոյի հայթայթումի հարցը, Քիւրտերուն եւ Եմնակալիներուն (Լազ) թշնամութիւնը, Պարսկական շէզոքութիւնը, յեղափոխական ռուսերուն հաւանական թշնամութիւնը եւ փոխադրութեան համար անհրաժեշտութիւնը միայն «թերեւ կատրերու», քոլոնիս ալ պէտք էր դիմագրատուէին: Այսպիսի դժուարութիւններու կողքին, կար նաեւ այն իրողութիւնը թէ Կովկասի մէջ դէպքերը կը յառաջանային յարափոփոխ յանկարծակիութեամբ, ինչպէս Բրիտանիոյ Պարսի Փոխ-Հիւպատոսը պիտի վերլիշէր⁽¹¹³⁾:

Բայց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան այն տեսակէտը թէ Հայաստանի մէջ զինուորական միջամտութեան հարցը իշխանութիւններուն առջեւ դրուած էր «վերջին երեք ամիսներուն», եւ թէ անոր լուծումը կախում ունէր զինուորական նկատումներէ, որոնց վրայ նոյնինքն Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը չունէր հակակշիռ⁽¹¹⁴⁾, կը մատնանշէ գործերու յարաբերաբար շփոթ վիճակ մը: Կը թո՛ւ թէ զինուորական իշխանութիւնները երեք ամիս չկրցան որոշել թէ Հայաստանի գործնական օգնութիւն պէ՛տք էր տալ թէ ոչ: «Եւ շատ մտահոգ եմ Միջին Արեւելքի մէջ զինուորական հարցերու ընթացքով», գրեց Լորտ Ռոպըրթ Սեւըլը Պալֆուրին: Օրինակներ տալով, մատնանշեց ան իշխանութեան շուարումը եւ զինուորական առաջնորդութեան միանութիւն ունենալու անհրաժեշտութիւնը: Գործերու այդ տեսակ վիճակ մը շարունակել՝ աղէտի հետամուտ ըլլալ կը նշանակէր⁽¹¹⁵⁾: Կը թո՛ւ թէ կար նաեւ միջնախարարական գործակցութեան պակաս մը: Այսպէս, Պատերազմական Նախարարութիւնը, որ տվորաբար գաղտնի պատասխանութեան ամենէն ընդարձակ տեղեկութիւնները կ'ունենար տեղույն վրայի իր գործակալներէն, անգամ մը Արտաքին Գործերու Նախարարութեան երկու անդամներուն մեծեց արտօնել Կովկասէն եկած հեռագիրներուն ծանօթանալու հնարաորութիւնը: Պատերազմի մի պայմաններուն տակ, զինուորական իշխանութիւնները յանկալ կարեւորութիւն ունենալ կը զգային: Ատկէ զատ, զանազան դիրքերու վրայ գտնուող անձնատրութիւններու բախումը չնպաստեց Կովկասի մէջ արդիւնաւ տ գործողութեան: Լորտ Գըրզընը զօրաւոր կերպով կը կարչէր Պարսկաստանի Կովկասի եւ Միջին Արեւելքի Կոմիտէին, որոնց երկուքն ալ «պաշտօնածոր եւ երկա ձաճակ ընէլ» էր փորձեր Ռոպըրթ Սեւըլը: Տեղույն վրայ, Կովկասի մէջ, Զօրավար Օրոը կը պնդէր թէ դրամական երաշխատումին համար պէ՛տք էր անհետա՛միայն Պատերազմական Նախարարութեան հասնութիւնը, փոխան Թեմրալի

մէջ Բրիտանական Ելեմտական Պատուիրակութեան Կեդրոնատեղիին պատասխանատու դիւանագետի մը, Սըր Չարլզ Մարլինկին⁽¹¹⁶⁾:

Տանսթըրվիլի առաքելութեան առաջադրանքները, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետին Քրամագներուն համաձայն, պիտի ըլլային Կովկասեան ժողովուրդներու զինուորական ուժերը հաւաքել, մարզել եւ սպառազինել՝ նպատակ ունենալով ի վիճակի դարձնել զանոնք պաշտպանելու Թրքքահայաստանի գրաւում մասերը. արգիլելու Բանթուրանական ծրագիրներու իրագործումը. եւ անուղղակիօրէն օգնելու Միջագետքի Բրիտանական զօրքերուն՝ Պարսկական սահմանը պաշտպանելով⁽¹¹⁷⁾: Առաքելութեան ձախողումը՝ մասամբ ցոլացումն էր Պատերազմական Նախարարութեան խառնաշփոթ վիճակին: Այսպիսի կարևոր առաքելութեան մը իրրել պետ՝ Նշամակեր էր ան մէկը որուն նկատմամբ ինք արդէն վերապահութիւններ ունէր եւ իր մտադրութիւնն էր յայտնար զայն Քրամանատարութենէն արձակելու, նոյնիսկ երբ ան Կովկասի մէջ էր: Պատերազմական Նախարարութեան կողմէ Միջագետքի Հրամանատարութեան ղրկուած պաշտօնագիրի մը հետևեալ հատուածը շատ խօսուն է ինքնին.

«... մենք կը տարակուսէինք թէ Տանսթըրվիլը ամէնէն յարմար անձն էր այդ պաշտօնին նշանակուելու համար, որուն համաձայն չգտնուեցաւ Միջագետքը: Լիովին կը գիտակցեցինք մենք դժուար ու վտանգաւոր էութեանը այն պաշտօնին, զոր Տանսթըրվիլը կոչուեցաւ կատարելու: Այդ դժուարութիւններուն ամբողջական գիտակցութեամբն էր որ, նկատի ունենալով իրագործուելիք արդիւնքներուն անսահման կարեւորութիւնը, մենք յանձն առինք ներառուած վտանգը, եւ Պարտի արշաւանքին ձախողութեան համար կը տեսնեմք մենք ամբողջական պատասխանատուութիւն: Գալով Տանսթըրվիլի յարմարութեան՝ իր ներկայ պաշտօնին, մենք բաւական ժամանակ է ի վեր վարանումներ ունեցած ենք... Եթէ փափարելի կը նկատէք, լիովին ազատ էք ջորավար Տանսթըրվիլը իր հրամանատարութենէն արձակելու, անմիջապէս որ կացութիւնը թոյլատրէ»⁽¹¹⁸⁾:

Այսպէս ուրեմն, Բրիտանիան ո՛չ կրցաւ կովկասեան (ներառեալ հայկական) զինուորական ուժերը կազմակերպել, ո՛չ ալ անոնց արդիւնատր օգնութիւն տալ:

Բրիտանիոյ առաջնորդներուն միտ ենթադրութիւնը՝ թէ պատերազմը շարունակելու համար՝ կովկասցիներէ, կազակներէ, ուքրանացիներէ եւ ռուս-նազիներէ բաղկացած «հարաւային խմբաւորում մը» կրնար կազմուիլ, եւ թէ Հայկական ինքնավար, կամ անկախ պետութիւն մը «եթէ կարելի է միացած» Վրացական պետութեան մը, կրնար իբրեւ արգելք գործել Թուրանական շարժումին դէմ⁽¹¹⁹⁾, նոյնպէս ձախողեցաւ: Ո՛չ գործակցութիւն, ո՛չ ալ միութիւն յառաջացաւ այդ ժողովուրդներուն միջեւ:

ԿՈՎԿԱՍԸ ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՅԵՂԱԾՈՒՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏԲ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱՍ ԼԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՆԵՐԸ

Բեթրոկրատի մէջ Պոլշեիկներու կողմէ իշխանութեան ձեռքբերումէն ետք, կազմուել էր առժամայ կառավարութիւն մը՝ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը, 1917 Նոյեմբերին, վրացի, ազրպէյճանցի, հայ եւ ռուս ներկայացուցիչներով: Զուտով Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը ինքզինք շփոթութեան մէջ գտաւ, երբ Վեհիպ Փաշան առաջարկեց պատուիրակութիւն մը դրկել Թիֆլիս՝ խաղաղութեան քանակցութիւններու համար: Բոլոր այսպիսի կենսական հարցերը, ինչպէս խաղաղութեան եւ՝ Ռուսիոյ կեդրոնական կառավարութեան ու սահմանային ճահագններու միջեւ յարաբերութիւններու, կ'ենթադրուէին Համառուական Սահմանադիր ժողովէն պատասխան մը ունենալ: Բայց այդ վերջինը՝ Պոլշեիկներու կողմէ լուծուեցաւ 1918 Մուսուար 19-ին: Կոմիսարիատը, հետևաբար, Ուքրանիոյ եւ Հարաւային Ռուսիոյ կառավարութիւնները հրախրեց Վեհիպ Փաշայի առաջարկին մասին խորհրդակցութեանը: Ոչ մէկ պատուիրակ ներկայացաւ⁽¹²⁰⁾:

Կովկասեան գլխաւոր երեք ժողովուրդներուն, Վրացիներուն, Ազերիներուն եւ Հայերուն միջեւ յարաբերութիւններն ալ աւելի սիրալիր չընդէ: Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւն մը կազմուեցաւ 1918 Ապրիլին՝ գլխաւորաբար զբաղելու Պրեաթ-Լիթովսի Դաշնագիրով ստեղծուած ստիպողական պարագայով⁽¹²¹⁾ (Դաշնագիրը Պոլշեիկեան Ռուսիոյ պարտադրուած էր Գերմանիոյ կողմէ) եւ թրքական զօրագուններուն դէպի Կովկաս անողոք յառաջացումով: Բայց Դաշնակցութիւնը քաղկացնող ազգային երեք խումբերուն ձգտումներն ու շահերը բոլորովին տարբեր էին իրարմէ: Ազրպէյճանի Ազերիները կրցան ապագայի իրենց յոյսերը հիմնել Թրքական քարեկամութեան վրայ: Վրացիները անվճռական ընթացքի մէջ էին, իսկ Հայերը զօրատր կերպով կապուած մնացան Դաշնակիցներուն: Անոնք ամէնէն շատ կորսնցնելիք ունէին թրքական յառաջադրուած մը: Հայերը փորձեցին ազգային քանակ մը յառջ քերել եւ յուսցին Բրիտանիայէն աջակցութիւն ապահովել: 1918-ի սկիզբը, Հայկական զօրաքանակը կը քաղկանար հրաշանակիք երկու զօրաբաժինէ, հայ կամաւորներու երեք գումարտակներէ, հեծելազունդէ մը եւ քաղաքազօրքի մի քանի վաշտերէ: Բայց այդպիսի խումբերու կազմութիւնը կախում ունէր մասնատակներու թթնամական եւ զայրացած հրոսակախումբերով վիտացող՝ հաղորդակցութեան երկար եւ անկայանակերպ գիծերէ: Բազմաճապար ամրակազմ մտադրիկ մնացին Երեւանի, Էլիզավէթպոլի եւ Պարտի ճահագններուն միջև: Հայերը ամբատանցեցին Անդրկովկասի ազերիները խափանարարութեամբ եւ սահմանագիծերուն երկաթուղին քանդող արարքներով⁽¹²²⁾:

Պատմաբանի մը համաձայն, Պարտիի հաշտութեան խօսակցութեանը քննարկեցին, 1918 Մայիսին, Կովկասեան պատուիրակութեան Ազրպէյճանցի անդամները թորքերուն նայեցան իբրև «ազգականներու»: Թորքերու ամբողջ «ամբողջ տնտղութեան ընթացքին», անոնք «տեղեկ» պահելին թորքերը Անդրկովկասեան պատուիրակութեան խորհրդածութիւններուն⁽¹²³⁾: Միտ կողմ

մէն, փոփոխամիտ վրացիները, հայերուն կամ ազերիներուն առանց տեղեկացնելու, գերմանական պաշտպանութիւն խնդրեցին եւ ապահովեցին՝ իրենց երկիրը փրկելու համար թրքական յարձակումէ: Իսկ ամբողջ այս ժամանակին, հայերը, իրենց գոյութեան համար «*Երանի կը թափէին*» Երեւանի շուրջ: «*Ժնչպէ՛ս կրնաք մեզ լքել*» հարցուցեր էր Ալեքսանդր Խատիսեանը (Հայկական Պատուիրակութեան Պետը Պաթումի մէջ, եւ յետագային, Վարչապետ մը) Վրացի Մեծնշխի առաջնորդ Նոյի ժողովարանին: «*Մենք չենք կրնար ձեզի հետ խնդրուիլ*», այս վերջինը պատասխաներ էր⁽¹²⁴⁾: Բայց Վրաստանը կրնար Գերմանիոյ պաշտպանութիւնը հրափրել ա՛յն ատեն միայն, երբ անկախ ըլլար ինք: Ուրեմն, Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը լուծուեցաւ 1918 Մայիսի վերջին օրերուն, ու ծնունդ առին Կովկասի անկախ հանրապետութիւնները: Վրաստանը անմամբեր էր Գերմանիոյ պաշտպանութիւնը ունենալու, մինչ Ազրպէյճանը խնդրեց Թուրքիոյ քարեկամութիւնը: Առանց որեւէ տեղէ օգնութեան, Հայաստանը կրնար ապափնջի միայն այս վերջինին գոյրին:

Այսպէս, ուրեմն, կերպով մը՝ անկախութիւնը պարտադրուեցաւ Հայաստանին՝ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան քաղաքական փլուզման իբր հետեւանք⁽¹²⁵⁾: Այսուհանդերձ, անկախութիւնը նաև հետեւանք էր՝ գոյութիւն ունեցող պարագաներու մէջ, բոտ մը հայ առաջնորդներուն որոշումի լանդգմութեանը: «*Եթէ տատանուէիք, եթէ ուշացնէիք մեր յայտարարութիւնը, Հայաստանը կը մնար ռև Ընդիսուս*» (ոչ որի պատկանող հողամաս) եւ իբրև այդպիսին, կրնար բաժնուիլ իր դրացիներուն միջև, պիտի մեկնարանէր Յովհաննէս Բաջալուցունին, հանրապետութեան պատկառելի տեսչով առաջին Վարչապետը եւ անոր Խորհրդարանին վերջին նախագահը⁽¹²⁶⁾: Բայց որոշումը դիտրին չէր: Ընդդէմ, ինքնավարութիւնը նրազ մը եղեր էր սերունդներէ ի վեր: Եւ սակայն, Սիմոն Վրացեան, հանրապետութեան վերջին Վարչապետը, Հայաստանի ծնունդը 1918-ին՝ նմանցուց «*հիւանդ մանուկ*»ի մը աշխարհ գալուն⁽¹²⁷⁾:

Պաթումի Դաշնագիրը, որով կոխը դադրեցան, ստորագրուեցաւ «*Հայաստանի Հանրապետութեան*» եւ Թուրքիոյ միջև, 1918 Յունիս 4-ին: Կը պայմանաւորէր ան թէ Հայաստանը միայն 10,000 քառակուսի քիլոմետրի հարածութիւն մը պիտի ունենար⁽¹²⁸⁾: Օսմանեան զօրագունդեր եւ ռազմամթերք անարգել պիտի փոխադրուէին Հայաստանի հողատարածքին վրայէն: Օսմանեան քանակը պիտի վերապահէր իր սեփական զօրքերը գործածելու իրատեւքը՝ եթէ փաստուէր թէ հայերը անկարող էին կարգ-կանոն պահելու եւ փոխադրութիւն դիտարցնելու: Թրքական թնդանթները զետեղուած էին Էջմիածին-Անի շրջանի անդին եւ Երևանէն չորս մղոն հեռու⁽¹²⁹⁾:

Այսպիսի դաժան պայմաններու տակ էր որ ծնաւ Հանրապետութիւնը: Այսուհանդերձ, զո՛ւն Հայաստան մը կար աշխարհի քարտէսին մէկ պոտիկ անկիւնին վրայ:

Ե՛նչվերը, տարօրինակ սնապարծութեամբ մը, յետագային պիտի ըսէր Խատիսեանին թէ ի՛նք եւ իր ընկերներն էին որ թրքական հողամասէն դուրս «*ստեղծներ էին Հայաստանը*»⁽¹³⁰⁾: Ընդդէմ թէ չիրականացաւ Բրիտանացիներուն յայտը՝ Կոլորնի պետութիւններուն դէմ Կովկասի գործակցութեան եւ միա-

կամ դիմադրութեան: Առանձին ձգուած, մեկուսացած եւ առանց արտաքին օգնութեան, հայերը կորսնցուցին ո՛չ միայն Թուրքիոյ մէջի հայկական երկր նախագները, այլ նաև մաս մը հողատարածք՝ Կովկասի մէջ: Հայաստան տեղի տուաւ, բայց ոչ ամբողջովին: Թուրքիան չկրցաւ զայն կոխկոտել եւ փաստօրէն անցնել անոր վրայէն: 1918 Մայիսի վերջին յուսահատական օրերուն, կրք Երևանը եւ Էջմիածինը (բուն պիտը Ռուսահայաստանի) սպառնալիքի տակ էին, Հայերը կարողացան ո՛չ միայն թուրքներուն յառաջացումը կեցնել Սարդաբադի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսի նահատամարտերուն մէջ, այլև Երևանի եւ՛ տեղեցիները: Թուրք առաջնորդները, այժմ մրցելով Գերմանացիներուն, Բրիտանացիներուն եւ Սովետներուն հետ Պաթումի տիրապետութեան համար⁽¹³¹⁾, ստիպուեցան նախընտրել Հայաստանի հետ հաշտութիւն կնքել՝ իրենց զօրքերը վերապահելու համար դէպի քարիոյի-քաղաքը յատաշխոյանքին:

ՁՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԿՊԱՍՏԸ
ՊԼՈՒՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

Բացի ատկէ, հայկական զանազան խումբեր, հանրապետութեան սահմաններէն դուրս, շարունակեցին կոտորածներուն դէմ, նույնպէս Պաթումի Դաշնագիրէն ետք: Այսպէս, Զօրավար Անդրանիկը (Օզանեան), թրքախլեթուն «*հանդարտամիտ, պատկառելի եւ ասպետական*» հերոսը, այն զինուորականը, որուն հանդէպ Բրիտանական Պատերազմական Նախարարութիւնը «*մեծ չափով*» յարգանք ունէր, թուրքերու դէմ կը կոտորէր շարունակ միջև Դարբարդ (Արցախ) տարածքին վրայ: «*Բացարձակապէս մերժեց*» ան Թուրքիոյ հետ հաշտութիւն կնքել, արձանագրեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան անդամ մը: Դատապարտելով թէ՛ Պաթումի Դաշնագիրը եւ թէ՛ զայն ստորագրողները՝ Հայկական Բարձրաստիճակը Թուրքիոյ շանձնած ըլլալուն համար, Անդրանիկը շարունակեց իր կոխը ջանգնելու մէջ⁽¹³²⁾: Նմանապէս, Պաթումի մէջ, ազգայնական հայերն էին որ տեղեկան Սովետին հետ անտրք դաշնակցութեամբ մը՝ յաջողեցան մեծ չափով մը դուրս պահել Թուրքերը քարիոյի կեդրոնէն, մինչև 1918 Սեպտեմբեր 16, այսինքն՝ մտատարապէս ամիս մը միայն, նախքան կնքումը Մուտրոսի Զինադադարին:

Այսպէս ուրեմն, իրենց սեփական միջոցներովը, Հայերը պոտիկ բայց նշանակալից մասնակցութիւն մը բերին Դաշնակիցներու պատերազմական ճիգին, հակառակ բազմաթիւ դժուարութիւններու: Կովկասեան Հայաստանի վրայ կը ճնշէր, նախ եւ առաջ, մարդկային անազնամեծ բեռը հազարատո ցտաթականներուն որ մնացորդներն էին Թրքախլախտանի կոտորածուած քանակութեան բեկորներուն: Կար նաև, սկզբնապէս, Երզնկա-Վան երկար նակատը, մտատարապէս 250 մղոն երկայնութեամբ տարածութիւն մը պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնը: Ուրիշ դժուարութիւններ՝ հաղորդակցութեան խնդիր միջոցներ, իբրև կանոնատր քանակ՝ փորձառութեան պակաս, կապաժնոտ վերաբերում ռուսախլեթերու եւ թրքախլեթերու միջև, ու մասնատրարար՝ անկարողութիւն՝ տեսական կարգապահութեան. այդ բոլորը միատեղ՝ սպասեցին

իրենց ոյժը: Ատկէ զատ, ինչպէս Էլընը եւ Մուրաթօֆը մատնանշած են, հայ զինուորական առաջնորդները հետեւեցան «կանոնաւոր պատերազմի» դասական կանոններով ռազմավարութեան, մինչ հայկական հողատարածքին համար նախընտրելի էր ֆետայական ռազմավարութիւն մը⁽¹³³⁾: Բայց, հակառակ այդ անբարենպաստ պայմաններուն ու գործուած սխալներուն, հայկական զօրքերը ձեռք առին Կովկասեան ճակատը, ռուսական բանակին կազմալուծումէն ետք, եւ, ինչպէս Լորտ Ռոպըրթ Սեւըրը ընդունեց, «հինգ ամիս», 1918 Փետրուարէն մինչև Յունիս, անոնք «չապահեղեցոյցին յառաջացունը Թուրքերուն», մատուցանելով «կարեւոր ծառայութիւն մը Միջագետքի բրիտանական բանակին»⁽¹³⁴⁾:

ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ԵՒ ԴԱԾՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷ՝ ՀԱՅՏԵՐՈՒՆ ԿՎԱՏՄԱԿԻ ՀԱՄԱԿՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴՈՒՄՈՒԹՆԵՐԸ

Բրիտանական իշխանութիւնները կը գիտակցէին թէ կովկասեան եւ հայկական զօրքերը կազմակերպելու եւ ֆինանսատրելու իրենց խտառումները չիրագործուեցան: Պօղոս Նուպարին եւ Զօրավար Ծորին մասնաւոր խնդրանքները, զինուորական զօրատր առաքելութեանց համար⁽¹³⁵⁾ մնացին անկատար: Այսուամենայնիւ, ամբողջ այդ ժամանակամիջոցին, Բրիտանիոյ առաջնորդները բուն կարիք կը զգային՝ Կովկասի մէջ պատերազմական ճիգը խթանելու: Այդ գործը կրցան ընել անոնք՝ համակրական արտայայտութիւններով միայն: Ուրեմն, գործնական օգնութիւնը փոխանակուեցաւ զաղափարապաշտական յայտարարութիւններով, Բրիտանիոյ պատերազմական նպատակներուն, ներառեալ՝ Հայաստանի ազատագրումին մասին:

Իրենց կարգին, հայերը անձկագին կը սպաւէին կարգ մը յետակ հաւատարմութիւններու՝ իրենց ապագային նկատմամբ: Կ'ուզէին գիտնալ անոնք թէ ի՞նչ բան համար կը կռուին, մանաւանդ՝ Թուրքիայէն կրած իրենց խոցոտող փորձառութիւնն եւ պատերազմի առաջին կէսին՝ Դաշնակիցներու մտադրութեանց նկատմամբ իրենց դառն հիւսարափութեանը: Պոլշեկիները հրապարակել էին Դաշնակիցներուն այն համաձայնութիւնները ուր նախատեսուած էր Պատմական Հայաստանը բաժնել Յարական Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ: Յուսախարոսած հայերը պահանջեցին հաւատարմութիւն իրենց կատարուած խոստումներուն ի հաշիւ: Բրիտանիոյ առաջնորդները յօժարակամ տուին այդ հաւատարմութիւնը՝ պատերազմի պայմաններուն տակ:

Միջին Արեւելքի մէջ, անլիք քան դարձ մը ի վեր, Բրիտանիոյ եւ Ռուսիոյ միջև քաղաքական հակամարտութիւնը կը նկատուէր Թուրքիոյ հայոց դժբախտութեանց գլխաւոր պատճառը: Երբ, սակայն, Բրիտանիան եւ Ռուսիան պատերազմի մէջ մտան նոյն կողմէն, թուեցաւ թէ հայ ժողովուրդին համար նոր դարձաբեկ մը պիտի բացուէր: Ռուսաֆայերը, որպէս Ռուսական Կայսրութեան քաղաքացիներ, ոչ միայն զինուորագրուէին ռուսական բանակին մէջ, այլև անոնք կամատրական զօրագունդներ էին կազմէր, գլխաւորաբար սփիւռ-

քի հայերէն բաղկացած (Պաշքաններէն, Ֆրանսայէն եւ Միացեալ Նահանգներէն), ու Կովկասի ամենէն ծանր կոնկներուն մէկ մասին հարուածը իրենք էին կրէր: Ֆիլիքս Փրայլը, «Մանչեսթըր Կարտիքը»ի մասնաւոր թղթակիցը, իր օրագրութեան մէջ պատկերացուցած է պատերազմին սկիզբը, վաճառ հովիտին մէջի այդ կամատրներուն տրամադրութիւնը: Մինչ ռուսական զօրագունքի մը մէջ, սպաններուն հրահանգներուն պիտի հետեւէր պարզ պատասխան մը՝ «Թ՛արք թոյնը, վաշի պշկորքտի» (ճիշդ այդպէս, Ջերդ մեծապատուութիւն), հայերուն մօտ խնդիրները պիտի լուծուէին խարոյկներու շուրջ «անվերջանալի խօսակցութեան» ետք՝ ընդհանուր հաւանութեամբ ամենուն: Ամէն ոք կը զգար ներկայութիւնը Հայաստանի ոգիին, որուն համար էր որ կը կռուէին բոլորն ալ⁽¹³⁶⁾:

Ասամանագլուխէն անդին, Թուրքիոյ մէջ, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Համագումարը, Էրզրումի իր ժողովին մէջ, 1914-ի աշնան, թուրք պատուիրակներէն ինքնավարութեան առաջարկ ստացեր էր, եթէ ան իրապէս Թուրքիոյ օգնէր պատերազմին մէջ: Համագումարը պատասխանէր իր թէ՛ հայերը, որպէս Օսմանեան հպատակներ, իրենց պարտականութիւնը հաւատարմօրէն պիտի կատարէին անհատապէս, քայց իրեն ազգ անոնք չէին կրնար ապստամբութիւն գրգռել Ռուսական Կայսրութեան մէջ: Ռոպըրթ Սեւըրին կողմէ «քաջարի» բնորոշուած այդ մերժումին հետեւանքով էր որ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ զտնուող հայերը ծրագրեալ ձեւով սպաններ էին թրջական կառավարութեան կողմէ, 1915-ին⁽¹³⁷⁾:

Պատերազմին սկիզբը, մօտադրապէս 150,000 ռուսաֆայեր զինուորագրուել էին ռուսական բանակներուն մէջ: Յաւելուածաբար, կամատրական եօթը խումբեր գործեցին Կովկասեան ճակատին վրայ⁽¹³⁸⁾: Ասոնցմէ զատ, Պօղոս Նուպարը նպատեց, ֆրանսական կառավարութեան «խնդրանք»ին ընդառաջելով եւ բրիտանական կառավարութեան համաձայնութեամբ, Լեժոնն ս'Օրիանի (Արեւելեան Լեզէն) կազմութեանը՝ 1916-ի վերջաւորութիւն⁽¹³⁹⁾: Այդ Լեզէնը կը բաղկանար գլխաւորաբար հայկական սփիւռքի իր հայրենակիցներէն: Ատկէ զատ, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, Բրիտանացիները, Պօղոս Նուպարին եւ Կաթողիկոսին միջոցաւ զօրատր կերպով պնդեցին, 1917-ի վերջաւորութեան, ռուսական դատարարութեանը յետոյ, հայկական զօրագունդներու եւ կամատրներու կազմութեանը՝ Կովկասեան ճակատին վրայ կեդրոնացումին ի խնդիր:

Պատերազմի ամբողջ տևողութեան ընթացքին, հայերը պատերազմական իրենց ճիգին մէջ մնացին Դաշնակից պետական մարդոց համակրական արտայայտութիւններովը: Կը թոյն թէ, սկիզբը, անոնք նոյնիսկ գոնացան տար տան ընդհանրացումներով: Պատերազմի յայտարարութեան անմիջապէս ետք, Կովկասեան ճակատի իր քննական շրջապատյոյսին ընթացքին, Կոլոլայ Բ. Յարը ըսեր էր Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին. «Ըսէք Ձեր հօտին, Կորին Սերոսիւն, թէ չափազանց փայլուն ապագայ մը կը սպասէ Հախրուն», իրեն սօստասխան Կաթողիկոսին դիմումին՝ Թրքահայերը ազատագրելու եւ զանազան ռուսական պաշտպանութեան տակ անելու⁽¹⁴⁰⁾: Արտաքին Կորներու Կոլոլայ

րար Սազոնովը, իր կարգին, պաշտօնապես յայտարարեր էր թէ ոռուական կառավարութիւնը «անշահահնդորէն» ցանացեր էր Հայերուն վիճակը թեթևացնել: 1914 Յունուար 26/Փետրուար 8-ի Թուս-Քրքական Բարենորոգումի Երազիրով, Թուրքիան ճանչցեր էր Թուսիոյ առանձնաշնորհեալ դիրքը Հայկական Հարցին մէջ: Երբ պատերազմը վերջանար, աւելցուցեր էր Սազոնովը, Կայսերական կառավարութեան կողմէ այդ բացառիկ դիրքը պիտի օգտագործուէր «Հայ բնակչութեան համար նպաստար» ուղղութեամբ մը⁽¹⁴¹⁾: Անշուշտ, հայերը չէին գիտեր այդ առեւն, թէ Յարը Հայկական վիշախթները «միակցելու երբեք փափաքող չլէր» ու չէր ուզեր հայերուն հետ շատ գործ ունենալ, ինչպէս որս դեսպանը 1915-ին ըսեր էր Արտաքին Գործերու Նախարարի Տեղակալ Սըր Արթըրը Նիզըլլընին, խօսակցութեան մը ընթացքին: Ոչ ալ հայերը գիտէին թէ Սայքս-Փիթօ-ի բանակցութեանց ժամանակ, Թուսիան պնդեր էր որ Սըզաը եւ Փոքր Հայքը Ֆրանսայի տրուէին, իսկ փոխարէնը՝ Քիւրտերով բնակուած Հաքքիարի-Մուշը ստանար ինք, արևելքի մէջ: Պատճառը՝ Յարական Թուսիոյ փափակ էր Թուսական հողատարածքին վրայ ունենալու «էլարելի եղածին չափ թիչ Հայեր» ու ձերբազատուիլ հայոց հանդէպ «ազգայնական պարտաւորութիւններ»⁽¹⁴²⁾:

Թուրքիոյ մասին Բրիտանական յայտարարութիւնները, պատերազմի առաջին երկու տարիներուն, իբրև պատերազմական նպատակ, չէին բովանդակեր ազատագրումը անոր իշխանութեան տակ գտնուող ժողովուրդներուն: Բայց, այն տեսակէտը թէ՛ Թուրքիան պէտք էր որ կրէր իր պատիժը՝ առանց դրդապատճառի պատերազմի մէջ իր մտաւորին համար՝ Նախարարներու Խորհուրդին կողմէ ընդունուէր էր նոյնիսկ բուն յայտարարութենէն առաջ: Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, Նախարարներու Խորհուրդը համաձայնէր էր, 1914 Հոկտեմբեր 2-ին, լքել «Օսմանեան ամբողջականութեան» բանաձեւը: Պատերազմի բուն յայտարարութենէն ետք, Բրիտանիոյ առաջնորդները անհիմայ եղան՝ իրարու յաջորդող թորական կառավարութիւնները դատապարտելու մէջ, իբրև չարիքի ուժեր: Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, Էսքրտիթը ակնարկներ էր թորական իշխանութեան «որթալուծի»ին, իսկ Լոյտ Շորճը գուշակներ էր թէ եկած էր ժամանակը որ թուրքը հաշիի կանչուէր՝ մարդկութեան դէմ գործած իր երկարատև անարգութեան համար⁽¹⁴³⁾:

Մեծ առաջնորդներու կողմէ այսպիսի յայտարարութիւնները (ըլորն այ տարտած եւ ընդհանրացումներով կառուարած), կը թուի թէ խանդավառեցին Հայերը, երկար առեւն առանց պետականութեան մնացած, եւ հետևաբար, պետութիւն մը վարելու փորձառութենէն զուրկ ժողովուրդ մը: Հասանաբար, իրենց քաղաքական տկարութեան պատճառով էր որ անոնք այնքան «մեծ հասար» ընծայեցին Դաշնակից պետութիւններու կողմէ ըստած որեւ «խօսքի», ինչպէս քաղաքական թերթիկ մը ճշդապէս կատարեց պատճանաչումը⁽¹⁴⁴⁾: Հայ մտատարական եւ Փարիզի Հայկական Կոմիտէի Ատենադպիր Ա. Չօպանեանը, Լոյտ Շորճին գրելով, այն կարծիքը յայտնեց թէ անոր ճառը հողակապ նախարարն էր «արդարութեան» իրագործումին. արդարութիւն՝ զոր Անգլիան վերջապէս որոշեր էր հետապնդել: Յետագային, ան թախանձեց նաև

ինքնավար պետութիւն մը՝ Դաշնակից երեք մեծ պետութիւններու պաշտպանութեանը տակ, պետութիւն մը՝ ուր հայ ժողովուրդը պիտի ըլներ անէն բան՝ անգամ մը եւս արժանի ըլլալու անմահ Կելտաթընի խօսքերուն. «Հայաստանին ծառայելը քաղաքակրթութեան ծառայելն է»⁽¹⁴⁵⁾: Պօղոս Նուպար յայտնեց այն համոզումը թէ Բրիտանական կառավարութիւնը, որ «քաղաքակրթութեան, հիմնական իրաւունքներու, ինչպէս նաև ազգութեան սկզբունքին համար» կը կոտուէր, պիտի պաշտպանէր հայ ժողովուրդին ազգային միասնութեան վերականգնումը: Անոնք իրենց «բոլոր յոյսերը Դաշնակից պետութիւններուն վրայ» դրեր էին, գրեց ան Պրայսին⁽¹⁴⁶⁾:

Իրականութեան մէջ, Դաշնակիցները որեւէ յայտարարութիւն չըրին, պատերազմի սկզբնատրութեան, Օսմանեան Կայսրութեան ժողովուրդներուն աղընչութեանը իրենց նպատակներուն մասին: Բայց, արդէն Մեծ Պետութիւններէն ո՛չ մէկը պատերազմի մէջ մտեր էր՝ պատերազմական ճշդորոշուած նպատակներով. իրաքանչիւրը զԼեք վերցուցեր էր, ըստ երեւոյթին, պաշտպանողական պատճառներով: Սակայն, ինչպէս Ա. Շ. Փ. Թէլլիքը մատնանշած է, զուտ պաշտպանողական պատերազմ մը զուրկ պիտի ըլլար ներշնչումէ⁽¹⁴⁷⁾: Հետևաբար, ընդհանրական բնոյթով յայտարարութիւններ եղան մերթ ընդ մերթ: Օսմանեան Կայսրութեան մասին յայտարարութիւնները՝ թորական իշխանութեան դէմ նողկանքի եւ Հայերու տատապանքներուն նկատմամբ համակրանքի ընդհանուր արտայայտութիւններ եղեր էին: Միայն 1916 Նոյեմբերին էր որ Էսքրտիթը, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, Լոնտոնի Քաղաքապետարանի սրահին՝ Կիլտոնի մէջ, իր ունկնդիրներուն ըսաւ, ծափահարութեանց մէջ, թէ Բրիտանական կառավարութիւնը

«... որոշած է որ պատերազմէն ետք ազատութեան եւ փրկութեան դատաշրջան մը գալ այդ հինաւուրց ժողովուրդին համար»⁽¹⁴⁸⁾:

1916-ի Դեկտեմբեր 18-ին, Նախագահ Ուիլսոնը հրատիրեց պատերազմող պետութիւնները որ յայտարարէին այն պայմանները՝ որոնց պարտադրումով վերջ պիտի գտնէր պատերազմը, ըստ իրենց: 1917 Յունուար 10-ի իրենց պատասխանին մէջ, Դաշնակիցները իրենց նպատակներուն մէջ թուեցին՝

«... Թուրքերուն արհմարտը բռնապետութեանը ներկայ ժողովուրդներուն ազատագրումը»⁽¹⁴⁹⁾:

1916-ի վերջաւորութեան, երբ Դաշնակիցները, Փոքր Ասիոյ կամ Սուրիոյ մ.ջ հաւանական ցամաքախնուած մը նպատակ ունենալով, որոշեցին Լեմբոն տ՝Օրիան (Արեւելեան Լեզոն) մը կազմակերպել, անոնք Հայերուն դիմելին, եւ, փոխարէնը խոստացան ինքնավար Կիլիկիա մը՝ Ֆրանսայի պաշտպանութեան տակ: Պօղոս Նուպարին հեռագիրը, որ Գահիրէ գտնուող իր գաստիկն, Առաքել Նուպարէն, կը պահանջէր քաջալերել հայ կամաւորներուն արձանագրութիւնը, ծածկագիրով դրկուեցաւ Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ: Հետագիւրին մէջ, Պօղոս Նուպարը կը կրկնէր թէ ինք «պաշտօնական հաստատիքներ» ձեռք բերեր էր թէ՛ Դաշնակիցներու յայտարարութիւնները, հայկական «ազգային ըղձաքնքները պիտի գոհացուին»⁽¹⁵⁰⁾: 1917-ի

սկիզբը, Պրայսին եւ գրեց ան բացառիկ կերպով նշանակալից նամակ մը, որ տրուած հաստիքները յատկանշելու համար, *«պաշտօնական»* բառը ոչ նուազ ջան երեք անգամ գործածեց: Պօղոս Նուպարը մտահոգ էր տարազրկացեալ, որոնք, Միջագետքի անապատներուն մէջ, տակալին ենթակայ էին թուրքերու վրէժնորոյթեան: Սակայն, հայերուն համար անկարելի էր, պնդեց ան, մերժուով մը պատասխանել Դաշնակիցներուն: Պօղոս Նուպարը տեղեակ էր թէ Երզրումի, Վանի եւ Պիթիիսի երեք վիլայէթները հասանաբար պիտի կցըուէին Ռուսիոյ, բայց թէ՛ միւս վիլայէթները, վերամիացում Կիլիկիոյ, պիտի յանձնուէին Ֆրանսայի խնամատարութեան: Այդ Հայաստանին համար էր, Միջերկրականի վրայ ելքով մը, որ ինք ամէնէն ընդարձակ տեսակի ինքնավարութիւն մը խնդրէր էր, եւ որուն համար ձեռք ձեռք էր *«պաշտօնական խոստում»* մը: *Ամի՞ն տ'Օրիան*-ին հայ կամաւորները պիտի գային Եզդիստանէ, Երուպայէն ու Ամերիկայէն: Բայց պէտք էր խուսափիլ ամէն հրապարակայնութենէ (151):

1917-ի Ռուսական Յեղափոխութիւնը նկատելի ազդեցութիւն մը ունեցաւ Բրիտանիոյ պատերազմական նպատակներու սահմանումին վրայ: Առանց կցումներու եւ ինքնորոշման վրայ հիմնուած խաղաղութեան մը նոր բանաձեւը ստիպեց Արեւմտեքի պետական մարդիկը որ գաղափարապաշտութեան մէջ մրցակցութեան մտնէին: 1917-ի Յունիսիս, Պատերազմական Դահլիճը նկատի առաւ Ռուսական բանաձեւը, եւ համաձայն գտնուեցաւ որ մասնանշուէր թէ Միջագետքը ազգութեամբ երբեք թրքական չէր եղած: Ատկէ զատ, Թուրքիան կոպտօրէն չարաշահեց էր իր յանձնառութիւնը: Պարագան նոյնն էր Հայաստանի համար (152): Մինչև 1917-ի կէտը, Դաշնակից ու Բրիտանացի պետական ղեմերը համաձայնեցին էին արդէն Ասիական Թուրքիոյ մէջ մասնատր շրջաններու քաժանումին վրայ եւ հետեւաբար պարզապէս նպատակայարմար էր խօսիլ Օսմանեան Կայսրութեան ոչ-թրքական շրջաններուն (Արաբիոյ, Միջագետքի, Սուրիոյ, Պաղեստինի եւ Հայաստանի) ինքնորոշման, ազգութեան եւ *«ազատագրումի»* բարձր սկզբունքներուն մասին: Անկից, նման սկզբունքներու հրապարակումը կրնար քայքայելի պատերազմական ճիգը հպատակ ժողովուրդներուն: Դաշնակից պետութիւններու առաջնորդները պէտք էր որ պարզապէս օգտագործէին մարդուծի որեւէ կարելի աղբիւր:

Ռուսական նոր հասկացողութիւնը՝ ոչ կցում բայց ինքնորոշում ջատագովող, պէտք է որ ընդհանրապէս սիրով ընդունուած ըլլար Հայերուն կողմէ, եթէ արեւելեան Թուրքիոյ Հայկական նահանգները ամբողջութեամբ անաշացում չըլլային: Կարգ մը խոհեմ Հայեր, հետեւաբար, չափազանց մտահոգ էին իրենց ապագային նկատմամբ: Հայկական հարցին վրայ Ռուսական Յեղափոխութեան հետեւանքը քննարկելով Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Քաղաքական Գաղտնի Ապաստարկութեան Պաշտօնատունէն Անուղտ Թոյնալիին հետ, Պօղոս Նուպարը յայտնեց էր այն տեսակետը թէ իր *«միակ վախն»* այն էր որ գուցէ Ռուսիոյ կցումներէ հրաժարումին արդիւնքը *«Հայաստանի լքումը»* ըլլար Թուրքերուն (153): Մի քանի օր ետք տեղի ունեցեր էր Պուշկինեան Յեղափոխութիւնը, որուն հետեւանքը եղեր էին զինադադար, Ռուսա-

կան զօրքերուն հետազումը՝ գրաւուած թրքական երկրամասէն, անջատ հաշտութիւն մը եւ արեւելեան Թուրքիոյ եւ Կովկասի տարածքին վրայ ուժերու հասարակշռութեան մէջ ստեղծումը հսկայ պարագութեան մը: Հարբըտ Նիպոլընը արձանագրեց. *«Ռուսական Յեղափոխութիւնը փոխեց ամբողջ ուղղութիւնը Հայկական Հարցին»*: Նախապէս համաձայնուած էր որ Ռուսիան Հովանաւորութիւն մը տարածէր Մեծ Հայքի վրայ, իսկ Ֆրանսան պիտի գրաւէր Փոքր Հայքը (Կիլիկիան) (154): Որոշապէս, Հայկական նահանգներուն ազատագրումին ու պաշտպանութեան հարցը չափազանց դժուարացաւ Ռուսական Յեղափոխութենէն ետք: Ատկէ ետք, Հայաստանի իրական ազատագրումին մասին բրիտանական յայտարարութիւնները պարզապէս անիրագործելի արտայայտութիւններ եղան:

Բրիտանական կառավարութեան հակազդեցութիւնը՝ Պուշկինեան Յեղափոխութեան Կովկասեան ճակատին վրայ ունեցած հետեւանքներուն, նկատելի էր, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, մարդոջ զինուորագրելու եւ բնիկ զօրագունները կազմակերպելու ջանքեր: Ծակատագրական վտանգի ենթակայուած, հայ ժողովուրդին հակազդեցութիւնը եղաւ յստակ հաստիքներ որոնել իր ապագային մասին:

Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, հայկական վեց վաշտեր *«քաղաքական պատճառներով»* մերժեցին Դարսական ճակատ երթալ, իսկ Բեթթրկուստի Հայկական Կոմիտէն որոշեց էր չհետապնդել զինուորական գումղերուն կազմութիւնը, մինչև որ Հայաստանի *«ապագայ քաղաքական իրականելը»* որոշուէր: Անտարակոյտ, *«քիչ հետանկար»* կար որ հայերը մղէր յաւելալ ջանքեր թափելու, եթէ Հայաստանի ապագան չերաշխատուէր Արեւմտեան պետութիւններուն կողմէ (155): Պօղոս Նուպարին Ազգային Պատուիրակութիւնը համոզուած էր թէ հայ կամաւորներ պիտի ընդտաչէին Պատուիրակութեան դիմումին՝ մանաւանդ եթէ Դաշնակից կառավարութիւնները հաստիքներ տային հայերուն՝ թէ *«Հայաստանի ազատագրումը իրենց պատերազմական նպատակներէն մէկն է»* (156):

1917 Դեկտեմբերի սկիզբը, ոչ միայն Պուշկինեան Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջև զինադադար կը դառնար իրականութիւն, այլ նաեւ տարածայնութիւններ կը շրջէին թէ միւս Դաշնակիցները եւ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան մը մասին կը մտածէին: Կովկասի Հայկական Զինուորական Պաշտպանութեան Կոմիտէն, յայտնապէս խուճապի մէջ, Թիֆլիսի Բրիտանական Հիպատոսութեան քանից յայտնեց թէ՛ եթէ թուրքերու հետ զինադադար մը կնքուէր, Հայաստանը *«Թրքական իշխանութեան վերադարձուելու»* վտանգին մէջ պիտի ըլլար: Կոմիտէն թախանձեց միջամտութիւնը Ռուսիոյ, Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Միացեալ Նահանգներու, *«սահմանց պաշտպանութեան տակ կրկին անմիջական ինքնավարութիւնը»* ապահովելու համար: Մի քանի օր ետք, Բեթթրկուստի Բրիտանիոյ դեսպանն էր որ հետագրեց թէ հայերը *«չափազանց անձկութեամբ կ'ուզէին իր անելի յստակ»* յայտարարութիւն մը հրապարակուէր, քան ցարկ կատարուէր Դաշնակից պետական որեւէ պատասխանատու անձի կողմէ, ցոյց տալով

«... թէ Դաշնակիցները Հայաստանի համար ի՞նչ ընեն պատրաստ են պատերազմէն ետք: Անոնք գոհացած չեն Հայաստանի հարցին վերաբերեալ ցարդ արտայայտուած ընդհանրացումներով և կը փափաքին գիտնալ թէ արդեօ՞ք իրենք պիտի ըլլան ինքնավար, պիտի ունենան ազգային ինքնավարութիւն, պիտի կցուի՞ն — ո՞ր մէկը ատեցմէ: Կամ պաշտպանուի՞ն Ռուսիոյ կողմ»:

Հետագիրը փոխանցուեցաւ թէ՛ Թագաւորին և թէ Պատերազմական Դաճիկին (157):

Այս ենթահոդին վրայ և գլխաւորաբար հայերու պատերազմական ճիւղ խթանելու համար էր որ Բրիտանիոյ ատաջնորդները իրենց «երաշխատութիւնները» տուին Հայերուն՝ 1917-ի Դեկտեմբերէն սկսեալ:

Փորձառու Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պատասխանները վերոյիշեալ երկու հետազոտութիւններու բանաձեւուեցան շատ նրբամտօրէն: Անոնք ծրագրուած էին մէկ կողմէն հայերը մղելու որ Կովկասեան խարխլած ճակատին վրայ շարունակէին կռիւր, և, միւս կողմէն, խուսափելու չափազանց մեծ յանձնառութիւնէ: Հիւպատոս Սթիվընզին դրկուած հեռագիրը կը պահանջէր իրմ վստահեցնել Հայկական Զինուորական Պաշտպանութեան Կոմիտէն թէ բրիտանական կառավարութիւնը «իր կարողութեան առանկազոյն չափովը» պատրաստ էր հայերուն օգնելու՝ թրքական լուծէն ազատ մնալու իրենց ջանքերուն մէջ: Լորտ Հարտինկը, փորձառու և կարծր, կը հաստատէր. «Էջ կարծես թէ այս հեռագիրը լաւ է և մեզ շատ չի պարտաւորեցնէր»: Դարձեալ, Լորտ Հարտինկը էր որ գտաւ երկրորդ հեռագիրին երկդիմի բանաձեւումը.

«Սկստագրում թրքական լուծէն՝ կ'ենթադրէ կա՛մ ուրիշ պետութեան մը կողմէ կցում, կամ ինքնավարութեան ձեւ մը: Կը կարծես թէ՛ զգուշօրէն գործածուած այս տեսակի արտայայտութիւն մը կրնայ բարեկամական հարցումի մը իրրեւ պատասխան տրուիլ Համայնքներու Տան մէջ»:

Պալֆուրը արձանագրեց. «Եթէ ևս Չորեքշաբթի խօսիմ, կրնամ անդրադառնալ Հայաստանին» (158):

Լոյտ Շորճն էր, սակայն, որ խօսեցաւ Պալֆուրի փոխարէն, և, ինչպէս վերը ակնարկուեցաւ, շեշտեց թէ Միջագետքը «երբեք» պիտի չվերադարձուէր Թուրքին խամբեցնող բռնապետութեանը: Եոյն նկատողութիւնը կը վերաբերէր Հայաստանի (159): Այսպէս, ուրեմն, Լոյտ Շորճը ինքզինք դրսեւորեց հոյակապօրէն, հերքելու համար Բրիտանիոյ վերագրուած կայսերապաշտական ծրագիրներու մեղադրանքները, հաստատիացնելու իր երկրին խաղաղաւէրները և Կովկասի մէջ հայերը քաջալերելու — այդ քոլորը՝ միաժամանակ՝ Պատերազմի նպատակներուն մասին՝ Պատերազմական Դաճիկինի կողմէ նախապէս բննարկուած և 1918 Յունուար 5-ին Արեւեստակցական Միութեանց Պատգամատրուներու Համագումարին արտասանուած մեծ ճառի մը մէջ, ան դարձեալ անդրադարձաւ Հայաստանին, կըր յայտարարեց.

«Արարիան, Հայաստանը, Միջագետքը, Սորիան ու Պաղեստինը, մեր դատողութեամբ, իրաւունքը ունին իրենց ազգային պայմաններուն ճանաչումին...»

և «անկարելի պիտի ըլլար վերադարձնել» այս երկրամասերը իրենց նախկին տիրոջ՝ Թուրքիոյ (160):

Այսպիսի հանրային յայտարարութիւններ, Հայաստանին՝ Օսմանեան իշխանութենէն ազատագրում խոստանալէն զատ, չճշդեցին անոր ապագայի քաղաքական իրավիճակը: Անոնք դիտմամտոր կերպով եղան երկդիմի, աղօս և անորոշ: Թերեւս Բրիտանիան չէր կրնար իր պարտաւորութիւններուն մէջ հեռու կրթալ: Հայկական վիշալէթները, ճիծա բռնութեամբ ամալացուած, իր հողային պահանջքներուն մէջ երբեք չէին երեցած: Ատկէ զատ, Օսմանեան Կայսրութեան նկատմամբ գաղտնի համաձայնութիւններ կնքուեւ էին Դաշնակիցներու միջև, իսկ Ռուսիան հրաժարել էր իր պահանջքներէն: Հետեւաբար, լուսարանութեան կարօտ հարցեր կային, նախքան որ Բրիտանիան կարենար ինքզինք ամբողջովին յանձնառու զգալ:

Կատարուած յայտարարութիւնները մտադրուած էին Թուրքերուն դէմ մարտնչող հայերուն քարոյական կորովը պահելու: Եւ սակայն, Բրիտանիան լրջօրէն մտածեց նոյն ատեն, 1917-1918-ի տաղտկալի ձմրան, անջատ հաշտութիւն մը կնքել Թուրքիոյ հետ: Երրպակալ պետութիւնները գրեթէ սպառու էին. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը տակախն չէր կրցած տալ զինուորական մեծ օգնութիւն. Ռուսական Յեղափոխութիւնը տկարացուցեր էր Համաձայնական պետութիւնները, և, ատկէ զատ, հեռացուցեր էր Թուրքիոյ հետ հաշտութեան մը սկզբնական խոշընդոտը — Կոստանդնուպոլսոյ հարցը: Թուրքիան Կեդրոնի Պետութիւններէն անջատելը կը թուէր գործնական: Այդպիսի քայլ մը՝ Պուլկարիան և Աստրիոյ ու Գերմանիոյ հարաւարեւելեան կողերը պիտի չափով մը ենթակայ դարձնէր Դաշնակից պետութիւններուն գոյթին: Բրիտանիան ամէնէն անկէ կը ձգտէր Գերմանիոյ զինուորական պարտութեան: Նամանականը, Թուրքիոյ հետ հաշտութիւնը կրնար Բրիտանիան ազատել զինուորական, ծովային ու ելեմտական ծանր սպառում մը: Ի վերջոյ, մինչև 1918-ի սկիզբը, Բրիտանական զէնքերը յաջողապէս նուաճել էին Օսմանեան Կայսրութեան այն երկրամասերը, որոնց նկատմամբ յատակ ցանկութիւններ ունէր ան: 1917 Դեկտեմբերին, Թագաւորը յանձնարարեց որ «ամէն քաջալերանք» տրուէր Թուրքիոյ՝ Գերմանիայէն խզուելու համար (161). Կովկասի մէջ Թուրքիոյ և Գերմանիոյ միջև աճող հակամարտութենէն սեղ մեծ, մեծ յանկարծաբան Լոյտ Շորճը, իր կարգ մը պաշտօնակիցներուն կողմէ «Մէլլիսի Կախարդը» կոչուած, իսկ ուրիշներուն կողմէ՝ «Ալձը», նշանակալից կերպով հարցոց իր Պատերազմական Դաճիկին, 1918 Յունիսին, թէ արդեօք այս կացութենէն կարելի չէ՞ր օգտուիլ.

Մտտանշնեց ան թէ Թուրքերը անկի հետամուտ էին այդ հարուստ երկրամասը ձեռք ձգելու, քան Միջագետքին կամ Պաղեստինի վերա տիրանալու, և թելադրեց որ թրքական կառավարութեան նկատմամբ

տուրքեան որոշ համաձայնութիւն մը կայանար, որով կարելի ըլլար Թուրանական երկրամասը անոնց տալ...^{(162):}

Ուրեմն, Թուրքիոյ հետ «համաձայնութեան» մը զգուռ եւ զայն հրապտուրելով իր հարաւարեւելեան եշկրամասերէն հետացնելու համար, Լոյտ Շորճը պատրաստ էր շատ դիւրաւ լքելու Կովկասը, Անքուտեալ Հայաստանը, այն երկիրը զոր ինք, հրապարակաւ, երկու անգամ նկարագրեր էր իբրև «անմեղներու արհմտովը թոջուած»^{(163):} Իսկ ուրիշ մակարդակի վրայ, մինչ համակրական յայտարարութիւններով կը քաջալերուէին հայերը որ թուրքերու դէմ կռուին Կովկասեան ճակատին վրայ, Պարսի Փոխ-Հիւպատոս Ռանըլտ Մատոնըլը, 1918-ի Յունիսէն սկսեալ, կը ֆինանսատրէր, իր սեփական յուշերուն համաձայն, ո՛չ այնքան Կեդրոնի պետութիւններուն դէմ կռուող խումբերը, այլ՝ հակա-Պոլշեիկեան դատարարութիւնները: Իր յարկաբաժինին մէջ պահուած երկու միլիոն ռուբլիին գործածելով, ռուս քահանաներուն, ծեր սպաներուն եւ օղանատրոյթեան ուսանողներուն զուտարներ հայթայթեց ան՝ հակա-լեզուափոխական գործունէութեան համար: Պարսկաստանի մէջ, Գաղտնի Սպասարկութեան Սպայ, Հարիրապետ Ռեհմըլտ Թիկ Շոնզը՝ Պարսի մէջ բար էր Մատոնըլին թէ՛

«... Բրիտանական ու Ֆրանսական Կառավարութիւններուն նոր քաղաքականութիւնն էր զօրակից կանգնի հակա-Պոլշեիկեան այն ուժերուն որոնք կը համախճուէին Ռուսական Կայսրութեան յտաջապահ գունդերուն մօտ, զանգաւն կէտերու վրայ: Բիչ տարբերութիւն կ'ընէր թէ անոնք Յարի՛ն կողմնակից էին թէ Ընկերկարական Յեղափոխական՝ այնքան ատեն որ անոնք պատրաստ էին Պոլշեիկները վտարելու»^{(164):}

Բայց հակասական ոչի՛նչ կար կարծէք քաղաքական այս բոլոր ուղղութիւններուն մէջ, հայերու պատերազմական միզը քաջալերել թուրքերու դէմ, միաժամանակ Թուրքիոյ հետ հաշտութիւն նկատի ունենալ, եւ օգնել Պոլշեիկները վտարելու: Ասոնց բոլորն ալ կը ձգտէին պատերազմը շահիլ կամ Բրիտանական ազգային շահերուն ծառայել:

Կովկասի մէջ Թուրքիոյ հետ զաղտնի համաձայնութեան մը զգուռ մասին Լոյտ Շորճի մտորումէն միայն տասնըփնէց օր ետք, Բրիտանական Կառավարութիւնը հասանաբար իր ծայրագոյն կէտին հասաւ՝ հայերուն տուած իր «երաշխատութիւններուն» մէջ: 1918 Յուլիսին, Ընդդիմադիր Աշխատատրական Կուսակցութեան Առաջնորդ Ռամիս Մատոնըլտը հարցուց թէ Արտաքին Գործերու Նախարարը կը հետեւէ՞ր արդեօք հայերուն՝ թրքական բանակին դէմ ցոյց տուած դիմադրութեանը, եւ թէ՛ Դաշակից Կառավարութիւնները պիտի «երաշխատելի՛ն» ամէն բան ընել, որպէսզի պատերազմէն ետք Հայաստանի ապագան որոշուր ինքնորոշման սկզբունքին համաձայն: Պաֆուրը պատասխանեց.

«Այո, Պարո՛ն. Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը լուրջ համակրանքով եւ հիացումով կը հետեւի հայերու քաջարի դիմադրութեանը՝ ի պաշտպանութիւն իրենց ազատութիւններուն եւ պատիւին, եւ

ամէն բան կ'ընէ անոնց օժանդակութիւն ընծայելու: Հայաստանի ապագային նկատմամբ, եւ յարգելի Երեսփոխանին պիտի վկայակոչեմ Դաշակից Պետութիւններուն զխառոր պետական դէմքերուն կողմէ եղած հանրային յայտարարութիւնները՝ իր ցոյց տուած սկզբունքին վրայ կարգադրութեան մը ի նկատս» ^{(165):}

Նոյնի՛նքն Լոյտ Շորճ՝ շատ ետ չմնաց սակէ: Պատասխանելով Մանչեսթրիի հայկերուն, ան պաշտօնապէս խնդրեց անոնցմէ «հաստատու» թէ՛

«... անոնք որ պատասխանատու են այս երկրի կառավարման՝ անփոթ չեն ձեր մարտիրոսացած ցեղին նկատմամբ իրենց պատասխանատուութիւններուն առընչութեամբ»^{(166):}

Վերջապէս, գրելով Պրայսին, երբ պատերազմի վերջաւորութիւնը արդէն մօտ էր, Լորտ Ռուպըթ Սեսըլը, այն ատեն՝ Արտաքին Գործերու Օգնական Նախարար, յիշեց չորս կէտեր զորս հայերը կրնային նկատել «իբրև իրաւագիր Պաշակիցներու կողմէն ազատագրումի իրենց իրաւունքներուն» անչալէս եւ՝ Դաշակիցներու դատին իրենց ծառայութիւններուն եւ իրենց տնտեսականին: Ան սկներակեց բրիտանական, ֆրանսական եւ ամերիկեան բանակներու շարքերուն մէջ «տակահին կռուող» հայ զինուորներուն եւ Պաղեստինի մէջ Զօրավար Ակնկալիին մեծ յաղթանակին իրենց բերած մասնակցութեան ^{(167):} Եզրակացնելով իր նամակը, յանուն «Բրիտանական Կառավարութեան» անկցուց.

«Ես կատարելապէս յօծար եմ վերահաստատելու մեր վճռակամութիւնը թէ իրենց վերջաւորութեան պիտի հասնին այն անդաւորութիւններ որոնցմէ տառապած է Հայաստան, եւ անոնց կրկնումը պիտի ըլլայ անկարելի»^{(168):}

Մի քանի օր ետք, Պաֆուրը կրկնեց Պօղոս Նուպարին «անձնապէս այն հաստատել թէ Հայաստանի ազատագրումը Դաշակիցներու պատերազմական նպատակներէն մէկն է»^{(169):}

Կարելի է միտիլ Վ. Հ. Ռոթֆուլըին հետ համաձայն ըլլալու՝ բրիտանացի դիկվարներու մեծամասնութեան կողմէ թուրքերուն հանդէպ զգացուած «իրական ճողկանքին», հայ բնակչութիւնը բնաջնջելու անոնց փորձին եւ գերիներու նկատմամբ յոռի վերաբերումին պատճառաւ: Այսպէս, երբ Խորհրդարանի թրքաւեր Անդամ Օպրի Հըրպըրթը արտօնութիւն ուղեց բրիտանացի գերիներուն համար աւելի լաւ վերաբերում խնդրող նամակ մը որիկեւ թալապաթին, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը մերժեց: Շորճ Ռամսիսի կարծի դիտել տուաւ թէ՛ եթէ կարելի ըլլար Թալապաթը բռնել, «պէտք էր որ դատուէր ան ու կախուէր՝ իր կազմակերպած հայկական ջարդերուն համար»: Ռուպըթ Սեսըլը արձանագրեց. «Եթէ Հարիրապետ Հըրպըրթը յամ ըլլար Հալկի Ամերիկեան Հիւպատոս Պարոն Շեքընդին կողմէ՛ հայկական ջարդերուն մասին ինձի տրուած տեղեկութիւնը, պիտի չփափաքէր ան այս նամակը դրկել»: Որոշապէս, հայկական տոտասպանքին նկատմամբ համակրանքն ալ իրական էր. «... Մենք պիտի չկարենայինք հասանիլ հայերուն նկատմամբ դատանութեան», յայտարարեց Պաֆուր, Պատերազմական Դահլիճի մտերմա

թեան մէջ, երբ յայտնի եղաւ թէ Պրեսօ-Լիթովսքի մէջ Պոլշեիկներուն պարտադրուած հաշտութեան պայմաններով, Գերմանները «ամբողջ Բուսանաս-յաստանը, ինչպէս նաեւ Թրքահայաստանը յանձնէր Էին Թորքերուն»⁽¹⁷⁰⁾։

Միւս կողմէն՝ կը թուի թէ շատ մը ղեկավարներ իրենք զիրենք յանձնա-նորթեան տակ չզգացին իրենց կատարած հրապարակային յայտարարութիւն-ներով։ Լոյս Շորճին համաձայն, թշնամի Կայսրութեանց մէջի ազգութիւնները ազատագրելու մասին յայտարարութիւնները «կը նպատակադէտ թարգմա-կան ազդեցութիւն մը ունենայ»։ Այդ յայտարարութիւնները պիտի օժանդակէին թշնամի երկիրներու համերաշխութիւնը քանդելու։ Իր կողմէն՝ Ռուպըրթ Սեւըլը, տարբեր ծիրի մը մէջ, պատճառաբանեց թէ «եներքին խողովոյթիւն յառա-ջացնելով»՝ Աստրիան «տակարացնելու» համար, Բրիտանիան «պարտաւոր-ուած» զգացեր էր զանազան ազգութիւններուն անկախութեան պահանջները վաւերացնելու։ Ուրեմն, «ազատագրուած» մասին յայտարարութիւնները նպատակ ունէին թշնամի երկիրներուն մէջ պատակտու յառաջացնելը անկի-քան թէ ազգայնականութեան սկզբունքը իրագործելն ու հպատակ ժողո-վուրդներուն ըղձանքները գոհացնելը։ Աւելին, Լոյս Շորճը, Պատերազմական Գերագոյն Խորհուրդի մէկ ժողովին մէջ հաստատել էր թէ «ոչ ոք խօսքով պարտաւորուած կ'ըլլար»⁽¹⁷¹⁾։ Կը թուի թէ Օսմանեան Կայսրութեան ոչ-թրքա-կան երկրամասերու ազատագրումին մասին հրապարակային յայտարար-ութիւնները և Հայաստանի նկատմամբ համակրանքի արտայայտութիւնները՝ գլխաւորաբար պատերազմական ճիգը քաջակերելու նպատակարարուած հաւաստիքներ էին, քան թէ գործադրուելիք յանձնառութիւններ։ Անոնք յայ-տարարուեցան իրրեւ պատերազմի նպատակներ. իսկ պատերազմական նպատակները, արդարեւ, «պատերազմի զէնքեր» էին⁽¹⁷²⁾, մէկ կողմ ձգուելիք, թերեւս, ընդհարումի վերջաւորութեան, եթէ անոնք այլեւս չհամապատաս-խանէին նոր շահերու։

Հայանպաստ մարդասերներ չէին կրնար այսպիսի դիրքորոշումի մը հա-մամայն գտնուիլ։ Իր մահէն մի քանի շաբաթ առաջ, Լորտ Պրայսը գրել էր Հայկերու քննաչեզումի սպառնալիքին մասին,

«... ազգին՝ զոր Դաշնակիցները իրենց համար պատերազմելու մղեցին և այժմ լրած են...»⁽¹⁷³⁾։

Այս տեսակետը ծանր մեղադրանք մըն էր, իրեն յատուկ զպատածութեամբ իր վիշտը արտայայտող անձնատրութեան մը կողմէ։ Չէր կրնար ընդունիլ ինք որ Մեծ Պետութիւնները օգտագործէին ազտիկ ժողովուրդ մը և յետոյ իրենց խոտուովը ործէին։

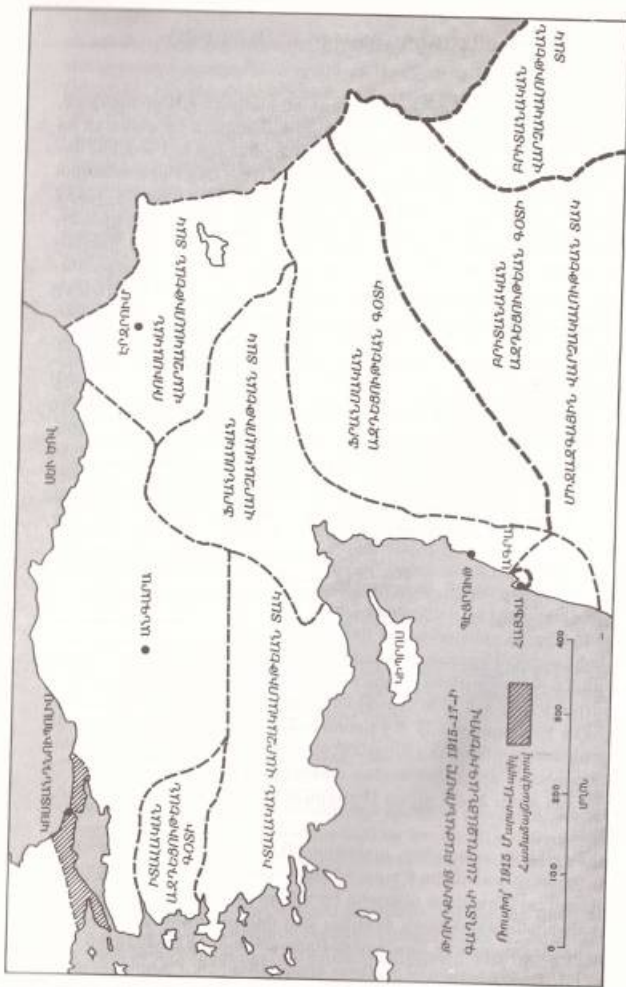
Բրիտանիոյ համար, գլխաւոր դժուարութիւնը, որ նաեւ անէ մը պիտի ըլլար իր գիտնագետներուն համար, պատերազմի տևողութեան ընթացքին ինչ ժողովուրդին հանդէպ իր շահագրգռութեան, իսկ անոր հողերուն նկատ-մամբ շահագրգռութեան քացարձակ չզոյութեան անհամեմատելիութիւնն էր։

ՌՐԻՏԱՆԻՈՅ ԸՈՂԱՅԻՆ ԾԱՀԱԳՐԳՈՒԹԻՒՆԻՆ՝ ՀԱՅԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՆԳՆԵՐԷՆ ՀԱՐԱԻ

Էրած ըլլալով Օսմանեան մարդջականութեան քանաձեւը, Բրիտանիան, պատերազմի պայմաններուն տակ, յօժարակամ համաձայն էր գտնուել իր գլխաւոր դաշնակիցներուն, նախ Ռուսիոյ և յետոյ Ֆրանսայի և Իտալիոյ հո-ղային պահանջներուն՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ⁽¹⁷⁴⁾։ Երբ Բրիտանական կառավարութեան հակա-պահանջները նկատի կ'առնուէին, Լորտ Քիչըլընը ու Մովային իշխանութիւնները մատնանշէր էին Ալեքսանտրէթը՝ անոր զինու-թական և ծովային կարեւորութեան համար. Լոյս Շորճը թելադրել էր Պաղես-տինը՝ վարկի համար. իսկ Լորտ Գոուն շեշտել էր թէ Հնդկաստանի Նախարա-րութեան կարծիքի րոյր երանգները համաձայն էին որ Պարսիայի վիշախքը մաս կազմէր Բրիտանական Կայսրութեան⁽¹⁷⁵⁾։ Վարչապետը, յետոյ, նշա-նակել էր միջ-նախարարական Կոմիտէ մը՝ Սըր Մորիս տը Պանզընի ղեկավա-րութեան տակ, քաղկացած՝ Սըր Մարք Սայքսն և Արտաքին Գործերու, Պա-տերազմական, Հնդկաստանի, Մովային և Առևտորի Նախարարութիւններէն ներկայացուցիչներէ՝ Թորքիոյ մէջ քրիտանական հողային քաղձանքներուն քննութիւն մասին խորհրդակցելու համար։ Պանզընի Կոմիտէն, անոր տասնե-րեք ժողովներէն ու եզրափակիչ տեղեկագիրը, յատկօրէն կը մատնանշէն Պարսից Մոցին տրուած գերակշիռ կարեւորութիւնը։ Տեղեկագիրը կը շեշտէր թէ Արեւելքի մէջ քրիտանական քաղաքականութեան «բնիկական» սկզբունք-ներէն մէկն էր նկատատուրը Բրիտանիոյ «քացարկի ու գերագոյն դիրքին» Պար-սից Մոցին մէջ⁽¹⁷⁶⁾։

Այս ուսումնասիրութեան նպատակներուն համար կենսական կարև-որութիւն ունի գիտակցիլ թէ հայկական նահանգները երբեք, ոչ իսկ մէկ ան-գամ, յիշուած էին իրրեւ քրիտանական հողային շահագրգռութեան շրջան մը։ Արդարեւ, տեղեկագիրին կցուած քազմաթիւ քարտէսները քաղաքացի յտա-կօրէն կը վկայեն այն իրողութեան մասին թէ քրիտանական հողային քաղձանք-ները Անաթոլիայի հարան էին։ Տասնիներորդ դարուն, Բրիտանիան խո-րապէս դժգոհել էր Հայաստանի մէջ ոտուական ներկայութենէն, զայն իրրեւ սպառնալիք նկատելով Պարսից ժոցին մէջ իր դիրքին⁽¹⁷⁷⁾։ Բայց, Հայաս-տանի կարեւորութիւնը Բրիտանիոյ համար պիտի ըլլար պարզապէս անարժէք, անգամ մը որ ան ձեռք ձգած ըլլար Ստորին Միջագետքի վրայ իր գերիշ-խանութիւնը։

Ազգային շահի նկատումները, պատերազմէն առաջ, Բրիտանիան մղել էին ամբողջն զօրավիգ կանգնելու Թորքիոյ՝ իրրեւ պատուարի մը՝ Ռուսիոյ դէմ։ Այդ տեսակետով, անհրաժեշտ նկատել էր ան որ հայկական հողամասերը Թորքիոյ գերիշխանութեան տակ մնային։ Հայ ժողովուրդին հանդէպ յոսի վերաբերումը երկրորդական կը նկատուէր։ Բրիտանիան, 1914-1918-ին նաև նապէս առաջնորդուեցաւ ազգային շահերու նկատումներէն։ Իր պատմութեան մեծագոյն պատերազմին մէջ, ան հետամուտ եղաւ գործանելու թէ՛ ներսրկան և թէ քարոյական իր բոլոր միջոցները, պարտութեան մատնելու համար իր թշնամիները։ Այսպէս, լայնօրէն օգտագործեց ան 1915-ի հայկական ողբոս

Քարտեզ 5. — Բրիտանական Հողային Ծափագրությունները Պատերազմի Ընթացքին Անաբոլիսի Կարձ

կիզումը՝ վարկաբեկելու իր թշնամիները, Թուրքիան՝ ուղղակի, և Գերմանիան՝ անուղղակիորեն: Ան չարդերը հրապարակեց՝ Ամերիկայի Միացեալ Նամանակներուն և միւս չէզոք երկիրներուն համակրանքը հետացնելու Կեդրոնի Պետություններէն, և իր մահմետական հպատակներուն հաստատութիւնը պահելու իր քաղաքականութեան իբրև մէկ մասը: 1917-ին, յամառօրէն հետամտու եղանակով հայկական զօրախումբերու կազմութեան, երբ Կովկասեան ճակատը կը կազմալուծուէր: Հայ ժողովուրդին և անոր տառապանքին հանդէպ կարեկցութիւնը անկեղծ էր ոմանց մօտ, բայց համակրանքի հրապարակային քաղմասթի յայտարարութիւնները և Հայաստանի ազատագրումին համար շահաւատիքները ճղմալու դրդուած էին իրենց շահերէն: Անոնց նպատակն էր թէ՛ Կովկասի Հայերուն և թէ՛ Դաշնակից երկիրներու ժողովուրդներուն մէջ խթանել պատերազմական ճիգը. ասկէ զատ, անոնք նպատակադրուած էին լոյնցնել երկրին մէջի խաղաղասէրները և ապացուցանել թէ՛ Բրիտանիան ընչաքաղց ու կայսերապաշտ պատերազմ մը չէ՛ր որ կը մղէր: Պատերազմի վերջին շրջանին, Բրիտանական կառավարութիւնը լրջօրէն մտածեց նաև Թուրքիոյ նկատմամբ հաշտութիւն կնքելու մասին⁽¹⁷⁸⁾, զայն անջատելու համար Գերմանիայէն՝ երբ որ բրիտանական բանակները, Օսմանեան Կայսրութեան հարաւարակեան երկրամասերուն մէջ, իրենց յաղթանակները շահեր էին արդէն: Թուրքիոյ ըլլալիք գիշումները կրնային հիսխսեն ըլլալ:

Այսպէս, ուրեմն, Բրիտանիան առաջնորդուեցաւ իր ազգային շահերու նկատմամբ: Սակայն, պատերազմը հիմնովին փոխեց Հայաստանի նկատմամբ անոր շահագրգռութեանց կիզակէտը: Հողէն դարձան ան դէպի ժողովուրդը: Բրիտանիոյ տանհիներորդ դարու յանձնառութիւնը՝ պահպանումը Թուրքիոյ ամբողջականութեան, դարձաւ անիմաստ: Հետեւաբար, հայկական երկրամասին նկատմամբ իր հետաքրքրութիւնը կորսնցուց ան: Նոյնիսկ համաձայն գտնուեցաւ ան, իր դաշնակիցները գոհացնելու համար, Բուսիոյ և Ֆրանսայի միջև պատմական Հայաստանի քաժանումին, ու վաերացուց այդ ծրագիրը⁽¹⁷⁹⁾: Իր շահագրգռութիւնը այդ հողամասերուն հանդէպ անկի՛ ևս նուազեցաւ, երբ Պարսից Ծոցի շրջանին նկատմամբ իր հողային քաժանքները ճանչցուեցան, և իր քանակները հարաւային Միջագետքը գրաւեցին: Միւս կողմէն, պատերազմը բերաւ հայ ժողովուրդին հանդէպ համակրանքի տրամաթիք յատելու մը: Սակայն, հայկական հողամասին նկատմամբ շահագրգռութեան նուազումին ու հայ ժողովուրդին հանդէպ հետաքրքրութեան յատելու այդ անհամեմատութիւնը անբարեկամաբար եղաւ հայոց ազգային մամար: Ատկէ զատ, քանի որ հայերու նկատմամբ հետաքրքրութիւնը և անոնց տառապանքին կարեկցութիւնը իբրէր էր պատերազմի պայմաններէն, անոնք սահմանուած էին 1918-էն ետք նուազելու:

Ուրեմն, կարեկցութիւնը և ազգային շահագրգռութեան նկատուած անհամեմատ դարձուցեր էին Հայաստանի ազատագրումին մասին բրիտանական համակրալից յայտարարութիւնները պատերազմի՝ ստեղծման: Պատերազմէն ետք, սակայն, ազգային շահերը՝ Հայաստանի նկատմամբ հոգածութիւնը պիտի չարդարացնէին այլևս:

4. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆՈՐԱՆՔՆԵՐ. ՄՈՒՏՐՈՒՄ ԵՆ ՍԵՒՐ

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿՐԱՆՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ
ԱԶԱՍԿՐՈՒՄԻՆ ՆԿԱՍՄԱԲ, ԲԱՅՑ Ո՛Չ ՄԵՎ ԾՕԾԱՓԵԼԻ ԾՐԱԳԻՐ

Բրիտանական կառավարությունը եւ իրազեկ հանրային կարծիքը՝ Հայկական նահանգները թրքական իշխանութենէն ազատագրելու փափաքելիութեանը նկատմամբ համակարծիք եղեր էին պատերազմի ընթացքին: Կառավարությունը, նոյնիսկ, նպատակ էր կերտելու հանրային կարծիք մը որ կ'ակնկալէր թէ Հայաստանը Թուրքիոյ պիտի չվերադարձուէր պատերազմէն յետոյ: Այն հաստատումը թէ Հայաստանը, Միջագետքի նման, չէր կրնար «երթնա» Թուրքիոյ վերադարձով՝ մաս կազմեր էր Պատերազմական Դաճիճի մէկ ժողովին, իբրև «Կառավարութեան կողմէ նկատի առնուած քաղաքականութեան» նիւթերէն մէկը: Պատերազմական Դաճիճը, յետագային, դարձեալ համաձայն եղեր էր թէ «անկարելի» պիտի ըլլար Հայաստանը, ինչպէս Արաբիան, Միջագետքը, Սուրիան եւ Պաղեստինը, վերադարձնել իրենց նախկին տիրոջ՝ Թուրքիոյ⁽¹⁾: Ուրեմն, Հայաստանի ազատագրումը եղած էր մէկը Բրիտանիոյ նպատակներէն:

Սակայն, ո՛չ Բրիտանական կառավարությունը եւ ոչ ալ հայանպաստ մարդասիրական խումբերը յստակ եւ դրական ծրագիրներ ունէին Հայաստանի ապագայ իշխանութեան եւ պաշտպանութեան նկատմամբ: 1917-ին, յեղափոխական Ռուսիան հրաժարեր էր հայկական նահանգներու կցումէն: Լորտ Պրայսի համաձայն, առեւն մը կարծուեցաւ թէ Ֆրանսան եւս հրաժարեր էր Կիլիկիան ձեռք ձգելու իր մտածումէն: Ուստի, երբ Միացեալ Նահանգներու քանակ ալ պատերազմի մէջ մտաւ, ու Ֆրանսայի հայկական կազմակերպութիւնները յուսացին թէ՛ մարդասիրական շարժառիթներով եւ իր միսիոնարներուն շահագրգռութենէն մղուած, պիտի միտեր ան որոշ ժամանակի մը համար Հայաստանով զբաղի, Պրայսը շատ անհամաձայնակն նկատեց առիկան: Պոպօրնի ազդեցիկ Ամերիկոյն Միշըն Պորտի (Ամերիկեան Միսիոնարական Խորհուրդի) իր հին բարեկամները կը հաստատային թէ ծրագիրը անկարելի չէր: Այս տեղեկութիւնը Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հաղորդելով, Պրայսը անելոցներ էր թէ հարցը միշտ դժուար եղած էր, իսկ այժմ նոյնիսկ անելի դժուար էր, ջարդերուն պատճառած ամայացումին պատճառաւ: Կառավարութեան կողմէ պատասխանելով, Պալմուրը արտայայտեր էր այն տեսակետը թէ, իր անձնական հետաքրքրութեան անմանին մէջ, ինք ոչինչ կը փափաքէր անելի քան որ այս տեսակի ինքնավար պետութիւն մը դրուէր միայն Միացեալ Նահանգներու պաշտպանութեան տակ, եթէ Միացեալ Նահանգներուն կառավարությունը հասանէր այսպիսի պատասխանատուութիւն մը

տունձնել: Բայց, նախքան որեւէ որոշում առնուիլը, պէտք էր որ տեղի ունենար խորհրդակցութիւն մը Բրիտանիոյ դաշնակիցներուն հետ, իսկ Ռուսիան կրնար ստորկութիւններ յարուցանել⁽²⁾:

Պատերազմական Դաճիճին մէջ, Շորք Պարզը եւս թելադրեր էր Ամերիկեան հովանաւորութիւն մը Հայաստանի վրայ: Բայց, ըստ երեսնոյն, Հին Աշխարհի հարցերուն մէջ Ամերիկեան ներգրաւելու կարելիութեան տարակուսելու, Նախարարներու Խորհուրդին նոյն ժողովը ընդհանուր եզրակացութեան մը հասած էր ի նպաստ ինքնավար Հայաստանի մը ստեղծումին, «թերեւս» իբրև մասը Ռուսական Դաշնակցութեան մը: Ուրեմն, յստակ է թէ՛ թրքական գերիշխանութենէն Հայաստանի ազատումին համար համակրական փափաք մը զատ՝ Պատերազմական Դաճիճը ո՛չ համապարփակ ծրագիր մը, ոչ ալ շոշափելի հետաքրքրութիւն մը ունէր անոր ապագային նկատմամբ: Նոյն այս ժողովին, ի հակադրութիւն, Պարզը թելադրեր էր որ Պաղեստինի եւ Միջագետքի նկատմամբ ըսուէր «դիւստանգիտական լեզուով» թէ քրիստոնացիները կը մտադրէին «կառչած մնալ» անոնց⁽³⁾:

Պատերազմի ընթացքին, Բրիտանական կառավարությունը համակրութիւն էր ցոյց տուեր, գլխաւորաբար իր ուրոյն շահերէն առաջնորդուած, հայ ժողովուրդի տառապանքին եւ անոր ապագային նկատմամբ: Պատերազմէն ետք, հետեւաբար, ան դիմագրաւուեցաւ շարք մը երկընտրանքներով, բոլորն ալ նոյն հիմնական երկայնի դժուարութենէն յարաշացող — ի՞նչպէս հաշտուեցնել հանրային յայտարարութիւնները՝ Հայաստանի համար պատասխանատուութիւն առանձնելու իր դժկամակութեան հետ: Ան դիմեց զգնակուն հնարքներու. օգնութեան պատասխանատուութիւնը ուրիշ երկիրներուն վրայ նետելու ճիգերու. արտառոց պատճառաբանութիւններու՝ օգնութեան իր դժկամակութիւնը արդարացնող. ազդու արարքի փոխարէն՝ անվճարական միջոցառումներու: Բրիտանիան տրամադիր չեղաւ դրամ վատնելու կամ մարդ զոհելու՝ հետաւոր եւ անմտաչելի երկրի մը վրայ որ զինք ո՛չ ռազմական եւ ոչ ալ տնտեսական տեսակետով կը շահագրգռէր: Ամայացուած երկիր մըն էր ան, որ միայն թշուառութեամբ էր հարուստ: Ուրեմն, պատերազմի վերջաւորութեան, Հայկական հարցը թուեցաւ ըլլալ անկողոյ պարտաւորութիւն մը Բրիտանիոյ պետական մարդոց համար:

ՄՈՒՏՐՈՒՄ ԶԻՆԱԿԱԳԱՐԸ— ԲՐԻՏԱՆԻԱ ԿՐԿԱՐ ԹՈՒՐԿԻԱՅԷՆ
ԶԻՏՈՒՄՆԵՐ ԱՊԱՀՈՎԵԼ ՀԱՅՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Մուտրուի Զինադադարը եղաւ հայկական ըզձանքներուն տրտած աստիճան հարուածը: Թէ՛ հայերուն հայրենիքը ձգեց ան թրքական իշխանութեան տակ, եւ թէ ձախողեցաւ Թուրքիոյ զինաբաժնուր ճշգրիտ ձևով մը սպասու վկայ մէջ: Եւ սակայն, կարելի չէ՛ր որ այն ատեն, սպասած Թուրքիա մի, սովորական երթարկուելով, թէեւ ակամայ՝ շոշափելի զիջումներ ընէր հայերուն՝ Նոյնիսկ պատերազմէն առաջ, թրքական զօրագունդներէն շատերը կը գտնուէին անմեղաբոլորապէս պայմաններու տակ: 1916-ին, ոմանք կը կրնային «ստանց վերաբերուներու եւ ստանց կոչիկներու», եւ հազարաւորներ կ'ըլլային

դասալիք: 1918-ին, Թուրքիան պատերազմական ուժասպառութեան ու սնանկութեան մէջ էր: Ապրուստի զինները բարձրացնել էին մօտ 2000 առ հարյուրով⁽⁴⁾:

Պատերազմի ընթացքին տեղեկութիւն էր ստացուել թէ Թուրքիոյ պաշտօնավարող կառավարութեան ընդդիմադիր Իշխան Սապահ-Էտ-Տիհի Կուսակցութիւնը պատրաստ պիտի ըլլար քննարկելու հաշտութեան այն տեսակ պայմաններ, որոնք կ'ընդգրկէին նաեւ ճանաչելու

«... Ռուսական հովանաւորութեան տակ ինքնավար ՀԱՅԱՍՏԱՆի մը (ԷՐԶՐՈՒՄԻ, ՊԻԹԼԻՍԻ, ՎԱՆԻ ու մասնակիօրէն ՏՐԱՊԻՉՄԻ) փլույթնետրով)»⁽⁵⁾:

1918-ի կիսուն արդէն, թուրք-գերմանական դաշնակցութիւնը լարուած վիճակի մէջ էր, Կովկասի պատճառով: Ըստ երևոյթից, յարաբերութիւնները պրկուած էին նաեւ թրքական բանակին ու Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէին միջեւ: Գաղտնի գործակալներ տեղեկացուցել էին թէ բանակին մէջ թուրք ապստամբներ վերջնագիր մը դրկել էին կառավարութեան՝ Նախարարներու Խորհուրդին անմիջական հրաժարուիլը պահանջելով: Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէն հաստատած մը որոշել էր անջատ հաշտութիւն մը առաջարկել Բրիտանիոյ: Պատերազմական Նախարար Էնվերը հակառակ էր հաշտութեան առաջարկներու ամբողջ ծրագրին, բայց Կոմիտէին մեծամասնութիւնը վստահութիւն չունէր անոր վրայ⁽⁶⁾:

Անջատ հաշտութեան մը համար ազդեցուններ տրուեցան զանազան թուրք իշխանութիւններու կողմէ. իրարքանջուրը իր սեփական ծրագիրը ունէր: Ոմն Ռուշտի Պէշ ուղղակի Սուլթանին կողմէ դրկուեցաւ իբրև անոր անձնական գաղտնի պատուիրակը: Իր առաջարկները, Պեռնի Բրիտանիոյ Պատուիրակ Սըր Հ. Ռամսօլտինն անրկայացուած, կը բխէին Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէին ընդդիմադիր խումբէ մը: Անոնք Օսմանեան հովանաւորութեան տակ ինքնավարութիւն կը խոստանային Հիճազի, Սուրիոյ, Պաղեստինի եւ Միջագետքի՝ նախապատերազմեան Եգիպտոսի օրինակով: Մնացեալ «էտպէս թրքական նահանգները» պէտք էր որ կազմակերպուէին քրիտանական հսկողութեան տակ իրագործուելիք բարենորոգումներով: Ոչ մէկ ակնարկութիւն կար Հայաստանին⁽⁷⁾: Միւս կողմէ, Իզմիրի Վային, Ռամմի Պէշ, Աթէնքի Բրիտանիոյ Պատուիրակ Լորտ Կրանֆիլին ուղղուած հաղորդագրութեան մը հաստատեց, թէ ինք վերջապէս կրցել էր անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընել՝ թրքական կառավարութիւնը տապալելու եւ իշխանութիւնը ստանձնելու համար: Ան կ'առաջարկէր որ Կոստանդնուպոլիսը եւ Նեղոսցիները մնային թրքական հսկողութեան տակ, բայց բոլոր ազգերու նաևերուն անցքի համար կառավարութիւններ գոյութիւն աւնէին Սուրիոյ, Արաբիոյ, Միջագետքի եւ Հայաստանի համար, բայց անուանապէս թրքական գերիշխանութեան վերապահումով⁽⁸⁾: Հոկտեմբերի վերջը, թրքական կառավարութիւնը փոփոխութեան մը ենթարկուեցաւ: Թրքական զինուորական կցորդը, Հալիլ, Շոր Մեծ Վեկիին կողմէ լիազօրուած, առաջարկեց որ Պեռնի Բրիտանական Ներկայա-

ցուցութիւնը Թուրքիոյ իմացներ Բրիտանիոյ նուազադոյն պայմանները: Թուրքիան, իր կարգին, կատարելապէս կը գիտակցէր Հայաստանի, Միջագետքի, Պաղեստինի, Սուրիոյ եւ Արաբիոյ ինքնավարութիւնը ճանչնալու անհրաժեշտութեան: Թուրքիան կը յուսար, սակայն, թէ որոշ կարգադրութիւն մը կարելի էր ընել՝ չգրգռելու համար Օսմանեան ժողովուրդին դիրքագացութիւնը եւ խուսափելու իրական անդամահատութեան որևէ տպաւորութեան⁽⁹⁾:

Որքեմ, հաշտութեան չորս առաջարկներն երեքը — Սապահ-Էտ-Տիհին, Իզմիրի Վային եւ Շոր Վեկիին — համաձայն էին Հայկական ինքնավարութեան, իսկ չորրորդը, Սուլթանինը, ըստ երևոյթից, Հայաստանը կը նկատէր «էտպէս թրքական նահանգներուն մէջ: Այս ստեղծ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Մովսէսի Նախարար եւ զինադարի բանակցութիւն վարող գլխատը թուրք պատուիրակ Ռաուֆ Պէշ, Թուրքիոյ մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան անդամներն մէկէն, Ալեքսանդր Խատիսեանէն խնդրեց իրեն ընկերակցել Մուտրոս, քրիտանացիներուն ցոյց տալու թէ թուրքերը եւ հայերը «հաշտուած» էին եւ այլեւ «վէճեր չունէին»: Փոխարէնը, թրքական կառավարութիւնը պիտի յօժարէր 1914-ի միջազգային սահմանը վերահաստատել, Կարսի եւ Արտահանի նահանգները զիջելով, ու նաեւ պիտի յանձնէր Թուրքիոյ մէջ Ալաշկերտի Հովիտն մաս ըն⁽¹⁰⁾:

Ընդհանուր առմամբ, ուրեմն, բացայայտ էր թէ՛ թրքական զանազան իշխանութիւններէն առնուազն ոմանք հաշտուած էին հայերուն գիջումներ ընելու գաղափարին հետ: Կը թուէր թէ քրիտանական կառավարութիւնը որոշակապէս կրնար սակարկել այդ կէտին վրայ, եթէ այդպէս փափաքած ըլլար: 1918 Պեկտեմբերին գրուած պաշտօնական տեղեկագիր մը կը նշէր նոյնպէս, թէ Հնդկաստանի մահմետականները կ'ընդունէին այն իրողութիւնը թէ Թուրքիան իմարօրէն քաշկոտուել էր պատերազմին մէջ: Ուրեմն, տեղեկագիրը կ'անցնէր թէ, անոնք ցատկ բաց առանց մնայուն ռիսկալորութեան պիտի ընդունէին Արաբիոյ եւ Հայաստանի անջատումը Թրքական Կայսրութենէն՝ իբրև մէկ մասը արժանի պատիժին⁽¹¹⁾:

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ, Արաբական նահանգները Օսմանեան Կայսրութենէն բոլորովին անջատելու որոշումը վերջնական էր: Բայց կար նաեւ յստակ միտում մը Հայաստանը թրքական իշխանութեան չփոխադրանքով: Այսպէս, Սըր Հ. Ռամսօլտը ըսաւ Սուլթանին գաղտնի պատուիրակին թէ ինք «գաղտնացած էր» Հայաստանի մասին ամէն ակնարկութեան զանցառումին վրայ, երկրի մը՝ որուն մակաւորագիրը պէտք էր որ «ուշագրու» տեղ մը գրաւէր ապագայ որևէ համաձայնութեան մէջ: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Միջին Արևելքի մասնագետ Սըր Մարք Սայքսը նոյնպէս նշանակալից գտաւ Հայկական հարցին մասին որևէ ակնարկութեան չգոյութիւնը եւ կարակամապէս մերժեց Սուլթանին միայն վարչական բարենորոգումներու առաջարկը.

«Այնչևև առջ անցած 120 տարիները պէտք էր որ սովորուեցան ոչայի մեզի թէ բարենորոգումներ ինչ կ'արժեն: ԹՄԱՉԻՄԻՍԻՒ Եւ ի վեր»

կատարուած օրէնդրութիւնը գրադարան մը պիտի լցնէր. մագործիկ հաշիւը միլիոններու կը հասնէր»⁽¹²⁾:

1918 Հոկտեմբեր 9-ին, Պալֆորը տեղեկացուց Պատերազմական Դամ- լիճին թէ թրքական բանակները ոչ մէկ տեղ այլևս ապրափելի ոյժ մըն էին և թէ՛ Թուրքիան միտք շօշափելու առաջարկներ կը ներկայացնէր Զոիցերիոյ մէջ⁽¹³⁾: Ջինադադարի վերաբերեալ որեւէ վերջնական առաջարկի պատրաստ ըլլալու համար, Պատերազմական Նախարարութիւնը և Ծովային Նախարար- րութիւնը պայմաններու նախագիծ մը պատրաստեցին և զայն ներկայացուցին Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, Հոկտեմբերի սկիզբը: Այդ պայման- ները, քնակամարար, հիմնուած էին միայն զինուորական ու ծովային զարքերու նկատառման վրայ: Անոնց մէջ առաջնահերթ էին Վոսփորի և Տարտանէլի քաղաքները, մուտքը դէպի Սև Ծով և Տարտանէլի ամրութիւններուն գրաւումը: Այդ ջրտոյիին վրայ գերակշռող ազդեցութեան մը ձեռքբերումը հիմնէն աւանդ մնացած ձգտում մըն էր Բրիտանիոյ համար ու յատկապէս կարեւոր այժմ՝ երբ Ռուսիան այլևս քարեկամ պետութիւն մը չէր: Տիրող պատերազմական կացութեան մէջ, Թուրքիոյ անջատումը Կեդրոնի Դաշնակցութեանն է և, Տար- տանէլի հակակշռումը, ո՛չ միայն Գերմանիոյ և Աւստրիոյ արեւելեան կողմ պիտի վտանգէին, այլ նաև կրնային խախտել անոնց կողմէ հարաւային Ռուսիոյ և Կովկասի հարստութեան վերահսկումը և շահագործումը: Ռոբիշ պայմանները կ'առաջարկէին Պարսի գրաւումը. Տարտանէլ փապոլտիի դրու- թեան գրաւումը, թրքական զօրագունդներուն անմիջական մետացումը հիսիս- արևմտեան Պարսկաստանէն և Անդրկովկասէ՛ն՝ նախապատերազմեան սահ- մանագլուխին ետևը. բոլոր պահակազօրքերուն անձնատուութիւնը Արարա- կան նահանգներուն մէջ, թրքական բանակին և իր զինամթերքին տնօրինումին մասին հաղորդելիք հրահանգներու համակերպումը. պատերազմական բոլոր գերիներուն ստանց պայմանի յանձնումը Դաշնակիցներուն⁽¹⁴⁾:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԼԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԼԱՄԱՐ ԵՒ ԴԺՈՒՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ, Օգնական Տեղակալ մը, Սըր Էլր Գրօու, ընդունեց թէ անշուշտ փափաքելի պիտի ըլլար ձգել որ որեւէ զին- նադադար քաջառաքար գրաւոր զինուորական և ծովային պայմաններով: «Բայց», արձանագրեց ան, «ես կը զգած թէ ինտազայ հայկական շարժերու դէմ պէտք է որ կարգ մը երաշխատրութիւններ պահանջուին»: Լորտ Ռոպերթ Սեւըլը պնդեց թէ նախատեսութիւն մը «պէտք է որ կատարուի հաշիւը պաշտ- պանելու համար»: Սըր Մարք Սայքսը յանձնարարեց Կիլիկիոյ գրաւումը Դաշ- նակիցներուն կողմէ: Քաղաքական Գաղտնի Սպասարկութեան Պաշտօնա- տունէն՝ Առնոլտ Թոյնային թելադրեց որ Դաշնակից գերիներու մասին պարբե- րութեան մէջ կրնայ «վեց վիլայէթներուն» ոստիկանական հսկողութիւնը դրուիլ իրրեւ որիչ փափաքելի մարդասիրական բան մը: Յաւելեալ արձանագրութեան մը մէջ Սըր Մարքը թելադրեց որ ոչ միայն Կիլիկիոյ Միւս, Լանճըն, Չէլթուն և Այնթապ քաղաքները պէտք էր որ գրաւուին, այլ նաև՝ Դաշնակիցները պէտք

էր որ տարագրեանքը իրենց տեղերը վերադարձնելու իրաւունք ունենան և նախապէս անոնց զինուորական անհրաժեշտ պաշտպանութիւն⁽¹⁵⁾: Հազա- նապետ Ռո. Օրմզպի Կոր մատնանշեց թէ Կիլիկիոյ մէջ հայկական իրաւունք- ներուն կարեւորութիւնը կը կայանար՝ թուրքին և արաբին միջև անով վեր- ստեղծուած քաժամումին մէջ: Թոյնային պաշտպանեց այդ տեսակէտները Կի- լիկիոյ նկատմամբ: Միջերկրականեան ծովեզերքի մը ընձայած առակութիւնը քսցալատ էր: Բայց ան պնդեց թէ անհրաժեշտ էր նաև որոշ պայմանադրումը «վեց վիլայէթներուն» նկատմամբ, նկատի ունենալով 1878-էն սկսեալ բրիտա- նական «պարտատրութիւնները» և թրքական կրկնուող վայրագութիւն- ները⁽¹⁶⁾:

Սակայն, Թուրքիոյ նետ զինադադարի մը պայմաններուն մէջ, Սուրիոյ և Միջագետքի չափ Հայաստանի՝ ալ կացութեան արդիւնաւետ ապահովումը՝ դժուարութիւններ կը ներկայացնէր «աշխարհագրական և զինուորական տեսակէտով»: Պաղեստինի և Միջագետքի Արաբական շրջաններուն մէջ Բրիտանացիները վճռականօրէն պարտութեան էին մատնը թուրքերը և խոշոր տարածութիւններ էին գրաւը: Պարագան բոլորովի տարբեր էր Հայ- կական նահանգներուն մէջ, որ ռուսական դասալրութիւնը թուրքերուն տուր էր իրենց աղիթը: Սպառած և պարտուած ուրիշ ճակատներու վրայ՝ Թուրքիան յարկական էր Կովկասի մէջ և տէրը՝ «հայկական վեց վիլայէթներուն» ու Կիլիկիոյ: Ռ՛վ յանձն պիտի ստներ հայերու պաշտպանութիւնը, եթէ նախատե- տութիւն մը պիտի ըլլար այդ շրջաններուն անջատումին համար: Հարցը ակի ևս քարդացած էր այն իրողութեամբ թէ՛ տեղւոյն հայ բնակչութիւնը կա՛մ շար- դուր և կա՛մ ալ զաղթական դարձը էր Կովկասի մէջ: Աւելին, բրիտանացիներ- րը, ըստ երևոյթին, շատ ալ վստահութիւն պաշտպանութիւնը կա՛մ մտնելաձիճ» կովկասեան հանրապետութիւններուն — ներստեալ Հայաստանի — կարողու- թեանը վրայ՝ յաւելեալ երկրամասեր կատարելու համար: Աստք իրենք պէտք ունէին պաշտպանութեան⁽¹⁷⁾: Այս դժուարութիւններէն զատ, Սըր Մարք Սայքսը Բրիտանիոյ մէջ նկատեց յամեցող որոշ թաքուն թրքապիտիւն մը և թկադրեց որ Մաքքըտէյ Ռիվիոն, Եորքշար Փոսքը և Մորնինկ Փոսքը բոլորն ալ տակաին «տնտեսական և զգացական թրքանպատ դիրքորոշում» ալ- լուող թերթեր էին: Հազարապետ Օրմզպի Կորը «մաքուր-կոտուղ» թուրքին հանդէպ զգացականութիւնը նկատեց «հիսանդագին»⁽¹⁸⁾:

Ընդհանուր առմամբ, ուրեմն, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պաշտօնէրութիւնը յստակօրէն փափաքեցաւ Հայկական վիլայէթներուն համար պաշտպանութիւն ապահովել զինադադարի պայմաններուն մէջ: Կորտ Ռո- օպերթ Սեւըլը համաձայն եղաւ Թոյնայինի նետ որ Ամերիկացիներուն կողմ կարգ-կանոնի հսկողութիւնը շատ լա պիտի ըլլար: Պատերազմական Նախա- րարութիւնէն Փոյն-Գոդպակետ Ռո. Հ. Կրիպլըն մատնանշեց թէ կատարու- թիւնը հազիւ թէ կրնար անմիջական պարպումի մը վրայ պնդել զինուորական տեսակէտէն, քայց ինքն ալ համաձայն եղաւ որ բրիտանացի կամ ամերիկացի պաշտօնեաներու անմիջական առաքումը նախատեսող պայման մը կրնար զի- տեղուիլ՝ հայերուն ապահովութիւնը երաշխատելու համար: Արդարեւ, «վեց

վիլայեթները» ուսումնական դիրք մը չէին գրաւեր շուրի եւ ցամաքի կենսական ճամբաներուն վրայ. կարգ-կանոնի հսկողութիւնը եւ վարչական պատասխանատուութիւնները մարդասիրական հիման վրայ միայն կրնային արդարանալ: Սակայն, կը թուի թէ Արտաքին Գործերու նախարարութեան պաշտօններին համաձայն էր որ Հայաստանը յատկապէս իրո՛ւր Դաշնակիցներու գրաւումն տակ: Քաղաքական Գաղտնի Ապաստարկութեան Պաշտօնատան Օգնական ՏՏօրէն Սըր ԵՄձը Հնտլըմ-Մորլին համոզուած էր թէ կարգ-կանոնը Հայկական Վիլայեթներուն մէջ կարելի պիտի ըլլար պահել առանց հաւանաբար պէտք ունենալու այնքան զօրախումբերու որքան՝ ներգրաւուած էին Պաղեստինի եւ Միջագետքի մէջ, եթէ նաատորմիդը Սեւ Ծովուն մէջ ըլլար եւ բրիտանացիները գրաւէին Կովկասեան երկաթուղագիծերը⁽¹⁹⁾:

1918-ԻՆ ԲՐԻՏԱՆԻԱ ՎԵՐԱԿԱՍՄ՝ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒ ՍԵՒ ԾՈՎՈՒՆ ՄԵՋ ԵՒ ԹՐԻԲԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԱՒՆ, ՓՈԽԱՆ ԶԻԶՈՒՆԵՐՈՒ՝ ՀԻՒՄԻՍ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Ուրեմն, Արտաքին Գործերու նախարարութենէն բաւական մեծ թիով անդամներ որոշապէս չէին կարծեր թէ Հայկական վիլայեթներուն մէջ կերպով մը ապահովութեան պայմանաւորումը՝ զինադաշարին եւ հաշտութեան միջեւ երկարող կարճատեւ ժամանակամիջոցին, բրիտանական կառավարութեան կարելիութեան սահմանէն անդին էր, եթէ այդպէս փափաքէր ան: Սակայն, Պատերազմական Դաճիլիճի մտազբաղումները 1918-ի աշնան բոլորովին հետո՛ւ էին հայերէն: Արեւմտեան ճակատի տեղաշարժի վիճակը նկատի ունենալով, կենսական էր Թուրքիան Գերմանիայէն անջատել: Միջագետքեան եւ Պաղեստինեան ճակատներուն վրայ բրիտանական զօրքներուն յաջողութիւնը կրնար ստիպել կարելի դարձնել եւ կրնար իբրեւ հետեւեանք՝ Դաշնակիցներուն, կամ աւելի՛ն՝ բրիտանացիներուն տիրապետութիւնը հաստատել Տարտանէի նեղուցին վրայ: Այսպիսի զինուորական յաջողութիւն մը կրնար նաեւ գործածուիլ՝ Բրիտանիոյ դիրքը ամրապնդելու Միջին Արեւելքի մէջ եւ այս կերպով այս շրջանին մէջ ճնարը հակելու Բրիտանիոյ գլխաւոր մրցակիցին, Ֆրանսայի դէմ: Կը թուի թէ Լոյս Եորճին տեսակնօրէն աշխուժ ուղղել կեդրոնացած էր գերմանացիներուն, ֆրանսացիներուն եւ նոյնիսկ ռուսներուն դէմ միաձայնական յարթանակներ նշանակելու կարելիութեան վրայ: Եթէ կարելի ըլլար Նեղուցները, Պաղեստինը եւ Միջագետքը ապահովել, Թուրքիոյ հանդէպ զիջումները կրնային Կովկասի կամ Արեւելեան Նահանգներուն մէջ ըլլալ: Ի վերջոյ, Բրիտանական շահագրգռութեանց մէջ ո՛չ Կովկասը եւ ոչ ալ Արեւելեան Նահանգները երբեւիցէ այնքան ծանր կշռած էին՝ որքան Տարտանէը, Միջերկրականը կամ Պարսից ծոցը: Եթէ Էնվեր օգտագործէր էր Կովկասեան ճակատին քաշալումը, հետեւեանք Ռուսական Յեղափոխութեան՝ յառաջ մղելու համար իր բանբորանական ծրագիրները հիստի մէջ, Լոյս Եորճը, աւելի մեծ յանկարծաբան մը, նմանապէս կրնար օգտագործել, իր կարգին, թրքական զօրագունդներուն անջատումով ու պարտութեամբը ստեղծուած հարաւին պարակութիւնը: Ինչպէս վերը մատնանշուեցաւ, 1918-ի Յունիսին, Պատերազմա-

կան Դաճիլիճի մէջ ժողովին, Լոյս Եորճը յայտնէր էր այն տեսակէտը թէ կարելի էր Թուրքական կառավարութեան հետ որոշ *եւամաձայնութեան* մը գալ, որով Թուրքական երկրամասը — հիստի մէջ — իրենց տրուէր: Քիչ ետք, չափազանց նշանակալից կերպով արտայայտէր էր ինք այն կարծիքը թէ՛

«... մեզի համար աւելի լաւ պիտի ըլլար որ թուրքերը ունենային Պարսն, քանի որ հաւանական չէր որ անոնք երբեւիցէ վտանգաւոր դառնային Արեւելքի մէջ մեր շահերուն, մինչ, միս կողմէ, Ռուսիան, եթէ վերածնէր ապագային, կրնար այդպիսին ըլլալ»⁽²⁰⁾:

Ուրեմն, հարաւի շրջաններուն փոխարէն կրնար թոյլատրուիլ Թուրքիոյ որ պակէր հիստիս-արեւելքը գոնէ առժամաբար: Թուրքիան կրնար նաեւ գործածուիլ ապագային, ինչպէս անցեալին, իբրեւ պատուար մը վերակենդանացած Ռուսիոյ մը դէմ:

1918-ի աշնան, հետեւաբար, Կովկասի եւ յատկապէս Հայաստանի մասին նկատումները Ե՛տ մղուեցան: Պատերազմական Դաճիլիճի եւ մասնաւորաբար Լոյս Եորճին համար, ամենակարեւորը Միջին Արեւելքի բրիտանական զինուորական յաջողութեան օգտագործումն էր երկրէն դուրս՝ առաւելութիւններ շահելու Գերմանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ վրայ եւ հեղինակութիւն՝ երկրէն ներս:

1916-ի Մայրա-Փիզօ-ի Համաձայնութիւնը Օսմանեան Կայսրութենէն մեծ տարածութիւններ յատկացուցէր էր Ֆրանսայի: Բայց 1917-ի եւ 1918-ի ընթացքին, այդ շրջաններուն գրեթէ ամբողջ կողը բրիտանացիներուն կողմէ մղուած էր: Լոյս Եորճին համար, հետեւաբար, կենսական թուեցաւ որ բրիտանացիները իրենք բունէն զինադաշարի բանակցութեանց սանձերը եւ լիովին շահագործել իրենց զինուորական յաջողութիւնը՝ կարելի եղածին չափ արագ գործելով: Երբ Թուրքիոյ անկումը մօտալուտ էր, Ֆրանսացիները լիջեցուցին Պալֆուրին թէ Զօրավար Ալենպիին բանակները Մայրա-Փիզօ Համաձայնութեամբ սահմանուած ֆրանսական ազդեցութեան գօտին մտնէր էին, եւ թէ՛ կառավարման նկատմամբ յարմար կարգադրութիւններ պէտք էր որ ըլլային: *Երիտանացիներուն կողմէ այդ Համաձայնութեան բարկփոխումը ձեռք բերելու ջանքերը բոլորովին ապարդիւն մնացել էին*» տեղեկացուց Լոյս Գըրզընը Պատերազմական Դաճիլիճին: Բայց վարչապետը, որ վճռուած կը թուէր ըլլալ արեւելքի միջ բրիտանական յարթանակները օգտագործելու հարցին նկատմամբ, այժմ Դաճիլիճի իր պաշտօնակիցներուն ըսաւ թէ այդ Համաձայնութեան մասին իր յիշողութիւնը թարթացնելով ինք եկած էր այն եզրակացութեան թէ՛ բրիտանական տեսանկիւնէն *եբոլորովին անբաղձալիք* էր ան, եւ նոր պայմաններուն տակ *եզրեթէ անհիտարկելի*»: Աւելի քան երկու տարի առաջ կնքուած ըլլալով, Համաձայնութիւնը անյարմար էր Թուրքիոյ մէջ Բրիտանիոյ նոր դիրքին, որ շահուեր էր Դաշնակիցներուն շատ պոտիկ օգնութեամբը՝ բրիտանական խիստ մեծաթիւ զօրքերով⁽²¹⁾:

Ծովային նախարարութեան եւ զինուորական իշխանութիւններուն դրարտը ճնշումին տակ, Պատերազմական Դաճիլիճը եւ մասնաւորաբար Լոյս Եորճը՝ թրքական զինադաշարի ժամանակամիջոցին պատրաստ էին կարելի եղածին չափ շատ յարթական կէտեր նշանակելու թէ՛ Գերմանիոյ եւ թէ՛ Ֆրան-

այսի վրայ: Չհինադարի նախագծում պայմանները քննարկուեցան Պատերազմական Դաճիճի վեց ժողովներուն: Բնականաբար, առաջնակերպ կարևորութիւն տրուեցա Տարտանէլէն ազատ և ապահով անցք մը ձեռք ձգելու պայմանին: Արտաքին Գործերու Նախարար Պաֆուր այսպիսի պայման մը «ձեռնապէս կարելոք» նկատեց Բրիտանիոյ համար: Ելեմտական նախարար և Պահպանողական Կուսակցութեան Առաջնորդ Պոնըր Լօ, միշտ գործնական, ամբողջովի համամիտ եղաւ, պատճառաբանելով թէ այդ «միակ» պայմանը բաւարար էր զհինադարի մը համաձայնելու, քանի որ ան քրիտանացիներուն պիտի տար իրապէս այն «բոլորը» որոնց պէտք ունէին: Պատերազմական Նախարար Լորտ Միլըրը նույնպէս համամիտ եղաւ: Պաֆուրը, ատկէ զատ, շեշտեց թէ պէտք չէր որ յոյս տրուէր թուրքերուն թէ իրենք կրնային արտօնովի գերիշխանութիւն պահելու գրաւում երկրամասի վրայ: Ատիկա յստակօրէն ցոյց կու տար թէ՛ Բրիտանիան վճռած էր Պաղեստինի և Հարապայի միջազատքի վրայ զիջումներ չընէ: Վարչապետը, ըստ սովորութեան, շահագրգռուած իր սեփական և քրիտանական ազդեցութեամբ ու հեղինակութեամբ, պնդեց թէ «շատ կարելոք» էր գործի անցնելու «սանձիջապէս»: Ատկէ զատ, ան պնդեց թէ, միջոցառումը պէտք էր որ ըլլար, եթէ կարելի էր, քրիտանացիներուն և ո՛չ թէ ֆրանսացիներուն կողմէ (22):

Բրիտանիոյ կողմէ նախապատուութեան արժանացած հարցերը ուրեմն ճշդուած էին: Հայաստանի մասին երբեք յիշատակութիւն չկար:

Նախարարներու Խորհուրդի յաջորդ ժողովին, յայտնուեցա թէ Ֆրանսայի Վարչապետ Գլեմանսոն կ'առաջարկէր ընդդէմ քրիտանացի ծովակալի մը հրամանատարութեանը այն նաւատորմիոյն զոր Կոստանդնուպոլիս դրկել կը մտածուէր, եթէ Թուրքերը յանձնուէին, քանի որ Միջերկրականի ծովային գերագոյն հրամանատարութիւնը ֆրանսացիներուն էր որ յանձնուէր էր պատերազմի սկզբնատարութեան: Ան չէր ընդունած այն պատճառաբանութիւնը թէ քրիտանացիները Թուրքիոյ դէմ պատերազմի բեռին մեծագոյն մասը ստանձնէր էին: Գլեմանսոն ընդդիմաօտէր էր՝ մատնանշելով Արեւմտեան նախաին մէջ Ֆրանսացի զօրքերուն զանցանելի թիւին, և յայտարարէր էր թէ քանի որ Ֆրանսան Թուրքիոյ գլխատր վարկատուն էր, ֆրանսացիները մեծագոյն շահագրգռութիւնը ունէին հոն: Հետևաբար, ֆրանսացի Տովակալ Կոչէն լիազօրուէր էր Մուտրոս յառաջանալու, եթէ ինք փափաքելի կը նկատէր, հաւանաբար Նեղուցն ի վեր անցնելու՝ Դաշնակից Նաւատորմին հրամանատարութիւնը ստանձնած (23):

Բայց Բրիտանական Տովային Հրամանատարութիւնը պիտի շարտօնէր ատիկա: Միջերկրականի քրիտանացի Ընդհանուր-Հրամանատար Դեր-Տովակալ Սըր Ս. Ա. Կ. Գելթրօրփը հետագրէր էր իր հատուցումը թէ ամբողջ արեւելքի մէջ քրիտանական հեղինակութեան ոչինչ աւելի «աղիտայի» պիտի ըլլար քան քրիտանացի ծովակալը մը զատ մէկու հրամանատարութեան տակ Տարտանէլէն ի վեր գացող Դաշնակից նաւատորմի մը հեռանկարը (24): Տովային Նախարար և Տովային Սպայակոյտի Պետ Տովակալ Սըր Ռ. Ռեմիսը նույնպէս՝

Պատերազմական Դաճիճին մէջ պնդեց թէ Կոստանդնուպոլիս մտնող նաւատորմիոյն հրամանատարութիւնը ֆրանսացիներուն յանձնելը չափազանց անբաժնայի էր: Երբ Դարնզը ի զօր խորհուրդ տուա՝ «Պէտք է ֆրանսացիները բարկակա պահել մեզի»: Լոյս Շորըն զօրավիզ եղա Սպայակոյտի իր Պետերուն: Ըստ այնմ, հետագի մը դրկուեցա Տովակալ Գելթրօրփին, իրեն հրամանակելով ոչ որք յանձնել Թուրքիոյ պատուիրակին հետ բանակցութիւններու պատախաճանառութիւնը: Պատերազմական Դաճիճը ևս վաւերացուց կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետ Սըր Հենրի Ռիլսընին և Սըր Ռ. Ռեմիսին կողմէ միասնաբար պատրաստում զհինադարի պայմաններուն քողոքը: Այս երկուքը ֆրանսացիներու և իտալացիներու կողմէ համաձայնուած պայմանները նկատի առել և դասատրել էին զանոնք «կարևորութեան շարքով»: Սըր Հենրի Ռիլսընին համաձայն, եթէ 24 պայմաններէն առաջին չորսը ապահովուէին, մնացեալ քսանը «կարելի էր զեղչել» առանց լուրջ վնասի: Վարչապետին անգամ մը ևս պնդումէն ետք թէ «ուշացումը խոսափուելիք միակ բանն էր», Պատերազմական Դաճիճը Տովային Հրամանատարութեան հրամանակն զհինադարի պայմաններուն նախագիծը հետագրել հետագրել Բրիտանիոյ Ընդհանուր-Հրամանատար Տովակալին: Մակաւարական հետագիրը կը շեշտէր «գերազանց կարևորութիւնը» առաջին չորս պայմաններուն, որոնք եթէ իրագործուէին պիտի

«... այնպէս անխոսափելիօրէն մեզ կացութեան տէրը ընէին, որ չենք փափաքիր որ դուք զանոնք ձեռք ձգելը վտանգէք... անհրաժեշտ կերպով պնդելով րոյորին կամ մնացեալին որևէ մէկուն վրայ...» (25):

«Կարևորութեան շարքով» դասատրեան 24 պայմաններէն առաջին երկուքը Տարտանէլի բացումին և ապահով կերպով Սև Տով մուտքի մասին էին: Զորքորդը կը վերաբերէր Դաշնակից զերիներուն և արգելափակուած հայկերու յանձնումին: Միայն քսանը չորքորդ պայմանը կ'ակնարկէր Հայաստանին:

Սըր Հենրի Ռիլսընին խորհուրդին վրայ, Պատերազմական Դաճիճը նաև որոշեց թէ պէտք էր Զօրավար Ալեմպին տողակ պահել Թուրքիոյ հետ զինուորային հաւանական բանակցութեանց ու անոր հրամանակ թէ, հետևաբար, «չափազանց կարևոր էր որ ան կարելի փոշով գրաւէր Հալէպը և շտապէր դէպի Մուսուլ» (26):

Այսպէս ուրեմն, Պատերազմական Դաճիճը խորհրդակցել էր Չինոտրական Դեռերուն զօրատր ազդեցութեանը տակ: Լորտ Գրքընը, Պատերազմական Դաճիճին մէկ անգամը, մեծ վերապահութիւններ ունեցա զինուորային պայմաններուն՝ միայն զինուորական նկատումներու վրայ հիմնուած ըլլալուն մասին: Ինք անձամբ գրեց այդ մասին Լոյս Շորնին, բայց յարտօրօրօր յապակումով, երբ զինադարին ուղեգիծը հետագրուէր էր արդէն Տովակալ Գելթրօրփին՝ Հոկտեմբեր 22-ին (27): Ինք կը հաստատ թէ իրենք (կոստանդնուպոլիս) Թուրքիոյ նկատմամբ զինադարի պայմաններուն գրեթէ ամբողջութիւնը «ծովը շարտանելու վրայ էին» Տարտանէլէն անցնելու պիտի. թէ՛ Բրիտանիան կը մտածէր պատերազմը դադարեցնել՝ Մուսուլը կամ Հալէպը կամ Ալեքսանտրէրը ձեռք ձգելէ առաջ, մինչ Թուրքիան տակալուէր Կովկասի մէջ:

և «որիւմ փորձ չէր եղած դեռ Հայկական Հարցը լուծելու»: Գիրքին պիտի չըլլար թուրքը դուրս հանել արդէն զհնուորանքն գրաւումի տակ չեղող որեւէ երկրամաս: Թուրքը «առաջնակարգ և խորամանկ սակարկող» մըն էր: Ան պիտի «շողորթորթէր» փոխակերպուած ըլլալու իր հաւաստիացումներով, մինչ ամբողջ ժամանակամիջոցին, բրիտանացիներուն ետեւէն պիտի «ծծադէր», իր չարագործութեանց պատիժէն ազատելու ճարտարութեանը և տխմար անգլիացիին դէմ յաղթական ըլլալուն համար... Գըրզընը կը վսխմար թէ բոլոր այդ հարցերը լուծելու մեծ պատենդութիւն մը կրնար վտանգելի՝ սալորները բռնելու անհամբերութենէն. սալորներ՝ որոնք որեւէ պարագայի շուտով արդէն պիտի իյնային ճառէն⁽²⁸⁾: Մի քանի օր ետք, Պատերազմական Դահլիճին մէջ եւս, Գըրզընը հարցակազմի տակ դրա իմաստութիւնը այն որոշումին թէ Մուտրուսի ծովակալը, եթէ անկարող ըլլար ձեռք ձգելու զհնադարարին՝ Փարզի մէջ պատրաստուած բոլոր պայմանները, պէտք էր որ լիազօրուէր առաջին չորսփն համաձայնութեամբ գոհանալու: Յաջորդ ժողովին ան մատնանշեց թէ Հայաստանի նկատմամբ ամեն ակնարկութիւն զանց առնուեր էր անոնցմէ, եւ թէ նոյն առաւօտուն Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ շրջաբերութեան դրուէր էր հեռագիր մը, որով Հայկական մարմին մը թախանձեր էր որ Հայաստանը չամուսուէր: Վարչապետը, ըստ երևոյթի, այդ հարցը ծածկելու համար, փաստարկութեան իր կարողութիւնները լարելով, պատասխանեց թէ Հայաստանի վերաբերեալ այն տեսակէտը կար թէ՛ եթէ Դաշնակիցները Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ըլլային, անոնք կրնային Հայաստանի նկատմամբ ընել ինչ որ կը փափաքէին: Ասիկա, անուշտ, քմահաճ տեսակէտ մըն էր: Հաղորդակցութեան խելը միջոցներով թուրքի տարածութեամբ երկրի մը մէջ, Կոստանդնուպոլսոյ վրայ հակակշիռ՝ չէր նշանակեր հակակշիռ Հայաստանի վրայ: Երկու տարի ետք, Սըր Հենրի Ուիլսընը իր օրագրութեան մէջ պիտի խզբզէր՝ գրելով թէ Դաշնակիցներուն հրամանագիրը «երբեք» չէր գործադրուած Ասիական թուրքի տարածքին⁽²⁹⁾, և թէ՛ կարելի չէր Արեւելեան Նախագահները անջատել Հայաստանի ի նպաստ:

Նախարարներու Խորհուրդին այդ նոյն ժողովին, Պալֆուրը, միշտ փիլիսոփայական և հասարակաշնորհները պահող, պաշտպանեց, կը թուի, թէ՛ Գըրզընը և թէ՛ Լոյտ Շորը: Ան համաձայն եղաւ առաջինին հետ, թէ, վերջին հաշտուով, «բացարձակապէս անհրաժեշտ» էր ապահովութիւն ձեռք բերել թէ՛ Հայերուն և թէ՛ Կովկասի համար: Ան նաև համաձայն գտնուեցաւ վերջինին հետ թէ՛ եթէ բրիտանացիները Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ըլլային, Թուրքիան ի վիճակի պիտի չըլլար Բրիտանիոյ պահպանելու ընդդիմանալու:

«Մեծ վտանգը այն էր թէ՛ զինադադարի ժամանակամիջոցին Թուրքերը կրնային Հայաստանի կամ Կովկասի մէջ տխմար բան մը ընել: Վստահօրէն, սակայն, մենք կրնայինք ենթադրել թէ անոնք այնքան ալ տխմար պիտի չըլլային...»

Պալֆուրը պատճառաբանեց իր սովորական մեկուսայնութեամբ դիտելով դէպքերը, որոնք կրնային տեղի ունենալ⁽³⁰⁾: Ըստ երևոյթի, ոչ որ իրեն հարցուց թէ ի՞նչպէս կարելի էր զգալ թուրքերուն՝ Հայաստանի մէջ տխմարօրէն

գործելու «մեծ վտանգը», և, միաժամանակ, «վստահօրէն... ենթադրել» թէ անոնք այդքան տխմար պիտի չըլլային:

Պալֆուրի փաստարկութիւնը կը յատկանշէր վերլուծական մարզանքներու անձնատուր ըլլալու իր իրապատել միտումը: Բայց ան յատկանշական էր նաև բրիտանական կառավարութեան ընդհանուր դիրքորոշումին. կառավարութիւնը կարելից էր հայկական տառապանքին, և անկեղծօրէն «բացարձակապէս անհրաժեշտ» կը նկատէր որ ապահովութիւն տրուէր հայերուն, բայց նաև կը փափաքէր «ենթադրել» թէ այդ ապահովութիւնը ձեռք բերելու պատասխանատուութիւնը Բրիտանիոյ վրայ պիտի չիյնար: Բրիտանական կառավարութիւնը չկրցաւ հաշտեցնել հայ ժողովուրդին նկատմամբ իր հետաքրքրութիւնը (յառաջացած, ինչպէս տեսնուեցաւ նախորդ Գլոխին մէջ, պատերազմական պայմաններուն տակ) և արեւելեան Անաթոլիայի մէջ անոնց բնաշխարհին նկատմամբ իր անտարբերութիւնը:

Վարչապետը վճռականօրէն հետևողական կը մնար Նախարարներու Խորհուրդի ժողովներուն մէջ, զինադադարէն առաջ. կէ՛ Մովսէս Գեղթորփը՝ հասնէր Կոստանդնուպոլիս, «մտահոգութիւն պատճառող հարց չէր մնար այլ» մասեր: Ընդդիմացաւ ան Օսթըն Չեմպրլըյնին թելադրութեանը թէ նոր հեռագիր մը կրնար դրուիլ Գեղթորփին, իրեն յանձնարարելով որ փորձէր, եթէ կարելի ըլլար, ապահովել մնացեալ քան կէտերէն ուշադրութեան առնուելիք կարգ մը յօդուածներ: Վարչապետը մատնանշեց թէ՛ պայմանները փոխելը պիտի բրիտանացիները առաջնորդէր ֆրանսացիներուն և իտալացիներուն հետ դժուարութիւններ դիմագրաւելու: Պատերազմական Դահլիճը համաձայն եղաւ Վարչապետին: Այդ որոշումին դէմ Գըրզընին բողոքը արձանագրուեցաւ իր խնդրանքովը: Հայերու «ապահովութեան» նկատմամբ մտահոգութիւնը եւս, թէ՛ Մ. Պարզի և թէ՛ Լորտ Ռուպըրթ Սեւըլի կողմէ: Պատերազմական Դահլիճի յետագայ մէկ ժողովին արտայայտուած, իրրեւ արդիւնք տեղի չտուաւ դէպի Մուտրուս ուղղուելիք նոր հրամանագրերու: Այսպէս, ուրեմն, Գեղթորփին դրուած վերջին նկատագիրը այն մէկն էր որ շեշտեց առաջին չորս պայմաններուն «գերազանց կարեւորութիւնը» և իրեն հրահանգեց չվտանգել անոնց արագօրէն ձեռք բերումը՝ «անհարկի» կերպով պնդելով մնացեալներուն վրայ⁽³¹⁾:

Պատերազմական Դահլիճը չափազանց զոհ մնաց զինադադարէն և «շատ զօրաւոր կերպով» արտայայտեց այն կարծիքը թէ պէտք էր որ Գեղթորփը «արտագին շնորհատրուէր» բանակցութիւնները յաջող եզրակացութեան մը յանգեցուցած ըլլալուն համար⁽³²⁾: Բրիտանական շահերուն համար կենսական նկատուած առաջին չորս պայմանները ընդունուէր էին թուրքերուն կողմէ առանց փոփոխութեան: Գեղթորփը բացարձակ յստակութեամբ ըսել էր թէ այնպէս՝ բանակցութիւնները պիտի խզուէին: Բարեփոխութեան ենթադրութեանը վերաբերելու համար, անոնք որ ամէնէն շատ կ'ազդէին Հայերուն: Գըրզընը, որ սովորաբար այն տպաւորութիւնը կը գործէր թէ իր տեսակէտները «կարծի և ուշադր» էին, և որ, Լորտ Պիլլըրպորտի համաձայն, իրապէս տաղանդ մը ունէր «ամեն վիճաբանութեան երկու կողմերուն ալ յարած ըլլալու, այս պարագային միայն»:

ցաւ նախարարներու Խորհուրդին՝ անոր գոհունակութեան արտայայտութեան մէջ⁽³³⁾:

Միշտ է թէ «վեց վիլայէթ»ները, հայ ժողովուրդին հայրենիքը, հարկ եղած հոգածութեան նիւթ չէին եղած վերջին նախագիծին մէջ: Միայն խոտովութեան պարագային կրնային Դաշնակիցները իրաւունքը ունենալ զանոնք գրակնու: Այսուհանդերձ, եթէ հայերու վերաբերեալ բոլոր պայմանները գործադրուած ըլլային, Անաթոլիայի մէջ կրնար մեծ չափով պահովութիւն տիրած ըլլալ: Տեղի չունեցաւ ատիկա: Մուտրուի մէջ կատարուած գրեթէ բոլոր զիջումները եղան հայերու ի վնաս: Զօրացրուով վերաբերեալ յօդուածին փոփոխութիւնը և անոր պայմանները սահմանող ճշգրտութեան պակասը պիտի փատելին ըլլալ յատկապէս աղիտայի: Հայերու համար կարեւոր պայմանները և անոնց մէջ կատարուած փոփոխութիւնները կը ներառուէին հետեւեալ կէտերը.—

5. Անմիջական զօրացրուող Թրքական Բանակին, քացի այնպիսի զօրագունդերէ որոնք անհրաժեշտ են սահմաններու հակողութեան և ներքին կարգ-կանոնի պահպանումին համար (զօրքերու թիւը կ'որոշուի Դաշնակիցներուն կողմէ, յետագային):

7. Դաշնակից զօրքերու կողմէ գրաւուած ռազմագիտական կարեւոր կէտերու:

10. Դաշնակիցներու կողմէ գրաւուած Տարսուսեան փապուղիի դրութեան:

11. Թրքական զօրքերուն անմիջական հետագումը Հիւսիս-Արևմտեան Պարսկաստանէն և Անդրկովկասէն՝ նախապատերազմեան սահմանագիծին ետին:

5. Անեցունցալ յատկանշական նախարարութիւնը. «Թրքական Կառավարութեան հետ խորհրդակցութենէ ետք»:

7. Ընդունուած

10. Ընդունուած

11. Բարեփոխուած հետեւեալ կերպով. «Արդէն հրահանգուած է որ Անդրկովկասին մէկ մասը պարպուի թրքական զօրքերէն, մնացեալը պարպուի՝ եթէ Դաշնակիցներուն կողմէ պահանջուի, անոնց այնտեղի կացութիւնը ուսումնասիրելէ ետք»:

16. Հիւնզաի, Ասիրի, Եմէնի, Սուրիոյ, Կիլիկիոյ և Միջագետքի բոլոր պահակազօրքերուն անձնատուութիւնը անձնամտօ Դաշնակից Հրամանատարին կամ Արսք Ներկայացուցիչին:

24. Յատակ պէտք է ընել.
ա) Թէ՛ վեց Հայկական Վիլայէթներուն մէջ խոտովութեան պարագային, Դաշնակիցները իրենց կը վերապահեն անոնց որեւէ մէկ մասը գրաւուի իրատուքը.

բ) Թէ՛ Յօդուածներ (7)-ի, (15)-ի և (10)-ի կապակցութեամբ Սիս, Հանըն, Ջէյթուն և Այնթապ քաղաքները պէտք է որ գրաւուին⁽³⁴⁾:

Սըր Մարք Սայքսը արագօրէն հակադէջ: Լորտ Բոպլըթ Սենքլին ուղղուած և Թագաւորին ու Պատերազմական Դահլիճին ցոյց տրուած յախտոն հետագիծի մը մէջ ան պնդեց թէ զինադադարին հրապարակուած պայմանները, հայկական տեսանկիւնէն, «աւելի գէշ» էին քան ինչ որ ինք երբէք կը նախատեսէր և չէին կրնար չհաստատել հայերու վախը թէ «որոշ դաւանանքի մը» կը մտածուէր: Յօդուած 24-ը կը թույլատրէր Դաշնակիցներու միջամտութիւնը Հայաստանի մէջ՝ միայն նոր ջարդերու պարագային—կարծես «արդէն իրապէս ջարդուած միլիոնը... քաւարար արդարացում չըլլար անմիջական միջոցառումի»: Թուրքերը յաջողոր էին ջնջել տալ յօդուածին այն տողերը որոնք Դաշնակիցներու կողմէ Սիսի, Ջէյթունի և Հանընի գրաւումին մասին էին: Մինչ յօդուած 16-ը, որ Դաշնակից պետութիւններու համար «տնտեսական և քաղաքական շահ» ներկայացնող կարգ մը ճշդորոշուած շրջաններու քաղաքական պարպումը կ'ապահովէր, իր նոր ձեռնի մէջ թույլատրեց նոյնիսկ որ թրքական զօրքեր կարգ-կանոն պահպանէին Կիլիկիոյ մէջ, շրջան մը՝ ուր ամէնէն վաշարդերէն ոտանք տեղի ունեցեր էին⁽³⁶⁾:

Կը թուի թէ նոյնիմքն Պատերազմական Դահլիճը գիտակցեցաւ թէ զինուղղաբը որքան անգոհացուցիչ էր հայկական տեսանկիւնէն: Ներքին Գործերու Նախարար Սըր Ծորն Գէլլը յանձն առաւ զինադադարի ստորագրութեան մասին Խորհրդարանին մէջ յայտարարութիւնը ընել, քայց հարցուց թէ ինչ «քայլեր» պէտք էր որ առնէր, եթէ կարգ մը կէտերու վրայ, «ինչպէս նախորտ տրուելիք պաշտպանութեան մասին» հարցումներ ըլլային իրեն: Պատերազմական Դահլիճը զինք լիազօրեց «զոհացնել» Համայնքներու Տոնը «այս կ'տին վրայ»⁽³⁷⁾:

24. Պահուցալ այնպէս ինչպէս որ էր:

բ) Ամբողջութեամբ վերցունցալ⁽³⁵⁾:

Կ'արժէ հարց տալ թէ արդեօք հիմ մը կա՞ր յամնցող այն կասկածին մէջ թէ բրիտանական կառավարութիւնը գաղտնի համաձայնութեամբ մը զիջումներ ըրած էր Թուրքիոյ՝ Հայաստանի ի վնաս, անոր Արաբական նահանգներուն ազատագրումին փոխարէն: Բրիտանական իշխանութիւնները լատտեղեակ էին Թուրքիոյ՝ Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ ունեցած բանթուրանական փառասիրութիւններէն: Թէ՛ 1917-ին եւ թէ 1918-ին, թուրքերը իրենց զօրքերը գլխաւորաբար հիսկիային ճակատին վրայ կնդրոնացուցեր էին՝ անտեսելով Միջագետքեան եւ Պաղեստինեան ճակատները: 1918-ի ամրան, Հարլըրո Նի-զըլլընը, Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը փաստարկութիւնները քննարկելով, ըսեր էր թէ Բրիտանական կառավարութիւնը դժուար թէ կարենար Օսմանեան կառավարութիւնը մղել Արաբիոյ եւ Սուրիոյ վերաբերմամբ տեղի տալու, առանց Բանթուրանական գաղափարին որոշ զիջումի, որ *«սահաւա-փէլիօրէն»* անճրածեշտ պիտի ընէր հայկերու հաշտոյն *«որոշ զոհողութիւն»*: Նիզըլլընը, սակայն, մերժեր էր այդ լուծումը, որովհետեւ ան անհամաձայնօրէն թափ պիտի տար Բանթուրանական շարժումին եւ ատուով վտանգաւոր կերպով պիտի հակազդէր Հնդկաստանի վրայ: Իր կողմէն, Թոյնպին բացայայտեր էր թէ Միութիւն եւ Յաստաշինութիւն Կոմիտէին մէջ որոշ դէմքեր, Տոքթ. Նազըմին մնան մարդիկ, ծանօթ էին նպատակադրած ըլլալ բրիտանական կառավարութեան առաջարկելու որ, Կովկասի մէջ թուրքերուն ազատ ձեռք մը տալու փոխարէն՝ պահէր ան Արաբական նահանգները: Գրելով այս մասին, 1918 Հոկտեմբերի սկզբը, Թոյնպին զօրաւոր կերպով պնդեր էր թէ *«վնց փլայլեթ-նէրտուն համար որոշ ապահովութիւն մը պէտք էր որ տրուէր զինադադարի պայմաններով, այլապէս՝ թուրքերը դուրս ընելը բոլոր ոչ-թորական երկրամասերէն, բացի Հայաստանէն, այդպիսի «գաղտնի համաձայնութեան» մը մէկ ձեւը պիտի նկատուէր»* (38):

Ակնարկութիւն եղած է արդէն այդ ուղղութեամբ Թուրքիոյ հետ *«որոշ համաձայնութեան»* մը գալու մասին Լոյս Շորճի իսկական առաջարկին, 1918-ի ամառը (39):

Ուրեմն, երբ զինադադարի պայմանները յայտարարուեցան, ու գիտցուեցաւ թէ թորական պահակազօրքերը պիտի յանձնուէին Հիճազի, Եմէնի, Սուրիոյ եւ Միջագետքի մէջ, բայց թէ՛ թորական զօրագունդեր պիտի արտօնուէին մնալ հայկական նահանգներուն մէջ, կասկածներ յատաչացան: Գամպըլլեմտի (Գորքըրմաութ) Ազատական Երեսփոխան եւ Պրիօիշ Արմիհիս Գոմիթիի անդամ Շոզըֆ Պիլը հարցոյ Պաֆուրին թէ Թուրքիոյ հետ արդեօք՝ *«գաղտնի հասկացողութիւն մը»* կնքուեր էր Հայաստանի եւ Կոստանդնուպոլսոյ վերապահումին նկատմամբ: Նմանապէս, Սըր Մ. Թուլմիըն հարցոյ թէ արդեօք Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին մէջ Բրիտանիան ազատ պիտի ըլլա՞ր պաշտպանելու Հայաստանի ամբողջական ազատութիւնը ապահովող պայմաններ: Ի պատասխան, Պաֆուրը Համայնքներու Տան յայտնեց թէ զինադադարի հրապարակուած պայմաններէն բացի՝ որեւէ տեսակի *«ոչ մէկ համաձայնութիւն»* եղեր էր Թուրքիոյ հետ, եւ թէ՛ Խաղաղութեան Խորհրդաժողո-

վին մէջ Բրիտանիան ազատ պիտի ըլլար պաշտպանելու Հայաստանի ամբողջական ազատութիւնը ապահովող պայմաններ (40):

Վերոյիշեալ վկայութիւնէն կարելի է հակիլ այն եզրակացութեան թէ՛ թեւ ապապիսի ոչ մէկ սակարկութիւն — զիջումներ Թուրքիոյ՝ Հայաստանի հաշտոյն, փոխան անոր Արաբական նահանգներուն ազատագրումին — քացայատուրէն եղած էր, բայց ատիկա լուելայն հասկնալ էր Միջագետքի, Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ թորական իշխանութեան վերացումովը՝ մէկ կողմէն, եւ, Հայկական հարցի լուծումին մինչև Խաղաղութեան Վեճաժողովը յետաձգումովը՝ միս կողմէ: Բրիտանական տեսանկիւնէն, կը թուի թէ այնքան ատեն որ Տարտանալի մեծ ջրուղին բաց էր եւ ազատ, եւ թորական իշխանութիւնը ճգնաձեռն՝ Արաբական նահանգներուն մէջ, ուր Դաշնակիցները մասնաւոր փառասիրութիւններ ունէին, չկար ուրիշ կարելու ո՛րքէ քան: Բրիտանացիներու կողմէ զինադադարի բանակցութեանց եզրափակումը եւ Նեղուցներն ի վեր յառաջացող Դաշնակիցներու նաւատրմիդին Բրիտանացիներու կողմէ ստանձնուած հրամանատարութիւնը, Բրիտանական հեղինակութիւն եւ ազդեցութիւն պիտի ապահովէին: Անկէ անդին, հայկական նահանգներուն պատասխանատուութիւնը կրնար յետաձգուիլ Խաղաղութեան Վեճաժողովին:

Նոյնիսկ զինադադարէն առաջ, հայերը սարսափի էին մատնուէր՝ անտեսած ըլլալու տարածայնութիւններէն: Ելելով Ա. Մելքեմը, Պօղոս Նուպարի Պատուիրակութեան Լոնտոնի մէկ ներկայացուցիչը, *«հապճեպով»* Արտաքին Գործերու Նախարարութիւն հանդիպել էր՝ Հայկական նահանգներուն համար յստակ նախատեսութիւն մը թախանձելու: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արեւելեան Պաշտօնատան Գլխաւոր Պաշտօնեայ Շորճ Բիժթընը հաւատարկացուցեր էր զինք *«ընդհանրացումներով»*, նշելով թէ հայերու պաշտպանութիւնը բրիտանական կառավարութեան քաղաքականութեան *«գլխաւոր սկզբունքներ»* — էն մէկն էր: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան իր պաշտօնակիցներուն նաեւ թելադրեր էր ան, ինչպէս ինք արձանագարած է՝ *«սանորոշ»* արտայայտութիւններով *«ամոթիչ»* պատգամ մը դրկել Պօղոս Նուպարին: Առնույտ Թոյնպին վրդովեցաւ. *«Հայերու նկատմամբ՝ դէպի խարդախ դիրք մը կը մղուինք մենք»*, դիտել տուաւ ան (41):

Հայերու պաշտպանութիւնը կրնար բրիտանական քաղաքականութեան *«սկզբունքներէն»* մէկը ըլլալ, բայց ան երբէք Բրիտանական շահագրգռութիւն մը չեղաւ:

Ֆրանսական մամուլը ընդհանուր կերպով ողջունեց զինադադարը՝ *«Լիգոնարքի, Մարտէնի եւ Օմ Լիպրի»* մէջ զոհունակութիւն յայտնուելու որ Տարտանալի բացումը ամէն քանէ վեր Դաշնակիցները ի վիճակի պիտի ընէր գործօն եւ ազդու քաղաքականութիւն մը սկսելու Պոլշեիկներուն դէմ, որովք քան միլիտա ֆրանք *«գողցիւր էին»* ֆրանսական խնայողութիւնները: *«Թանձը* յայտարարեց թէ Ֆրանսան չէր կրնար մոռնալ թէ պատերազմին առաջ իր ճիւղական շահերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մատարակալ եւրոպ միլիտա ֆրանք գնահատուած էին. իսկ *«Ժոնուալ»* դիտել տուաւ թէ՛ *«ամբողջ»*

այժմ բաց էր վերակերու այն ասանդական քաղաքականութիւնը որ դարերով թուրքիան Ֆրանսայի լաւագոյն *քարտրական զաղթավայրը*՝ ըրեր էր⁽⁴²⁾։

ԹՐԿԱԿԱՆ ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Թուրքերուն կողմէ ցուցաբերուած դիւանագիտական ճարտարութիւնը, իրենց խորամանկութիւնը եւ համոզելու կարողութիւնը յատկանշական եղև էին բանակցութիւններէն անմիջապէս առաջ եւ բանակցութիւններուն ընթացքին։ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, սկզբնապէս, անորոշութեան ու շուարումի անհամոյ կացութեան մը մէջ զտնուեցաւ, այն գիտակցութեամբ թէ Թուրքերը հաշտութեան բանակցութիւններուն համար կրնային ոչ միայն ֆրանսացիներուն, այլ նաեւ ամերիկացիներուն դառնալ⁽⁴³⁾։ Ասկի ետք, Բրիտանիոյ նկատմամբ քարեկամութեան եւ հիացումի յայտարարութեանց միատեղում մը մէկ կողմէն, եւ դժգոհութիւն՝ ուրիշ ազգութիւններէ ու թրքական կառավարութեան հաւանական անկումին մասին սպառնալիքները՝ միւս կողմէն, առատօրէն գործածուեցան Ռաուֆ Պէլի կողմէ Մուտրոսի մէջ։ Գեյթիօրփի նկատմամբ բանակցութիւններուն ընթացքին։ Այսպէս, Ռաուֆ Պէլը ըսաւ Գեյթիօրփիին թէ թրքական հմնադրի կարծիքը *եռոյղի վերաբերում մը կ'ակնկալէր*։ Բրիտանացիներէն թէ՛ *«անկեղծօրէն»* խօսելով, Բրիտանացիները կրնային գալ եւ Տարտանէլի ամրութիւններուն հրազէնները ապահովել, բայց եթէ Յոյներն ալ գային ամրութիւնները գրաւելու, ասիկա *«չնդապիտիտութիւն մը»* պիտի նշանակէր Թուրքիոյ մէջ։ Ատկէ զատ, Արաբական Նահանգներուն պահակազօրքերուն անձնատուութիւնը պէտք էր որ միայն բրիտանացի հրամանատարի մը ըլլար, որովհետեւ, եթէ թուրքերը արաբներուն յանձնուէին, անոնք *«գէշ վերաբերում պիտի ստանային»*։ Ռաուֆ Պէլը նաեւ զօրաւոր կերպով առարկեց Կիլիկիոյ մէջ պահակազօրքերուն անձնատուութեան։ Ան *«մասնաւոր»* խնդրանք մը ունէր որ Կիլիկիոյ Սիս, Ջէլթուն, Հանըն եւ Այնթապ քաղաքներուն Դաշնակիցներու կողմէ գրաւումին մասին յօդուածը ջնջուէր. այլապէս *«աւտոր նկատուածքով»* *«Կառավարութիւնը կրնայ իյնալ»*⁽⁴⁴⁾։ Գեյթիօրփը, իր կարողութեան բոլոր միջոցներովը հաւաստիացուց Ռաուֆ Պէլը՝ Բրիտանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ ամէնէն քարեկամական յարաբերութիւնները մշակելու իր բուն փափաքին մասին։ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ, Լորտ Ռուպրի Սեւըը վճառ յայտնեց թէ *«բոլորովին խարուեր էր ան թուրքերէն»*⁽⁴⁵⁾ եւ մեծապէս վրդովեցաւ։

ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐՈՎ՝ ԲՐԻՏԱՆԻԱՆ ՅԱՂԹԱԿԱՆ՝ ԻՐ ՄՐՑԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԴԷՄ — ՖՐԱՆՍԱՆ ՎԻՐԱՌՈՐՈՒՄԸ

Զինադադարը, Լոյտ Շորճի համար, զոհուեցողութիւն պատճառող յայտնակ մը եղաւ, ոչ միայն Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ վրայ, այլ նաեւ Ֆրանսայի։ Գերմանիոյ արեւելեան կողերը անպաշտպան դարձնելէ զատ, ան Դաշնակիցներուն եւ մասնաւորաբար Բրիտանիոյ ապահովեց ռազմագիտակա-

նօրէն Ռուսիոյ մօտենալու հնարաւորութիւն⁽⁴⁶⁾։ Գերմանիան այլևս քացարձակ իշխանութիւն պիտի չունենար հարաւային Ռուսիոյ հանքային եւ երկրագործական հարստութեանը վրայ։ Ատկէ զատ, զինադադարը Բրիտանիան հաստատեց իրրեւ Մերձաւոր Արեւելքի գերիշխող պետութիւնը։ Կը թոյլ թէ, 1918 Հոկտեմբերին, Լոյտ Շորճը համակուեցաւ այն սեւեռուն զաղափարով թէ՛ ուրիշ ազգեր, ինչպէս իտալացիներ եւ մասնաւորաբար ֆրանսացիներ, կրնային Մերձաւոր Արեւելքի մէջ առաւելութիւններ շահիլ, իրենց պահանջները նախկին համաձայնութիւններու վրայ հիմնելով, մինչ Բրիտանացիներն էին որ գերակայութիւն ունեային։ Թէև Պալատը եւ Պոնըր Լօն մատնանշեր էին այն սկզբնական քաղաքաբար թէ Դաշնակիցներու կողմէ ձեռք ձգուած երկրամասերը պէտք էր որ համաձայնութեամբ բաժնուէին⁽⁴⁷⁾, Լոյտ Շորճը, առանց վարանումի, Փարիզի մէջ իր առաւելագոյնը ըրէր էր ուրանալու Սայքս Փիֆօ Համաձայնութիւնը ու Բրիտանիոյ համար ապահովելու Պաղեստինն ու Մուսուլը։

Միտքի *«շատ գրգռուած»* տրամադրութեան մը մէջ, Գլեմանսոյին նկատմամբ վիճարանելով խստօրէն, Լոյտ Շորճը, այնպէս էր *«ձեռագրեցին»* թէ *«իր ծրագիրն էր թէ՛ Մուրիան եւ թէ՛ Պաղեստինը տալ Միացեալ Նահանգներուն»*, յուսալով թէ, Մուրիան կորսնցնելու *«վախճան»*՝ Գլեմանսոյին պիտի համաձայնէր որ Պաղեստինը տրուէր Բրիտանիոյ։ Լոյտ Շորճը Գլեմանսոյին նկատմամբ Լոնոնէն այն ատեն, երբ կապակած էր թէ Կոստանդնուպոլսոյ վրայ ծրագրուած յարձակումը ֆրանսացիներուն պիտի վերապահուէր։ Ժողովին, երկու առաջնորդները *«խրաբար վրայ թրքեր էին կատարած կատաներու նման»*⁽⁴⁸⁾։ Ասիկա, անտարակոյս, անձնական դիւանագիտութիւն էր, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը ռոնատակ ընող դիւանագիտութիւն՝ իր յոռեզոյնին մէջ։ Իայց ուրիշ *«սարսափելի վէճ»* մըն ալ տեղի ունեցեր էր Փարիզի մէջ, երբ Գեյթիօրփը դուրս էր ձգեր ֆրանսացիները՝ Մուտրոսի գիւնադադարի բանակցութիւններէն։ Լոյտ Շորճը *«աւելի տառա՛ր քան թէ առաւ»*, Պատերազմական Դանիզիմի Քարտուղար Սըր Մ. Փ. Ա. Հենքին գրեց իր օրագրութեան մէջ։ Զինադադարի համաձայնութեան կերտմէն ետք, անմիջապէս հաղորդագրութիւն մը հետագրուէր էր Լոնոնոն՝ Համադրներու Տան մէջ կարդացուելու համար, *«չստակօրէն քացարտելով թէ Բրիտանացի Մոզակայը կնքեր էր գիւնադադարը»*⁽⁴⁹⁾։ Վերջապարտեան, ֆրանսացիները վիրաւորուեցան, խուսկեցան եւ գրեթէ խափանեցին Թուրքիոյ նկատմամբ հաշտութիւնը։

ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ ԶԱՐԿՈՒԹՅԱՎ՝ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Մուտրոսի Զինադադարը, նախազօնած եւ կնքուած մեծ հասցեկարով մրցակցութեան եւ անվստահութեան մթնոլորտի մը մէջ, *«գիտական վառ յարաբերութիւն մը չէր»*, ինչպէս մատնանշած է Հարլըտ Նիզըլսըն։ Անոր յօդուածները, պատահականութեամբ եւ լատատութեամբ գրուած, Թուրքիոյ գիւնադադարի մասին ճշգրիտ պայմաններ չէին պարունակեր⁽⁵⁰⁾։ Պատերազմական Դանիզիմը, Լոյտ Շորճէն եւ Զինուորական Պետերնը դրողուած, խուսկեցին էր անոր

վրայ: Ջինադադարը Բրիտանիոյ քերաւ առժամեայ ազդեցութիւն եւ հեղինակութիւն: Բայց ան չարագուշակ դէպք մը եղաւ հայերուն համար, որովհետեւ չաջողեցաւ ան ապահովել թէ՛ հայկական հողերուն ազատագրումը, եւ թէ՛ թրքական զօրագունդերուն իրական զինաթափումը: Անոր չարարաստիկ հետեւանքները վատարարացան՝ խաղաղութեան համաձայնութեան նակատագրական ուշացումովը, քանի որ ան տեսականացուց Թուրքիոյ տիրապետութիւնը Անաթոլիայի Հայկական նահանգներուն վրայ: Հայ գաղթականները եւ տարագիրները չկրցան իրենց տունները վերադառնալ եւ մնացին իրրեւ ճնշող քեռ մը Երեսանի շատ փոքր Հանրապետութեան վրայ: Թուրքերուն առիթը տուաւ ան վերագիծելու, եւ ճիշդ այդ նահանգներուն մէջ էր որ թրքական ազգայնական շարժումը սկսաւ զարգանալ: Ջինադադարը ո՛չ միայն ձախողեցաւ Սևրի Դաշնագիրին գործադրութեան հիմնական ենթահողը պատրաստելու մէջ, այլեւ նոյնիսկ կարելի դարձուց անոր արհամարհումը: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պաշտօնէութեան՝ Ռոպերթ Սեւըլէն, Էյր Գրուէն, Հեւլըմ-Մոլլիէն, Օրմզպի-Կորէն, Մարք Սալքուէն մինչեւ Թոյնիկի⁽⁶¹⁾ հասնող շարքին կողմէ կատարուած յանձնարարութիւնները՝ Հայկական նահանգներուն պաշտպանութիւնը ապահովելու ուղղութեամբ՝ անտեսուեցան բոլորովին: Լոյս Շորճին յանկարծարանութիւնը թէ անգամ մը որ Դաշնակիցները Կոստանդնուպոլիս մտնէին՝ կրնային Հայաստանի նկատմամբ ընել ինչ որ կը փափաքէին, պարզապէս յայտարարութիւն մը մնաց. եւ Պալֆուրին ենթադրութիւնը թէ զինադադարի ժամանակամիջոցին տեղողութեան՝ թուրքերը «վստահօրէն» տխմար բան մը պիտի չընէին⁽⁶²⁾, փաստուեցաւ փիլիսոփայական խաբկանք մը ըլլալ: 1920 Փետրուարին, նոյնիսկ խաղաղութեան դաշինքէն անոջ, Քենսլայականները հազարաւոր հայեր ջարդեցին Կիլիկիոյ մէջ⁽⁶³⁾. Իսկ 1920 Հոկտեմբերին, անոնք կոխկոտեցին Սևրի Դաշնագիրը՝ Երեսանի Հանրապետութեան վրայ խուժելով:

Սըր Մաք Սալքը, որ անձամբ մասնակցեր էր Հայաստանի վերաբերեալ պայմաններու նախագծումին, զինադադարը քննութեանը իրրեւ «ծիժադէլի»: Աշխատելու ընդունակ իր վերջին օրը, մահէն քիչ առաջ, ան մեղադրեց «չգտնի մարդ» Լոյս Շորճը որ, առանց կանխամտածումի, յանկարծակաւ ճորձեր եր ծովակալին, պատուիրելով որ անմիջապէս քանակցութեան մտնէր այնպիսի ձեւով մը որ ան առաջինը ըլլար Կոստանդնուպոլիս մտնողներուն մէջ: Թուրքերը դուրս հաներ էին իր անձնապէս մտցուցած բոլոր պայմանները, ներառեալ՝ Դաշնակիցներու կողմէ գրաւումը Ալեքսանդրիաի⁽⁶⁴⁾: Ջինադադարին պայմանները Խորհրդարանին մէջ եւս բուռն կերպով քննադատուեցան: Էնիւրըն Ուլիլմար կը խորհէր թէ ակնի խոհեմութիւն պիտի ըլլար Արեւելեան Նահանգներուն մէջ որոշ «տաշմեզիտական կէտեր» գրաւած ըլլալ, մինչեւ որ մնայուն կարգադրութիւն մը կատարուէր: Ենզըմ Պիլսը համաձայն գտնուեցաւ այդ տեսակէտին: Լորտ Պրայսը, նոյնպէս, իր մտահոգութիւնը յայտնեց այդ նահանգներուն մէջ ապահովութեան պակասին մասին: Թրքական զօրագունդերը, հազիւ թէ ցրուած, պիտի դիմէին կողոպտելու եւ սպաննութիւններու, յատկապէս՝ ուսեստեղէնի անաւոր սակաւութեան ընթացքին:

Գաղթականները պիտի չկարենային իրենց տունները վերադառնալ: Հագարսոր երիտասարդ կիներ, յափտակուած եւ թրքական հարեմներու «ամեննէն գարշելի տեսակի գերութեան» յանձնուած, եւ մեծ թիւով տղար, տարուած իրրեւ մահմետական կրթուելու համար, պիտի չկարենային ազատ արձակուիլ, ստանց երդպագի սպանելու հեղինակատր միջոցառումներուն: Վերջապէս, Ամերիգըն Ռիլիֆ Գոմիթին, որ կը պատրաստուէր դրամական առատ օգնութիւն տալու գաղթականներուն, իր անդամները պիտի չըրկէր որ այդ երկրին մէջն անցնէին, եթէ անոնք զրկուած ըլլային պէտք եղած պաշտպանութենէն: Լորտ Պրայսը «հիմնական սխալ» մը համարեց զինադադարը, որուն պայմանները շարադրուած էին «սահմանափակ նկատառումով եւ առանց կանխատեսութեան»⁽⁶⁵⁾:

Բրիտանացիները հետամուտ եղան, սակայն, իրենց սեփական շահերը պաշտպանելու: Պատերազմական Դահլիճը, ուժի գործածութեան սպառնալիքի տակ, Նոյնմերթի սկիզբը պատրաստեց Ալեքսանդրի ձեռնադրուելու, Միջերկրականի վրայ, եւ Մուսուլինը՝ Միջագետքի մէջ, նոյնիսկ Մուտրուի Ջինադադարի կնքուելէն ետք⁽⁶⁶⁾: Ատուէ զատ, Պալֆուրը, Կոստանդնուպոլսոյ այն առեւտուան Բրիտանական Բարձր Կուսակալ Գեյթօրփին զրկելով, պնդեց-նախքան որեւէ Խաղաղութեան Խորհրդածողով.

«... մեր քաղաքականութեան հաստատ մէկ մասը կը կազմէ այն որոշումը թէ Միջագետքի, Սուրիոյ եւ Արաբիոյ մէջ ներկայիս մեր կողմէն գրաւուած երկրամասը ապագային պիտի չվերադարձուի Օսմանեան գերիշխանութեան կամ կառավարութեան...»⁽⁶⁷⁾:

Այսպէս, ուրեմն, որ Բրիտանական շահեր կ'ընդգրկուէին, Նախարարներու Խորհուրդը որոշումներ առաւ զինադադարէն կամ Խաղաղութեան Վեհաժողովէն անկախ: Հայաստանի ընդհանուր հարցին նկատմամբ՝ Պալֆուրը շեշտեց թէ այդ երկրին ապագան կրնար որոշուիլ միայն Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ: Գրեթէ չունէր ինք կասկած թէ Վեհաժողովը առնուազն պիտի որոշէր անոր «վարչականօրէն ամբողջական խզումը» Օսմանեան Կայսրութենէն: Պալֆուրը, յատկապէս արտայայտութեամբ մը, զգուշացուց Գեյթօրփը թէ՛

«... այս երկրին եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ հանրային կարծիքը մէկ վայրկեան իսկ պիտի յօղկարէր Հայաստանի մէջ որեւէ խռովութիւն որ չանկեայ ջարդերու եւ մեր կողմէն ուշացած միջամտութեան առաջնորդէ...»:

Խորհուրդը տուաւ, ուրեմն, թէ շատ փափաքելի պիտի ըլլար եթէ «Հայաստանի ռազմագիտական դիրքերը առանց ուշացումի գրաւուէին» որպէս նախապայմանական միջոցառում մը⁽⁶⁸⁾:

Չտնուեցաւ այդ քայլը: Խաղաղութեան համաձայնութենէն անոյց, միջանկեալ ժամանակաշրջանի ընթացքին, Հայաստանի ռազմագիտական դիրքերը երբեք, ըստ պատշաճի եւ ազդու կերպով, չգրաւուեցան:

ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԳԱԴԱՐԻՆ ԶԱՍՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՄԱՐ՝ ԲԵՄԱԱԿԱՆ ՇԱՐՓՈՒՄԻ ԱՃԻՆ

Թուրքերը մեծ յաջողութեամբ օգտագործեցին զինադադարի պայմաններում բացած փախուստի ճամբաները: Ապահովել էին իրաւունք որ չգորացրուէին կամ չզինաթափուէին: Եթէ քաղաքագէտները ձախողել էին ճշգրիտ վաւերաթուղթ մը պատրաստելու մէջ, կը թուի թէ զինուորական իշխանութիւններն ալ հասաարապէտ ադիտախորէն ձախողեցան անոր պայմանները գործադրելու մէջ: Բացարձակ ձախողութեան ողբերգական ու երբեմն գանձուտական կացութիւններ խոստովանուեցան ու թոյլատրուեցան, տարօրինակ կերպով՝ առանց յառաջացնելու պատասխանատուութեան սուր զգացում մը: 1920 Մարտին, Դաշնակից պետութիւններու Զինուորական ու Ծովային Ներկայացուցիչները տեղեկացուցին թէ, քանի որ Թուրքիոյ մէջ Հայկական ճանաչման հանգանակները գրաւուած էին *«տազմամբերքի առատ պաշարով»* Թրքական չորս հետեակ զօրաբաժիններու կողմէ, Երևանի հանրապետութիւնը ի վիճակի չէր իր գերիշխանութիւնը հոն հաստատելու: Այսպիսի կացութիւն մը կնարագրելով, զինուորական իշխանութիւնները իրենք, որոշապէս, թէն անգիտակցօրէն, դատավճիռ կը կայացնէին իրենց ուրոյն կարողութեան, ձեռնհասութեան և արարքներուն վրայ: Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետ Սըր Էնրիկ Ուիլսընը խոստովանեցաւ թէ քրիստոնեացիները *«եղբէք»*, նոյնիսկ զինադադարէն անմիջապէս ետք, *«չփորձեցին»* Թուրքիոյ ներսի կողմերը երթալ: Բրիտանացիներու և ֆրանսացիներու խիստ ճակողութեան տակ գտնուող մթերանոցներէն, աստիճանաւոր թուրք սպանել յաջողեցան զէնք, ռազմամթերք և զինուորական ուրիշ կազմածներ դուրս հանել՝ արձանագրեց թուրք ժամանակակից մը⁽⁵⁹⁾: Հաւանաբար Ազգայնակաւեներուն կողմէ կազմակերպուած ասպատակութեամբ մը, Կէլիփոլիէն կողոպտուեցան՝ 8,500 հրազէն, 33 գնդացիք և 500,000 փամփուշտ: Զինուորական գաղտնի սպասարկութեան տեղեկագիր մը հաղորդեց 1919 Հոկտեմբերին թէ՝ թէն Թրքական բանակը կրնար իրել զինաթափուած կնատուի, բայց ծանօթ էր թէ հարիւրաւոր զնդացիներ և բազմաթիւ դաշտային թնդանօթներ կային Տրապիզոն և Էրզրում: Քաղաքային բնակչութիւնը կրնար սկսիլ նեղացուցիչ պատերազմ մը, օգտագործելով *«մեծ քանակութեամբ հրազէններու և փոքր զէնքերու մթերանոցը»*, որ յայտն էր թէ կը գտնուէր իր տրամադրութեան տակ⁽⁶⁰⁾:

Զօրացրուումին վերահսկելու հրամար յատկապէս Անաթոլիա յղկուած Փոլս-Գնդապետ Ա. Ռօսիլինքինն, Էրզրումի մէջ, Քիզիլի Փաշան արհմարմանըով իմացուց թէ կարելի չէր արտօնել որ թուրքերու մօտ գտնուող ռազմամթերքը *«դուրս ելլէր անմանէն»*: Կացութիւն մըն էր ափսոս, ուր պարտուած երկրի մը Զօրավարը հրահանգներ կու տար յաղթական ամենէն զօրաւոր պետութեան ներկայացուցիչին: Ասոր վրայ, Ռօսիլինքը տեղեկագրեց թէ այդպիսի ընթացք մը պէտք էր որ զինադադարը ինքնաբերաբար բերէր իր վերջաւորութեան: Երբ այս ուղղութեամբ ան հրահանգներ ուղեց, Կոստանդնուպոլսոյ Բրիտանացի Ընդհանուր-Հրամանատարը պարզապէս հրամայեց իրեն որ իր թուր մարդիկը անմիջապէս դուրս հանէր երկրէն: Անկի ետք, 1920 Մարտին, Ռօսիլինքը և իր զինուորները արգելափակուեցան Էրզրումի մէջ և բան-

տարկուեցան Քեմալականներուն կողմէ, իբրև փոխվրէժ՝ Դաշնակիցներու կողմէ Պոլսոյ գրաւումին: Բրիտանական որոշակը վար առնուեցա իրենց կեդրոնատեղիին մէջ: Անոնք բոլորն ալ գրեթէ սովամար եղան և *«հագիւ թէ ի վիճակի էին սողակելու»*: Զարմանալի չէ որ Ռօսիլինքին գիրքին մէկ գլուխին խորագիրը կ'ընէ. *«Թրքական Զինադադարը Զախողութիւն մը-Ազգայնական Կոստանդնուսէն Հիմնադրումը»*⁽⁶¹⁾:

Աղբարեւ, Զինադադարին ձախողութիւնն էր որ կարելի պիտի դարձնէր Քեմալական յարձակումը Երևանի Հանրապետութեան վրայ, 1920-ի աշնան: Օլիվըր Պոլտոյին, Վարչապետին տղան, որ Երևանի մէջ Հայկական բանակին ծառայեց 1920-ի վերջաւորութեան և 1921-ի սկիզբը, պնդեց թէ 1920-ի Թուրք-Հայկական պատերազմը 1914-ի պատերազմին շարունակութիւնն էր, դարձեալ սկսած իբրև հետեւանք Բրիտանիոյ կողմէ Թուրքիոյ հանդէպ վերաբերումի տկարութեան: Եւ սակայն, զինադադարի ժամանակ, թուրքերը *«համընդհանուր վկայութեան»* համաձայն, *«գառնուկներու նման հյու էին»*, կը գրէր Կոստանդնուպոլիսէն Լ. Փ. Չէլմպըրըրը, Գանատացի միսիոնարի մը Հարվըրտի մէջ կըրթումը զաակը, որ գրեթէ իր ամբողջ կեանքը անցուցեր էր Թուրքիոյ մէջ: Պրայսը խօսք չէր կրնար գտնել քաակաւանաչափ մեղադրելու անոր տկար և անհետաւտ զինադադարի մը *«սկզբնական սխալը»*, և անոր գործարարութեանը հսկելու զանցառութեան համար՝ *«նախատեսութեան և կորովի պակասը»*, այն առնէ երբ Թուրքերը *«Դաշնակիցներու զօրին ենթակայ էին»*⁽⁶²⁾:

Դիւանագիտութեան որոշ երեսններու կնատմամբ թերեւս քիչ մը սխալ վերաբերում կար Լոյս Մորնին կողմէ. և հասանաբար զինուորական իշխանութիւնները նախընտրեցին զանցառու ըլլալ Թուրքիոյ հանդէպ: Բայց ինչ ալ ըլլայ պարագան, կը թուի թէ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնն էր որ շուքուեցաւ ամբողջ հսկողութիւն մը քաղաքականութեան, որոշումի և գործադրութեան վրայ:

Հակառակ զինադադարէն անմիջապէս առաջ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կառավարութեան փոփոխութեան, Միութիւն և Յատաշիջմութիւն Կոմիտէն տակաւին կը հակակշռէր նոր ղեկավարութեան կարեւոր պաշտօնները⁽⁶³⁾ և հետո էր անգործօն ըլլալ: Թրքական կառավարութեան թոյլտրութեամբ, Կոմիտէն խթանեց քրտական գործունէութիւնը՝ *«վեց վիլայեթներ»*ուն որոշ գաւառներուն, մասնաւորաբար Վանի մէջ, քրտական մեծամասնութիւն հաստատելու և Կովկասէն ու Պարսկաստանէն հայ գաղթականներուն վերադարձը արգելելու: Այս գործունէութիւնները տեղեկագրուած էին Հայկական Պատուիրակութեան 1919 Մայիս 15-ի յուշագիրին մէջ: Երբ հարցուփորձուեցաւ, Միջազգայնի Հրամանատար Զօրավարը ծանօթագրեց թէ յուշագիրը *«հետադարձ իրողութեանց վրայ հիմնուած էր»*. և թէ *«Հայերու թիւը նուազիցելու համար որոշապէս յանելանալ միջոցառումներու սպառնալիք կար»*. *«Երբ»* հրտաակախումբեր կը վերակազմուէին Փոքր Ասիոյ մէջ⁽⁶⁴⁾:

Կիլիկիան, զինադադարէն ետք, աստիճանաբար գրաւուեցալ քրտականացիներուն կողմէ. բայց և այնպէս թուրքերը փորձեցին շարունակել իրենց գործունէութիւնը: Անձնական այնցիւրեմն մը ետք, Սըր Մարք Սալթըր անդեկացուց թէ *«(տեղական) իշխանութիւններէն քաշալերուած»*, խտովաբար

ներ կը գրգռէին թուրք բնակչութիւնը՝ հայերու և արաբներու կողմէ՝ ջարդի վահ տարածելով: Այնթապի մահմետականները յայտարարել էին թէ 4-5,000 հրազէններ բաժնուներ էին (իրենց), անցնող շարքերէն: Ատանայի մէջ գորացրուումը կը խափանուէր՝ ոստիկանական ուժը զօրացնելով՝ անհրաժեշտ պահանջքէն շատ աւելի, կամ աւելորդ հրազէններ հայթայթելով գիւղացիներուն, որպէս թէ ինքնապաշտպանութեան համար՝ երեսակայական թշնամիներու դէմ⁽⁶⁵⁾:

Թրքական իշխանութիւնները ո՛չ միայն կրցան տեղական բնակչութիւնը զինել, եւ այսպիսով արգիլել թրքախմբու վերադարձը իրենց տունները՝ արեւելեան վիլայէթներուն մէջ, այլ նաև անոնք ծրագրուած եւ ազդու կերպով աշխատեցան արգելակել, սահմանէն անդին, Երևանի Հանրապետութիւնը: Անոնք ամէն պատրուակ եւ առաւելագոյն խորամանկութիւն օգտագործեցին՝ ուշացնելու իրենց զօրագունդներուն հետագումը մախապատերազմեան Ռուս-Թրքական սահմանէն. եւ, ըստ երևոյթից, յաջողեցան իրենց զօրքերէն մաս մը պահել իբրև բնիկ Ազերի զօրագունդներ: Զինուորական Գաղտնի Սպասարկութեան ՏՏօրէնը անձամբ տեղեակ էր նոր Մեծ Վեզիրին Հոկտեմբեր 31-ի հրահանգին՝ Իսլամ Բանակին Հրամանատար Զօրավարին, թէ Կովկասը պահող թրքական զօրագունդները և Կովկասի Իսլամ Բանակէն անոնք *«որո՞ք չեն փախարի մնալ»*, պէտք է որ ամբողջացնեն այս շրջաններուն պարպումը⁽⁶⁶⁾: (Իսլամ Բանակը բաղկացած էր թուրք կամատրներէ և Ազերիներէ, ու կազմակերպուեցաւ 1918-ի գարնան, Էնվերի եղբոր՝ Նուրիին կողմէ, Պարսոն գրաւելու նպատակով): Տեղական զօրքերու դիմակին տակ, Թուրքերը մտադրեցին Կովկասի մէջ պահել մաս մը իրենց զօրքերէն: Զինուորական Գաղտնի Սպասարկութեան ՏՏօրէնը *«շատ վատհանի»* տեղեկութիւն ստացել էր այն մասին թէ զօրաբաժին մը, ենթադրաբար թրքական բանակին 5-րդ Կովկասեան Զօրաբաժինը, բաշխուել էր Ազրպէյճանական զօրաշարքերուն մէջ՝ Թրքական Գերագոյն Հրամանատարութենէն նախապէս ստացուած հրահանգներու համաձայն, եւ թէ՛ այդ զօրաբաժինը այլևս իրապէս գոյութիւն չունէր որպէս այդպիսին: 1918 Նոյեմբեր 1-ին, Կովկասեան Իսլամ Բանակին Քաղաքական Գլխատը Սպան, Նայիմ Շաատ Պլըշ յայտարարել էր թէ Բարձրագոյն Դուռը ոչինչ պիտի խնայէր կազմակերպելու Ազրպէյճանական զօրատը բարեկամ բանակ մը: Ազրպէյճանի մէջ թրքական բանակին բոլոր աստիճաններու զինուորները պիտի համարուէին Ազրպէյճանի հանրապետութեան ծառայութեան մէջ, ուր անոնք պիտի մնային այնքան ատեն որ պէտքը կար իրենց օգնութեան⁽⁶⁷⁾:

Կը թո՛ւի, որեւէ, թէ թուրքերը վճռած էին ամուր պահել իրենց դիրքերը՝ ոչ միայն Անաթոլիայի, այլ՝ անուղակիօրէն, նաև Կովկասի մէջ: Այդ նպատակով, անոնք ամէն միջոց ի գործ դրին իրենց կարողութեան առաւելագոյն շահովը, ուղղակի եւ անուղղակիօրէն: Նոյնիսկ երբ ստիպուեցան հետանալ Կովկասէն, կը թո՛ւի թէ անոնք թծախնդրօրէն հոգ տարին որ իրենց ետին ձգեն աւերակ երկիր մը եւ Կովկասի մէջ տակաւին վերապրող հայերուն վերականգնումը անկարելի դարձնեն: Այսպէս, 1918 Դեկտեմբեր 4-ին և 5-ին,

անիրիկացի սպայ մը, Ալեքսանդրապոլի մէջ տեսել էր թուրք կանոնատը զինուորներ, որոնք կը հաւաքէին մեծ քանակութեամբ տնային իրեր, երկաթուղիի մեքենաներ եւ քեռնակարքեր, շինանիւթեր, բամբակ և սննդամթերք, որոնք, ինչպէս թուրք սպաները իրեն ըսել էին, Թուրքիա պիտի տարուէին: Այդ սպաները յայտարարել էին թէ հայերուն վերջնական հարուած մը պիտի տային, եւ այդ շրջանէն առել էին 7,000,000 փութ^(*) ցորեն և 200,000,000 փութ բամբակ: Ամէն կայսանի մէջ մեծ քանակութեամբ ցորեն կը փճանար անճրելի պատճառով, բայց, մահապատիժի սպառնալիքի տակ, ժողովուրդին արգիլուել էր դպչիլ անոնց⁽⁶⁸⁾:

ԽԱՎԱՂՈՒԹԵԱՆ ԴԱՅԻՆՔԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԿԱՍԻՄՔԱՆՔԻՆԻՆԸ ՀԱՄԱԶԱՅԻՄ ԵՄԵՇ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԸ ԵՒ ՌՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀՈՎԱՆԱԻՐՈՒԹԵԱՆ

Եթէ Թուրքիոյ հետ զինադադար պատերազմական պայմաններուն տակ հապճեկով կնքուել էր, որոշապէս աւելի խոր մտածումի նիւթ պիտի դառնար ինքնադուրեւ համաձայնութիւնը: Ամբողջ աշխարհի հայերը յուսայից էին, ինչպէս ընդհանրապէս յատկապէս քաղաքացիները՝

«Զիրենք հալածողները եւ իրենց բռնակալները զգետնուած էին պատերազմով կամ յեղափոխութեամբ: Մեծագոյն ազգերը իրենց բարեկամներն էին յաղթանակի պահուն և հոգ պիտի տանէին որ իրենց իրաւունքները պաշտպանուին»:

Փարիզի մէջ, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպարը, որ *«անխոնջ կերպով»* աշխատել էր Հայաստանի դատին համար, ջերմօրէն շնորհակարան Մեծն Բրիտանիան *«արդարութեան»* Ախտյանը): օրը 1918 Նոյեմբեր 11-ն էր,

«... պատմութեան ամէնէն յիշատակելի օրերէն մէկը՝ որ ազգերուն նպատակները պիտի որոշէ, անոնց ազատութիւն եւ արդարութիւն թերելով...»:

Իբրև պատասխան, Պալֆուրը արտայայտեց իր խորունկ կարեկցանքը Հայ ժողովուրդին հանդէպ, *«այնքան քաջօրէն»* կրած սոսկալի տառապանքներուն համար, եւ իր *«անխախտ վստահութիւնը»* անոր ապագային նկատմամբ⁽⁶⁹⁾: Մի քանի օր ետք, Լորտկոու Տան մէջ, յաղթանակի տօնին առիթով սարքուած հասարոյթին, Լորտ Գըրզընը յայտարարեց.

«Երբք մեր ձայնը աւելի՛ չափով նկատի չէ առնուած ազգերու ժողովներուն, կամ մարդկութեան ապագայ նակատագիրը որոշելու հարցին մէջ»:

(*) Ռուսաստանի մէջ՝ ծանրութեան ռիսկ չափ մը, որ կը հասնարի 16.3 քիլոկրամ:

Աշխարհի ամենն ուժեղ երկիրը եւ միւս յաղթական պետութիւնները համակիր էին Հայաստանի, իսկ թրքական կառավարութիւնը *«եթէ ոչ անարեկած, (գէթ) նուստասցած էր»*⁽⁷⁰⁾:

Թէ հայկական հողամասերը պէտք էր որ կերպով մը ազատագրուէին թրքական իշխանութենէն՝ բրիտանացի աստջնորդներուն անկեղծ փափարն էր ստանց բացառութեան, առկայ բոլոր վկայութեանց համաձայն: Օսմանեան կառավարութիւնը ինքզինք անկարող եւ անշօժար ցուցուցեր էր կառավարութեան մը պարտականութիւնները կատարելու՝ *«չկնց վիլայեթներուն»* եւ *«Կիլիկիոյ մէջ, կ'ըսէր բրիտանական քաղաքականութեան յայտարարութիւնը՝ Խաղաղութեան Վեհաժողովին Բրիտանական Պատուիրակութեան կողմ պատրաստուած»*⁽⁷¹⁾: 1918 Նոյեմբերին, Պալֆուրը Համայնքներու Տան մէջ ըսաւ.

«... Հայերու ձերբազատումը թրքական յոռի կառավարութենէն՝ միշտ նկատած ենք մենք իբրև կարևոր մէկ մտար մեր Միջին Արևելեան քաղաքականութեան, եւ մենք վստահութեամբ կը սպասենք անոր իրագործումին»:

Իբրև պատասխան Էնիւրըն Ռիլիքմսին, Շոզըֆ Պիլսի, Սըր Շորն Կրիմուտսին, Հազարպակետ Բուպըթ Փիլին, Սըր Շոն Սփիլըրին, Հիւս Լոյից եւ Արթթըր Փոնսընգլիին կողմէ Համայնքներու Տան մէջ 1918 Նոյեմբեր 18-ին եղած ջերմ յայտարարութիւններուն, Լորտ Բուպըթ Սևալըը *«չսանձ կատավարութեան»* խորունկ համամտութիւն յայտնեց հայ ժողովուրդին նկատմամբ իր լսած համակրանքի արտայայտութեան, եւ անկցուց.

«Որքան որ ինձի կը վերաբերի — եւ կը հաստատ թէ այս պարագային՝ կառավարութեան կողմէ կը խօսիմ, — ես խորասլու յուսախար պիտի ըլլայի, եթէ թրքական կառավարութենէն որեւէ ծուէն կամ շուք մնար Հայաստանի վրայ»⁽⁷²⁾:

Նոյնիսկ ասանդարթ թրքամետ Պատերազմական Նախարարութիւնը⁽⁷³⁾ եւ մահմուտականներու համակիր Հնդկաստանի Նախարարութիւնը յտակօրէն նկատի ունեցան, պատերազմէն անմիջապէս ետք, Հայկական հողերուն ազատագրումը: Պատերազմական Նախարարութենէն Գնդպետ Ֆ. Ռ. Մոնսըլը յանձնարարեց թէ՛ Հայաստանի անջատ պետութեան մը եւ թէ՛ Քիւրտիստանի անջատ պետութեան մը ստեղծումը: Հայաստանը պիտի գրաւէր Արարատ լեռան եւ Վանայ Լիճին շուրջի երկրամասը եւ պիտի ներառուէր Էրզրումն ու Սև Մուկու նաահանգիստներէն Տրապիզոնը եւ Կիրասոնը: Հարսի երկրամասի գօտին պէտք էր որ կազմէր Քիւրտիստանը: Հնդկաստանի Նախարար Էտտին Մոնթըլիին *«ընդարձակ Հայաստան մը»* թելադրեց: Ան կը յուսար թէ Հայկական հանրապետութիւնը, որուն Թրքական Պատուիրակութիւնը պիտի հասանէր, ոչ թէ թուրքերուն այլ Դաշնակիցներո՛ւն կողմէ պիտի սահմանագծուէր⁽⁷⁴⁾: Ամենն կարեւորը, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը յանձնարարեց, ինչպէս պիտի տեսնուի, Մեն Հայաստան մը որ պիտի ներառուէր Կիլիկիան եւ *«չկնց վիլայեթները»*, ինչպէս նաեւ Կովկասեան Հայաստանը:

Միւս կողմէն, կը թոյի թէ իշխանութեան գլուխ եղողները համոզուած էին թէ հայերը, Կովկասեան միւս ժողովուրդներուն նման, ի վիճակի պիտի ըլլային *«սկիզբը ստանձինն ոտքի կանգնելու»*⁽⁷⁵⁾: 1915-ին եւ 1918-ին, նոյնիքն Պօղոս Նուպար, եւ յուշագիր մը իր Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ, առաջարկէր էին Հայաստան մը՝ պաշտպանութեանը տակ Դաշնակից պետութիւններուն, *«բորոնցմէ մէկը՝ իբրև հովանաւոր՝ որոշ տարիներ պիտի հսկէր... Նոր Պետութեան կազմակերպումին ու ղեկավարման»:* Փարիզի մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահ Աւետիս Ահարունեանը նմանապէս խնդրեց հովանաւոր պետութիւն մը եւ առաջարկեց Հայկական քանակը Դաշնակիցներու հսկողութեան տակ դնել: Յետագային, թէ՛ Ահարունեանը եւ թէ՛ Պօղոս Նուպարը աղերսեցին որ Հայաստանը Ազգերու Լիկայի նպատկանութեանը տակ դրուէր⁽⁷⁶⁾: *«Բրիտանական Քաղաքականութեան Յայտարարութիւնը...»*, պատրաստուած Փարիզի Բրիտանական Պատուիրակութեան կողմէ, նոյնպէս յանձնարարեց որ Խաղաղութեան Վեհաժողովը Հայաստանի հովանաւորութիւնը տար իր անդամներէն մէկուն: Բայց ոչ իսկ մէկ բրիտանացի պետական ղեմք նկատի ունեցաւ բրիտանական հովանաւորութիւն մը, թէև կը կարծուէր թէ հայրենիքի եւ սփիւռքի հայ բնակչութիւնը եթէ հանճարովի մասնակցէր, ամենայն հասանականութեամբ պիտի ընտրէր Բրիտանիան, ինչպէս Լորտ Գըրզընը ըսաւ: Բրիտանացիները շօշափելի ուրոյն շահագրգռութիւններ չունէին հայկական հողամասերուն մէջ: Նոյնիսկ անհաստ հայակերներ չմտածեցին այդպիսի կարգադրութեան մը կարելիութեանը մասին⁽⁷⁷⁾:

Հայաստանի վրայ հովանաւորութիւն մը՝ Կովկասեան հարցերու միջամուխ ըլլալ կրնար նշանակել: Թուրքիոյ հետ զինադադարէն շատ առաջ իսկ, Թոյնիսին գօրատր կերպով փաստարկեր էր թէ, Ռուսիոյ հետ պաշտպայ յարաբերութեանց սիրոյն, Բրիտանիոյ համար *«չափազանց անբաղձալի էր»* այդպիսի պատասխանատուութիւն մը ստանձնելը: Բրիտանիան պէտք էր որ խուսափէր ատէլ: Բաց աստի, ան անկցուցեր էր թէ Արարական շրջանին եւ Պարսկաստանի վրայ տարածուած շահագրգռութեամբ՝ Բրիտանիոյ միջոցները չլինէր ներք ուժի յանդամական ցրում: Սըր Էլչ Գրօուն նմանապէս կը հաւատար թէ Ռուսիոյ հետ ապագայի յարաբերութեանց տեսակետով՝ վտանգատր պիտի ըլլար, եթէ Բրիտանիան հովանաւորութիւնը ընդունէր: Գըրզընը, իր կարգին, շեշտուած կերպով հակառակէր էր այդպիսի պատրաստութեան մը՝ նիւթական պատճառներով: Բրիտանիան իր սեփական տեսրուն վրայ արդէն այնքան շատ ծանրութիւն ունէր, որ չէր կրնար *«այդքան հսկայական»* պատասխանատուութիւն մըն ալ ստանձնել: Բրիտանական շահերը լաւագոյնս պիտի գոնայ ունէին, եթէ հովանաւորող պետութեան մը պաշտօնը վստահուէր որիչ *«արդի կամ»* Մեն պետութեան մը, Գրօուն պնդեց⁽⁷⁸⁾:

Բայց ի՞նչ պիտի պատահէր, եթէ քարեկամ միւս Մեն պետութիւնները կրնային յարուցանելին նմանօրինակ առարկութիւններ՝ Հայաստանի նկատմամբ պատասխանատուութիւն ստանձնելու հարցին մէջ: Բրիտանիոյ պետական մարդիկը ի՞նչպէս պիտի հաշտեցնէին Հայաստանը ազատագրուած տեսնելու ի

րինց յոյսը՝ անոր գործնական և արդիւնատր օգնութիւն տալու իրենց դժկամակութեան հետ: Առանց քաղաքականութեան մը ուղեգիծին, Բրիտանական կառավարութիւնը չկրցաւ լուծել այդ երկաւայրի դժուարութիւնը: Ան դիմեց գաճազան հնարքներու, որոնց բոլորն ալ ի վերջոյ ձախողեցան:

Կառավարական գաճազան բաժանմունքներուն մէջ, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, ինքնորոշման և ազգային կառավարութիւններու սկզբունքին հետեւելու անձկագին ձգտումով ու մարդասիրական հաճախին կարծիքին նկատմամբ զգայուն՝ Հայաստանին ամէնէն անկի համակիր հաստատութիւնն էր: Իր Քաղաքական Գաղտնի Սպասարկութեան Բաժինին կողմէ պատրաստուած մէկ յուշագիրին մէջ⁽⁷⁹⁾ կը հաստատէր ան, ինչպէս ակնարկուեցաւ վերը, թէ Բրիտանիան *«պարտադրուած էր, թերեւս իրաւական կերպով, և որոշակիօրէն՝ բարոյապէս»* Պերլինի Դաշնագրի 81-րդ յօդուածով, որ իր պնդումին վրայ փոխարինեց զանց առնուած Սան Ստեֆանոյի Դաշինքին 16-րդ յօդուածը: Թորքիան թերացեր էր իր խոստումը գործադրելու մէջ, ու հետևանքը եղեր էին 1895-1897-ի, 1909-ի և 1915-ի ջարդերը: Բրիտանիոյ համար *«չտակով պարտաւորութիւն»* մըն էր վերջ տալ մարդկայնութեան դէմ այդ անարդարութիւններուն և իր մասնակցութեամբ կնքուած դաշնագիրերու անուսումնին, երբ իր կարողութեամբ սահմանին մէջ էր այժմ այդպէս ընկել: *«Ճարմար պիտի ըլլար»,* Արտաքին Գործերու Նախարարութեան յուշագիրը կ'անցնէր, *«Հայաստանի սահմանները ընդարձակել այնքան լայնօրէն, որքան կարելի էր»:* Այսպիսի կարգադրութիւն մը ազդու արգելք մը պիտի ըլլար Բանթուրականութեան դէմ, ինչպէս նաև Արաքսեան ընկիրներու ուղղութեամբ օտար պետութիւններու յարձակումին դէմ: Քանի որ քնակչութիւնը խառն էր, հասարար իրաւունքներու սկզբունքը պետք էր որ գործադրուէր բոլոր ազգութիւններուն համար: Միւս կողմէ, երկրին կառավարութեան մէջ ձայն մը ունենալու գաճազան տարրերուն համեմատական պահանջքները կարգադրելու ատեն, պետք էր որ, Հայաստանի պարագային, ըսուէր՝ *«Սպաննուածներն ու արտուելաները պէտք էր նկատի առնուէին, և աշխարհի գաճազան կողմերէն հայ գաղթականներուն դիրքութիւնները ընձայուէին՝ հաստատուելու իրենց պայգեկանական տուններուն»* մէջ: Եթէ Ֆրանսան ընդորուէր իրեն հովանաւորող պետութիւն, այդ պարագան զինք անկի պատրաստակամ պիտի ընէր Սուրիոյ մէջ իր պահանջքներէն հրաժարելու, եթէ այդ պահանջքները չէին ընդունուած նոյնինքն Սուրիացիներէն: Բրիտանիան արդէն յանձնառու եղած էր Հայաստանի հարա-արևմտեան կէտին վրայ՝ Ֆրանսայի կողմէ ուղղակի կամ անուղղակի վարչական ղեկավարութեան մը հաստատումին, յուշագիրը կ'արձանագրէր⁽⁸⁰⁾: Եթէ պնդուէր թէ Ամերիկեան հովանաւորութիւն մը Բրիտանիոյ համար անկի նպատակալարմար էր, Սըր Էլր Գրօսն մատնանշեց թէ՛ դժբախտաբար, թիչ յոյս կար որ ամերիկացիները պատրաստակամ ըլլային զայն ընդունելու: Ան կը հաւատար թէ *«գործնական լուծումի»* մը լուսագոյն յոյսը կը գտնուէր Հայաստանի և Հարասային Կովկասեան երկրամասերուն վրայ Ֆրանսական հովանաւորութեան մը մէջ: Անկիս հաւանաբար սիրով ընդունուէր հայերու կողմէ, և յետոյ, պիտի յարմարէր ան 1916-ի Անկլօ-Ֆրանսական հա-

մասնակցութեան: Թերեւս նոյնիսկ կարելի ըլլար, հովանաւորութեան մէջ ներառուելով Կովկասեան չորս պետութիւնները, Ֆրանսան մեկն զիջումներ ընկնու Սուրիոյ, Միջագետքի և Պաղեստինի իր պահանջներէն⁽⁸¹⁾:

Հայաստանը մասնատր կերպով քննարկուեցաւ, ուրիշ նիւթերու կարգին, Պատերազմական Դաճիճին Արևելեան Կոմիտէին կողմէ, շարք մը ժողովներու մէջ, 1918 Դեկտեմբերին: Նպատակն էր օգնել ուղեգիծի ձևաւորումին այն քաղաքականութեան, որուն Բրիտանական Պատուիրակութիւնը պետք էր որ հետեւէր Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ: Այդ նիւթին մասին երկար, դասախօսութեան նմանող յատաչարանէ մը ետք, Կոմիտէին Ատենապետը, Լորտ Գրըզըն ակնարկեց Հայաստանի նկատմամբ Բրիտանիոյ մասնատր հետաքրքրութեան՝ Պերլինի Դաշնագրի մէջ վրէ: Բրիտանիան կ'ուզէր ունենալ, անկուց ան, անկախ Հայաստան մը որ, սպագային ըլլար ինքնիշխան համայնք մը: Իր պատճառարարութիւններն էին, նախ և առաջ,

«... Ցանուցիր եղած հայ ժողովուրդին համար ապահովել ազգային օճախ մը: Այնքան ատեն որ անոնք ցանուցիր են իբրև անօգնական և անյոյս փոքրամասնութիւններ... չի կրնար ըսուիլ թէ հաստատուն կեանքի կամ ինքնավար գոյութեան որևէ պատեհնորան գոյութիւն ունի: Երկրորդ՝ մենք կ'ուզենք հիմնել Հայկական Պետութիւն մը իբրև պատեհէ... Բանթուրական կառավարութեանը դէմ Թուրքերուն, որոնք կրնան Կովկասեան շրջաններէն յորդիլ և մեծ վտանգ մը ըլլալ Միջին Արևելքի և Արևելքի երկիրներուն: Երրորդ՝ մենք կ'ուզենք ամուր պատուարի նման քան մը կառուցանել ներխուժումին դէմ սպագայ ո'րնէն օտար Ռուսի, որ կրնայ շարժիլ դէպի այդ կողմերը՝ փախարութեան կամ ուրիշ շարժախթներէ մղուած»:

Բայց Գրըզընը հակառակեցաւ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեսակէտին՝ ընդարձակ Հայաստանի մը, ուր Հայերը անվիճելի փոքրամասնութիւն մը պիտի ըլլային: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեսակէտը Արևելեան Կոմիտէին ներկայացնելով, Արտաքին Գործերու Օգնական Նախարար Լորտ Ռոպերթ Սեալըն ջատագովեց Հայաստան մը որ պարունակելու էր *«վեց վիլայէթներ»* և Կիլիկիան: *«Վեց վիլայէթներուն մէջ, պատերազմէն առաջ, քնակչութիւնը 35 առ հարիւրով Հայ էր, 25 առ հարիւրով՝ թուրք, 20 առ հարիւրով՝ քիւրտ և 20 առ հարիւր ալ ուրիշ փոքրամասնութիւններ-ներստեայ ուրիշ քրիստոնեաներ և «Հեթանոսներ»*⁽⁸²⁾: Այս թիւերը ցոյց կու տային, ըստ իրեն, այն իրողութիւնը թէ՛ պատերազմէն առաջ, *«Վեց վիլայէթներուն մէջ հայերը առանձին «ամէնէն մեծաթիւ զանգուտան»* էին: Ինք կը միտնր նու խընդորելու ընդարձակ Հայաստանի մը:

«Պատմականօրէն, շատ քան կայ ըսուելիք ասոր ի նպատ: (Անուր ուրիշ ի՛նչ կրնաք ընել, եթէ այդ չընէք: Հայաստանէն մաս մը բարբարոսն պիտի վերադարձնէք: Ատիկա, որոշակաւ, չափաւանջ տարր կելի քան մը պիտի ըլլար իբրև արդիւնք իրենց ջարդերուն և ո'ր մասը անոր, քանի որ հայերը ցրուած են անոր վրայ ամէն տեղ»:

Եթէ Հայկական ընդարձակ պետութիւն մը չըլլար, թուրքերը ուղղակի յարաբերութիւն պիտի ունենային Անաթոլիայի եւ Կովկասի թրքական քնակչութեան հետ, ճիշդ այն՝ որմէ բրիտանացիները կը փափաքէին խուսափիլ, այնքանով որ Բանթուրանականութեան կը վերաբերէր: Բնաբնական Մեւրը համաձայն էր Գրքըզնի թէ շատ դժուար պիտի ըլլար ունենալ հովանաւորող պետութիւն մը Հայաստանի համար եւ որիչ մը՝ Կովկասեան հանրապետութիւններուն համար: Ինք կ'ընդունէր թէ ամերիկացիները զգացական հետաքրքրութիւն մը ունեին Հայաստանի հանդէպ, բայց համոզուած էր թէ անոնք երբէք Կովկաս պիտի չեկրթային: Անոնք «երբեք պիտի չլինէնային հոն մնալուն կերպով. չեն կրնար կենալ»: Հետեաբար, կ'առաջարկուէր յանձնարարել Հայաստանի ստեղծումը «Ֆրանսացիներուն պաշտպանութեանը տակ»: Հնդկաստանի Նախարար Մոնթթլիքին համաձայնեցաւ: «Դժուար» էր ամերիկացիները համոզել՝ յանձնառու ըլլալու հայկական հովանաւորութեան: Միւս կողմէ, ֆրանսացիները արեւելեան Անաթոլիայի իրենց երկաթուղաձային ձեռնարկներով, քնական պետութիւնն էին՝ յանձն առնելու զայն: Բոպլըթ Սեւրը դիտել տուաւ թէ իր միտքն ալ այդ ուղղութեամբ կ'աշխատէր⁽⁸⁵⁾:

Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեսակէտն էր, հետեաբար, թէ ֆրանսական հովանաւորութիւն մը Հայաստանի եւ Կովկասի վրայ՝ գործնական լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլար:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԾՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ

1918 Դեկտեմբեր 5-ին, սակայն, Պատերազմական Նախարարութեան Ընդհանուր Սպայակոյտը թուղթ մը հրապարակեց կառավարութեան այն տեսակէտին մասին թէ Անգրկովկասի քաղաքական կայունութիւնը ապահովելու համար կրնար անհրաժեշտութիւն դառնալ Մեծ Պետութեան մը հովանաւորութեան յանձնելը, եւ թէ՛ այդ պետութիւնը «հասանարար Ֆրանսան պիտի ըլլար»: Սոյն թուղթը մասնատրապէս կ'ակնարկէր Սըր Էլլը Գրոսի յուշագիրին⁽⁸⁴⁾: Թուղթը, յայտնապէս պատրաստուած Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետ Սըր Հենրի Ռիվլընդին կողմէ⁽⁸⁵⁾, կը քացատրէր թէ զինուորական տեսանկիւնէն «Սափազանց անքաղձայի» պիտի ըլլար որ հարաւային Ռուսիայէն, Սե Մովլէն եւ Ասիական Թուրքիայէն դէպի Հնդկաստան տանող ճամբաները, որոնք Պարսի կը կնդրոնանային, դրուէին Բրիտանիոյ «պատմականօրէն համաշխարհային մրցակիցը» եղող զինուորական փառասէր պետութեան մը տրամադրութեանը տակ: Ֆրանսայի հանգամանքը իբրեւ իրական տեր Հայկական Վեց Վիլյէթներուն՝ զայն պիտի քերէր մօտիկ շփման մէջ Անաթոլիայի «գօրակոչային վայրերուն», որոնք զինուորական արժեքաւոր միտք պիտի հայթայթէին Ֆրանսացի մարզիչներուն: Այն ատեն, Բրիտանիան իր կարգին, պիտի ստիպուէր տեսապէս անքնակնօրէն մեծ պահակազօրքեր պահել Եգիպտոսի ու Միջագետքի մէջ: «Ատկէ աւելի մեծ վտանգ» մը պիտի ըլլար հասանական դաշնակցութիւն մը՝ վերականգնուած Ռուսիոյ մը եւ Ֆրանսայի միջեւ, սակցուց Ընդհանուր Սպայակոյտին թուղթը:

Ստեղծած ըլլալով սարափազրու պատկեր մը, Ընդհանուր Սպայակոյտը վճռական էր. Բրիտանական քաղաքականութիւնը «պէտք էր որ ուղղուէր» ֆրանսական ազդեցութեան շրջանակին եւ Կասպից Մովլեն միջեւ պահելու ինքնուրոյն զանգուած մը: Ընդհանուր Սպայակոյտին կը թուէր թէ «Եթեմ Բրիտանիոյ կողմէ, իրմէ զատ» ո'չ մէկ պետութեան «կրնար թոյլատրուիլ» Կովկասի մէջ գործել: Զինուորական տեսակէտով, հետեաբար, Անգրկովկասի մէջ առաջին անհրաժեշտութիւնը Բրիտանիոյ դիրքին Վրաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ ամբողջն հաստատուիլն էր: Ատիկա անհրաժեշտ կը դարձնէր, Ընդհանուր Սպայակոյտը շարունակեց, որ Ռուսաստանը անշատ պահուէր Թրքախայաստանէն: Այլ խօսքով, ֆրանսական ազդեցութիւնը պէտք էր որ կանգ առնէր նախապատերազմեան Ռուս-Թրքական սահմանին վրայ: Ընդհանուր Սպայակոյտի Թուղթին համաձայն, Հայաստանի «անջատ» գոյութիւններուն պահպանումը «պէտք էր որ հիմնական գաղափարը կազմէր» Բրիտանիոյ Կովկասեան քաղաքականութեան⁽⁸⁶⁾:

Զօրավարները վճռական էին ու միաձայն. Բրիտանիան պէտք էր որ երբայ Կովկաս: Զինեալ Ուժերու Հրամանատարութեան Աւագ Տղապալ՝ Զօրաբանակի-Զօրավար Սըր Շ. Մ. Ու. Մգտոնան համաձայն գտնուեցաւ այդ տեսակէտին: Զինուորական Գաղտնի Սպասարկութեան Տնօրէն՝ Զօրաբանակի Զօրավար Ու. Թիւլլըջը մտաւապէս դիտել տուաւ թէ Բրիտանիան «պէտք էր որ գտնուէր Կովկասի հաղորդակցութեանց կարեւոր գծին վրայ. «պէտք է որ մեզնք նստինք հոն, եւ որիչ ոչ ոք»⁽⁸⁷⁾:

Գրքըզնը «շատ ուժեղ եւ արժեքատու» նկատեց Սըր Հենրի Ռիվլընդին գրութիւնը: «Ես գրեթէ կը աստուամ» Ֆրանսան այդպիսի դիրքի մը մէջ դնելու կարելիութենէն, ըսաւ ան իր պաշտօնակիցներուն, Կովկասին ակնարկելով: Ֆրանսան կրնար քաղաքական եւ զինուորական վտանգ մը ըլլալ, եթէ իշխանութիւն ունենար Արեւելեան Միջերկրակայանէն մինչեւ Կովկաս⁽⁸⁸⁾:

Արեւելեան Կոմիտէն, ի վերջոյ, Կովկասի նկատմամբ համաձայն եղաւ որ, եթէ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին մէջ որոշուէր որ Մեծ Պետութեան մը ծառայութիւնները որոշ ժամանակի մը համար անհրաժեշտ էին միջազգային շահեր պաշտպանելու,

«... Ամերիկայի ընտրութիւնը նախընտրելի պիտի ըլլար Ֆրանսային, բայց ինքնին փափաքելի չէ նաեւ առիկա: Քաղաքական ուղեգիծի եւ ռազմավարութեան ընդհանուր նկատմունքներով՝ Ֆրանսայի ինտութիւնը պիտի ըլլար անքաղձայի: Վերջին հաշտով միայն՝ եթէ ստիպուած ըլլար, կրնար Մեծն Բրիտանիան ակամայ եւ ստամամբար լնկուիլ այդ պաշտօնը»⁽⁸⁹⁾:

Այս որոշումը, որով կը հետեցուէր թէ Ֆրանսայի ներկայութիւնը Կովկասի մէջ որոշապէս պէտք չէր որ քաջպետուէր, կը նշանակէր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան (Լորտ Բոպլըթ Սեւրին եւ մասնատրաբար Սըր Էլլը Գրոսի) կողմէ նախապէս շատագոյնուած քաղաքական ուղեգիծին մէջ կարեւոր փոփոխութիւն մը⁽⁹⁰⁾: Անոնք փաստարկեր էին թէ ֆրանսական հովանաւորութիւն մը

Հայաստանի և Կովկասի վրայ գործնական լաագոյն լուծումը պիտի ըլլար, քանի որ իրապէս որոշ էր թէ Բրիտանիան հովանաւորութիւն պիտի չընդունէր Հայաստանի վրայ: Ա՛յ անելին՝ քիչ յոյս կար նմանապէս, որ Միացեալ Նահանգները ընդունէր զայն: Այդպիսի կարգադրութիւն մը, միւս կողմէն, լա՛ւ պիտի յարմարէր Սալքս-Փիգո Համաձայնութեան: Ատկէ զատ, Ֆրանսան կրնար մղուիլ, Կովկասեան պետութիւններուն փոխարէն, զիջումներ ընելու Սուրիոյ և Միջագետքի մէջ: Սակայն, Ընդհանուր Սպայակոյտը անզիջող կերպով պնդեց Կովկասի մէջ բացառապէս Բրիտանական ներկայութեան մը վրայ: Երբ Սըր Հենրի Ռիլլընին հարցունցաւ իր նախընտրութեան մասին՝ կա՛մ ընդունելու Սալքս-Փիգո Համաձայնութիւնը և թոյլատրելու Ֆրանսայի որ հարաւը մնար և կարգադրելու որ Բրիտանիան Կովկաս երթար, կա՛մ Ֆրանսան դուրս քշելու հարաւէն և թոյլատրելու որ թիւսիս երթար, իր պատասխանը եղաւ պարզապէս խուսափողական:

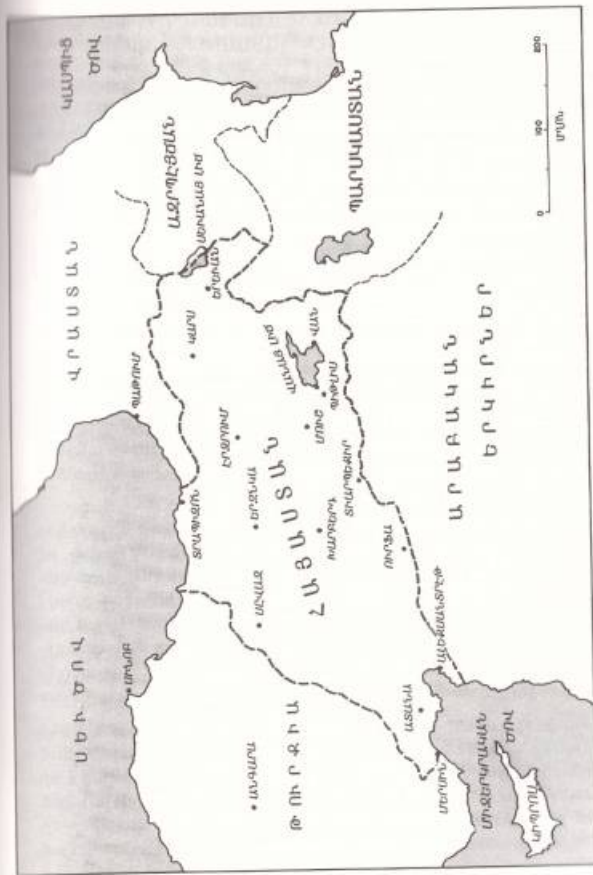
ԶՕՐԱՎԱՐ ՌԻՒԼՍԸՆ.— Զե՛նք կրնար Ֆրանսան կաշառել ուրիշ ձևով մը:

ԼՈՐՏ ՌՈՊԸՐԹ ՍԵՍԸԼ.— Ի՛նչպէս:

ԶՕՐԱՎԱՐ ՌԻՒԼՍԸՆ.— Զե՛մ գիտեմ. ատիկա չ՛իյնար ինձի վստահուած աշխատանքի բաժինին մէջ... Այդ հարցը կը վերաբերի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան ⁽⁹¹⁾:

Որքան, զինուորական տեսակետէն դիտուած՝ Ֆրանսան պէտք չէր որ ունենար Կովկասը, Միջագետքը, Պաղեստինը, ոչ իսկ Սուրիան: Ֆրանսայի հանդէպ այդպիսի անթէքելի և անբաղաքագիտական դիրքորոշում մը՝ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան «տալու և առնելու» ողջամիտ տեսակետները փոխարինելու կոչուած՝ հագի թէ կրնար իրագործելի կարգադրութիւն մը յառաջ բերել Հայաստանի նկատմամբ: Մի քանի ամիսներու ընթացքին, սակայն, Ընդհանուր Սպայակոյտը պիտի փոխէր իր սեփական կարծիքները և պիտի պնդէր բրիտանական զօրքերուն Կովկասէն հեռացումին վրայ: Ինչ որ անփոփոխ պիտի մնար՝ իր որդեգրած տեսակետներուն ի նպաստ յամտօրէն պնդելու իր եղանակը պիտի ըլլար:

Ս. Ռ. Մ. Ֆ. Գրաթուրը իրաացիօրէն դիտել տուն է թէ պատերազմի ընթացքին քաղաքականութեան և ռազմավարութեան միջև բաժանումի գիծը յաճախ ջնջուէր էր ի նպաստ զինուորականներուն: Անոնց յաջողութիւնները չափազանցեցան նոյնինքն ոչ-զինուորական առաջնորդներուն կողմէ, որոնք հրապարակագրական ամէն միջոց գործածեցին ի նպաստ զինուորականներուն՝ հանրութեան վստահութիւնը պահելու համար: Ընդհանուր զինուորական ծառայութիւնը ևս նպաստեց բարձրացնելու զինուորական առաջնորդներուն հեղինակութիւնը ⁽⁹²⁾ և արդիւնքը եղաւ ա՛յն որ անոնք պատերազմն դուրս եկան զօրացած ազդեցութեամբ և յաճախ պնդեցին իրենց տեսակետներուն վրայ ու յաջողեցան զանոնք պարտադրել դիւանագէտներուն:

Քարտ 6.— Հայաստանի Սահմանները՝ Բրիտանական Պատուիրակութեան կողմէ
Հասցեական 1919-ից

«ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ» ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԿԱՍՄԱՄԲ. ՍԱԿԱՅՆ ՈՉ ՄԷԼ ԴԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի նկատմամբ ուշագրաւ «Բրիտանական Քաղաքականութեան Յայտարարութեան»ը, Բրիտանական Պատուիրակութեան կողմէ պատրաստուած՝ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուելու համար, յատկաորէն կը նախընտրէր ծաւալուն պետութիւն մը, որ իր մէջ ունենար «վեց վիլայէթներ» և Կիլիկիան: Յայտարարութիւնը կը հիմնադրէր իր տեսակէտը այսպէս՝

«Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը կը խորհի թէ Օսմանեան Կառավարութիւնը ինքզինք անատակ և անջօժար ցոյց տուաւ կառավարութեան մը պարտականութիւնները կատարելու այն երկրամասերուն մէջ (ժօտաւորապէս Կիլիկիոյ շրջանի և Սան Ստեֆանոյի Դաշնագիրին «Վեց Վիլայէթներուն» համապատասխանող) ... որոնք բնականօրէն են թուրքերու, քիւրտերու, հայերու, լոյններու և ուրիշ տարրերէ բաղկացած խառն բնակչութեան մը կողմէ, և թէ այդ երկրամասերը պէտք է որ բոլորովին անջատուին Թուրքիայէն և կազմեն զաւտ Պետութիւն մը:»

Այս պետութեան հարաւային սահմանը պէտք է ժօտաւորապէս կազմէր Միջերկրականեան ծովեզերեայ Ալեքսանտրէթէն Եփրատ, Պիրենիքէն անցնող գիծ մը: Հիւսիսային սահմանը պէտք էր որ սկսէր Սև Մոլդէն՝ «Տրապիզոնի և Միլմէնի միջև»:

«Մենք ցանկանալով արքայութեան, ան կախում պիտի ունենար թէ արդեօր Անդրկովկասի հայերը պիտի հաւանէին նոր Պետութեան միանալ, թէ (պիտի ուզէին) անկախ Հանրապետութիւն մը կազմել: Առաջին փոխընտրութեան պարագային (որ կը կարծուի աւելի հաւանական ըլլալ) հիւսիսի սահմանը պիտի հետեւէր մէկ կողմէն Վրաստանի և Ագրալէքանի և միւս կողմէ Անդրկովկասեան Հայաստանի միջև եղող սահմանագիծին, ու պիտի ներառէր Օլտին, Կարս, Ալեքսանդրապոլը, Երեւանը և Ջուլֆան, ու պիտի հասնէր Պարսկական սահմանին» Օրդուարտի ժօտ:

Թէ Անդրկովկասեան Հայաստանը ներառում կ'ընտրէ կամ ոչ, նոր Պետութիւնը, նախկին Օսմանեան Կայսրութեան հիւսիս-արեւելեան երկրամասերէն կազմուած, պէտք է Հայաստան կոչուի: Այդ եղած է իր պատմական անունը անցելոյն: Հայերը, ներկայիս, բնակչութեան ամէնէն յառաջադէմ և բազմաձին տարրն են: Հայերու ներգաղթը մը պիտի ըլլալ արտասահմանէն, և հաւանաբար անոնք պիտի ունենան առաջնորդող դերը ապագային»:

Միւս կողմէն, յայտարարութիւնը կը շարունակէր թէ, երկիրը չէր կրնար հայկական տարրին յանձնուիլ և իբրև Հայկական ազգային պետութիւն մը կազմակերպուիլ, քանի որ հայերը ամբողջ բնակչութեան «ենկառնային» պըզտիկ կոտորակը» պիտի կազմէին: Վեհաժողովը, հետեւաբար, պէտք էր որ միջամտէր ազգութիւններու միջև խաղաղութիւնը պահելու և երկիրը ներառապէս վերականգնելու համար, պատերազմին յառաջ քերած ամայացումէն և

անրումէն ետք: Բրիտանական կառավարութիւնը կը յանձնարարէր որ այդ նկատակին համար Վեհաժողովը հովանաւորութիւն մը տար իր ահաբաններէ մէկուն: Բնակչութիւնը չափազանց շատ մասնատուած էր ու չէր կրնար միացուել մայրով մը աշակցութեան դիմում կատարել. իսկ հայերը, որոնք միակ արտայայտուող տարրն էին, կը կարծուէր թէ զոն պիտի ըլլային եթէ Վեհաժողովը ընտրէր «նիթապէտ ի վիճակի եղող» պետութիւնը⁽⁹⁸⁾:

Ուրեմն, բրիտանական պաշտօնական «քաղաքականութիւն» էր Կիլիկիան և «Վեց Վիլայէթները» Թուրքիայէն «բոլորովին անջատուած» և «անկախ» հանրապետութիւն մը կազմած տեսնել: Եթէ այդ «Բրիտանական քաղաքականութեան յայտարարութիւնը» իրագործուէր, հայերը կրնային խորհիլ թէ արդարութիւնը վերջապէս իրենց կողմն էր անցեր:

Այս «քաղաքականութիւնը» սակայն, իրականութեան մէջ, համակարգի արտայայտութիւն մըն էր միայն, թերեւ ծրագրուած հայապատասխան հանրային կարծիքը գոհացնելու համար, ու որեւէ պատասխանատուութիւն նկատի չուներ: Հայաստանի նկատմամբ բրիտանական հետաքրքրութիւնները միայն զգացական և մարդասիրական էին: Ասիկա բացարձակապէս յստակ եղած էր Պատերազմական Դահլիճին Արեւելեան Կոմիտէին կողմէ 1918 Դեկտեմբերին որդեկրուած որոշումով.

«Եթէ անկախ Հայկական Պետութիւն մը կազմուի... և եթէ Մեծ Պետութիւն մը հրապարտի կա'մ Ազգերու Լիկային, կամ նոյնիման ժողովուրդին կողմէ, իբրև նոր Պետութեան պաշտպան գործելու, Մեծն Բրիտանիան պէտք է որ խուսափի որեւէ ակնկալութիւնէ և հարկ է որ պաշտպանէ կա'մ Ամերիկայի կա'մ Ֆրանսայի պարագան, 1916-ի Սալթ-Փիլոսոֆի Համաձայնութեան վերատեսուի մը ի նպաստ՝ նոյնընտրաբար Ֆրանսայի»⁽⁹⁴⁾:

Ուրեմն, Բրիտանիան դրական քաղաքականութիւն մը բնա չուներ Հայաստանի նկատմամբ: Ան պիտի խուսափէր պատասխանատուութիւն ստանձնելէլ: Ան պիտի ուզէր տեսնել ընդարձակ Հայաստան մը՝ Միացեալ Նահանգներուն պաշտպանութեանը տակ (որուն համար թիչ յոյս կար) կամ Ֆրանսայի պաշտպանութեանը տակ: Սակայն, եթէ այդ վերջինը ըլլար, Ֆրանսային պէտք էր որ իր յոյսարարութիւնը Կովկաս երթալ, ու նաև պէտք էր որ հետաջողութիւն ան, եթէ կուրիկ ըլլար, հարաւի հարուստ Օսմանեան երկիրներէն:

Բրիտանիան, հետեւաբար, ինքզինք գտաւ մէկ կողմէն՝ Հայաստանի ազատագրումին համար իր ընդհանուր փափաքին և միւս կողմէն՝ իր խոտումներուն իրագործումին համար որեւէ պատասխանատուութիւն ստանձնելու կամ որեւէ գործնական օգնութիւն տալու իր չկամութեան միջև երկուսի դժուարութեան մէջ: Վերջապետութեան, Բրիտանական կառավարութիւնը պաշտպանութիւն հայտարարեց Հայաստանին, ոչ ալ կրցաւ Միացեալ Նահանգները կամ Ֆրանսան մղել հովանաւորութիւն մը ստանձնելու: Ան կրցաւ նաև հաւաքական պաշտպանութիւն մը կարագործել: Բրիտանիան յոյսարարաբար անատակ եղաւ երկայնի դժուարութիւնը լուծելու:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆ՝
1918 ՆՈՅԵՄԲԵՐԸ ՍԿՍԵԱԼ ԵՐԿՂՆՏՐԱՆՔՆԵՐ

Բայց, մինչ Բրիտանիան կը դժկամակեր աջակցութեան երթալ Հա-
յաստանի նոր Պետութեան, ան պատրաստ եղաւ, առնուազն ամսամեայ հան-
գամանքով, «միջազգային շահեր» պաշտպանելու Կովկասի մէջ, ուր Միացեալ
Նահանգներուն ներկայութիւնը նկատեց ան աւելի նախընտրելի քան Ֆրան-
սայի ներկայութիւնը, բայց ինքնին ոչ փափաքելի, իսկ Ֆրանսայինը՝ անփա-
փաքելի⁽⁹⁵⁾:

1918 Նոյեմբեր 17-ին, Ռիսիսային Պարսկաստանէն բրիտանական
զինուորական ուժ մը, Համաձայնական Պետութիւններուն կողմնակից ուս-
ական զօրագունդի մը ընկերակցութեամբ, գրաւեց Պարսն՝ Դաշնակիցներուն
կողմէ: Այդ զօրքերը պիտի պահովէին զինզադարի պայմաններուն գոր-
ծադրութիւնը, քանի որ թէ՛ Մուտքի Չինգադարը եւ թէ Գերմանական զի-
նադադարը կը պայմանաւորէին Անդրկովկասեան երկրամասին պարպումը թէ
թրքական եւ թէ գերմանական զօրագունդներուն կողմէ⁽⁹⁶⁾:

Կովկասի վրայ չափով մը զինուորական եւ քաղաքական հսկողութիւն
կիրարկելու որոշումը Պատերազմական Դանիճին Արեւելեան Կոմիտէին կող-
մէ առնուեցաւ 1918 Դեկտեմբերին, երբ հարցը բնաբարկուեցաւ շարք մը ժողով-
ներու ընթացքին: Տրուած պատճառներն էին՝ Հնդկաստանի ապահովութիւնը,
վիպիլ թէ այս շրջանին սեփականացումը թշնամական ուժի մը կողմէ կրնար
շրջանցլ Բրիտանական դիրքը Ասիոյ մէջ, եւ անհրաժեշտութիւնը՝ Պարսկաս-
տանը եւ անոր արեւելեան կողմը գտնուող երկիրները «անհիշխանութենէ, ան-
կարգութենէ կամ Պոլշեփկութենէ» պաշտպանելու: Ուրիշ պատճառներ կը
շեշտէին շրջանին առևտրական եւ նիւթական կարեւորութիւնը: Պարսումը պի-
տի ըլլար Ասիոյ կեդրոնական մասին առևտրական կեդրոնը. անկարելի էր ար-
տօնել որ Պարսի «քարիւղի մեծ հարստութիւնները» Տաղստանի նման լեռ-
նային մանր հանքապետութեան մը, կամ Թրքական Ազրպէյճանի նման շատ
կասկածելի» տարրի մը ձեռքը իյնային: Ատկէ զատ, Կովկասի մէջ Բրիտա-
նական ներկայութիւնը պիտի օգնէր Բրիտանական գերիշխանութիւն ապա-
նովելու Կասպից Ծովուն վրայ, կարգ-կանոն պահելու՝ Կովկասի մէջ, «պաշտ-
պանելու» Պարս-Պարսում նաթամուղ գիծը եւ երկաթուղին ու ննցով կանգնելու
Անդրկովկասեան կառավարութիւնը պաշտպանող Չօրսվար Մալլաբընի⁽⁹⁷⁾:

Բրիտանական զօրքերուն առարքումը Կովկաս որոշապէս յետ-պատե-
րազման մեծ որոշում մըն էր. եւ սակայն Պալքորը պնդեց թէ «եր խորհուրդը
քնաւ չէր հարցունած այդ մասին»⁽⁹⁸⁾: Օրինակ մը եւս՝ թէ ինչպէս Արտաքին
Գործերու Նախարարութիւնը երբեմն կը շրջանցուէր, կամ՝ ինքնիրեն կը թողա-
տրէր շրջանցուիլ:

Կովկասի մէջ Բրիտանիան դէմ-յանդիման եկաւ ուրիշ առեղծուածի մը:
Իր զօրքերը արդէն կ'օգնէին Համաձայնական Պետութիւններու կողմնակից
ուսական թուակներուն: Ինք պիտի պաշտպանէ՞ր անոնց յաւակութիւնը՝
նրկայացնելու անբաժանելի եւ Դաշնակիցներուն կողմնակից Ռուսիա մը,
որուն վերադարձուած պիտի ըլլար Կովկասը: 1918-ին, գոյութեան եկեր էին

վրաստանի, Ազրպէյճանի, Հայաստանի եւ Տաղստանի Հանրապետու-
թիւնները, երբ ուսական պետութիւնը քայքայուէր էր Կովկասի մէջ: Այժմ
անոնք ինքնորոշման իրաւունքը կը պահանջէին եւ կը պոռչայային՝ իբրև
անկախ պետութիւններ ճանաչում ունենալու համար: Բրիտանիան պէ՛տք էր
որ ճանչնար զանոնք: Սըր Էյր Գրօու պատճառաբանեց թէ ապահով պիտի
թուէր՝ սկսիլ իրենց հիմնուած շրջաններուն մէջ ազգային իրողական կառա-
վարութիւններ ճանչնալով, այնպիսի ձևով մը որ իրենց մնացուն անկա-
խութեան կամ Ռուսիոյ նետ վերամիադրումին հարցը չկանխավճռուէր: Եթէ
Ռուսիոյ անիշխանութիւնը տեւէր, անոնց անջատումը անկէ ըլլար հասանարար
տեսական: Եթէ Ռուսիան արագօրէն վերականգնէր, անոնք կրնային դաշ-
նակցային որոշ յարաբերութեամբ մը վերամիանալ անոր: Խոհմտութիւն պիտի
ըլլար, Էյր Գրօու անկցուցէր էր, հետեւի ծրագրեալ այնպիսի ընթացքի մը որ
պատճառ չտրուէր վերականգնած Ռուսիոյ մը խորհելու թէ Դաշնակիցները իր
ժամանակատր տկարութիւնը օգտագործէր էին: Գըրզընը համաձայն եղաւ,
բայց շեշտեց թէ ոտքի կ'լլող այդ հանրապետութիւնները «չկատաղիւրէն հա-
կառու եւ կատաղիւրէն հակապոլշեփկ» էին եւ անոնք պէտք չէր որ մղուէին
նեքադրելու թէ Բրիտանիան կ'անգիտանար անկախութեան իրենց պա-
հանջքները⁽⁹⁹⁾: Յայտնապէս, այդ Կովկասեան պետութիւններուն մասին կը
մտածէր Գըրզընը՝ իբրև արեւելեան պատուար մը ուսական ծառայումին դէմ,
Պոլշեփկեան կամ այլապէս: Ընդհանուր Սպայակոյտին տեսակէտովը, այդ
Կովկասեան պետութիւնները, իրենց ազգային ըղձանքներով, կրնային նաև
պահել ինքնուրոյն զանգուած մը, մէկ կողմէն՝ Ռուսիոյ եւ Ֆրանսական ազ-
դեցութեան շրջանի մը միջեւ եւ միւս կողմէն՝ վերջին երկու երկիրներուն եւ
Բրիտանիոյ տիրապետութեան տակ եղող Կասպից Ծովուն միջեւ: Ուրեմն, բրի-
տանացիներուն համար փափաքելի էր անկախութեան ոգին քաջալերել այդ
երկիրներուն մէջ: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ յուշագրիին հա-
մաձայն, յատկապէս ի շահ Դաշնակիցներուն էր տալ ինչ աջակցութիւն որ
կարելի էր՝ եօթը կամ ութ միլիոնոց բնակչութեան մը որ «վճռած էր առաւի-
թագոյնս խափանել Պոլշեփկութեան յարաջացումը»⁽¹⁰⁰⁾:

Բոլոր այս նկատումները ի մտի ունենալով, հետևաբար, Պատերազմա-
կան Դանիճի Արեւելեան Կոմիտէն քանձանկեց իր տեսակէտը.

«Մենք կը փափաքինք Կովկասի մէջ տեսնել զօրատր անկախ Պե-
տութիւններ—շատաւիղները նախկին Ռուսական Կայսրութեան...

Թէ՛ Կովկասի անկախ Պետութիւնները ապագային կը միանան Դա-
նակցութեան մը մէջ, կամ կը նախընտրեն անջատ մնալ, իրենց որո-
շելիք ուրոյն հարցն է:

Նմանապէս, իրենց յարաբերութիւնները Ռուսիոյ ներկայ կամ ապագայ
Կառավարութեան կամ Կառավարութեան հետ հարց մըն է որ
գլխաւորաբար գիտենք կը հետաքրքրէ»⁽¹⁰¹⁾:

Բայց Դաշնակիցները շուայլ եւ «գրեթէ անսահման» զինամթերքով նկատի
եղան նաև հակապոլշեփկեան շարժումին, Աստրկովկասի մէջ, Կովկասեան

Լեռներուն ճիւղաւային կողմը: Զօրավար Տենիքիճին կողմէ առաջնորդուած այս շարժումին մէջ տեսան անոնք Ռուսական ճիգով Պոլշեիզմի տապալումին «զլխատր յոյսը»: 1919-ի սկիզբը, սակայն, Պոլշեիկներու վրայ տարած իր յաղթանակներէն ետք, Տենիքիճը ուղղեց իր զօրքերը դէպի Պարս, քանի որ ան միշտ ալ զօրաբար կերպով պնդեր էր թէ Պարսն ունենալը Ռուսիոյ համար կենսական անհրաժէշտութիւն մըն էր, ու մօտեցաւ թէ՛ Վրաստանի եւ թէ՛ Ազրպէյճանի սահմաններուն⁽¹⁰²⁾:

Այսպէս ուրեմն, Բրիտանիան ինքզինք պաշտպան գտաւ երկու համախմբումներու, որոնք—երկուքն ալ— թշնամական վերաբերում ունէին հանդէպ Պոլշեիզմին, բայց աւելի՛ թշնամական ոգի՛ իրարու հանդէպ: Քիչ կասկած կար որ Տենիքիճը կը մտադրէր «Վրաստանը ճզմել», կը հաստատար Գըրզըն: Պատերազմական Նախարար Զրչիլին համար, նաև, «ամտարակուսելի» կը թուէր թէ Ռուսիան պիտի վերականգնէր եւ վերագրաւէր Կովկասեան հանրապետութիւնները: Ան պնդեց որոշակի աջակցութիւն տալ Պոլշեիկներու դէմ Տենիքիճի պայքարին, եւ անտարբեր էր Կովկասի անկախութեան նկատմամբ: Եւ սակայն, Բրիտանացի պետական դէմքեր, պատերազմին սկիզբէն ի վեր, փոքր ազգերու նկատմամբ ըսել էին թէ իրենց մտադրութիւնը ազգայնականութեան եւ ինքնորոշման իտելլները պաշտպանելն էր, ինչպէս Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Քաղաքական Գաղտնի Սպասարկութեան նախնական տունն փրոֆէսոր Շ. Ե. Սիմփսըն յիշեցուց Միշին Արեւելքի մասին Միջ-Նախարարական Ժողովին: Ան պնդեց թէ պէտք էր որ բրիտանացիները Կովկասն դուրս պահէին Տենիքիճը, մինչև որ Խաղաղութեան Վեհաժողովը կարգադրէր հարցը: Հարց տուաւ ան.

«Մենք Կովկասի մէջ կարգ-կանոն կը պահենք վերջին հաշտով միացաւ, անբաժան Ռուսիո՞յ մը օգտին, թէ՛ այս նոր, ինքնատեղծ Պետութիւններուն օգտին»:

Առեղծուածային հարց մըն էր սակաւ, զոր բրիտանական կառավարութիւնը չկրցաւ լուծել: Թէ՛ Կովկասեան ժողովուրդները եւ թէ՛ Ռուսերը նույնպէ՛ս՝ «ի՛րապէս շփոթած» էին բրիտանացիներու դիրքորոշումէն, եւ զանոնք կը դիտէին բացարձակ անվստահութեամբ⁽¹⁰³⁾:

Կովկասեան հանրապետութիւնները ո՛չ Բրիտանիոյ, ոչ ալ Դաշնակիցներուն կողմէ ճանչցուեցան իբրև անկախ պետութիւններ եւ, հետևաբար, անոնք չկրցան ապահովել այն փոխադրութիւնները որոնց այնքան շատ պէտք ունէին: Ի զուր Աւետիս Ահարոնեանը⁽¹⁰⁴⁾ քանիցս աղերսեց թէ Հայաստանի հանրապետութեան պաշտօնական ճանաչումը երկրին փրկութիւնը պիտի ըլլար: Բրիտանացիներու շուարտներ վերջ գտաւ ա՛յն ատեն միայն, երբ Սպիտակ ռուս բանակները քայքայուեցան 1919-ի վերջադրութեան: 1920 Յունուարի սկիզբը, Լոյտ Շորճը իմացաւ «չափազանց վրդովիչ լուրը» թէ Պոլշեիկները, բոլորովին պարտութեան մատնած ըլլալով Տենիքիճի բանակը, կը յառաջանային դէպի Կասպից Ծով: Այն ատեն միայն Բրիտանական կառավարութիւնը թելադրեց, եւ Դաշնակից պետութիւնները համաձայնեցան՝ Կովկասեան հանրապետութիւններու տը ֆագթօ (իրողական) ճանաչումին եւ

անոնց նիւթական օգնութիւն — զէնքեր եւ ռազմամթերք — դրկելու սկզբունքին վրայ, «այն յստակ պայմանով» թէ անոնք պիտի դիմադրէին Պոլշեիկներուն⁽¹⁰⁵⁾: Ծանաչումը շատ ուշ եկաւ, իսկ օգնութիւնը՝ շատ քիչ:

Կովկասի նկատմամբ Լոնտոնի ըստ երեսփոխի հակասական դիրքորոշումէն զատ, Բրիտանիոյ մէջ կար նաև յապաղում մը՝ քաղաքականութիւն ծրագրելու, որոշում առնելու եւ որդեգրուած միջոցներու դիմելու համար ընդունուած պահերուն միջև: Այդ յապաղումը աւելի եւս կը սաստկացնէր շփոթութիւնը: Այսպէս, Արեւելեան Կոմիտէն Կովկասի հարցը քննարկեց միայն 1918 Դեկտեմբերին, եւ որոշում առաւ որ իր փափաքն էր աշխարհի այդ մասին մէջ տեսնել «զօրատր անկախ Պետութիւններ»: Բայց, Բրիտանական զօրքերը արդէն հոն էին ամիսէ մը ի վեր. եւ Նոյեմբերի սկիզբը, երբ Զօրաբաժնի Զօրավար Ռ. Մ. Թոմսընը Պարս մտեր էր, Կովկասի անկախութիւնը անտեսող յայտարարութիւն մը ըրեր էր եւ հասկցուցեր՝ թէ ինք եկեր էր տեղ մը որ կը կազմէր բուն Ռուսիոյ մէկ մասը.

«... մենք անտարբեր չենք... պատերազմի սկզբնական շրջանին Ռուս ժողովուրդներուն կողմէ մատուցուած մեծ ծառայութիւններուն նկատմամբ: Դաշնակիցները չեն կրնար իրենց երկիրները վերադառնալ, առանց կարգ-կանոն վերահաստատելու ՌՌԻՍԻՆՅ մէջ...»

«... Տակային խլրտում գոյութիւն ունի Կովկասի մէջ: Իմ պարտականութիւնն է հետացնել ատիկա Պարսի շրջանէն... Դաշնակիցներուն մէջ գոյութիւն չունի ՌՌԻՍԻՆՅ: Ի մէկ ռուսաշափ իսկ սեփականացնելու հարց»⁽¹⁰⁶⁾:

Աւելի՛ն՝ Բրիտանական կառավարութիւնը անտրամադիր գտնուէր էր պաշտօնական ճանաչում տալու այդ հանրապետութիւններուն, յուսալով թէ Ռուսիոյ կացութիւնը կրնար յստականալ: Բայց, նորածին հանրապետութիւնները, հիւանդագին ազգայնականութենէ վարակուած, իրարու կոկորդ ցատկեր էին հողային վէճերով, թրքական եւ գերմանական բանակներուն մէկնումն անմիջապէս ետք: Քանի որ այդ հարցերը չէին կրնար սպասել Փարիզի մէջ քաղաքականութիւն խորշոյներու խորհրդակցութիւններուն, զօրավարները յաճախ քաղաքական կարեւորութեամբ մեծ հետեւանքներ ունեցող վճռական գատ, ստիպութիւն տեղծուէր էր նաև այդ տեղի բրիտանական զօրքերուն միջև տիրող իրարու ներքակ համակարգներէն: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ յուշագրիին համաձայն, Զօրավար Թոմսընի Միջազգայնական զօրաբաժինը, զիլատարաբար հնդկական բանակի սպաներով առաջնորդուած, Ռուսական կայսերապաշտութեան նկատմամբ Անկլօ-Հնդկական «տուս ղակն» կապածը ունէր եւ կ'ըսէր թէ «չըք պաշտէր» մասնատականները: Միայն կողմէ, Զօրաբաժնի Զօրավար Շ. Ք. Ֆորեսթիլ-Ռոբերթին Երեսփոխական զօրքը, որ Սալոնիկի բանակին մաս կը կազմէր ու զբաւեր էր Պարսերը Դեկտեմբեր 23-ին, եւ որուն կեդրոնատեղին Թիֆլիսն էր, չէր սփեր Մամուկապետները:

և կը համակրէր ռուսական ամեն *«չեռտադիմական»* խումբի, քան մը՝ որուն վրացիները հակառակ էին: Այսպէս, ուրեմն, համակրանքի այս երկու ներհակ ուղղութիւններուն մէջ, Կովկասի ժողովուրդները *«Բրիտանական ոչ մէկ յատկ քաղաքականութիւն»* կրնային գտնել⁽¹⁰⁷⁾:

Երբ տեղւոյն վրայի Բրիտանական իշխանութիւնները, հողային վէճերու խնդրով, ստիպուեցան միջամտիլ ըլլալ Կովկասեան ազգութիւններուն միջև ծագած հարցերուն, անոնք դիմացին իրաշատկ հնարքներու: Կ'ենթադրուի թէ բոլոր կարգադրութիւնները ունէին միայն առժամեայ բնոյթ, որովհետև Խաղաղութեան Վեհաժողովն էր որ պիտի լուծէր այդ կարգի անհամաձայնութիւնները: Կովկասի մէջ, Բրիտանացիները *«փափաք չունէին միջ-պետական վէճերուն մէջ ռոնձգութիւն ընկելու»* շեշտեր էր Գըրզըն⁽¹⁰⁸⁾: Բայց, Բրիտանացի հրամանատարները երբեմն չկրցան չներգրաւուիլ:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ, ՂԱՐԱԲԱՂ, ՆԱԽԻԶԵԻԱՆ, ԿԱՐՍՍ

Կը թուի թէ Բրիտանական միջնորդութիւնը Կովկասի մէջ յաճախ անտեսեց հայկական ըղձարները: Զինուորական ուժի, զօրքերու անբաւարարութիւնը կրնայ բրիտանական իշխանութիւններուն համար եղած ըլլալ նկատուած մը, որ կը հարկադրէր նախապատուութիւն տալ՝ վէճի առարկայ երկրամասերուն համար պայքարող պետութիւններէն զօրաւորին⁽¹⁰⁹⁾: Ուրիշ նկատուած մը կրնայ եղած ըլլալ շատ տարածուած այն տեսակէտը, ըստ որուն Հայաստանը պիտի ընդարձակուէր Ասիական Թուրքիոյ ուղղութեամբ: Հետեւաբար, Կովկասի իր հողային փառապիրութիւնները կրնային Վրաստանի և Ազրպէյճանի ի նպաստ սահմանափակուիլ: Տակաւին, կային Թումսընին և իր Միջագետքեան զօրաբաժինին համակրանքները՝ մահմետականներուն ի նպաստ. թերեւ նաեւ՝ անհրաժեշտութիւնը՝ ազրպէյճանցիները լաւ տրամադրութեան մէջ պահելու, քանի որ Բրիտանացիները շատ մեծ քանակութեամբ քարիղ կ'առնէին Պարսկէն (կէս միլիոն մեթրական թոն քարիղ առել էին անոնք մինչև 1919 Օգոստոս)⁽¹¹⁰⁾:

Հայաստանը Կովկասի նուազագոյն կարևորութիւն ունեցող պետութիւնն էր՝ ռուսական դիրքի և բնական հարստութեանց տեսակէտով. հետեւաբար չէր կրնար շատ օգտակար ըլլալ բրիտանական կայսերական շահերուն: Հասանաբար այդ պատճառով է որ բրիտանացիները նախապատուութիւն տուին Ղարաբաղի նկատմամբ Ազրպէյճանական փառապիրութիւններուն ու Կարսի թերղէն մեծ քանակութեամբ զէներէր ղրկեցին ոչ թէ Երևան, այլ՝ Պարս և Տեհիթիին Ռուսոյն: Պարսում-Պարս երկաթուղագիծին հիստիւն *«տրեւ Պոլս-իկեան ներխուժումէ»* պաշտպանութիւնն էր որ Պատերազմական Նախարարութեան համար առաջնահերթ կարևորութիւն ունէր Կովկասի մէջ: Հայերը յաճախ յուսալիար պիտի ըլլային բրիտանական որոշումներէն: Եւ սակայն, բազկատարած ընդունել էին անոնք բրիտանացիները Կովկասի մէջ: Պատե-

րազմի ժամանակ կռուել էին թուրքերու դէմ և դիմադրել գերմանացիներուն, մինչ, թէ՛ Ազրպէյճանի ազերիները և թէ վրացիները սիրով ընդունել էին զանոնք⁽¹¹¹⁾:

Պարսում իր ժամանումին, Զօրավար Ֆորեսթը-Ուոքըրը գտաւ հայերը և վրացիները զինակ քայտուի մէջ, Թիֆլիսի նահանգին Ախալքալաք գաւառի և Պորչալուի գաւառի հարաւային շրջանին համար: Պնդըլով թէ այդ վայրերուն մէջ բնակչութեան մեծամասնութիւնն էին իրենք, հայերը իրենց փաստարկութիւնը հիմնեցին ազգային ինքնորոշման սկզբունքին վրայ: Վրաստանը, միւս կողմէն, պատմական, տնտեսական և ռազմական պատճառներ ներկայացուց: Երբ բրիտանացիները իրաւադատեցին, աւելի ի նպաստ վրացիներուն էր, որոնք ջոկատները պիտի մնային Ախալքալաքի մէջ: Պորչալուն պիտի ըլլար չէզոք, բրիտանական հսկողութեան տակ⁽¹¹²⁾:

Կովկասի հողային բոլոր վէճերէն ամէնէն ծանրակշիռը հայ-ազրպէյճանական անհամաձայնութիւնն էր Էլիզավէթպոլ նահանգի Լեռնային Ղարաբաղի համար: Մահմետական ազրպէյճանցիները թիւով կը գերազանցէին հայերը այդ նահանգին մէջ, երկուքով մէկի համեմատութեամբ, բայց հայերը Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմէին: Աւետիս Անարոնեանը հաաստեց 72 առ հարիւր և փոքիւնոր Սիմփըրըն հաստատեց թէ այդ թիւը միայն *«1% կամ 2%»*-ով կը տարբերէր մի քանի տարի առաջուան ռուսական վիճակագրական տուեալներէն⁽¹¹³⁾: 1918-ի առաջին կէսին, Լեռնային Ղարաբաղը գործնականապէս ինքնավար էր: 1918 Մայիսին, Ազրպէյճանի անկախութեան հռչակումէն ետք, ազրպէյճանեան կառավարութիւնը փորձեց Լեռնային Ղարաբաղի և Էլիզավէթպոլի ջանգեղոր գաւառի վէճի առարկայ երկրամասերը իր իրաւատութեան տակ բերել, Օսմանեան բանակներուն օգնութեամբ: Բայց, մինչ Թուրք-Ազերի զօրքերը նախ կեդրոնացան Պարսն նուաճելու, թրքահայ առաջնորդ Զօրավար Անդրանիկը և իր ֆետիյիները ջանգեղոր մտան Յուլիսին, շարք մը մահմետական աւաններ աներկեցին և գաւառին կեդրոնական շրջանը բերին հայկական զերիշխանութեան տակ: 1918 Դեկտեմբեր 2-ին, Անդրանիկը և իր կամաւորները անցան Ղարաբաղի սահմանը: Մի քանի օրէն Ղարաբաղի հայերը կրնային Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւատութեան տակ առնուած ըլլալ: Պարսի մէջ, Հրամանատար Թումսընը, սակայն, Անդրանիկին հրահանգեց զինուորական բոլոր գործողութիւնները դադրեցնել և ջանգեղոր վերադառնալ: Պատերազմը վերջացեր էր, ու բոլոր վէճերը պէտք էր որ Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին միջոցով կարգաւորուէին: Անդրանիկը, որ պատրաստ էր յայտնակի, համակրելովեցաւ և ետ ջանգեղոր գնաց Դեկտեմբեր 4-ին: Կոմիտէի ցրունակ ևս իր ներտնողները⁽¹¹⁴⁾:

1919 Յունուարի կէսին, Թումսընը հրապարակեց իր որոշումը. — թէ՛ ջուր գեղուրը և թէ Լեռնային Ղարաբաղը պիտի կառավարուէին Ազրպէյճանի կողմ, մինչև Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին վերջնական վճիռը: Ասկայն, Խաղաղութեան Վեհաժողովը երբեք չլուծեց Ղարաբաղի վէճը: Մինչև

և խափանել հայրենադարձը առիթ բան 100,000 հայ գաղթականներուն, որոնք 1918-ի սկիզբի Օսմանեան յարձակողականին միջոցին Երևանի եւ Թիֆլիսի նահանգները ապաստանը էին: 1919 Յունուար 7-ին, Ֆորեսթի-Ուոլքերը անձնապէս իմացուց Կարսի թրքական զօրագունդներուն հրամանատարին թէ Օսմանեան զօրքերէն կը պահանջուէր նահանգը պարպել մինչև ամսուն վերջը: Կարսը, ան առջոց, առժամաբար բրիտանական զինուորական կառավարչի հսկողութեան տակ պիտի մնար: Անոր քաղաքային վարչութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ պիտի ապահովուէր: Յաջորդ օրը, Ֆորեսթի-Ուոլքերը այս առընչութեամբ համաձայնութիւն մը կնքեց Հայ Արտաքին Գործերու Նախարարին հետ: Կարսի Մահմետական Ազգային Խորհուրդը, սակայն, մերժեց ընդունիլ այդ կարգադրութիւնները: Նոր Հարիւրապետ Գլխով Թեմփրըլիին փորձեց խուճ մը բրիտանացի հետեւակ զօրքերով և հայ պաշտօնեաներով Կարս մտնել՝ իր պարտականութիւնները ստանձնելու իբրև նահանգին զինուորական Ընդհանուր Կառավարիչ, զինուած մահմետականներ իրեն ազդարարեցին թէ իր խումբը կրակոցի պիտի ներթափուէր, եթէ հայ պաշտօնեաները չվերադառնային: Ազգային Խորհուրդը, որեմն, բացայայտ կերպով սասպարէզ կարգաց բրիտանական իշխանութիւններուն: Բրիտանացիները հոն մտան 1919 Ապրիլի կէսին միայն, և վտարելէ յետոյ Ազգային Խորհուրդը, Կարս գաւառի հարաւային մասի իշխանութիւնը փոխանցեցին Հայաստանի⁽¹¹⁶⁾:

Երևանի կառավարութիւնը շատ զոհ եղած ըլլալու էր որ մինչև 1919 Մայիսի կէսը իր իրաւաստիւնը կը տարածուէր նախապատերազմեան Ռուսական Կովկասի, Կարսի եւ Նախիչեւանի վրայ: Ալէքսանդր Սատիսեանը, յետագային, Լոնտոնի մէջ պիտի ըսէր *Պրիթիչ Արմիիայ Գոմիթիի* մէկ ժողովին, թէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն նիւթական մեծ օժանդակութիւն ստացել էին իրենք, բայց *քաղաքական օգնութիւն՝ միայն Մեծն Բրիտանիայէն*⁽¹¹⁷⁾: Սակայն, Հայաստանը, Կովկասեան միւս պետութիւններուն նման, տակաւին ցաւալիօրէն զուրկ էր իր անկախութեան ճանաչումէն: Ասելին, մինչև Ռադադոյեան Վեհաժողովին որոշումները, կ'ըսուէր թէ այդ հողային կարգադրութիւնները առժամեայ էին — պարագայ մը՝ որ կ'երկարաձգէր ընդհանուր անորոշութիւնը: Որեմն, հայկական իրաւաստիւնը տակաւին անուանական կ'երեւէր: Տակաւին հաստատուած չէր պաշտօնապէս, և զօրատր հակառակութիւն կը դիմակալէր մահմետական թուրք-թաթարներէն, հանրապետութեան նահանգներէն ներս թէ դուրս: Ամէն բան վեր, այդ նահանգներուն վրայ կախուած էր անհանգստացնող և վրդովիչ հեռանկար բրիտանացիներուն Կովկասէն մեկնումին⁽¹¹⁸⁾:

ԲՐԻՏԱՆԱՑԻՆԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍԷՆ

Բրիտանական զօրքերուն Կովկաս առաքումէն հուռ շան երեք ամիս ետք, Լոյս Շորճի Նախարարներու Խորհուրդը որոշում առաւ անոնց հետաքրքիր մտային: Կովկասի Բրիտանական Հրամանատարութիւնը, տեղական հողային վճերու մէջ բռնուած, պահանջքներ ներկայացուցեր էր առիթի և առիթ

զօրքերու համար: Կովկասի մէջ ներգրաւումը մեծցեր էր: Սակայն Նախարարներու Խորհուրդը յօժար չէր այդ յանդիմանական պատասխանատուութիւնները կրելու: 1919 Յունուար 30-ին, Լոյս Շորճը Փարիզի Գերագոյն Խորհուրդէն պաշտօնապէս խնդրեց որ Դաշնակցի պետութիւններուն զինուորական ներկայացուցիչները *«անմիջապէս»* հանդիպում մը ունենային և տեղեկագիր մը ներկայացնէին՝ Թրքական Կայսրութեան և Անդրկովկասի մէջ մինչև Ռադադոյեան Վեհաժողովին որոշումները՝ կարգ-կանոն պահելու համար պետութիւններու միջև զինուորական ուժեր հայթայթելու *քրեւան*⁽¹¹⁹⁾ ամենն արդար և խնայողական բաժանումին շուրջ: Փետրուար 5-ին, զինուորական ներկայացուցիչները համաձայնեցան որ Իտալական զօրքերը փոխարինէին Բրիտանացիները, Անդրկովկասի և Գոնիայի մէջ⁽¹¹⁹⁾:

Բրիտանացիներուն հեռանալու որոշումը կը ցուցանէր նաեւ մէկ ուրիշ առեղծուածային դժուարութիւնը յետ-պատերազմեան Նախարարներու Խորհուրդին: Հարկադրանքն էր ան՝ պատերազմի վերջաորոշութեան իրենց զագաթնակէտին հասած բրիտանական աշխարհատարած պատասխանատուութիւններուն պահանջած ծախքերու կրճատումի անհրաժեշտութեան, գոհացում տալու համար քուէարկող հասարակութեան մը պահանջքներուն: Բուէարկող հասարակութեան մը՝ որ ծաւտ էր ու խաղաղասէր և վճռած որ պատերազմներ *«Երբեք Նորէն»* տեղի չունենային: Պատերազմէն յոգնած ժողովուրդին տրամադրութեան մասնակից ըլլալու համար էր որ Լոյս Շորճը, ըստ երևոյթին, 1918-ի ընտրութեանց ընթացքին խոստացել էր անմիջական զօրացում և խաղաղութեան պայմաններու փութացում. իսկ Սըր Հենրի Ռիլլընը զինք ամբաստանելու էր *քրուէ-շահնիւշ «անհիծեալ պայքար»* մը վարող իր-րեւ⁽¹²⁰⁾: Արագ զօրացողումը պիտի գոհացնէր քուէարկող հասարակութիւնը որ յոգնած էր ու խաղաղասէր, և Գանձային Նախարարութիւնը՝ որ կը պնդէր ծախքերու կրճատումին անհրաժեշտութեանը վրայ:

Նոյնիսկ սկզբնական շրջանին, Պալֆորը հակառակ էր Կովկասի մէջ պարտատրութիւններ ստանձնելու քաղաքականութեան: *«Բրապէս սարսփած»* էր ան բրիտանացիներուն ստանձնած պատասխանատուութիւններէն.

«Մ'զ պիտի կրէ այս պատասխանատուութիւնները... Պատերազմական Նախարարութեան և Գանձային Նախարարութեան կը վերաբերին անոնք զիխաւարարար: Անոնք ո՞ր պիտի գտնեն պէտք եղած մարդ ոչը և դրամը՝ այդ բաներուն համար: Ես չեմ գիտեր: Այս հարցերը երբք նկատի չեն առնուիր»⁽¹²¹⁾:

Շարք մը յուշագիրերով՝ Գանձային Նախարարութիւնը շեշտեց թէ երկիր կ'ուկնկալէր և կացութիւնը կը պահանջէր *«ամէնէն խիստ խնայողութիւն»*: Մինչ պարտքի ծախքերը, պատերազմական և հանգստեան թոշակները, ամսան համար յատկացումները, ծերութեան թոշակները և ապահովագրութիւնը պատճառ կ'ըլլային անկրճատելի ծախքերու, Գանձային Նախարարութիւնը առարկեց թէ դժուար էր տեսնել թէ որքէ՛ կրճային խնայողութիւններ ըլլու:

բացի միայն բանակին, նաատորմիդին և օդային ուժի ծախքերն: Մեծ խնայողություններ կրճախի «ձեռք ձգուիլ միայն զօրքերու նուազումով»⁽¹²²⁾:

Այսպես, ուրեմն, Բրիտանական բանակները արագօրէն հալեցան: Ընդհանուր Ձինադարարի օրը, բանակին ամբողջական թիւը 3,615,900 էր 1919 Սեպտեմբեր 16-ին ան իջել էր 904,164-ի⁽¹²³⁾: Անճամաշարութիւն մը կը յայտնուէր քաղաքականութեան և ուժի միջև: Հետեաքար, քաղաքականութիւնը պէտք էր որ վերանուէր՝ յարմարելու համար ուժին:

Լոյտ Շորճը ի՛նքն ևս չափազանց փափաքող էր խիստ խնայողութեան Պատմութիւն ուսումնասիրելով ան գտեր էր թէ Նափոլէնեան Պատերազմներէն յետոյ, իրենցինն նման զօրաւոր կառավարութիւն մը Խորհրդարանին կողմէ տապալել էր ծախքերու պատճառաւ⁽¹²⁴⁾: Երբ Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդը որոշեց բրիտանացի զօրքերուն Կովկասէն հեռացումը, գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր զանոնք հոն պահելու համար յաճճ առճառ նիւթական ծանր բեռը: Թերեւս կար նաև Աշխատաւորական Կուսակցութեան ճնշումը՝ ընդհանրապէս Ռուսիոյ մէջ միջամտութեան դէմ: Բայց Լոյտ Շորճը այդ հեռացումին համար մեղադրեց «բազային ծախքը» որ, այլապէս, տիրող պայմաններուն տակ, չչափազանց ճնշող էր⁽¹²⁵⁾:

Տեղիքին յաղթանակներուն հետևակարը պէտք էր որ ըլլար արդարացնող ուրիշ գլխաւոր նկատում մը: 1919-ի գարնան, Սպիտակ բանակները շարք մը յաջողութիւններ արձանագրեցին Թուրքիկներու դէմ: Վերջապարտեան, անոնք ձեռք պիտի ձգէին նաև Կովկասը, քանի որ երբեք գաղտնի չէին պահած իրենց վճռակամութիւնը՝ այդպէս ընելու: Բրիտանացի տեսակիներէն, հետեաքար, անհրաժեշտութիւն մը չկար որ Բրիտանիան լեցնէր Կայսերական Ռուսիոյ քայքայումով ստեղծուած պարապը Կովկասի մէջ: Կովկասը այժմ «գործողութեանց երկրորդական թատերարմ մը» եղեր էր, ինչպէս Լորտ Գորըզընը ըսաւ: Զրչիլը պնդեց «կարելի ամէնէն արագ պարպումին» վրայ, քանի որ բրիտանացիները «հոն շահեր չունէին» այլևս⁽¹²⁶⁾: Իր կարգին, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետը, որ մի քանի ամիս առաջ պնդեր էր թէ քացի Բրիտանիայէն ո՛չ մէկ պետութիւն պէտք էր Կովկասի մէջ ըլլար, նոյնպէս խորհեցաւ թէ ատիկա երկրամաս մըն էր որ Կայսրութիւնը այժմ «չէր շահագրգռեր կենսակարգէն»: Հեռացումի տակաւին ուրիշ պատճառ մը (ինչպէս արձանագրում էր Սըր Հենրի Ուիլսոնն կողմէ, որ օրագրութեան մէջ) Լոյտ Շորճին փափաքն ո՛ր արագացնէր Փոքր Ասիոյ հարցի լուծումին ընթացքը. ստիպելու Նախագահ Ուիլսոնը, որ իր բաժինը բերէր կայսրութիւն (պահակագործելու) կամ հովանաւորող պետութիւնը նշանակելու մէջ⁽¹²⁷⁾: Կար նաև Լոյտ Շորճին տեսակէտը թէ՛ Կովկասի Բրիտանական զօրագունները պէտք էր որ գործածուէին ուժեղացնելու Կուստանդնուպոլսոյ և Փոքր Ասիոյ բրիտանական գունդերը, պատրաստ՝ հակազդելու Իտալացիներու կողմէ որնէ հաւանական քայլի (քանի որ այդ վերջինները իրենց հողային պահանջքները կը հիմնէին պատերազմի ժամանակի, 1915 Ապրիլի Լոնտոնի Դաշնագրիին վրայ)⁽¹²⁸⁾:

ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀՆԴԿԱՍԱՍՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՐԿԱՄԷՏ ԳԻՐԳՈՐՈՇՈՒՄԸ. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՎՃՌԱԿԱՄ

Կը թուի, սակայն, թէ բրիտանացի քաղաքագետներուն համար՝ հեռացումը վերջնական բանաձև մը չէր. արդարեւ, բրիտանական չուկատ մը վնաց Պաթումի մէջ մինչև 1920 Յունիս: Բրիտանական կառավարութիւնը, և մասնաւորաքար Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, պարզապէս կը փափաքէին Դաշնակիցները, և յատկապէս Միացեալ Նահանգները զգաստացնել, և նիւթական բեռն անելի արդար բաժանում մը ապահովել, կարգ-կանոն պահելու համար նախկին Ռուսական և Թրքական Կայսրութեանց այն շրջաններուն մէջ, որ, բրիտանացիները այժմ կը զգային թէ կենսական շահ մը չունէին:

Ճիւղերական իշխանութիւնները, սակայն, յաճախ ըլլալով այն որոշումին թէ Հարաւային Ասիոյ մէջ բրիտանական պաշտպանութեան գիծը պէտք էր որ ոչ Կուստանդնուպոլիս-Պաթում-Պաքո-Քրասնովոցք-Մերվ գիծը ըլլար, և ոչ ալ Կուստանդնուպոլիս-Պաթում-Էնզելի-Թեհրան-Մեշքուտ գիծը, այլ՝ պէտք էր որ Պաղեստինի, Միջագետքի և Հնդկաստանի երկաթուղագիծերու սկզբնատրոփիւնը ըլլար, այսինքն՝ Պաղեստին-Մուսուլ-Իսանիքի-Պորուհիտ⁽¹²⁹⁾, այնքան յամաօրէն և վճռակամօրէն պնդեցին հեռացումի համար, որքան պնդեր էին բրիտանական զօրքերուն Կովկաս առաքումին համար, 1918-ի Նոյեմբերին և Դեկտեմբերին:

Կը թուի թէ Պատերազմական Նախարարութիւնը, և մասնաւորաքար Սըր Հենրի Ուիլսոնը՝ հաւասարապէս կ'արհամարհէին թէ՛ երկրին քաղաքագետները և թէ անոնց համակրանքի արտայայտութիւնները՝ երկրէն դուրս յառաջացող ազգութիւններուն և նոր պետութիւններուն նկատմամբ: Սըր Հենրի Ուիլսոնը պարզապէս ապշեցուցիչ կը գտնէր «Թիկնոցատններուն միտքը» և չէր զգուշանար «Թիկնոցներուն» մասին «ամէնէն արհամարհական» ակնարկութիւնները ընելու: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, կը նկատուր ան, թէ՛ գէշ կերպով կազմակերպուած և թէ ապիկար, իսկ այն «եստումնական տիմարները», որոնք կ'ուզէին Թուրքին դէմ Յոյնին զօրավիզ ըլլալ՝ «գտան-գաոր»⁽¹³⁰⁾: Նոյնպէս, ոչ մէկ յարգանք ունէր ան ազգութեան սկզբունքին նկատմամբ. ինչպէս վերը տեսնուեցաւ⁽¹³¹⁾, ան յաճախաքար էր երկու տեսչատ Հայաստաններու ստեղծումը: Ընդհանրապէս անհանգործող էր նոյնպէս ազգային պետութիւններու նկատմամբ: Դաշնակից Պետութիւններուն գերագոյն գիւտերական խորհրդատու Մարաշախտ Ֆ. Ֆոշի նման, «ամէնէն ցած կարծիքը» ունէր ան Կովկասեան պետութիւններուն նկատմամբ, ու Կրասնովիկ և Ազրբեյճանի ներկայացուցիչները Փարիզի մէջ՝ յատկանշեց ան իրեն ձի-ձաղկի առասպելներ պատմող «անշնորհք գիւղացիներ»⁽¹³²⁾:

Պատերազմական Նախարարութիւնը ընդհանրապէս չէր կարծեր թէ նախկին հպատակ ազգութիւնները կարող էին իրենք զիրենք կառավարելու Անգլային, Կայսերական Ռուսիան և Կայսերական Թուրքիան կարող կառավարութիւններ սպահովել էին, իսկ այժմ Տեղիքինի Ռուսիան եպսո՛ս պիտի ըլլար լաւագոյն ապահովութիւնը՝ Հնդկաստանի և Կեդրոնական Ասիոյ համար՝ Պուշկինկութեան դէմ: Երբ, սակայն, Տեղիքինի բանակները խորտակ

ունցան, կը թո՛ի թէ Պատերազմական Նախարարութեան անանդակակնորէն թրքահպատ համակրանքը⁽¹³³⁾ ամբողջութեամբ անցաւ Թուրքիոյ պաշտպանութեան: Առանց շատ նկատի առնելու անցեալի թրքական լո՛ղի կառավարութիւնը կամ հպատակ ժողովուրդներու համար լայնօրէն հրապարակուած ազգութեան սկզբունքը, Պատերազմական Նախարարութիւնը՝ զօրաւոր եւ կրքեմն արդիւնատու կերպով ջանաց իր թրքամտ տեսակէտները պարտադրել կառավարութեան: Նոյնիսկ փորձեր ըրաւ ան քաղաքականութիւն սահմանելու եւ մեկնաբանելու: Մինչ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը եւ մասնատրաքար անոր կրտսեր պաշտօնէութիւնը անլի զգայուն էր հանրային կարծիքին նկատմամբ եւ գիտակից՝ Հայաստանի ազատագրումին համար տրուած զանազան խոստումներուն, անդին Պատերազմական Նախարարութիւնը ո՛չ մէկ հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ այդ ուղղութեամբ:

Կը թո՛ի, հետեւաբար, թէ մինչ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ հետաքրքրութիւն նկատուեցաւ կառավարութեան համար նկատի առնուելիք քաղաքականութիւն մը միայն, Պատերազմական Նախարարութիւնը փորձեց զայն վերածել կառավարութեան միակ՝ քաղաքականութեան: Բայց, մինչև Փարիզի մէջ ստնուելիք որոշումները, Բրիտանիան չէր կրնար խուսափիլ Կովկասի պատասխանատուութենէն, զոր ինք ստանձնէր էր յօժարակամ: Նմանապէս, միջանկեալ ժամանակաշրջանին, Բրիտանիան ունէր Թուրքիոյ Ասիական նահանգներուն ապահովութեան եւ կարգ-կանոնի համար պատասխանատուութեան զխիստոր բաժինը, քանի որ, միւս թուր պետութիւնները դուրս ձգելով քանակցութիւններէն, ի՛նք առանձին վարել էր անձնատուութեան քանակցութիւնները:

Բրիտանական զօրքերուն յայտարարուած հետաքրքրութիւնը Կովկասէն եւ Անատոլիայէն՝ պատճառ եղաւ կացութեան վատթարացումին: Որոշապէս քաջալերեց ան թուրքերը եւ այդ վերջին երկրամասին մէջ դուր քացաւ Դաշնակիցներու դէմ շրջապայտ անհնազանդութեան՝ քաղաքականութեան մը⁽¹³⁴⁾: Նոյնիսկ Զօրավար Մործ Ֆ. Միլըն, Անատոլիան եւ Կովկասը ներստնող ընդարձակ շրջանի մը վրայ իրաստութիւն ունեցող Սեւ Օժով Բանակին Հրամանատարը, կը վախճար անկարգութեան: Թրքական Ազգային Պաշտպանութեան շարժումը, որ անելու վրայ էր Թրքաբնայաստանի մէջ, եւ թաթարներու թշնամութիւնը հայերուն հանդէպ՝ լուրջ բռնկումի մը ստաղծը կը հայթայթէին: Հայկական հանրապետութեան հարստացման սահմանին վրայ կացութիւնը շատ վատթարացած էր, ինչպէս Միլըն տեղեկագրեց: Ծարտիսիի եւ Նախիջեւանի գաւառներուն մէջ, թաթարները կ'առաջնորդուէին շրջապայտ սպանելու կողմէ, խախտումով զինադադարի պայմաններուն: «Ռազմամթերքի սակաւութեան» պատճառաւ, այդ շրջանները վերստին ձեռք ձգելու իրենց կարելիութիւնը զէրօ կը նկատուին հայերը: Ընդհանուր կարծիքը այն էր թէ՛ ջարդեր պիտի տեսի ունենային այդ երկու գաւառներուն մէջ, Զօրավար Միլըն գնդաշարացի⁽¹³⁵⁾:

Վերոյիշեալ երկու պաշտօնագրերուն ակնարկելով, Փարիզի Բրիտանական Պատուիրակութեան Զինուորական Երկրագնացիչը — ըստ երեւոյթի հանրային կարծիքի ճշումին տակ — Պատերազմական Նախարարութեան

հարցուց թէ, նկատի ունենալով ռազմամթերքի պակասը հայոց, կարելի պիտի ըլլա՞ր որ բրիտանական զօրքերը՝ իրենց մեկնումին, Օգոստոս 15-ին, հայերուն ձեռքին պատերազմական իրենց զինամթերքէն մաս մը: Զինուորական Թոր-նուրը, սակայն, «զօրաւոր կերպով» հակառակեցաւ այդպիսի քայլի մը, որով-հետեւ ան պիտի միտէր ծանրացնել Անգո-Կովկասեան Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող վտանգաւոր կացութիւնը⁽¹³⁶⁾:

Դաշնակից պետութիւններուն անկարողութիւնը՝ լա՛ւ ճշուած սահմաններով Կովկասեան հանրապետութիւններուն անկախութիւնը ճանչնալու, եւ կամ՝ այդ շրջանը նկատելու իրեն վերակազմուած ապագայ Բուսիոյ մէկ մասը, ինչպէս նաև ուշացումը Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշինքի կնքումին եւ Բրիտանական զօրքերուն հետաքրքրութիւնը Անգրկովկասէն՝ կը սպառնային վտանգաւոր պայմաններ ստեղծել հոն, մասնատրաքար հայերուն համար, քանի որ բրիտանացիներուն մեկնումը մէջտեղէն պիտի վերցնէր շրջանին կայունութիւն տուող եւ զգալող միակ ազդակը: Վէ՛ի ստարկալ երկրամասերուն մէջ, զանազան խումբեր, յաճախ քողարկուած կերպով պաշտպանուած իրենց համակիր պետութիւններէն, անապարեցին իրենց յատուկ հողային կատարուած իրողութեան վիճակներ ստեղծել: Այդ առընչութեամբ, Դաշնակիցներուն յաճախ կրկնուած խոստումները՝ Երեւանի հանրապետութիւնը վերածեցին իրեն թաղանթադրուած թշնամութեան ստարկայի մը: Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, Երեւանին արդէն իրաստութիւն տրուած էր տիրելու նախապատերազմեան Բուսիանեան երկրամասին մէջ Կարսի եւ Նախիջեւանի վրայ: Բայց, ի զօրու տիրապետութեան համար չէր ապահովուած ան վերջ եղած միջոցներով. ոչ այ տեղացի մամուտական բնակչութիւնը զինաթափուած էր: Բրիտանական հետաքրքրութիւնը, հետեւաբար, վէ՛ի ստարկալ այդ երկրամասերու քիւրերուն, թաթարներուն եւ թուրքերուն համար պատեհութիւն մը հայթայթեց, որ թրքական սպաներուն եւ զէնքերուն գործօն օգնութեամբը, փորձէին ձախողեցնել եւ անվակր դարձնել Հայաստանի ի նպաստ ըլլալու կարելիութիւնը ունեցող հողային ո՛րեւէ կարգադրութիւն⁽¹³⁷⁾ :

Իրենց կարգին, հայկական հրոսակախումբեր Կարսի մէջ, «ստանց կարգապահութեան» եւ ազգու հակողութեան», կը թո՛ի թէ կը կողոստանին ապաստան մահմետական զիւղերը եւ վայրագութիւններ կը գործէին: Օոխ-Գնդասիկու Ռուլիւնընքին ներկայացուցին այն պատճառաբանութիւնը թէ՛ շրջանին իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար անհրաժեշտ էր որ իրենց զինաթափ ընկն բնակչութիւնը: Ստիկա երբեմն պատճառ կ'ըլլար բռնի միջոցատումներու: Իկ պիտի արքայները որոշապէս չէին կրնար թրքական չէին հպատակ համարուել ստրկու սահմանուած ժողովուրդներու բարեկամական յարաբերութեանց: Բայց կրնային իշխանութիւնները տակախի ժամանակ կամ դրամ չէին ունեցած՝ թո՛ւ պատշաճ կարգապահ բանակ մը կազմակերպելու: Սակէ գտաւ, կը թո՛ի թէ Թուրքիոյ իրենց զիւրենց անջատուած կը զգային թրքական ժողովուրդներէն՝ պատշաճ թաղանթ ընթացքին ծրագրուած կերպով սպաննուած իրենց հարիւր հարազատացող սպաննուած սպաննուած պատշաճ թրքական չէին կրնար թրքական ժողովուրդներէն յարաբերութեան ընդարձակօրէն քննարկուեցան Փարիզի մէջ: 1919 Մարտ 4-ին, Սիբիերի Թուրք

ալըը, Նախագահ Ուիլյամին իբրև քարտուղար գործող ամերիկացի ականատար լրագրողը, իր օրագիրին մէջ անդրադարձա թուրքերու կողմէ հայերու դէմ գործուած այն «սարսազողեցիկ» վայրագութիւններուն, զորս իր «սեփական այրեռով» տեսեր էր Թուրքիոյ մէջ: Հիմա, (կ'անլցնէր ան)

«... Այքերս չեմ փակեր եւ՝ այն ստեղծէն ի վեր հայերուն մերք ընդ մերք գործած ռճիրներուն՝ ընդդէմ սատանայական քիւրտերուն եւ թուրք անկանոն զօրքերուն, երբ հազուադէպ առիթը ներկայացած ըլլալ... Անտարակոյս, համաձայն կը գտնուիմ եւ անոնց»⁽¹³⁸⁾:

Մինչ այդ, Կովկասի մէջ աւելի վատթարացա կացութիւնը: Կոստանդնուպոլսոյ Բրիտանական Ձինուորական Ընդհանուր Կեդրոնատեղին տեղեկացուց թէ քիւրտերը այժմ Կաղզուան-Քիւլի գնաքան կտրեր եւ շրջակայքի գիւղերուն մեծ մասը գրաւեր էին: Երեսանի Բրիտանիոյ Ձինուորական Ներկայացուցիչ փոխ-Գնդապետ Մ. Ս. Փաուտըըը Նախիջեանի մէջ հանդիպում մը ունեցեր էր մահմետական առաջնորդ Խան Թեքինքըքիին հետ, քայց չէր կրցած հարցերը բարելայել: Անարգուեր էր Խանին կողմէ ու Երեսան վերադարձի իր ճամբորդութեան ընթացքին «ժամերով բանտարկուեր» էր: Բոլոր կարեւոր գիւղերուն մէջ, «Թուրք սպաներ եւ զինուորներ» տեսեր էր ան: Թաթարները լա կազմակերպուած էին եւ լա զինուած եւ ունէին «քաղցը» բռնարարներու⁽¹³⁹⁾:

Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը ունեցա բուն հակազդեցութիւն մը՝ այդ տեղեկութիւններէն թելադրուած: Արեւելեան Պաշտօնատունէն Մ. Տ. Փիթըրսըը՝ թուրք զինուորներուն ներկայութիւնը որսական նախկին սամմանէն ներս՝ նկատեց «քացայաչտ խախտումը» զինադադարի պայմաններուն: Կացութիւնը որոշապէս սարսափելի էր, շեշտեց ան, որովհետեւ թաթարները եւ թուրքերը այժմ կը սպառնային նոյնիմեքն Հայկական հանրապետութեան մայրաքաղաքին ու սիրտին: Փիթըրսըը «անհեթեթութիւն» նկատեց Պատերազմական Նախարարութեան պատճառաբանութիւնը՝ թէ հայերուն զէնք տալը խռովութիւններ պիտի քաջալերէր⁽¹⁴⁰⁾:

Փարիզի մէջ, հայ ներկայացուցիչները անձկութեամբ խնդրեցին որ քրիտանացիները, հետանալէ առաջ, իրենց հանրապետութիւնը զինէին՝ թուրք եւ թաթար բանակներուն մօտալուտ վտանգին դէմ: Հայկական բանակին զէնքերը (14,380 հրացան, 158 գնդացի, 42 դաշտային եւ լեռնային թնդանօթ) բոլորն ալ գէշ վիճակի մէջ էին եւ փոխնորդ կտորները կը պակսէին: Բրիտանական Պատերազմական անդամ Ռոպըրտ Վանիթըթը գտա այդ խնդրանքը «գերազանցօրէն տրամաբանական»: Յայտնապէս, իր քարկութիւնէն միայն ան՝ Պատերազմական Նախարարութեան այն պատասխանէն թէ զինելու գաղափարին համաձայն չէին: «Իրենց կոկորդները չէ՛ին որ պիտի կտրուէին» նկատել տուա ան: Նուազազուրը զոր քրիտանացիները կրնային ընել՝ հայերը իրենք զիրենք պաշտպանելու ի վիճակի դիրքի մը մէջ դնելը պիտի ըլլար, նախքան քրիտանական զօրքերուն հետանալը, Վանիթըթըը պնդեց: «Հարցը շօշափուցաւ ոչ պատուաբեր ձեւով մը» եզրակացուց ան⁽¹⁴¹⁾:

Պատերազմական Նախարարութիւնը անդրդուելի մնաց:

Աւելի առաջ, ծովակալ Գեյթֆորքը, ներկայիս Բրիտանական Բարձր Կոսակալը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, նկատի ունենալով թէ իրենց հետացումը Կովկասէն՝ ազատ պիտի ձգէր Բրիտանական Հնդկ զօրքերը, առաջարկեր էր որ ստուար խումբ մը անոնցմէ՝ փոխադրուէր Փոքր Ասիա, պարտադրելու համար զինադադարը, խաղաղեցնելու երկիրը եւ կարելի ընելու հայերու հայրենացութեամբ «առանց նեղութեան»: Ձինուորական Խորհուրդին պատասխանը միտական էր եղեր: Փոքր Ասիոյ խաղաղեցումը եւ հայերուն հայրենացութեամբ «պէտք էր որ ձգուէին Հովանատրող Պետութեան», պատասխաններ էր Խորհուրդը⁽¹⁴²⁾, քաղաքականութեան ուղեգիծ ցոյց տալով:

Օգոստոսի կիսուն, Գնդապետ Ռոպիլհանընն եւ ուրիշ աղբիւրներ տեղեկութիւն ստանալէ ետք, թէ թրքական զօրքերը եւ մահմետական ցեղախումբերու անգամները, բոլորն ալ զինուած, կը համախմբուէին Հայաստանի շուրջ, եւ թէ՛ քրիտանական զօրքերուն հետացումը պիտի ըլլար ամբողջ հայ բնակչութեան ջարդին ազդանշանը, Լորտ Գրքըըըը խօսեցա Սըր Հենրի Ուիլյամին: Մի քանի օր ետք, Սըր Ռոնըլտ Կրեմըմը եւ խօսեցա նոյն ոգիով, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետէն խնդրելով յետագակ կամ յապաղեցնել Բրիտանական զօրագունդներուն մեկնումը: Ինչ ալ ըլլային միւս պետութիւններուն պարտաւորութիւնները այդ խնդրին մէջ, պատճառաբանեց ան, միայն քրիտանացիները զօրագունդեր ունէին տեղում վրայ, եւ միայն իրենք կրնային, զանոնք հոն պահելով, առնուազմ մեղացնել արէտը: Երբ Պալֆուրը եւ Լոյտ Մորհիմ գրեց՝ քրիտանացիներու մեկնումէն մի քանի օր առաջ, թէ հետեւանքը ցարդեր պիտի ըլլային, Սըր Հենրիին նոյնիմեքն Գրքըըըը գնաց ըսելու. «Եթէ մենք պաշտօնէ չհեռացնենք Ա. Ս. Պ.ն (Արթըր Մէյմօ Պալֆուրը), ոչ հաշտութիւն պիտի ունենանք երբեքիցէ, ոչ ալ պիտի կարենանք որեւէ գործ վերջացնել»⁽¹⁴³⁾: Կը թուի թէ իրենց յատկանշական վճռականութեամբ՝ Պատերազմական Նախարարութեան մարդիկը յաճախ կրցան իրենց ուզածը ընել տալ՝ Արտաքին Գործերու կամազուրկ Նախարարութեան մը: Պարպումը սկսա՝ ծրագրի համաձայն:

Ատկէ զատ, Ձինուորական Խորհուրդը հետեւողականօրէն մերժեց հայերուն զէնքերով եւ զինուորական սարքերով օգնելու խնդրանքները, նոյն իսկ քրիտանական զօրքերուն մեծ մասին հետանալէն ետք: Խորհուրդը պատճառաբանեց թէ ինք տրամադրելի ոչ զէնք, ոչ ալ զինուորական սարք ունի ի Բաց աստի, զէնքերու հայթայթումը տեղի պիտի տար հայերու կողմէ, «գործիչ արարքներու» եւ աւելի եւս պիտի բարդացնէր կացութիւնը: Իրացի պետութիւններուն մէջ նախանձ պիտի ստեղծուէր, եւ Թուրքիոյ մահմետականներուն թշնամութիւնը կրնար ակնկալ թէ՛ հայերուն եւ թէ Համաձայնական Պետութիւններուն նկատմամբ: «Հաւ պիտի ըլլար Մեծ Հայաստանի մը գաղափարը եւ հրաժարելը» ներկայիս: Հայերը պէտք էր որ մղուէին հաստատու թէ իրենց սպազային համար լաւագոյն հեռանկարները կը գտնուէին «երկու պրոպիլ պետութիւններու» ստեղծումին մէջ — մէկը՝ Կովկասի եւ միւսը՝ Կիլիկիոյ մէջ: Ձինուորական Խորհուրդը թելադրեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան

Պատերազմական Նախարարությունը դարձնալ քաղաքական հարցերու կը խառնուէր:

Փարիզի Բրիտանական Պատուիրակութենէն Էրիզ Կրեմըր Ֆորպս Էտըմը չըբցա յստակօրէն հասկնալ թէ ինչո՞ւ Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի նախանձը եւ մասնատրարար թորքերու եւ թաքարներու կողմէ թշնամութեան յաւելում մը պէտք էր արգելք ըլլային որ բրիտանացիները օգնէին հայերուն: Կը յուսար այն, ամէն պարագայի, թէ՛

«... Պատերազմական Նախարարութեան բացայտը փափաքը, ամէն եւ ո՛րեւէ առիթ օգտագործելով, Վեհաժողովին վրայ ազդելու՝ ի նպաստ կարելի եղածին չափ ընդարձակ եւ անկախ Թուրքիա մը ունենալու... մեծ դեր մը պիտի չունենար Նորին Վեհափառութեան Կառավարութեան եւ Վեհաժողովին վերջնական որոշումներուն վրայ»:

Սըր Էյր Գրօուն, այժմ Բրիտանական Պատուիրակութեան Պետը Փարիզի մէջ, համամիտ գտնուեցա: Որոշապէս անկի վտանգ կար որ հայկ՛րը յարձակումի ենթարկուէին թորքերուն եւ թաքարներուն կողմէ, քան որ՝ այս վերջինները յարձակում կրէին հայերէն, պնդեց ան: Պատերազմական Նախարարութիւնը, ընդհանրապէս, եւ նաեւ Հնդկաստանի Նախարարութիւնը, կը թուէին այնքան համակուտն ըլլալ Բանիպամութեան ուրուականին մտահանդուտը որ թապէս կը վախճային թրքական հարցին լուծումը նկատի առնելու՝ ազգային գիծերու վրայ: Թուրքերուն «ենթարկուելույ՛» զանոնք Բանիպամութենէ հեռու պահելու զաղափարը «շիմարութիւն» էր: Ինք անձնապէս տակաւին կը յուսար թէ Խաղաղութեան Վեհաժողովը կրնա՛ր հպատակ ցեղերու հարցին մէջ միջոցներ գտնել՝ Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ, 1919 Յուլիսին, թորքերուն տրուած պատասխանին ոգիին ու տառին համաձայն Թուրքիոյ պայմաններ պարտադրելու: Գրօուն կը հաւատար թէ «ազգային» գիծերու վրայ մնայուն համայնութիւն մը կրնար պարտադրուիլ Թուրքիոյ, ու կ'անլցնէր՝ «եթէ միայն մենք կարենանք մեր կամքը կենդանի պահել»⁽¹⁴⁴⁾:

Բրիտանիոյ եւ մարդկային կամքի ուժին նկատմամբ իր խորունկ հաւատքով՝ Սըր Էյր Գրօուն կը թուէր մենկանց մարգարէ մը՝ հիմա աստիճանաբար բարձրացող զիջողութեան ուժերուն ընդդիմանալու կոչումով:

Որովհետեւ, որոշապէս կա՛ր քաղաքականութիւն մը ուղղումի: Պետութիւններուն «աւզոգործօնութիւնն» էր որ թորքերուն յանդգնութիւն տուա զինադադարի պայմանները բոլորովին անտեսելու արեւելեան Անաթոլիայի մէջ, ու տեսան աճունք թէ կրցան բռնել այդ ընթացքը՝ առանց պատիծի՝ (145): Թուրք Ազգայնականներուն ազդեցութիւնը եւ հետինակութիւնը կը հիմնուէին միայն «Դաշնակիցներուն միջամտելու մէջ ձեռնպահութեան վրայ», Լ. Փ. Չէյմպըրըզը գրեց Կոստանդնուպոլսէն: Իր կարգին, թորքերուն ակնարկելով, Պրայաը եզրակացուց.

«... ամբողջ Մերձատր Արեւելքի հարցին խնդրեցնող մասը այն է թէ՛ կրնար ան պզտիկ դժուարութեամբ կարգադրուած ըլլալ, եթէ ձեռք առնուած ըլլար պատերազմէն անմիջապէս (եսք): Ոչ Անգարայի

ապստամբութիւն պիտի ըլլար, ոչ ալ Խալիֆայական վեհաաբեր խորհուրդին Հնդկաստանի մէջ...»⁽¹⁴⁶⁾:

Թուրքիան եւ Հայաստանը բացարձակապէս Բրիտանական հարցեր չէին անշուշտ: Բայց, Բրիտանիան անհամեմատօրէն ամէնէն ազդեցիկ պետութիւնն էր ամբողջ Մերձատր Արեւելքի մէջ: Ուրեմն, եթէ կանխատեսութեան եւ կորովի պակասը եղաւ Խաղաղութեան Դաշինքը արեւելեան Անաթոլիայի եւ Հայաստանի մէջ իրագործելու համար անհրաժեշտ պայմաններու ստեղծման նկատմամբ թերացումին պատճառը, թերեւս կ'արժէ, այս հանգրուանին, քիչ մը անկի մօտէն նայիլ Թուրքիոյ վերաբերմամբ քաղաքականութեան ուղեգիծի որոշումներուն եւ գործադրութեանը գլխատրարար պատասխանատու անձնատրութիւններուն եւ Պաշտօնատուներուն:

Գերագոյն Խորհուրդին ճարտարօրէն հնուտ պատասխանը Թրքական Պատուիրակութեան⁽¹⁴⁷⁾, Սըր Էյր Գրօունի կողմէ ակնարկուած, գրուած էր Պալֆուրի կողմէ: Անոր գրիչէն երբևիցէ ելած ամէնէն անկի «ուշադրութեան արժանի ու արաթափանց» վաներաթուղթերէն մէկն էր ան, որուն մէջ պատկերազարդ շրջանի թրքական ջարդերուն «նախապարտաւորած վարչադրութիւնը» յստակացնէր էր ինք իրրեւ «գրատր պատմութեան մէջ ուրիշ ո՛րեւէ նման քանի» հաւասարող կամ զայն գերազանցող. եւ օտար ցեղերու վրայ թրքական իշխանութիւնը մեղադրէր էր ան իրրեւ բոլոր պարագաներու մէջ ալ նիւթական քարգաւաճումի նուազում եւ մշակոյթի մակարդակի անկում յառջացնող իշխանութիւն: Իր կարգին, Լորտ Գորզընը (Արտաքին Գործերու Նախարար) 1919 Հոկտեմբերէն սկսեալ) նմանապէս զօրատր կերպով փաստարկեր էր թէ թրքական իշխանութիւնը զանազան հպատակ ցեղերու վրայ՝ յոռի կառավարութեան, հարստահարութեան, դատադրութեան եւ ջարդի «գրեթէ չգերազանցած» մրցանիշ մը հաստատէր էր արևելեան աշխարհի պատմութեան մէջ⁽¹⁴⁸⁾: Երկու յաջորդական Արտաքին Գործերու Նախարարները զօրատր կերպով կը հաստատային թէ հպատակ ցեղերուն վրայ թրքական իշխանութիւնը որոշապէս պէտք չէր որ թոյլատրուէր այլևս: Եւ սակայն, կը թոյլէր թէ երկուքն ալ անկարող եղան իրենց հեղինակութիւնը ազդու կերպով պարտաբերելու Պատերազմական Նախարարութեան մը վրայ որ ինքնագոյն կերպով փորձեց հպատակ ժողովուրդներուն հաշտուց Թուրքիոյ հանդէպ ողորմութի քաղաքականութեան մը հետեւիլ: Ասկէ զատ, անոնք չկրցան իրենց սեփական երկրին հեղինակութեան անտեսումը կանուխէն արգիլել՝ պարտաւոր Թուրքիոյ մը կողմէ:

Պատերազմի վերջաւորութեան, երկուքն ալ յոգնած կը զգային՝ անցած ինչեզ տարիներու պրկումին եւ ճնշումին տակ: «Պէտք է որ արձակուող մը ունենամ եւս գրեց Պալֆուրը 1919 Օգոստոսին, խնդրելով որ Գորզընը փոխարինէր զինք իրրեւ Արտաքին Գործերու Նախարար: Իր կարգին, Գորզընը պատասխանեց թէ անկի քան մէկ առիթով ինք «ոգնապատ եղեր էր» եւ թէ՛ յաջորդ ամուտ, Ֆիզիքական անկարկիութիւն մը պիտի ըլլար իրեն համար եւս պաշտօն մը ստանձնելը⁽¹⁴⁹⁾: Անկի կարեւորը այն է թէ՛ այդ երկու յաջորդներուն

Արտաքին Գործերու Նախարարները, իրենց յատուկ տարրեր ձևելով, գործի մարդիկ չէին:

Փիլիսոփայաբար տարակուսող մը՝ վերլուծումի արտասուվոր իր կարողութիւններով եւ իր անխուսափելի *քայց, միւս կողմէն*՝ դարձուածքներովն ու մտայնութեամբը հարցի մը երկու կողմերը ա՛յնքան յստակօրէն կը տեսնէր Պափֆոր, որ չէր կրնար շուտով եզրակացութեան մը գալ: 1918-ին, Գերագոյն Նորոգողի ժողովներէն մէկուն, դժուար հարցի մը մասին խօսելը էր ան տարբեր վայրկեան, եւ երբ վերջացուցեր էր, ծեր Գլեմանսոն, իր քթթող աչքերը սեւեռելով անոր վրայ, յանկարծ հարցուցեր էր *«Թե՛ր թէ դէ՞մ»* (150):

Իսկ, Գըրզընը, վեհաշուք՝ խօսքով, երևոյթով եւ վերաբերումով, չափազանց շատ մտահոգ էր հարցերու մասին յայտարարութիւններով ու չափազանց քիչ՝ հարցեր լուծելով: Ատկէ՛ գատ, մարդ մըն էր ան որ յաճախ կը բռնանար քայց երբք չէր տիրապետեր կամ առաջնորդէր ու *«ցաւահիճօրէն անկախուն»* էր (151):

Այսպէս, ուրեմն, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պատասխանատու մարդոց պակսեցան վճռակամ գործելակերպի յատկութիւնները: Լորտ Ռոալըքք Սեւըլին հրաժարումը կառավարութենէն, 1918-ի ընտրութենէն անմիջապէս ետք, նմանապէս տկարացուցած ըլլալու էր Հայաստանի դատը:

Պատերազմական Նախարարութեան մէջ, միւս կողմէն, Սըր Հենրի Ուիլսընը, որ ինչպէս ինք կ'ըսէր *«վճռած էր սիրաբանիչ Թուրքին հետ»* (152), ոչ միայն ճարտարօրէն խորաթափանց անձ մըն էր իմացական ուշագրաւ կարողութիւններով, այլ նաև *«բանասերու մը եւ դատադիր»* մը: Ընդհանուր Ապալակոյտը, իր պատասխանատուութեան տակ, հարկ եղած չափով ազդու եղանակով մը չզբաղեցա՛ւ Թուրքիոյ զինաթափութեան հարցով: Ատկէ՛ գատ, անոր առաջնորդութեան տակ, Զինուորական Նորոգողը հետևողականօրէն եւ յարատեօրէն մերժեց (ինչպէս վերը տեսնուեցաւ) անհրաժեշտ զէնքերը եւ ռազմամթերքը հայրայթել Հայաստանի Հանրապետութեան: Պատրմի զինուորական իշխանութիւնները ատեն մը հոյնիակ վար դրին երկու օդանւոր, Փարիզի մէջ *«ամհատապէս»* գտնած՝ հունարապետութեան կողմէ, զայրոյթ պատճառելով Բրիտանիոյ Փոխ Բարձր Կունակային: Իսկ յետո, Սըր Հենրի Ուիլսընը յաղթականօրէն փաստարկեց թէ հանրապետութիւնը կարողութիւնը չունէր Հայաստանի պապեմական հին հողերուն տիրանալու, այնպէս ինչպէս նշուել էր Փարիզի Բրիտանական Պատուիրակութեան Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մասնագէտներուն կողմէ:

«Ի՛նչպէս կ'անկկալէք որ Հայաստան, անզէն ըլլալով, տոկայ լիովին զինուած Թուրքիոյ մը եւ վերահինուած Ազրպէյճանի մը»,

հարց տուեր էր ան(153): Բայց մարդ կը միտի հարցնելու թէ ինչո՞ւ Թուրքիան արտօճուեցաւ, Հենրի Ուիլսընին հարազատ բառերովը, *«լիովին զինուելու»*, նոյնիսկ նախքան խաղաղութեան դաշինքին կնքուիլը (երբ պէտք էր որ զինաթափուած ըլլար) . ինչո՞ւ՛ Ազրպէյճանը վերազինուեցաւ եւ ինչո՞ւ՛ Հայաստանը *«անզէն»* ձգուեցաւ:

Ըսելէ՛ ետք այսքանը, մարդ կրկին կը միտի մտածել թէ՛ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը կերպով մը չչաջողեցաւ ամուր բռնել արտաքին գործերուն վրայ իր ընդհանուր պատասխանատուութիւնը եւ ինքնիրեն թոյլատրեց փոխարինուիլ:

Համոզուելէ յետոյ թէ Թուրքիան պէտք էր որ ըլլար Մերձարտ Արևելքի գլխաւոր պետութիւնը, երբ Տեհիքիցը խորտակուեր էր, Սըր Հենրի Ուիլսընը շարունակեց վճռակամօրէն պնդել իր տեսակէտներուն վրայ: Երբ Նախագահ Ուիլսընը հարցուց իրեն թէ ո՞րքան զօրքի պէտք ունէր Հայաստանի հովանաւորութեանը համար, Սըր Հենրին պատասխանեց *«մինչև հի՛նգ»* զօրաբաժիններու, եւ ասիկա *«սարսափեցուց»* Նախագահը (154): Կը թուի թէ Սըր Հենրին յարատեօրէն չամաց ի դերն հանկ որեւ քաջալերանք որ կրնար Հայկական անկախութեան տրուիլ: Ան չէր վստահիր նոր կազմաւորուող ազգութիւններուն եւ պետութիւններուն:

Կառավարութեան վրայ ճնշելով որ զիջումներ ընէ Թուրքիոյ, Ընդհանուր Ապալակոյտը Թրքական Ազգայնական շարժումին մէջ տեսաւ հայրենասիրական կազմակերպութիւն մը, որուն գլխաւոր նպատակը Օսմանեան Կայսրութեան անդամաճատութեան ընդդիմանալն էր: Ընդհանուր Ապալակոյտը փաստարկեց թէ՛ եթէ Բրիտանիան հակառակէր Ապալակոյտին ի մտի ունեցած նպատակներուն, ապա ան պէտք էր որ պատրաստ ըլլար թերեւս Պոլշեփկութեան հետ դաշնակցած Բանիսլամական զգացումի մը տարածումին՝ Անդր-Կասպիականէն մինչև Հնդկաստան, եւ խողովութեան՝ Միջին Արևելքի մէջ: Թուրքիոյ *«հայրենասիրական տարրերը»* թշնամացնելը արգելք պիտի ըլլար Եզիպտոսի, Պաղեստինի եւ Մալագետի Բրիտանական պահակազօրքերը նուազեցնելու կարելիութեան եւ բրիտանացի տուրք վճարողներուն պիտի արժէր անհարկի միլիոններ (155):

Թրքամէտ քաղաքականութեան մը համար կառավարութիւնը զօրաւոր ճնշումի ենթարկուեցաւ նաև Հնդկաստանի Նախարարութեան կողմէ: Իրեն ներկայացուցիչը Բրիտանիոյ 80 միլիոն մամուտական հպատակներուն, Հնդկաստանի Նախարար Էտուին Մոնթըլիւին չափազանց դիւրագգած էր անոնց զգացումներուն նկատմամբ: Կը թուի թէ Թուրքիոյ համար զիջումներու խնդիրով Մոնթըլիւին եւ Սըր Հենրի Ուիլսընը մօտէն գործակցեցան իրարու հետ (156)՝ խնդրանքովը առաջինին: Պատերազմական Դանիլին (Ատենայիպի Հենրիին կը հաստատր թէ զինուորական կարգ մը *«արտասուվոր»* տեսակէտներ արտայայտելով, Ուիլսընը կրցաւ, զանազան առիթներով, ազդել կառավարութեան Նախարարներուն վրայ. եւ թէ Մոնթըլիւին, իր *«երկչոտութեան»* պատճառաւ, թոյլատրեց որ հնդկական հանրային կարծիքը լրջօրէն նակարկէր Թուրքիոյ (157):

Պատերազմական Նախարարութիւնը եւ Հնդկաստանի Նախարարութիւնը, իրենց թրքանպատ տեսակէտները կառավարութեան սրբօրոյցելու համար, յաջողապէս գործածեցին ռազմական պահանջներու եւ Հնդկաստանի հանրային կարծիքի զոյգ լծակները:

Մոնթթելիսն զգուշացուց Լոյտ Շորճը՝ Թուրքիոյ ղեկ մտադրուած դաշինքին աղընչութեամբ, թէ արևելքի խաղաղութիւնը յըջօրէն պիտի վտանգուեր, եթէ կառավարութեան Արևելեան քաղաքականութիւնը չպիտուէր: *«Հին-նորներն ու նաւաստիները»* եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Օգնական Բարձր Կուսակալ Փոխ ծովակալ Ռիչըրտ Ռեպը բոլորն ալ *«համաձայն»* էին իրեն հետ: Յետոյ, մէջբերում կատարեց հինուումներու եւ մահմետականներու միջև *«ամսովոր նորայրակցութեան»* իրական վտանգը մատնանշող Հնդկաստանի Փոխարքային կողմէ որկուած հետզհիւր մը. վտանգ՝ թրքական խաղաղութեան դաշինքին մասին, մահմետականներուն դժգոհութենէն խթանուած⁽¹⁵⁸⁾, Մոնթթելիսն իր պաշտօնակիցներուն կամ Նախարարներու Խորհուրդին համար շարունակաբար շրջանառութեան մէջ դրա այնպիսի ընտրովի նշումներ, որոնք կը մատնանշէին բրիտանական իշխանութիւնը հոն քարդացնելու կարելիութիւնը ունեցող՝ Հնդկաստանի բնակչութեան մէջ միանութեան եւ մահմետականներուն մէջ խռովութեան ուրուականը: Այսպէս, Հիւսիս-Արևմտեան Ասիամանի հաճազօրէն վերջերս Հնդկաստանուր Կուսակալ նշանակուած Սըր Շորճ Ռու-Քելքրի կարծիքին համաձայն, հինուումներ կը յուսային թէ Թուրքիոյ պահանջներուն հակառակ որոշում մը Հնդկաստանի մահմետականները իրենց գիրկերուն մէջ պիտի նետէր հնդկական քաղաքականութեան խնդրով: Հնդկաստանի կառավարութեան Արտաքին Գործերու Նախարար Սըր Հեմիլթըն Կրանթը նմանապէս կը կանխագուշակէր թէ՛ եթէ թուրքերը Կոստանդնուպոլսն վտարուէին, մահմետականները հնդիկներուն պիտի միանային եւ բրիտանական վարչակալուսը յարաբերաբար դիւրացնող *«պատակաստմը»* կրնար *«սահար միտութեան»* մը տեղի տալ⁽¹⁵⁹⁾:

Հետեաբար, պնդումներ եղան Թուրքիոյ զիջումներ ընելու՝ Հնդկաստանի մահմետականները հանդարտեցնելու եւ զանոնք բաժնուած պահելու համար հինուումներէն:

Մոնթթելիսն Թուրքիոյ ղեկ առաջարկուած դաշինքը նկատեց իբրև աղիտալի եւ անհաւանական: Դաշնակիցները զինուորական ոյժը չունէին զայն գործարարութեան ղեկու, պատճառաբանեց ան: Ատէլ զատ, դաշինքը ամբողջութեամբ հակառակ էր Բրիտանական Կայսրութեան շահերուն: Հարկ էր որ բրիտանացիները ջանային թուրքերը մղել որ իրենց օգնէին Պոլշեիկներուն դէմ: *«Բարեկամ»* Թուրքիա մը նպատասար պիտի ըլլար Բրիտանիոյ. *«գաշ-րացած»* Թուրքիա մը կրէր պիտի չդարձրէ խլարում գրգռել Հնդկաստանի մէջ, պնդեց ան⁽¹⁶⁰⁾: *«Ես գիտեմ թէ դուր համաձայն էք ինձի»* գրեց ան Համայնքներու Տան եւ Պահպանողական Կուսակցութեան Ղեկավար Պոնըր Լոյիցն⁽¹⁶¹⁾:

Այսպէս չէր Լոյտ Շորճին համար: Համամիտ չէղաւ ան Մոնթթելիսի բոլոր տեսակետներուն, ինչպէս եւ անոր այն պահանջքին որ Թուրքիոյ ղեկ Խաղաղութեան Դաշինքին նախագիծին մասին իր յուշագիրը Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուէր: Ատէլ զատ, Լոյտ Շորճը մասնաւոր կերպով խայթող նամակ մը գրեց՝ թուրքերուն ի նպաստ զիջումներ պնդող անոր փաստարկութիւններուն *«անընդհատ հոսք»* մասին: Լոյտ Շորճին վրայ՝ Մոն-

թթելիսն կեցուածքը կը գործէր այն տպաւորութիւնը, զոր պիտի կրէր ինք՝ *«Օրանկզէպի գահին յաջորդած մէկու մը»* կեցուածքէն: Անոր յուշագիրը քաւարար ուշադրութիւն չէր դարձնէր անցեալին մէջ Թուրքերու կողմէ կեղեքուած եւ ջարդուած *«ազգոթիւններու»* իրատուներուն: Կատարուած հաշուարկը ցոյց կու տար թէ միայն պատերազմի՝ ընթացքին, թրքական կառավարութիւնը ջարդեր էր իր հայ հպատակներէն 800,000 ու 200,000 ալ դորս քշէր էր իրենց սուղերէն: *«Ազգոթիւն»*ը կը ներկայացնէր Վարչապետին հիմնական տեսակետը, քացարեց Լոյտ Շորճին Անճնական Քարտուղարը, Ֆիլիպ Քըրրը, քանի մը օր ետք⁽¹⁶²⁾:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԾԱՀԱԳՐԳՈՒՌԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՍՄԱՐ՝ ՄԻԱՅՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ. ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐՈՒ ԱՐԲՈՂՋԱՑՈՒՄ ԹՈՒՂԹԻ ՎՐԱՅ

Բայց Բրիտանիան չկրցաւ յաղթահարել միջազգային իր պարտաւորութիւնները՝ տնտեսական խնայողութեան իր վճռակամութեան հետ հաշտեցնելու երկկայրի դժուարութիւնը: Միայն ազգութեան վերացական սկզբունքը չէր կրնար տալ Հայաստանի հարցերուն պատասխանը: Վարչապետը անձա՛մ որ ունէր որոշակի կեցուածք՝ երկրի մը նկատմամբ որ չունէր աղընչութիւն բրիտանական կենսական շահերուն հետ: *«Օգնելու ամէն փափար ունենալով հանդիւրձ, մենք իրապէս չենք կրնար յանձն առնել ամբողջ աշխարհին ոտիկանութիւնը»* ըսել էր ան Համայնքներու Տան մէջ: Միայն մի քանի երկվայրեան հոսք, սակայն, պնդեց թէ Բրիտանիան պէտք չէ որ լքէր Մուսուլը, մեծ կարելիութիւններով նահանգ մը՝ *«քարիդի հարուստ հանքերով»*: Ազատական Կուսակցութեան Առաջնորդ Էսքրիթը համաձայն գտնուեցաւ Հայաստանի վերաբերեալ հարցին նկատմամբ: Թէև այդ երկրի հանդէպ իր համակրանքը խորունկ էր ու սրտագին, քայց ինք որոշապէս չէր կրնար պաշտպան կանգնել անոր. *«Յիմարութիւն պիտի ըլլար վարտիլ այնպէս»* որ Բրիտանիան հոն հովանաւորութիւն մը ստանճնէր: Ինչ, անտարակաւ, սարսափած էր Բրիտանիոյ արդէն իսկ ստանճնած հովանաւորութեանց տարողութենէն⁽¹⁶³⁾, երակացուց Էսքրիթին:

Բրիտանական կառավարութիւնը չափազանց զոհ պիտի ըլլար սակայն, եթէ Հայաստանի նկատմամբ պատասխանատուութիւնը ստանճնուէր ուրիշ: Դաշնակից պետութիւններու կողմէ: 1919-ի Փետրուարին, Իտալիան համաձայնեց էր երկու գօրաբաժիններ ղրկել Կովկաս եւ մէկ վաշտ՝ Գոնիոս Անաթոլիայի մէջ կարգ-կանոնի հսկողութեան համար, մինչև խաղաղութեան դաշինքին համաձայնութիւնը: Բայց ան ժողով նահանջեց իր համաձայնութիւնէն: Արտաքին Գործերու Նախարար Յոմազօ Թիթոնիս ըսաւ Պաշտպան թէ Կովկասը պահելու համար մտաւորապէս 40,000 զինուորի պէտք պիտի ըլլար, եւ ատիկա Իտալիոյ նիւթական միջոցներէն վեր էր: Իտալիոյ իրական պահանջքն էր հանքածուխ եւ հում նիւթ, եւ ո՛չ թէ հողային նոր պատասխանատուութիւն, յայտարարեց ան: Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդը համաձայն եղաւ թէ Հայաստանի համար *«շատազոյն լուծումը»* Միացեալ Կու-

հանգեցրեում կողմն հովանաորութեան մը ստանձնումը պիտի ըլլար: Բայց, Նախարարներու Խորհուրդը իրազեկ էր թէ ստոր ի նպաստ հեռանկարները կը նուազէին⁽¹⁶⁴⁾:

Ատեն մը խոստմնայից եղեր էր հեռանկարը: Նախագահ Ուիլյամսին ազդեցիկ խորհրդատուն, Գնդապետ Է. Մ. Հատուր ըսեր էր Հենրիին անձամբ թէ ինչ կը խորհեր թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը հովանաորութիւն մը պիտի ստանձնէր, թէ եւ ինք չէր կրնար այդպէս ըսել բացէն: Ծուտով, սակայն, յոյսերը տժգունեցան: Ենթակոյտի Հանրապետական առաջնորդ ծերակուտական Հենրի Գեպըք Լոնթն համաձայն, ոչ մէկ պարագայի տակ Միացեալ Նահանգները որեւէ հովանաորութիւն պիտի ընդունէր Թուրքիոյ կամ անոր նախկին երկրամասերուն վրայ: 1919 Օգոստոսին, Բրիտանիոյ զինուորական կցորդը յայտարարեց թէ Թրքահայաստանի մէջ որեւէ միջոցառումի համար զինուորական պատրաստութիւններ բացարձակապէս չէին տեսնուեր կամ նոյնիսկ չէին մտածուեր Միացեալ Նահանգներու Պատերազմական Նախարարութեան կողմէ⁽¹⁶⁵⁾:

Կովկասէն հեռանալու Բրիտանական որոշումը եւ այն իրողութիւնը թէ ոչ մէկ հովանաորող պետութիւն տակախն տեսանելի էր, յանդգնութիւն տուեր էին թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութեանը ներս եւ թէ շուրջի գաւառներուն մէջ յարձակումի պատրաստուող թաթարներուն եւ թուրքերուն: Հայերը *եկարկեցուցին ստեղծող* դիմումներ կը դրկէին Փարիզ: Վարչապետը, Խատիսեան, *եզրեթէ լացեր էր*, երբ Բրիտանական դրօշակը վար առնուեր էր Երեւանի մէջ⁽¹⁶⁶⁾: Մեկնումը յետաձգելու դիմումներ եկան զրեթէ բոլոր կողմերէն, անոնց շարքին նաեւ Աշխատատրական Կուսակցութեան Քարտուղար Արթըրը Հենտըրընէն: Լոյս տորճին փոխանցեց ան Լիւսըրնի (Ընկերվարական) Միջոցազգային Խորհրդաժողովին մէջ միաձայնութեամբ առնուած որոշում մը որ կ'ըսէր.

«... Խորապէս վրդովուած Հայ քնակչութեանց ջարդին վերակսումն, դաշնակից կառավարութիւններէն կը խնդրենք բրիտանական գրաստանի բանակը Հայաստանի մէջ պահել, մինչեւ որ Ազգերու Լիկան որոշէ անոր հեռացումը»:

Ասիկա պատասխանն էր Պօղոս Նուպարի, Աւետիս Անարոնեանի, ուրիշ հայերու եւ ֆրանսացի Ընկերվարական առաջնորդ Ալպեր Թումայի յուսահատ կոչերուն՝ թէ Կովկասի մէջ Բրիտանական զօրքերուն ստանձնած դերը մարդասիրական ընթացք մը ունէր եւ պէտք չէր որ նոյնացուէր Բուսիոյ մէջ կատարուած միջամտութեան հետ. թէ՛ հեռացումը տեղի պիտի տար թաթարներու եւ թուրքերու յարձակումի եւ պատճառ պիտի ըլլար աղէտի⁽¹⁶⁷⁾: Համայնքներու Տան մէջ՝ հեռացումի դէմ բողոքներ եղան մասնաւորաբար *Պրիթիչ Արմինիա Գոմիթի*ի անդամներուն կողմէ: Թ. Փ. Օ'Գոնըր դիտել տուաւ թէ երկրին մէջ կարծիքի մեծ բաժանում մը յառաջ եկած էր Բուսիայէն ներս բրիտանական միջամտութեան նկատմամբ, քայց նման բաժանում մը չէր եղած Կովկասի մէջ Բրիտանական զօրքերը պահելու առընչութեամբ: Արդարեւ, Պատկանողական Լորտ Ռոպըրթ Սեսըլը, Ազատականներու կողմէ Էնիօրըն Ուիլիքսմը եւ Կովքնի Աշխատատրական Երեսփոխան Նիլի Մգլիքը, բոլորը

միացեր էին Հայաստանի պաշտպանութեանը համար Բրիտանական զօրքերը Կովկասի մէջ ամփոփաբար պահելու դիմումին: Էնիօրըն Ուիլիքսմը Արտաքին Գործերու Նախարարի Տեղակալին քանցից հարցուց իբրեւ մասնաւոր ստիպողականութիւն ներկայացնող նիւթ մը, թէ բրիտանական զօրքերու հեռացումին եւ երկրին մէջ ուրիշ հոգատարութեան մը հաստատումին միջև ինկող *«ժամանակամիջոցը կամրջելու»* ի՞նչ քայլեր առնուեր էին: Լորտ Ռոպըրթ Սեսըլը, ոչ այլևս մէկ անգամը կատակարութեան, նոյնպէս միացուց իր ձայնը փաստարկելով թէ Հայաստանի օգնելու պարագան *«Երասպէս ջախջախիչ»* էր: Համայնքներու Տան յիշեցուց ան թէ 1915-ի ջարդերը կազմակերպուեր էին Կոստանդնուպոլիսէն, որովհետև կարծուած էր թէ հայերը Համաձայնական Պետութիւններու *«քարեկամներն»* էին: Ենթափոխութեան ընթացքին, Ռուսիոյ Պաշտպանին ատեն, չկար տարակոյս թէ այդ հայերը մի քանի ամիս պահեր էին Համաձայնական պետութիւններուն դատը՝ աշխարհի այդ մասին մէջ: Անոնք քաջութեամբ կոտուեր էին, քայց այդպէս կոտուելով՝ պարզապէս դէմ էին ելեր աշխարհի այդ մասին մէջ ընդունուած տեսակետներուն, եւ այժմ հոն կը նկատուէին իբրեւ դաւանան: *«Մեծ պատասխանատուութեան»* մը առջև պիտի դնէր մեզ՝ ներկայիս հոն գտնուող բրիտանական մէկուկէս զօրաբաժինին հեռացումը, նկատել տուաւ Ռոպըրթ Սեսըլը⁽¹⁶⁸⁾: *Պրիթիչ Արմինիա Գոմիթի*ին անունով յուշագիր մը կոչ ըրաւ բոլոր օրաթերթերուն որ զործի դնէին իրենց ազդեցութիւնը, համոզելու համար կառավարութիւնը որ ետ չբաշէր զօրագուցները. իսկ Լոնտոնի *Արմինիան Եւսոսիշչընը* հեռագրեց թէ՛ Արտաքին Գործերու Նախարարին եւ թէ Թագաւորին, յուսահատօրէն կոչ ընելով անոնց որ չըլէին հայ ժողովուրդը⁽¹⁶⁹⁾:

Հայաստանի Նպաստամատոյցի Դաշնակիցներու Բարձր Կառավարիչ Ուիլիքսմը Հաւաքըլէն հեռագրի մը՝ նոյնպէս աղերսող, որ Լոնտոն յետս կոչէր հրամանը, քննարկուեցաւ Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ: Պալֆուրը յիշեցուց ժողովին թէ մեկնումի թուականը Յուլիս 15-էն Օգոստոս 15-ի յետաձգուեր էր. եւ թէ՛ Բրիտանացիները չէին կրնար այլևս մնալ Կովկասի մէջ: Ոչ մէկ ներկայացուցիչ, սակայն, առաջ անցաւ որեւէ դրական առաջարկով եւ ժողովին նախագահը՝ Գլենմանտն եզրակացուց.

«Տրանսան ոչինչ կրնար ընել. Իտալիան ոչինչ կրնար ընել. Մեծն Բրիտանիան ոչինչ կրնար ընել եւ, ներկայիս, Ամերիկան ոչինչ կրնար ընել: Կը մնար տեսնել թէ, այս կացութեան իբրեւ արդիւնք պիտի մնա՞ր որեւէ Հայ»⁽¹⁷⁰⁾:

Միացեալ Նահանգներու մէջ, կը թուի թէ, հանրային կարծիքի կարգ մը հաստատուածներ, ունէին Հայաստանի նկատմամբ շատկապէս ջերմ դժգոհումներ: Գերմանիոյ մէջ Ամերիկեան նախկին Դեսպան եւ հիմա Հայաստանի Անտախոթեան համար Ամերիկեան Կոմիտէի Ատենապետ Էլշքը Ռ. Մերքոթը երկու անգամ հեռագրեց Պալֆուրին, խնդրելով որ Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ պաշտպանէր կազմուիլը լայն սահմաններով անկախ Հայաստանի մը: 1919-ի Մարտին, քառասուն Նահանգային Կառավարիչներ, 250 պոլիտիկոս եւ համալսարանի նախագահներ, 85 նախապետներ եւ 20,000 քաղաքացիներ

քաճանակներ ներկայացուցին այդ աղընչութեամբ խնդրագիր մը Նախագահ Ուիլսոնին⁽¹⁷¹⁾:

Բայց եթէ Ամերիկացիները իրապէս այդքան ջերմ զգացումներ ունէին, ինչո՞ր իրենք որոշ պատասխանատուութիւն մը չէին ստանձներ Հայաստանի ապահովութեան եւ պաշտպանութեան համար, կը հարցնէր Բրիտանական կառավարութիւնը յայտնապէս: Ամերիկացիները ազգ մըն էին 100 միլիոն ժողովուրդով, տէրը՝ աշխարհի գրեթէ ամբողջ շարժուն հարստութեան: Տիլիփ Բըրբը կը յուսար թէ Բրիտանական կառավարութիւնը պիտի դիրքորոշուէր Ամերիկացիներուն ըսելու թէ այդ *պատասխանատուութիւնը կ'իջնար իրենց վրայ եւ ուրիշ ո՛չ ոքի»*⁽¹⁷²⁾: Պաֆլորին տեսակէտն ալ նոյնն էր: Խստորէն ըստ աւ Շերըրտի թէ Բրիտանիան ամենամեծ դժուարութիւնը ունէր իր արդէն յաճնն առած պատասխանատուութիւնները գործադրելու: Ան չէր կրնար Հայաստանն ալ անցնել անոնց շարքին: Միացեալ Նահանգներու պետութիւնը իր հակայական բնակչութեամբ եւ հարստութեան չնուազած աղբիւրներով եւ առանց պատերազմէն յետոյ պատասխանատուութիւններու, կը գտնուէր շատ անկի բախտաւոր կացութեան մէջ: Բայց, կարեկցանքը՝ առանց քաղաքական եւ զինուորական օգնութեան, քոլորովի մեքաաբար էր կանխագիշտու թրքական անգթութեան դժբախտ հետեւանքները:

Իրթին հարցը, Բրիտանական տեսանկիւնէն, շատ յստակ կերպով ներկայացուցան Պաֆլորին կողմէ.

«Մեծն Բրիտանիան ո՛րեւէ հետաքրքրութիւն չունի Հայաստանի նկատմամբ, քացի մարդկայնական հետաքրքրութենէն, գոր լիովին կը քածնէ Միացեալ Նահանգներուն հետ»⁽¹⁷³⁾:

Բրիտանական հետաքրքրութիւնները Հայաստանի նկատմամբ *«զուտ զգացական»* էին: Որեւէ տեսակի *«գործնական շահագրգռութիւն չկար»*, գրեթէ չէին իր կարգին, խորհրդապահական յուշագրի մը մէջ: (Հայաստանի մասին իր տեսակէտները տուեթ էր Հենքին՝ Վարչապետին հետ Նորմանտիի մէջ բազմաթիւ խօսակցութիւններէ ետք, 1919 Սեպտեմբերի սկիզբը)⁽¹⁷⁴⁾: Կը հաստատուէր ան թէ Բրիտանիան պէտք էր որ գործէր՝ նախքան հայերուն ջարդուելով գոյութենէ դադրիլը, որովհետեւ Բրիտանական Կարարութեան շատ մը շրջանակներուն մէջ անկալ էին անոնց ի նպատ *«չերմ զգացումներ»*: Անգլամոլութիւն պիտի ըլլար Բրիտանական զօրքերը հեռացնել ճիշդ այն պահուն, երբ կը տեղեկացուէր թէ ջարդեր տեղի կ'ունենային: Ձիճնուորական տեսակէտով մը՝ կը թուէր թէ միակ ազգը որ կրնար առենին միջամտել՝ Բրիտանիան էր: Ատկէ զատ, Բրիտանական ազտիկ զօրագունը մը հաւանաբար կարենար իրագործել ա՛յնքան՝ որքան որիշ ազգերէ խոշոր զօրագունը մը, շնորհի այն մեծ հեղինակութեան, զոր կ'ըսուէր թէ Բրիտանացիները ձեռք էին ձգած: Միւս կողմէն, Կովկասէն հեռացուցնելու նախաձեռնուէր էր ի պատասխան ռուսական քոլոր հողամասերէն հեռանալու ճնշող փափաքի մը, մանաւանդ որ այդ զօրագունդին պահպանումը *«չափազանց ծախսալից»* էր: Ազգային խնայողութիւնը կենսական էր Բրիտանիոյ համար, որ ո՛չ մէկ տեսակի գործնական շահեր ունէր Հայաստանի մէջ. ասկա առենը չէր տոնքիշողական արկածախնդրութիւններ

յաճնն առնելու: Ատկէ զատ, անգամ մը որ Բրիտանացիները յաճնառու ըլլալին Հայաստանի մէջ գործօն ծառայութեան, կարկի չէր գիտնալ թէ ե՛րբ պիտի կարենային հեռանալ: Բրիտանիան չէր կրնար այդ նախաձեռնութիւնը ստանձնել քոլորովին առանձինն, ոչ ալ կրնար ան կրել ամբողջ ծախքը: Մարդոյծ եւ ծախքը պէտք էր որ բաժնուէին Դաշնակից Պետութիւններուն միջեւ⁽¹⁷⁵⁾: Այս էր եզրակացութիւնը Հենքիի յուշագրիին, որ յայտնապէս կը ցուցնէր նաև տեսակէտները Վարչապետին:

Որեւէն, կը թուի թէ Բրիտանական քաղաքականութեան ուղեգիծը եղաւ ջանալ Հայաստանի համար պատասխանատուութիւնը փոխանցել որիշ երկիրներու: Սթիֆըն Պոնըրը բնորոշեց այս փորձը իբրեւ *«պատասխանատուութիւնը ուրիշին քնցնել»*: Սըր Հենքի Ուիլսոնին համար՝ ասիկա Դաշնակից Թիկնոցատրներուն կողմէ փորձ մըն էր Նախագահ Ուիլսոնը *«ենդգրասիլու»*⁽¹⁷⁶⁾:

Պոնըր Լօն էր որ գործնականապէս փորձեց պատասխանատուութիւնը նետել որիշ պետութիւններու վրայ: Ան պարզապէս ջանաց Հայկական հարցը *«ծախել»* նախ Միացեալ Նահանգներուն եւ յետոյ՝ Ֆրանայի: Չօրքերու հետաքրքրութիւն ակնարկելով, ան յայտարարեց թէ Բրիտանացիները չէին կրնար պատասխանատու ըլլալ կարգ-կանոն ապահովելու Հայաստանի մէջ, որուն հետ *«ոչ մէկ կապակցութիւն»* ունէին իրենք: Ասկա *«Ամերիկեան հարց մըն էր»* անկի՝ *քան թէ Բրիտանական»*: Անոնց հետաքրքրութիւնները հոն անկի մեծ էին: Եթէ Միացեալ Նահանգները Բրիտանական կառավարութենէն պաշտօնապէս խնդրէր սպասել մինչև երբ ամերիկացիները կարգադրութիւններ ընէին, Բրիտանացիները որոշապէս իրենց լաւագոյնը պիտի ընէին: Այլապէս՝ ինք չէր կրնար յոյս տալ անկի երկարօրէն զօրագունեղք պահելու հոն: Պոնըր Լոյին յայտարարութիւնը փոխանցուցան Լոնտոնի Ամերիկեան դեսպանին⁽¹⁷⁷⁾:

1919 Սեպտեմբերին, Ֆրանացիները առաջարկեցին Ալեքսանտրով քամար հանել 12,000-նոց զօրագունը մը որ յետոյ պիտի յառաջանար Կովկասի հայերուն օգնելու: Պատերազմական Նախարարութեան թելադրութեան համաձայն, առաջարկը գործադրելի չէր: Պատերազմական Դանիլը կասկածներ ունեցաւ, ու վերջապարտեան որոշեց Ֆրանական կառավարութիւնը հրատարակել իրենց զօրագունը առաքելու Սե Մովու նաահանգիստներէն⁽¹⁷⁸⁾: Պոնըր Լօն, խորամանկ՝ ինչպէս միշտ, մտանձնեց թէ Ֆրանական առաջարկին տրուելիք հաւանութիւնը՝ Բրիտանացիները պիտի *«չէփրկէր»* պատասխանատուութեն, կրէ ջարդ մը տեղի ունենար: Արիթը օգտագործելով վստահելի սակարկութիւն մը ընելու՝ պաշտօնապէս թթափելու համար Հայաստանի նկատմամբ Բրիտանական ո՛րեւէ պատասխանատուութիւն, Պաֆլորին գրեց ան Փարիզ.

«Եթէ կարենայիք հրապարակային յայտարարութիւն մը ընել տայ՝ Էլեմանտիին, թէ ինք յաճնն պիտի առնէր Հայերը պաշտպանելու պատասխանատուութիւնը, այն առեն, կը խորժմէ եւ, լաւ քան մը պիտի բոլորատիպա առիկա, հոգ չէ թէ իրականութեան մէջ պիտի կարենար թե՛ն թէ ոչ»⁽¹⁷⁹⁾:

Ուրեմն, հերթը Լոն ալնքան ալ մտահոգուած չէր թէ Գլեմանտն «հրապուստ» կրնա՞ր զփրկ պաշտպանել, այլ՝ իր հոգը այն էր որ, անոր «հրապարակային յայտարարութիւն» մը ընել տար՝ պատասխանատուութիւնը յանձն առնելու: Յաջողութեամբ վարչապետին քացայայտեց կերպով մը իր «սինիք» տեսուկէտները՝ ինչպէս կ'որակէր ինք: Ան շնչտեց թէ Ալեքսանտրէթի առաջարկը պիտի չօգնէ Բրիտանիան «տրուս» համալու իր դժուարութիւններէն, քացի կըր Ֆրանսացիները «հրապարակաւ» ընդունէին հայերուն հոգ տանելու «ամբողջական պատանաւորութիւնը»:

ժողովին ատիկա, ու մենք կարենայինք փախուտ տալ, թէ և սինիք թուէ պրպակ ըսել, եւ շատ հոգ պիտի չընէի թէ անոնք կ'առաջարկէին չափն օգնել՝ փոխան Ալեքսանտրէթին»⁽¹⁸⁰⁾:

Բացայայտ թէ Բրիտանական կառավարութիւնը կը զգար անուազ ոքոջ քարոյշական գաղափարատուութիւն մը Հայերու հանդէպ: Սակայն, փոխանակ անոր իրաւ օգնելու, ան փորձեց «փախուտ տալ» և այդ պատասխանատուութիւնը մտնել ուրիշ պետութիւններու վրայ:

Տրանսֆերը արժանաբար իրենց առաջարկէն ու երբեք չկատարեցին զօրքի ընդարձակում Ալեքսանտրէթէն կամ Ան Մուլի նախահագիտուներէն՝ օգնելու համար Հայաստանի: Հենքիին առաջարկը թէ՛ մարդոյծի տրամադրումը և շարք պաշտպանելու ծախքը պէտք էր որ բաժնուէին Դաշնակիցներուն միջև՝ շատ տրամաբանական էր քրիտանական տեսանկիւնէն և, ըստ էութեան ան՛կ տեսակէտով: Հայաստանը, ի վերջոյ, մա՛նցաւորաբար քրիտանական հաստատութիւն մը չէր: Բրիտանական դիւանագիտութեան շնչուակի ձախողութիւնը այն էր թէ չկրցաւ ան համոզել միւս Դաշնակից պետութիւնները որ օգնէին Հայաստանին՝ անոր գոյութեան առաջին դժուար տարիներուն, քաղաքական միջոցական որոշ կարգադրութիւն մը կատարելով: Մարդասիրական հարցադատ զգացումը շօշափելի էր Տրանսայի, Իտալիոյ և Միացեալ Նահանգներու մէջ: Բայց Հենքիին անձամբ գիտեր թէ այդ Դաշնակիցները դառնացել էին անկիւն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ի գործ դրուած քրիտանական իրաւունքներէն: Բրիտանիան իրեն համար միայն ապահովներ էր Օսմանեան կրթմաններուն ամէնէն հարուստ և ուճակակազօրէն ամէնէն կարեւոր շրջանը: Ծովակալ Սիլվեստը ազդուած՝ նոյնիսկ պատերազմի վերջաւորութիւնը առաջ համոզուեր էր Հենքիին թէ Բրիտանիան «պէտք էր» որ Պարսկաստանը և Միջագետքի քարտի հանգեւրուն ձեռք բերումը համարէր «առաջին կարգի պատերազմական նպատակ ու խաղաղութեան դաշինքի պայման»: Բրիտանիոյ ապագային համար գերազանցօրէն կարեւոր էր ձեռքբերումը այդ թաղիին, և ինք այդպէս ալ գրեւ էր Պալմիրիին⁽¹⁸¹⁾: Փարիզի մէջ «շարժապատկան անաշտ կեցումք» մը առնելով, Լոյս Շորճը ուզեր էր հրաժարի Սայքս-Փիօ ամառայնութեանը՝ Պաղեստինը և Մուսուլը Բրիտանիոյ համար ապահովելու նպատակով: Խաղաղութեան դաշինքի բանակցութիւններուն ընթացքին, ինչ՛ք առաջին կէսին, Լոյս Շորճը յաջողեր էր գերիշխող ազդեցութեան վրայ՝ որ ու վերջաւորութեան «միշտ իր ուզածը ըրեր էր»: Տրանսա-

ցիները կը խօսէին «էւս Փէ զ'Անկլէզ» (Անգլիական Խաղաղութեան Դաշինք) ի մասին, արձանագրեց Հենքիին⁽¹⁸²⁾:

Փարիզի մէջ կը տիրէր այն մտածողութիւնը թէ՛ քանի որ Բրիտանիան ամէն բանի լաւագոյնը կ'ապահովէր, չէր կրնար ան Դաշնակիցներէն շատ գործակցութիւն յուսալ՝ մարդասիրական նպատակներու համար: Նմանապէս, կարգ մը Ամերիկացիներ «շատ» զօրաւոր կերպով անդրադարձեր էին թէ քրիտանացիներուն մեկնումը Կովկասէն՝ փորձ մըն էր Միացեալ Նահանգներու կատարելութիւնը դժուար կացութեան մատնելու և ստիպելու որ Օսմանեան նախկին երկրամասերուն միայն «ամէնէն աղքատ» շրջանները ի վերջոյ յանձնուէին ինքնաւարտող պետութիւններուն⁽¹⁸³⁾:

Ատուկ զատ, թերեւս ամերիկացիները նկատեցին էին այն իրողութեանն նաև թէ՛ մինչ պատերազմի ընթացքին Բրիտանիոյ առաջնորդները կապուտ Գիք մը հրապարակեր էին և շատ մը յայտարարութիւններ էին ըրեր ազատագրում և պաշտպանութիւն խոստացող, այժմ կ'աշխատէին պատասխանատուութիւնը փոխանցել Միացեալ Նահանգներուն: Սթիֆըն Պոնըլլին օրագրութեան համաձայն, Փարիզի մէջ Բրիտանական Պատուիրակութեան անդամ և Անկլո-Ամերիկեան Հարցերու Խորհրդատու Սթր Ուիլիամ Ուայզմընը, որ յաճախ կը գործէր իբրև Լոյս Շորճի բանբերը, 1918 Մարտ 2-ին հանդիպեր էր Պոնըլլին ու քանի մը վայրկեան տար հարցուցեր էր անոր.

«Արեօք կրնայի՞ր ըսել ինձի, և իմ միջոցով՝ վարչապետին, խորհրդակազմութեան անշուշտ, թէ Նախագահը ե՛րբ կը ծրարէ Հայկական հարցը Խորհրդարանի առջև բերել՝ վերջնական կարգադրութեան համար»:

Ի զարմանա Ուայզմընին, Պոնըլլը պատասխաներ էր թէ զուցէ Նախագահը կը խորհեր թէ ինք պէտք չէր որ միջամտէր «այս խնդրով» Բրիտանացիներու ծրագիրներուն. և իբրև յաւելեալ զարմանք Ուայզմընին՝ անոր ցոյց էր տուեր՝ Լոնտոնի Քաղաքապետարանի սրահին, Կիլմոնի մէջ, 1916-ին վարչապետին կատարած էլոյթէն օրինակ մը, զոր քանի մը շարքէ ի վեր «շարժապատկան» պահեր էր իր գրասեղանին վրայ: Մինչ Ուայզմընը կը թուէր ամօքով հետևան, Պոնըլլը բարձրաձայն կարդացեր էր.

«Բրիտանիան որոշած է Հայերը ազատագրել թրքական լուծէն և վերականգնել անոնց կրօնական և քաղաքական այն ազատութիւնը որոն արժանի են և որմէ այնքան երկար առնէն ի վեր գրկուած են»:

Իր կողմէն, Պոնըլլը ըսեր էր Ուայզմընին.

«Կը թախ թէ ձե՛ր գործն է, և որ՛ք զայն ընդունցիք մեր պատերազմի մտնելէն անուազն տարի մը առաջ: Ինչո՞ւ Նախագահը պիտի միայն մտէ: Ափեր վու, մեսիտօ լէ զ'Անկլէ (Չեզմէ տար, պարուն Անգլիացիներ)»:

Պոնըլլը արձանագրեր էր իր օրագրութեան մէջ թէ՛ երբ հարցին լայնափն դժուարութիւնը յայտնի դարձաւ, թէ՛ Տրանսան և թէ Բրիտանիան գործը վերականգնէ «Պարզամիտ Միմոնին, այսինքն»՝ Հօրեղբայր Սիմոն ⁽¹⁸⁴⁾.

1920-ի առաջին ամիսներում, Գերագոյն Խորհուրդը զբաղեցաւ թրքական դաշինքով: «Միաձայնութեամբ» ընդունեց ան այն առաջարկը, ըստ որում՝ Հասարակաց (Դաշնակիցներու կողմէ պատերազմի ընթացքին և անոր ասարտէն ետք «բազմիցս տրուած խտտումներու» համաձայն) պէտք է որ գոյութեան գայ իբրև ազատ և անկախ պետութիւն մը: Եւ սակայն, ոչ մէկ պետութիւն տակախ յօտարական էր պատասխանատուութիւն ստանձնելու Հայաստանի համար: Ուստի Գըրզընը, Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ հետագոյն Ազգկերու Լիկայի Խորհուրդին, տեղեկանալու համար թէ Լիկան տրամադիր պիտի ըլլա՞ր ապագայ հայկական պետութիւնը պաշտպանելու պարտաւորութիւնը ստանձնելու (185):

Ազգերու Լիկայի Խորհուրդը, իբրև պատասխան, Հայկական պետութեան մը ապահով և անկախ հիման վրայ հաստատուող նկատեց «Մարդկայնական պարտաւորութիւն մը»: Բայց, անոր յուշագիրը ակնցուց թէ Ազգերու Լիկան պետութիւն մը չէր: Տակախն ո՛չ բանակ ոչ ալ պիտո՞ւ ունէր: Յօդուած 22-ի պայմանները չէին նպատակադրեր Լիկային հովանաւորութիւն մը ընդունիլ: Ընդհանրապէս, այդ պայմանները կը պահանջէին որ Լիկան ինքը վերահսկէր տուեալ պետութեան վստահումով հովանաւորութեան գործադրումը (186):

Այնուհետեւ, Գերագոյն Խորհուրդը սպեկուլացիոն և պաշտօնապէս դարձաւ Միացեալ Նահանգներուն, հակառակ այն իրողութեան թէ «բոլոր» ամերիկացիները անհատապէս ըսել էին բրիտանացիներուն, ինչպէս լատա-տեղեակ Հենքին խորհրդէր էր իր օրագրութեան մէջ, թէ Ծերակալտը «էրբեք» համաձայն պիտի չըլլար հովանաւորութեան (187): Գերագոյն Խորհուրդը, կոչ ընելով Նախագահ Ուիլսոնին, 1920 Ապրիլի վերջը, իր համազումը կը յայտնէր թէ Ամերիկան միակ մեծ պետութիւնն էր որ՝ թէ՛ իր համակրանքներով և թէ՛ նիւթական միջոցներով, ունէր հանգամանքը «չանուն մարդկութեան» յանձն առնելու հովանաւորութիւնը: Կիլիկիան ընդգրկող Հայաստան մը ստեղծելու հետանկարը շատոնց լքուեր էր, իբրև անգործադրելի: Կը մնային այն հարցերը թէ տակախ թրքական իշխանութեանց տիրոջներ՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Պիթիպի վիլայէթներուն ո՞ր մասերը կրնային ապահով կերպով աւելցուիլ գոյութիւն ունեցող Երեսնի Հանրապետութեան վրայ, և ծով ելքի ի՞նչ միջոցներ պէտք էր որ տրամադրուէին նոր պետութեան: Գերագոյն Խորհուրդը, հետաքարք, կը դիմէր Նախագահ Ուիլսոնին, որպէսզի Միացեալ Նահանգներու պետութիւնը հովանաւորութեան վրայ, ինչ որ ալ ըլլար Միացեալ Նահանգներու կարողութեան պատասխանը հովանաւորութեան հարցին մասին, Նախագահը պէտք էր որ ընդունէր Հայաստանի սահմանները արեւմտութէն և հարաւէն իրաւադատելու պատուաբեր պարտաւորութիւնը: Ի վերջոյ, Գերագոյն Խորհուրդը՝ Միացեալ Նահանգներու կատարելութեան համակրայից ուշադրութեանը կը յանձնէր այն կարելիութիւնը թէ մի քանի միլիոն ստեղծուի Ամերիկեան փոխատուութեամբ մը՝ թէ՛ զինուորական ուժերու ապահովումին և թէ կանոնադր վարչակալութեան մը հաստատումին համար, կրնար գտնուիլ Հայաստանը անմիջապէս ոտքի կանգնեցնելու միջոցը: Կրնար նաև «համընդհանուր մրցակցութիւն» յառաջ գալ ըն-

դատաշելու «Մարդկութեան սիրտին և խիղճին» դիմումով անգերազանցելիօրէն արժանաւոր կոչի մը (188):

Հետտրոպութիւնը, սակայն, չկրցաւ պատասխանատուութիւնը փոխանցել Ամերիկեան ուսերուն: Իսկ ծանր պատասխանատուութիւնը կը մնար մտահոգիչ...

«Կատարելութիւնը չափազանց կը փափաքէր յիշատակութիւն մը կատարել Հայերու մասին: Ան պիտի ուզէր բրիտանական և ամերիկեան հանրութիւնը հաստատագրել թէ բա՛ն մը կատարուած էր՝ վստահեցնելու թէ Հայերը լաւ վերաբերումի կ'արժանանային...»

ըսել էր Ծովակալ Գեյթհորփը Բառֆ Պէլին, 1918 Հոկտեմբերին, երբ Դաշնակիցներու գերիներուն և հայ բանտարկեալներուն վերաբերեալ յօդուածին նախագիծը կը քննարկուէր (189): Իմանապէս, 1920 Մայիսին, ճոյնհերք Պատերազմական Դահլիճը անդրադարձեր էր.

«... Հայաստանի անկախութեան նկատմամբ մտադրութիւններուն և խտտումներուն... և այնքան քազմաթիւ պետական մարդոց խտտումներուն՝ այդ երկրին մասին...»

Երբ Պաթումէն հետանալու առաջարկը կը քննարկուէր (190): Կատարելութիւնը չէր կրնար որձել բրիտանացի պետական մարդոց կողմէ եղած խտտումները: Ոչ ալ կրնար բողոքովին անտեսել՝ հաշուի չառնել հայանպատ ցնշումը մարդասիրական խմբաւորումներուն, որոնք պատասխանատուութեան պիտի կոչէին բրիտանացի քաղաքական ղեկավարները՝ անոնց առած որոշումներուն ու կատարած յայտարարութիւններուն համար: «Հայաստան — մենք մեր լատագոյնը ընելու վրայ ենք», Գըրզընը գրեց Գեներալպրի Արքեպիսկոպոսին, 1919-ին: «Երբեք պիտի չանտեսեմ եւ հայկական շահերը՝ Թուրքիոյ հետ որով համաձայնութեան մէջ», պիտի ըսէր ան Էնիւրըն Ուիլիքսին, յետագային: Իոյնիսկ ակելի պատրաստակամութիւն ցոյց տուաւ ան Գեներալպրիի Արքեպիսկոպոսին. «Կրնար վստահիլ ինձի թէ ո՛չ մէկ քանք պիտի խնայուի այդ դժբախտ ժողովուրդին ապահովութեանը համար» (191):

Բայց Բրիտանիան չկրցաւ յաղթահարել՝ Թրքահայաստանի ազատագրութիւն համար տուած իր խտտումները՝ այդ ազատագրումը իրագործելու համար պատասխանատուութիւն ստանձնելու իր անկարողութեան մետ մուշտեցնելու անդիմազարաւելի դժուարութիւնը: Այն փաստարկութիւնը թէ Կատանդուպոլսոյ վրայ իր իշխանութիւնը ապահովութիւն պիտի տար Հայաստանի, երբեք չիրականացաւ: Ոչ ալ յաջողութիւն գտան՝ Հայաստանի մասօր պատասխանատուութիւնը Ֆրանսայի, կամ Ազգերու Լիկային և կամ Միջուկայ Նահանգներուն փոխանցելու Բրիտանական փորձերը:

Վերջաւորութեան, Լոյս Ծորնի կատարելութիւնը երկապի դժուարութիւնը որոշեց լուծել իրեն յատուկ ձեւով մը կաշելով Հայաստանը սպասարկելու իր խտտումներուն: 1920 Օգոստոս 10-ին, Սարի Դաշնակիցով, անկախութի մաս մը Հայ ժողովուրդին հիմնաւորք երկրամասէն (Նախագահ Ուիլսոնի կողմէ անմանագծուելիք)՝ պաշտօնապէս տրուեցաւ Հայաստանի:

ճագիրը ստորագրուեցաւ Երևանի, Կոստանդնուպոլսոյ ու Երոպական պետութիւններու կառավարութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ (192):

Բրիտանական կառավարութիւնը այժմ կրնար իր ձեռքերը լուսլով դուրս գալ հարցէն:

Սահմաններէն անդին, սակայն, Պոլշեիկները արդէն ձեռք ձգեր էին Պարուն եւ Ազրպէյճանը՝ Ապրիլին: Նոյնիքն Երեւանը վտանգի գօտիին մէջ կը նկատուէր: Մայիսին Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդը նկատի առնէր Պատերազմական Նախարարութեան այն տեսակէտը թէ «անարդարանալի» էր բրիտանացի սպաներ Հայաստան դրկելը, «նոյնիսկ անոնք՝ որ կամատր էին արձանագրուել»: Որոշ պատահականութիւններու տակ, անոնք կրնային օգնութեան ամէն կարելիութենէ կտրուելու լուրջ վտանգին ենթարկուիլ այնտեղ (193): Թրքահայաստանի նկատմամբ, Ընդհանուր Ապայակոյտը ուշադրութեան բերեր էր Մարտին՝ թէ Սև Մովլն մինչև Վանայ կիճ ճակատին ձեռք բերումը, մօտ 300 մղոն, Հայկական զօրքերու «կարողութենէն բոլորովին վեր» գործ մըն էր: Ատկէ զատ, Թուրքիան «իռովին զինուած» էր, իսկ Հայաստանը՝ «անզէն»: Հայ զինուորները «ամէն բանի» կարիքը ունէին, նոյնիսկ՝ համազգեստներու (194):

Սերի Դաշնագիրը, անտարակոյս, եղաւ վախճանը Հայաստանի ազատագրումին համար Բրիտանացիներու եւ Դաշնակիցներու խոստումներուն, եւ պատահանը՝ մարդասիրական հանրային կարծիքին — թուրքի վրայ:

5. ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐ. ՍԵՒՐԷՆ ԼՕԶԱՆ

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Սերի Դաշնագիրը, խաղաղութեան առաջին դաշնագիրը՝ ստորագրուած Դաշնակից եւ ընկերակից պետութիւններէն՝ մէկ կողմէ (1) եւ Թուրքիոյ՝ միւս կողմէ, պատմական կարեւորութեամբ փաստարկութիւն մըն էր եւ է՝, հայոց վերաբերեալ անոր յօդուածներուն պատճառաւ: Համաձայն ըլլալով Հայաստանին հողամաս տալ՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթներէն, Դաշնակից պետութիւնները վճռական քայլը առին՝ թրքական իշխանութենէն վերջնելու պատմութեան արշալոյսէն ի վեր հայ ժողովուրդին հայրենիքը կազմած հողամասեր, որ հայերը ապրէր էին աստուածաշնչական ժամանակներէն սկսեալ եւ անվիճելիօրէն անելի երկար՝ քան թուրք ժողովուրդը եղեր էր Անաթոլիայի մէջ: Սերի Դաշնագիրը ճանաչումն էր հայ ժողովուրդին Արեւելեան Նահանգներուն վրայ ունեցած իրատուքներուն: Դաշնագիրը մասնատրարար նշանակալից էր, որովհետեւ ան հաստատեց այդ հողերուն պատկանելութիւնը հայ ժողովուրդին այնպիսի պահու մը, երբ անոնք ամբողջութեամբ եւ անգթօրէն ամայացուեր էին իրենց վաղեմի բնակիչներէն:

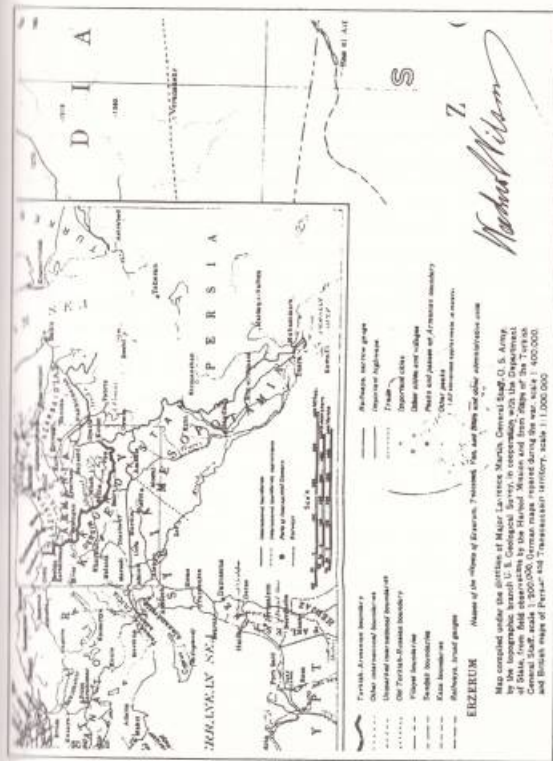
Անելի առաջ, 1920 Փետրուարին, Լորտ Գըրզընը, Դաշնակից պետութեան ներկայացուցիչներու Լոնտոնի Առաջին Խորհրդածողովին (2) յայտարարէր էր թէ «Դաշնակիցները խոստացած էին անկախ Հայաստան մը հաստատել»: Գըրզընը կը ներկայացնէր Թուրքիոյ նետ խաղաղութեան մօտալուտ դաշինքին ընդհանուր սկզբունքները, որոնք, ինք կը խորհէր, «ընդունուած էին բոլոր Դաշնակիցներուն կողմէ»: Իտալիոյ Վարչապետ Ֆրանչեսկօ Ս. Նիթիսին համաձայն եղաւ: Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու Նախարար Ֆիլիփ Պերթիլլօն նոյնպէս համաձայնեցաւ: «Ամէն բան պէտք է ըլլայ՝ Հայրենի հատուցում կատարելու համար՝ իրենց վրայ գործադրուած վայրագութիւններուն փոխարէն», պատճառարանեց ան, թէ եւ կը հաստատ ինք թէ մտաբար շատ լուրջ դժուարութիւններ կը ներկայացնէր, քանի որ Մեծն Հայաստանի «բոլոր» Հայերը «ջարդուեր կամ տարագրուեր» էին (3):

1920 Ապրիլին, Սան Ռեմոյի Խորհրդածողովին (4), որ Դաշնակից պետութիւններուն ներկայացուցիչները Թուրքիոյ նետ խաղաղութեան դաշինքը վերջնական ձևի բերին, Գըրզընը անգամ մը ետ կրկնեալ թէ Հայաստանը ազատագրելը եղեր էր «Դաշնակիցներուն կողմ ամենեւ թուրք յայտարարուած պատերազմի նպատակներէն մէկը»: Դաշնակիցները

հետևաբար, «բարոյական ծանր պատասխանատուութիւն մը» ունէին իրենց վրայ, պնդեց ան: Արտաքին Գործերու Նախարարներու և Դեսպաններու Ժողովը, որուն ինք նախագահներ էր Լոնտոնի մէջ, յանձնարարէր էր նախընտրաբար ընդարձակ Հայաստան մը, որ Էրզրումն ալ ընդգրկէր: Միացեալ Նահանգներու ներկայացուցչութիւնը մասնաւոր կերպով փափաքէր էր որ Տրապիզոնի նահանգիստը տրուէր Հայաստանի, բայց ասիկա անկարելի պիտի ըլլար, եթէ Էրզրումը ձգուէր Թուրքիոյ, կ'աւելցնէր Գըրզընը, ինչ ալ համաձայն գտնուելով ընդարձակ Հայաստանի մը: Սան Ռեմոյի այս յօսակցութեանց ընթացքին, Պերթըլլոյն ջերմօրէն պաշտպանեց ներառումը Էրզրումի, որ, թէև հայ մեծամասնութիւն մը չէր եղած, սակայն գոյութիւն ունեցեր էր հայկական ստուար գաղութ մը, որուն մեծ մասը շարդուէր էր: Հետևաբար, «բարոյական» զօրաւոր պատճառներ կային այդ քաղաքը Հայաստանին տալու՝ խորհեցաւ Պերթըլլոյն: Ատկէ զատ, Էրզրումը ամուր միջնաբերդ մըն էր, շրջահին կեդրոնը և անոր բոլոր ճամբաներուն կիզակէտը: Եթէ թրքական ձեռքերու մէջ ձգուէր ան, Հայաստանը բոլորովին զրկուած պիտի ըլլար դէպի ծով ելքի ո'րեւէ կարելիութենէ: Գրեթէ անկարելի պիտի ըլլար, Պերթըլլոյն կ'աւելցնէր, հայկական նոր պետութիւն մը կերտել, առանց այդ քաղաքին: Հարցը չափազանց դժուար էր, բայց, «պատիւի խնդիր մըն էր Դաշնակից պետութիւններուն համար զայն կարգադրելը՝ յաչս ամբողջ աշխարհի: Ո՛չ հայերը, ոչ ալ աշխարհի հանրային կարծիքը, մասնաւորաբար Ամերիկայի մէջ, պիտի գոհանային առանց այդ տեղին, Պերթըլլոյն կը պնդէր⁽⁵⁾:

Այսպէս, ուրեմն, անցեալի խոստումներու, բարոյական պատասխանատուութեան, պատիւի և հանրային կարծիքի նկատումներ, մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգներուն մէջ, Դաշնակից Պետութիւններուն ներկայացուցիչները մղեցին Արեւելեան Վիլայէթներէն երկրամասի փոխանցում որոշելու Հայաստանի Հանրապետութեան: Աւելի ետք, Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Ուուոօր Ուիլսոնը նոյնպէս առաջնորդուեցաւ նմանօրինակ նկատումներով: Երբ իր իրաւարարութեան արդիւնքը կու տար 1920 Նոյեմբեր 22-ին, ան շեշտեց թէ հարցը քննէր էր, ինչպէս ինք կ'ըսէր, «բարոյական բարձրագոյն շահերու» մտածումով ու տրամադրելի «ամէնէն վստահելի» տեղեկութեան լոյսին տակ⁽⁶⁾: Որոշեց ան որ 42,000 քառակուսի քիլոմէթրի հասնող երկրամաս մը Թրքահայաստանէն միացուէր Հայաստանի Հանրապետութեան:

Աւետիս Անարոնեան, իրեն Հայաստանի Հանրապետութեան Ծաղաղութեան Դաշնի Պատուիրակութեան Նախագահը Փարիզի մէջ, եղաւ առաջինը որ իր ստորագրութիւնը աւելցուց Սևրի Դաշնագրիին՝ գլխաւոր Դաշնակից պետութիւններուն՝ Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ և Եաթոնի ներկայացուցիչներէն անմիջապէս ետք: Հայաստանը, Ընկերակից պետութիւններուն մէջ, առաջինն էր այբբենական շարքով: Օգոստոս 15-ին, գոհաբանական աղօթք մը տեղի ունեցաւ Փարիզի հայկական եկեղեցիին մէջ և յետոյ ընդունելութիւն մը՝ Պատուիրակութեան կեդրոնին մէջ՝ տօնելու «ազգային մեծ

Քարտեզ 8.— Նախագահ Ուուոօր Ուիլսոնի տրած սահմանները

օրը: Հայաստանի մէջ եւս տօնակատարութիւններ տեղի ունեցան Սևրի Դաշնագիրին ստորագրութեան առիթով (?): Ամբողջ աշխարհի մէջ, հայերը կը թրթուային հայրենասիրական զգացումներով: Մի քանի տարի ետք, Բաշազաւուհին, փորձառական իմաստութեամբ, պիտի մեկնաբանէր.

«Սևրի Դաշնագիրը շլացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնադրել իրականութեան զիտակցութիւնը»⁽⁸⁾:

Սևրի Դաշնագիրը, նախագծում՝ յաղթական Դաշնակիցներուն, աշխարհի ամենէն ուժեղ պետութիւններուն կողմէ, հայկական թղթը յոյսերը բեւեռեց Ռուսոտր Փարզի վրայ:

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԱՄԲ ԽԱՐՈՒՍԻԿ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՍԵՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԻՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Բայց այս պետութիւններուն դիրքորոշումը հայոց վերաբերեալ յօդուածներուն նկատմամբ՝ խարուսիկ էր մասամբ: Այդ դիրքորոշումը աղիտախորէն հիմնուած էր ուժի եւ հեղինակութեան պատրանքի մը վրայ, երբ, իրականութեան մէջ, Դաշնակիցները զուրկ էին Սևրի Դաշնագիրը գործադրելու ազդու միջոցներէն — կամքի ուժէն եւ զօրքերէն: Նոյնիսկ Թուրքիոյ Ռեալ կըրուած Խաղաղութեան Դաշինքէն առաջ, յստակ էր թէ անոնք ո՛չ դրամ, ո՛չ ալ զէնքեր կրնային տրամադրել՝ Դաշինքին յօդուածները իրականութեան վերածելու համար:

Լոյտ Երոմի խնդրանքովը, Դաշնակից Պետութիւններուն զինուորական եւ ծովային ներկայացուցիչները՝ զինուորական զեբազոյն խորհրդատու Մարաշախտ Ֆոշին կողմէ հրատիրուեցան, նոյնիսկ Սան Ռեմոյի Խորհրդատուովէն առաջ, նկատի առնելու Խաղաղութեան Դաշինքին գործադրութիւնը՝ Թուրքիոյ պարտադրելու համար ձեռք առնուելիք զինուորական միջոցներուն հարցը, եթէ թրքական կառավարութիւնը մերժէր զայն գործադրել: Չինուորական եւ ծովային ներկայացուցիչներուն տեղեկագիրին համաձայն, Դաշնակիցները, այդպիսի գործի մը համար պէտք ունէին 27 հետեւակ զօրաբաժինի, մինչ իրենք տեղուց վրայ ունէին միայն 19 զօրաբաժին: Աեկի մանրամասնելով, անոնք յայտարարեցին թէ ապագայ Հայաստանի պետութեան հողամասը գրաստուած էր «4 թրքական հետեւակ զօրաբաժիններու կողմէ, զինանխօսելու մեծ պաշարներով», եւ թէ՛ այդ զօրաբաժինները կրնային զօրացուի անկանոն զինուորներու մեծ թիւով: Միս կողմէն, Հայաստան, իր տրամադրութեան տակ գտնուող «տկար ուժը» նկատի առնելով — 15,000 զինուոր, անբաւարար կերպով զինուորուած եւ առանց զինամթերքի — «ի վիճակի չէր» իր գերիշխանութիւնը հաստատելու եւ Թուրքիայէն կամ Ազրբայձանէն հաւանական յարձակումներու դիմադրելու: Անբրաժեշտ պիտի ըլլար, Ռուսաստան, Դաշնակիցներու զօրքերէն անոր անմիջապէս տալ առնուած «4 հետեւակ զօրաբաժիններու» օգնութիւնը, եւ, առկէ զատ, հայթայթել, կարելի արագութեամբ, մարզիչներ, զէնքեր եւ զինամթերք: Ներկայացուցիչները կ'եզրակացնէին թէ Դաշնագիրին գործադրութիւնը չէր կրնար ապահովուի իր ամբողջութեանը մէջ, մասնատրարաբար

արեւելեան Ասիական-Թուրքիոյ մէջ, առանց անկի մեծ տարողութեամբ միջամտութեանը Դաշնակից զօրքերու քան որ տրամադրելի էր ներկայիս⁽⁹⁾:

Այդ եզրակացութեան զօրավիզ եղաւ Պատերազմական Նախարարութեան Ընդհանուր Սպայակոյտը, որ դիտել տուաւ թէ տրամադրելի օգնական զօրքեր չկային եւ, անշուշտ, Բրիտանիոյ զինուորական աղբիւրները «լուսն-գաւտը կերպով անբասարաբ» էին պահանջուած պարտադրութիւնները կատարելու: Ընդհանուր Սպայակոյտը կ'եզրակացնէր թէ Բրիտանական կառավարութիւնը կրնար խաղաղութեան առաջարկուած դաշինքը պարտադրել միայն ա՛յն պարագային, երբ պատրաստուած ըլլար դիմակալելու «շանկեալ զօրահասար մը»⁽¹⁰⁾: Բայց զօրահասարի մը ընթացք տալ անկարելիութիւն մըն էր: Բոլոր պատերազմներուն վերջ մը տալու համար մղուած այս պատերազմէն ետք, նոյնիսկ գոյութիւն ունեցող բանակները չափազանց անհամբեր էին տուն վերադառնալու: 1919-ին, կարգ մը բանակատեղիներու մէջ բացայայտ խռովութիւններ տեղի ունեցնել էին, թողորելու համար զօրացրուումի դանդաղութեան դէմ: Իշխանութիւններուն կողմէ կը կարծուէր թէ ոչ մէկ քան անկի հաւանականութիւն ունէր Բրիտանիոյ մէջ յեղափոխութիւն մը յառաջանելու՝ քան որեւէ փորձ որ պիտի ջանար բանակին մէջ շարքերը բացարձակ անհրաժեշտութեանը անկի երկար պահել: Առկէ զատ, զինուորական ծախքը զիստոր թիրախ մը եղաւ խնայողութեան պահանջքին: Հետևաբար, 1920-ին, զինեալ ուժերու համար նախատեսուած ծախքը նուազեցաւ անկի քան կէսով, 604 միլիոն ստերլինգէն իջաւ 292 միլիոնի, եւ յաջորդ երկու տարիներուն ան նուազեցաւ անկի քան կէսով դարձեալ, ու վերածուեցաւ 111 միլիոնի: Հետեւանքը եղաւ յաւելեալ զօրացրուում եւ «կրճատուած բրիտանական բանակ մը՝ որ գործէր կրճատուած բրիտանական պիտուէով մը»⁽¹¹⁾:

Այդպիսի պայմաններու տակ, Պատերազմական Նախարարութեան Ընդհանուր Սպայակոյտը դիտել կու տար թէ ինք անկարող էր հայկական պետութեան մը կազմուեցանը համար Դաշնակիցներու ծրագիրը նկատի առնելու իբրև գործադրելի թաղաքակնիցութեան ուղեցոյց մը⁽¹²⁾: Բայց դիմազուգործութիւնը յամառօրէն կը հետապնդէին իրենց գործը:

Արեւելեան վիշախթներէն Հայաստանի Հանրապետութեան փոխանցուելիք երկրամասին հարցը բնանրկուեցան Սան Ռեմոյի մէջ, տասներկու ժողովներու ընթացքին⁽¹³⁾: Հարցին խթանազոյն մասը կը կազմէր քաղաքակառուութեան եւ տրամադրելի ուժին միջև հաշտութեան մը դժուարութիւնը:

Մարաշախտ Ֆոշի համաձայն, կասկած չկար թէ թորքերը զէնքերու «մեծ քանակութիւն մը» ունէին Անաթոլիայի խորքը եւ ի վիճակի էին մեծ չափով ներդրելու տալու Դաշնակիցներուն: «Ոչ մէկ կարելիութիւն» կրնար տեսնել տն Դաշնակիցներէն օգնութիւն դրկելու Հայաստանին: Հետևաբար, Հայաստանին համար՝ չափազանց դժուար պիտի ըլլար նոր պետութեան կազմուորումը եւ զօրէր քանակի մը պատրաստումը, քանի որ ան շրջապատուած էր «բռնամական տարրերով»: 1920 Ապրիլ 23-ին, Դաշնակիցներու զինուորական մասնազետները անգամ մը եւս Գերազոյն Խորհուրդին ներկայացուցին որոշակի մը որ կը մատնանշէր գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները, Հայաստանի

անմատչելիությունը եւ Դաշնակից զորքերու անորամադրելիությունը: Հայերուն զէնք դրկելու համար ցամաքային միակ ճամբան Պատմ-Թիֆլիս գիծն էր որուն գործածութեան կարելի չէր վստահիլ: Միս կողմէն՝ կառավարութիւնները որոշէր էին թէ պետք չէր որ Դաշնակից զօրք դրկուէր Հայաստանին: Այդ պայմաններուն տակ, հետեւաբար, կը թուէր թէ Հայերը *սամկարող»* պիտի ըլլային Թրքահայաստանը եւ մասնաորարար Էրզրումը ձեռք ձգէլ⁽¹⁴⁾:

Բրիտանական զօրքերուն Էրզրումի մօտենալու հնարարութիւնը մասնաբաժնիտ կերպով քննարկուեցաւ Գնդապետ Ֆ.Ռ. Մոնալլիս կողմէ եւ ապա փոխանցուեցաւ հարցը *«Գեւմարիի Սպայից Գոլէճին, իբրև ուսումնասիրութեան խնդիր»*⁽¹⁵⁾: Դժուարութիւնները ամփոփուեցան Պատերազմական Նախարարութեան Ընդհանուր Սպայակոյտին կողմէ. Սարըղամիշի երկաթուղագիծի սկզբնատրութենէն դէպի Էրզրում ճանապարհը անանցանկի էր՝ թուղագիծի 400 մղոն երկաթուղագիծին անյուսօրէն գէշ վիճակին Պատմւմէ Սարըղամիշ 200 մղոն երկաթուղագիծին վրայով, ցամաքի վատնաւա: Միս միակ կարելի անցքը ծովէն՝ Տրապիզոնի վրայով, ցամաքի ճամբան էր, 196 մղոն երկաթուղագիծով: Ծամբու զտիպարի աստիճանը 10-իմ էր, իսկ անցքերը 8200 ոտք բարձրութեան մը կը հասնէին: Նոյնիքն Տրապիզոնը բաց նաւակայան մըն էր, եւ ովկիանոսագնաց նաւերը չէին կրնար մօտենալ անոր:

Ատկէ զատ, Մարաշախտ Ֆոշը կը պնդէր թէ՝

«... Հայ ժողովուրդը դարերով ճնշուէր էր: Ներկայիս ան ո՛չ վարչական կազմակերպութիւն ունէր, ոչ ալ ո՛րևէ արժէք ներկայացնող զինուորական ոյժ: Հայաստանի անմիջական ապագան, հետեւաբար, վարդազուն չէր»:

Թուրքիան, միս կողմէն, կրնար տակաւին երեսն գալ իբրև նկատելի զինուորական պետութիւն մը: Ան ունէր վարչակալութեան մը կարելոր տարրերը եւ, ինչ որ ինք պիտի բնորոշէր՝ *«ըջային դրութիւն»* մը⁽¹⁶⁾:

Դաշնակիցներու քաղաքական առաջնորդները, սակայն, յօծար էին խաղաղութեան դաշնագիրով՝ Հայաստանի Հանրապետութեան փոխանցելու երկրամասի նկատելի տարածութիւն մը: Կը թուէր թէ այն ատեն անոնք պիտի կարենային հանրութեան ցոյց տալ թէ իրենք կը յարգէին իրենց խտտումները: Բայց դժուարութիւնը՝ իրենց քաղաքականութիւնը գործադրելու միջոցները ապահովել էր: Ֆրանսան ոչ փոխատուութիւն կրնար երաշխատրել, ոչ ալ զինուորական օգնութիւն՝ ուրիշ տեղեր իր ունեցած պարտաւորութիւններուն պատճառաւ, յայտարարեց Ֆրանսայի վարչապետ Միլլըրան, ակնարկելով, Հայաստանին: Նիթթին, նմանապէս, տեղեկացուց թէ կառութիւնը ճիշդ նոյնն էր Իտալիոյ համար: Իտալիան ի վիճակի չէր որեւէ զինուորական ոյժ տրամադրելու, եւ ոչ ալ կրնար հասանի կախարակման ընկու կամ փոխատուութիւններ երաշխատրելու՝ դրամական փոխանակութեան սակի իր այժմու վիճակին մէջ: Լոյս Շորճը ետ չմնաց անոնցմէ. *«Գալով զինուորական ուժն, Մեծն Բրիտանիան որոշապէս ոչ մէկ զինուոր կրնայ տրամադրել»* դիտել տուաւ ան⁽¹⁷⁾:

Անկէ կացութիւնը, որ հետեւանք էր Դաշնակիցներու յաճախ յայտարարած քաղաքականութեան—Թրքահայաստանի ազատագրումը—եւ ո՛չ ուղի մակն ու ոչ ալ տնտեսական կարեւորութիւն ունեցող շրջանի մը համար դրամ կամ զինուորներ տրամադրելու իրենց չկամութեան մէջ հակամարտութեան, պատճառ եղան զանազան փոխզիջումներու եւ հնարքներու: Լոյս Շորճը հակառակ էր ապագայ Հայաստանի պետութեան մէջ Էրզրումի ներառումին: Ընդարձակ Հայաստանի մը ստեղծումը *«գէշ զգացումներ»* պիտի արթնցնէր Ընդհանուր Հայաստանի մահմետականներուն մէջ: Այդ ծրագիրը անհաշտութեան էր նաև *«ազգագրական»* հիմունքով: Ատկէ զատ, ինք կը խորհէր թէ Մեծ Պետութիւններուն կողմէ ճիշդ չէր բանակցիլ դաշինքներու համար, զորս գիտէին թէ չէին կրնար գործադրել, ու մտադրութիւն ալ չունէին գործադրելու: Լոյս Շորճը զօրաւոր կերպով պահարակեց հայերու մէջ անբջային յոյսերու քաջաւիրումը, երբ Դաշնակից Պետութիւնները կատարելապէս գիտակից էին թէ իրենք չէին կրնար այդ յոյսերը արդարացնել: Նիթթին համաձայն գտնուեցաւ սակի լաւ էր որ Հայաստանը իր սեփական շահերուն սիրոյն Էրզրումը չունենար: Բայց Գըրզընը եւ Պերթրլընը, Արտաքին Գործերու Նախարարները, տարակարծիք եղան: Էրզրումը թուրքերուն ձեռքը ձգելու դէմ փաստարկութիւնները *«շատ ասելի զօրարք»* էին⁽¹⁸⁾:

Դժուարութիւնը շլուծուեցաւ: Անկէ պարզապէս խոյս տրուեցաւ հնարամիտ ձեռով մը: Ծանօթ էր թէ Դաշնագիրը Հայաստանի պարագային ազդու ընկու համար պետք էր որ Դաշնակիցները *«թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ նիւթական»* պարտաւորութիւններ ստանձնէին: Պերթրլընը, հարցը քարակիօրէն պարզաբանելով, փաստարկեց թէ էապէս միայն մէկ հարց կար որ կը սիրապետէր ամբողջ մնացելին վրայ—նիթթականը: Ամէն պատերազմէ տար, միշտ ալ մեծ թիւով ապաներ եւ զինուորներ կը գտնուէին որոնք, զինավարժութեան մէջ փորձառու, պատրաստ պիտի ըլլային զինուորագրուելու, այնքան ատեն որ մէկ եւ կանոնաւոր վճարում ստանային: Այս կէտը օգտագործելով, Լոյս Շորճը անմիջապէս Միացեալ Նահանգները տեսաւ իբրև պէտք եղած դրամին աղբիւրը: Իրեն ըստեր էր թէ Հայաստանը մօտաւորապէս 10 միլիոն աստիլինի կախարակման մը պէտք պիտի ունենար: Ո՛վ յօծար էր այսպիսի գումարի մը կախարակման մը յաճախելու յանձն առնելու: Ինչո՞ւ Ազգերու Լիկան Ամերիկայի չէր դիմեր: Ինք կը հաստատ թէ այդպիսի կոչ մը յաջող պիտի ըլլար: Անուսուցան կրնար, իբրև արդիներ, Նախագահ Ռիլսընը *«դարձնուեց»* յօգուտ Հայաստանի յաւելելու դիտողագիրը ղրկելէ Գերագոյն Խորհուրդը ի վերջոյ Նախագահ Ամերիկայան էր Գոլդա 4-ին մէջ, Գերագոյն Խորհուրդը ի վերջոյ Նախագահ Ռիլսընին դիմեց, խնդրելով որ Միացեալ Նահանգները ընդունին Հայաստանի համար հովանաւորութիւնը, իսկ ինքն ալ իրատպատութիւն ընկր ստանձնէրուն վրայ: Լոյս Շորճը այս դիմումին մէջ տեսաւ *«մեծ ստակութիւն մը»*, քանի որ Միացեալ Նահանգները պիտի *«հարկադրուէր»* որոշ շահապրօսութիւն մը ցոյց տալու՝ Հայաստանի ապագային նկատմամբ: Մի քանի օր տարի 1920 Ապրիլ 20-ին, Լոյս Շորճը արտաշայտեր էր արդէն այն տեսակի տար թէ Դաշնակիցները *«պէտք էր»* որ Ուշիկնկընի կառավարութիւնը զին ին այն

պիսի կացության մը մէջ, որ ան ստիպում ըլլար կա՛մ օգնել, կամ մերժել Ամերիկային պէտք էր իմացնել թէ Դաշնակից Պետութիւնները այժմ *«անկարելի բնէ»* մը ունին իրենց ուներուն վրայ: Պէտք էր որ ան բաժին մը վերցնէր այդ բնէն: Եթէ մերժէր, թող իր մերժումը *«բտակօրէն արձանագրուէր»*: Այն ատեն, ան պիտի չկարենար գանգատիլ Դաշնակիցներուն՝ Հայաստանը պաշտպանելու անկարողութեան մասին⁽²⁰⁾:

Լոյս Շորճը միաժամանակ հնարեց որի՞շ ծրագիր մը. Դաշնակիցները պէտք էր որ զինաթերք գտնէին հայկերուն համար, եւ անոնք պէտք էր որ զինուէին: Պէտք էր անոնց առիթ տրուէր որ իրենց սեփական ճակատամարտերը մղէին: Եթէ հայերը ի վիճակի չէին իրենց սեփական սահմանները պաշտպանելու, այն ատեն ինք կը խորհէր թէ *«այդպիսի ազգի մը տեղ չկար աշխարհի վրայ»*: Վստահաբար, Դաշնակից կառավարութիւններէն ոչ մէկը *«ճնդհիսկ առանձին վաշտ մը»* պիտի դրկէր, անլցուց ան: Սըր Հենրի Ուիլսոնը եւ Մարաջայտ Ֆոշը ներկայ էին Ապրիլ 20-ի Գերագոյն Խորհուրդի ժողովին, զոր Վայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետը նկատեց իրրև *«ամէնէն անձեռնհաս, թղ և սինիք ժողովներ»* հարիարտը այն ժողովներէն որոնց ներկայ եղեր էր ինք: Մասնաորաբար քննադատեց ան Լոյս Շորճին այն տեսակէտը թէ՛ կրէ հայերը ի վիճակի չէին յաղթելու, այն ատեն չէր արժար գիրկնք փրկել: Այս խօսքը նկատեց ան *«բացարձակապէս սինիք»*: Ծառ յիշատակութիւն չկար փոքր պետութիւններուն, թուրքին *«վայրագութեան»*, մասնատականներուն կողմէ ջարդուած *«խնդ»* քրիստոնէականներուն մասին, մասնաճեղց ան իր օրագրութեան մէջ: Ֆոշը և ինք համաձայն էին թէ ասիկա իրենց ներկայ եղած ժողովներուն ամէնէն *«փէթուալալ»*ն (խղճալի) էր: Իսկ Ֆոշին մեկնաբանութիւնը եղեր էր *«էա փոլիթիք ա տէօ սու»* (աժմանցը քաղաքականութիւն) ⁽²¹⁾:

Ուրեմն Դաշնակից պետութիւններուն ու մասնաորաբար Բրիտանիոյ քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ սինի՞ք էր: Տասնորդուած հայերը, *«անմեղներն արխանովը թորչուած երկրին»* բնիկները, որոշապէս արեւելեան Թորքիոյ իրենց երկրամասերուն չէին կրնար վերատիրանալ, ստանց արդիւնաւոր օգնութեան: Եւ սակայն պետութիւնները ճայագծեր էին դաշնագիր մը, որուն մէջ՝ հայոց վերաբերեալ յօդուածներուն գործադրութեան համար, անոնք ոչ մէ՛կ վաշտ, ոչ ալ որ՛նէ գումար պիտի տրամադրէին: Ուրեմն թրքապատ Ընդհանուր Սպայակոյտին եւ Մոնթելիտին դիրքորոշումները ակել իրաւե՛ս եւ ակել պարկե՛շտ էին: Ընդհանուր Սպայակոյտին համաձայն, Հայաստանի *«շատագոյն շահերը»* կը պահանջէին որ անոր գոյութիւնը իրրև ինքնուրոյն պետութիւն մը, կրնար միայն երաշխարուրիլ թրքական գերիշխանութեան տակ, եթէ կը փափակէր որեւէ նախկին թրքական երկրամաս ներառնել ⁽²²⁾: Մոնթելիտին, իր կարգին, Նախարարներու Խորհուրդին խրատ տուաւ բոլորովին տարբեր ընթացք մը որդեգրել: Այժմ *«որոշ (էր) թէ ոչ մէկ Պետութիւն Հայաստանի համար հովանաւորութիւն մը պիտի ընդունէր»*: Անհրաժեշտ էր, հետևաբար, որ նոր հանրապետութիւնը բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ ըլլար իր արևմտեան որակիին հետ: Այս պայմանները

կարելի կ'ըլլային միայն այն ատեն, երբ Հայաստանի սահմանը գծուէր Էրզրոմի արևելքէն, պնդեց Մոնթելիտին: Որեւէ ուրիշ փոխընտրութիւն՝ տեսական պատերազմ պիտի գրգռէր շրջանի մը մէջ որ կարելի չէր ակնկալել որ Դաշնակիցները գործէին⁽²³⁾:

Հայոց վերաբերեալ յօդուածներուն նկատմամբ՝ Բրիտանացի քաղաքագետներուն դիտումնաւոր կերպով սինիք դրդապատճառներ վերագրելը պիտի նշանակէր չափազանց պարզամիտ տեսակէտ մը որդեգրել, եւ ասիկա որոշապէս սխալ պիտի ըլլար: Կը թուի թէ՛ Բրիտանիոյ իշխանութեան, հեղինակութեան և ուժին նկատմամբ՝ անոնց խարուսիկ կարծիքն էր սխալը: Բրիտանացիները, թիրիմացաբար, կարծեցին թէ իրենք կրնային կերպով մը դաշինքը պարտադրել:

Գերմանական, Աւստրո-Հունգարական, Ռուսական եւ Թրքական կապրութիւններուն քայքայումը, Կեդրոնի պետութիւններուն պարտութիւնը և Միացեալ Նահանգներուն Եւրոպայէն հեռացումը 1919-ին, յաղթական Դաշնակիցներուն և մասնաորաբար Բրիտանիոյ համար քաղաքական հսկայական պարագպութիւն մը ստեղծեր էին⁽²⁴⁾: Դաշնակիցներու և մասնաորաբար Բրիտանիոյ առաջնորդները յանկարծ իրենք զիրենք գտան միլիոնաւոր ժողովուրդներու ճակատագիրը ձեակերպելու եւ բազմաթիւ երկիրներու սահմանները կարգաւորելու համաշխարհային անհայրըթաց պարտաւորութիւններու առջև: Արդիւնքը եղա՛ւ անսահման ուժի և հեղինակութեան չափազանցուած զգացումի մը տարածումը իրենց մէջ: Այսպէս, 1920 Փետրուարին, Դաշնակից Ներկայացուցիչներու Լոնտոնի ժողովի ընթացքին, երբ Չեմապականները Կիլիկիոյ Ֆրանական զօրքերուն վրայ յարձակեցան և 15,000-էն 20,000 Հայեր ջարդեցին, Գըրգըըը անարգուած զգաց: Ան Դաշնակիցներու մէկ ժողովին ըսաւ թէ Դաշնակիցներուն համար *«անկարելի»* էր թուրքերու կողմ այս *«նախատական արհամարհանքը»* թողատրել, և թէ՛ երեք պետութիւններն ալ պէտք էր որ միանային *«համապատասխան պատիժները»* պարտադրելու: Նմանապէս, Լոյս Շորճը յայտնեց իր լուրջ մտահոգութիւնը՝ Թրքական կապրութեան տարածքին վրայ Դաշնակիցներու *«հեղինակութեան»* և Մեծ Պետութիւններու *«արձանապատուութեան»* մասին⁽²⁵⁾: Բայց, արագօրէն ցրտող իր քանակներով, Բրիտանիոյ զինուորական ոյժը կը նուազէր: Բրիտանական իշխանութիւն, հեղինակութիւն և ոյժ, ստանց զինուորական կարողականութեան, խարուսիկ էին ու որոշապէս անբարարար՝ Թրքական Դաշինքը պարտադրելու իր ամբողջութեամբ: Բրիտանիոյ առաջնորդները տակաւին պէտք էր որ իրենք զիրենք պատշաճեցնէին Բրիտանիոյ յանկարծ ընդորձակումն լետ-պատերազմեան հեղինակութեան և անոր նուազող զինակ ուժի ու միջև եղած անհամաշխարհութեան:

Բայց, հայոց վերաբերեալ յօդուածները թերեւս զետեղուած էին մարդասիրական հանրային կարծիքը անդորրելու միտումով, ոչ թէ գտնուել գործարկելու, այլ՝ դաշնագիրին մէջ անոնց գոյութիւնը ցուցաբերելու համար: Իր թուի թէ Լոյս Շորճը, ոչ-մասնագէտ մը, տեղեակ՝ *«հին»* ու *«բազմակի»* պետականութեան հանդէպ ժողովրդային անպատասխան, և յափտական

ըլլալով Արտաքին Գործերու Նախարարութեան իրաւունքները, ցոյց տուաւ աւելի «պատեհակապաշտ եւ օրը-օրին» արտաքին քաղաքականութիւն մը վարելու միտում մը⁽²⁶⁾: Դաշնակից միւս ղեկավարներուն հետ շրջուն խորհրդածողովներ կազմակերպելով եւ հրապարակաւնութեան սպիտակ փայլին տակ խնամքով պատրաստուած խօսակցութիւններով, ամէն բանէ վեր նախանձախնդիր էր ան «դրական արդիւնքներ ձեռք բերած ըլլալ երեւնալու»⁽²⁷⁾, Սերի Դաշնակցիին հայոց վերաբերեալ յօդուածները պատասխանն էին անցեալի հրապարակային խօստումներուն, նաև՝ թէ՛ Դաշնակից ղեկավարներուն եւ թէ՛ Լոյտ Շորճիին պարտքերուն վճարումը հանրային կարծիքի այն հատումածին որ խորապէս համակիր էր Հայաստանի եւ կը հաւատար ազգութեան սկզբունքին: Այդ յօդուածները ցոյց պիտի տային թէ կառավարութիւնը հոգածու էր Հայաստանի նկատմամբ: Անոնք նաև կրնային ծառայել իբրև ուշադրութեան շեղում մը այն իտելալապաշտներուն, որոնք խորշանք կը զգային Սեր Պետութիւններուն Միջին Արևելքի՝ Սուրիոյ, Պաղեստինի եւ մասնատրարար Միջագետքի մէջ հետապնդած յափշտակումի քաղաքականութիւնը:

Լոյտ Շորճիին պնդումը՝ Հայկական հարցը մտերիկայի Միացեալ Նահանգներուն վրայ բեռնակալ, հակառակ այն հանրայն տեղեկութեան թէ շատ յոյս չկար, կը ցոյցանէր քաղաքական ճնարամտութիւն մը որ պատասխանատուութեան զերծ էր ոչ պզտիկ չափով: Ծիւնիչ քաղաքագիտութիւն չէր ան: Ի՞նչ պիտի պատահէր Հայաստանին իրապէս, եթէ Ամերիկան պատասխանատուութիւնը մերժէր: Լոյտ Շորճիին տրամաբանութիւնը թէ՛ եթէ ան մերժէր, այն առեւ անոր մերժումը պէտք էր «որոշապէս արձանագորութիւն», հասարակ ճնարք մըն էր՝ հաւանական ձախողութեան մը մեղադրանքը ուրիշին ուղղելու: Լուծում մը չէր ան Հայաստանի համար:

1920 Յունիսին, Ամերիկեան Ծերակոյտը վճռապէս մերժեց հայկական հովանաւորութիւնը: Նախագահ Ուիլսոնը, սակայն, հաւանեցաւ գծել սահմանները Հայաստանի: Ինչպէս պայմանագրուած էր Սերի Դաշնակցիին մէջ, թուրքիս, Հայաստան ինչպէս նաև միւս Համաձայնող Բարձր Կողմերը հաւանեցան «ընդունիլ» Նախագահին որոշումը⁽²⁸⁾: Բայց երբ անոր իրաւադատութեան արդիւնքը ծանուցուեցաւ Նոյեմբերին, Քեմալականները արդէն Երևան հասեր էին՝ Ռուսահայաստանի մէջ:

Սերի Դաշնակցի, Դաշնակիցներու եւ Բրիտանիոյ կողմէ ուժի պատրանքի մը եւ ճնարամտութեան վրայ հիմնուած, իր կարգին պատրանք մը ստեղծեց նաև հայերուն մօտ: Պզտիկ ժողովուրդ մը, անոնք համաշխարհային ստապերողներուն կողմէ նախագծուած Դաշնակցիին մէջ տեսան ապացոյց մը մեծ սզկերու բարեկամութեան: Դաշնակցիը իրենց հաւատքը եւ յոյսերը սևեռեց Եւրոպական պետութիւններուն վրայ, որոնք այնքան շատ կը խտտահային: Բայց Դաշնակցիը ո՛չ մէկ կարգադրութիւն պայմանաւորեց Հայաստանի սպառնալուծութեան համար: Ընդհակառակը, հայկական լայնատարած սահմաններու նեղակարգ տալով, ան կատարեց թուրքերը, որոնք Հայաստանը տեսան փրսցած քայց ամբողջովին անօգնական եւ մեկուսացած: Այսպէս, ուրեմն, Սերի Դաշնակցի, որուն համար հայերը գոհարարական աղօթքներ մատու-

ցին, Ազգայնական Թուրքերուն համար եղաւ զիրենք զրգող վաւերաթուղջ մը: Անոնք ոչ միայն որեւէ երկրամաս չզիջեցան Թրքահայաստանէն, այլև նոյնիսկ նախապատերազմեան Ռուսական սահմանը անցնելով գրանցեցին Ռուսահայաստանի մեծ մասը: Դաշնակցիը, վերջապրութեան, Հայաստանի մահաՎճիղը եղաւ:

ՌԻՍՏԱՆԻՈՅ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԽԱՖՈՒՄԻ ԿԻՐՔԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ. ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԿԸ ՏՐՈՒԻ ՀԱՎԱԳՈՒԾԵԻԿԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՅՅ՝ ՈՉ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ

Եթէ Բրիտանիոյ եւ Դաշնակիցներուն դիրքորոշումը գրեթէ խաբուսիկ էր Փարսիի մէջ, նուազ դիրքաբեկ չէր ան նաև Կովկասի մէջ: Բրիտանիոյ համար ստեղծուած անլուծելի թնճուկը՝ քաղաքականութեան եւ ուժի միջև, քացայտուեցաւ նաև Կովկասեան հանրապետութիւններուն նկատմամբ: Բրիտանական կառավարութիւնը յստակօրէն նպատակադրեց Կովկասը եւ Պարսկաստանը հեռու պահել պոլշեիկեան ազդեցութեան, քայց չկրցաւ ան, կամ չյօծարեցաւ պէտք եղած ոյժը գործածել: Նոյնիմըն Բրիտանական Նախարարներու Թորհուրդէն կարգ մը անդամներ վերահասու էին այս կացութեան: Այսպէս, ճշմանակալից կերպով «շեշտուեցաւ» եւ ընդունուեցաւ թէ Պարսիկներուն նկատմամբ կառավարութեան կեցուածքը «անհիշող» էր.

«Մենք պէտք էր որ ընդունէինք թէ տրամադրելի զինուորական ուժերը չունէինք որպէսզի (Պարսիկները) ի վիճակի դարձնէինք Պոլշիկները դուրս պահելու: Քանի որ սակաւ չէինք կրնար ընել, պէտք էր որ մենք քաջալերէինք Պարսիկները որ կարգ մը համաձայնութիւններ կնքէին Պոլշիկներուն հետ: Մինչև հիմա, մենք անկի ետ կեցուցած ենք զիրենք այդ քայլը ստենլա»⁽²⁹⁾:

Պարագան ճման էր ատոր՝ Կովկասի նկատմամբ եւ: Բրիտանական կառավարութիւնը, կամ անկի Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, Գրքրքի ղեկավարութեան տակ, մինչև վերջը իր ներկանկութիւնը գործածեց Կովկասեան հանրապետութիւնները մղելու որ ընդդիմանային պոլշեիկեան ազդեցութեան տարածումին, առանց սակայն անհրաժեշտ միջոցը եւ իրական օգուտները հայթայթելու եւ զանոնք ի վիճակի դարձնելու այդ գործին:

Ակնարկութիւն եղած է արդէն այն պայմաններուն, որոնց տակ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ագրպէյճանի Հանրապետութիւններուն տր յայտարարութիւնները կրելէն ետքը էր միայն, 1920 Յունուարին, որ Դաշնակիցները զանոնք իբրև անկախ պետութիւններ ճանչցան, Բրիտանական կառավարութեան յանձնարարութեան վրայ: Այդ ճանաչումը, սակայն, չէր թելադրուած ազգային ինքնորոշման սկզբունքին: Ան պարզապէս հիմնուած էր այն պատճառաբանութեան վրայ թէ՛ քանի որ «Սպիտակ» ռուսական բանակները բոլորքայուն էին, եւ քանի որ ոչ Բրիտանական, ոչ Յրանական, ոչ սոլ Իտալական

կառավարությունները կրճատե՞ն որեւէ զօրք «տրամադրել» Կովկասի համար, այդ հանրապետությունները պետք էր որ քաջակերտվեին, պետք էր որ զվեքի, զինամթերքի և ուսեստեղծի ոգևորչին տրուէր իրենց, որպէսզի ընդդիմանային Պոլշեիկութեան: Պետք էր որ անոնք «դիմադրվին» Պոլշեիկներուն, պաշտպանելին Կովկասը և մասնատրաքար «պահակազօրեին» Պարսուն Բացատրելով իր պատճառները Հայաստանի տը Ճագթօ (իրողական) ճանաչումը թեկադրելու, Գըրզընը ըսաւ Դաշնակիցներու Երկայացացուցիչներուն.

«... Հայկական Պետութիւնը պատրաստ է Անդրկովկասեան Պետութիւններուն միանալու ընդդէմ Պոլշեիկներուն: Հետեւաբար, կը խորհիմ թէ արդար եւ իմաստուն պիտի ըլլար անոր ճանաչում տալ...»:

Մանաչումէն գատ, Լոյտ Շորճը առաջարկեց նաև այդ պետություններուն հայթայթել նիւթական օգնութիւն, քայց՝

«... այն քաջայայտ պայմանով որ Կովկասեան Պետութիւնները իրենց ամբողջ ուժով դիմադրեն Պոլշեիկներուն և Պարսուն պահակազօրեան»⁽³⁰⁾:

Ուրեմն, Բրիտանիոյ և Դաշնակիցներուն ճանաչումը Հայաստանի իբրև տը Ճագթօ հանրապետութիւն՝ նպատակաւոր էր, իսկ տրուելիք օգնութիւնը՝ պայմանաւոր:

Անմիջապէս ետք, Փարիզէն եկած հրահանգներու վրայ եւ հայկական բանակը զինելու ու սարքաւորելու նպատակով, Երևանի Բրիտանական Գաղտնի Սպասարկութեան Սպայ Հարիրապետ Հ. Գորթը, իր «ոյժ գաղտնի և խորհրդապահական» նամակով, Հայաստանի Վարչապետէն ինչպէս նաև Պատերազմական Նախարարէն ստիպողական կերպով պահանջեց իր տրամադրութեան տակ դնել «(զինուորական) ամէն տեղեկութիւն»: Հաստիք տուա անոնց սա բաւերով. «դուք պիտի գործէք ի շահ Հայաստանի Հանրապետութեան և Դաշնակիցներուն»⁽³¹⁾: Նպատակադրուած էր՝ Հայաստանը, Կովկասեան միա հանրապետություններուն հետ, դարձնել պարզապէս գործիք մը, Համաձայնական Պետություններու կողքին, Պոլշեիկութիւնը սահմանափակելու պայքարին մէջ:

Որոշումը քաղաքական էր: Կովկասի անկախութիւնը պիտի արգիլէր Պոլշեիկներուն և Քեմալականներուն միջև զինակցութիւնը և պիտի ծառայէ իբրև պատուար մը ընդդէմ Պոլշեիկեան յառաջացումին դէպի Պարսկաստան, դէպի «կարևոր դիրք մը», Բրիտանական Կայսրութեան պաշտպանութեան ծիրէն ներս: Այդ պատճառաբանութեան վրայ էր որ Նախարարներու Խորհուրդը հաստեցաւ երկու Բրիտանական վաշտեր պահել Պարսւթի մէջ, «այնքան աստե՛ն որ կարելի էր», նոյնիսկ Բրիտանական զօրքերուն Կովկասէն մեկնումէն ետք, 1919-ի Օգոստոսին: Բուլքարի և Տեհիքիմի «Սպիտակ» Ռուսական բանակներուն քայքայումին պատճառով, Կովկասը եղեր էր «կամուրջ» մը, որ «երկու հորդաններուն»—Պոլշեիկներուն և Մահմետականներուն—միացումը սրբիլելու համար պետք էր որ պաշտպանուէր Դաշնակիցներուն կողմէ: Գըրզընը քատագովն էր այդ շրջանը Պոլշեիկեան յառաջացումին դէմ իբրև

«պատուար» մը վերապահելու տեսակէտին: Կը շեշտէր ան թէ շրջանին քայքայումը կրճար «չափազանց ծանրաշիտ» հետեւանքներ ունենալ: Իր տեսակէտները ամբողջովին կը բաժնէր կամ անոնց հաստատմանը կ'արձագանգէր շրջանին Բրիտանացի Բարձր Կուսակալ Օլիվըր Ուորտոփըլ⁽³²⁾:

Պոլշեիկներուն կողմէ, 1920 Ապրիլին, Ազրպէյճանի իշխանութեան տիրացումէն ու Պարսուէն Բրիտանական զօրքերուն՝ Յունիսի նետանալէն ետք իսկ, մինչև 1920 Սեպտեմբեր, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը կորովի կերպով և անընդհատ պնդեց պահպանումը Կովկասի «անկախութեան»⁽³³⁾ և հակա-պոլշեիկեան դիրքորոշումին: Ծրջանի Բրիտանական Բարձր Կուսակալութեան՝ Գնդապետ Ս.Պ. Սթըքսին հրահանգելով, Գըրզընը «քաղաքականութեան ընդհանուր գիծերը» տուա հետեւեալ կերպով.

«ա. Պահպանումը Կովկասեան Պետութիւններուն անկախութեան:

բ. Ազրպէյճանի ու Երևանի Հանրապետություններուն փրկութիւնը, երթ կարելի է, Սովետական Կառավարութեան ազդեցութեանէն:

գ. Բարդյական զօրակցութիւն Վրաստանին՝ այնքան աստե՛ն որ ան պահէ մեզի հետ իր այժմու քարեկամական և հակա-պոլշեիկեան դիրքորոշումը»⁽³⁴⁾:

Այսպէս, ուրեմն, մինչև ետք, Բրիտանական կառավարութիւնը ջանաց Կովկասեան ժողովուրդները ետ կեցնել Սովետական Ռուսիոյ հետ համապարփակ համաձայնութեան մը զալ:

Բայց Բրիտանական քաղաքականութիւնը Կովկասի նկատմամբ չէր հաստատուած ամուր հիման մը վրայ: Երբեք ազդու օգնութիւն չտրուեցաւ հանրապետություններուն. քաղաքականութեան զօրավիգ եղան միայն յայտարարություններ ու խրախուսանքներ:

Բրիտանական զինուորական ոյժը Կովկաս հոսեր էր 1918-ի վերջտարութեան՝ լեցնելու 1917-ին Ռուսիոյ քայքայումով և 1918-ին Գերմանիոյ և Թուրքիոյ պարտութեամբ ստեղծուած քաջայայտ պարապը: Ուրեմն, Կովկասի մէջ Բրիտանիոյ ներգրաւումը ձեւակերպուե՛ր էր անկի պատահականութեամբ քան ծրագրումով⁽³⁵⁾: Բրիտանական զօրքերուն մեծագոյն մասին 1919-ին նետացումին—նիւթական պատճառներով գլխաւորաբար⁽³⁶⁾— յաջորդեց ուսակալան (այժմ պոլշեիկեան) ուժին աստիճանական վերակազմումը և վերակենդանացումը: 1920-ին, հետեւաբար, Բրիտանիոյ հեղինակութիւնը Կովկասի մէջ միմտուած էր միայն որպէս Մեծ Պետութիւն իր անունին վրայ: Բրիտանիան, ուրեմն, ուղղութիւն տալ ծրագրելու դիրքին մէջ եղաւ, քայց պաշտպանութեան միջոցներ չկրցաւ հայթայթել:

Տեհիքիմի բանակներուն քայքայումը մեծ նշանակութեամբ դէպք մը եղաւ Բրիտանական քաղաքականութիւնը ձեւակերպող: Մինչ Բրիտանացի բոլոր քաղէտները ընդհանրապէս աշխատեցան Կովկասը, Դաշնակիցներու գլխի բերով, վերածել պատուարի մը՝ Պոլշեիկութեան դէմ, զինութեանը և Պարսկական Կառավարութիւնը, կը թո՛ի, կորսնցուցին իրենց նետադրոշմը:

թիւնը եւ յոյճ այդ շրջանին հանդէպ ու համակերպեցան այն իրողութեան թե ոչ կամ կանուխ ան դարձեալ պիտի գար, ինչպէս անցեալին, Ռուսոյի իշխանութեան տակ—այս անգամ Պոլշեիկեան Ռուսոյ: 1920-ի սկիզբը, զանազան աղբիւրներէ մէկտեղուած տեղեկութիւնները ցոյց կու տային թէ Պոլշեիկեակոր յաջողութիւններ կ'արձանագրէին: Գաղտնի տեսակցութեան մը ընթացքին, Թորքոյն ճակիին Պատերազմական Նախարարը՝ Էմվեր, որ վերջերս Ռուսիա եղած էր, Պերլինի Բրիտանական Չինուորական Պատուիրակութենէն Հասարակապետ Այվըն Հետլիին ըսեր էր թէ Պոլշեիկեակոր «պիտի չպարտուին»: Էմվերը մօտէն տեսած էր թէ՛ Տեհիքիեան եւ թէ՛ Սովետական քանակները: Տեհիքիին քանակին մասին ան արհամարհանքով խօսեր էր. քայքայ քարաքարով զուլեւտով՝ Սովետական քանակներուն մասին⁽³⁷⁾: Թէ՛ն Պոլշեիկեակորն դիրքը կը բարելաւուէր հետզհետէ, քայքայ Բրիտանիան չկրցաւ անոնց դէմ մեծ տարողութեամբ դիմադրութիւն ստանձնել Կովկասի մէջ: Երբ 1920 Յունուար 3-ին Ոտորտոփը Գըրզընին հետագրեց Տեհիքիին ամբողջական քայքայումին հաւանականութեանը եւ Պատրոնի մէջ լիովին սպառազինուած զօրքերու առնուազ մէկ զօրաբաժինի անլետաձգելի անհրաժեշտութեանը մասին, Պատերազմական Նախարար Չըշիլը «ոչ մէկ կարելիութիւն» տեսաւ այսպիսի միջոցառումի մը համար: Գրեց նոյնիսկ թէ պետք էր որ շուտով նկատի առնուէր Բրիտանական զօրքերու հետացումը այնտեղէն⁽³⁸⁾:

Սըր Հենրի Ուիլսընը պատճառաբանեց թէ՛ քանի որ «անկարելի» էր երկու զօրաբաժին գործածել՝ Կասպից Ծովուն իշխանութիւնը պահելու, Բրիտանիոյ համար «անկարելիութիւն» մըն էր Հնդկաստանի պաշտպանութեան յստաշազոյն գիծերուն վրայ մնալը: Միակ կարելի գիծը՝ Պաղեստինի, Միջագետքի եւ Հնդկաստանի երկաթուղագծային դրոփեանց սկզբնատրոփիւններն էին: Հետեւաբար, պնդեց ան, թէ Բրիտանական քաղաքականութիւնը պետք էր պատշաճեցնել պաշտպանութեան այդ կարելի գիծին, հրաժարելով Կովկասէն՝ իբրեւ անպետք: Գանձային Նախարարութեան Նախարարութեան եւ թէ Օդային Նախարարութեան համար միայն 75 միլիոն ստերլինի գումար մը թոյլատրելու որոշումը առած էր: Սակայն, Կովկասի մէջ երկու ազդու զօրաբաժինները պահելը պիտի արժէր տարեկան 50-60 միլիոն ստերլին: Հետեւաբար, Սըր Հենրի Ուիլսընը կը պնդէր.

«... ինչ որ անհրաժեշտ է՝ զօրքերուն կեդրոնացումն է մեզի համար կենսական պատերազմական թաւերափայլերուն մէջ, այսինքն՝ Անգլիոյ, Իրլանտայի, Եգիպտոսի, Հնդկաստանի, Միջագետքի, այդ յաջորդականութեամբ»:

Համոզուած էր ինք թէ՛ կրէ Տեհիքիը իյնար, Պոլշեիկեակոր «որոշապէս պիտի գրաւին Պաքուն»: Անօգուտ էր, ան խորհեցաւ, Կովկասեան պետութիւնները զինել, քանի որ բոլոր զէնքերը նուէր պիտի մնային Պոլշեիկեակորն: Քանի որ Բրիտանիան եւ Դաշնակիցները ի վիճակի չէին ազդու ոյժ գործածելու, 1920-ի Յունուարէն սկսեալ հաշտուած էր ինք Կովկասին, «Էւրաստանին եւ

Ալպրպէճնանին» Պոլշեիկ (ըլլալուն): Բրիտանիան պիտի ստիպուէր նոյնիսկ Պարսկաստանէն դուրս ելլել, կը հաստատար ան⁽³⁹⁾:

Որեմն, Տեհիքիին պարտութենէն ետք, եւ 1920-ի սկիզբէն, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետը, յատկաբար, ոչ մէկ յոյս սնոյց թէ Կովկասը կրնար Պոլշեիկեան յատաշխաղացումին դիմադրել, առանց Դաշնակից երկու զօրաբաժիններու ներկայութեանը հոն: Մարաշախտ Ծոշը համաձայն էր⁽⁴⁰⁾: Բայց ո՛չ Նախարարներու Խորհուրդը, ոչ ալ Պատերազմական Նախարարութիւնը կրցան երկու զօրաբաժին տրամադրել Կովկասի համար:

Նախարարներու Խորհուրդէն կարգ մը անդամներ ընդունեցին նոյնիսկ թէ՛ Կովկասէն եւ յետոյ Կասպից Ծովէն Բրիտանիոյ զինուորական հետացումին որոշումը անխուսափելի դարձուցեր էր Բրիտանիոյ եւ Դաշնակիցներու իշխանութեան կորուստը բոլոր այս շրջաններուն մէջ, եւ աւելի լաւ էր ճանչնալ դէպքերու այս անխուսափելի ընթացքը: Դիտել տրուեցաւ թէ՛ հիմա որ Պոլշեիկեակոր անոնք էին Կասպից Ծովու իշխանութիւնը, ամբողջ կացութեան փոխուած էր: Բրիտանական սահմանափակ զօրքերը հիստասիան Պարսկաստանի մէջ կը մնային միայն «Պոլշեիկեակորն թոյլատրութեամբ»⁽⁴¹⁾:

Հետեւաբար, 1920 Յունուարէն սկսեալ, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտին Պետը եւ Նախարարներու Խորհուրդին առնուազ մի քանի անդամները համոզուած էին թէ անխուսափելի էր Կովկասի անկումը՝ Սովետական իշխանութեան տակ:

Այսուհանդերձ, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, Գըրզընի դէկլարութեան տակ, խստագոյնս կոչ ըրաւ Կովկասի իր քաղաքական ներկայացուցիչներուն որ ստիպէին հանրապետութիւնները, որպէսզի Պոլշեիկեան ազդեցութեան դիմադրելի կարելի եղածին չափ երկար. ու Բրիտանիոյ ներկայացուցիչները իրենց տրուած հրահանգներուն հետեւեցան գերնախանձախնդրութեամբ: Հանրապետութիւնները պետք էր որ գործածուէին իբրեւ պատուար: Բայց, Լոյտ Եորճին առաջարկը եւ Գերագոյն Խորհուրդին 1920 Յունուարի որոշումը՝ Կովկասեան պետութիւններուն զէնքեր, զինամթերք եւ ուսուստեղէն հալթայթելու, մեծ մասամբ անհետեւանք մնաց: Ապրիլի կէսը մինչեւ Իաշնակիցները տակաին որեւէ զէնք կամ զինուորական ուրիշ պաշար չէին հասցուցած Հայաստան: Արդարեւ, տեսնուեցաւ թէ երեք հանրապետութիւններուն համար տրամադրելի զէնքերը իրապէս «չափազանց սահմանափակ» էին Բրիտանիան չարաքերաբար պզտիկ համեմատութիւն մը միայն կրնար հուշայել պահանջուած ամբողջէն, հետագրեց Գըրզընը: Ծանօթ էր սակայն, թէ Հայաստանի պահանջըրը ամենէն շատ էր, քանի որ ան ստիպուած էր ինչպիսիք պաշտպանել նաեւ Թորքերուն դէմ⁽⁴²⁾:

Եթէ աւելորդ զէնքեր առատօրէն տրամադրելի չէին, միս կողմն դրած ալ տրամադրելի չէր: Հայաստանի խնդրանքը մէկ միլիոն ստերլինի փոխուտութեան մը համար՝ մերժուեցաւ Գըրզընի կողմէ: Գանձային Նախարարութիւնը յօժար չէր Խորհրդարանէն խնդրելու որ որեւէ փոխատուութիւն վաճառեցնէր Կովկասեան հանրապետութիւններուն համար: Ոչ ալ իր, ոչ ալ իր ներկայի կարելի եղաւ դրկել Կովկաս, որովհետեւ երեք հանրապետութիւնները ստիպ

լինի վարկ չունէին: «Ամէն բան կախում ունի ճիշդական հարցէն, եւ կ'ուշանայ այդ պատճառով», Լորտ Հարտինկը հետագրեց Գըրզընին, Սան Ռեմօ: Քի Գանձային Նախարարութիւնը եւ թէ Պատերազմական Նախարարութիւնը կը պնդէին նախապէս տրուած գումարները ունենալ *տոկոսառով* եւ կը մերժէին արտածումներու վրայ հիմնուած նոր վարկեր բանալ: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը *«երկու ամիսէ ի վեր»* հաղորդակցութեամբ մէջ գտնուել էր Պատերազմական Նախարարութեան հետ՝ սպանելու Կովկաս ատարածուի հարցով: Բայց ան ո՛չ մէկ կարծիք պիտի յայտնէր Հայաստանի համար զինուորական խորհրդատուներու մասին, մինչեւ որ *«ամբողջական տեղեկութիւն»* ստանար եղած ծախքը գոցելու համար հոն առկա գումարներուն մասին: Ապրիլ 20-ին միայն՝ Պատերազմական Նախարարութիւնը յայտարարել էր թէ առարկութիւն չունէր Կովկասի համար սպանել տրամադրելու մասին, սպայ մանա որ *«ծայիբներ չբեռցուէին Բանակի հիմնադրամին»*⁽⁴³⁾:

Ուրեմն, ոչ զէներեր, ոչ ալ զհինուորական խորհրդատուներ ղրկուեցան Կովկաս, մինչև 1920 Ապրիլի վերջը. եւ Նախարարներու Խորհուրդը լիովին իրազեկ էր այդ կացութեան⁽⁴⁴⁾: Նիսիական խտտապահանջութիւնը ստուերի տակ կը ձգէր քաղաքականութեան բոլոր ուղղութիւնները, յատկապէս շրջանի մի նկատմամբ, որուն համար զինուորական իշխանութիւնները կը հաւատային թէ Կայսրութեան պաշտպանութեան համար կենսական նպաստ չէր ներկայացնէր:

Բայց, ամբողջ այդ ժամանակամիջոցին, Կովկասեան հանրապետութիւնները Բրիտանացի քաղաքագէտներուն կողմէ անընդհատ կը մղուէին Պոլշեիկութեան դիմադրելու: Համայնքներու Տան Առաջնորդ Պոնըր Լօն, 1920 Փետրուար 24-ին, հրապարակաւ յայտարարել էր թէ՝ եթէ Մովետական Ռուսիան յարձակէր իր սահմանակից պետութիւններուն վրայ (որոնց անկախութիւնը կամ տը Ֆագթօ (իրողական) ինքնավարութիւնը ճանչցեր էին Համաձայնական պետութիւնները) *«Դաշնակիցները կարելի ամէն աջակցութիւն պիտի տային անոնց»*⁽⁴⁵⁾: Այս յայտարարութեան ակնարկելով, Ուորտոփը հետագրեց Գըրզընին.

«Ես չեմ հաւատար թէ Վրացական եւ Ազրպէյճանական կառավարութիւնները Մովետներուն հետ համաձայնութեան մը կու գան, եթէ Դաշնակիցները Փետրուար 24-ին տրուած խտտումը կատարեն...»

Եթէ այդ խտտումը չիրագործուի, քաղաքականութիւնը, զոր կը ջանամ վարել, հաւատալով թէ ան Ձերդ Կանտութեան յղացումն է, ձախողութեամբ պիտի վերջացած ըլլայ...»:

Ապրիլ 18-ին, Ազրպէյճանի Արտաքին Գործերու Նախարարը դիմեց Ուորտոփին եւ իր լուրջ վախը յայտնեց Պոլշեիկեան յարձակումէ մը: Ուորտոփը անորադարձաւ Փետրուար 24-ի յայտարարութեան, որով *«կարելի ամէն աջակցութիւն»* խտտացուել էր Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ⁽⁴⁶⁾: Սակայն Գըրզընը հետագրեց իրեն յատկօրէն.

«Հարցէ դուրս է Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի մեր գործնական աջակցութիւն տալը՝ Մովետական զօրքերու կողմէ անոնց վրայ յարձակումի մը պարագային, եւ ուշադիր պէտք է ըլլաք որեւէ այսպիսի մեկնաբանութիւն չտալու Պարոն Պոնըր Լոյի Փետրուար 24-ի յայտարարութեան»:

Կարձեալ, երբ Զօրավար Միլըն ուղղակի հարցուց թէ Դաշնակիցները պիտի փորձէին Վրաստանի վրայ Կարմիրներու յառաջացումը զէնքի ուժով *«արգի- իլ»*, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը պատասխանեց.

«Նորին Վեհափառութեան Կառավարութեան քաղաքականութեան մաս չի կազմեր զէնքի ուժով արգիլելը Պոլշեիկներուն յառաջացումը Վրաստանի վրայ»⁽⁴⁷⁾:

Ապրիլին, Պոլշեիկեան զօրքերը մտան Ազրպէյճան:

Բացայայտ է որ Պոնըր Լոյին հրապարակային խտտումը *«կարելի ամէն աջակցութեան»*, ազդու օգնութիւն չէր նշանակել:

Վրացիները եւ Հայերը սատակացուցին զէներու համար իրենց խնդրանքները: Բայց Գըրզընը Կովկասի մէջ Բրիտանիոյ Փոխ-Բարձր Կուսակալ՝ Հրամանատար Հ.Ս.Լիլիքին հետագրեց, իբրեւ անոր *«անձնական տեղեկութիւն»*, թէ խնդրանքին հաւանելու դժուարութիւններուն մէջ վճարումի հարցը կարծորհրդարանը եւ հանրային կարծիքը համաձայն պիտի չըլլային զէներու պարզելին: Գըրզընը ակնցուց.

«Մենք չենք կրնար որոշապէս խտտանալ, քայց դուք արտօնուած էք յայտարարելու թէ մենք ինչ որ կարենանք կ'ընենք, եթէ կը խորհիք թէ քաջալերական արդիւնք կ'ունենայ այդ յօսքը՝ Կառավարութեան ու ժողովուրդին վրայ»⁽⁴⁸⁾:

Այսպէս, ուրեմն, Բրիտանական կառավարութեան Կովկասի ներկայացուցիչը արտօնուած էր *«քաջալերելու»* յայտարարութիւններով, առանց սակայն *«որոշապէս»* զէներու խտտում տալու:

Բրիտանիոյ անյադաբարելի դժուարութիւնը՝ իր իշխանութիւնը եւ ազդեցութիւնը Կովկասի մէջ պահելու, եւ, խնայողութեան անհրաժեշտութիւնը՝ բացայայտ էր Պարոմի պարագային: Նախարարներու Խորհուրդին կողմէ ընդունուել էր թէ փափաքելի էր անոր հակակշիռ տակ պահուիլը՝ կարելի ընածին չափ երկար, արգիլելու համար Քեմալականներուն եւ Պոլշեիկներուն միջև դաշնակցութիւն մը եւ Վրաստանին Պոլշեիկ դառնալը: Ան սլուել էր նաև իբրեւ նախահանգիստ մը՝ դէպի Հայաստան զէներու փոխանցումին համար: Պարոմը, 1920-ի առաջին կէսին, խորհրդանշան մըն էր Միջին Արեւելիի մէջ Բրիտանական ու Դաշնակից հետաքրքրութեան: Միայն կողմն, սակայն, Նախարարներու Խորհուրդը լատտեղեակ էր Կովկասի գաղափարն շրջաններուն մէջ զինուորական արկածախնդրութեանց վրայ Բրիտանիոյ ծախսերուն նկատմամբ *«ժողովրդային դժգոհութեան»*՝ այնպիսի ստեղծ մը կրր արկաղաբար տնտեսում անհրաժեշտ էր եւ կրր Բրիտանիան չափազանց շատ

պէտք ունէր զօրքերու՝ Իրլանտայի համար: Նախարարներու Խորհուրդին մէջ ընդունուէր էր նաև թէ Պաթումը մի քանի շաբաթ եւս առանց *սալէտի*՝ պահել կարելի կրնայ ըլլալ, բայց, ոչ կամ կանուխ, պէտք էր որ պարպուէր ան⁽⁴⁹⁾:

Թէ՛ Ֆրանսան եւ թէ Իտալիան խոստացեր էին իւրաքանչիւրը մէյմէկ վաշտ որկել Պաթում: Բայց Ֆրանսան, շատ ուշ, Ալենրիական վաշտ մը դրկել, փոխանակ խոստացում Ֆրանսականին: Իտալիան բացարձակապէս հրաժարեցա գործադրել իր խոստումը⁽⁵⁰⁾:

1920 Յունիս 28-ին, Բրիտանական իշխանութիւնները Պաթումը յանձնեցին վրացիներուն եւ սկսան իրենց երկու վաշտերը հետացնել: Այս որոշումին համար՝ նկատումներէն մէկը Պոլշեիկներու յառաջացումն էր դէպի Կասպից ծով եւ անոնց գրաստը Պաքոյ: Մայիսի վերջաւորութեան, Դաբլինը ընդունէր էր զհնուորական այն տեսակտը թէ Բրիտանիան այլևս պէտք չէր որ Հնդկաստանի պաշտպանութեան յառաջադրյն գիծերը պահէր⁽⁵¹⁾: Բրիտանիոյ ներկայութիւնը Կովկասի մէջ այլևս հնարատր չէր:

Բրիտանական պահակազօրքին Պաթումէն մեկնումը նշանակեց Հայաստանի եւ Արեւմտքի միջև խզումը վերջին կապին⁽⁵²⁾: Ո՛չ Դաշնակցական, ոչ ալ Բրիտանական զօրքեր մնացին շրջանին մէջ: Համաձայնական պետութիւններուն ներկայութիւնը Կովկասի մէջ, հետեւաբար, անուանական եղաւ 1920 Յունիսի վերջաւորութենէն սկսեալ:

Դաշնակիցներու Նպաստամատոյցի Բարձր Կուսակալ Ուիլիմը Հասքըլի յանկարծակյան եւ յայտարարում մեկնումը Կովկասէն՝ առէլի եւս զօրացուց լքուածութեան զգացումը Հայաստանի մէջ: Որոշ շրջանակներ եզրակացուցեր էին թէ Դաշնակիցները կը լքէին Հայաստանը, տեղեկագրեր էր Երեսանէն Գերաշընրֆ Ն.Ու. Հարգորթ (Անդրկովկասի Անկլիզան Երէց, 1920-4, եւ Հայաստանի մէջ Արմինիըն Ինֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըզ) Ֆանտի ներկայացուցիչ): Սակայն, Հասքըլին մեկնումը սուրբնչում էր նպաստի գործին հետ: Հայաստանի համար նշանակուած տրամադրելի *«ամրոց»* ալիսը շեղեցուցեր էր ան դէպի Ազրպէյճան, կառավարութեան կողմէ *«կանխիկ վճարումի փոխառէն»*: Երբ իմացեր էր հաշուեքննիչներու մտալուտ այցելութեան մասին, կը թոյլ թէ ան վերցուցեր էր իր թոյլը արձանագրութիւններու եւ ջանացեր էր ամբողջ կազմակերպութիւնը շարդուփշոր ընել՝ անկարելի դարձնելու համար որեւէ հարցաքննութիւն: Այս յանկարծական որոշումին ակնարկելով, Հրամանատար Լիւքը եւս խորհեցաւ թէ քիչ չափով նկայացուցիչ չէր որ Հասքըլը իր պաշտօնէութիւնը հետացուցած ըլլար՝ Դաշնակից Պատուիրակութեանց ստանց որեւէ լուր տալու⁽⁵³⁾:

Նոյն միջոցին, մինչ Բրիտանիոյ եւ Դաշնակիցներու ոյժը տեղատուութեան ընթացք էր առեր Կովկասի մէջ, Սովետական Ռուսիոյ ոյժը կը քարձրանար: Անոր գլխատր թիրախներէն մէկը Պաթումն էր, որուն քարիւղէն, որպէս շարժական ուժի աղբիւր, մեծ չափով կախում ունէին անոր ճարտարարուեստները: Արտաքին Գործերու Կոմիսար Ծ.Վ. Չիչերինը բնորոշէր էր Պաթում իրեն Ռուսական հանրապետութեան ամէնէն կարեւոր քաղաքներէն մէկը եւ, 1918-ի Սեպտեմբերին, թորքերուն զայն գրակէն անմիջապէս ետք,

չնդեալ նկատեր էր Պրեսթ-Լիթլվաթի Դաշնակցիւրը: *«Սովետական Ռուսիան պէտք չունի՝ Պաքոյի քարիւղին այնպէս ինչպէս մարդը պէտք ունի օդի»*, երկրին առաջնորդներէն մէկը պիտի հարցնէր 1921-ին⁽⁵⁴⁾:

1920-ի Յունուարի կէսէն սկսեալ, Պոլշեիկները աստիճանաբար ամրապնդելու վրայ էին իրենց դիրքը այդ շրջանին մէջ: Անոնք նախ գրասեր էին Անդր-Կասպիականը եւ յետոյ նուաճեր Դերբենտը՝ Կասպից ծովուն վրայ: Ապրիլ 28-ին իրենց զօրքերը մտան Պաքո: Սովետական նոր ղեկավարութիւնը վերջ գտած յայտարարեց իր թոյլը յարաբերութիւնները Համաձայնական պետութիւններուն հետ⁽⁵⁵⁾: Նոյն օրը, Հրամանատար Լիւքը հետագրեց Հայաստանի մէջ Գլխատր Կուսակալի Ներկայացուցիչ Հարիրապետ Ծ.Ֆ. Կրչիսիին որ պատրաստ ըլլար Երեսանէն մեկնելու՝ եթէ պէտք տեսնուէր⁽⁵⁶⁾: Ինչպէս վերը ըստեցաւ արդէն, 1920 Յունիսին Բրիտանական իշխանութիւնները հետացան Պաթումէն:

Ուրեմն, 1920-ի ամրան արդէն, Սովետական Ռուսիան Կովկասի հասանական տէրը ըլլալու դիրքին վրայ էր բացայայտօրէն: Այն ատենի Կրօական Նախարար Հ.Ա.Լ. Ֆիշըրի համաձայն, թոյլը տտեպները Ռուսիոյ տարածքին վրայ Սովետական կառավարութեան *«շիտին եւ հեղինակութեան»* ի նպաստ որոշ յանելում մը կը մատնանշէին: Կովկասի մէջ Սովետական զինուորական ուժին անդրադառնալով, Միջագետքի Ընդհանուր Հրամանատար Ջօրպարը տեղեկագրեց, Պոլշեիկեան 11-րդ Բանակին ակնարկելով, թէ զինուորներուն կարգապահութիւնը, սպասուհիները եւ հրատանողները շատ լաւ էին: Բանակի սպաները, սակայն, անմարդ էին: Պոլշեիկները վերջերս իտալացիներուն կողմէ Ազրպէյճանի մախում գէներու մեծ պաշարներ ձեռք անցուցեր էին⁽⁵⁷⁾: Ուրեմն, երբ քրիտանական զօրքերը ի վերջոյ հետացան 1920-ի ամառը, ոտակոր պատրաստ էին անոնց տեղը առնելու Կովկասի մէջ:

Կովկասի մէջի հախիկն պարպալը, որ ստեղծուէր էր Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետեւող Ռուսական իշխանութեան քայքայումովը՝ միայն *«մնակաւորէն»* լեցուէր էր տեղական նորածին անկախ հանրապետութիւններով. *«Երականութեան մէջ»* նախ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ եւ թուրքիոյ միջև Բրիտանիոյ զինուորական ուժովը⁽⁵⁸⁾: Այդ հանրապետութիւնները նոյնպէս ի վիճակի չէղան լեցնելու քրիտանական մեկնումով ստեղծուած վերջին պարապ: Ծանկերու տարբերութիւններ եւ հրանդագին ազգայնականութիւն մը անկարելի դարձուցին նոյնիսկ տարրական համաձայնութիւն մը անոնց միջև եւ նպատեցին անոնց տկարացումին:

Բրիտանական մեկնումէն յետոյ, հետեւաբար, Սովետական Ռուսիան եւ վերակենդանացող Թուրքիան մը միակ երկու պետութիւններն էին, որոնք կրնային այդ պարապը լեցնել: Բայց, կերպով մը, Հայաստանը չկրնար համաձայնութեան մը գալ իր շուրջը միակ իրական ներկայութիւն մը ունեցող այդ պետութիւններէն մեկուն կամ միայն հետ: Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջև Սերի Դաշնագրին ուրուականը կար. իսկ Հայաստանի եւ Սովետական Ռուսիոյ միջև կը կախուէր Հայաստանի խարտիսի յուր՝ Դաշնակիցներու տնտեսական կոլեան վրայ:

Իրենց կարգին, Բրիտանական իշխանությունները երբեք չդադրեցան ուղղութիւն եւ խորհուրդ տալ Հայաստանի, նոյնիսկ երբ իրական ուժի որևէ հաստատ հիմ քաջարձակապէս չուձեղն, ու երբ ոչ մէկ պաշտպանութիւն կրնային տալ անոր: Անոնք Հայաստանը քաջալերեցին որ յենէր Բրիտանիոյ եւ անուղղակիօրէն (երբեմն ուղղակիօրէն) ետ կնցուցին զայն Սովետական Ռուսիոյ հետ հասկացողութեան զալէ: Այսպէս, ճիշդ այն օրը երբ Բրիտանական զօրքերուն Պաթումէն հետքանցանց վերջնականացնող համաձայնութիւնը ստորագրուեցաւ, Գեղապետ Սթոքսը Գերզընի յանձնարարեց թէ Բրիտանական կառավարութիւնը պէտք էր որ «ժանրօրէն ճնշուած» Հայաստանին եւ Վրաստանին քաջալերանքի նշան մը տար, այլապէս՝ հետագոյն պիտի մեկնաբանուէր իբրեւ իրենց վերջնական լքումը Բրիտանիոյ կողմէ: Գեղապետ Սթոքսը, լրիւ համամտութեամբը Բրիտանիոյ Գլխաւոր Կուսակալին, խնդրեց որ.

«Հայկական եւ Վրացական Կառավարութիւններուն ուղղուէր հաղորդագրութիւն մը թէ՛ Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը կը շարունակէր իր բուն հետաքրքրութիւնը պահել երկու Հանրապետութիւններուն բարօրութեանը նկատմամբ եւ անոնց պիտի ընծայէր կարելի ամէն բարոյական եւ քաղաքական օժանդակութիւն:

Եւ թէ՛ անմիջապէս տը ժիրի (իրաւական) ճանաչում շնորհուէր Հայաստանին ու Վրաստանին»:

Վերոյիշեալ թելադրութիւնները պիտի «քաջալերէին» երկու պետութիւնները որ «Պոլշեիկութեան դիմադրէին անոնք (մինչև վերջ)»: Սթոքսը եզրափակեց ինքզինք քաջայայտող ծանօթագրութեամբ մը. «Աստուծոյ Բրիտանիոյ պետական գանձին վրայ անհրաժեշտ պահանջք մը չեն դներ»: Իր պատասխանին մէջ, Գերզընը արտօնեց որ թելադրուած յայտարարութիւնը կատարուի հայկական եւ վրացական կառավարութիւններուն: Տը ժիրի (իրաւական) ճանաչումի հարցը պիտի քննարկուէր Դաշնակիցներուն կողմէ⁽⁵⁹⁾:

Այս էր ուրեմն, այսպէս-կոչուած Բրիտանական քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ, Պոլշեիկութեան տարածումին դէմ. հայթայթումը «քարոյական» օժանդակութեան՝ առանց Բրիտանական գանձատուրէն որևէ պահանջքի, իբրև ապացոյց՝ բուն հետաքրքրութեան: Այսպիսի քաղաքականութիւն մը բոլորովին կ'անտեսէր Կովկասի ուժի հիմունքին մէջ տեղի ունեցող Էական փոփոխութիւնները: Բայց ան նաև պատճառ դարձաւ Հայաստանի պատրանքներուն եւ անոր իրական ու ճակատագրական մեկուսացումին:

Բրիտանական զօրքերուն Կովկասէն մեկնումը՝ Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի միջև թշնամութեանց վերսկսումը նշած էր Արցախի (Ղարաբաղի) եւ միւս վիճելի երկրամասերուն՝ Ջանգեզուրի եւ Նախիջեանի առընչութեամբ: Կոչու դարձեալ սկսեց էր սահմանի վրայ, 1920 Ապրիլին: Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն բոլոր ջանքերը մնացեր էին ապարդիւն: Ուստի, Ազրպէյճանի Սովետական հանրապետութիւն մը ըլլալէն մի քանի օր ետք,

անոր նոր առաջնորդները վերջնագիր մը դրկեցին Հայաստան, պահանջելով այս վերջինից կանոնաւոր զօրքերուն երեք օրէն հետագոյնը Ղարաբաղէն եւ Ջանգեզուրէն: Եթէ համաձայնութեան թերացում ըլլար, Սովետական Ազրպէյճանի զօրքերը Հայաստան պիտի արշաւէին: Բայց այսպիսի քայլ մը պիտի վտանգէր Պարսկաստանի ապահովութիւնը, ինչպէս Հրամանատար իւրեց վերջնագիրը եւ դարձեալ Համաձայնական Պետութիւններուն դիմեց օգնութեան համար: Ի վերջոյ Պատերազմական Նախարարութեան կողմէ նատով ռազմամթերք դրկուեցաւ իրեն համար՝ Պաթում: Բայց Հայաստանը կ'արգելաւորէր նաև երկրին ներսէն: Թաթար (ազերի) հրոսակախումբերը աշխուժացեր էին Ջուլֆա-Երեւան երկաթուղագծին վրայ, որ միայն պահակներով քաց կը պահուէր: Ընդհանուր Սպայակոյտին համաձայն, կը վախցուէր որ Հայաստանի վրայ յարձակումը՝ Պոլշեիկեան եւ Ազրպէյճանեան զօրքերու կողմէ հիսխիւն՝ յատաչ պիտի տարուէր նոյն ատեն թրքական յարձակումի մը նկատմամբ⁽⁶⁰⁾:

Նման գործողութիւն մը՝ վանելի համարուած երկու պետութիւններուն՝ Թուրքիոյ եւ Սովետական Ռուսիոյ կողմէ՝ կարելիութիւն մըն էր:

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՈՒ ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՄՐՅԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

1919 Հոկտեմբերէն սկսեալ, Մուսաֆա Քեմալը, արհամարհելով Օսմանեան կառավարութիւնը, Էրզրումի գաւառին մէջ ձեռնարկեր էր արտաքին միջամտութեան բոլոր ձեւերուն եւ գլխաւորաբար «Թրքական սահմաններ»-էն ներս Հայկական անկախ պետութեան մը ձեւաւորման ընդդիմացող ուժի մը կազմակերպումին⁽⁶¹⁾: Էրզրումի մէջ, 1920 Մարտէն ի վեր արգելափակուած Փոլի-Գեղապետ Ա. Ռուսիցանցիին համաձայն, երբ Գերագոյն Սորհուրդը Սան Ռեմոյի մէջ յայտարարեց թէ արևելեան Անաթոլիայէն որոշ մասեր Հայաստանի պիտի տրուէին, «զինուորական յարձակողական» մը համար պարտաւորութիւնները դարձան քաջայայտ: Երկրին բոլոր մասերէն արձանագրուած նորակոչիկներ՝ տեսականօրէն կը ժամանէին Էրզրումի բերդը եւ ամէն օր, արևեամագէն մինչև արևամուտ, կը կատարուէին գնդացիի վարժութիւն ու զինուորական ամէն տեսակ մարզանք⁽⁶²⁾:

Ազգայնական Թուրքիան վճռած էր Համաձայնական Պետութեանց կողմէ պարտադրուելիք Սաղաղութեան Դաշինքը խախտել:

Ազգայնական շարժումը՝ 1919-ի Իզմիրի Յունական ցամաքամասումն «սուռեծուցեաց» գրեց Թոյնպահ, Յունաստան եւ Թուրքիա իր ուր ամիսներու ուսումնասիրական պտոյտնէն ետք, 1921-ին: «Մենք պետք է որ Յոյներուն թողալորնք Իզմիրը գրաւել», ստաջարկեր էր Լոյտ Եորն, ու Նախագահ Ռիչարդն ու Գեներալն համամիտ էին եղեր յունական զօրքերը օգտագործելու՝ ի դերն հանելու համար Խաղաղական ծրագիրները Անաթոլիայի մէջ, ինչպէս նաև զսպելու Թուրքերը: Յոյները պիտի փոխարինէին այն զօրքերը զորս Դաշ:

նակիցները ոչ ի վիճակի էին և ոչ ալ յօժար՝ տրամադրելու⁽⁶³⁾։ Փոխարևը, Դաշնակիցները, և մասնատրարք Բրիտանիոյ Վարչապետը, փափաքեցան զօրավիզ կանգնիլ Յունական հողային պահանջներուն։ Լոյտ Շորը հաստատօրէ կը հաւատար թէ Թուրքիոյ հակառակորդ և իրենց բարեկամ Յունաստան մը՝ արեւելեան Միջերկրականի մէջ տիրական և, Սուլէյի Ջրանցքին միջոցաւ, Հնդկաստանի ու ծայրագոյն Արեւելքի հետ հաղորդակցութեան գլխաւոր ճամբաները պաշտպանող՝ թանկագին առակելութիւն մը պիտի ըլլար Բրիտանական Կայսրութեան համար։ Լոյտ Շորին հակակրանքը հանդէպ թուրքին՝ անհառն էր։ Կը պատճառարարներ ան թէ թուրքը փորձանքի շարունակական աղբիւր մըն էր Եւրոպայի և Ասիոյ մէջ։ Բրիտանիան և Ֆրանսան քանցիս փրկեր էին *Եթզուսական*՝ Թուրք Կայսրութիւնը։ Բայց, պատերազմը սկսելուն պէս, թուրքերը անամօքարար դաւաճանք էին անոնց⁽⁶⁴⁾։

1920 Մարտ 16-ին, բրիտանական ուժեր զօրախումբեր գրանցին Կոստանդնուպոլիսը, ազգայնական շարժումը ճգմնու յոյսով։ Այդ հաճելուամին էր որ Քեմալը ցոյց տուա դիմաճգիտական իր խորաթափանց կարողութիւնները։ Տեսաւ ան ու վարպետօրէն շահագործեց Միջին Արեւելքի նկատմամբ Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի և Իտալիոյ միջև քաղաքագիտական մրցակցութիւնն ու տարբերութիւնները, և աւելի մեծ վիճի՞ որ կը բաժնէր Արեւմտեան պետութիւնները Սովետական Ռուսիայէն։ Քեմալը փոխնիփոխ պիտի բանակցէր Ռուսիոյ և Արեւմուտքին հետ, կամ՝ երկուքին հետ միաժամանակ, ու պիտի գործածէր իր շահճճ բարենպաստ պայմանները՝ մէկ կողմէն և թէ՛ պարտադրելու միւս կողմին վրայ⁽⁶⁵⁾։ Թուրքիոյ ռազմական անհաւասարելի դիրքը եղա հսկայական առակելութիւն մը անշուշտ, ինչպէս միշտ։

Քեմալը արագօրէն հակազդեց Բրիտանիոյ կողմէ Կոստանդնուպոլիսոյ գրաւումին, պաշտօնապէս ուրանալով Կոստանդնուպոլիսոյ թուրք կառավարութեան իշխանութիւնը և կոչ ըրա ընտրութիւններու՝ Ազգային Մեծ ժողովի մը համար, որ զինք կառավարութեան պէտ հռչակեց։ Անմիջապէս ետք, Ապրիլ 28-ին, Քեմալն էր որ Սովետական կառավարութեան երկտող մը դրկեց, արտայայտելով՝

«... անոր հետ կանոնաւոր յարաբերութիւններ սկսելու և երկու երկիրներուն պատճառով օտար կայսերապաշտութեան դէմ պայքարին մասնակցելու փափաքը»⁽⁶⁶⁾։

Սովետական Ռուսիան եւս պետութիւն մըն էր որ հաւասարապէս վճած էր վարկաբեկէ Համաձայնական Պետութիւնները, որոնք փորձեր էին միջամտութեամբ և տնտեսական շրջափակումով զինք հեղձամահ ընել։ Համաձայնական Պետութիւններուն դէմ թշնամութիւնը, հետեւաբար, հասարակաց շահագրգռութիւն մըն էր որ երկու պետութիւնները իրարու աւելի մօտ պիտի բերէր։ Թուրքիոյ համար՝ Սովետական Ռուսիոյ հետ գործակցութիւնը պիտի ծառայէր իր բարոյական վարկը բարձրացնելու։ Թուրքիան կրնար նաեւ ռազմամթերք յուսալ Ռուսիայէն, այնպէս ինչպէս Յոյները կը ստանային Դաշնակիցներէն⁽⁶⁷⁾։ Ասկէ զատ, եթէ Սովետները զօրավիզ կանգնէին իրեն, Քեմա-

լական Թուրքիան ինքզինք ապահով պիտի զգար իր հիսիսային և հիսիսարեւելեան սահմանին վրայ, մինչ ինք Յոյներուն և Դաշնակիցներուն դէմ կը կոտէր իր հարաւէն ու արեւմուտքէն։ Այնպիսի ժամանակ մը, երբ տակաւին իրանական զօրքեր կը մնային Կիլիկիոյ մէջ, Յունական զօրքեր՝ հարստային Անաթոլիայի և Դաշնակից զօրքեր՝ Կոստանդնուպոլիսոյ մէջ, Քեմալական Թուրքիան պարզապէս ի վիճակի չէր թշնամական Ռուսիա մը ունենալու իր հիսիսը։ 1920 Օգոստոսին, բրիտանական զինուորական գաղտնի սպասարկութեան մէկ խորհրդապահական տեղեկագիրը կ'ըսէր.

«Անգարայի Ազգայնականները, Յունական յաջողութեանց իբրև արդիւնք, աւելի պատրաստակամ ըլլալու վրայ են Պոլշէիկներուն հետ քանակցելու...»

Ազգայնական շարժումը՝ Մուսուլի նկատմամբ և Պոլշէիկներու ի նպաստ անող քարոզչութիւնը՝ հաւանաբար նպատակադրուած են Պոլշէիկները իրենց օգնութեան քաշելու»⁽⁶⁸⁾։

Ռոշապէս, Քեմալին յատուկ ճարտար գործելակերպն էր որ փրկեց զինք դիմաճգիտական մեկուսացումի մէջ մնալէ։ Ան պարզապէս օգտագործեց Թուրքիոյ հիսիսի դրացիին քաղաքական ոյժը։

Սովետական Ռուսիան, իր կարգին, պիտի օգտուէր՝ զօրավիզ կանգնելով Թուրքիոյ։ Գործակցութիւնը պիտի ապահովէր Դաշնակից և գլխաւորաբար բրիտանական ազդեցութեան վտարմը թէ՛ Սև ծովէն և թէ՛ Անդրկովկասէն, ազդեցութիւն՝ որ գործածուէր էր *«Սպիտակ»* Ռուսական բանակները սպասարկելու ի նպաստ։ Ռուսիան յօժարեցաւ նաեւ նցուկ կանգնելու Թուրքիոյ՝ ընդդէմ Յունաստանի, Ռուսիոյ թշնամի Արեւմտեան որևէ պետութեան շաշկցութիւն ձեռք բերելէ ետ կեցնելու համար զայն։ Ամէն քան վեր, Թուրքիոյ աջակցելով, Սովետական Ռուսիան ջանաց Մահմետականութեան պաշտպանի դերը ստանձնել. դեր մը՝ որ թափուր էր ձգուած Բրիտանիոյ կողմէ։ Յեղափոխութեան յաջողող Ռուսական դասարքութեանէն ետք, պատերազմին մէջ, Բրիտանիան յանկարծ մնաց իբրև առաջամարտիկ ոյժ որ կը կռուէր Թուրքիոյ դէմ և գլխաւոր այն Կայսրութիւնը, որ տակաւին իշխանութիւն ունէր մահմետական ժողովուրդներուն վրայ։ Սովետական Ռուսիան այժմ կրնար շահագործել այդ կացութիւնը։ Համաձայնական Պետութիւններուն ու մասնատրարք Բրիտանիոյ դէմ իր դիմաճգիտական պայքարին մէջ, ան ջանաց Բրիտանական Կայսերապաշտութեան հիմքերը քայքայել՝ Միջազգային, Պարսկաստանի, Աֆղանիստանի և Հնդկաստանի մահմետական ժողովուրդներուն մէջ յեղափոխական քարոզչութեամբ։ Այդ դերը կատարեց ան մահմետական Թուրքիոյ օգնութեամբ⁽⁶⁹⁾։ Ասկէ զատ, Թուրքիա և Սովետական Ռուսիա կարիքն ունէին փոխ-գործակցութեան և զայն փնտռեցին՝ ամրապնդելու համար իրենց դիրքը Կովկասի մէջ որ, Բրիտանական մեկնումէն յառաջացած ուժի պարագլոյթեան շրջանակ մըն էր այն առեւն։

Երկու երկիրներն ալ շահեցան իրենց փոխադարձ գործակցութեանէն, քանի որ ատիկա իրենց յանկալ կարեւորութեան դիրք մը տուա՝ ճնշում բանեցնելու

համար Համաձայնական Պետությանց վրայ: Երկուքն ալ կերպով մը ճանաչում կրցան կորզլ Արևմտաւրբէն: Այսպէս, զիջումներ թուրքիոյ՝ զայն Պոլշեկիկան Ռուսիայէն աճջատելու նպատակով, զօրաւոր կերպով պնդուեցան Բրիտանական կառավարութեան՝ թէ՛ Պատերազմական Նախարարին և թէ՛ Հնգկատանի Նախարարին կողմէ: Միւս կողմէ, Նախարարներու Խորհուրդը, զիտակցելով այն *եղծուարութիւններուն*» զորս Պոլշեկիկները կը յարուցանէին Բրիտանացիներուն առջեւ, ամբողջ Արեւելքի մէջ, համաձայն գտնուեցաւ թէ՛ օգտուելու էր Լոնտոնի Սովետական Առևտրական Պատուիրակութենէն Քրայնիի հետ յտաաջիկայ խօսակցութիւններէն, յստակացնելու համար կացութիւնը Միջին Արեւելքի մէջ⁽⁷⁰⁾:

1920-ին, թէ՛ Սովետական Ռուսիան և թէ՛ Քեմալական Թուրքիան՝ Կովկասեան հանրապետութիւնները նկատեցին հաւանաբար իրենց միջև սեպ մը, և Գերագոյն Խորհուրդին հովանաւորութիւնը վայելող իբրև թաքուն կկարողաննէր՝ թշնամական արտաքին ազդեցութեան: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ թուղթին համաձայն, Սովետական կառավարութիւնը չէր կրնար ի վիճակի չըլլալ հետևեցնելու թէ՛ հանրապետութիւնները նպատակադրած էին իբրև արգելակ մը Պոլշեկիկութեան և Արեւելքի միջև, քանի որ Դաշնակիցները աճունց անկախութիւնը ճանչցեր էին միայն *«Ռուսական յետադիմական շարժումներուն»* քացայայտ ձախողութենէն ետք⁽⁷¹⁾: Սովետական Ռուսիան, հետևաբար, բնականօրէն պիտի գործակցէր Թուրքիոյ հետ, Համաձայնական Պետութեանց ազդեցութիւնը հետացնելու համար Կովկասէն, ինչպէս նաև Հայաստանէն:

Բայց այդ գործակցութիւնը անվերապան չէր: Ինչպէս Առնոլտ Թոյնպիկ կը պնդէր 1922-ին, Սովետական Ռուսիան սահմանափակ չափով մը *«թիկունք կանգնեցաւ»* նաև Երևանի Հայկական Հանրապետութեան՝

«... Թէ՛ Թուրքիոյ և թէ՛ Ազրպէյճանի դէմ իբրև պատուար մը՝ հասանական Թրքական «Բան-Թուրանական» փառասիրութիւններուն և Պաքոսի քարիդի հանքահորներուն միջև»⁽⁷²⁾:

Բացայայտօրէն, Մոսկուան և Անգարան գործակցեցան իրարու հետ՝ Արևմտեան բոլոր պետութիւնները քացառելու Կովկասի համաձայնութենէն, քայքայ, միեւնոյն առեւն, աճունք *«մրցեցան»*՝ իրենց սեփական իշխանութիւնը ընդարձակելու այդ շրջանին մէջ: Բնականաբար, տեղի պիտի ունենար այդպիսի մրցակցութիւն մը երկու պայքարողներուն միջև, շրջանին մէջ ազդեցութեան համար: Մրցակցութիւնը *«տակաւին չափազանց կենդանի էր»*: Ռուսիան յօժարութեամբ պիտի շարտօնէր Թրքական գերիշխանութիւն մը՝ Անաթոլիայէն մինչև Ան և Կասպից ծովերը տարածուող: Այսպէս, 1920 Հոկտեմբեր 9-ին, Լենինը անդրադարձաւ Հայաստանի վրայ Թուրքիոյ յարձակումին և Պաքումն ու Պաքուն ձեռք ձգելու անոր նպատակին ու խորհուրդ տուաւ առաւելագոյն նախագոչուրութեան: Նոյեմբեր 21-ին, Կովկասի կացութիւնը նկատեց ան շատ քարդ ու մտածեց *«պատերազմի»* կարելիութեան մասին. և 1920 Գեկտեմբեր 10-ին, Արտաքին Գործերու Կոմիսար Չիչերինը,

յստակօրէն դիտել տուաւ թէ Թուրքիոյ կողմէ Պաքումի ձեռք ձգումը *«անընդունակ»* էր⁽⁷³⁾: Բրիտանական գաղտնի սպասարկութեան մէկ տեղեկագիրը, 1920 Նոյեմբերին համար, նոյնպէս կը յայտարարէր թէ Ռուսերուն տրամադրութիւնը *«Բեմալականներուն հաճելի «ամէն պարագայի քողարկուած անվատահոյութեան տրամադրութիւն մըն է»*: Սովետական Ռուսիոյ կողմէ Պաքուն վերագրաւելու գլխաւոր նպատակներէն մէկը, այնպիսի առեւ մը էր ամբողջովին զբաղած էր ան Լեհաստանի դէմ իր պատերազմով, կը թուէր թէ անկախաձգելի այն քայլն էր զոր հարկ էր առնել *«Թրքական առաջնորդութեան տակ կազմուելու ընթացքին մէջ գտնուող... Մահմետական խմբաւորումը քայքայելու համար»*, կը հաստատէր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ թուղթը, իր կարգին⁽⁷⁴⁾:

Հայ դեկավարութիւնը կրնա՞ր Կովկասի մէջ իշխանութեան պայքարի այս թաքուն հոսանքը օգտագործել: Եթէ չկրցաւ, քրիտանական դիւանագիտութիւնը մասամբ միայն մեղադրելի էր թերևս: Կը թուէր թէ՛ Հայաստանի փորձերը՝ համաձայնութեան մը գալու իր դրացիներուն հետ՝ մնացին միշտ կիսակատար:

ԱՆՈՆ ԾԱՆԹԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՄԷՋ

Անհրաժեշտ էր որ Հայաստանը համաձայնութեան զար Սովետական իշխանութեան հետ, մասնաւորաբար՝ Ազրպէյճանի սովետականացումէն ետք: Իր շոգեկառքերուն վառելահիւթին համար ամբողջովին կախեալ էր ան Պաքունէն: Վարչամեքենային փոփոխութիւնը պատճառ էր դարձեր հանրօգտ սպասարկութեանց լրիս դադարումին, ինչպէս նաև ամբողջ Հայաստանի մէջ կէկտրական հոսանքի կանգառումին: Ատկէ զատ, Սովետական Ազրպէյճանը վերջնագիր մը դրկեր էր Հայաստանին, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, պահանջելով անոր կանոնաւոր զօրքերուն հետացումը թէ՛ Արցախէն (Ղարաբաղէն) և թէ՛ Ջանգեղուրէն: Կը թուէր թէ մահմետական Ազրպէյճանը, իր նոր ձեռք ձգած ուժով, մտասեւեռած էր իր հին հողային հաշիւները կարգադրել: Բաց սատի, այդ երկու գաւառները՝ Պոլշեկիկներուն և Թուրք Ազգայնականներուն միջև դաշնակցութիւն մը խափանող միակ արգելքներն էին⁽⁷⁵⁾: Թոյնպիկին համաձայն, Թուրքիոյ համար յատկապէս փափաքելի էր Սովետական Ռուսիոյ հետ հաղորդակցութեան ցամաքային ճամբայ մը ունենալ՝ Յունաստանի դէմ իր պայքարին համար զիջանքներ ձեռք ձգելու նպատակով: Միակ *«արգելքը»* Երևանին հանրապետութիւնէն էր⁽⁷⁶⁾: Սև Մովը կը գտնուէր Բրիտանական գերիշխանութեան տակ: Ուստի, Հայաստանը ճնշումի ենթարկուեցաւ՝ մամմետականներով բնակուած իր նահանգներու սահմաններու բոլոր կողմերէն:

1920 Ապրիլ 30-ին, երեք հոգիէ բաղկացած պատուիրակութիւն մը Երևանէն մեկնեցաւ Մոսկուա: Թատերագիր Լեոն Ծանթը կը գլխաւորէր պատուիրակութիւնը, որուն միւս անդամներն էին Լեոն Ջարափեան և Համբարձում Յերտերեան: Պատուիրակութիւնը լիազօրուած էր կնքելու դաշինք մը, որով Սովետական Ռուսիան պիտի (ա) ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը, ներստեալ Արցախը (Ղարաբաղը), (բ) առնուազն սկզբունքով բնդունէր Հայաստանը:

տանի կողմէ Թրքաճակական նախագններու կցումին գաղափարը և (4) ևս կենար Հայաստանի ներքին քաղաքականութեան ուղղակի թէ անողղակի միջամուխ ըլլալը⁽⁷⁷⁾:

Պատուիրակութեան հետ առաջին հանդիպումին, Չիչերինը շեշտեց, Տէրտերեանին համաձայն, թէ Ռուս-Թրքական գործակցութիւնը կենսորի և ժամուան հարց մըն էր Սովետական Ռուսիոյ համար: Թուրքիան պատրաստ էր Դաշնակիցներուն վրայ յարձակելու, բայց իր վախճար թէ Հայաստանը կրնար հարուածել զինք: Ուստի, Սովետական կառավարութիւնը կը փափաքէր Հայաստանը հաշտեցնել Թուրքիոյ հետ: Ուրիշ ժողովի մը ընթացքին, Յունիսի մ. ջ. Չիչերինը «ի դիմաց Սովետական Ռուսիոյ», «խոստացաւ Հայերը գոհացնել» Հայաստանի կցելով Թրքաճակաստանէն որոշ երկրամասեր և անոր համար ապահովելով ելք մը դէպի Սև ծով: Ազրպէյճանի հետ սահմանային հարցի ստանդարտները մըն էր: Իսկ Սովետական Ռուսիայէ՛ն՝ Հայաստան ձրիօրէն պիտի ստանար Վօտաւորապէս տասը շոգեմեքենայ, ինչպէս նաև 2,5 միլիոն ոսկի ռուբլիի գումար մը, իբրև օգնութիւն: Այդ բերանացի համաձայնութիւնը պիտի վերածուէր գրաւորի: Բայց դաշինքին ստորագրութիւնը յետագոյնեցաւ⁽⁷⁸⁾:

Հայաստանի մէջ ներքին հակամարտութիւնները արգելք եղան Սովետական Հայկական յարաբերութիւններուն որեւէ ձևի իսկական քարելաւումին: Մայիս 1-ին, Ազրպէյճանի սովետականացումէն անմիջապէս ետք, Ալեքսանդրապոլի մէջ Հայ համայնավարները ձախող փորձ մը ըրին երկիրը ձեռք անցնելու: Հայկական կառավարութիւնը «տասնընեօթը պարագլուխներ գլխատեց»⁽⁷⁹⁾: Անոնք որ Պաքու փախան, Տէրտերեանի համաձայն, կը ջանային Մոսկուայի Ռուս-Հայկական քանակցութիւնները ձախողցնել, Հայաստանի մէջ հպարտութիւն մասին տուած իրենց տեղեկութիւններով⁽⁸⁰⁾:

Յունիսի վերջաւորութեան, ուրիշ առաջարկ մը ներկայացուցեան Հայկական պատուիրակութեան: Ղարաբաղը պիտի երթար Ազրպէյճանին, Դախիջեանը՝ Հայաստանին, մինչ Ջանգեղուքը վիճելի երկրամաս մը պիտի ըլլար, որուն վերջնական ճակատագիրը պիտի որոշուէր յետագային: Ասիական պահանջները պիտի ըլլար, նախ, Սովետիկ պատմագրական ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան, ու երկրորդ՝ Դախիջեանին Հայաստանի մէկ մասը ըլլալը: Չարաֆեան և Տէրտերեան ուղեցին Հայ-Ռուսական բարեկամութեան դաշինքը կնքել «անմիջապէս», ու Ջանգեղուքի և Ղարաբաղի վիճելիութիւնը նկատեցին իբրև ժամանակատր: Անոնք վախցան թէ՛ «ձգձգումի» պարագային, «ոսկի առիթ մը» պիտի կորսնցնէին: Բայց անոնք շլաջողեցան համոզել Լեւոն Օսեթը⁽⁸¹⁾, ու Երեան դիմեցին՝ խորհուրդ տսանալու համար:

Համաձայնութեան նախագիծը շուտով պատրաստուեցաւ, ու դաշինքը պիտի ստորագրուէր այն «վայրկեանին» որ Հայաստանի կառավարութիւնը իր հասնութիւնը տար: Բայց Երեանի պատասխանը «ուշացաւ»: «Երկար սպասում» է մը ետք, պատուիրակութիւնը ի վերջոյ երկու հեռագիր ստացաւ: Կը հրահանգուէր ան որ Սովետական կառավարութեան բողոք ներկայացնէին թէ

իշխող Դաշնակցական կուսակցութենէն երկու անդամներ, որոնք նաև Հայկական Խորհրդարանին անդամ էին, Գորիսի մէջ (Ջանգեղուք) Պուլշեիկներու կողմէ քրտօրէն սպանուեալ էին: Միւս հեռագիրը կը հրահանգէր պատուիրակութեան «շուտով շեշտուել», «պնդել» ոչ միայն Լեւոնային Ղարաբաղի այլ նաև Դաշնային Ղարաբաղի կցումը: Դաշնային Ղարաբաղի պահանջքը, Տէրտերեանին համաձայն, «հեր հարց մըն» էր, և պատուիրակութեան անդամները «մեծապէս զարմացան» այդ «հոր» հրահանգին վրայ: Ի վերջոյ անոնք եկան այն եզրակացութեան թէ՛ յարթական Դաշնակցները «Պուլշեիկներու նկատմամբ որոշ հաստատագրումներ» պէտք էր որ տուած ըլլային. և թէ՛ Հայկական կառավարութիւնը, Դաշնային Ղարաբաղի հարցը բարձրացնելով, կ'ուզէր «ձգձգել» Մոսկուայի հետ խօսակցութիւնները: Պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ ռուսական մայրաքաղաքէն Օգոստոս 10-ին, ստանձ տրեւ համաձայնութիւն կնքելու:

Թրքական պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Քեմալի կառավարութեան Արտաքին Գործերու Կոմիսար Պեքրի Մամիի, որ կը ներկայացնէր նաև Թրքական Ազգային Մեծ Ժողովը, նոյնպէս Մոսկուա էր՝ Հայկական պատուիրակութեան հոն եղած միջոցին: Ան ես կը ջանար Սովետական Ռուսիոյ հետ բարեկամութեան դաշինք մը մասին բանակցել: Չարաֆեան և Տէրտերեան փափաքելի նկատեցին որ իրենց պատուիրակութիւնը մի քանի մասնաւոր տեսակցութիւններ ունենար Թրքական պատուիրակութեան հետ, իրենց փոխադարձ վէճերը կարգադրելու նպատակով: Բայց Լեւոն Օսեթը զօրատր կերպով հակառակեցաւ գաղափարին⁽⁸²⁾: Այսպէս, որքան, մինչև 1920-ի ամառը, Հայաստանի համար կարելի չէր եղած հասկացողութեան մը զայ Սովետական Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ հետ, զինք շրջապատող ճիշդ այն պետութիւններուն հետ, որոնցմէ մէկուն կամ երկուքին հետ լաւ յարաբերութիւնները հրամայական էին:

Երբ Թրքական պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Մոսկուայէն, ան ես դաշինք մը չէր ստորագրած. չափազանց նշանակալից կերպով, գլխաւոր արգելքը՝ Հայաստանի նկատմամբ Թրքական զիջումներու Սովետական պնդումը եղէր էր⁽⁸³⁾:

Տէրտերեանը ճիշդ կերպով կը մտածէ թէ վերջնական խաղաղութեան դաշինքին հեռանկարը այնպիսի խանդավառութիւն մը ստեղծեց Երեանի առաջնորդներուն մէջ որ անոնք անտեսեցին Կովկասի մէջ Կարմիր զօրաբաժիններու ներկայութիւնը և «երեսագնահատեցին» Հայկական հարցի լուծման մէջ Ռուսիոյ դերը: Ուրեմն, Հայկական չափազանցուած յոյսեր՝ հետադարձ Դաշնակցներու վրայ, թշնամական զգացումներ՝ Դաշնակցներու և Պուլշեիկներու միջև, Կովկասի Բրիտանացի սպաններուն բուռն համոզումը թէ սարսափներ ու թշուառութիւն կ'ընկերակցէին Պուլշեիկներուն⁽⁸⁴⁾, և անոնց յորդորելը Հայկական կառավարութեան՝ Սովետական Ռուսիոյ զիջումներու ընդդիմանալու՝ բողոքը նկատեցին Հայկական-Սովետական շուտափոյթ հասկացողութեան մը ձախողութեան: Տէրտերեանը մտնանալու է նաև թէ Հայաստանի մէջ կառավարութեան և կուսակցութեան կարգ մը շրջանակները

սխալ առաջնորդուեցան՝ Հայաստանի կողմէ բրիտանական զէնքերու գնումն Յովսիփն և թերագնահատեցին՝ Քենսլիի զինուորական ոյժը: Անոնք կարծեցին թէ, ընդհարումի մը պարագային, հայկական զորաբաժնէնքը կրնային Էրզրոմը դիրտութեամբ գրաւել⁽⁸⁵⁾:

Թ՛՛ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ԵՒ Թ՛՛ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԻՈՅ ԿՈՂՄԷ ԾՆՇՈՒՄ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՑ՝ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Նոյն միջոցին, ղեպերը կը յառաջանային Կովկասի մէջ: Երբ Հայաստանը, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, մերժեց իր զօրքերը թէ՛ Ղարաբաղէն և թէ Ջանգեզուրէն ետ քաշելու Սովետական Ազրպէյճանի վերջնագիրը, Սովետական զօրքերը ներս յառաջացան, և Հայերը կրեցին շարք մը զինուորական ձախողութիւններ: Հայկական կառավարութիւնը ստիպուեցաւ զինուորական գործողութիւնները դադրեցնել: Համաձայնութիւն մը, ստորագրուած 1920 Օգոստոս 10-ին, Ա. Ջամալեանի և Ա. Բաքալեանի կողմէ՝ ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան, և Սովետական Ռուսիոյ ներկայացուցիչ՝ Պ. Վ. Լըզրանի կողմէ, պայմանաւորեց Սովետական Ռուսիոյ զօրքերուն «առժամեայ» գրառումը Ղարաբաղին, Ջանգեզուրին և Նախիջեանին—Բնագիրին մէջ նկարագրուած իրրիւ «վիճելի շրջանները»: Յօդուած 3-ին համաձայն, Սովետական Ռուսական Հանրապետութիւնը այս առժամեայ գրառումին կը նախաձեռնէր՝ Հայաստանի և Ազրպէյճանի միջև հողային վէճերուն խաղաղ լուծումին նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելու համար, կարելի եղածին չափ շուտ: Յօդուած 5-ը կը մասնատրէր թէ Օմհրախթիի և Ջուլֆայի միջև երկաթուղագիծը Հայկական կառավարութեան վերահսկողութեան տակ պիտի մնար, պայմանաւ որ ան զինուորական նպատակներու համար չգործածուէր⁽⁸⁶⁾:

Ինչո՞ւ՝ Ռուս-Պոլշեիկեան զօրքերը Ղարաբաղ, Ջանգեզուր և Նախիջեան մտան՝ առժամեայ կերպով: Թերեւս՝ Քենսլիականներուն հետ զինակցութիւն մը յառաջ բերելու համար. կամ Հայերու և Ազրպէյճանցիներու միջև միջ-ցեղային թշնամութիւնները դադրեցնելու համար, թէև Թիֆլիսի Հայկական դիւանագիտական ներկայացուցիչը մերժեց այդ կանխարգելիչ միջոցառումներու գաղափարը՝ զայն իբր պատրուակ նկատելով⁽⁸⁷⁾: Օտաւ հասանաբար, Սովետական զօրքերը ներս մտան՝ ճնշում քանցնելու Հայաստանի վրայ և անոր հետ խաղաղութեան դաշինք մը կնքելու համար, կարելի եղածին չափ շուտ: Կը թուի թէ Սովետական Ռուսիան անհամբեր էր Հայաստանը Համաձայնական Պետութիւններէն հեռացնելու և ի՛նք իրաւարարութիւնը կատարելու Կովկասի հողային վէճերուն: Այսպէս, Համաձայնութեան 3-րդ Յօդուածը քաջայայտօրէն կ'անդրադառնար պայմաններ ստեղծելու՝ հողային վէճերը լուծելու համար՝ համաձայն խաղաղութեան այն դաշինքին որ Սովետական Ռուսիոյ և Հայաստանի Հանրապետութեան միջև հարկ էր կնքել «կարելի եղածին չափ շուտ»⁽⁸⁸⁾: Նահանգներուն առժամեայ գրառումը նպատակադրուած էր ըլլալու մղում մը՝ որ Հայաստանը փոխէր իր քաղաքականութեան վարքագիծը: Պիտի կարենա՞ր առնել ան այդ քայլը:

Բախտի հեգնանքով, Թիֆլիսի Համաձայնութիւնը ստորագրուեցաւ Օգոստոս 10-ին, ճիշդ այն օրը՝ երբ Ահարոնեանը Փարիզի մէջ ստորագրեց Սերի Դաշնագիրը—դաշնագիր՝ որ այնքան շատ քան կը խոստանար Հայաստանի:

Կովկասի մէջ, հետեւաբար, զօրաւոր ճնշում կար Հայաստանի վրայ՝ Սովետական Ռուսիոյ կողմէ, որ մտահոգ կը թուէր իր ազդեցութիւնը այդ շրջանին մէջ հաստատելու, կարելի եղածին չափ շուտ: Բայց ճնշում կար նաև Բրիտանիոյ կողմէն: Բրիտանիան հասարակապէս մտահոգուած կը թուէր իր ազդեցութիւնը հոն պահելու՝ կարելի եղածին չափ երկար:

Թիֆլիսի մէջ Հայաստանի ներկայացուցիչները ի զօր քանցեցին Հրամանատար Լիւքսին բացատրել թէ Սովետական Ռուսիոյ հետ համաձայնութիւնը կնքուէր էր պարզապէս այն պատճառով որ Հայաստանը կը գտնուէր այն տեսն իր դիմադրական ուժերուն վերջաւորութեան մօտ: Անոնք դիտել տուին նաև թէ Հայաստանը կը պահէր Օմհրախթիին, Պարսկաստանի հետ յարաբերելու հնարաւորութեամբ, ինչպէս նաև իր հակակշիռը՝ Պարսից ասամանի մօտ, մինչև Ջուլֆա երկարող երկաթուղագիծին—կէտ մը որ շահագրգռական էր Բրիտանիոյ համար: Բայց, Երեւանի մէջ, Գլխատր Կուսակալին ներկայացուցիչ Հարիբապետ Կրեյսին ըստ Վարչապետ և Արտաքին Գործերու Նախարար Դոկտ. Համօ Օհանջանեանի թէ՛ համաձայնութիւնը «շատ աննպաստ կերպով» պիտի ընդունուէր Բրիտանիոյ մէջ⁽⁸⁹⁾: Հրամանատար Լիւքս մանաւանդ՝ ցոյց տուաւ մասնաւորաբար խիստ վերաբերում մը: Այդ համաձայնութիւնը կը նկատուէր ան իրրեւ վստահութեան դէմ դասաճանութիւն մը Հայաստանի կողմէ և նեղգութեան արարք մը՝ Բրիտանիոյ դէմ: Ինչպէս ան տնդեկազրեց Գերզընին,

«...խիտ խօսքերով անդրադարձեր էր ինք այն ցաւալի տպաւորութեան զոր Հայաստանի այս արարքը պիտի գործէր: Իրականութեան մէջ, վստահութեան նկատմամբ դասաճանութիւն մը պիտի համարուէր և Նորին Վեհափառութեան Կառավարութեան կողմէ, որ պիտի... զգար թէ ինք վատօրէն հատուցուէր էր՝ ուզմամբ թերթի խնդրով և այլապէս Հայաստանին ըրած իր օգնութեանը փոխարէն»:

Դարձեալ, ան շեշտեր էր թէ

«... Հայկական Կառավարութեան հասնութիւնը Պոլշեիկեան կողմէ Նախիջեանի գրառումին, որ անոնց ճամբան բացաւ դէպի Հիւսիս-Արեւմտեան Պարսկաստան և Թրքիա, գրեթէ կը հասասարէր Մեծն Բրիտանիոյ դէմ դասաճանակակ արարքի մը և յատկապէս ցաւալի էր այն պահուն, երբ Հայաստանը նոր ստացեր էր Բրիտանական ուզմամբ թերթի մեծաքանակ առաքում մը»:

Նշանակալից էր որ Հայ ներկայացուցիչները կը հաստատուէին, իրրեւ պատասխան, «Հայաստանի շարունակուող հաստատմութիւնը Համաձայնական Պետութիւններու նկատմամբ»: Ատկէ զատ, անոնք պնդեցին թէ այն ժամանակի զոր կը յուսային շահիլ Երեւանի մէջ շարունակուելիք քանակցութիւններով, զիրենք ի վիճակի պիտի ընէր «եղիմարտութիւն կազմակերպելու», եթէ Պոլշեիկ-

ները թերանային ի վերջոյ Նախիջևանը պարպելու իրենց խոստումը յարգելու մէջ⁽⁹⁰⁾: Երևանի մէջ, Հայկական կառավարութեան մէկ պաշտօնատարր *Եխոնդապահարար* ըսաւ Հարիւրակալ Կրեյսիին, թէ իրենք տեղի տուիւ էին առժամաբար: Ատկէ զատ, «հաւաստեց» ա՛ն թէ Հայկական կառավարութիւնը

«... Հակա-Պոլշեիկեան խմբորում մը պիտի կազմէր Վրաստանին եւ Պարսկաստանի Մակուի Խանին հետ, Պոլշեիկեան զօրքերը Անդրովկասէն ետ մղելու»⁽⁹¹⁾:

Հայ եւ Բրիտանացի պաշտօնեաներ կրնային Պոլշեիկեան զօրքերը Կովկասէն ետ քշելու ծրագիրներու մասին խօսակցիլ այդպէս դիրտութամբ: Բայց, քացարձակ իրականութիւնը այն էր թէ՛ 1920-ի ամրան, Հայաստանի վիճակը չափազանց հեռու էր յուսալից ըլլալէ: Ծրջապատող ռազմական ուժերը իրենց աքցանը անելի զօրատր կը սեղմէին օր ըստ օրէ: Բարեկամական զօրքեր չկային որոնց Հայաստան կարենար դիմել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԼՐՈՒԱԾ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ԵՒ ՊԱՇՏԱԿԻՏՆԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷ. ՀԱՅ-ՔԵՄԱԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Վարչապետ Օհանջանեանը դառնութեամբ յիշեցուց Հարիւրակալ Կրեյսիին, թէ Հայկական Ղարաբաղը Ազրպէյճանին փոխանցելու եւ Ջանգեզուրին Հայկական գրաւումը չարտօնելու Բրիտանական Զինուորական Հրամանատարութեան անցեալի որոշումն էր որ առաջին հարուածը տուեր էր իր երկրին պաշտպանութեան. եւ ի վերջոյ քացեր էր Պոլշեիկներու եւ Թուրք-Ազրպէյճանցիներու զինակցութեան ճամբան: Ատկէ զատ, իր կառավարութիւնը երկար ատենէ ի վեր շեշտեր էր անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի անկեսաձգելի զինուորական օգնութեան, քայց խոստացուած ռազմական զինամթերքը չէր հասած նոյնիսկ Յունիսին: Հայկական զինեալ ուժերուն Ընդհանուր Հրամանատար Զօրավար Թ. Նազարբեկեանը նոյնպէս՝ Բրիտանական զէնքերուն ուշ ժամանումը նկատեց Հայաստանի զինուորական ձախողութեանց պատճառներէն մէկը⁽⁹²⁾:

Հայերը յարձակումի կ'ենթարկուէին քոյր կողմերէն, Ազրպէյճանցիներէն, Թուրք Ազգայնականներէն, Ռուս Պոլշեիկներէն եւ, վէճի առարկա երկրամասին մէջ՝ Մոլդկաններէն եւ Քիւրտներէն: Ատկէ զատ, Հայաստանը արգելակումի կ'ենթարկուէր ճիւղական աղբիւրներու, վտելանիւթի եւ բանակին համար փոխադրական միջոցներու պակասին հետեւանճով: Բրիտանական կառավարութեան կողմէ մի քանի միլիոն տոլարի փոխատուութիւնը Հայաստանի՝ զայն պիտի փրկէր անտանելի կացութենէ մը, զրեց Թիֆլիսի Հայ Կիսանագիտական Ներկայացուցիչը Լիւքին. իսկ Օհանջանեանը շատ վճռական կերպով ըսաւ Հարիւրակալ Կրեյսիին, թէ Հայաստանի գոյութիւնը ամբողջութեամբ կախեալ էր Եւրոպայի բարեկամացողութենէն եւ անոր դիւանագիտական օգնութենէն⁽⁹³⁾:

Բայց, մոլորեցնող Սեփի Դաշնագիրէն զատ, Դաշնակիցները ո՛չ իրական բարեկամացողութիւն ցոյց տուին, ոչ ալ դիւանագիտական ազդու օգնութիւն: 1920-ի ամրան, Հայաստանը ճակատագրակաճօրէն մեկուսացուած էր Կովկասի մէջ:

Դաշնակիցները բացարձակապէս ոչինչ ըրին՝ թուրքերուն ցոյց տալու թէ իրենք նպատակադրած էին Սեփի Դաշնագրին պայմանները գործարդել Հայաստանի նկատմամբ: Զօրավար Միլնի համաձայն, անգործնական էր իրենց ներկայիս զինուորական օգնութիւն տալը՝ Տրապիզոնի մէջ ռազմական ցուցադրութեան մը ձեւին տակ կամ այլապէս՝ զանոնք ի վիճակի դարձնելու որ գրաւեն Ալաշկերտի Հովիտը, Հայ-Թրքական սահմանին վրայ: Նոյնիսկ թկադրեց ան որ Հայկական կառավարութեան «զօրաշարժի» խօսք մը տրուէր յունական բանակի մէկ սպային՝ Գնդապետ Կաթինճիտիսին նկատմամբ: Կաթինճիտիսին ծրագրին համաձայն, Սեւ Մովու եզերքի յուններէն կամ Թինճիտիսի պիտի հաւաքուէին Հայաստանին օգնելու որ Տրապիզոնը գրաւէին, փոխան ինքնավարութեան մը, զոր Հայաստանը ի վերջոյ պիտի տար յոյներուն՝ ծովեզերքի այն մասերուն մէջ որոնք կրնային հայկական զերթխանութեան տակ գալ: Զօրաշարժը Հայաստանին տրուեցաւ ճիշդ ժամանակին, Հրամանատար Լիւքին կողմէ, որ կը հաւատար թէ ծրագիրը պարզապէս հնարք մը կը թուէր վերակենդանացնելու Պոստական Հանրապետութիւնը — Հելլենական պետութիւն մը՝ որ գոյութիւն էր ունեցնը Հին Դարերուն: Կաթինճիտիսին կողմէ որեւէ քայլ «անպատեհե՛» նկատուեցաւ⁽⁹⁴⁾:

Այսպէս, ուրեմն, մղեցին Հայաստանը որ զիջումներ չընէր Սովետներուն: Բայց Դաշնակիցներու համախմբումին ո՛չ մէկ կողմէն օգնութիւն տացաւ ան, նոյնիսկ դիւանագիտական:

Հայկական յարաբերութիւնները չկրցան բարելաւուիլ նաեւ Սովետական Ռուսիոյ հետ: Թիֆլիսի համաձայնութենէն անմիջապէս ետք, Օհանջանեանը գրեց Լըզրանին, խափաբողոքով Ղարաբաղի մէջ Դաշնակցութեան տանձնութեւ «աշխատութեան» անդամներու զիստումին, Զանգեզուրի շուրջ երեսուն Հայկական զիւղերու անբումին եւ Սովետական զօրքերուն Աքսիպարի շրջանէն ներս թափանցումին դէմ: Այս արարքները, Օհանջանեանին համաձայն, ուղղակի խախտումն էին Օգոստոս 10-ի համաձայնութեան⁽⁹⁵⁾:

Իսկ Քեմալական Թուրքիոյ համար, 1920-ի ամառը եղաւ ժամանակաշրջան մը՝ յաղթական պետութիւնները դիտելու եւ Խաղաղութեան Դաշինքը գործարդելու համար անոնց նպատակի միասնութիւնն ու վճռակամութիւնը չափելու, իսկ միւս կողմէն՝ Սովետական Ռուսիայէն կարելի որեւէ օժանդակութիւն ապահովելով զանոնք հակակշռելու: Սակայն, երբ Ամերիկեան Կերտալիսը վճռակաճօրէն մերժեց Հայաստանի հովանադրութիւնը, եւ Դաշնակից պետութիւնները ո՛չ մէկ մտադրութիւն ցոյց տուին պաշտպանելու Սեփի Դաշնագրին Հայոց վերաբերեալ յօդուածները, զորս նոյնիսկ իրենք նախազերծէին, եւ երբ Հայաստան ինք անկարող եղաւ կերպով մը համաձայնութեան գլուխ կա՛մ իր Կովկասեան դրացիներուն եւ կամ Սովետական Ռուսիոյ հետ, թե

մայական Թուրքիան ինքզինք զգաց սանձարձակ ազատութեամբ գործկու դիրքի մը մէջ:

1920 Յունիս 2-ին Քեմալին դրկուած յուշագիրի մը մէջ, Չիչերինը յայտնու էր Սովետական կառավարութեան «գոհունակութիւնը» Ազգային Մեծ Ժողովին կողմէ աւանուած այն որոշումին համար որով «Թրքահայաստանին», Քիւրտիստանին ու Լազիստանին կը թողարտուէր «չիրենց ճակատագիրը վճռելու» պարտականութիւնը: Կ'աւելցնէր ան.

«Կատարութիւնը, քնակաւաքար, ըսել կ'ուզէ ատով թէ ազատ ենրկայացուցչական ընտրութիւն տեղի պիտի ունենայ, որուն պիտի մասնակցին նախապէս իրենց սեփական կամքէն անկախ պատճառներով իրենց երկրէն մեկնելու հարկադրուած գաղթականներ եւ վտարանդիներ եւ որոնք, բաց աստի, պէտք է որ հայրենադարձուին»:

Չիչերինը կ'աւելցնէր թէ Սովետական կառավարութիւնը կը յուսար որ՝ մէկ կողմէն Թուրքիոյ եւ միւս կողմէն Հայաստանի եւ Պարսկաստանի միջև սամամաները պիտի հաստատուէին դիւանագիտական խօսակցութիւններով: Իրենք պատրաստ էին «միջնորդութեան պարտականութիւնը ընդունելու, եթէ հրապարտուէին այդպէս ընել՝ շահագրգռող կողմերէն»⁽⁹⁶⁾: Քեմալին պատասխանը, է.Ն. Գառին համաձայն, անյստակ էր բաւական: 1920 Յունիս 20-ի իր յուշագիրով, Քեմալը «բորախութեամբ» կ'ընդունէր միջնորդութեան առաջարկը ու կ'աւելցնէր ան թէ թրքական կառավարութիւնը, Չիչերինի յուշագիրը ստանալէ ետք, յետաձգեք էր Կարսի, Արտասանի եւ Պաթումի նահանգներուն զինուորական գործողութիւնները եւ նոյն ատեն կը զանգատէր հայկական սարքանքներէն: Տողասակի ծանօթագրութեան մը մէջ, Գառը եզրակացուցած է թէ՛ յստակօրէն, Քեմալին մտադրութիւնը քաղաքավար բայց բացայայտ մերժումն էր Սովետական միջնորդութեան առաջարկին: Գառը մատնանշած է նաեւ թէ Հայաստանի դէմ զինուորական գործողութիւնը սկսաւ այնպիսի ատեն մը, երբ Կարսի քանակը չափազանց զբաղած էր հարսապիւն Ռուսիոյ մէջ Վրասնէլի յարձակողականով, թէև ատիկա կրնայ զուգահայտութիւն մը եղած ըլլալ⁽⁹⁷⁾:

1920 Յունիսին, հայկական զօրքերը շարժեցան դէպի Օլտի, հանքածուխով հարուստ շրջան մը՝ նախապատերազմեան Ռուս-Թրքական սահմանին ռուսական կողմին վրայ, իբրև Սևրի Դաշնագրին գործադրութեան նախանական քայլ մը: Պեքիի Սամին պնդեց թէ Օլտին Օսմանեան Կայսրութեան մաս կը կազմէր՝ Պրեսա-Լիթովսքի եւ Պաթումի Դաշնագիրներուն համաձայն: Հետեւարար, խնդրեց ան հայկական զօրքերուն հետացումը, «ստանց որեւէ ուշացում»: Հայկական կառավարութիւնը, սակայն, մերժեց զոյգ դաշինքները իբրև հիմնով երկու երկրներու փոխ յարաբերութեանց: Օլտիի շրջանը անվիճելի մէկ մասն էր Հայկական հանրապետութեան: Ստորագրած ըլլալով Թուրքիոյ հետ Խաղաղութեան Դաշինքը, Հայաստանը պիտի սպասէր Միացեալ Նահանգներու Նախագահին որոշումներուն ու պիտի չանցնէր նախկին Ռուս-Թրքական սահմանէն անդին⁽⁹⁸⁾:

Այսպէս, ուրեմն, 1920-ի ամրան, Հայաստանը իր պահանջները հիմնց Սևրի Դաշնագրին վրայ. Քեմալական Թուրքիան՝ Պրեսա-Լիթովսքի եւ Պաթումի Դաշինքներուն վրայ, թէև Պրեսա-Լիթովսքի Դաշինքը չընդալ նկատուէր էր Սովետական Ռուսիոյ կողմէ, 1918-ի աշնան⁽⁹⁹⁾:

1920 Սեպտեմբերին, Հրամանատար Լիլըը տեղեկագրեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան թէ Քիւզնիմ Քարապէքիի զօրքերէն աւանուած չորս վաշտեր անցը էին 1914-ի Ռուս-Թրքական սահմանը, եւ անակնկալ յարձակումով մը ետ էին մղեր հայերը՝ Օլտին երեսուն վերջու դէպի արևելք: Հայերը ծանր վնասներու ենթարկուէր էին: Թուրքերը, Օլտին գրաւած ըլլալով, մեծ թիւերով կը յառաջանային դէպի Կարս, նպատակ ունենալով տիրանալ այդ շրջանին: Կը թուէր թէ, նոյն միջոցին, Պոլշեխիկները կ'օգտագործէին ստեղծուած առիթը ու Կիլիզանի ճակատին վրայ կը քշէին հայերը դէպի Ղարս-Սիլիս: Թէև Բրիտանական Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Պաշտօնութիւնը այն տեսակէտը ունէր թէ իրապէս համատեղ պատերազմական գործողութիւն չկար⁽¹⁰⁰⁾, բայց Հայաստան, որոշապէս, հակա-Դաշնակից ուժերուն կողմէ սեղմուելու վրայ էր: Թուրքերը կը յարձակուէին արևմուտքէն, Պոլշեխիկները կը ճնշէին հիսիսէն ու թշնամական Ազրայէնան մը դատարկան ուսգծավարութիւններ կը կատարէր արևելքէն:

Իր յուսմատական կացութեան մէջ, Հայաստանը դարձաւ իր միակ դաշնակիցներուն՝ Համաձայնական Պետութիւններուն: 1920 Սեպտեմբեր 30-ին, Լրեանէի Հայկական կառավարութիւնը հետագրեց Կոստանդնուպոլսոյ Բրիտանական Բարձր Կուսակալ՝ Մովակալ Սըր Մ. տը Ռոպըքին, վառելանիթի պակասին պատճառաւ ստեղծուած չափազանց լուրջ կացութեան մասին: Ան խնդրեց նաև Դաշնակից Բարձր Կուսակալներու Հայ գործակալտար Ֆերտիմանտ Թահթեմեանէն որ անմիջապէս դիմէր Յոյն Վարչապետ Էլեֆթիմիոս Վեհիզլուսին եւ խնդրէր որ կարելի ամէն միջոցով ճնշուած բանցեցէլէն յունական ճակատին վրայ: Յունական յառաջացում մը պիտի ճշմանկէր Քեմալական նահանջ մը, քացատրեց Գըրզընը, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ: Նախկին Վարչապետ Խատիսեանը անձնապէս առաջարկեց Մովակալ տը Ռոպըքին որ յունական զինուորական ոյժ մը գրաւէր Տրապիզոնը: Կը թուէր թէ տը Ռոպըքը բացայայտօրէն համաձայն եղաւ այս գաղափարին: Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հետագրեց ան թէ՛ նկատի ունենալով Բրիտանական աղբիւրէ ստացած տեղեկութիւնը, Տրապիզոնի որպէս պարենատրման խարիսէ մը եւ Կովկասի դէմ զինուորական գործողութեանց իբրև մեկնակէտ մը գործածուելուն մասին, ինք այն կարծիքէն էր թէ Դաշնակիցներուն կողմէ անոր անյապաղ գրաւումը ամէնէն ազդու միջոցն էր Հայաստանին օգնութիւն տնայն: Կոստանդնուպոլսոյ Բրիտանական Բարձր Կուսակալին այս տեսակէտները որոշ եւ զօրաւոր կերպով պաշտպանուեցան թէ՛ օրտակ Կովկասի Բարձր Կուսակալ՝ Գեղապետ Սթոքսին կողմէ եւ թէ Լոնտոնի Մովսային Նախարարութեան կողմէ⁽¹⁰¹⁾: Ատկէ զատ, Պրիթիշ Արմիին Գոմիքիին կողմէ յուշագիր էր, Վարչապետին փոխանցուած՝ Լորտ Պրալսին կողմէ, ստիպու-

դական կերպով խնդրեց անելի աշախույր հսկողություն մը Սև Ծովուն վրայ Բրիտանական Նաւատորմիոյն կողմէ(102):

Նոյն միջոցին, Հայաստանը թախանձագին դիմումներ դրկեց ամեն ուղղութեամբ՝ օգնութեան համար: Երեսնի կառավարութեան կողմէ հեռագիր մը Ասետիս Անարոնեանին, Փարիզ, կրկնեց երկարողագիծերու համար վառելիքի քանակի քանակի քանակի քանակի: Հեռագիրը իրմէ խնդրեց դիմել քուր Դաշնակից Պետութիւններուն՝ թուրքերու կողմէն Դաշնակից *Երևանա-րումին*՝ ղէմ անմիջական բողոք մը ներկայացնելու: Հեռագիրը, Գնդապետ Սթոքսի եւ Լորտ Տարպիի միջոցաւ փոխանցուած, կը պնդէր թրքական ուրիշ ճակատներու ղէմ զինուորական ճնշում բանեցնելու անհրաժեշտութեան վրայ(103): Բրիտանական, Ֆրանսական, Իտալական, Ծարոնական եւ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեանց ուղղուած նմանօրինակ յուշագիրերով, Ահարոնեանը մատնանշեց Կարս եւ Պաթում նահանգները ձեռք ձգելու թրքական ձգտումը՝ Պոլշեիկներուն հետ զինակցութիւն մը յառաջ բերելու նպատակով: Ան թախանձեց Դաշնակիցներուն կողմէ Տրապիզոնի գրաստանը, որ ամենէն ազդու միջոցը պիտի ըլլար այսպիսի ծրագիր մը չեզոքացնելու(104):

Բրիտանական զինուորական իշխանութիւնները, սակայն, շատոց լքեք էին Կովկասի նկատմամբ ամէն յոյս: Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդը համաձայն էր Կովկասի անկախութեանը՝ Պոլշեիկներու եւ Թուրք Ազգայնականներու ղէմ, բայց անտրամադիր եղաւ ան որեւէ շօշափելի օգնութիւն տալու: Հետևաբար, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ մտածուած օգնութիւնը գաղտնի ալ վար եղաւ:

«Կը տարակուսիմ թէ կրնանք մենք, կամ կ'ուզենք Տրապիզոնը գրանել, բայց պէ՛տք է որ հակենք մենք նաւահանգիստին երթնելիկ վրայ», Տ.Ճ. Օզպըրընը արձանագրեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ: Լորտ Հարտիկը հակառակեցաւ յունական գրաստանի մը, քաղաքական պատճառներով, իսկ Գրզըրընը, Ծովակալ տը Ռոպըրթին հարցումներուն իբրեւ պատասխան, հսկայական կերպով նկատեց:

«Դաշնակիցներու կողմէ Տրապիզոնի գրաստանը անգործնական է, իսկ Յունական գրաստանը անբաղձալի կը նկատուի»:

Տրապիզոնի մէջ կամ ուրիշ տեղ մը զինուորական օգնութիւնը *«Տարցէ դուրս»* էր. այս էր նաեւ Միջ-Դաշնակիցներու Յանձնաժողովին որոշումը(105):

Բայց Ծովակալ տը Ռոպըրը, Կոստանդնուպոլիսէն, իր սեփական նախաձեռնութեամբ, Միջերկրական Հրամանատար Ծովակալէն խնդրեց քաւասար քարտիղ դրկել Պաթում, Երեսնի համար, երբ Խատիսեանը Հայաստանի յուսահատական կացութիւնը նկարագրեց իրեն: Երկարողագծային փոխադրութիւնը բողոքովին դադարած էր: Թուրքերուն ղէմ կողակէ գատ, Հայաստանը պէ՛տք էր որ առաջը առնէր իր սահմաններէն ներս գտնուող մահմետականներու խռովութեանց: Քիւրտերը կը կողակէն Իկաիրի շրջանին մէջ: Շուտով համաձայնութիւն մը կը բերուէր 1000 թոն վառելիքի անարտումին եւ վճարումի մասին մասին: Բայց վառելիքի այդ հայթայթումը՝ կը թո՛ղ թէ չէր եղած

առանց վստահելի սակարկութեան մը. Հայաստանը պէ՛տք էր որ հայրենադարձը կատարէր Միջագետքի մէջ գտնուող իր գաղթականներուն:

«Եթէ մենք կարենանք երկարողագիծերու համար անհրաժեշտ վառելիքի հայթայթումին օգնել, Խատիսեանը համաձայն է Հայաստան ընդունելի անի քան 14000 կ'ը գաղթականներ, այժմ Պատրալի մէջ»,

տեղեկագրեց Ծովակալ տը Ռոպըրը(106):

1920 Հոկտեմբեր 5-ին, Գնդապետ Սթոքսը այցելեց թէ՛ Երեսն եւ թէ Կարս ու տեսակցեցաւ Հայ Վարչապետին ու Պատերազմական Նախարարին հետ: Իր տպաւորութիւնը հետագրեց ան՝ յայտնելու թէ Հայկական կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը միացած էին իրենց երկիրը պաշտպանելու վճռականութեամբ: Ջօրքերը *«լաւ սպասագիծուած»* էին՝ Բրիտանիայէն Յուլիսին ստացուած ռազմաթերթով եւ համազգեստներով: Մինչև 35 տարեկան այրերու ընդհանուր զօրաշարժը ընթացքի մէջ էր եւ կամատրները *«խոնարհ»* էին արձանագրուելու զինուորական ծառայութեան: Բայց Հայաստանի սպառնացող վտանգը *«շատ լուրջ»* էր(107):

Իբրեւ Դաշնակիցներու ի նպատակ անկիւն մը, Հայաստանը պիտի վստահաբար գտնուէր անպաշտպանելի դիրքի մը մէջ, եթէ արտական ազդու օգնութիւն չունենար ան: Սովետական Ազրբայձանը ունէր թշնամական կեցուածք: Ռուս Պոլշեիկները աստիճանաբար կը մօտենային: Իրենց գերակայութիւնը հաստատած ըլլալով Կասպից Ծովուն վրայ, անոնք այժմ գրադած էին Խրիսի մէջ եւ Սև Ծովուն եզրերը: Նոյն միջոցին, Ազգայնական Թուրքերը կը յառաջանային անդիմադրելի թափով:

Հակառակ իր շատ մը ներքին դժուարութիւններուն եւ լուրջ պակասութիւններուն, կը թո՛ղ թէ Հայաստանը յանդուգն կեցուածք մը ունեցաւ սկիզբը: Գնդապետ Սթոքսը տեղեկագրեց այն *«շատ գնահատելի»* ձևին մասին, որով Հայաստանը իր *«ամբողջ կարելիք»* կ'ընէր, դիմագրակու համար իրեն սպասուած չափազանց լուրջ վտանգը(108): Երեսն հաստատուած Հարիւրապետ Կրկնի անձնապէս արտայայտուեցաւ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արը Շոն Թիլիին՝ Հայերուն ցոյց տուած *«բաւական մեծ չափով դրական կարողութեան»* մասին(109):

Բայց, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը դիւրաւ գտաւ պէ՛տք եղած արդարացումը՝ բացատրելու Բրիտանիոյ դժկամակութիւնն ու անկարողութիւնը՝ Հայաստանին գործնական օգնելու: Ռիլիքը Հաւաքը, ինչպէս վերջ տեսնուեցաւ(110), Հայաստանէն մեկնէր եւ նախքան հաշտեցնելիներուն նման ժամանումը: Միացեալ Նահանգներ վերադարձի իր ճամբուն վրայ, այցելել էր ան Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, Տ.Ճ. Օզպըրթին ըսելու թէ՛

«Երկիրը անապատ մըն է, եւ ժողովուրդը՝ արհեստով մտրուցուած զատ ոչինչ... Երկրին մէջ վարչական կամ քաղաքական կարողութիւն չկայ. ո՛չ դրամ եւ ոչ ալ քնական հարստութիւն՝ գաղտնիութիւն Հարստութիւն դիզած արտերկրի Հայեր... ո՛չ կը նպաստեն, ոչ ոչ երբ ընկեր կը վերադառնան»:

Նոյն ատեն շեշտեր էր ան թէ ինք *«անպաշտօն կերպով կը խօսէր»*: Եարպիկ քայլ մը՝ արդարև:

Ինչ որ մետաքքքրական է այն վերաբերումն է որով այս հաստատումները ընդունուեցան Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ: *«Երանի թէ Գնդապետ Հասքըըը կարենար հանդիպում մը ունենալ ու խօսակցիլ Պրն. Էնիիրթ Ռիլիըմսին հետ»*, Տ.Մ. Օզպըրըը արձանագրեց: Ա.Հ.Ա.ն նոյնիսկ աւելի մեռու գնաց.

«Մեղք որ չենք կրնար այդ պատկերը ցոյց տալ Էնիերըն Ռիլիըմսին, որովհետեւ ան իրեն պիտի մատնանշէ թէ մենք իրապէս մեղադրելի չենք Հայաստանի կացութեան համար, եւ թէ՛ իր յարձակումները ֆրանսացիներուն եւ մեր վրայ՝ չեն արդարանար իրապէս»⁽¹¹¹⁾:

Կը թուի թէ Հասքըըին խօսքերը եկեր էին Արտաքին Գործերու Նախարարութեան իրեն արդարացում մը՝ Հայաստանի նկատմամբ քարոյական պատասխանատուութեանն զայն փրկող: Հայաստանը ի՛նքն էր մեղադրելի եւ *«մեղք»* էր որ Հայաստանի եւ Հայերու անյուստորիշ վիճակը չէր կրնար ֆրապարակուիլ:

Երբ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը Լոնտոնի Հայ անպաշտօններկայացուցիչ Ջօրպար Մ. Բագրատունիէն տեղեկացաւ թէ Աւետիս Ամարունեանը Լոնտոն պիտի գար՝ անձնապէս նկարագրելու իր երկրին *«յուսահատական»* վիճակը, Օզպըրըը կարճ տեղեկագիր մը պատրաստեց իր գերադասներուն համար: Կ'արժէր մատնանշել թէ՛ գրեց ան,

«Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը բարեխիղական կազմակերպութիւն մը չէ, եւ թէ՛ փոխանակ արտաքին գուրի եւ օգնութեան մշտնջենական կոչելուն, մենք պիտի ուզէինք Հայաստանի մէջ տեսնել քիչ մը ինքնավստահութեան եւ քաղաքական կարողութեան ապացոյց թէ՛ Հայաստանի շարունակելի գոյութիւնը իրեն ինքնավար պետութիւն մը՝ կայսում ունի Հայկական ճիգերէն ու կարողութենէն եւ չի կրնար արտաքին քանակներու եւ արտաքին դրամի վրայ հիմնուիլ...»:

Նոյնմեր 12-ին, Ամարունեանը Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէջ հանդիպում մը ունեցաւ Սըր Մոն Թիլիին մետ եւ Բրիտանիոյ կողմէ տրամադրուած զենքերուն ու վառելանիւթին համար իր *«ամենաջերմ»* շնորհակալութիւնները յայտնելէ ետք, նկարագրեց Հայաստանի *«սարսափելի կացութիւնը»*: Ան ըսաւ թէ իրենց *«միակ յուլը»* Բրիտանիոյ կողմէ զինեալ միջամտութեան վրայ էր: Թիլին պատասխանեց իրեն թէ *«քոչորովիկ հարցէ դուրս էր ատիկա»*: Ամարունեանը յետոյ թելադրեց կազմութիւնը աշխարհի տարբեր մասերէն հայ կամաւորներու քանակի մը, որ կեդրոնանար յունական կղզիի մը զինուորական կայանին մէջ: Այդ եւս *«քոչորովիկ անգործադրելի»* է, Թիլիին ըսաւ իրեն: Ամարունեանը յետոյ իրեն թելադրեց կազմումը խաղաղութեան քանակի մը՝ աշխարհի բոլոր մասերէն եկած կամաւորներով: Թիլին մերժեց զայն եւս: Ամարունեանը յետոյ հարցոց թէ պետութիւնները ի՛նչպէս կը մտածէին գործադրել Թրքական Դաշինքը: Թիլիին պատասխանեց թէ պե-

տութիւնները կրնային անմիջապէս գործադրել ինչ որ կը վերաբերէր Կուստանդնուպոլսոյ եւ Նեղուցներուն: Իրենց յետոյ պիտի կազմակերպէին *«Թրքական»* զօրքեր, որոնցմով կը յուսային թէ կարելի պիտի ըլլար *«Անաթոլիան խաղաղեցնել»* աստիճանաբար⁽¹¹²⁾:

Ուրեմն, Սկրի Դաշնագիրը, Հայերու վերաբերող յօդուածներուն եւ Արեւելեան վիլայէթներուն առընչութեամբ, պիտի կիրարկուէր միայն Անաթոլիան խաղաղեցնելով *«Թրքական»* զօրքերով:

Երբ Ամարունեանը պնդեց թէ Բրիտանիոյ համար որքան կարևոր էր արգիլել Թուրքերուն եւ Բուսերուն գործակցիլը, Թիլին պատասխանեց թէ ինք կը վստահար թէ *«սա (Ամարունեանը) ոչինչ պէտք էր որ ակնկալէր»*: Վերոյիշեալ տեսակցութեան ակնարկելով, Թիլիին որիշ էջի մը վրայ արձանագրեց.

«Կատարելապէս յատակ ըրի թէ՛ «ամբողջովին հարցէ դուրս» էր որ Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը որեւէ տեսակի, որեւէ զինուորական օգնութիւն դրկէր կամ հովանաւորութիւն մը ընդունէր իսմ որեւէ քան ընէր օգնութիւն տալու. նոյնիսկ զենքերու քանքումը կա՛մ ըզ քացառուէր, Թուրքերու յառաջացումին պատճառաւ»⁽¹¹³⁾:

Աւելի առաջ, Ամարունեանին ազդու օգնութիւն խնդրող քազմաթիւ նամակներէն մէկուն ակնարկելով, Լորտ Գըրզըըը յայտնեց էր այն տեսակէտը թէ *«պատասխան տալու պէտք չկա»*⁽¹¹⁴⁾:

Մինչ այդ, թրքական քանակները, անբ տարածելով, սրբնթաց կը յառաջանային նախապատերազմեան Բուսահայաստանի խորերը: Կոչեր դրկուեցան Մորո Ե. Թագաւորին՝ Էջմիածնայ Կաթողիկոսին կողմէ, եւ Համայնքներու Տան Ատենալարին՝ Գալիֆորնիոյ 25000 հայերուն կողմէ: Իրենց յուսահատութեան մէջ, հայերը եւ իրենց բարեկամները ջանացին նաև զօրաշարժի ենթարկել Ազգերու Լիկան: Դաշնակից պետութիւնները, սակայն, հակառակեցան ո՛րևէ քննարկումի: Այսպէս, Ֆրանսայի դեսպան Մ. տը Ֆիլիբոն, 1920 Նոյնմեր 9-ին, Սըր Մ. Թիլիին ըսաւ թէ իր կառավարութիւնը համամայն էր Բրիտանական Արտաքին Գործերու Նախարարութեան տեսակէտին, այսինքն՝ թէ

«... ոչ մէկ օգտակար քննարկում կարելի էր, մինչ ասիմանները տակուիւն անկալուն էին, եւ Հայաստանը անձանօք քանակութիւն մըն էր»:

Մ. տը Ֆիլիբոն կը յուսար, հետեւաբար, թէ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը պիտի հրահանգէր Բրիտանիոյ պատուիրակին՝ *«չքաջալերել»* Հայկական հարցը Ազգերու Լիկային մէջ բարձրացնելու ո՛րևէ փորձ: Թիլիին համամիտ եղաւ իրեն: Ան իր արձանագրութիւնը եզրափակեց.

«Ձեմ կարծեր թէ ասիկա հարց մըն է որուն մասին մենք շատ տրու մտադիր ենք լսել, ու նախապէս ինչ ալ ակնկալուած ըլլայ մեզի՝ կը մտադրենք Հայաստանի համար ընել կարելի եղածին չափ բիշ: Ի՛նչ գօրքով թէ դրամով»:

Գրքը ընդ կարդաց արձանագրությունը և անոր վրայ դրա իր անունակ ակզբնատուները: Չառարկեց անոր⁽¹¹⁵⁾:

Նման տրամադրությամբ մը, Բրիտանական Նախարարներու մէկ ժողովը համաձայն գտնուեցաւ Ելեմտական Նախարարին խորհուրդին՝ թէ Բրիտանիան պետք չէր որ առաջարկեր Ազգերու Լիկայի անդամներուն կողմէ Հայաստանի տրուելիք որեւէ նիւթական երաշխատրութեան մասնակցիլ: Հ.Ա.Լ. Ֆիշըրը, այժմ Ազգերու Լիկային առաջին Համաժողովին մասնակցող Բրիտանական Կայսրութեան Պատուիրակութեան մէկ անդամը, ժընեւէն գրեւ էր Վարչապետին թէ Հայաստանի մասին տարածուն խօսակցութիւն եղեր էր, սակայն ի՞նչ կրնար ըլլալ: «Վաստիւ եմ՝ չեմ գիտեր»: 1920 Դեկտեմբեր 2-ին, ան հետագրեթ թէ Ֆրանսայի մէկ նախկին Վարչապետը՝ Ռընէ Վիլիամսին և Լորտ Ռոպըթ Սեւըլը «կը ջանային Հայաստանը իսկոյն բերել Լիկային մէջ»⁽¹¹⁶⁾: Բրիտանացի Նախարարներու մէկ ժողովը այն տեսակէտը ունեցաւ թէ Հայաստանի մուտքը Լիկա, Յօդուած 10-ի համաձայն, պիտի նշանակէր անոր հողային ամբողջականութիւնը և առկա քաղաքական անկախութիւնը արտաքին յարմարումի դէմ ապահովելու յանձնառութիւն մը: Բայց դիտել տրուեցաւ թէ Լիկան անկարող պիտի ըլլար այսպիսի յանձնառութիւն մը իրագործելու: Սևրի Դաշնագիրը տակաւին չէր վաւերացում: Ատկէ զատ, Հայաստանի սահմանները, Նախագահ Ռուկլընին կողմէ նոր ճշդութեամբ, այնքան տարածուն էին որ պետութիւնները դժուար թէ կրնային ընդունիլ, ներկայ պայմաններուն տակ, զանոնք երաշխատրելու պատասխանատուութիւնը: Հայաստանի անդամակցութիւնը քննարկուեցաւ նաեւ Ֆրանսայի և Իտալիոյ ներկայացուցիչներուն հետ ժողովի մը մէջ: Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ ընդդիմանալ⁽¹¹⁷⁾, ու Հայաստանին մերժուեցաւ Լիկային անդամակցութիւնը:

Նոյն միջոցին, Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի Նախագահ Մ. Հայնընը հետագրեց Բրիտանական կառավարութեան, հարցնելով թէ տրամադիր պիտի ըլլա՞ր ան առանձին կամ ուրիշ ազգերու հետ միասնաբար, յանձն առնել, ի դիմաց Լիկային, Հայաստանի և Քեմալականներու միջեւ թշնամութիւնները դադրեցնելու մարդասիրական առաքելութիւնը: Պատասխանը եղաւ ժխտական: 1920 Դեկտեմբեր 2-ի Նախարարներու մէկ ժողովին դիտել տրուեցաւ թէ.

«Հայաստան, քնական չնչին հարստութեամբ, ըստ երեւոյթին ինքզինք պաշտպանելու սահմանափակ կարողութեամբ և գրեթէ անջատուած արտաքին աշխարհէն, կը ճզմուէր Թուրք Ազգայնականներուն և Պոլշեիկ Ռուսերուն միջեւ, որոնք կը թուէին իրենց կարգին՝ արագօրէն մղուիլ իրարու միջեւ թշնամութեան: Այս պարագաներուն մէջ, Հայաստանը հաւանաբար ի՛նք համաձայնութեան պիտի գար, կամ պիտի ընդունէր որ պայմաններ պարտադրուէին իրեն:

«Նկատի ունենալով նախապատուութիւն ունեցող մեր անասնման գրադասները ուրիշ տեղեր, ընդհանրապէս կը տիրէր այն զգացումը թէ ՄԻԵՆ Բրիտանիոյ համար փափաքելի պիտի չըլլար որ յանձն առնէր այդ միջոցորդութիւնը կամաւորաբար»⁽¹¹⁸⁾:

Սևրի առաջ, Նոյեմբեր 19-ին, Չինոտրական Խորհուրդը Արտաքին Գործերու Նախարարութեան գրեց թէ Հայաստանի ուսումնասիրք փոխանցելը՝ որեւէ օգտակար նպատակի պիտի չծառայէր այլեւս⁽¹¹⁹⁾:

ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ԿՈՂՄԷ ՍՍԱԼ ԱՌԱՋՆՈՐԳՈՒԹԻՒՆ ԼԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐՈՒ ՄԵՋ. ԱՆԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Այսպէս, ուրեմն, Հայաստանի լքումը ամբողջական ու կատարեալ էր՝ պաշտպանութեան և օգնութեան տեսակէտով, բայց ոչ՝ խորհրդատուութեան և առջնորդումի հարցին մէջ: Բրիտանիան ո՛չ ոյժը ոչ ալ կամքը ունէր Հայաստանը և Կովկասեան Հանրապետութիւնները պաշտպանելու: Բայց և այնպէս, ան զգուշացուց զանոնք համաձայնութեան գալէ՝ թէ՛ Սովետական Բուսիոյ և թէ՛ Քեմալական Թուրքիոյ հետ, որոնք իրական ուժով միակ պետութիւններն էին Կովկասի մէջ: 1920 Հոկտեմբերէն Դեկտեմբեր, այդ շրջանը իր տեսած այցելութեանէն ետք, Պրիթիչ Արմինիա Գոմիթիի Կազմակերպիչ Քարտուղար և «ՄԱՆՇԷՍթըր Կարիդըն»ի մասնաւոր թղթակից Ս. Լեոնըրտ Լիզը կը քաջայայտէր թէ՛ Քեմալական Թուրքիոյ կողմէ առաջարկ մը 1920-ի գարնան, Հայաստանի հետ ուղղակի բանակցելու, մերժուէր էր վերջինիս կողմէ, «Անդրկովկասի մէջ Բրիտանիոյ Գլխաւոր Կուսակալին հետ խորհրդակցութեան ճանաչումը»⁽¹²⁰⁾: Ամէն բան վեր, Բրիտանիան հետո պահեց Հայաստանը՝ իրագործելի հնալացողութեան մը գալէ Սովետական Բուսիոյ հետ, այն միակ հասկացողութեանէ՛ն՝ որ կրնար զինք փրկած ըլլալ Թուրքիոյ կողմէ անդամափառումէն: «Հայաստանը անօգնական է, եթէ Պոլշեիկները չօգնեն իրեն», գրեց Մոնթըլիին, 1920 Նոյեմբերին: Եթէ զինտրական լքումը մը պիտի ըլլար, «միայն Ռուսիան ունէր պատրաստ զօրքեր», ըսաւ Անդրտ Թոնլային, ժողովի մը ընթացքին, Արեւելքի մէջ իր երկար շրջապայութեանէ վերադարձին⁽¹²¹⁾: Բրիտանիան չկրցաւ օգնել Հայաստանին. բայց մինչև վերջ իր ներկայացուցիչները ձգտեցան պահել զայն Համաձայնական պետութիւններու ժիրին մէջ: Պրիթիչ Արմինիա Գոմիթիին ուղղութեամբ իր հետագրին մէջ, Չինեիները վկայեց թէ Դաշնակիցները համակարգուած կերպով արգիլեցին Հայաստանի կառու վարութեան որ ակնի չափաւոր կեցումը մը առնէր Սովետական Բուսիոյ համըղալ և նոյնիսկ դարբեցուցին ուտեստի պաշարներ դրկել, երբ ան բանակցութեան հետ հիսապի իր դրացիին հետ: Եւ Հայաստանը մերժեց Սովետական Բուսիոյ միջոցորդութեան բոլոր առաջարկները՝ որոշելու իր սահմանները իր դրացիներուն հետ և յատկապէս «Թորքեստանի» սահմանները, ակնկալելով Չինեիները⁽¹²²⁾: Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ, Կովկասի Բրիտանական քաղաքականութիւնը հիմնուած էր շփոթ ու շփոթեցուցիչ պատրանքներու վրայ՝ Երբ տանձից ներկայացուցիչները տեսակածօրէն ջանացին հաստատարարար գործարկը Գրքը ընդին հրահանգները.

«Ռորքան առնել որ կարելի ըլլայ հետո պահել... Երևանը՝ Սովետական Կառավարութեան ազդեցութեանէն»⁽¹²³⁾:

Ընդհանրապես լատտերեակ ըլլալով Հայաստանի արտաքին յարաբերութիւններուն, նախապատուութիւն տուին անոնք գլխաւորաբար Բրիտանական շահերուն, արգելք եղան Հայաստանին՝ որ տեսնէր Թուրքիոյ եւ Սովետական Ռուսիոյ միջև ուժի թաքուն պայքարը, եւ հայերը գոյուցացուցին վերջիցին ինտզալու համաձայնութեան մը որ հասանաբար անխուսափելի էր, նախքան շատ ուշ ըլլալը:

1920 Հոկտեմբեր 7-ին, Գնդապետ Սթոքսը հետագրեց Գըրզընին թէ Քուպանի Պոլշեիկներ կարկայացուցիչները Հայ ներկայացուցիչին առաջարկեր էին կարգադրել Թուրքերուն ետ քաշուիլը մինչև «1914-ի Ռուսական սահմանը», եթէ Հայաստանը «ամէն կայ խզէր Համաձայնական Պետութիւններուն հետ»: Նամնապետ, Մոսկուայի մէջ, Սովետական Արտաքին Գործերու Օգնական Նախարարը ըստ էր Հայ պատուիրակին թէ Ռուսիան ի վիճակի էր թրքական յառաջացումը կանգնելու եւ թերեւ նոյնիսկ Թուրքիոյ մէջի հայկական հողերուն մէջ մասին պարպումը կարգադրելու: Բայց, պետք էր որ Հայաստանը առժամաբար իրենց տրամադրէր Օսթրալիա-Նախիջեան երկաթուղագիծը, որ պաշտօնապէս Ռուսիան կարենար Թուրքիոյ օգնել *«ընդդէմ Համաձայնական պետութիւններուն»*⁽¹²⁴⁾: Հոկտեմբերի կէսին, Թիֆլիսի հայ ներկայացուցիչը, Տիգրան Բեկզատեան նոյնպէս հետագրեց Փարիզի Հայկական Պատուիրակութեան թէ Պոլշեիկները առաջարկեր էին Թուրքերուն հետացումը կարգադրել մինչև «1914-ի սահմանը», պայմանաւ որ Հայկական կառավարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարէր թէ ինք *«հասարակաց ոչինչ ունէր Համաձայնական Պետութեանց հետ»*: Բեկզատեանը կ'ակեցնէր. *«Առաջարկը մերժուած է»*: Եւ, Գառին համաձայն, եղաւ նոյնիսկ Սովետական զինուորական օգնութեան առաջարկ մը⁽¹²⁵⁾:

Կը թոյլ թէ, մինչ թրքական բանակները կը յառաջանային, Սովետական Ռուսիան օրէ օր աւելի ջղագրգորէն անհամբեր կը դառնար միջնորդելու: Բայց իր առաջարկները մերժուեցան Հայկական կառավարութեան կողմէ, զիտակցութեամբը (եւ թերեւ խորհուրդովը) Բրիտանիոյ ներկայացուցիչներուն:

Երեսնի մէջ Բրիտանական Գաղտնի Սպասարկութեան Սպայ եւ Քաղաքական Ներկայացուցիչ Հարիւրապետ Լ. Գորթի կողմէ՝ Գնդապետ Սթոքսին դրկուած մէկ տեղեկագիրը պարզօրէն կը քայքայէր ինքզինք ու յատկապէս նշանակալից է: Ան կը կրէ 1920 Հոկտեմբեր 22 թուականը: Ծիշը այդ օրկոնքն էր որ Բրիտանիան կ'ընդդիմանար տնտեսական երաշխաւորութեան մը՝ Ազգերու Լիգայի անդամներուն կողմէ: Հարիւրապետ Գորթին համաձայն, Հայկական կառավարութեան պատասխանը, պատրաստուած Պատերազմական Նախարար Սթոքսի կողմէ, *«Երեսնի մէջ, Հոկտեմբեր 16-ին»*, ներկայացուցէր էր Սովետական Ռուսիոյ ներկայացուցիչ Լըզրանին, այն տարբերութեամբ որ Հայաստանի արեւմտեան սահմանին պահանջըր աւելի եւս ընդարձակուեր էր, ներառելու համար Տրապիզոնը, Երզնկան ու Սարքիդը: Հայկական կառավարութեան կողմէ տեղեկացուցեր էին Գորթին թէ՛ *«հակառակ բոլոր տար-*

կոչներուն», Տէր Մինասեանին կողմէ ներկայացուած առաջարկները նկատի առնելու վրայ էր Լըզրանը եւ թէ՛ *«ան կը թոյլ աւելի քան յօժար՝ համաձայն գտնուեն գրեթէ բոլոր այդ պահանջըններուն»*: Լըզրանը շուտով պիտի մեկնէր Երեսնէն Պաքո, ուր ան պիտի ներկայացնէր այդ առաջարկները Ազգայնականի Սովետական կառավարութեան եւ յարաբերութեան մէջ մտնէր Մուսթաֆա Բենալիին հետ: Գորթը կը շարունակէր իր ճակատագրական յայտնութիւնը.

«Այս բանակցութիւնները, կը կարծուի թէ, առնուազն ամիս մը պիտի տեւեն, ուշացուած մը՝ որ մենագոյն օգնութիւնը պիտի ըլլայ Հայաստանի, քանի որ ան ժամանակ պիտի տայ իրեն իր գործերը մարզելու եւ կազմակերպելու...»

«Հայկական կառավարութիւնը ինձի տեղեկացուցած է թէ՛ ամէն պարագայի, ինք մտադիր չէ որոշակի հասկացողութեան մը գալու Լըզրանին հետ, մինչև որ Վրացական կառավարութեան որոշումը ստանան՝ Պոլշեիկներու դէմ երկու պետութիւններուն զինակցութեանը նկատմամբ»⁽¹²⁶⁾:

Ուրեմն, հակառակ բոլոր տարակոյսներուն, Լըզրանը *«աւելի քան յօժար (կը թուէր) հասնելու»* Հայկական կառավարութեան առաջարկներուն. այն կառավարութեան՝ որ սակայն *«որեւէ պարագայի մտադիր չէր»* որոշակի հակադրողութեան մը գալու իրեն հետ: Կը թոյլ թէ, հողային ծայրայեղ պահանջները ներկայացնելով եւ ուշացումի ռազմավարութիւն գործածելով, Հայկական կառավարութիւնը պարզամտօրէն ու վտանգաւոր կերպով՝ ժամանակ կը շահէր: Բրիտանացիներէն քաջալերուած հայ առաջնորդութիւնը կը հետևէր պատրանքի ասրտագոյնցիկ քաղաքականութեան մը:

Յաջորդող քսան օրերուն, Հայաստանը գրեթէ ամէն բան կորսնցուց ի նպաստ թուրքերուն: Նոյնմբեր 7-ին զինադադար մը կ'ընդունէր Հայաստանի կառավարութեան եւ Քիւրդի Քարապէրիին միջև, վերջիցին պայմաններովը: Քարապէրիը, 1919-էն ի վեր, ճշմարէր էր թէ Բրիտանական ազդեցութիւնը Կովկասի մէջ տեղատուութեան մէջ էր եւ ասրտացոյցող իրաւունքներով մը տրամաբան էր թէ ո՛չ մէկ օգնութիւն պիտի գար Հայաստանի⁽¹²⁷⁾: Նոյնմբեր 9-ին, նոր վերջնագիր մը ներկայացուց ան Հայաստանին, աւելի խիստ պայմաններով: Կոխը վերսկսաւ, բայց ի վերջոյ Հայկական կառավարութիւնը ստիպուեցաւ նոր զինադադար մը խնդրել Նոյնմբեր 18-ին⁽¹²⁸⁾: Այլըստանոր իրատեսանքը նշանակուեցաւ հաշտութիւնը բանակցելու Քեմալականներուն հետ: Առանց տակաւին անդրադառնալու թէ Բրիտանիան դադրէր էր իր կաման պետութիւն մը ըլլալէ, Հայաստանը մինչև վերջ յոյս որսաւ անոր վրայ Նոյնմբեր 18-ին, բանակցութիւններէն առաջ եւ ճիշդ զինադադարին օրը. Իրատեսանքը այցելեց Գնդապետ Սթոքսը Թիֆլիսի մէջ: Անոր բնութեան թէ մոլորվորը *«Ճշմարիտ մը մէջ»* էր: Հայկական կառավարութիւնը կը գիտեցնէր թէ ստիպուած էր հաշտութիւն կնքել կամ Թուրքերուն, կամ Պոլշեիկներուն հետ: *«Թուրքերուն հետ հաշտութիւն կնքելը նախընտրելի»* պիտի ըլլար եւ ինչ:

կը հակեր այն կարծիքին թէ Բրիտանական կառավարութիւնը եւս ատիկա պիտի նախընտրէր: Խատիսեանը հարցուց թէ Բրիտանիան կրնա՞ր Թուրքիոյ մետրանակցութիւններուն մասնակից մը ըլլալ: Պոլշեիկները Հայերուն հաստատիլ կու տային թէ իրենք կրնային թրքական դժուարութիւնը անմիջապէս հարթիլ, եթէ Հայաստանը «չեղնալ նկատէր»: Թուրքերուն հետ Խաղաղութեան Դաշինքը: Հայկական կառավարութիւնը կ'ուզէր որդեգրել ընթացք մը որ կարիքի եղածին չափ Բրիտանիոյ «հասանութիւնը» ունենար⁽¹²⁹⁾: Պատասխանելով, Գըրզընը յայտնեց թէ Բրիտանիան չէր կրնար մասնակից մը ըլլալ Ազգայնական Թուրքերու հետ Դաշինքի մը, քայց կը նկատէր թէ Սովետական Ռուսիոյ հետ դաշինքի մը փոխընտրութիւնը «անտարակոչս անկի գէշ»: Եր: Նախապէս, Արտաքին Գործերու Նախարարութենէն երկու անդամներ եւս մատնանշել էին թէ թուրքերուն հետ հաշտութիւն մը «չտակաւորէն նախընտրելի» էր⁽¹³⁰⁾:

Նախքան Գըրզընէն պատասխան գալը, Հայաստանի Հանրապետութեան նոր ու վերջին Վարչապետը, Սիմոն Վրացեան, նոյնպէս Սթոքսէն խնդրեց, Նոյեմբերի վերջը, անոր «խորհուրդը»՝ կա՛մ ընդունելու Թուրքերուն կողմէն հայկական հողամասի ընդարձակ տարածութիւններ պահանջող դաշնագիր միլ, կա՛մ Պոլշեիկներու առաջարկը: Վերջինները Թուրքերուն պիտի ստիպէին

«... հրամարիլ իրենց պահանջքն էն հին Ռուսական սահմանէն անդին բաշտիլ: Անոնք կը յայտարարեն թէ ասիկա պիտի ընեն խաղաղօրէն կամ բռնի, քայց, երկու պարագային ալ, Հայաստանը պէտք է թոյլատրէ որ Պոլշեիկեան զօրքերը Հայաստան մտնեն եւ շփուտ հաստատակն Թուրքերուն հետ»:՝

Առաջարկը մերժուեցաւ: Հայաստանը, ի վերջոյ, հասանցեալ Թուրքիոյ կողմէն ձգուած «կէս նկատակին», քանի որ ան հաստաց թէ Պոլշեիկեան Ռուսիոյ կողմէն առաջարկուած «ամբողջ նկատակը» պիտի նշանակէր «Եւրոպայի ամբողջ համակրանքին կորուստը»⁽¹³¹⁾:

Նախքան Խատիսեանի պատուիրակութեան Ալեքսանդրապոլ մեկնումը, Քեմալականներուն հետ բանակցելու համար, Հայկական կառավարութիւնը խնդրեց Սովետական ներկայացուցիչներ լըզրանէն ու Միդիանիէն ճնշում բանցնել Թուրքերուն վրայ: Խատիսեանին համաձայն, երկուքն ալ խտտամբի օգնել: Լըզրանը Հայկական կառավարութեան արտօնութիւն խնդրեց Կարմիր զօրքերու երկու զօրաբաժին մտցնելու Ազրպէյճանէն Հայաստան, որպէսզի ինք կարենար «Թուրքերուն հետ խօսելու անկի իրական ոյժ ունենալ»: Հայկական կառավարութիւնը, սակայն, մերժեց առաջարկը, վախճալով թէ ատիկա կրնար պատճառ ըլլալ Պոլշեիկներուն կողմէն Հայաստանի զինուորական գրաւումը⁽¹³²⁾:

Թէ՛ Թուրքիոյ եւ Սովետական Ռուսիոյ միջև որոշապէս ուժի պայքար մը կար այս ժամանակ՝ անգա՛մ մը եւս երեսն էլա՛ս սա իրողութեամբ թէ՛ Ալեքսանդրապոլի մէջ Քիւսիմ Քարապէրիը վճռապէս մերժեց Միդիանիին մասնակցութիւնը բանակցութիւններուն⁽¹³³⁾: Թրքական պատուիրակութիւնը ուզեց,

անտարակոչս, Հայաստանը ունենալ աղիտալիօրէն մեկուսացած եւ լքուած, որպէսզի անոր հաշիւը ինք առանձինն մաքրէր:

Ալեքսանդրապոլի ջախջախիչ Դաշինքը Հայաստանը ձգեց քիչ ակիլ քան 10000 քառակուսի քիլոմէթր երկրամասով մը: Կարը եւ Սուրմալուն, ներստեալ Արարատ Լեռը, պիտի անցնէին Թուրքիոյ. Նախիջեանը եւ Զանգեզուրը պիտի անցնէին Ազրպէյճանի հոգատարութեան տակ. Հայաստանը պիտի արտօնէր ունենալ միայն 1500 զինուորներէ բաղկացած ջոկատ մը՝ զինուած 20 գնդա-ցիրներով եւ 8 թնդաձօթներով. պարտադիր զինուորութիւնը պիտի արգիւտէր: Բոլոր այդ հարցերը կրնային որեւէ ժամանակ քննարկուիլ՝ Երեսն բնակող Թուրք քաղաքական գործակալի մը կողմէ: Ատիկէ գատ, Թուրքիան իրատեմբ պիտի ունենար վերահսկելու Հայաստան մտնող ապրանքներուն վրայ: Վերջապէս, Հայաստանը պիտի անվաներ հռչակէր Սեւրի Դաշնագիրը. Դաշնակիցներուն ներկայացուցիչները պէտք էր որ մեկնէին իրենց տեղը⁽¹³⁴⁾: Քարապէրիին կողմէն արտօնուած Հայկական պետութիւնը շատ փոքր ու հովանաւորեալ երկիր մըն էր միայն, ամբողջութեամբ կախուած թրքական բարեկամացողութենէն:

Հայաստանի կողմէն Սեւրի Դաշնագիրէն հրաժարումը եղեր էր նախապայմանը թրքական բանակցութիւններուն: Բայց ան եղած էր նաեւ Սովետական Ռուսիոյ կողմէն առաջարկուած միակ գլխատր պայմանը՝ Հայաստանի համար նախապատերազմեան Ռուսական սահմանը ապահովելու իր միջնորդութեան փոխարէն: Ատիկէ գատ, Սովետական Ռուսիան համաձայնեց էր ճանշնալ Հայաստանի անկախութիւնը: Առաջարկը մերժուեց էր⁽¹³⁵⁾: Եթէ ան ընդունուած ըլլար, Կարը եւ Սուրմալուն կրնային Հայաստանի սահմաններուն մէջ ըլլալ, պատերազմը կրնար անկի կանուխ վերջացած ըլլալ եւ Քարապէրիին զօրքերը մահ եւ անք գործած չէին ըլլար այնքան լիակատար կերպով՝ որքան կարծես յանձնառու եղած ըլլային բնաջնջումի:

Գրութեան մը մէջ, Բրիտանիա իր վերադարձէն յետոյ պատրաստուած, Արմիճիքն Ռեֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըրզ) Ճանտի մէկ ներկայացուցիչը, 1921-էն 1925 Երեսնի բնակիչ Տատի Ս. Նորթհոթթը անդրադարձաւ Կարսի ջարդի-րուն, մնացած բնակչութեան յեկազար փախուտին եւ Հայաստանի մէջ հովիտի մը՝ «Մահուան Հովիտ» անունով ծանօթ: Մօտաւորապէս 4000 գաղթականներու խումբ մը, հետապնդուած թուրք զինուորներու կողմէ, փորձեց Ալկլասանդրապոլէն անդին դէպի Ղարաքիլիսէի պոստիկ քաղաքը փախչիլ: Ըստմունք վրայ, Ալեքսանդրապոլէն չորս կամ հինգ մղոն դուրս, բլուրները կը վերածուէին պոստիկ հովիտի մը, որ անէլ անցքով մը կը վերջանար: Կարծելով թէ այլ հովիտը կարճ արահետ մը պիտի ապահովէր, ամբողջ խումբը ճամբան ձկնէր եւ յառաջացաւ հովիտն ի վար:

«Բայց ան ոչ մէկ տեղ առաջնորդեց. Թրքական զօրքերը մտակոտ շուտով, մարդիկը թակարդուեցան, եւ անոնց թուրք, այլեր, կիներ եւ մանուկներ, ջարդուեցան»⁽¹³⁶⁾:

Այնքանորայտի է և Կարսի շրջաններում ամբողջական աներածումին մեջ՝ միասին ընթացան ոճեր, առեւանգում և տեղամանություն: Նոյնիսկ կենդանիները գերծ չմնացին: Թուրքերը, ճափար կազմելով, զանոց բջեցին դեպի Էրզրում: Գնդապետ Ռուսիանընը նկարագրած է տեղոյն վրայ իր տեսած այն քանի մը հոգին այդ հայ գերիներէն, որոնք իբրև գործատու կը գործածուէին Էրզրումի մէջ: Ջմբան կէսն էր այն ատեն, ձիւնը տարածուած էր ամէն կողմէ, բնատային հովերով:

«... և սակայն, այդ թշուառ ուրուականները հագուած էին, եթէ քաղը կրնայ յարմարիլ իրենց վիճակին, ամէնէն նեխածը և աղտոտը՝ որոնտա՞ծ ցնցոտիներուն, որոնց մէջէն իրենց անմիա ոսկորները կը ցցուէին շատ մը տեղերէ, այն ձեւով որ մարդ էակին համար անկարելի կը թուէր ապրիլը՝ ենթարկուելէ ետք այսպիսի յետին թշուառութեանց»⁽¹³⁷⁾:

ՊԱՏՄԱՆՈՒՆԵՐ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՎԻՃԱԿՈՒՄԸ ԶԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆՅՑ

Կրնա՞ր Հայաստանը գերծ մնացած ըլլալ վերոյիշեալ ձախորդութիւններէն: Հանրապետութեան Փարիզի Պատուիրակութիւնը Հայաստանի անկումը վերագրեց երեք գլխաւոր պատճառներու. ա) Սերի Դաշնագիրը երբեք չվերականգնեցաւ. բ) ո՛չ Հայաստանի միջազգային դիրքը, ոչ ալ անոր սահմանները յստակօրէն ճշդուեցան. գ) ու վերջապէ՛ս՝ վերապրումին համար անհրաժեշտ եղող զինուորական ու նիւթական բաւարար օգնութիւն երբեք չստացաւ ան⁽¹³⁸⁾: Որոշապէս, Սերի Դաշնագիրը Հայաստանը դարձուց թրքական յարձակումի գոհ մը: Դաշնագիրը ընդարձակ սահմաններ տուաւ անոր՝ Թուրքիոյ հաշտոյն, բայց ո՛չ՝ պաշտպանութեան միջոցներ: Միւս կողմէն, Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ գրութիւնը, կարծես հակադրելու համար Դաշնակիցներուն կողմէ Հայաստանի լքուած ըլլալու անբաստանութեան, մեղադրեց Դաշնակներու և Ռամկավարներու միջև «ներքին պատակտումները». իսկ Լորտ Գըրզընը զայրոյթով անդրադարձաւ հարուստ հայերու դժկամակութեանը՝ իրենց երկրին նիւթապէս օգնելու⁽¹³⁹⁾: Դիտել տրուեցաւ թէ Երեսնակի կառավարութիւնը, բացի փորձառութեան իր անխուսափելի պակասէն, կը տառապէր նաև «կոշտակցական նեղ հայեացքի մը չարիքէն», որ ազգային-միասնական կառավարութեան մը կազմութիւնը անկարելի դարձուց: Այսպէս, կառավարութիւնը չպաշտպանեց թուրք հատուածներուն և դասակարգներուն աջակցութիւնն օգտուիլ ու մանաւանդ՝ չկրցաւ հայկական դրամագրութիւն հրապարակ փոխորէն⁽¹⁴⁰⁾: Ընթրըն Ռիլիքմսին համաձայն, Բրիտանիոյ մէջ «համընդհանուր» կարծիքն էր թէ Հայաստան չափազանց շատ տկարացաւ՝ իր կառավարութեան միայն մէկ կուսակցութիւն ներկայացնելուն իրողութեանէն. իսկ հարցը գոր Հայկեր խուսափեցան ճանշնալ՝ իրենց թէ՛ բաւարար մարդոյժ եւ թէ նիւթական միջոցներ չունենալն էր, արձանագրեց Արտաքին Գործերու Նախարարութեան մէկ անդամը⁽¹⁴¹⁾: Ատիկէ զատ, թէն Հայաստանի սահմաններէն ներս գտնուող Ակերի բնակչութեան կողմէ յանախակի էին ստորանքները, բայց կա-

ռավարութիւնն ալ երբեմն անկարող եղաւ հայ հրոսակախումբներուն արգիլելու որ ծայրապետութիւններ գործէին մահմետական գիւղերուն մէջ: Արդիւնըրը եղաւ անոնց թշնամացումը և յաւելում մը թէ՛ Ազրայձանի և թէ Թուրքիոյ հակառակութեան⁽¹⁴²⁾: Սակայն, այդ թերութիւնները, կարեւոր ըլլալով հանդերձ, որոշապէս ճիմնական չէին հանրապետութեան գոյատեւումը անկարելի դարձնելու տեսակէտով: Կառավարութիւնը դէմ-յանդիման կը գտնուէր գերմարդկային պարտականութեան մը, որ կը պահանջէր կարգ-կանոն բերել կոտորակուած ժողովուրդի մը՝ պատերազմէն ամայացուած և զաղթականներու ճնշող հարցով ծանրաբեռնուած երկրի մը մէջ. և, Երեսնակի բնակիչ Գերջանործ Հ.Ու. Հարգորթին համաձայն, «հակասակ ամէն բանի, որոշ կարգ-կանոն և յստացոյցիմութիւն կ'ենրեւէր»⁽¹⁴³⁾:

Հանրապետութեան գոյատեւումը մեծապէս վտանգուեցաւ պ՛նց իրողութեամբ թէ՛ առանց պաշտպանութիւն հայթայթելու, վերածեցին զայն Կովկասի մէջ ազդեցութեան պայքարին մէկ գործիքին: Օլիվըր Պոլտոիսը (վարչապետին զաակը) — կատաղիօրէն հակա-Պոլշեիկ, Փոխ-Գնդապետ մը հայկական բանակին մէջ 1920-ի վերջաւորութեան և 1921-ի սկիզբը — որ, իր յուշեմամբներուն խառնութիւնը Երեսնակի մէջ, այն կարծիքը ունէր թէ Հայաստանի համատարածութիւնը Մուսկուայի պայմաններուն «շատ անլի պղտիկ զոհողութիւն մը» պիտի ըլլար քան ինչ որ կրեց ան ի վերջոյ: Պոլտոիսը պնդեց թէ Հայաստանը կրնար համաձայնած ըլլալ, բայց չհամաձայնեցաւ՝ Բրիտանիոյ նկատմամբ իր հաստիքին պատճառով: Այնչափակցի կերպով, երկու անգամ բնորոշած է ինք այդ հաւատքը իբրև «կոյր»: Հայաստանը ունեցաւ

«... կոյր, տարօրինակ հաւատք մը Մեծն Բրիտանիոյ նկատմամբ, որ այնքան շատ խտտումներ ըրնէր էր օգնելու իրեն և որ, ատենօք, պարտութեան մատներ էր Թուրքերը»:

Ու դարձեալ, թէ՛ Հայաստան «կոյր հաւատք մը ունեցաւ Անգլիոյ ու որևէ Անգլիացիի հանդէպ»⁽¹⁴⁴⁾:

Անոնց Թոյնակին, շատ անլի նրբամիտ փորձառու մը քան Օլիվըր Պոլտոիսը, մտամբ մեղադրեց նոյնիքն հանրապետութիւններուն «կարծառական անջատուողականութիւնը»⁽¹⁴⁵⁾: փոխ-գործակցութեան իրենց ձախողութեան համար, ու մասամբ նաև Անգարայի ու Մուսկուայի դատադրութիւնն ու նախա-յարձակումը՝ Կովկասեան այդ պետութիւններուն մահացումին իբրև պատճառ: Բայց, անոնց տառապնագիրը գրելու ատեն, պատախանաւորութեան «ծածկեր բաժին» մը դրաւ ան Դաշնակից Պետութիւններուն վրայ, որոնք թէև ոչ այնչափ վիճակի էին ազդու ոյժ գործածելու Կովկասի մէջ, բայց, այդուհետեւեմ իրողութեան հեղինակութիւն ձևացնել:

«... անփորձ և անկազմակերպ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնները քաջալերելով որ յուս դնէին իրենց վրայ, տառապնողութեան մը և պաշտպանութեան մը համար, զորս տալու մտադրութիւն չունէին՝ որևէ

զոհողություն ընկելով, անոնք արգիլեցին զանոնք համաձայնությանս գալէ, նախքան չափազանց ուշ ըլլալը...»

Թոյնպիսի բնորոշում է Դաշնակիցներու հեղինակութեան ցուցադրումը, հակառակ իրենց ուժի պակասին, իբրև «թէ՛» բարոյական և թէ քաղաքական վրիպանք մը»⁽¹⁴⁶⁾:

Գերաշնորհ Ն. Ու. Հարգորթը, որ անձամբ ծանօթ էր այդ տարիներու Հայաստանին և Կովկասին, նոյնպէս այն տեսակէտը ունէր թէ Կովկասեան պետութիւններուն և Ռուսիոյ միջև «հաշտութիւն մը արգիլելու ձգտող Դաշնակիցներուն ազդեցութիւնը» իրենց կողմէ «որեւէ օգնութեան չգոյութեան» պայմաններուն տակ՝ եղաւ «աղիտալի անոնց (Կովկասեան պետութիւններուն) համար, և անբարոյական ու անարդար արարք՝ Դաշնակիցներուն կողմէ»: «Հաստատօրէն համոզումս (էր) ինք թէ նպաստաւոր պայմաններ» կրնային ձեռք ձգուիլ Ռուսիայէն, 1920-ի ամբան, և թէ Հայաստանը «պէտք էր որ Դաշնակիցներուն կողմէ ազատ ձգուած ըլլար հաշտութիւն կնքելու»: Բանակցութեանց ընթացքը «բացայայտ» փափաք մը ցոյց կու տար Ռուս պատուիրակներուն կողմէ՝ ունենալու «գօրաւոր պատուար պետութիւն մը Մանեստական Ռուսիոյ և Թուրքերուն միջև»: Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթիի Քարտուլար Թ. Փ. Ս. Էվլընը նմանապէս, Հայաստանին աղէտը վերագրեց Բրիտանիոյ հանդէպ անոր հաւատարմութեան. իսկ Թիֆլիսի հայ ներկայացուցիչը՝ Դաշնակիցներու դատին նուիրում ըլլալուն⁽¹⁴⁷⁾:

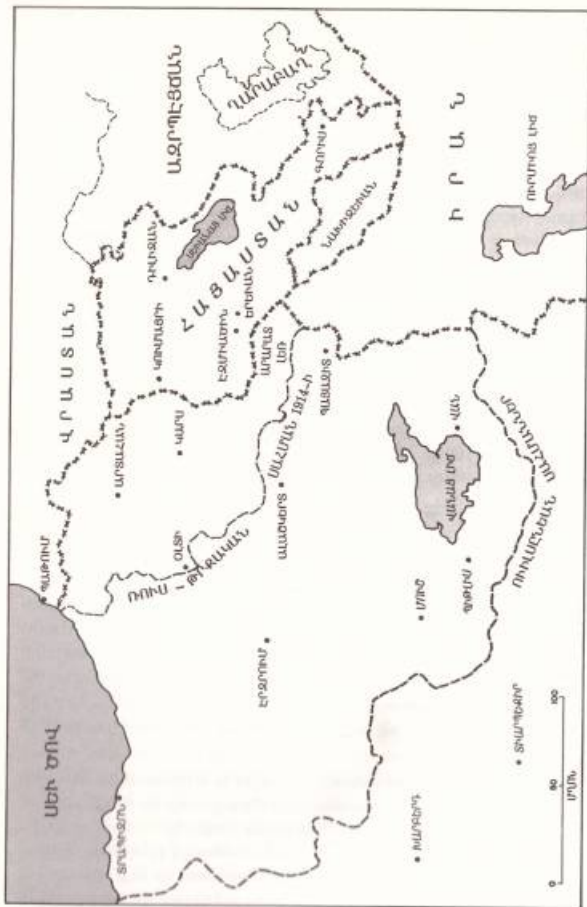
Կը թուի թէ Բրիտանիոյ ուժի և հեղինակութեան պատրանքը — արդիւնքը իր համաշխարհային ազդեցութեան և զինուորական ուժի նուազումին միջև անհամեմատութեան —, իր դժկամակութիւնը՝ հրաժարելու Կովկասի մէջ իր հեղինակութենէն և իր յամառութիւնը ուղղութիւն տալու Հայաստանին, իրենց կարգին նպաստեցին Հայաստանի պատրանքներուն: Բրիտանիան ուշացաւ ճանձնալ Սովետական Ռուսիոյ և Քենալական Թուրքիոյ վերականգնող ուժին բացայայտ իրականութիւնը, և Հայաստանն այլ անոր օրինակին հետևեցաւ, մինչև այն առեւ, երբ շատ ուշ էր շարիքը կանխելու համար: Ատկէ զատ, ներկարածուեցաւ՝ Արևմուտքի մէջ գօրաւոր բարեկամներ ունենալուն պատրանքը Հայաստանին, իբրև հետևանք՝ իր ամսմաններուն նկատմամբ՝ Նախագահ Ուիլսոնի որոշումին ուշացումին: Այդ որոշումը տրուեցաւ 1920 Նոյեմբերի վերջը, երբ Հայաստանը արդէն հոգեվարքի մէջ էր: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցին, ան ձգուեցաւ սպասումի անարտագրական վիճակի մը մէջ: Սերի Դաշնագիրով պայմանաւորուած Թրքահայաստանը վերաշահելու համար՝ Երոսպական պետութիւններէն յուսացուած աջակցութեան երազն էր որ Հայկական կառավարութիւնը արգիլեց Սովետական Ռուսիոյ հետ փոխ-համաձայնութեան մը գալէ: Հայկական կառավարութիւնը կարծեց թէ Դաշնակիցները Հայաստանին երբեք պիտի «չկշեղին Թրքահայկական նահանգները»՝ եթէ Հայաստանը մտնէր Սովետական ծիրէն ներս: Նոյնիսկ այնքան ուշ որքան 1920 Նոյեմբեր 11-ը, Հայկական կառավարութիւնը յօժարեցաւ, օգնութեան համար Բրիտանիայէն պատասխան մը ակնկալութեամբ, «շեռածղել Սովե-

տական Ռուսիոյ հետ բանակցութիւնները»⁽¹⁴⁸⁾: Այսպէս, ուրեմն, Սերի Դաշնագիրը, այնքան շատ բան խոստացող, Հայաստանին համար եղաւ, Քաջագունիի բարեբով, «ծի տեսակ կապուտ թռչուն», «աւշօշափելի ու անհասանելի»⁽¹⁴⁹⁾: Սակայն, Հայաստանին յանձնատրութիւնը Դաշնակիցներուն նկատմամբ՝ չտուաւ իրեն որեւէ պաշտպանութիւն. ընդհակառակը, քորթրեց թէ՛ Սովետական Ռուսիոյ և թէ Թուրքիոյ կասկածը և զինք ենթակալ դարձուց փոխլքմիք: Երկու պետութիւններն ալ Հայաստանը տեսան իբրև իրենց ամէնէն վտանգատր թշնամիին՝ Բրիտանիոյ արբանեակը: Դիւրին պիտի ըլլար Հայաստանը մեղադրել իր պատրանքներուն համար: Բայց թերեւս իրեն համար մարդկօրէն անկարելի էր մերժել՝ ինչ որ համաշխարհային պատերազմի մը յաղթականները իրեն կու տային անուանապէս: Սակայն, Կովկասի նոր իրականութիւնը կը կեդրոնանար, անհրաժեշտութեան պարագային՝ իրենց հասարակաց թշնամիներուն դէմ գործակցող, իսկ այդ շրջանին մէջ տեղ ապահովելու համար իրարու հետ մրցող, Թուրքիոյ և Սովետական Ռուսիոյ ուժին վրայ: Միայն 1921-ին պիտի գիտակցէր Գրքզընը թէ Բրիտանիան «ի վիճակի չէր արդիւնաւոր ազդեցութիւն բանեցնելու Մոսկուայի կամ Անգարայի վրայ»: Իսկ Անարունեանը ցաւազիմօրէն պիտի ընչունէր թէ «Հայաստանի պաշտպանութիւնը շահաբեր չէր» Երոսպական պետութիւններուն, և թէ՛ բոլորն ալ կ'ուզէին խուսափիլ անկէ⁽¹⁵⁰⁾:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նոյն միջոցին (1920 Նոյեմբերի վերջը և Դեկտեմբերի սկիզբը), մինչ թուրքերը, Մոհիվանի հուրս ձգած ըլլալով բանակցութիւններէն, իրենց պայմանները անձնարձակօրէն կը պարտադրէին Ալեքսանդրապոլի մէջ, Սովետական Ռուսիան արագօրէն գործեց ու ձեռք ձգեց Երեսանի կառավարութիւնը: Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը երբեք չվաւերացուեցաւ: Ստորագրուեցաւ ան Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ, երբ իր ներկայացուցած կառավարութիւնը իրականութեան մէջ դադարած էր գոյութիւն ունենալէ:

Դաւադրութիւն մը կա՞ր Բենալական Թուրքիոյ և Սովետական Ռուսիոյ միջև՝ Հայկական կառավարութիւնը տապալելու: Վրացեանը կը հաստատար թէ կար. Սովետական Ռուսիան «օգնեց որ Թուրքիան շարձակի և ճզմ փորձի Հայաստանը»⁽¹⁵¹⁾: Թէ՛ Քաջագունիին և թէ Է. Հ. Գաւր կը պնդեն թէ դատարարութեան այդպիսի համոզում մը տարածուած էր Հայաստանի մէջ այն ոտան Գաւր երկու անգամ կը մերժէ այդ գաղափարը, պնդելով թէ այդ շրջանի հակապոլշեփեկան պարագայական պատմութիւնները վստահելի ապօրոյցի վրայ չեն հիմնուիր: Ատկէ զատ, ան կը մէջբերէ Լեհինը, որ 1920 Նոյեմբեր 20-ին, մտահոգութեամբ կարելի կը նկատէր թէ «մէկ օրէն միայր մեր գլուս կրնար պատերազմ պարտադրուի»: Ատկէ զատ, Գաւր պատմաբանութեամբ թէ՛ եթէ այսպիսի գաղտնի համաձայնութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլար:

Քարտէս 9. — Հայաստան. Նախագահ Ռիչլանի տրոյմ 1920-ին Արագածի սահմանները
Նաև Արգի Հայաստանի սահմանները

Սովետական Ռուսիոյ համար ակի նպատակը արդիւնքներ կարելի էր ակնկալել: Բազմազանն եւս յայտարարած է թէ *«դրական փաստ չկայ»* (152):

Հայկական կառավարութիւնը ընդհանրապէս դատարարական հաստատուով, չկրկնա դիւանագիտորէն օգտագործել Հայաստանի երկու դրացիներուն միջեւ մրցակցութիւնը: Բայց մրցակցութիւն որոշապէս կար: 1920 Նոյեմբեր 16-ին, երբ Քեմալականները, անք տարածելով սրբնթաց կը յառաջանային Հայաստանէն ներս, Պրիթի Արմենիա Գոմիթիէն թ. Փ. Ս. Ըլընքը Լոնտոնի մէջ հանդիպեցաւ Ռուսական Առեւտրական Պատուիրակութեան: Կովկասէն հետագորի մը ակնարկելով, Ըլընք հարցոյց Ս. Քլիշթրոյին՝

«... Ի՞նչ իրականութիւն կար այն գաղափարին մէջ թէ Ագրպէճանի համար մրցակցութիւն կար Քեմալականներուն եւ Պոլշեիկներուն միջեւ: Ս. Քլիշթրոն պատասխանեց թէ իրենք շատ լուրջ պատճառներ ունէին Քեմալականներէն կասկածելու, եւ թէ՛ չափազանց զգոյշ էին» (153):

Բրիտանական Գաղտնի Սպասարկութիւնը իրազեկ էր այդ մրցակցութեան: *«Հայաստանէն ընդարձակ հողաշերտի մը»* համար թրքական պահանջներուն եւ թուրքերը ստիպելու շինն Ռուսական սահմանէն անդին քաշուելու» Պոլշեիկեան առաջարկին ակնարկելով, Մովսէսի Նախարարութեան Գաղտնի Սպասարկութեան մէկ համառօտագրութիւնը կ'ըսէր.

«Ջանազան աղբիւրներ տեղեկութիւններ ցոյց կու տան թէ Քեմալական-Պոլշեիկեան Համաձայնութիւնը սահմուն չ'ընթանար»:

Պոլշեիկները *«շրջագրգոռած»* էին թրքական մտադրութիւններէն եւ քրքրալայտորէն կը նպատակադրէին թուրքերուն Ագրպէճան մտտը արգիւլելու (154): Այսպիսի մրցակցութեան մասին ամէնէն զօրաւոր ակնարկութիւնը, Հայաստանի սովետականացման առթիւ յայտնուած, եկաւ ոչ նուազ կարևոր անձնատրութեան մը քան Պատերազմական Նախարարէն, որ չափազանց նշանակալից կերպով գրեց. *«Մեր ունեցած ապացոյցը կը թուի հիմնադրել այն եզրակացութիւնը»* թէ Ազգայնական Թուրքերը, թէն տակաւին փափաքող Ռուսական օգնութիւն սպառնովելու, այդպիսի օգնութիւնը *«եւրկապի զէնք մը»* կը նկատէին.

«Ռուսերը, որոնք կը վախճային Ազգայնականներուն եւ Ագրպէճանցիներուն միջեւ միացումը մը, իրել արդիւնք Բիազիս Բարապէրիի 1920 Նոյեմբերին Հայաստանէն ներս արագ յառաջացումին, փոխվրմ լուծեցին անկէ՛: Պոլշեիկ դարձնելով ինչ որ մնաց Հայաստանէն...»

Պահելով հանդերձ նպատակի միանությունն արտաքին երկուք մը, կը թուի թէ՛ Ռուսերը, ինչպէս պատերազմի մտած Թուրքերը, կը նախաձեռնէին իրարու» (155):

Ուրեմն, Պատերազմական Նախարարին համաձայն, 1920 Նոյեմբերի Հայաստանի սովետականացումը փոխվրմի արարք մըն էր Բարապէրիի լուրջացումին դէմ:

Բրիտանական քաղաքականությունը հետզհետեւ աւելի պիտի օգտաւորորէր այդ մրցակցութիւնը, իսկ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը պիտի պաշտպանէր Թուրքերը ընդդէմ Պոլշեիկներուն՝ թէ՛ Պատերազմական Նախարարութեան եւ թէ՛ Հնդկաստանի Նախարարութեան ճնշումին տակ, յատկապէս Կովկասեան հանրապետութիւններուն անկումէն ետք: Սակայն սրգելք եղաւ ան որ Հայաստանը տեսնէր այդ մրցակցութիւնը արեւելեան երկու պետութիւններուն միջեւ եւ հասկացողութեան մը զար անոնցմէ զժբ մէկուն հետ: Անոնոր Թոլմայիմ, սակայն, Հայաստանի համար՝ զօրատր կերպով նախընտրէր Ռուսական կողմնորոշում մը, քանի որ Թուրքիան «կատաղի ազգայնականութեան» ժամանակաշրջանէ մը կ'անցնէր⁽¹⁵⁶⁾:

Օգնութիւն թախանձող եւ «զերագոյն կոչող մը» գլխաւոր Դաշնակից պետութիւններուն դիմող Ահարոնեանի մամակներէն մէկուն ակնարկելով, Տ. Օզպըրընը, Հայաստանի անկումէն քիչ մը առաջ, թեթեամտօրէն արձանագրէր էր.

«Մենք Հայերէն «զերագոյն կոչ» մը կը ստանանք մտատրայալեւ ամիսը անգամ մը: Սովորաբար անկարող ենք որեւէ բան ընելու, բայց Հայաստանը կը շարունակէ գոյատեւել»⁽¹⁵⁷⁾:

1920 Դեկտեմբեր 3-էն ետք, ան պիտի չկարենար այլեւս այսպէս գրկ. Հայաստանի մէկ մասը խորհրդայնացուած էր. իսկ Թուրքիան Հայաստանին պարտաւորէր էր ո՛չ միայն հրաժարու մ Սերի Դաշնագիրէն եւ Արեւելեան Անաթոլիայի իր պատմական նահանգներէն, այլ նաեւ գրաւէր էր հողամասի նկատուելի տարածութիւն մը Ռուսաստանէն: Բիրտ ուժին յաղթանակն էր ամիկեալ: Բրիտանական քաղաքականութիւնը բացայայտօրէն ձախողէր էր: Անոր հետ, ձախողեցաւ նաեւ Հայաստան:

Արհամարհոտ տրամադրութեամբ մը, Սըր Հենրի Ուիլսընը, ըստ իր սովորութեան, մեղադրեց քաղաքագետները՝ Միջին Արեւելքի քաղաքականութեան ձախողութեանը համար: «Բացարձակապէս ոչ մէկ կապակցութիւն» կար Բրիտանիոյ քաղաքականութեան, զոր ինք կը կատարէր թէ՛ «գոյութիւն լինել» եւ Կայսրութեան զինեալ ուժերուն միջեւ, որոնք եւս գործնապէս գոյութիւն չունէին: Գերագոյն Խորհուրդին ակնարկելով, ան պնդեց թէ Փարիզի Խորհրդածրոյցին մէջ, «Հռոյս Անձախնդր», իրենց իմաստութեամբ որոշէր էին նախ իրենք զիրենք զինաթափ ընել, և յետոյ առաջարկէր էին իրենց թշնամիներուն թէ պէտք էր որ զինաթափուէին այնուհետեւ⁽¹⁵⁸⁾: Ինչ որ Հենրի Ուիլսընը կը մատնանշէր, այս պարագային, հետու չէր ճշմարտութեան: Թրքական պիշ արտօնութիւն էր իրականութեան մը վերանուելու Անաթոլիայի մէջ:

1921 Փետրուարին, Դաշնակցական կառավարութիւնը վերանախտանշեցաւ Երեւանի մէջ, ապստամբութեան մը ետք որ դրդուած էր տիրող սոսեանական խիստ պայմաններէն, զբզոտուած՝ Կովկասի Թուրք Ազգայնական ու ֆրոնտացի գործակալներէն եւ առաջնորդուած Դաշնակցական Կուսակցութեան անդամներէն: Վրացեանը բռնու կերպով դիմեց քաղաքակիրթ մարդկութեան «խղճմտանքին» եւ ամէն ուղղութեամբ օգնութիւն խնդրեց: Բայց ոչ

մէկ տեղէ պիտանի պատասխան մը կէա: Զանալով թորքերուն քարկամեցողութիւնը շահի, Բրիտանական Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հետազրեց ան ու խնդրեց որ Լոնտոնի Երկրորդ Խորհրդածրոյցին որոշումները «փոխադարձ անվտանգութիւն» շտապացնէին Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ: Ան հետագրեց նաեւ Չիչերիմին, յայտարարելով թէ Մուսկուայի մտաւոր ժողովը իրական կը իշխանութիւն չունէր Հայաստանի հարցը քննելու: Նոյնիսկ զինուորական օգնութիւն խնդրեց ան Քեմալական Թուրքիայէն: Յուսահատութեան քայլ մըն էր՝ պատրանքի վրայ հիմնուած: Թուրքերը բացէ ի բաց պիտի չպաշտպանէին հակապոլշեիկեան ապստամբութիւն: Խորաթափանց կերպով քծախնդիր՝ Սովետական Ռուսիայէն լաւ պայմաններ ձեռք ձգելու համար Մուսկուայի մէջ, Սովետական թշնամութեան վտանգը յանձն պիտի չառնէին անոնք: Միւս կողմէն՝ Հայաստանը ներկայ չգտնուեցաւ Մուսկուայի Ժողովին, որ տեղի ունեցաւ 1921-ի Մարտին, թէեւ նախապէս հրաիրտէր էր անոր Չիչերիմին կողմէ⁽¹⁵⁹⁾: Պոլշեիկները կրկին Երեւան մտան 1921-ի Ապրիլին:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԻՈՅ ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԸ

Բայց կը թուի թէ Սովետական Ռուսիան այ ունեցաւ պատրանքներու իր բաւական մեծ բաժինը: Ռուսիոյ նոր ղեկավարները դիմէր էին արեւելքի Մահմետականներուն՝ աշխարհի վերածնունդին ձգտող իրենց աշխատանքին մէջ «համարանքի եւ աջակցութեան» համար⁽¹⁶⁰⁾: 1921-ի սկիզբը, Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչներուն Լեհիկ ըսաւ թէ պատրաստ էր ինք պարէն եւ դրամ հայթայթելու Հայաստանի, սակայն չէր ուզեր ու չէր կրնար Կարսի՝ Հայաստանի մէջ ներառումին համար կոտիլ: Յոյս ունէր ինք թուրք գիւղացիութեան կողմէ ապստամբութեան վրայ:

«Մենք ստիպուած ենք Հայաստանի աշխատար դասակարգին շահերը առժամաբար զոհել Համաշխարհային Յեղափոխութեան մը շահերուն»,

պատմաւարանէր էր ան⁽¹⁶¹⁾: Ատկէ զատ, Ռուսիան, քաղաքացիական պատերազմին ընթացքին օտար ռազմաւաւերուն անարգել Սեւ Մով մուտքին հետեւանքները կրած ըլլալով՝ կը հետամտէր Համաձայնական պետութեան ներքին ազդեցութիւնը բացառելու այնտեղէն, եւ անհամբեր էր թրքական գործակցութիւն ունենալու՝ Նեղուցներուն առընչութեամբ: Մուսկուայի Կոլլեկտիւրով, երկու պետութիւնները համաձայնեցան Սեւ Մովուն եւ Նեղուցներուն համար միջազգային կանոնագրութեան մը մշակումը վստահիլ «Մոլոտովեանի կրկիններէ» մասնատր ժողովի մը: Կարսը եւ Արտասանը ձգուեցան Թուրքիոյ, ու երկու կողմերը համաձայն եղան որ Նախիչեանը կազմէր «Ինքնավար երկրամաս մը՝ Ազրբայձանի պաշտպանութեան տակ»⁽¹⁶²⁾: Որքեմ, Սովետական Ռուսիան հայկական հողամաս չպահանջեց՝ Թուրքիոյ միջոցով ցիւղացիական ապստամբութեանց եւ Նեղուցներու վրայ թրքական բռնկումը, ցողութեան նկատմամբ իր պատրանքեան համոզումին պատճառով: Կայ

ատեն, Թուրքիան քարոշական եւ նիւթական շօշափելի օգնութիւն ստացաւ Ռուսիայէն՝ Յունաստանի դէմ: Սակայն, անգամ մը որ յաղթեր էր Յուններուն, Թուրքիան Լօզանի Ժողովին ո՛ր յէ Ռուսական, այլ Բրիտանական առաջարկը պաշտպանեց Նիւդոցներուն նկատմամբ: Ռուսական դրօշին տակ նաւարկող նաւերուն արգիլուցեալ Կոստանդնուպոլսոյ նաւահանգիստը մտնել: «Ապկե-րախառ» Թուրքիան *«մոռցաւ այն բոլորը զորս Ռուսիան ջրաւ անոր համար, երբ մեծ դժուարութիւններու մէջ էր ան»*, տեղեկագրեց 1923-ին, Կոստանդնուպոլսոյ Սովետական ներկայացուցիչը, Ջալքիմտ: Ատկէ զատ, թուրք համայնավար առաջնորդ Մուսթաֆա Սիւպիին եւ իր ընկերներէն տասնըշորս հոգի խոր-հրդատր կերպով (եւ պատշաճօրէն) խելդուեցան Տրապիզոնի մէջ: Այսու-հանդերձ, հակառակ Անգաբայի բոլոր հեռաւմիտ ռազմավարութեանց, Թրքական զօրքերուն հեռացումը Հայաստանի Ալեքսանդրապոլի շրջանէն իրականացաւ՝ Սովետական Ռուսիոյ սպառնալիքներուն շնորհիւ⁽¹⁶³⁾:

ԹՈՒՐԿՈՅ ՆՎԱՏԱՄԱՐ՝ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆ ՊԱՏՐԱՆԵՐ

Բրիտանիոյ մէջ, Թուրքիոյ եւ Կովկասի նկատմամբ քաղաքականութեան համապարփակ միասնութիւնը եւս կը դառնար պատրանք մը աստիճանաբար: Եթէ, մէկ կողմէն, Փարիզի մէջ քաղաքագէտները երբեմն անկեղծ էին ու եր-բեմն պարզապէս բարձրագոյն կը յայտարարէին իրենց սկզբունքները ազգային ինքնորոշման ու փոքր պետութիւններու իրաւունքներուն նկատմամբ, միւս կող-մէն՝ պատասխանատու դիրքերու վրայ գտնուող շատ մը բարձրաստիճան զօ-րավարներու զգացումները անհամաման արհամարհանք մը կը մատնէին Կով-կասի անփորձ եւ անկազմակերպ ժողովուրդներուն հանդէպ: 1919-ին, այդ շրջանին տուած իր այցելութենէն յետոյ, Անադոլիայի եւ Կովկասի վրայ իրա-ւասութիւն ունեցող սեւծովեայ Բանակին Հրամանատար Ջօրալար Օրոն Ֆ. Միլըն կը տարակուսէր թէ այդ հանրապետութիւնները *«երբեքից պիտի կարե-նային իրենք գիրենք կառավարել»*: Ան անկի թշուառական երկիր կամ ժողո-վուրդ չէր տեսած երբեք: Աշխարհը *«շատ քան (պիտի) չկորսնցնէր»*, եթէ անոր բոլոր քնակիչները իրարու կոկորդ կտրէին: Տարի մը յետոյ, ան գրեց.

«Անդրկովկասի մէջ խաղաղութիւն պիտի չըլլայ՝ այնքան ատեն որ այս մանր հանրապետութիւնները կ'արտօնուին զոչատելե...»

Սըր Հենրի Ուիլսընը քաջարձակապէս համամիտ եղաւ այդ տեսակէտին: Փարիզի մէջ համաձայնուած Եւրոպայի եւ Ռուսիոյ այս պայքանացունը *«կա-տարելապէս յիմարական եւ անիմաստ կարգադրութիւն»* մըն էր, յատկանակաւ պատերազմներ յառաջացնող⁽¹⁶⁴⁾: Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետը *«որոշած (էր) սիրաբանիլ Թուրքին»* ու *«Քենեային»* հետ, Արեւելքի մէջ Բրիտանիոյ համար խաղաղութիւն ձեռք ձգելու եւ Թուրքը Ռուսիոյ դէմ պատուար մը ընկելու նպատակով: Գրելով 1921-ին, Ուիլսընը պնդեց թէ Բրի-տանիան պէտք էր որ *«Իզմիրէն մինչեւ Պարս յարածուող»* զօրաւոր եւ բարե-կամ Թուրքիա մը ունենար իր կողքին⁽¹⁶⁵⁾:

Յայտնապէս, Հայաստանի համար տեղ չկար իր ծրագիրին մէջ:

Ընդհանուր Սպայակոյտին մէջ տիրող այսպիսի տեսակէտներով՝ ի՞նչ արժէք ունէին 1920-ի ամբան Հայաստան դրկուած գէնթերը: Հ. Ու. Հարգորթը գրեց 1920-ի Դեկտեմբեր 1-ին.

«... առարւմտին օգտակարութիւնը մեծ չափով փճացաւ այն իրողու-թեանք թէ՛ Պատերազմական Նախարարութիւնը այդ առիթը օգտա-գործեց՝ Հայաստան դրկելու համար Գանատական Ռոս տիպի հրա-զէնները (նշանաւորուներու հրազէններ) որոնք Ֆրանսայի մէջ փոր-ձուեր էին եւ անպէտ էին նկատուեր պատերազմի դաշտին վրայ ընդհա-նուր գործածութեան համար»:

Հարգորթին համար չափազանցութիւն չէր ըսել թէ Ռոս տիպի հրազէնը մեծ քանակ ունեցաւ հայկական բանակին քայքայումին մէջ: Այդ հարցը արժար-ծուեցաւ նաև Խորհրդարանին մէջ, Լորտ Ռուպըրթ Սեւըլլին կողմէ⁽¹⁶⁶⁾:

Թուրքիոյ նկատմամբ քրիտանական քաղաքականութեան վերատե-տումին համար պահանջըրը անկի ուժեղացաւ՝ Թուրքիոյ մէջ Ազգայնականներու ուժին վերակենդանացումէն, Կովկասի սովետականացումէն, (Բրիտանական) Կայսրութեան մէջի խլրտումներէն եւ Բրիտանիոյ դաշնակիցներուն իրարմէ տարբեր դիրքորոշումներուն քացայայտ դառնալէն ետք: Թրքանպաստ կողմնորոշում մը Բրիտանիոյ համար անկի շահատր նկատուեցաւ: Նոյնիսկ անխթան Հայաստանի անկումը, Պոնըր Լօն ուզեց Սեւրի Դաշնագիրը վերա-տեսութեան ենթարկել ի նպաստ Թուրքիոյ: Հենքիին տեսակէտովը՝ ենթա-դրեալ այդ քարենպաստ տրամադրութիւնը պիտի գոհացնէր Մանմետական աշխարհը, իսկ Բրիտանիոյ համար պիտի նշանակէր ան նուազ դժուարութիւն՝ Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի մէջ: Մոնթթիւնի եւս նախընտրեց վերատեսուում մը-տակալ Թրքական Խաղաղութեան Դաշնագիրով՝ Արեւելքի կացութիւնը կը նմանէր *«երկարաձգուած պատերազմի»*⁽¹⁶⁷⁾: Իր կարգին, Պատերազմական Նախարարութիւնը զիջումներ ջատագովեց Դաշնագիրին *«հողային պայման-ներուն»* մէջ՝ *«Թուրք Ազգայնականները մղելու համար ուր խզէին իրենց յարս-քերտութիւնները Սովետական Ռուսիոյ Կառավարութեան հետ»*: Այդպիսի քա-ղաքականութիւն մը կրնար զանոնք *«հեռացնել»* Ռոս Պոլշեիկներէն, Թուր-քիան վերածել պատուար պետութեան մը՝ Համաձայնական երկիրներուն եւ Ռուսիոյ միջեւ ու վերացնել Բրիտանական տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներու մէջ խլրտումի կարգ մը ընդհանրակապ պատճառները: Բրիտանացի սպայ մը Թուրքիոյ մէջ՝ զօրաւոր կերպով թելադրեր էր որ Թուրքը մղուի *«մեղ- (Բրիտանիոյ) ձեռքէն ուտելու»*, քանի որ ան Պոլշեիկմի դէպի հարցաւ եւ արե-կը յառաջացումը կասեցնելու *«միակ միջոցն էր»*: Ուրիչ ո՛ր կարելի էր գտնու-ել հարցնէր ան՝ այսքան *«պատրաստի եւ սժան»* մարդկային ռազմամթերք ինչպիսին եմ տոկոմ, քիչ պահանջող եւ կարգապահութեան քնակաւ մասուն մը ունեցող թուրք զինուորները⁽¹⁶⁸⁾: Վերջապէս, մտամոզութիւններ արտօնող տուեցան Թուրքիոյ հետ Բրիտանիոյ անւտտիին նկատմամբ՝ Արտաստ-մանեան Անւտտիի Պաշտօնատան կողմէ: Քննալականները *«քրիտան ան*

շարժութեան» մատներ էին Բրիտանիոյ և Թուրքիոյ միջև առևտուրը, գրեթէ ամբողջութեամբ խափանելով հաղորդակցութիւնները երկրին ներքնամասին հետ: Թուրքիոյ նստահանգիստներուն մէջ խրելա մնացած բրիտանական ապրանքներուն արժէքը կը գնահատուէր 5,000,000 ստերլինգէն 12,000,000-ի միջև: Վարչապետին մատնանշուեցաւ թէ բրիտանական նախապատերազմեան արտաւտներուն արժէքը հասած էր 8,500,000 ստերլինգ: Նոյնիսկ Թագաւորը «շատ առողջ» նկատեց իր Պատերազմական Նախարարին առաջարկները— Բննական Թուրքիոյ նկատմամբ բարեկամական վերաբերումը և թրջական հողամասնէն բրիտանական բոլոր զօրքերուն անմիջական հեռացումը շատազուրկ— և իր տեսակէտը իմացուց Նախարարներու Խորհուրդին⁽¹⁶⁹⁾:

Իսկ Հայաստանին անդրադառնալով, անոր ազդու օգնութիւն տալու հարցը, Բրիտանիոյ կողմէ միշտ դժուար համարուած — այդ շրջանին նկատմամբ իր ունեցած շահագրգռութեան ամբողջական բացակայութեան պատճառաւ—, անկի եւս բարդացաւ, սովետականացումովը այդ երկիրին: Հայաստանին հող կցելը՝ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ Սովետական երկրամասը ընդարձակել նկատուեցաւ այժմ, և, հետևաբար, անբաղձալի էր քանի որ՝

«... պիտի թուէր թէ անոնց (հայերուն) Ռիլսը մեան սահմանը տալու փորձը պարզապէս պիտի նշանակէր Ռուսական ազդեցութիւնը անկի մօտեցնել Կոստանդնուպոլսոյ, քան մը՝ զոր ո՛չ մենք, ոչ ալ Թուրքերը կ'ուզեն»⁽¹⁷⁰⁾:

Ասկէ զատ, Կովկասեան հանրապետութիւններուն անկումէն ետք, Թուրքիան նկատուեցաւ արեւելքի միակ կարելի պատուարը՝ Սովետական Ռուսիոյ դէմ Ռատի, զայն Մոսկուայէն հեռացնելը Արեւմտեան պետութիւններուն զլիսաոր մտահոգութիւնը եղաւ այդ շրջանին: Հայաստանը կրնար անտեսուիլ: Երբ Սովետական Հայաստանի կառավարութիւնը Անգարային զանգատեցաւ թրջական զօրքերուն կողմէ Ալեքսանդրապոլի շրջանին և Կարսի նահանգին ամբողջական աւերումին համար և 1921 Յունուար 18-ի իր յուշագիրով անոնց հեռացումը պահանջեց այդ շրջաններէն⁽¹⁷¹⁾, Հնդկաստանի Փոխարքան, Լորտ Չէյմսֆըրսը հեռագրեց Լոնտոն, թելադրելով որ Մոսկուայի եւ Անգարայի միջև «պատակտուրը» «շեշտուի» մամուլին մէջ: Տ. Մ. Օզպըրըն արձանագրեց.

«Թուրքիոյ քայքայումը Ռուսիոյ կողմէ՝ կէտ մըն է զոր կրնանք մատնանշել Թուրքերուն հետ մեր խօսակցութեանց ընթացքին: Իրենց ընտրութիւնը Դաշնակիցներուն և Ռուսիոյ միջև է»⁽¹⁷²⁾:

Ուրեմն, Հայաստանի նկատմամբ քաղաքականութիւնը, որ մեծ մասամբ սահմանափակուէր էր միայն յայտարարութիւններով, հարկադրանքի բերմամբ անկի բարդացաւ: Երբ Մևրի Դաշնագիրին պայմաններուն վերատեսութեան պարագային առաջարկուելիք կէտերը կը քննարկուէին, Նախարարներու Խորհուրդը, 1921 Դեկտեմբերին, վստեացուց Գրըզընի թելադրութիւնը, Սիլիկիով մէջ «Ազգային Տուն»ի մը նկատմամբ, թէ՝

«... Հարաւը, ծովուն մօտ, պէտք է առեղծել խորշ մը, որ համախմբուին մնացեալ բոլոր Հայերը՝ երաշխաւորեալ պաշտպանութեան տակ»:

Քաղաքականութեան շփոթութեանց մէջ, Գրըզընը ընդունեց թէ կ'արժէր որ փորձուէր «քան մը ընէ» ի նպաստ Հայերուն, որոնց ճակատագիրին նկատմամբ «շատ մտահոգ էր» Բրիտանիոյ հանրային կարծիքը: Երեք ամիս Անթ, սակայն, ստիպուեցաւ ան ուրիշ առաջարկ մը ներկայացնել Նախարարներու Խորհուրդին, քանի որ խորհեցաւ թէ հաւանականութիւն չկար որ Թուրքերը ընդունէին Կիլիկիոյ ծրագիրը: Գրըզընը յոյս չուներ այլեւս շատ քան ընկելու Հայերուն ի նպաստ: Բայց, Սովետական Հայաստանի հանրապետութիւնը «ապահով» էր ներկայիս.

«Ինք պիտի փափաքէր Թուրքերը համոզել որ անլցնէին այդ պետութեան տարածութիւնը»⁽¹⁷³⁾:

Սակայն, Բրիտանական կառավարութեան միտումը՝ Թուրքիոյ հետ ընդհանրապէս վարուելու իբրեւ պարտուած երկիրի մը, որ առանց դրոպապատճառի թշնամիին միացեր, Նեղուցները զոցեր եւ այնքան շատ ոճիրներ գործեր էր, իրապէս խափանարարուեցաւ թէ՛ Իտալիոյ եւ թէ Ֆրանսայի կողմէ:

ՀԱՄԱՍԷՅՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄՐԱԿԱՄՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻՆ ՆՎԱՍՏԱՄԲ՝ ՊԱՏՐԱՆ-Բ. ԼՕՁԱՆԻ ՎԵՀԱՄՈՂՈՎԸ

Համաձայնական պետութիւններուն միակամութիւնը, լատկապէս Թուրքիոյ նկատմամբ, ուրիշ պատրանք մըն էր:

Իտալիան զօրավիզ եղաւ Բննական Թուրքիոյ, որովհետեւ Բրիտանիան Յունաստանը կը պաշտպանէր, եւ այն պատճառով նաեւ, որ յուսախաբ էր նկեր Փարիզի ժողովներուն մէջ իր կարծեցեալ իրաւունքը տրուած չըլլալուն և ուրեմն տնտեսական հաւանական զիջումներ փնտնեց ան Անթթիլիայի մէջ: Ֆրանսա եւ զօրավիզ եղաւ Բննական Թուրքիոյ, ընդդէմ Բրիտանիոյ, որովհետեւ կը զգար թէ վերջինս զինք լքեր էր Հռենոսի առջնչութեամբ: Տեսակ էր Պերթիլոյի տեսակէտը այդ մասին.

«Ան ըսաւ թէ եթէ մենք զօրավիզ կանգնէինք Ֆրանսայի արարքին Հռենոսի նկատմամբ, Ֆրանսա շատ անկի պիտի օգնէր մեզի Արեւելքի մէջ...»⁽¹⁷⁴⁾:

Ասկէ զատ, ֆրանսացի ելեւտագետներ, մեծ կորուստներ կրած ըլլալով Ռուսիոյ մէջ լեղափոխականներուն ի գործ դրած սեփականագրկումն ետք, յատկապէս մտահոգ էին չկորսնցնելու նաեւ Թուրքիոյ մէջ: Ակիլքն Իսի, Ռուսաբար, ֆրանսացի քաղաքագէտները զիջողական քաղաքականութիւն մը որդեգրեցին Թուրքիոյ հանդէպ, իրենց երկրին «հիւրական ու քաղաքական» շահերը պաշտպանելու համար հոն: Օրինակի համար, թէ՛ Գլեմանտե և թէ՛ Պերթիլոն համաձայն գտնուեցան որ Կոստանդնուպոլիսը ձգուէր Սուրբսոյն Պերթիլոն պնդեց թէ Ֆրանսան տակաւին սեփականատէրն էր Թուրքիոյ թէ կրկաթուղագիծներուն եւ թէ հանրային եւ անձնական նետարկներու գլուխ:

մագլուխին մեծագոյն մասին: Ձեռնարկներ էին ատոնք, որ մինչև 1914-ը ներդրել էր ան ակնի քան երեք միլիար ֆրանք⁽¹⁷⁵⁾:

Սակայն, ինչ որ Դաշնակիցներուն յարաբերութիւնները թունաորեց, քաջալերե՛ց Թուրքերը, ակնցուց անոնց յանդգնութեան ոգին և յաղթական Դաշնակիցներուն ոյժը վերածեց պարզ պատրանքի մը՝ թէ՛ Ֆրանսայի և թէ՛ Իտալիոյ զաղտնի գործունէութիւններն էին Քեմալականներո՛ւն հետ եւ ո՛չ թէ Թուրքիոյ Կոստանդնուպոլսոյ մէջի օրինական կառավարութեան հետ, զոր հաւանաբար բրիտանական ազդեցութեան տակ ըլլալ կը կարծէին: Իտալացիներուն դիրքը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ *«տխմար էր»*, գրեց Ջօրպար Միլներ այդ քաղաքէն: Անոնք *«անկեղծօրէն»* Ազգայնականներուն հետ էին և կը գործէին *«խրբու անոնց լրտեսները»*: Ի՞նչ փաստ ունէր թէ թրքական Պատերազմական Նախարարութեան Յանձնաժողովին Իտալացի անդամը ներկայ կ'ըլլար Ազգայնականներու ժողովներուն: Ո՛չ իտալացիները, և ոչ ալ ֆրանսացիները կ'ի՞նչէին Սևրի Դաշնագիրին գործադրութիւնը: Անոնք կը քաջալերէին *«Ազգայնականները որ ընդդիմանալին»*⁽¹⁷⁶⁾:

«Հաճելի համով յայտնագործում մը» գրեց Ջիմուորական Գաղտնի Սպասարկութեան Տօրէն Ու. Թ'հուէլը՝ բացատրական նամակի մը մէջ, 1920-ին, Կայսերական Ընդհանուր Սպայակոյտի Պետին փոխանցելով Ազգայնականներուն և Ֆրանսական իշխանութիւններուն միջև զանազան տեսակցութեանց վերաբերեալ ծածկագրուած տասը հեռագիրերու վերարտադրութիւնները: Անոնք զազտնի ձեռք ձգուել ու վերձանուել էին Սեւ Մոլու Բրիտանական Բանակին կողմէ⁽¹⁷⁷⁾: Սուրիոյ և Հայաստանի համար ֆրանսական Արտակարգ Կուսակալ Ֆրանսուա Ժորժ Փիզօն, ղէպի Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովը իր ճամբուն վրայ, մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունեցեր էր Մուսթաֆա Քեմալին հետ, Սըւազի մէջ, 1919-ի Դեկտեմբերին: Քեմալը զօրաւոր կերպով բողոքեք էր Կիլիկիոյ ֆրանսական գրաւումին և *«ֆրանսացիներուն և հայերուն կողմէ գործուած վայրագութիւններուն»* ղէմ: Իրբև պատասխան, Փիզօն յայտարարել էր թէ՛ Ատանայի մէջ *«տնտեսական առանկութիւններ»* ապահովելու փոխարէն, ֆրանսացիները կրնային *«հաւանաբար պարտել»* Կիլիկիան և ջանալ ուրիշ կառավարութիւններու կողմէ *«գրաւումին առաջը առնել»*: Քեմալը կ'անկցնէր.

«Այս տեսակցութենէն կազմած կարծիքս այն է թէ ֆրանսացիները ակնի նպաստատուր կը նկատեն (մէկ կամ երկու քառ վրիպած. — Թարգմանիչ) ԹՈՒՐԿԻՈՅ Ի նպաստ»:

Զեռք անցուած ուրիշ հեռագիրի մը համաձայն, Պրուսայի մէջ ֆրանսական Գաղտնի Սպասարկութեան Սպայ Հազարապետ Պրիզօն Թուրքիոյ ֆրանսական Բարձր Կուսակալ Ֆրանշէ տ'Էսփերլէին անուով Պեքիր Սամիին ըսաւ 1920 Փետրուարին.

«Թուրքերը կարեւոր և փափուկ ժամանակաշրջանի մը մէջ կ'ապրին: Անոնք պէտք է որ ջանան չկորսնցնել հանրային նպաստատու կարծիքը

ֆրանսացիներուն, որոնք իրենց միակ բարեկամն են աշխարհի վրայ...»:

Ֆրանսացիներուն կողմէ շփումը Ազգայնականներուն հետ, այս ատեն՝ կը նշանակէր *«քարձրագոյն կարևորութեամբ քաղաքական առանկութիւն մը»* խստտովանեցա նոյնիմըն Մուսթաֆա Քեմալ⁽¹⁷⁸⁾:

Զանազան աղբիւրներէ եկան նման տեղեկագիրեր, մէկ կողմէ՛ իտալացիներու և ֆրանսացիներու, և միւս կողմէ՛ն՝ թուրքերու միջև զաղտնի գործունէութեանց մասին: Պետին մէջ նախկին թուրք ներկայացուցիչ Ռեշատ Հալիզ Պէլին համաձայն, Իտալիան էր որ նախ դաւադրել սկսաւ Իզմիրի գրաւումէն ետք: Ան Թուրքիոյ դրամ և ռազմամթերք հայթայթեց: Կոստանդնուպոլսէն Սըր Էտըմ Պլոքը, իր կարգին, տեղեկագրեց թէ շատ տխուր էր որ *«դաւանաներ»* կային Դաշնակիցներու խմբաւորումին մէջ⁽¹⁷⁹⁾:

Այսպէս ուրեմն, նոյնիսկ նախքան առաջին Խաղաղութեան Դաշինքը (Սևրի), թուրքերը կրցան լիովին վայելել քաժմուած Դաշնակից ճակատի մը *«հաճելի»* տեսարանը: Եթէ Դաշնակիցները չէին կրնար համաձայնիլ կարևոր հարցերու շուրջ՝ չկար կասկած թէ համաձայնութեան ո՛չ մէկ հեռանկար պիտի ըլլար պաշտպանելու հեռաւոր, անմատչելի Հայաստանը: 1922-ին, ոչ նուազ կարեւոր անձնատրութիւն մը քան Լորտ Գըրզընը՝ Նախարարներու Խորհուրդին մէկ ժողովին վկայեց⁽¹⁸⁰⁾ թէ պատճառ կար հետաւալու թէ Բրիտանական տեսակէտները Թուրքերուն կը փոխանցուէին ֆրանսացիներուն կողմէ: Թերևս թուրքերը նախօրօք, 1920-ին գիտէին, թէ Հայաստանը ո՛չ մէկ ազդու օգնութիւն պիտի ստանար Դաշնակիցներէն: Զարմանալի չէ որ անոնք ո՛չ միայն Թրքահայաստանէն որբէ հողամաս չյանձնեցին (ինչպէս պայմանաւորուած էին ընել Սևրի Դաշնագիրով), այլ նաև, քաջարձակապէս արհամարհելով ստորագրող *«Դաշնակիցները»*, քալեցին Ռուսահայաստանէն ներս:

Ֆրանսացիները եղան առաջինը որ պահանջեցին Սևրի Դաշնագիրին վերատեկոյմը: Բայց, ասկէ առաջ, մինչ խաղաղութեան քանակցութիւնները դեռ կը շարունակուէին պաշտօնապէս՝ Թուրքիոյ և Դաշնակից պետութիւններուն միջև, Ֆրանքլին-Պուիլսոն Համաձայնութիւնը կնքեցին անոնք 1921 ի Հոկտեմբեր 20-ին: Մոլեզնաժ Գըրզընի մը համաձայն, Կիլիկիոյ մէջ 10,000 քառակուսի մղոնի տարածութեամբ երկրամաս մը և Միջագետքի գիմուորական մերձակայ դիրքերէն ալ ուրիշ տարածութիւններ յանձնուեցան Քեմալականներուն: Այսպէտով, այդ վայրերուն Քրիստոնեայ քնակչութիւնը ձգուեցաւ Թուրքին *«գորովայի գութին»*: Ֆրանսացիները, խաբելով Դաշնակիցները, *«զայտագողի»* մեթոտներով ձեռք էին ձգել մենաշնորհնալ վերաբերուն իրենց *«շահներուն»* համար: Գըրզընը կը հաւատար զայրացկոտ շեշտով թէ՛.

«Ֆրանսական Կառավարութեան արարքը որևէ քան նակի՛ նկատուել էր Մուսթաֆա Քեմալին քարոյական կողովը ակնցնելու և վարկեր քարձրացնելու, և այսպէտով՝ չափազանց դժուարացուցիլ էր խաղաղ համաձայնութեան մը հասնիլը»⁽¹⁸¹⁾:

Համաձայնութեան կցուած Յուշագիրի մը մէջ, Ետուժ Բեմալ Պէլը կը հաղորդէր Պոլիշեռնին թէ «Թուրքիոյ անկախութեան և գերիշխանութեան վերաբերեալ բոլոր հարցերը» լուծելու մէջ ֆրանսական օժանդակութեան փոխարէն, մենաշնորհներ պիտի տրուէին Ֆրանսական ընկերութիւններու խումբի մը՝ Քարշուսի հովիտին երկաթի, քրոմի և արծաթի հանքերուն շահագործումին համար: Ասկէ զատ, թրքական կառավարութիւնը «տառաւնագոյն բարեկամացողութեամբ» պիտի բնձէր ուրիշ խնդրանքներ՝ «հանքերու, երկաթուղագիծերու, նաւահանգիստներու և ջրուղիներու մենաշնորհներուն» նկատմամբ⁽¹⁸²⁾: Այսպէս ուրեմն, Դաշնակից նախտը պաշտօնապէս քայքայուեցաւ, ու շարժման դրուեցաւ զիջումներու պարտքը: Ոչ քիչ թիւով ազդեցիկ անգլիացիներ և ամերիկացիներ հմայուեցան, դրդուած՝ գլխաւորաբար կելմտական ու տնտեսական նկատումներէ, և զիջումներ պահանջեցին իրենց կառավարութիւններէն՝ ի նպաստ Թուրքիոյ⁽¹⁸³⁾:

Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդը իսկոյն համաձայնեցաւ Դաշնակիցներուն առաջարկել որ Բեմալականները, «տառանց նախապայմանի» ճրախրուէին Խորհրդածողովի մը, ու եթէ անհրաժեշտ ըլլար՝ կարելի էր Անգարայիմ իմացնել թէ՛ գոհացուցիչ համաձայնութեան մը պարագային, Բրիտանիան պատրաստ պիտի ըլլար նպատատր կերպով նկատի առնելու նիւթական օգնութիւն Թուրքիոյ՝ վերականգնումի համար⁽¹⁸⁴⁾:

Աննուազ եռանդով շարունակուեցաւ Ֆրանսական և Իտալական քաղաքականութիւնը՝ որ կը ձգտէր մենաշնորհներ շահիլ Թուրքիայէն: 1922-ի Մարտին, Գըրզընը, Նախարարներու Խորհուրդին մէջ, անդրադարձաւ Իտալիոյ դեսպանէն ստացուած տեղեկութեան մը. թէ թուրքերը Իտալիոյ տուրէ էին «երկաթուղագիծերու, հանքերու, և այլ մենաշնորհներ» (հաւանաբար՝ աջակցութեան փոխարէն): Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան ճոր դաշինքի մը ի խնդիր քանակցելու իր պաշտօնը չափազանց դժուար, և յաջողութիւն ձեռք բերելու հետանկարը հետաուր կը նկատուր Գըրզըն, մտքիմ մէջ ունենալով ֆրանսացիներուն «հետեւողական ու գրեթէ դաւաճանական» դիրքորոշումը, որովհետեւ՝

«Պատճառ կար հատատար թէ՛ բրիտանական բոլոր տեսակէտները, եթէ հաղորդուէին ֆրանսական Կառավարութեան, կը փոխանցուէին Թուրքերուն, ու Զօրավար Փիլէն ու ֆրանսական Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը իրենք զիրենք գործնապէս նետեր էին Թուրքերու բազուկներուն մէջ»⁽¹⁸⁵⁾:

Այս յարաբերութիւնները շքարելաւուեցան Լօզանի վեհաժողովին մէջ, ուր Դաշնակիցները երկրորդ անգամն ըլլալով հանդիպում կ'ունենային Թուրքիոյ ներկայացուցիչներուն հետ, խաղաղութեան դաշինք կնքելու համար: Գըրզընը հոն գանգատ յայտնեց ֆրանսայի գլխաւոր ներկայացուցիչ Պատերիմ ընդդէմ իր վրայ կատարուող ամէնօրեայ յարձակումներուն, որոնք կ'երեւէին ֆրանսական Պատուիրակութեան հետ մօտէն շփում ունեցող շրջանակներուն մէջ: Արտաքին Գործերու Նախարարութեանէն՝ Սըր Ու. Թիբըլը տղեկներ էր Գըր-

զընին հանդէպ «այսպէս կոչուած դաշնակիցներէն» ցոյց տրուած վերաբերումէն: Լօզանը «դաւաճանութեան և ապիկարութեան» սարսափազդու էջ մըն էր, դիտել տուաւ ան⁽¹⁸⁶⁾: Ուրեմն, մէկ կողմէն՝ Դաշնակիցները քաճմուած էին իրարու միջեւ. միւս կողմէն՝ անոնք կը սիրաբանէին Թուրքիոյ հետ, որ այժմ կը վայելէր նաեւ Յունաստանի վրայ տարած իր յաղթանակին նպաստը: Վեհաժողովի ընթացքին պահուած օրագրութեան մը մէջ արձանագրութիւն մը անդրադարձած է Ֆրանսայի և Իտալիոյ ներկայացուցիչներուն՝ Պատերիմ ու Կառոնիի, որոնք

«...կը բժնէին Իսմէթին, «Նորին Վեսնութիւն» քղաւելով իր առջեւ՝ ամէն նախադասութեան մէջ «քարեկամ ու սիրելի պաշտօնակց» կոչելով զինք: Ատիկա սիրտխառնուր էր պատճառեր Գըրզընին... Իր արտէն տուրի կշառ ու նմանութիւնն ըրա Կառոնիին, որ կը շողմէր Իսմէթ Փաշային, փաղաքշելով զայն, շոյնելով, սիրալիր խօսքեր մըմեջելով»⁽¹⁸⁷⁾:

Դաշնակիցներուն միասնութիւնը պատրանք մըն էր: Պատկերը չէր ան միակամութեամբ խաղաղութեան դաշինք մը պարտադրող կամ քանակցող յաղթանակներու դաշնակցութեան մը, այլ՝ գետնամտութեան անիկ մօտ տեսարան մը թերեւ: Պեճըր Լօն, Բրիտանիոյ Վարչապետը հիմա, լաւատեղեակ էր կասցութեան: Գըրզընը զգուշացուց ան հետեւեալ խօսքերով,

«...երկու քաներ կան որոնք կենսական կը թուին ինձի: Առաջինը այն է, թէ՛ պէտք չէ որ պատերազմի մտնենք մենք Մուսուլի սիրոյն, իսկ երկրորդ՝ եթէ ֆրանսացիները, ինչպէս զիտնեք որ պարագան է, չմիանան մեզի, մենք ստանձինն պիտի չկրօնինք Թուրքերուն դէմ պարտադրելու համար ինչ որ մնացած է Աւերի Դաշնագիրէն: Ծառ զօրաւոր է իմ համոզումս այս երկու կէտերուն նկատմամբ»⁽¹⁸⁸⁾:

Այսպիսի պայմաններու տակ, Իսմէթը գրեթէ չըրա որեւէ զիջում՝ Դաշնակիցներուն, ու մնաց քացարձակապէս անգիջող՝ Հայաստանի նկատմամբ: Լօզանի մէջ, Լորտ Գըրզընը անդրադարձաւ Հայկերուն սերունդներէ ի վեր կրած «դաժան տառապանքներուն» և ազգային տուն մը թափանձեց անոնց համար: Իսմէթին շեշտակի հարցոց ան թէ ի՞նչպէս եղած էր որ Փոքր Ասիոյ նախապէս 3,000,000 հայերը այժմ վերածուեր էին 130,000-ի: «Իրենք զիրենք սպաններ էին, թէ կամովին հետացեր էին»: Ինչո՞ւ հարիւր հազարաւոր Հայեր հիմա վտարանդի էին աշխարհի ամէն երկրի մէջ: Ինչո՞ւ համար այդ Հայկական Հարցը մէկն էր աշխարհի մեծ գայթակողութիւններէն⁽¹⁸⁹⁾: Անօգուտ է ինչ այլ հարցումները: Գըրզընին ամբաստանութիւնը մնաց իբրեւ յայտարարութիւն մը միայն: Եւ այդպէս, Զըշիլին խօսքերովը, Լօզանի Դաշնագիրին մէջ «պատմութիւնը ի գոյր պիտի փնտռէ «Հայաստան» քառը»⁽¹⁹⁰⁾:

Աւերէն Լօզան՝ պատրանքներու, քաղաքական անկայունութեան և տնտեսացողութեան բուռն պայքարի այդ յեղեղուկ ժամանակաշրջանին, կը բռնէ թէ՛ ո՛չ Հայաստանը, ո՛չ Բրիտանիան և Դաշնակիցները, ո՛չ իսկ Թուրքիան կրցեր էին իրենց ըղձանքները և նպատակակէտերը պատշաճակցունել իրենց

միջոցներուն կարելիութեանց: Քեմալ Աթաթիւրքը միայն չաջողըն էր ծայր աստիճան ճշգրտութեամբ կշռել իր երկրին ուղղափառական անսահման զօրութիւնը եւ անսխալօրէն գիտնալ թէ իրական ի՛նչ ոյժ կրնար ձեռք բերել: 1923-ին, Հայաստան եղաւ մեծագոյն շահով կորսնցնողը, իսկ Թուրքիա՝ շահո՛ղը:

6. ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՄԱՐԴԱՍԷՐՆԵՐՈՒՆ ՅՈՒՍԱԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ՝ 1918-ԷՆ ԵՏՔ

ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ԲՐԻՏԱՆԱՑԻՆԵՐՈՒՆ ԾՆԾՈՒՄԸ՝ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Բ. գլուխին մէջ տեսնուեցաւ արդէն թէ պատերազմը թէ՛ Հայանպաստ մարդասիրական խումբերուն եւ թէ՛ քրիտանական կառավարութեան դիրքորոշումներուն մէջ Հայաստանի հանդէպ համատեղում մը յառաջացուց: Կառավարութիւնը ազգային շահ նկատեց, 1914-1918-ի ընթացքին, համակրանք յառաջացնելը հայ ժողովուրդի տառապանքներուն նկատմամբ: Հայանպաստ մարդասիրական խումբերը, միւս կողմէն, երբեք չդատրեցան իրենց որդեգրած դատին համար ամբողջական նուիրումով աշխատել, թէ՛ պատերազմի ընթացքին եւ թէ՛ այս ուսումնասիրութեամբ ներառուած ամբողջ շրջանի ընթացքին: Անոնք նպաստ կազմակերպեցին եւ, յատկապէս Մուստոֆա Ձիմադարի իրենց դառն յուսախաբութենէն ետք, կորովի ճնշում քանցուցին կառավարութեան վրայ՝ Թրքահայաստանի ազատագրումը եւ հազարաւոր գաղթականներուն վերադարձն ու պաշտպանութիւնը ապահովելու համար:

Հայ դատին նկատմամբ համակրանք արտայայտելու համար կազմակերպուած եւ Ուեւիմիստըրի Կեդրոնական Սրահին մէջ տեղի ունեցած հրապարակային հաւաքոյթի մը ընթացքին, 1919 Յունիս 19-ին, Մ. Փ. Կուչըն⁽¹⁾ առաջարկեց հայ գաղթականներու ի նպաստ հանգանակութեան համար քրիտանացի առատամեռն ժողովուրդին թախանձանքով դիմող քանաններ: Անկի առաջ, հաւաքոյթին ատենապետը, Լորտ Հըրպըրթ Շոն Կլետսթըն, Հայաստանի հանրապետութեան Վարչապետէն, Երեսնէն, հետագիք մը կարողացր էր, ուր կը տեղեկացուէր թէ անօթութենէ կը մեռնէին օրական մօտաւորապէ՛ս 150 հոգի: Հետագիքին քովանդակութիւնը հաստատուած էր Դոկտ. Փոյ Լէիմպախին կողմէ, որ Քարտուղարն էր *Նիքըր Իսթ Էնթ Այմիներն Բիլիթի* (Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայկական Նպաստամատոյց) Ամերիկեան Կանոնախումբի տասնութ անդամներուն, որոնք Հայաստան, Միջագետք եւ Թուրքիոյ զանազան կողմերը իրենց այցելութենէն ետ՝ տունդարմի ճամբուն վրայ էին: Դոկտ. Լէիմպախը, իրենց արտաճմիկ փորձառութենէն քաղելով, հաւաքոյթի ընթացքին պատմեր էր մօտաւորապէս 250,000 որբերուն մօտին որոնցմէ շատերը իրենց դէմքերուն վրայ ունէին սարսափելի կտածներ. հոգեպէս եւ մահմետական տուներու մէջ տակաին գերի 50,000 հայ մանուկներու եւ կիներու մասին: Պատմութեան ներկայ շրջանի կամ թերեւս ո՛րեւէ մասին...

կաշքանի շեմծագոյն տառապանքներուն անունով»¹ Կուշը խնդրեր էր թիկունք կանգնիլ իր բանձնակին: Հայերը Միջին Արեւելքի «ամէնէն օտուած» ցեղն էին:

«...շատ չեն անոնցմէ մնացածները, բայց անոնք բաւական են դարձանելու անցեալի աղետները: Անոնք աւանդապահներն են չծնած սերունդներուն, ու եւ ձեզմէ կը խնդրեն թիկունք կանգնիլ այս Բանանակին, ի իշխատակ անոնց որոնք մեռած են եւ ի շահ սերունդներուն որ պիտի գան...»:

Ուրիշ բանաձևով մը՝ հաւարոյթը իր վստահութիւնը յայտնեց թէ հայկական նոր պետութիւնը պիտի ընդգրկէր ճիճ Հայաստանի թագաւորութեան սահմաններուն, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ եւ Անդրկովկասի մէջ բնակող բոլոր Հայերը: Երբ Լոնտոնի Ամերիկեան Փոխ-Հիւպատոս Է. Հարիսըն Ելվըրթընը շնորհակալութեան բանաձև մը առաջարկեց ստեղծապետին համար, Լորտ Կլետտընը յայտարարեց թէ ինք պետք չունէր շնորհակալութեան: Իր հօր հրապարակային վերջին ելոյթը Լիվըրթուլի մէջ, 1896-ին, Հայաստանի ի նպաստ էր եւ հետևաբար ինք իր առաջին պարտականութիւններէն մէկը նկատեր էր գալ հաւարոյթին: Ան աւելցուց թէ Բրիտանիան մեն չափով պարտական էր Հայաստանին, ո՛չ այնքան հայերու կողմէ քրիստոնացիներուն ի նպաստ կատարուածին, այլ անոր համար որ Բրիտանիան, իր հարստութեամբ ու զօրութեամբ չէր ըրած անոնց համար այ՛ն զոր պարտաւոր էր ըրած ըլլար: Հաւարոյթին խօսք առին նաեւ Լորտ Պրայսը, Ռոնըլտ Մ. Պըռոզը (Տնօրէն Բիկեզ Գոլէնի, Լոնտոն), Գերաշնորհ Դոկտ. Շոն Գիլֆըրտը, Ք. Փ. Օ'Գոնըըը, Նոբլ Պարքընը, Էնիլորն Ուիլիքմսը եւ ուրիշ հայասերներ: Բացակայութեան համար չքննդանքի եւ համակրանքի մամակներ դրկած էին, ի շարս այլոց, Լորտ Սայտընընը, Լորտ Ուիլերտսընը, Լորտ Թենթըրտընը, Ճ. Լ. Կարպիներ («Օպզըրվըր» խմբագիրը), Շոն Կելզուլըրտին, որ Հայ-Մուրիական Նպաստամատոյցին նուիրեր էր 1,000 ստերլին, Միացեալ Նահանգներու իր դասախօսական շրջապատոյցին զուտ շահը, եւ պատմաբաններ Դոկտ. Հոլընտ Ռոզը եւ Ճ. Լոջս Տիքինսընը՝ Գենպրիճէն եւ փրոֆեսոր Հենրի Սփենսըր Ուիլքինսընը՝ Օքսֆորտէն⁽²⁾:

1920 Յունուարի սկիզբը, յուշագիր մըն ալ նախագծուեցաւ՝ Պրայսի, Նոբլ Պարքընի, Ք. Փ. Օ'Գոնըրի, Առնոլտ Թոյնսիի, Գերաշնորհ Սայլըս Հոքինկի եւ Դոկտ. Ֆ. Պ. Մէլլըրի թելադրութեամբ, Բրիտանական կառավարութեան՝ պնդելու «իրազրծումը կատարուած խստամտներուն(ն)»: Նախագիծը, դրկուած Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին, ուղղուած էր Վարչապետին եւ Արտաքին Գործերու Նախարարին: Ան կը խնդրէր որ.—

1. Օսմանեան Թուրքերուն իշխանութիւնը հպատակ ցեղերուն վրայ դադրէ՛ր այլևս վերջնականապէս՝ այն վայրերուն մէջ ուր ոչ-բոլոր մեծամասնութիւն մը կայ:
2. Պէտք էր որ անմիջապէս ճանչցուէր Հայկական հանրապետութիւնը, եւ ցար թուրքոյ ներկայ հայկական երկրամասէն ընդարձակ գօտի

մը, ներառեալ յարմար նաահանգիստ մը Սեւ Ծովուն վրայ, կցուէր անոր:

Յ. Ընդարձակ տարածութիւններու վրայ հայեր եւ քրիստոնէալ ուրիշ ցեղեր մասամբ ջարդուած ու մասամբ աքարտած են: Մենք կը խնդրենք որ այդ շրջանները նկատի առնուին նախապատերազմեան հիմունքով, որպէսզի ճանաչուծ չտրուի ջարդի միջոցով մեծամասնութիւն մը փոքրամասնութեան մը վերածնելու քաղաքականութեանն:

Արքեպիսկոպոսը իր յօժարութիւնը յայտնեց իր անունը աւելցնելու յուշագիրին: Միւս ստորագրողներուն մեծամասնութիւնը եւս կը բաղկանար եկեղեցական ներկայացուցիչներէ:

Սակայն, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, Թուրքոյ Հայկական նահանգներն ոչ մէկ հողամաս Երեւանի Հանրապետութեան կցուեցաւ, ու հայ գաղթականները երբեք չկրցան իրենց տուները վերադառնալ: 1920-ի վերջաւորութեան, Անլիճքն հանրապետութեան գոյութիւնը վտանգուեցաւ քեմալական ներխուժողներուն կողմէ: Նոյեմբեր 12-ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին յայտարարութիւնը կ'ըսէր Երեւանէն.

«Տկարացած, սոված, տառապած հայ ժողովուրդը, ներկայ պահուն, ինքզինք կը տեսնէ լրտած՝ իր ամբողջական բնաջնջումը ցակակացող թշնամիին... Յանուն Փրկիչին կոչ կ'ընեն քրիստոնէալ մարդկութեան՝ որ փրկէ մնացեալը Հայաստանի իմ ժողովուրդիս»⁽⁴⁾:

Յայտարարութիւնը հրատարակուեցաւ «Ճրենտ օվ Արմինիա»ի 1921 Յունուարի թիւին մէջ: Ծատ ուշ էր արդէն:

Հայանպաստ մարդասերները դառնացած էին: Երբ Երեւանի Հանրապետութիւնը Սովետականացաւ, թրքական զօրքերու յարձակումներուն դէմ անոր պատշաճ պաշտպանութիւն տալու թերացումին համար՝ Արեւմտեան պետութիւններուն «անտարբերութիւնը» մեղադրուեցաւ խստօրէն⁽⁵⁾: «Տասներորդ Օրակարգ»ին քննարկումը 1922-ին, առաջադրուած Համայնքներու Տան Պարենաւորումի Կոմիտէին կողմէ, կրքոտ վիճարանութիւն մը յառաջացուց: Մատնանշուէր էր թէ, 1920-ին, Երեւանի հանրապետութիւնը Արքայական Նաստորմիոյին կողմէ մատակարարուէր էր 16,368 ստերլին արժէքով փաստաթուղթով: Գումարը վճարուէր էր Ծովային Նախարարութեան կողմէ, որ այժմ կը պահանջէր վերահատուցուիլ. իսկ Պարենաւորումի Կոմիտէն թէկապէր:

«Պահանջըը նկատի առնուած է՝ ներկայացուելու համար Հայաստանի որևէ ապագայ կայուն Կառավարութեանն»:

Ակնարկելով «Հայաստանի որևէ ապագայ կայուն Կառավարութեան» բառերուն, Էնիլորն Ուիլիքմսը յայտարարեց թէ գոյութիւն ունեցող Կառավարութիւնը, իրողութեան մէջ, ամէնէն կայունն էր, զոր ան երբեք ունեցեր էր, բայց ան Բրիտանիոյ նկատմամբ թշնամական կառավարութեան մըն էր, եւ ատիկա զուտ հետեւանքն էր «վատ քաղաքականութեան» որ մէկ կառավարութեան՝ որ լքեր էր այդ ժողովուրդը: Լորտ Ռոպըրթ Սևալը ինչպէս

Համայնքներու Տան թէ «Տասներորդ Օրակարգը» ցաւալի իշխատակներ բերել էր ժամանակակից պատմութեան ամենէն «բարկաբնկիչ» և դժբախտ գլուխներուն մէկէն: Ան հարցոյ թէ ի՞նչ կատարուած էր վճարելու համար «պատիւի պարտաւորութիւն» մը, որուն բրիտանացիները և ֆրանսացիները յանձնատու եղեր էին պատերազմի ընթացքին: Այդ մարդոց պաշտօնապէս և անպաշտօն կերպով ըսուել էր թէ՛ եթէ իրենք պատերազմին մէջ Դաշնակիցներուն օգնէին թուրքերուն դէմ, Դաշնակիցները ուշադիր պիտի ըլլային որ անոնք ազգային անկախութիւն ունենային ու պաշտպանուէին: Գրեթէ ոչինչ եղած էր: Մ. Պարզը, Պատերազմական Դաճիճի նախկին մէկ անդամը, չէր խորհիր թէ կատարութիւնը այդ ժողովուրդին թիկունք եղեր էր այնպէս ինչպէս պէտք էր որ եղած ըլլար: Միակ առարկութիւնը զոր Օ՛Գոնըրը պիտի ընէր այդ մասնաոր նկիւնն ակտմամբ՝ պիտի ըլլար այն թէ *այնքան պզտիկ օգնութիւն մըն էր ատիկա*»⁽⁶⁾:

Ինչպէս անէի առջ նշուեցաւ, չկամութիւն կար Հայաստանին ազդու կերպով օգնելու հարցին մէջ: Ատոր գլխաւոր պատճառներն էին խնայողութեան նկատմամբը և հանրութեան կողմէ ընդհանուր կասկած մը արտաքին նախաձեռնութեանց նկատմամբ, ինչպէս նաև, կարգ մը շրջանակներու մէջ՝ մահմետական զանգուածներու զգացումները չգրգռելու մտահոգութիւնը, ինչպէս և փաստարկութիւններ՝ տնտեսական շահերու ի խնդիր: Հայանպաստ խումբերը իրազեկ էին Բրիտանիոյ մէջ թրքամետ զգացումներու վերակենդանացումին, նոյնիսկ զինադադարէն անմիջապէս ետք: Թ. Փ. Օ՛Գոնըրը հարց տուաւ թէ՛ այդ վերակենդանացումին պատճառը դրա՛մն էր թէ միջազգային տնտեսութիւնը էր: Ի՞նչ անէի շուայլօրէն փաստարկուած կամ անէի հնարովի շարժում մը չէր տեսած կրքեր քան այդ մտահոգութիւնը Հնդկաստանի Մահմետական զգացումին նկատմամբ⁽⁷⁾:

Հայանպաստ ճնշումի խումբերուն համար, յստակ էր թէ Հայաստանի նկատմամբ հոգածութիւնը ոչինչ ունէր Մահմետական կրօնքին դէմ զգացումներու հանդէպ: Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը քանիցս կրկնեց թէ ինք երբեք չէր բողոքած Մահմետական իշխանութեան դէմ իրբէս այդպիսին: Ի՞նչ չէր դատապարտեր Մահմետական կրօնքը, այլ՝ թրքական իշխանութեան կեղեքումն ու՝ անզթութիւնները⁽⁸⁾:

Կը թուի թէ կեղեքին, կրօնական զանազան յարաճուանութիւններ և կարգ մը մտաւորականներ ու կրօնական հաստատութիւններ կը զգային թէ Հնդկաստանի Մահմետական զգացումներուն նկատմամբ մտահոգութիւնը պարզապէս կը գործածուէր իրբէս պատրուակ մը՝ ի նպաստ տնտեսական շահերու և թրքասիրութեան: Անոնք պայքարեցան այնքան հաստատութիւններուն որքան կրնային, երբեմն իրարմէ անկախաբար, երբեմն *Պրիթիշ Արմիինիս Գոմիթի*ին հետ: Յանուն Անկլիզան և Արեւելեան Եկեղեցիներու Ընկերակցութեան և Հաստքի Ընկերութեան, թղթիկ մը՝ ստորագրուած Գերաշնորհ Հ. Մ. Ֆայզլ Գիլիքընի և Մ. Ա. Տակլըսի կողմէ, դրկուեցաւ Անգլիոյ բոլոր եկեղեցիներուն և մատուցներուն, խնդրանքով մը որ հեռագիրեր դրկուէին Վարչապետին և Խորհրդարանի տեղւոյն Անդամին, պնդելով որ թրքական կայսրու-

թեան հայերը, սուրիացիները և միւս քրիստոնեաները ազատ ձգուէին Սուլթանին իշխանութեան նմանող ամէն իշխանութենէ: «Ըփորեցնող հարցեր և նիւսապաշտական ազդեցութիւններ» առկայ էին՝ կը նշէր թղթիկը: Բրիտանական հանրային կարծիքը կը վարակուէր այն անմեթեթութեան թէ Մահմետականութիւնը նոյնացած էր թրքական Կայսրութեան հետ և թէ՛ թէ և Սուլթանին որոշը կրնար ապահով կերպով վար առնուիլ մահմետական Միջազգային, Սեպատտի, Պաղեստինի և ուրիշ տեղերու մէջ, սակայն Մահմետական աշխարհը պիտի մոկեցնէր, եթէ դադրէր ան ծածանկէ Բրիտանացի երկիրներու վրայ, կ'աւելցնէր թղթիկը⁽⁹⁾:

Պրիթիշ Արմիինիս Գոմիթի անդամ Գերաշնորհ Ֆ. Պ. Մէլքըրը տեղեկագրեց 1919 Դեկտեմբերին, թէ Ազատ Եկեղեցիներու Խորհուրդը Հայաստանի պահանջները պաշտպանող քանաձեւ մը յղեր էր իրենց թեմերուն, խնդրելով որ ընդունուէր ան ու փոխանցուէր կառավարութեան⁽¹⁰⁾:

Յուշագիր մը, Օքսֆորտի Համալսարանի դասախօսներէն քանի մը մնայուն անդամներուն կողմէ ստորագրուած, Քրայսթ Եկեղեցիի կանոնիկոս, Աստուածաբանութեան Արքայական Փրոֆեսոր Ա. Ա. Հետլըմի կողմէ նոյնպէս դրկուեցաւ Արտաքին Գործերու Նախարարին: Ստորագրողները իրենց լուրջ մտահոգութիւնը կը յայտնէին հպատակ Բրիտանացի քննչութեան սպասուածող թրքական իշխանութեանց վերահաստատումին և ուժեղացումին նկատմամբ: Անոնք որեւէ ձեռով չէին կրնար ընդունիլ թուրքին կողմէ «ամբողջ» Փոքր Ասիոյ համար եղած պահանջքը: Թուրքերը ներխուժած ապստակներ էին Կեդրոնական Ասիայէն: Յայտարարուել էր նաև թէ հպատակ ժողովուրդներու իրաւունքները պիտի պաշտպանուէին թրքական իշխանութեան տակ: Փորձառութեան չէր համապատասխաներ այդ ենթադրութիւնը: Թուրքերուն քաղաքականութիւնը Անաթոլիայի, ինչպէս Հայաստանի մէջ՝ եղեր էր *քրտցայտօրէն միտումնաւոր բռնագաղթի կամ ցարդի քաղաքականութիւն մը*», ուր որ անիթը ներկայացեր էր: Ստորագրողները համոզուած էին թէ Հնդկաստանի մահմետականներուն պահանջները կ'օգտագործուէին՝ Բրիտանիոյ առնկիթ քայլերը անդամալուծելու դիտումով: Ստորագրողները կը վստահեցնէին Արտաքին Գործերու Նախարարը թէ աղէտը արգիլելու ի նպաստ որդեգրելիք որեւէ ճնարարտ իր միջոցառումը պիտի վայելէր ազդեցիկ պտակցութիւնը զարգացած ու տարածուն հանրային կարծիքի մը: Ստորագրողներուն մէջ էին Թրիմիթի Գոլէճի Նախագահ և Համալսարանի Փոխ-Ռեկտորի Տեղակալ Հըրպըրթ Է. Տ. Պելքիսթըրը, Օլ Սուլպ Գոլէճի Տնօրէն և Համալսարանի Փոխ-Ռեկտորի Տեղակալ Ֆրանսիս Փեմպըրը, Եունիվըրսիթի Գոլէճի Տնօրէն Ռեճինըլտ Ու. Մեզըրը, Մոտլըն Գոլէճի Նախագահ Հըրպըրթ Ռոքըրը, Վիլիամ Գոլէճի Տնօրէն Ու. Ա. Սփունըրը, Քիպըլ Գոլէճի Տնօրէն Պ. Մ. Քիլոք, Պատիվըն Գրադարանապետ Ա. Գաուլին: Օլ Սուլպ Գոլէճէն՝ Արքի Պատմութեան Զինչեան Փրոֆեսոր և Համալսարանի Պատգամաւոր Չարլս Օմերը⁽¹¹⁾:

Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսն էր սակայն, որ Լօզանի Վեներաբլի նախորեակին բացառիկ կերպով ուժեղ նամակ մը գրեց Վարչապետ Գոմիթի Լոյին, արտայայտելով, իր սեփական տեսակէտներուն հետ, նաև՝ տնտեսական

ները եկեղեցիին ու երկրին շխտեան մարդոց: Թերթերու անտեղեակ աշխատակիցներ եւ կարգ մը նուազ անտեղեակ քաղաքագէտներ թեթեամտօրէն կը խօսէին՝ «տնտեսական» պատճառներու բերումով՝ Թուրքիոյ քրիստոնէայ ժողովուրդներուն ու եկեղեցիներուն նկատմամբ Բրիտանիոյ համար ինքզինք որեւէ պատասխանատուութենէ ազատ զգալուն ի նպաստ: Արքեպիսկոպոսը խորապէս գիտակից էր այդ հարցին քարոյթական եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Մահմետականութեան հետ քրիստոնէական յարաբերութիւններուն: Հնդկաստանի մահմետականներուն վրայ ունեցած ազդեցութեան: Ինք կը փափաքէր, սակայն, Վարչապետին ըսել թէ Անգլիոյ եւ Սկոտլանտի լուրջ եւ խոնձ մարդոց մէջ որքան տարածուած պիտի ըլլար «անխտանալի ամօթ» զգացումը, եթէ բացայայտուէր թէ Բրիտանիան «կ'անտեսէ իր ամօթ» զգացումը, եթէ խտանումները ու քրիստոնէայ մեծաթիւ բնակչութիւններ կը թողուր անգութ թշնամիի մը տարին տակ: Վարչապետը պետք էր որ տեղեակ ըլլար ազդեցութեանը կրօնական կարծիքին որ զօրավիզ պիտի ըլլար իրեն, եթէ ան հաստատուէր թէ՛

«...մեր երաշխատրած խտանումը չի կրնար բեկանուիլ կամ անտեսուիլ: Այդպիսի դրժում մը՝ տանեակ հազարաւոր հաստացեալներու կողմէ պիտի նկատուէր ոչ նուազ քան անարգ, երբ անոնք իրազեկ դառնային իրականութեանց»⁽¹²⁾:

Այդ նամակին իբրեւ հետեւանք, Արքեպիսկոպոսը եւ Արտաքին Գործերու Նախարարը, Գըրզըն, տեսակցութիւն մը ունեցան, ու վերջինին «Քրահանգներուն» վրայ, նախագիծ պատասխան մը պատրաստուեցաւ՝ յղելու համար Պոնըր Լոյի որ ստորագրէր զայն: Պատասխանը կ'ըսէր թէ թրքական իշխանութեան տակ եղող քրիստոնէականը պաշտպանելու հարցը մեծապէս ձեւափոխուել էր այն իրողութեամբ թէ թուրքերը «գործնապէս մաքրագործեր» էին Թուրքիոյ քրիստոնէայ տարրերը: Ամերիկեան վերջին տեղեկութիւններուն համաձայն, այժմ «Հայեր գրեթէ մնացած էին Թրքահայաստանի մէջ», ոչ ալ յոյներ՝ Սև Չովուն եզերքը: Այնպէս որ՝ Սեւի Դաշնագիրին համար խնամքով պատրաստուած փոքրամասնութեանց նախատեսութիւնները անիմաստ պիտի ըլլային, Թուրքիոյ հետ ո'րեւէ նոր դաշնագիրի մէջ: Բայց, Արքեպիսկոպոսը պետք էր գիտակցէր նաեւ թէ Բրիտանական կառավարութիւնը այդ խնդրին մէջ ազատ գործօն մը չէր: Ան կախեալ էր իր Դաշնակիցներուն համատուութենէն⁽¹³⁾:

Նախագիծ նամակը, գրուած Գըրզընի տարօրինակ անկեղծութեամբ, չորկուեցաւ: Բացայայտօրէն, Բրիտանական կառավարութիւնը անպաշտպան ձգած պիտի ըլլար ան, ընդդէմ այն մեղադրանքին թէ Թուրքիոյ մէջի ֆէթաւազմիլիներ (կատարուած իրողութիւնը) ընդունէր էր իբրեւ լուծում, իրագործումովը՝ բնիկ ժողովուրդները բռնի ուժով աննետացնելու քաղաքականութեան: Ատոր փոխարէն, Կլազկոյի խորամանկ ստեւորականը, Պոնըր Լօն, ներկայացուց երևութապէս ամօթիչ պատասխան մը: Արքեպիսկոպոսին խտանուեցաւ ան թէ «ամենալուրջ ուշադրութիւնը» պիտի ընծայուէր անոր տեսակետով:

ներուն, եւ յետոյ մեղադրեց Դաշնակիցներէն կախեալ ըլլալու հանգամանքը, որով չէր յաջողած ինք զերծ պահել Բրիտանիան յանձնառութենէն⁽¹⁴⁾:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԷՐՆԵՐԸ

Կիլիկիան ունեցաւ իր ուրոյն ողբերգութիւնը: Պատերազմէն ետք, հազարաւոր հայ գաղթականներ հոն վերադարձեր էին Սուրիական անապատներէն, մասնաւոր քաջալերանքովը Դաշնակից պետութիւններուն, յայտնի դառնալէն ետք թէ Ֆրանսան պիտի ըլլար զայն հովանաւորողը: 1921-ի սկիզբը, Քեմալական զբառումէն եւ Հայաստանի Սովետականացումէն ետք, լրջօրէն նկատի առնուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուող «անվտանգութեան գօտի»ի մը, ուր Հայեր առժամաբար պիտի կարենային հաստատուիլ ապահովութեան մէջ: Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին կողմէ կատարուած քննարկումներուն ներկայ եղան Պօղոս Նուպարը եւ Աւետիս Ահարոնեանը՝ իբրեւ հայ ներկայացուցիչներ, եւ Դուկո. Մէյնը Լ. Պարթընն ու Մ. Ռ. Մոնթկոմըրիին՝ իբրեւ հայանպաստ Ամերիկացի ներկայացուցիչներ: Բայց Կիլիկիոյ մէջ «անվտանգութեան գօտի»ին հնարաւորութիւնը կախույ ունէր Ամերիկեան տնտեսական օգնութեան հայթայթումէն ու մասնաւորաբար Ֆրանսայի ալ այդ շրջանին մէջ մնալու հասանելութենէն: Առաջարկը ներկայացուեցաւ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, բայց Կոմիտէին Ատենապետը այն տպաւորութիւնը ունեցաւ թէ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը զայն չվստահացուց⁽¹⁵⁾:

1920-ին, Ֆրանսացիները Քեմալականներուն կողմէ կարգ մտ պարտութիւններու ենթարկուելու էին Կիլիկիոյ մէջ, եւ 1921-ի ամառը անոնք յատկապէս յայտնեցին թէ կրնային իրենք հեռանալ այդ շրջանէն: Թ. Փ. Օ'Գոնըրին պատասխանելով, Վարչապետ Արիսթոս Պրիանը յայտնեց թէ Ֆրանսան անկարող էր նիսիական եւ զինուորական միջոցներ յատկացնելու՝ Հայուն պաշտպանութեան համար: Կիլիկիոյ այդ գրաւումը իր երկրին արժէք էր վեց հազար կիւնթ, ըսաւ ան՝ Բրիտանական մասնաւոր պատգամաւորութեան մը որ կը բարդկանար Լորտ Պրայսըն, Օ'Գոնըրըն եւ Լոնտոնի Եպիսկոպոսն ու Ազաւ եկեղեցւոյ Խորհուրդի Նախագահը ներկայացնող երկու եկեղեցականներ: Բայց Բրիտանացի մարդասերները յարատեւ ու խիզախ գտնուեցան իրենց քանքերուն մէջ: Պրիթիշ Արմիինչա Գոմիթիին միաձայնութեամբ որդեգրելու սահմանափակեց:

«...Տեղեկացած ըլլալով թէ Կիլիկիոյ կացութիւնը չափազանց ճգնաժամային ըլլալու վրայ էր՝ ֆրանսացի զօրքերուն այդ շրջանէն հեռացումին պատճառաւ... (Կոմիտէն) կը պահանջէ Նորին Վեհաօրոտութեան Կառավարութենէն՝ ռազմական զրկել Մերսին, պաշտպանութիւն տրամադրելու համար Հայերուն, որոնք մեր Դաշնակիցներն էին Պատերազմի ընթացքին... Կոմիտէն դարձեալ կը լիջնէ Նորին Վեհաօրոտութեան Կառավարութեան թէ մեծ թիւով Հայեր, Միկոս դադարէն յետոյ, եւս Կիլիկիա դիպուեցան Բրիտանական իշխանութիւններուն կողմէ՝ ապահովութեան խտանումով»:

Ասուկ գառ, Ատենապետը յանձն առա Կոմիտեին անուճով պաշտօնապէս գրկ ականաւոր ֆրանսացիներու—Հանրապետութեան նախկին Նախագահ Ռիվոն Փուրանգարին, նախկին Վարչապետ Շ. Ս. Շ. Լեյկին, Արտարին Գործերու Ծերակուտական Յանձնաժողովի Նախագահ Վիքթոր Պերարին, Փարիզի Կարտինալ Արքեպիսկոպոսին և այլոց⁽¹⁵⁾:

Բայց, Ֆրանքլին-Պոլիեռն Համաձայնութեամբ, 1921 Հոկտեմբերին, երբ Ֆրանսա համաձայն գտնուեցաւ Կիլիկիան վարպել, Հայերը, որոնք Դաշնակցիներուն դատը պաշտպանը և Դաշնակցիներուն հետ կոտոր էին, ձգուեցան առանձին: Ըստ Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին նկարագրութեանը՝ *«Ժողովուրդը սպասարկութիւն»* գործած յօդուածով մը Լորտ Պրալը խիստ կերպով հարց յարուցանեց թէ ֆրանսական կառավարութիւնը ի՞նչ իրաւունք ունէր հովանաւորութեան նրաժպելու՞ թորքերու *«Կիլիկիա գոթիւն»* ձգելով ժողովուրդ մը գոր Դաշնակցի Պետութիւնները յանձնէր էին իր խնամքին: Բայց Բրիտանիան ևս ունէր պատասխանատուութեան իր բաժինը: Երբ Հալէպէն ետ կը քաշուէր, *«գաղթականներէն պահանջներ»* էր ան Կիլիկիա վերադառնալ: Ասուկ գառ, Բրիտանիան մասնակցեց մը Եր Ազգերու Լիկային, որ Կիլիկիոյ վրայ Ֆրանսայի հովանաւորութիւնն էր նշանակեր : Պրալը հարց կու տար թէ ի՞նչ պիտի տնօրինուէր այդ մարդոց: Ո՞ր երկրին մէջ ապաստան պիտի գտնէին անոնք: Արեւելքի Քրիստոնեաներուն և մասնաւորաբար Հայերուն պատմութիւնը ամփոփելով Պատերազմէն ի վեր՝ մոայթըն կ'ըզրակացնէր Պրալս:

«Վէներ՝ Դաշնակցի Պետութիւններու միջև ու տրուած կամ ստացուած «դիւանագիտական արգելակումներ», պզտիկ հարցեր են քաղաքամասը Անգլիոյ պատիւնն ու յա անունին, և իրենց վստահութիւնը անոր վրայ դրած դժբախտ ժողովուրդներու ճակատագիրին»⁽¹⁷⁾:

Կուտանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքն ու Եկեղեցւոյ Աստիճանաւորները, և Լոնտոնի հայերու կրօնական առաջնորդը՝ Դոկտ. Աբել Նազարեան, յուսահատօրէն օգնութիւն թախանձեցին Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսէն: Կիլիկիոյ թմաի Արքեպիսկոպոս Պ. Սարանեանը, Կիպրոսէն հեռագրելով, կը դիմէր Մեծն Բրիտանիոյ, իբրև մարմնացումին արդարութեան ու պաշտպանին անպաշտպաններուն ու կը խնդրէր զթալ այդ ազգին, որ *«տարիշ ոչինչ (կ'ուզէր) քսիցի օճախէ մը»*, ուր կարենար ան ապրի ու շնչել ազատօրէն⁽¹⁸⁾:

Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը Գըրզընի գրեց այն դժգոհութեան մասին, որ հետագիտէ կ'անէր ընդդէմ Բրիտանիոյ՝ ֆրանսական քաղաքականութեան նկատմամբ անոր բացայայտօրէն ցոյց տուած հաւանութեան հիմունքով, ա՛յն քաղաքականութեան որ (Կիլիկիոյ) քրիստոնեայ բնակիչները կը յանձնէր ճիշդ այն թշնամիներուն, որոնք ցարդ չափազանց անողոր էին հանդիսացր իրենց վարչազութեամբ: Գըրզընը պատասխանեց թէ ինք ևս *«մայրախիթօրէն մտահոգ»* էր և ֆրանսացիներուն գրեք էր ամենէն զօրաւոր քստերով⁽¹⁹⁾:

Բայց, Մերսինի մէջ, Կիլիկիա, հազարաւոր անպատասպար հայեր կը սպաննէին փոխադրուելու դէպի ապահով վայրեր: 1921 Նոյեմբեր 26-ին, թորգոմ Եպիսկոպոսը հեռագրեց Եգիպտոսէն թէ Սուրիոյ ֆրանսական իշխանութիւնները և Պաղեստինի, Եգիպտոսի ու Կիպրոսի Բրիտանական իշխանութիւնները կը մերժէին հայ գաղթականները ընդունիլ: Բրիտանական կառավարութիւնը յայտարարեց այն ստեղծ թէ ինք *«հիթապալես ի վիճակի»* չէր հայերուն օրենք մը տալու Բրիտանական հողաւորութեան վրայ: Անոնցմէ մի քանիս, որոնք նոյնիսկ Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս) հասեր էին, չէին արտօնուած ցամաք ելլել: Էնիօրըն Ուիլիզմը, շփոթահար, վիճարկեց թէ Բրիտանական կառավարութիւնը հրապարակային և քանիցս կրկնուած խոստումներ տուէր էր հայերուն, պատերազմի ընթացքին, թէ թրքական իշխանութիւնը պիտի ազատուէին: Այդ խոստումներուն հիման վրայ, հայերը Բրիտանիոյ կողմը բռնէր էին և անթի կեանքեր կորսնցուցեր: Ուիլիզմը հարց կու տար թէ ապագային ո՞վ պիտի վստահէր Անգլիոյ՞ որեւէ ստիպողական պարագայի մէջ⁽²⁰⁾:

Կառավարութիւնը, սակայն, ուրիշ կերպ կը մտածէր: Ան կը հաւատար թէ գործնական անկարելիութիւն մըն էր գաղթականներուն բնակութիւն հայրաքաղաք Կիպրոսի, Եգիպտոսի, Միջագետքի կամ Պաղեստինի մէջ, և դրամ չկար անոնց կեցութեան շատ ծանր ծախքներ հոգալու: Կառավարութիւնը չէր կրնար այդ տարողութեամբ նիւթական պատասխանատուութիւն յանձն առնել, երբ ան մերժէր էր Բրիտանիոյ մէջ անգործութեան մատնուած մարդոց մանուկներուն յատկացումը անլցնել⁽²¹⁾: Կառավարութեան համար անկարելի էր, կրկնեց Գըրզըն, նիւթական պատասխանատուութիւն ընդունիլ՝ օտար երկիրներու տասնեակ հազարաւոր *«օտար»* գաղթականներուն համար⁽²²⁾:

ՊԱՔՈՒՊԱՅՅԻ ԼԱՅԿԱՎԱՆՆ ԿՐԱՆԱՔԱՂԱՔԱՐԸ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԷՋ ԵՒ ՆՈՐԹՉԳՈՒԹ

Յետ-պատերազմեան շրջանին, տնտեսական նկատումները ան հրաժեշտաբար մտահոգիչ հարց մըն էին կառավարութեան համար. յատկապէս այն շրջաններուն մէջ որոնք ազգային շահագրգոթութիւն մը չէին ներկայացնէր, կամ որոնք նիւթապալես օգուտ պիտի չբերէին Բրիտանիոյ քաղաքացիներուն և ընկերութիւններուն: Գըրզընը, Պաղեստինի և Սուրիոյ մէջ կատարումներէն գառ, հպարտօրէն մտահոգեց Բրիտանացիներուն իրաւորումները նաև Միջագետքի հարաւը, 1917-ին Բրիտանիոյ կողմէն օրդ շրջանին գրաւումէն ի վեր: Անկի գործ էր կատարուած հոն, պնդեց ան, երկու տարիներու ընթացքին, քան նախորդող հինգ դարերուն⁽²³⁾:

Բայց այդ Բրիտանական իշխանութիւնները, բնականաբար, կրկին բարձր չէին որ միայն իրենք հողային Պաղեստինի մօտ Պարուպայի վրանաբարձութիւն անկի քան 50,000 գաղթականները: Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը ինչպէս Ամերիկացիներուն *«գործնական, զօրաւոր ու շօշափելի օգնութիւն»* օրդ Արեւելեան Քրիստոնեաներուն նկատմամբ պատասխանատուութիւնը քան բաժնակից դատնալու և անոնց խնդիրները լուծելու ի հաշիւ: Բրիտանացիներ

կառավարութիւնը օրական 1000 ստերլին կը ծախէր անոնց կեցութեան համար, սակցոց Արքեպիսկոպոսը: Գրըզընը աւելի բացորոշ էր իր արտայայտութեան մէջ: Պարուպայի գաղթականներուն թիւը կը հասներ մօտաւորապէս 53,000 հոգիի, որոնց 12,000-ը հայեր էին, մնացեալները՝ ատրի բրիտանականը: Այդ գաղթականները վրանաքաղաքին մէջ կը գտնուէին 1918 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբերէն ի վեր: Ծախքը, կը կարծէր Գրըզընը, կը հասներ ամիսը աւելի քան 200,000-ի, կամ տարին 2,500,000-ի, երբ վրանաքաղաքը զինուորական իշխանութիւններուն կողմէ կը կառավարուէր: Ատիկա կը ճշմանակէր օրական աւելի քան 6,600 ստերլին, աւելի քան վեց անգամը՝ Արքեպիսկոպոսին կողմէ տրուած թիւին: Գրըզընը կը յուսար, սակայն, թէ ծախքը պիտի նուազէր քաղաքային վարչակալութեան մը տակ: Այսուհանդերձ, շեշտեց ան, թէ բրիտանական կառավարութիւնը երբեք ի վիճակի չէր եղած հասկնալու թէ ինչն էր այդ ծախքը, ինչպէս և Արեւելիի պատերազմի ծախքին մեծ մասը իրապէս, ինկեր էր միայն Մեծն Բրիտանիոյ վրայ⁽²⁴⁾:

Տեղակալ Տաւրի Սթեֆըրտ Նորթթոթթին նամակները, 1918 Դեկտեմբերէն սկսեալ և կանոնաւորաբար գրուած իր ձեռնդրին և բրոշը, կու տան մտերմիկ և ուղղակի անուամբ պատկերը՝ Պաղտատէն 30 մղոն հիսիս-արեւելք գտնուող Պարուպայի վրանաքաղաքին հայ գաղթականներուն կեանքին: 1918-ին, պատերազմի ավարտին, Նորթթոթթը, մէկ թոռնիկը Ալտըզլիի Կոմսին (Ելեմտական Նախարար և ապա Արտաքին Գործերու Նախարար 1870-1880 թուականներուն), Ուիլիսիաքըր և Գեմպրիթի Թրիմիթի Գուլըն ուսանած, իր զօրագունդէն բաժնուէր էր՝ որ կարենար գաղթականներով զբաղի: Պարուպայի մէջ, իր հոգածութեան տակ ունէր ան 1300 հայ գաղթականներ: Իրեն կ'օգնէր բրիտանացի հինգ «Թոմի»ներ (զինուորներ) բաղկացած պաշտօնէութիւն մը: Գաղթականներու «աւելի հոծ զանգուածներ» կային, կը գրէր ան, բայց, 1300 հոգիւնց իւրաքանչիւր խումբ ունէր իրեն յատուկ սպայ մը: Բաժին մը կար «ամբողջութեամբ որբերէ» բաղկացած, այսինքն 14 տարեկանէ վար մանուկներ, որոնց ձեռքներն ու «բոլոր» ազգականները սպաննուէր էին վերջին ջարդերուն ընթացքին⁽²⁵⁾:

1919 Փետրուարին, Նորթթոթթը ստորագրէր էր տարուան մը ևս համաձայնագիր՝ գաղթականներուն մօտ ծառայութեան համար: Յանձն առնէր էր ան հոգածութիւնը խումբի մը ևս, ու մօտաւորապէս 2700 հայ գաղթականներ ունէր խնամելիք, Պարուպայի մէջ: Շուտով կրցաւ ան գրել, սակայն, թէ ամեն ինչ լաւ կ'ընթանար վրանաքաղաքին մէջ: Մարդիկը «շատ հանգստու և հիւս» կին և «շատ քիչ դժուարութիւն» կու տային: Բայց շատ տարբեր էր սկզբնական օրերուն, երբ գաղթականներու նոր խումբեր կը ժամանէին ամեն օր, «բոլորը բացարձակապէս անօգնական և սուլմամարտեան եզրին հասած»: Այդ օրերուն, մօտաւորապէս 80 հոգի կը մեռնէր ամէն օր: Բայց այժմ, տարի մը ևս, մահացութեան տոկոսը նկատելիօրէն նուազ էր: Յայտնապէս գոհ էր ան նաև որ եօթը ամսուան ընթացքին բաւական լաւ հայերէն խօսիլ սորվէր էր⁽²⁶⁾:

1920 Օգոստոս 11-ին, այդ շրջանին Արաքները ապստամբեցան և ձեռք տին Պարուպայի իշխանութիւնը: Ան, սակայն, յետագային վերագրուեցաւ Բրիտանացիներուն կողմէ: Անմիջապէս որ Պաղտատի ճամբան կանոնաւոր կերպով վերաբացուեցաւ, հրահանգ եկաւ որ վրանաքաղաքը տարփոխարդուէր կարելի փութով: Պէտք էր որ հայերը երթային Պարսի մօտ Նահր-Ումար վրանաքաղաքը, իսկ Ատրիները՝ Մուսուլ: Գաղթականները փոխարդուէր էին ըստ այնմ⁽²⁷⁾:

1921-ի ամբան, Բրիտանիոյ կառավարութիւնը հրահանգեց որ զոցուէր հայկական վրանաքաղաքը: Նորթթոթթը յայտնապէս ըմբոստացեր էր այդ որոշումին դէմ, հրաժարեր ու գրեւ էր յուշագիր մը, անկեղծօրէն հաատալով թէ Բրիտանական կառավարութիւնը պիտի չարտօնէր այդ քայլը, եթէ հարցին վերաբերեալ բոլոր եղևութիւններուն տեղեակ ըլլար ան: Նահր-Ումարի բրիտանացի պաշտօնէութեանէն «ոչ մէկը» պիտի ուզէր՝ «կիներ ու մանուկներ» իրենց վրաններէն դուրս, տաք արեւին տակ քշել: Այդպէս էին ըսել անոնց բոլորն ալ⁽²⁸⁾:

Նորթթոթթին յուշագիրը կը բացատրէր թէ ինք երկուցուէս տարի է վեր կը զբաղէր Միջագետքի հայ գաղթականներուն հոգ տանելով, և հետևաբար «բան մը գիտէր» անոնց մասին: Նահր-Ումար վրանաքաղաքին գաղթականներուն թիւը կը հասներ մօտաւորապէս 11,500-ի: Անոնց մեծամասնութիւնը կու գար Վանայ կիճին մօտերէն, գրեթէ բոլորն ալ գիւղացի: Միշտ առաջադրուէր էր այդ հայերը փոխադրել Կուկասի իրենց հանրապետութեան հողամասը: Այդ պատճառաւ էր որ երկար տտեն «շանք չէր եղած» զանոնք աշխատանքի տեղադրելու՝ մնացուն կերպով: Պարսի մօտ՝ Նահր-Ումար դրկուէր էին անոնք, որ սպասէին փոխադրուելու: 1920 Դեկտեմբերին, սակայն, Կուկասի Հայ կական հանրապետութիւնը քայքայուէր էր: Կարելի չէր գաղթականները յանձնար համարել, թէ անոնք բրիտանացի հարկատուին ուսերուն բնու մնացեր էին: Անոնք «չէին քացալերուած» գործ փնտռելու: Եիշու չէր թէ գործի դնել փորձեր էին զանոնք ու ձախողէր, կ'աւելցնէր Նորթթոթթը: 1921 Յուլիս 9-ին որոշակի հրամաններ տրուէր էին որ ֆիզիքապէս առողջ մարդոց և անոնց ընտանիքներուն հետացուցուէր սկսուէր 18 Յուլիսին վերջացող շաբթուան ընթացքին և շարունակուէր շաբաթը 1400 անձի համեմատութեամբ. և թէ տասնըչորս օրուան մթերք ու 13 ոտքի պէտք էր որ յանձնուէին վրանաքաղաքէն հետացող իւրաքանչիւր գաղթականին: Նորթթոթթը բողոքեց թէ դուրս թափանցողները, մեծ մասամբ, բացարձակապէս առանց դրամի էին: Ասկալ տարուան ամէնէն տաք եղանակն էր, և անոնք պիտի չկարենային դիմուելու տարին, եթէ բանակէին դուրսը՝ կիզիչ արեւին տակ: Վրանաքաղաքը տասնօրեան 24 մղոն հեռու էր բնակուած որեւէ տեղէ: Ասկէ գառ, ներկայիս մասի թէ որեւէ պահանջք կար ոչ-որակէալ աշխատանքներու, իսկ մի կ'սեկեակէ վարձքը, Պարսի մէջ, առնուագ 25 ոտքի էր ամիսը: Նորթթոթթը կ'ընդօրին փակէր իր յուշագիրը՝ յայտնելով թէ, եթէ Բրիտանիոյ հանրութիւնը իրօքով գիտնար բոլոր իրողութիւնները, հասանաբար պիտի ուզէր ան աւելի լաւ վերաբերում ցոյց տալ այս մարդոց հանդէպ, որոնք տառապանքի իրենց բաժնու

անկողով ունեցեր էին իբրև ուղղակի արդիւնքը պատերազմի ընթացքին Դաշնակիցներուն կողմէ բռնած ըլլալուն(29):

Կը թուի թէ Պրիթիշ Արմիինս Գոմիթին, ժամանակի ընթացքին, հնարատրութիւն ունեցաւ տեղեկանալու այդ յուշագիրին բովանդակութեան: Ան իմացաւ նաև թէ Միջազգեսքի վարչակալման պատասխանատու Գաղթային Նախարարութիւնը մամուլով պիտի հրատարակէր հաղորդագրութիւն մը, ուր պիտի յայտարարուէր կառավարութեան նպատին դադարումը և պիտի արդարացուէր ան՝ նպատընկալներուն «ծոյլ և ապիկար» ըլլալը պատճառաբանելով: Եւ ուրեմն, Պրիթիշ Արմիինս Գոմիթին հարցուց այժմ իր տունը, Անգլիա վերադարձած Նորթֆոլթին թէ կրնա՞ր իր վկայութիւնը հրատարակուի: Փոխ-Ատենապետ Եպիսկոպոս Չարլզ Կորը կը հաւատար այդ վկայութեան «չափազանց արժէքատու» ըլլալուն(30):

Վէճի բնոյթն անկախ, Միջազգեսքի վրամաքաղաքը Բրիտանական կառավարութեան կողմէ զոցուցաւ, ո՛չ թէ անաղբ, ինչպէս որ ծրագրուած էր, այլ անկի ու՛շ՝ 1921-ին: Միջազգեսքի գաղթականներուն մեծագոյն մասը պիտի տեղափոխուէր Երեւան, այն ատեն Սովետական Հայաստանին մէջ: Սակայն, ասիկա նաև այն ատենն էր երբ, 1921 Հոկտեմբեր 20-ի Յրանք-Թրքական Համաձայնութեան հետեանքով, հազարաւոր հայեր ապատան կը փնտռէին Կիլիկիայէն դուրս: Ուստի, Բրիտանիոյ մէջ, նպատամատոյց մարմինները շարունակեցին իրենց ջանքերը: Արմիինը Ռեֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըրզ) Ֆանտը և Ֆրենտ օվ Արմիինս «Միացեալ Արշաւ»ի մը ձեռնարկեցին 1921-22-ի ձմեռը՝ առաջնորդութեամբ փորձառու, «Արժանեաց» շքանշանով պատուում, հախապէս Բրիտանիոյ Գլխաւոր Կուսակալի Երեւանի ներկայացուցիչ՝ Հարիսպալտ Ծորն Ֆ. Կրելսի(31):

ՆՈՐԹՎՊՈՒԹ ԵՒ ԱՐՄԻՆԻԸՆ ՌԵՖԻՒՆԻԶ (ԼՈՐՏ ՄԷՅԸԸԸ) ՖԱՆՏԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

1921 Հոկտեմբերին, Արմիինը Ռեֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըրզ) Ֆանտի Պատուակալ Քարտուղար Գերաշնորհ Հարլըտ Պաքսդընը կընքէ համաձայնագիր մը, որով Նորթֆոլթը Երեւան պիտի երթար, աշխատելու համար Հայաստանի մէջ Հիմնադրամին ներկայացուցիչ Գերաշնորհ Հ. Ու. Հարզորթին ընդհանուր տնօրէնութեան տակ(32): Անմիջապէս ետք, Նորթֆոլթը և Հարլըտ Պաքսդընը մեկնեցան Երեւան, դիմարկելու համար Միջազգեսքի Հայ գաղթականները: Հայկական կառավարութիւնը յանձն առէր էր գաղթականները Երեւան փոխադրել և բնակութիւն ապահովել գիւղերուն մէջ, քայքայ Պաքսդընին ըսէր էր թէ «բացարձակապէս կը պակսուէ» անդէղէնի պաշարը: Երեւանէն դրկուած հետագիրի մը մէջ, Պաքսդընը և Հարզորթը կ'ըսէին թէ տեսնուէր էին Արտաքին Գործերու Կոմիսար Ապքանազ Մուսեանին և պատասխանատու դիրքերու վրայ գտնուող ուրիշներու հետ: Գաղթականները անօթութենէն մամուլում պիտի դատապարտուէին, եթէ Բրիտանական կառավարութիւնը յանկուածական յատկացում մը չընէր: Նշանակալից կերպով կ'անուցանէին անոնք.

«Որոշ պարբերականութեամբ հազար հոգինոց խումբեր դրկելու սկզբնական համաձայնութիւնը չզործադրուեցաւ: Երևանի Կառավարութիւնը անզօր՝ ձմեռ ատեն լաւելեալ 9000 գաղթականներու գոհացում տալու...»(33):

1921 Դեկտեմբեր 21-ին, Տարա շոգնաղբ ժամանէր էր 3000 գաղթականներով: Նորթֆոլթը ևս հաստատեց թէ Հայկական իշխանութիւնները կը պնդէին թէ իրենք հաւանք էին գաղթականները ընդունելու՝ միջին հաշուով 1000 անձ՝ տասըքսիսգ օրը անգամ մը: Սակայն, անկարող էին եղէր անոնք ընդունելու այնքան մեծ թիւ մը՝ 3000 մէկ անգամն, Պաթումի մէջ բնակարանային յարմարութեանց և երկաթուղային կառաւարքի և վայրաշարժներու մեծ պակասին պատճառաւ(34): Հայաստանի ամբողջ բնակչութեան համար «Կէս օրաբաժին»-ի հիման վրայ 3,500,000 փութ կամ 56,000 թոն ուտելիքի պակաս մը կար մինչև հունձի շրջանը: Հայկական կառավարութիւնը հասեր էր օգտագործելի իր միջոցներուն «վերջաւորութեան»: Պաքսդընը և Հարզորթը տեղեկագրեցին թէ թշուառութեան մատուցած մտատուրապէս 500,000 հոգի կար, ու մեծ թիւ մը իրապէս սովաւար էր, ինչպէս որ իրենք պակասուես էին եղբ: «Ողբալի» էր Պաքսդի գաղթականներուն ժամանումը ձմեռ ատեն(35):

Երեւան իր կեցութեան միջոցին, Պաքսդընը մօտէն շփում ունեցեր էր քաղմաթի Կոմիսարներու հետ, որոնք մեծապէս օգտակար էին եղբ իրենց: Անոնք երբէք չունէին դիւանագէտներու ճարտասանութիւնը, քայքայ ունէին պատասխանատուութեան ուժը զգացում մը: Անոնք կ'աշխատէին տրովադացիներուն մեման և կ'ապրէին կեանք մը՝ սպարտական: Մուսուան «առատաձեռնօրէն տրամադրուած» էր Կովկասեան այս հանրապետութիւններուն հանդէպ, քայքայ իր սեփական դժուարութիւնները անկարելի կ'ընէին լայնածիր որեւէ օգնութիւն: Կարելի կ'ողածին չափ շատ քան տեսնելու անմարերձ՝ Պաքսդընը այցելէր էր նաև գիւղերը: Էջմիածինի մօտ, խօսակցեր էր ան «սովաւար և թշուառ» երեսոյով խումբ մը գաղթականներու հետ, մինչ անոնք իրենց «խելճունի ցնցոտիներով» կը քաշկտուէին սառցապատ ճամբու երկայնքին: Պաքսդընը երբէք չէր տեսած Աշտարակ գիւղին մէջ խոնուած «խարտիչակներուն նման» Լակներ, որոնք Թորքիայէն էին եկած: Հազարաւոր կիսամերկ և սովաւար մանուկներ խմբուած էին այդ գիւղերուն մէջ: Անոնք «դաշտերուն և արահետներուն մէջ կը թափառէին կտոր մը աղբ ճարերու համար»: Աշտարակի նման սովորական գիւղի մը մէջ, մանուկներու յատկացում էին տալը տուններ, որոնք ամեն մեկին մէջ խոնուած էին 70-80 հոգի: Տուներէն մէկուն կամ երկուքին մէջ մանուկները կը ստանային կրօնաւատ քայքայ աղքատիկ անունը: Ուրիշներ կը թուէին ըլլալ սարգապաւ սարգապաւ տաղարարներ, ուր մանուկները գիշերանք, իրարու փաթթուած կը ստուկ ին յատակին, իսկ ցերեկին՝

«...իրենց օրերը կ'անցընէին ուտելիք փնտռելով կամ գողնելով, կամ հացի փշրանքի մը համար իրարու հետ կռուելով, սեռօթութիւն խնդագած»:

Պարտքընը կը վերջացնէր իր գործինը՝ անցնելով թէ օգնութիւնը պէտք էր որ շատ արագ գար, եթէ որեւէ օգտակարութիւն պիտի ունենար⁽³⁸⁾:

Հարաւային Կովկասի մէջ տիրող սովի պայմաններուն մասին ուրիշ տեղեկացիք մը, 1922-ին ներկայացուած Ռուսոյ Նպաստամատոյցի Բարձր Կուսակալ Ֆրիտեռի Նանսէնին, կը մասնաորէր թէ Հայաստանի վիճակը անկի գէշ էր քան Վրաստանինը և Ազրպէյճանինը, որովհետև անոր երկրամասէն ընդարձակ քաժիճ մը կը մնար Քանաչական գրաստի տակ, և ապա նաև անոր համար որ ան մեկուսացած էր ծովէն, և հոն կարելի էր հասնիլ միայն Պարսմէն, մօտաւորապէս 400 վերստ (ուսական հեռաչափ մը՝ 1067 մետր երկարութեամբ) վրացական հողամասէն անցնելով: Ատկէ զատ, Հայաստանը ծանրաբեռնուած էր «հակալական» թիւի հասնող գաղթականներով, որոնք անկարող էին իրենց տունները վերադառնալ, Թուրքիոյ հետ համաձայնութիւն մը գոյութիւն չունենալուն պատճառաւ⁽³⁷⁾:

Միջազեւտքեան գաղթականներուն կացութիւնը քացատրուեցաւ Արժինիըն Ռեֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըզ) Ճանտի Քարտուղարներէ մէկուն, է. Գարլայի մ կողմէ, 1922-ի Յունուարի վերջատրութեան, Գեորջիայի Արքեպիսկոպոսի դիւանապետ Գերաշնորհ Մ. Բ. Ա. Պէլին հետ տեսակցութեան մը ընթացքին: Առաջին երկու նաւերու գաղթականները ժամանէր էին Պարսմէն, որ անոնք կը մերժէին ցամաք ելլել, քանի որ իրենց համար ոտելիքի պաշար չկար հոն: Բրիտանական կառավարութիւնը այն ատեն նուիրէր էր 35,000 ստերլին (անոր սկզբնական խոստումը եղած էր 5,000 ստերլին միայն), պայմանա որ հայկական կառավարութեան կողմէ «երաշխարհութիւններ» տրուէին թէ առաջին երկու նաւերը պիտի պարպուէին, և թէ՛ երրորդ և վերջին նաւը, որ շուտով ճամբայ պիտի ելլէր, պիտի պարպուէր «ամիջապէս» որ ժամանէր: Այս 35,000 ստերլինն ևս տրամադրելու խոստումներով, Գարլայը կը խորհէր թէ պէտք էր որ կացութիւնը թեթեւցնէր, և այդ գաղթականներուն ժամանակ տար երկրին մէջ ներգրաւուելու, ինքնօգնութեան հիման մը վրայ: Ուրեմն, Բրիտանական կառավարութեան կողմէ եղած նպատը Արժինիըն Ռեֆիւնիզ (Լորտ Մէլլըզ) Ճանտին կողմէ՝ Միջազեւտքի այդ գաղթականներուն քնակեցումին համար, ըստ էութեան հասաւ 45,000 ստերլինի⁽³⁸⁾:

Բայց Հայաստանի մէջ սովը կը վատթարանար ամէն օր, ինչպէս Նորթօրթը զրեց մօրը, և ամէն օր անկի և անկի «թշուառ ու լքուած մանուկներ ու փողոցներուն մէջ պատկած, պարզապէս մահուան սպասող զրեթէ մերկ մարդիկ ու կիներ» կարելի էր տեսնել: Ինք շէր կարծէր թէ Հայաստանի վիճակը եղբ էր երբեմնեւ անկի մտայլ քան որ էր հիմա, թէ՛ ներքին սովի և թէ՛ Գաշակիցներուն կողմէ անոր քաջարձակապէս լքուելուն պատճառաւ: Կացութիւնը կը վատթարանար՝ կեցածքովը փրացական կառավարութեան, որ կը փաստէր չափազանց արգելաչարոյց և անհամարկական ըլլալ սովահար Հայաստանին նկատմամբ՝ կ'անցնէր Նորթօրթը: Երբ Հայաստանի համար 10,000 ստերլին արժողութեամբ ոտեստեղէն պիտի հասնէր, Հարգորթը, ըստ սովորականին, աճապարէր էր երթալ Թիֆլիս ու Պարսմէն, քանակցութեանց

համար, որպէսզի խաղի բերէր «գազանային» Վրացական կառավարութիւնը և արգիլէր որ ոտեստեղէնին կէը «գողնար», «ծանր տարբեր» մտքի տակ Այս կառավարութեամբ իր շատ լատեստեղեակ աղբիւրէ իմացած տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով, կը մեկնաբանէր ան թէ մօտ ատենէն կրնար գոյութեան գալ Հայաստանի, Վրաստանի և Ազրպէյճանի մասնակցութեամբ դաշնակցային պետութիւն մը, որ պիտի մեծապէս օգտակար ըլլար Հայաստանին⁽³⁹⁾:

Կովկասի մէջ սովի պայմաններուն տեղեկագիրը, 1922-ին ներկայացուած Նանսէնին, կը մասնաորէր նպաստամատոյց մարմիններուն կողմէ կատարուած աշխատանքը: Բրիտանական ֆոնտերը, ի մի բերուած՝ «Բրիտանական Նպաստամատոյց Ներկայացուցչութիւն» անուան տակ, 1922-ին կը կերակրէին 9000 գաղթականներ Ղամարլուի մէջ և որքանոցային աշխատանքը շարունակելով մէկտեղ Երեւանի մէջ, ոտեստեղէն և հագուստեղէն կը բաշխէին հոն ուր որ պահանջը ամէնէն անկի ստիպողական էր: Ամերիզըն Նիլը Իսթ Ռիլիֆ Գոմիթին (Ամերիկեան Մերձատր Արևելքի Նպաստամատոյց Կոմիտէ), սակայն, Կովկասի մէջ գործող ամենամեծ նպաստամատոյց կազմակերպութիւնն էր: Անկի քան 20,000 որբեր կը պահէր ան իր սեփական հաստատութիւններուն մէջ և ամէն օր 50,000 օրապահիկ ճաշ կու տար չքատր և սովահար մարդոց: Նիլը Իսթ Ռիլիֆի կողմէ պահուած ու խնամուած որբերէն 11,000-ը Լեհիմալանի (այժմ Կիմարի) մէջ էին, թերես «ամենամեծ թիւը» որ կրնար հաւաքուած գտնուիլ «որեւէ տեղ», ըստ Նանսէնին⁽⁴⁰⁾:

Տարի մը ետք, 1923 Փետրուարին, Նորթօրթը կը տեղեկագրէր թէ, բացի իր Հիմնադրամին Երեւանի և Ղամարլուի մէջ պահած 600 մանուկներէն, անկի քան 2000 հոգի կը կերակրուէին Հիմնադրամին Երեւանի, Ղամարլուի, Էջմիածինի, Օշականի, Աշտարակի և Բազաումիի սննդարաշխ կայաններուն մէջ: Ան կ'անցնէր նաև թէ կազմած չկար այն իրողութեան մասին թէ Հայաստանի կացութիւնը շատ բարկատուած էր՝ Ռուսիայէն ներածուած մեծ քանակութեամբ ալիւրին շնորհի: Ատիկա «շատ աճան» կը ծախուէր Ռուսական Պետական Դրամատան կողմէ⁽⁴¹⁾:

Անդրկովկասի և մասնաորաբար Հայաստանի մէջ երեքուկէս տարի նպաստամատոյցի վարիչ ըլլալէ ետք, Նորթօրթը փափաքեցաւ տուն վերադառնալ և 1925-ի ամրան հրաժարեցաւ պաշտօնէն: Թէ՛ Հարըլտ Պարտքըն և թէ՛ Հարգորթը «չափազանց» գոհ մնացէր էին դժուար պայմաններու տակ անոր ըրած «հիմնալի» աշխատանքէն: Յոցաբերէր էր ան կազմակերպչական լիարժէք կարողութիւն մը և նախանձախնդրութիւն՝ մանուկներու առակապողի օգտին համար⁽⁴²⁾:

ԱԶԳԵՐՈՒ ԼԻԿԱՅԻ ԲՆԱԿԵՑՈՒՄԻ ԵՐԱԳԻՐԸ, ՆԱՆՍԷՆ, ԵՒ ԵՐԱԳԻՐԻՆ ԶԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

1923 Յուլիսին, Բրիտանական Հայկական Ընկերութիւններուն Միացեալ Եորթուրը, որ կը ներկայացնէր Պրիթիշ Արժինիա Գոմիթին, Ֆրենձ օլ Արժի-

նիսն եւ Արմինիըն Ռեֆիւճիզ (Լորտ Մէլըրզ) Ճանտը, ուղղեց կոչ մը Լորտ Գրըզբնին եւ յիշեցոց անոր թէ Յունաստանի եւ Կղզիներուն, Սուրիոյ, Պաղեստինի, Կովկասեան Հայաստանի մէջ եւ այլոր, երեք քառորդ միլիոն հայ գաղթականներ պիտուած էին, եւ «չուծուս մը» պահանջեց⁽⁴³⁾:

Լօզանի Խորհրդածողովին, սակայն, թրքահայ այդ գաղթականներուն համար «Ազգային Տուն»ի մը յոյսերը խորտակուեցան: Անոր փոխարէն, ամբողջ բնիկ ժողովուրդը մը արմատախիթ ընելու քաղաքականութիւն մը որդեգրուեցաւ: Թուրքիան ձգուեցաւ իբրեւ քացարձակ տերը Թրքահայաստանին, այն երկրին՝ որուն բնիկ հայ բնակիչները փճացուցեր եւ կամ վտարեր էր ան պատերազմի ընթացքին: Քանի որ գաղթականները չէին կրնար իրենց հայրենիքը վերադառնալ, Ազգերու Լիկայի Խորհուրդը, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան խնդրանքին ընդառայելով, 1923 Սեպտեմբերին վաերացուց Նախագիծ մը՝ 50,000 հայ գաղթականներու, բնակեցումի համար, Կովկասի Սովետական Հայաստանի պզտիկ Հանրապետութեան մէջ⁽⁴⁴⁾: Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Պելճիքիայի կառավարութիւնները եւ ուրիշներ վաերացուցին Ազգային Կոմիտէներու կազմութիւնը՝ դրամահաւաքի համար: 1924-ին, Բրիտանական Կառավարութիւնը Արմինիըն Ռեֆիւճիզ (Լորտ Մէլըրզ) Ճանտի Կոմիտէն նշանակեց այդ հարցով զբաղելու համար⁽⁴⁵⁾: 1924 Սեպտեմբեր 26-ին, Բրիտանիոյ երկու գլխաւոր ընդդիմադիր կուսակցութիւններուն առաջնորդները, նախկին Վարչապետ Է. Հ. Էսրոփթի եւ ապագայ Վարչապետ մը՝ Սթենլի Պոլտոնի, չափազանց ուշագործ յուշագիր մը ներկայացուցին Վարչապետ Ռամսի Մատոնըլտին: Ստորագրողները կը պնդէին թէ Բրիտանական կառավարութիւնը պէտք էր որ ընդառաջէր Ազգերու Լիկայի Ընդհանուր Քարտուղարի 1924 Մարտ 24 թուականով նամակին եւ օժանդակէր հայ ժողովուրդին օգնութեան գործին, Նախագիծին ընծայուելիք «հիմնական նպատակով մը», հետեւեալ պատճառներով.

1. Որովհետեւ Հայերը ազատութեան խոստումներով քաջալերուեցան որ պաշտպանէին Դաշնակիցներու դատը Պատերազմի ընթացքին, եւ այդ դատին համար այնքան եղբրականօրէն տուեցին.

2. Որովհետեւ, Պատերազմի ընթացքին եւ Զինադադարէն ի վեր Դաշնակից եւ Անդամակից Պետութիւններու պետական մարդիկը քանհցս երաշխաւորութիւններ տուած են ապահովելու Հայ ազգին ազատագրումը եւ անկախութիւնը.

3. Որովհետեւ, Մեծն Բրիտանիան մասամբ պատասխանատու է Օսմանեան Հայերուն վերջնական ցրումին՝ 1922-ի Իզմիրի թալանէն ետք...

4. Որովհետեւ, 5,000,000 ստերիկի գումարը (թրքական ոսկի), Թրքական Կառավարութեան կողմէ ի պահ դրուած Պերլինի մէջ, 1916-ին, եւ Դաշնակիցներուն կողմէ տիրացած՝ Զինադադարէն ետք, մեծ մասով (թերեւս ամբողջութեամբ) հայկական դրամ էր: 1915-ի Հայերու բռնագաղթէն ետք, Դրամատան անոնց հաշիւները, թէ՛ ընթացիկ եւ թէ՛ ի

պահ, ըստ հրահանգի փոխադրուեցան Կոստանդնուպոլսոյ Պետական Գանձատունը: Այս իրողութիւնը ի վիճակի դարձուց Թուրքերը որ հինգ միլիոն ստերիկն զրկէին Ռայխսպանք, Պերլին... Այս գումարի, Դաշնակիցներուն միջեւ 1923 Նոյեմբեր 23-ին կնքուած Պայմանագրութեամբ մը, պիտի շուտով (հասանաքար՝ 1924 Հոկտեմբերին) բամնուի՝ Թուրքիոյ մէջ պահանջքներ ունեցող Դաշնակից համաքաղաքացիներուն միջեւ: Հայերը իբրեւ համայնք արտօնուած չեն այդ գումարէն հատուցում պահանջելու իրենց կորուստներուն համար: Բայց մեր պատասխանատուութիւնը չի կրնար մոռցուիլ...

5. Որովհետեւ, գաղթականներուն ներկայի պայմանները անկայուն են եւ բարդալից. եւ մեղադրանք մը կը ներկայացնեն Արեւմտեան Պետութիւններուն դէմ:

Էսրոփթի եւ Պոլտոնիը կը գիտակցէին թէ այժմ անկարելի էր Բրիտանիոյ կողմէ հայերուն տրուած խոստումները իրագործել: Անոնք պնդեցին, սակայն, թէ որիչ ձեւ մը կար պատասխանատուութեան իրենց զգացումը արտայայտելու: Թրքահայերու մնացորդներուն բնակեցման համար ամէնէն յարմար երկրամասը, անտարակոյս, Ռուսահայաստանը պիտի ըլլար: Տեղւոյն կառավարութեան կողմէ դիրութիւններ կը տրուէին, ու Եւրոպայի հայ առաջնորդները կը վաերացնէին այդ ծրագիրը, որ, Ազգերու Լիկայի Խորհուրդին կողմէ առաջարկուած, կը նախատեսէր մօտ մէկ միլիոն ստերիկի ծախք մը: Ֆրանսայի մէջ կառավարութիւնը նուիրատուութեան ցանկը բացեր էր շօշափելի գումարով մը, իսկ Բրիտանիոյ մէջ բարեկեցիկ Հայերը խոստացեր էին մօտ 14,000 ստերիկ: Էսրոփթի եւ Պոլտոնիը իրենց յուշագիրը կ'եզրափակէին՝ ըսելով թէ Նախագիծը քաղաքական երանգ չուներ, ու քանի որ որոշ հատուցում մը հայերուն՝ «քարտուղարական պարտք» էր՝ չիրագործուած խոստումներու համար, Բրիտանական կառավարութիւնը պէտք էր որ «կարեւոր նուիրատուութիւն մը ընէր շուտով»⁽⁴⁶⁾:

Ամփոփապէս ետք, իշխանութեան ինկա Ռամսի Մատոնըլտին փոքրամասնական Աշխատատեղական կառավարութիւնը: Պոլտոնիը եղաւ նոր Վարչապետը՝ Համայնքներու Տան 615 պոտոններէն 419-ին տիրանալով: Բայց, իր կառավարութեանէն ո՛չ մէկ ձեւի նուիրատուութիւն եկաւ, երբեք, հայ գաղթականներուն բնակեցումին ի նպաստ՝ Հայաստանի կամ նոյնիսկ Սուրիոյ մէջ⁽⁴⁷⁾:

Հազարաւոր հայ գաղթականներ ապաստան գտեր էին Յունական Կոլոններուն վրայ: Բայց Իզմիրի ատազակային ապատակումէն եւ անոր հետեւանքով բնիկ ժողովուրդին Յունական մայր ցամաք փախուստէն ետք, տեղ չկար այնքա հայերուն համար: Յունաստան կը զգար թէ ինք միակ պետութիւնը եղեր էր հայ գաղթականները ընդունող: Դաշնակիցները գործածեր էին զայն իբրեւ «բռնաբարձութիւնի վայր», բայց չէին օգներ անոր նիւթապէս, տեղեկագրեց Հարիրապետ Մորն Ֆ. Կրելսին, այժմ Ընդհանուր Քարտուղարը Ֆրենկ օլ Արմինիայի: 1924 Յունիս 12-ին, Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի ժողովին մէջ,

ժընկե, Յոյն պատուիրակը պահանջեց հայ գաղթականներուն անմիջական հեռացումը Յունաստանէն, եւ 60,000 ստերլին առաջարկեց իբրև փոխադրութեան ծախքի մասնակցութիւնը⁽⁴⁸⁾:

Այդպիսի պայմաններու տակ, Արմինիըն Ռեֆինիզ (Լորտ Մէլլըրզ) ծանուց ջերմօրէն պաշտպանեց Ազգերու Լիկային Նախագիծը: Իբրև պատճառներ այն ենթադրութեան թէ Հայաստանը այժմ ի վիճակի էր գաղթականներ ընդունելու, Հիմնադրամը մասնատրեց հանրապետութեան կողմէ վերջին մի քանի տարիներուն ձեռք բերուած յառաջդիմութիւնը, Ռուսիոյ մեծ պահանջքը բանակակի, եւ առաւելութիւնը հայեր քնակեցնելու երկրի մը մէջ, որուն քնակչութիւնը 94 առ հարիւրով հայ էր եւ ուր կը գտնուէր Էշմիածինը: Հիմնադրամը նաեւ շեշտեց թէ Հայաստանը կը գտնուէր հոգատարութեան տակ Մեծ Պետութեան մը որ կրնար զայն պաշտպանել թորքերէն, եւ կրնար օգնել անոր որ ապրէր Վրաստանի եւ Ազրայժնանի հետ քարակամական պայմաններով: Հիմնադրամին Կազմակերպիչ Քարտուղարը, Օրիորդ Մակտա Գոն, խանդավառ տեղեկագիր մը գրէր էր իր այցելութենէն ետք Հայաստան, ուր ան մնացեր էր եօթը շաբաթ՝ 1925 Ապրիլէն մինչև Յունիս: Նախընտրելով դէպքերը մեկնաբանել իրենց ծնունդ տուող պայմաններու լոյսին տակ, ան մատնանշէր էր հայերուն հանրային եւ անձնական կեանքին մէջ ձեռք բերուած «գերազանց յառաջդիմութիւնը»: Անոնք, առայժմ անգամ ըլլալով «ազատ» էին սուլակի ջարդէ եւ անլի գէշ քաներէ: Բայց ամէն տեղ դրամի անմիջական պահանջքը կար, պնդէր էր ան⁽⁴⁹⁾:

Ազգերու Լիկայի Խորհուրդին խնդրանքովը եւ հրահանգին վրայ, Նանսէն, այժմ Լիկայի Գաղթականական Բարձր Կուսակալը, Հայաստան գնաց 1925-ի ամառը, անձամբ կատարելու անհրաժեշտ ուսումնասիրութիւնները տեղւոյն վրայ: Իրեն կ'ընկերակցէր ականաւոր մասնագէտներու խումբ մը: Նախապէս նախագիծ մը առաջարկուէր էր Մարդարապատի «անապատ»-ին ոռոգումին եւ մշակումին համար, բայց Նանսէնը եւ իր խումբը նախընտրէր էին ոռոգումը Գարաառուի շրջանին, ճահճազերծումովը մօտ 81,000 արտավար տարածութեան մը: Ոռոգումի ամբողջ նախագիծը եւ գաղթականներու բնակեցումը պիտի արժէին մօտաւորապէս 1 միլիոն ստերլին⁽⁵⁰⁾:

Նանսէնը առաջարկեց որ Լիկան կազմակերպէր փոխառութիւն մը անդամ պետութիւններէն: Երեսանի Հայկական կառավարութիւնը, Անդրկովկասի դաշնակցային կառավարութիւնը եւ Սովետական Ռուսիան յաջորդաբար համաձայն եղան փոխառութիւնը երաշխաւորելու⁽⁵¹⁾: 1925 Սեպտեմբեր 12-ին, Նանսէնը իր այդ դատը ներկայացուց Ազգերու Լիկայի Համագումարին եւ դիտել տուաւ թէ՛ եթէ Վեցերորդ Համագումարը կարենար նախագիծին իրագործումին ձեռնարկել, միայն ատով իսկ պիտի ան ապրէր պատմութեան մէջ, որովհետեւ առաջին քայլը առած պիտի ըլլար ուղղուել այժմ ինչ որ Սրահին մէջ ամէն ոք կը հաւատար թէ միջազգային մեծ անիրաւութիւն մըն էր: Լորտ Ռուլլըրթ Սեւըը, Աթոլի Դքստրին, Միջազգային Աշխատատրական Գրասենեակին ֆրանսացի տնօրէնը՝ Ալպեր Թոմա, եւ Հայասիրական 23 կազմակերպութիւններ ներկայացնող Մերձաւոր Արևելքի Միջազգային

Ընկերակցութիւնը, բոլորն ալ պաշտպանեցին Նանսէնի առաջարկները ամբողջութեամբ: Եւ սակայն, Ելեմտական Նախարար Ռիւհարը 2րդիլը հեռագրեց Աթոլի Դքստրինին, արգիլելով անոր, իբրև քրիստոնեական պատուիրակ մը, Բրիտանիան յանձնառու ընել հիւֆական որևէ օգնութեան: Բրիտանական աջակցութեան այդ յանկարծական նահանջը Հապէս խափանեց որևէ յառաջընթաց: Ատկէ զատ, Սովետական Պետական Դրամատան կողմ տրուած ապահովութիւնը քաւարար չնկատուեցաւ Լիկայի տնտեսական կոմիտէին կողմէ փոխառութեան մը յաջող ձեռնարկումը ապահովելու՝ ազատ շուկային վրայ⁽⁵²⁾:

Հայաստանի մէջ բնակեցումի Նանսէնեան Նախագիծին այս ցաւալի ձախողութենէն ետք, խնդրանքովը Ազգերու Լիկայի Համագումարին, նպաստամատոյց մարմինները կեդրոնացան Միջազգային Աշխատատրական Պաշտօնատան կողմէ կազմակերպուած Սուրիական Բնակեցումի Նախագիծին վրայ: Միջազգային Աշխատատրական Պաշտօնատան կողմէ հաստատուած մասնաւոր ենթակոմիտէին քրիստոնեացի անդամներ էին Ալֆրեդ Է. Պեքհաուզ եւ Էտիթթ Մ. Փայ: Սուրիոյ մէջ գաղթականները, թիով մօտ 100,000 հոգի, վրանաքաղաքներու մէջ հաւաքուած, Մերձաւոր Արևելքի մէջ մնացած ամենամեծ խումբն էին: Թէև Արմինիըն Ռեֆինիզ (Լորտ Մէլլըրզ) ծանուց շեշտեց թէ Երեսանի հանրապետութենէն դուրս երկիրներու մէջ քնակեցումի ծրագիրները «խռչալ (լուծումը) չէին» հայ գաղթականներու հարցին, սակայն, 1926-էն սկսեալ, Հիմնադրամը իր բոլոր միջոցները գործածեց Սուրիական Բնակեցումի Նախագիծին վրայ: Փոխառութիւնն ու բնակեցումը անլի նուազ պիտի արժէին քան Երեսանի պարագային: Ատկէ զատ, Սուրիան կը գտնուէր հովանաւորութեան տակ Արևմտեան պետութեան մը, Ֆրանսայի, եւ Ֆրանսական կառավարութիւնը ըրէր էր արդէն նոյնատուութիւն մը⁽⁵³⁾:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԹԻՒ ԵՒ ՆՊԱՍՏ

Համաձայն Նանսէնի, որ գործեց Միջազգային Աշխատատրական Պաշտօնատան կողմէ նշանակուած Հայկական Ցանձմածողովին իբրև Նախագահ, անլի քան 400,000 Հայ գաղթականներ Թուրքիայէն գաղթէր Լիւն Ռուսաբայաստան եւ Կովկաս: Արտասահման փախած Հայ գաղթականներուն ամբողջական թիւը գնահատեց ան «300,000-ի եւ 400,000-ի միջև»: Անոնք ցրուած էին Յունաստան, Պոլկարիա, Կիպրոս, Պարտիսի, Սուրիա եւ Միջու գետը, ի շարս այլ երկիրներու⁽⁵⁴⁾:

Հայերը իրենք, իբրև համայնք, հակառակ իրենց հարստութեան մեծ մասին կորուստին, ետ չէին մնացած իրենց անբխատ հայրենակիցներուն օգնելու: Հայ Գաղթականներու Կեդրոնական Կոմիտէն՝ Լեոն Բաշալեանի կողմէ, 1925 Սեպտեմբերին, Ազգերու Լիկային ներկայացուած թուանշաններուն համաձայն, 260 միլիոն ֆրանք նուիրուէր էր հայերու կողմէ, յատկապէս՝ Ամերիկայէն եւ Ֆրանսայէն: Ռուսիոյ պարագային, 1915-ին միայն, Անդրկովկասի Բուսիոյ Քաղաքային Միութիւնը մօտաւորապէս 110,325 ստերլին

նուիրեր էր հայ գաղթականներուն ստիպողական կարիքները հոգալու, իսկ Ռուսական կառավարութիւնը մասնակերտ էր կարեւոր գումարներով, ինչպէս Պարսմէն տեղեկագրեց Հիւպատոս Փաթրիք Սթիվընը: Ամերիկացիները, իրենց կարգին, չափազանց առատամեճն եղեր էին: Մինչեւ 1921-ին սկիզբը, ամենը ոչ նուազ քան 50 միլիոն տոար նուիրեր էին *Նիշը Իւթ Ռիլիֆի* միջոցաւ: 1929-ից միայն որ *Նիշը Իւթ Ռիլիֆը* պաշտօնապէս դադարեցաւ հոն գործել: Տասնըչորս տարիներու իր գոյութեան ընթացքին, 1915-էն սկսեալ, հաւաքեր ու ծախար էր ան 85 միլիոն տոարը⁽⁵⁵⁾:

Որոշապէս, բրիտանական նպաստամատոյց մարմինները եւս կատարեցին շատ ծանր աշխատանք: Մինչեւ 1922-ի սկիզբը, *Արմինիըն Ռեկիւիզիտ (Լորտ Մէլլըզ)* Ֆանտը հաւաքեր էր, իր կազմութեանն ի վեր, 1915-ին՝ 300,000 ստերլին, իսկ 50,000 ստերլին ալ վերջին վեց ամիսներուն ընթացքին: 1927-ի Զատիկին, բրիտանական նպաստամատոյց մարմիններուն կողմէ *Միլիոնապետ* մը, Լորտ Հիւր Սեւըլին կողմէ ձայնասփռուած, բերեր էր 3,229 ստերլին⁽⁵⁶⁾: Եթէ այնպէս թուի թէ հանրութեան ընդառաջումը անէի մեծ էր Միացեալ Նահանգներուն մէջ քան Եւրոպական ցամաքամասին վրայ եւ Բրիտանիոյ մէջ, կարելի է պատճառաբանել թէ վերջինները խորապէս ներգրաւուած էին պատերազմով, երբ տեղի կ'ունենար մեծագոյնը հայկական ողբերգութիւններուն: Համաշխարհային Պատերազմը, արդարեւ, Եւրոպական Պատերազմ մըն էր սկիզբը: Զետով մը հայկական ողջակիզումը կորսուեցաւ 1914-1918-ի ժամրին մէջ: Պատմաբանի մը համաձայն, կը թուի թէ խորունկ խաղաղութեան ժամանակաշրջան մը պէտք է՝ մեծ ջարդի մը սարսափները զգալի ընկուի համար: Տարաբերաբար խաղաղ ժամանակի մը ընթացքին էր որ պուլկարական սարսափներուն մասին կ'լեւտարընէին ճշմանաւոր պարսաւագիր հնչելը էր Բրիտանիոյ մէջ, եւ սակայն՝ զոհերուն թիւը կը հասներ այն աստե՛ն միայն քանի մը հազարի⁽⁵⁷⁾: Մինչ, Մեծ Պատերազմի ընթացքին, այնքան շատ կոչել էին կատարուել՝ Բրիտանիոյ կարեկցանքին եւ նիւթակցանքին միջոցներուն ուղղում: Աչքը անցընելով մամուլի յայտարարութիւնները, կարելի էր կարող տասնեակներով կոչել՝ մասնաւոր «Ֆոնտերու» մասին, թողորն ալ ստիպողական օգնութեան համար⁽⁵⁸⁾: Հայկական ողբերգութիւնը, ուրեմն, թուեցաւ պատերազմի սարսափներէն մէկը միայն:

ՀԱՅԱՍՏԵՐՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴՎԸՈՒՄԸ. ԲԱՅՑ ՆԱԵՒ ՅՈՅՍԸ՝ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒՄԻՆ ԿԱՍԱՏԱՄԱՐ

Բրիտանական նպաստամատոյց մարմինները անխուսափելիօրէն հետեւեցան կէս-քաղաքական ուղղութեան մը, քանի որ քաղաքական լուծում մը միայն կրնար թեթեւցուցած ըլլալ հայ գաղթականութեան ճնդղ հարցը: Անոնք կրկին ու կրկին իշխեցուցին կառավարութեան՝ պատերազմի ժամանակ կատարած անոր խտտումները, եւ Հայաստանին ի նպաստ ազդու օգնութիւն հասցնելու մէջ անոր ձախողութեանն խորապէս ազդում՝ *քաղաքական պատահապաշտութեան* մեղքով դատապարտեցին զայն⁽⁵⁹⁾: Թերթիկ մը կը շեշտէր թէ բրիտանացիները շատ բուռն էին, երբ կը դատապարտէին նիւթակցանքը:

ընդթով պարտաւորութիւններու մէջ թերացող երկիրները, եւ հարց կու տար թէ արդե՞ք Արեւմտեան ազգերուն կողմէ հայ ժողովուրդին եղած խտտումներուն նկատմամբ *թերացումը*՝ որեւէ կերպով նուազ ողբալի էր: Նպաստամատոյց մարմինները յատկապէս ցաւ զգացին կառավարութեան ցուցարարած քնդառաջումի թերացումը: Ըստ Ռիլիֆի եւ Պոլտոլիցի ներկայացուցած յուշագիրն էր: Բրիտանիան, պատմութեան մեծագոյն կայսրութիւնը, կը մատնանշէր նպաստամատոյցի պաշտօնեայ մը, մերժեր էր իր *չնչին բարձրը*: Նամակը զարմացեր էր որ Ըստ Ռիլիֆի ու Պոլտոլիցի իր կազմիւրէն էտք, երբ վերջինը իշխանութեան գլուխ էր եկեր, մերժեր էր ան նուիրատուութիւն մը ընել: «Պարսպապէս պարսպ խօսքե՛ր» էին, հարցուցեր էր ան⁽⁶⁰⁾: Իր կարգին, Հարլըտ Պարսընը արդե՞ք որ Եւրոպան եւ Ամերիկան *քաղաքականի բարձրացում մը* ունենային եւ Հայաստանի հարցը *աւելի բարձր մակարդակի* մը տեղափոխէին, որպէսզի պետական մարդիկ ստիպուէին յարգել իրենց այնքան հանդիսատար կերպով կատարած խտտումները⁽⁶¹⁾:

Իսկ Ընդլի Ռոպինսընը ո՛չ միայն իր աշխատանքը շարունակեց նպաստամատոյցի մէջ, այլ նաեւ իր ուժերը լարեց ապահովելու համար 1915-Ան սկսեալ թրքական հարեմներուն մէջ բռնի պահումած հայ կիներուն եւ մանուկներուն ազատագրումը: «Սէլվ Մարթթ Նիուզ» (Ստրոկներու վաճառորէ կրագիր) -ին մէջ շեշտեց ան թէ Թուրքիոյ հետ զինադադարի յօդուածները պայմանաւորած էին պատերազմի թողոր գերիներուն ազատագրումը: Սակայն, միայն այդ գերիներն էին ազատ արձակուեր, եւ թէ՛ *Վժտարապէս 100,000*՝ հայ կիներ եւ մանուկներ կը մնային *ժտակային արգելափակեալ*⁽⁶²⁾: Անոր քանցներուն իբրեւ մէկ արդիւնքը՝ Ազգերու Լիկան Յանձնաժողովի երեք Անդամներ ճշմանակեց 1920-ին, քննելու համար պայմանները այդ արգելափակեալներուն: 1921-ին, ի ներկայութեան Ընդլի Ռոպինսընին, Լիկային Ժողովը միաձայնութեամբ վաւերացուց Յանձնաժողովին տեղեկագիրները, եւ պահանջեց շարունակումը անոր աշխատանքին: 1923-ին, սակայն, Ռոպինսընի հարցապնդումներուն իբրեւ պատասխան, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը գրեր էր իրեն՝ ըսելու թէ Լոզանի մէջ թուրքերը *«Կը մերժէին արտօնել որ Յանձնաժողովին աշխատանքը շարունակուէր»*: Ընդլի Ռոպինսընը դատօրէն նախատուած էր զգացեր, ու զայրոյթով գրեր էր ան ուրիշ հայաստի մը, Կաննիկոս Ծ. Ա. Տակըսին, թէ ուրեմն թուրքերը արհամարհներ էին Լիկային որոշումը եւ պաշտպանութիւն էին գտեր յաղթական պետութիւններուն կողմէ: Բրիտանիոյ մէջ, թողորներ էր ան, ո՞հի՛ր կը համարուէր սպիտակամորթներու նկատմամբ ստրկավաճառութիւն կատարելը, եւ սակայն, այդ նոյն արարքը կը դառնար թոյլատրելի, երբ կատարուէր ան մեծ տարողութեամբ, Թուրքիոյ մէջ, թուրքերու՛ կողմէ: Դառնացի էր ան թէ Դաշնակիցները ո՛րքէն արգելքի առջեւ կանգ պիտի չառնէին որպէսզի Թուրքիոյ մէջ մեծանորմուկ սպահանգութիւն իրենց խտտումները իրագործելու: Դատօրէն կ'աւելցնէր նաեւ թէ մոլոսկոյ Կոլպի Մ. Չեւթըրը եւ անոր աներիկեան ընկերութիւնը կարգադրութիւններ կ'ընէին ներկայուագիծեր հաստատելու եւ հանքեր պնդելու *«Հայերու կու»*

ուսմանը մէջ: Թուրքերը, ուրեմն, Դաշնակիցներու կողմէ «արտօնուեալ» էին Հայերը տարագրել, սպաննել ու յետոյ անոնց կալուածներուն վրայ իրատարութիւններ ծախել Ամերիկացիներուն: Վշտահարած՝ կ'եզրափակել Եւրլի Ռոպինսըն.

«Հայաստանի դաւանանելով՝ Դաշնակիցները խորտակեցին հաստքը ոչ միայն իրենց նկատմամբ, այլ նաև ուրիշ շատ բաներու»⁽⁶³⁾:

Ինը տարի ետք, 1926-ին, Եւրլի Ռոպինսընին առողջութիւնը այնքան գէշ կերպով քայքայուել էր սպառիշ աշխատանքէն, որ թիշկները իրեն յանձնարարեցին հետանալ Լոնտոնէն: Ան չկրցա գրադիլ այլևս վարչական գործով, բայց հասատեց թէ ինք տակախն կը հետաքրքրուէր Հայաստանի համար եղած «ամէն բանով», Հայաստանի՝ որ պէտք ունէր «արդարութեան, ոչ թէ գոթութեան»⁽⁶⁴⁾: Այսպէս, ուրեմն, նպաստամատուցին արդարամիտ աշխատատեղեր բնա երբեք գոհ չմնացին Բրիտանական կառավարութեան՝ Հայկական հարցին փափարելի եւ հնարատր լուծում մը քերելու ձախողութենէն:

Այս ուսումնասիրութեան մէջ ի յայտ բերուեցաւ թէ մարդասէր Բրիտանացիներու մօտ հայանպաստ զգացումներն ու հետաքրքրութիւնը աահմանափակուած չէին միայն յայտարարութիւններով: Անոնք յաճախ դրսևորուեցան շօշափելի կերպով, ինչպէս էր կազմակերպումը նպաստի: Անհրաժեշտ է նաև արձանագրել թէ այդ մարդասէրներուն մէջ կային մի քանի դէմքեր, որոնք այնքան ամբողջովին նուիրուած էին հայ ազգին վերապրումի գաղափարին, որ իրենց մօտ այդ ձգտումը կը գերազանցէր ուրիշ ամէն նկատում ու կը մնար նպաստի սովորական աշխատանքէն վեր: Այդ մարդասէրները շատ լաւ գիտակցեցան թէ նոյնիսկ խստօրէն դժուարին պայմաններու տակ գոյութեան մը միւս տարրերակը՝ կրնար եղած ըլլալ բնաջնջում ամբողջական: Հետևաբար, խորապէս ու վճռականութեամբ նուիրուեցան անոնք վերապրումը ապահովելու հայութեան, եւ ուրախացան կենսունակութեան որեւէ նշանի առջև:

Այդ մարդասէրները, հակառակ իրենց յուսախարութեան եւ թախիծին, մասամբ միխորուեցան այն գիտակցութեամբ թէ Սփիւրքի եւ Հայաստանի հայերը, նոյնիսկ իրենց անցած զեհենէն էտք, «երբեք չէին յուսալքուած»⁽⁶⁵⁾: Քուէլքըրներու Արտաշխարքի Քարոզչական Ընկերակցութեան մէկ ներկայացուցիչը, Մարշըլ Ն. Ֆոքսը (որ յայտնի էր Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ Նանճեհի Պաշտօնատան միջոցովը՝ անտուն հայերուն բնակարան ապահովելու իր աշխատանքովը) 1932-ին Ազգերու Լիկային ներկայացուած Տեղեկագիր Ա. 24-էն կատարեց մէջբերում մը որ հայ գաղթականներուն «աշխատասիրութեան եւ խնամքովութեան ասանդակայն յատկութիւններուն» հոյակապ փաստը կը հաստատուէր: 1925-ին, Քուէլքըրներու Ընկերակցութիւնը դիկեր էր Մոզլի Պրոքթըրի՝ հայկական զանազան վեդոյնները ներառող մօտ 6000 մղոնի մամբողջութեան մը՝ գաղթականներուն պայմանները քննելու համար: Անոր եզրակացութիւնները չէին ամբողջովին յոռետես.

«Թէև այսօր գրեթէ իւրաքանչիւր (հայ) ընտանիքի պատմութիւնը ողբերգութիւն մըն է, բայց անոնց անցուցած սարսափելի օրերը կը թուին զօրացուցած ըլլալ կենսքէն կարելի լաւագոյնը ձեռք բերելու վճռականութիւնը: Ապագային ուղղուած հայեացքներով՝ անոնք կը պայքարին զոհացուցիչ կենսքի մը համար... եւ երբ կրնան, արեսամտիկներ կ'անցնեն իրենց հիւղակներուն առջև...»⁽⁶⁶⁾:

Հարիւրապետ Ծոր Ֆ. Կրելսին, իր կարգին, էր կ'անդրադառնար Յուստատանի հայ գաղթականներուն, կը մատնանշէր բացայայտ գոհունակութեամբ թէ ինք «չէր ճանչցած ուրիշ ժողովուրդ մը որ այնքան շատ զոհողութիւն յանձն առնէր կրթութիւն ստանալու սիրոյն»⁽⁶⁷⁾:

Ակնարկութիւն եղած է արդէն քանի մը պատմաբաններու, որոնք նոյնպէս մտահոգուած էին, մարդասէրներուն հետ, հայերուն տառապանքով ու ճակատագիրովը: Նման պատմաբան մըն էր Գեմպրիքի փրոֆեսոր, 1933-ին եւ 1934-ին Պատմագիտական Միջազգային Համագումարին Նախագահ եւ «բացառիկ» մտատրական ու «ամէն կողմի տէր» անձնատրութիւն Հարըլտ Թեմփլըրին: Հայկական հարցին անդրադարձել էր ան Ա. Մ. Կրանթին եւ իր հանրածանօթ «ԵՆՐՈՒԿ ին տիշ Նայնթիթթ Ընտ Թունեթիթթ Սենչըրթ 1789-1932» (Եւրոպան Տասնիններորդ եւ Քսաններորդ Դարերուն, 1789-1932) գիրքին չորրորդ հրատարակութեան յանդեսածական գլուխներուն մէջ: Թեմփլըրին բնատրութեան անկեղծութիւնը եւ ինքնուրույնութիւնը երեսն կու գան այն իրողութեամբ թէ՛ էր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ Մ. Փ. Կուշին հետ իրեն վստահէր էին ընտրութիւն ու հրատարակումը «Պրիթիշ Տոգիմընց օն տիի Օրիենթլ օվ Ուոր» (Բրիտանական Վաւերաթուղթեր Պատերազմի Ծագումին Մասին) գործին, այնքան յաճախ սպառնացէր էր ինք հրաժարիլ այդ յանձնառութենէն, եթէ պահանջուէր խափանել կենսական նկատուած ո՛րեւէ փաստաթուղթ, որ Արտաքին Գործերու Նախարար Օսթըն Չեմփլըրէնը ծանօթագրէր էր.

«Պարոն Թեմփլըրին ա՛յնքան դժուարաճան է որքան Գլխատը Էրգլտի մը, եւ այնքան փաստարկող, հակաճատող եւ վիճող՝ որքան Դատարաններու սարսափը հանդիսացող յատախազները որ կը լայտնոյն սակաւադէպ առիթներով»⁽⁶⁸⁾:

Պատմական փաստաթուղթեր գործածելու իր գրեթէ անգերազանցելի փորձառութեամբ եւ Փարիզի Թաղադրութեան Վեհաժողովին իր առաջնակարգ ծանօթութեամբ, Թեմփլըրին որոշապէս չընկրկեցաւ զատավճիռ կայացնելով՝ Հայկական հարցին նկատմամբ: Ազգայնական Թուրքերը մեղադրեց ան «այնպիսի» ջարդերու եւ անգթութիւններու համար, «եինչպէս վաւերական վկաներ ասկէ առաջ երբեք չէին նկարագրած»: Ընկեր-Քեմալիկ կատարած փորձը ամբողջ ազգ մը «բնաջնջելու»՝ ոճի մըն էր որ «բացարձակապէս անօրինակ էր պատմութեան մէջ»: Յայտնապէս, Թեմփլըրին նա ցաւ էր զգացած որ Էրիտանական կառավարութիւնը մերժել էր մասնակցի Հայ գաղթականները

Հայաստան փոխադրելու համար փոխատուութեան գործին: Կը հաստատր թէ Պոլշակիները արժանի էին շիրակեան լիւրագրքի՝ Հայաստանին օգնած ըլլալուն համար, և ամէն քանէ վեր, ան լիովին մասնակից եղաւ մարդասերներուն մխիթարութեանը թէ «դասադրութեան նպատակը ձախողեր էր... Հայ ազգին գերմարդկային յարատեւութեան շնորհիւ»⁽⁶⁹⁾:

Այդ մարդասերներուն համար մխիթարութեան ուրիշ կէտ մըն էր այն թէ, ի վերջոյ, հալերը տակաւին ազգային ներք ու ունէին, նոյնիսկ եթէ «կարմիր» էր ան: Հայանպաստն քրիտանացիներու յանձնատրութիւնը՝ հայերու վերապարտման ի խնդիր՝ այնքան բացարձակապէս ամբողջական էր որ՝ առանց երբեք նկատի առնելու իրենց անձնական ու քաղաքական համակարգները կամ հակակարգները, և հակառակ կասկածոտ վերաբերումներու, անոնք մխիթարուցան որ հայերը վերջապէս «Թորքը դարձար մը» շահեր էին, և «1918-21-ի սարսափելի օրերուն» անան ջարդի և ֆիզիքական բնաջնջումի «սպասնայիքին տեսականօրէն ներթարկուած» չէին այլեւս⁽⁷⁰⁾: 1921-ին, Պարթւոյի քարտիկն վրայ, Հարըլտ Պաքալըքին մօտը կեցողներ բարձրաձայն հայհոյեք էին իրեն և իր խումբին, իբրև «գիրտկ պորժուսներ»⁽⁷¹⁾: Այստեմաներմ, Անտոնիանցիներու լաւագոյն ասանդութիւններուն մաս կազմող նկարագրի յատկանշական անեղծութեամբ և ինքնուրոյնութեամբ, Արմինիըն Ինֆինիզ (Լորտ Մէլլըրզ) Ճանտի անկուտ պատուակալ քարտուղարը, Անկիզան Եկեղեցիի շինարարական ղեկավարն ունեցող՝ այդ «խորտակէ յատկատես ու սրաթափանց միտքով» նկեղեցականը (որ շուտով Կիպրոսի Աւագերց, Միպրաթարի Եպիսկոպոս և յետոյ Օրսփըրոսայրի մէջ Լոնթընի Վերատեսուչ պիտի ըլլար)⁽⁷²⁾ շեշտեց այն «կարեւոր ու գերակշռող իրողութիւնը» թէ «Հայաստան մը» գոյութիւն ունէր և թէ՛ Հայաստանի Սովետական Հանրապետութիւնը «ազգային տուն մըն» էր: Հոն էին համախմբուած աւելի քան մէկ միլիոն Հայեր: Հոն կը գտնուէր հայ Կաթողիկոսներու թիւնուրը Աթոռ Էջմիածինը, իսկ հայերէնը՝ ամէն կողմ խօսուող լեզուն էր: Ու եկաւ ան սա եզրակացութեան.

«Մարդոց այն խումբը, որ Հայաստանը Ռուսիոյ բազուկներուն մէջ նետել 1920-ի ձմեռան, անտարակոյս իրական ծառայութիւն մը մատուցանեց իր երկրին, ծաւնր գին վճարելով անշուշտ — շատ մը փափայլուած ասանդութիւններու և ըղձանքներու զոհողութեամբ, ու հակասուկ Երոպայի հանրային կարծիքին: Եւ սակայն իրաւ է թէ անոնք շիջումը փրկեցին իրենց երկիրը, այն միակ միջոցովը որ կարելի էր»⁽⁷³⁾:

Նորթֆոլքը, իր կարգին, միշտ պիտի հակակրէր պոլշեիկեան դասանանքի թրիտ նիւթապաշտութեան: Բայց, քանիցս կրկնեց ան թէ 1920-ի վերջատութեան, Հայաստանի ամենէ մտթ օրերուն, երբ նոյնիսկ ցեղին «վերջին մնացորդները» կը գտնուէին բնաջնջումի սպանակալիքին տակ, «որնէ օգնութեան ոչ մէկ նշան» եկեր էր Երոպայէն: Այժմ, «խաղաղութեան և անդորրութեան» քանի մը տարիներէն ետք, «շատ աւելի լաւ» էր կացութիւնը⁽⁷⁴⁾: Ամբողջ ազգային հաւատեց ան, իր լաւագոյնը բնկլու տրամադրութիւն մը ցոյց էր տուել: «Թեւեղ տարտելու և գործի սկսելու»: 1926-ին գրեց ան թէ արդէն գոյութիւն

ունէին ծրագիրներ՝ հին Երեանի քանդումին և անոր ամբողջական ու փատուոր վերակառուցումին համար: Հաստատուած Հայաստանի ճիշդ սիրտին վրայ, ցեղին նախկին մայրաքաղաքներուն, ինչպէս Վաղարշապատի, Արտաշատի, Դուիքի և Անիի անրակներէն մօտիկ հեռադրութեան մը վրայ, Երեանը, իր հերթին, մայրաքաղաքը պիտի ըլլար հարց: Ինչու՞ չէ՛ կը հարցնէր Նորթֆոլքը: Ան կը գտնուէր երկրագործական հարուստ շրջանի մը մէջ, ջրակէկտրական ուժի հնարարութեամբ հարուստ էր ու քնակուած էր ուշիմ ու աշխատասէր մողովորդով մը: Հակառակ իր բացայայտ հպարտանքին, Նորթֆոլքը, պատահադէրձ «տիրութեան» որոշ զգացում մը պիտի ունենար հին Երեանին աննուստումին համար. Երեանին՝ ուր ինք «այնքան տրեմաջան աշխատեր էր» և գոր «այնքան լաւ կը ճանչնար»⁽⁷⁵⁾:

Կարելի չէ քաւարք կերպով գրել այն մարդասէր Բրիտանացիներն ասնուազն մի քանիին մասին, որոնք, որոշապէս, ոչ միայն շատ ծանր աշխատանք տարին նպաստ կազմակերպելու համար, այլև նոյնիսկ իրենք զիրենք նոյնացուցին Հայաստանի դատին հետ, թէ՛ իր դժբախտութիւններուն և թէ բաղձանքներուն՝ անոր պատմութեան ամէնէն նկատագրական շրջանին:

ԲԻՒՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ԾՆՈՒՆԻՄԸ ԱՄԲՈՂՋՈՎԻՆ ԶԱՌՈՂԱՄ

Երբ կը քննարկուի Հայանպաստ մարդասէր անհատներուն, խումբերուն ու նպատամատոյց կազմակերպութիւններուն ճոխրումը և, միտ կողմէն, անոնց յուսախարութիւնը՝ Բրիտանական կառավարութեան Հայաստանին տրուած օգնութեան անբարարութեանը համար, կարելի չէ չարացողրել թէ արդեօք ամբողջովի՞ն ձախողեցաւ անոնց ի գործ դրած ճնշումը:

Չի թուիր թէ իշխանութիւնները անտեսեցին Հայանպաստ հանրային կարծիքը: Ինչպէս վերը տեսնուցաւ⁽⁷⁶⁾, Լորտ Գըրզըրը քանիցս խօսք տուաւ թէ իր լաւագոյնը պիտի ընէր Հայաստանի համար: «Եւ կրնամ խոստանալ ձեզի» ըսաւ ան Էնիլըրն Ռիլիքմսին, Կիլիկիոյ Հայերու ապահովութեան անդրադատնայրը 1921-ին, թէ «Կուտանդուտայրոյ կամ Փարիզի մէջ պատեւարարանում գրքոյկներով (ինչպէս 1921-ին տարած, 1923-ին վերատպուած ու հանրութեան ու կառավարական շրջանակին քամուած «ՏՏՏ Գէլս Նոր Արմինիա» (Հայաստանի ի նպաստ Դատը) ու կառավարութեան յանձնուած «Հայաստան և Թրքական Համաձայնութիւնը» խորագրուած իր յուսափրով⁽⁷⁸⁾, Պրիթիշ Արմինիա Գոմիթին պարտատրութեան կոչեց քրիտանացի քաղաքագէտները՝ իրենց սեփական յայտարարութիւններուն և խոստումներուն հաստատար մնալու: Երէք նախկին Դահլիճներու անդամ ու դէմք մը որ անկէն էր քան գործի մը պետական, Լորտ Պրայս, նոյնպէս կառավարութեան լիչեցուց այն «անպատուութեան» մասին, որ Բրիտանիոյ վրայ պիտի մնար, եթէ կառավարութիւնը լքէր անմեղ մարդիկ, որոնց ազատագրում և պաշտպանութիւն խոստացեր էր⁽⁷⁹⁾: Հայանպաստ ճնշումը շօշափելի էր Բրիտանիոյ մէջ: 1908-ի և 1923-ի միջև, մօտաորապէս 44 տարբեր Երեանի

խաններ, տարբեր առիթներով, Համայնքներու Տան մէջ՝ Հայաստանին օգնելու ի նպաստ արտայայտուեցան, անոնցմէ՝ շատեր՝ անկի քան մէկ անգամ:

Կառավարութիւնը այս ճնշումին ընդառաջեց, ցոյց տալով թէ ինք հոգածու էր Հայաստանի նկատմամբ: Այսպէս, Աւերի Դաշնագիրը կը խոստանար ամեն քան զոր հայերը կ'երազէին: Նոյնիսկ անկի էտք, երբ Թուրք Ազգայնականները ոչ միայն անտեսներ էին այդ Դաշնագիրը, այլ գրեթէ ոչնչացուցին Կովկասեան Հայաստանը, կառավարութեան կարգ մը անդամները ընդառաջեցին նորանոր լայնարարութիւններով, իրեն սիրախիճում մը ազդու օգնութեան: Այսպէս, Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին ուղղուած նամակ մը Գրքընկի անունով՝ կը պատճառարանէր, Կիլիկիոյ Հայերուն ապագային ակնարկելով.

«...դժուար է հաստատել թէ Ազգայնական իշխանութիւնները պիտի անտեսէին իրենց լուրջ խոստումները Ֆրանսական Կառավարութեան և արհամարհէին ամբողջ աշխարհի խիղճը՝ վայրագութեան նոր ցուցադրութեամբ մը՝ որ ցարդ Թուրքիան դուրս պահած է քաղաքակրթութեան սահմանէն»⁽⁸⁰⁾:

Բայց, Քեմալականներուն հո՞գը պիտի ըլլար աշխարհին «խիղճը» արհամարհելը, կըր Թուրքիան էր վայրագութիւն ցուցաբերողը:

Կառավարութիւնը թերեւս կրնար ստիպուած ըլլալ Հայերուն ազդու կերպով օգնել, եթէ հանրային կարծիքն ու ճնշումը եղած ըլլային անկի զօրատը:

Ճնշումի խումբերու յաջողութեան ամենամեծ խոչընդոտը, սակայն, այն էր թէ անոնք Բրիտանիոյ մէջ հետապնդելիք յստակ նպատակներ չէին կրնար ունենալ և չունեցան, որովհետև իրենք ալ, Բրիտանական կառավարութեան նման, Հայկական հարցը չնկատեցին իրրեւ քաջաուսպէս քրիտանական մտահոգութիւն մը, թէև կը հաստատային թէ Բրիտանիան որոշ պարտականութիւն մը ունէր Հայաստանի ազատագրումը հետապնդելու: 1919-ի սկիզբը, Պրայսը կը մտածէր թէ Միացեալ Նահանգները կը հանդիսանային Հայաստանի պատասխանատուութեամբ վստահուելիք միակ պետութիւնը, քանի որ, ինչպէս ինք կ'ըսէր, Բրիտանիան արդէն ծանօթեւորուած էր: Յետագային, 1921-ին, Էնիւրըն Ուիլիզմսը և Պրիթիչ Արմիճիա Գոմիթիին իր պաշտօնակիցները պնդեցին թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը ես պէտք էր որ թերեր իր մասնակցութիւնը թէ՛ դրամով և թէ մարդուով⁽⁸¹⁾: Ուրեմն, Հայանպաստ խումբերը յստակօրէն սահմանուած նպատակներ չունէին, որովհետև, արագօրէն փոխուող քաղաքական պայմաններուն տակ, Հայկական հարցը քաջաուսաք Բրիտանիայէն կախեալ պարզ հարց մը չէր: Հետևաբար, իրենց ճնշումը տուժեց:

Բրիտանիոյ մէջ, Հայկական դատին նկատմամբ համակրանքը գրեթէ համընդհանուր էր և միաձայն: Աղիտալիօրէն չունեցաւ ան, հետևաբար, սուր կերպով մղուած կուսակցական պայքարի մը այն յուզումը և կիրքը, որոնք Պուկկարական վայրագութիւններուն շարժումը յատկանշէր էին 1870-ական թուականներուն: Ըստ Լոյս Մորնին, չկար «որեւէ կուսակցութեան պատկանող» քրիտանացի պետական անձ, որ ի մտի չունենար թէ պատերազմէն ետք

Հայաստանը պէտք էր որ մշտնջենապէս փրկուէր թրքական լուրի կատարութենէն: Թ. Փ. Օ'Գոնըրը կը հաստատըր երկար ատեն, մինչև 1921 Դեկտեմբեր, թէ Հայաստանը, ինչպէս քրիստոնէայ ամէն ցեղ, Թուրքիոյ տիրապետութենէն ազատագրելու փափաքելիութեան նկատմամբ համոզումը «այնքան միաձայն էր և ա՛յնքան զօրատը, նոյնիսկ բուն որքան երրեք»⁽⁸²⁾: Կը թուի, սակայն, թէ այդ գրեթէ համընդհանուր և միաձայն համակրանքը, որ կը տիրէր կուսակցական խմբաւորումներուն մէջ, հեզականգորէն փոքր միայն ընդհանուր, տարտամ և ցրուած մարդասիրական զգացում մը:

Կարելի է նաև դիտել տալ թէ Հայանպաստ ճնշումի խումբերը չունեցան առաջնակարգ ու խորաթափանց քաղաքագէտներ: Յետ-պատերազման Հայանպաստ շարժումը, օրինակի համար, չունեցաւ անձնաւորութիւն մը որ ըլլար քաղաքական Կլետսթընի նետ, որ առաջնորդէր էր Պուկարական շարժումը: Հայկական դատի պաշտպաններէն շատերը իտալիստներ, մտաորականներ ու եկեղեցականներ էին, և ոչ թէ կարծրացած քաղաքագէտներ: Լորտ Պրայսը նա՛խ մտաորական մըն էր և յետոյ միայն քաղաքագէտ մը: Իր կենսագրութիւն համաձայն, Լորտըրդարթին մէջ կը նկատուէր ան չափազանց ակադեմական, ու Մոզըֆ Զեմպըրլեյնը սովոր էր միշտ իրեն ակնարկելու իրրեւ «փորձեստը»: Էնիւրըն Ուիլիզմսը յայտնի էր «հանքնաշքացման» զգացումով, իսկ Նոյլ Պաստըընը չէր «շողշողուն և ուժական», և իրեն կը պակէր «խօսելու մերքը»⁽⁸³⁾: Բաց աստի, Հայանպաստ խումբերու առաջնորդներէն շատերը իրենց տարիքը առնելու վրայ էին և մահացան 1923-ի Լօզանի Դաշնագիրէն առաջ, կամ անմիջապէս յետոյ: (Լորտ Պրայսը մտաւ 1922-ին, Էնիւրըն Ուիլիզմսը՝ 1924-ին, Լէյսի Ֆրետրիք Գազընտիշը՝ 1925-ին և Սըր Էտտին Բիլքըսը՝ 1919-ին): Թ. Փ. Օ'Գոնըրը մտաորապէս եօթանասունհինգ տարեկան էր 1923-ին: Ատկէ զատ, ինք և Լորտ Ռուպըրթ Սեսըը կլանուեցան շարժումովը Ազգերու Լիկային: Արդարև, կրնալ փաստարկուիլ թէ այդ վերջին շարժումը փոխընտրական էր մը եղաւ քրիտանացի իտալապաշտներուն համար: Պրիթիչ Արմիճիա Գոմիթիին անդամներէն շատերը եղան Ազգերու Լիկայի գաղափարին եռանդուն հետևորդները, ու բնականաբար տեղի ունեցաւ տրամադրելի ժամանակի և ճիշդուր որոշ շեղում մը:

Թուրքիոյ քրիստոնէայ ազգերուն ազատագրումը եղեր էր էապէս տասնհինգերորդ-դարեան մարդասիրական շարժում մը Կլետսթընեան Ազատականութեան նետ զուգորտած: Բրիտանական ընկերութեան մէջ կարպ մը հաստամներ զայն դիտեցին թերեւս իրրեւ հնաբոյր փափկազգացութեան ժամանակավրէյ բեկոր մը, որ շատ ալ առընշութիւն չունէր քանկերորդ դարու հարցներն: Ընկերային հարցեր շօշափող պատմաբաններ մատնանշած են այն իրողութիւնը թէ Մեծ Պատերազմի նախիցը որոշուեալ հարուած մը տուէր էր մարդկային «շիրազգացութեան» ու երկու դարէ ի վեր քրիտանական քաղաքականութեան ամենէն կենսական տարրերէն մէկը եղող լայնօրոն մարդկայնական ազատականութեան: Օ'Գոնըրը մեղադրեց պատերազմի հետևանքով Բրիտանիոյ վրայ եկած «անդամալուծութիւնը»⁽⁸⁴⁾: Հայկական ողջակիզումներ տեղի ունեցնէր էին, ի տարբերութիւն Պուկարական վայրա-

Արարիոյ նկատմամբ, անոնք չեն կրնար վերադարձուիլ Սուլթանին և իր Փաշաներուն բռնատիրութեան»⁽⁹¹⁾:

Յետագային, 1920 Փետրուարին, Աշխատատրական Կուսակցութեան Միջազգային Հարցերու Խորհրդատու Կոմիտէն⁽⁹²⁾ Հայաստանի մասին բանաձևեց որոշումնագիր մը, որով կը բողոքէր ան «Դաշնակից Պետութիւններուն Հայաստանի նկատմամբ վերաբերումին դէմ»: Բանաձևեր կը հաւաստիացնէր թէ՛ Օսմանեան կառավարութիւնը, պատերազմի ընթացքին, միանգամընդմիջո կորսնցուցեր էր Թուրքիոյ Հայկական նահանգները կառավարելու ո՛րեւ իրաւունք՝ Հայկական բնակչութիւնը «բնաջնջելու համար կանխամտածելալ կերպով կազմակերպուած» իր արարքով: Ապացոյցը «տառտ ու վճռական» էր, և Բրիտանիոյ կառավարութիւնը զայն հրատարակել էր Կապոյտ Գիրքի մը մէջ և գործածէր զայն՝ վարկաբեկելու Թուրքիան և անուղղակի կերպով՝ Գերմանիան: Եւ սակայն, Թուրքիոյ ինտ զինադարի բանակցութեան ատեն, երբ Թրքական բանակները ջախջախուած էին, Դաշնակից Կառավարութիւնները Թրքական իշխանութեան տակ ձգել էին Հայկական նահանգները, մինչ «սանիջակէս» վերջ տրուէր էր թրքական տիրապետութեան՝ Արաքական նահանգներուն մէջ: Խորաթափանց և հատու բանաձևեր կը հաւաստէր թէ՛

«...Դաշնակից Կառավարութիւններուն քաղաքականութիւնը, Չինակցադարձն ի վեր, կը դնէր զիրենք այն կասկածին տակ թէ անոնք կը մտադրէին Թուրքիայէն անջատել, և, Ազգերու Լիկային կողմէ ընձեռտուած հովանաւորութեանց ձեւին տակ՝ իրենց միացնել Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր այն նահանգները, ուր իրենք ելեւմտական, տնտեսական կամ ռազմական շահեր ունէին, մինչ ո՛չ մէկ նախատեսութիւն կ'ըլլար Հայաստանի համար, Թուրքիոյ այն միակ շրջանին նկատմամբ՝ զոր հարկ էր անվիճելիօրէն ձեռքազատել թրքական գերիշխանութենէն»:

Այլ աւելին, յետագային նախագծուած յուշագրի մը մէջ, այդ նոյն Կոմիտէն կը փաստարկէր թէ՛ Հայաստանի համար հովանաւորութեան մը պարագան անասմանօրէն աւելի կենսական էր քան նախկին Թրքական Կայսրութեան ուրիշ ո՛րեւ մասին համար, քայց որովհետեւ ատիկա պիտի ըլլար «չոյ ջանամտ ու ծանր բեռ մը», անհասանական կը թուէր որ ընդունուէր որեւ Մեծ Պետութեան կողմէ⁽⁹³⁾: Յուշագիրը, 1919 Նոյեմբերին գրուած, փաստուեցաւ ըլլալ չափազանց ճշգրիտ գուշակուող կատարելիչք իրականութեան:

1921-ին, երբ Սերի Դաշնագիրը Հայաստանի նկատմամբ ողբախօրէն ձայնողեր էր, Աշխատատրական Կուսակցութեան Միջազգային Հարցերու Խորհրդատու Կոմիտէն պնդեց թէ Դաշնագիրը (Սերի) ինչպէս նաև Բրիտանիոյ, Յրսնասայի և Իտալիոյ միջև «Եռեակ» Համաձայնութիւնը ջանացեր էին Թրքական Կայսրութիւնը «չօշոտել» թէ՛ հողային և թէ տնտեսական առումով, և ուժգնօրէն մեղադրեց Դաշնակիցները, որոնք, սեփական շահերուն սիրուն գոմէր էին մայրեր: Եթէ անոնք ձեռնեւած ըլլային «արտաքին խոնկ

քաղաքականութեան մը», Թուրքիոյ իրաւացի պահանջքները արդարամտութեամբ գոհացնելով,

«...երթ անոնք յօժարած ըլլային հրաժարելու կողպուտի իրենց սեփական քաղաքականութենէն՝ կրնային ձեռք ձգել այն բողոքը, որունը կը պահանջուէին տրամաբանօրէն, ներստեալ՝ Հայաստանի համար այն ազատութիւնը զոր խոտտացեր էին ապահովել: Անոնք զոնկցին Հայերը իրենց սեփական մեծացումին սիրոյն»:

Կոմիտէն առաջարկեց որ Սերի Դաշնագիրը վերատեսութեան ենթարկուէր և նոր սակարկութիւն մը ըլլար Թուրքիոյ հետ. «Պէտք էր որ ճանչցուէր անկախ Հայաստան» մը, իսկ ատոր փոխարէն՝ պէտք էր որ Թուրքիան ստանար Թրքական և Իզմիրը և ձեռքբազատուէր Ելեմտական Յանձնաժողովի նուաստացուցիչ հսկակշիռէն և Կոստանդնուպոլսոյ գրաւումէն: Հարկ էր որ Յունաստանը հրաժարէր թրքական հողամասի իր պահանջքէն և ստանար Յունական Կիպրոսը՝ Բրիտանիայէն և Եգէական Կղզիները՝ Իտալիայէն⁽⁹⁴⁾:

Սակայն, շատ ապացոյց չկայ թէ վերոյիշեալ տեսակէտներուն համար կորովի ճնշում եղաւ կառավարութեան վրայ: Այստեմանդեմ, 1922-ին, անհոնջ Նոյը Պարսլընը, այժմ Հիւսիսային Նորֆոլքի Աշխատատրական Երեսփոխան, կառավարութեան առաջարկեց Լօզանի մէջ խորհրդակցիլ պետութիւններուն հետ, ներստեալ Բուսիան, Հայաստանի հանրապետութեան հողամասի յանձնում մը ձեռք ձգելու նպատակով, հիւսիսային Միջագետքէն երկրամասի մը՝ Թուրքիոյ և նպատակատարելիչք զիջումին փոխարէն: Յետագային, ան անգամ մը ես իրտել տուաւ թէ իրագործելի միակ թելադրութիւնը եկեր էր Աշխատատրական Կուսակցութենէն թէ՛ ապահովելու համար Հայերուն ի նպատակ հողային զիջումը հիւսիս-արեւելեան Թուրքիայէն՝ հարկ էր որ յանձն առնուէր որոշ գոհողութիւն մը ի շահ թուրքերուն: Եթէ այդ գոհողութիւնը կը գտնուէր Մուսուլի քարիւղի իրաւատութեանց յարելուն կամ հայերուն եղած խտտումները գործադրելուն միջեւ, նախապատուութիւնը պէտք էր տալ վերջինին: Կառավարութիւնը պէտք էր որ սկզբունքը գերադասէր շահէն, պնդեց Պարսլընը⁽⁹⁵⁾:

Հարկ է շեշտել, սակայն, թէ անկեղծ համակրանք մը դաւանող քանի մը այլապիսի յայտարարութիւններէ գատ, Աշխատատրական Կուսակցութիւնը, քաղաքապար նոր կուսակցութիւն մը, բաւարար ճնշում չբանցնող կառավարութեան վրայ, կամ՝ Հայաստանի համար ազգու օգնութեան շարժում մը չյառաջացուց: Պրիթիշ Արմիին Գոմիթիին ի գոր փափաք յայտնեց որ Աշխատատրական Կուսակցութիւնը միանաք առաջարկուած պատգամատրութեան մը՝ Վարչապետին ներկայանալու: Ուրիշ ատիթով մը մատնանշեց ան թէ պիտի փափաքէր որ Խորհրդարանին մաս կազմող քանի մը Աշխատատրական Երեսփոխաններ գործակցէին իր Կոմիտէին հետ: Բայց այդ ջանքերը չտուին գործնական որեւ արդիւնք: Երեսփոխան Թոմ Ծոյին գրուեցաւ նոյնիսկ նամակ մը, որ փափաք կը յայտնուէր որ արհեստակցական միութենէն ներկայացուցիչ մը առնուէր Պրիթիշ Արմիին Գոմիթիին մէջ: Թոմ Ծոյն, սակայն, ցաւ յայտնեց թէ

«ինք անձնապէս ժամանակ չունէր», բայց պիտի աշխատէր Աշխատատրական Կուսակցութեանն ուրիշ մէկը գտնել⁽⁹⁶⁾:

Այսպէս, ուրեմն, Հայկական հարցը, ընդհանուր ու երբեմն մարդասիրական խորունկ համակրանքներ վայելելով հանդերձ, չեղաւ կուսակցական սուր նիւթ դարձած քաղաքական պայքարի խնդիր մը ու շտապագոյց հակամարտ կիրքեր: Չունեցաւ ան ուժի եւ աջակցութեան ճիմ մը ամուր:

Հայերու զօրատր պաշտպան Լորտ Ռուպլըթ Սեւըլին հրաժարուով կառավարութեանն, 1918-ին, դժբախտութիւն մը եղաւ նոյնպէս: Իր տոկուն առաքինութիւններուն համար, Լորտ Պիվըրպուրօի բնորոշումովը՝ իբրեւ մեծապէս յարգուած եւ խորունկ ճիացումի արժանացած անձնատրութիւն մը, Բրիտանիոյ մէջ ջատագովն էր ինք Ազգերու Լիկային ու ժողովուրդներու ինքնորոշման: Նախագահ Ռիլսընը գինք կը նկատէր մեծագոյն մարդը Եւրոպայի, մեծագոյն մարդը՝ որուն երբեքիցէ հանդիպած ըլլար ինք⁽⁹⁷⁾: 1920 Նոյեմբերի վերջատրութեան, Հայաստանի վրայ Քեմալական արշաւանքին ամենագործ օրերուն, յուսափոտ կերպով ու գրեթէ միա-միմակ, ջանաց ան օժանդակութիւն կազմակերպել Ազգերու Լիկայի Ժողովին մէջ, ուր Հարաւային Ափրիկէ կը ներկայացան: Ան նոյնիսկ Ջօրպար Ֆ. Մորիսը Ժընեւ հրապարակէ Հայաստանի պաշտպանութեան համար զինուորական միջոցառումի մասին խորհուրդ տալու Լիկային, անտեսելով ու ճետեւաբար վիրատրկով Բրիտանական Ընդհանուր Սպայակոյտը, ինչպէս կ'ըսէ Հենքին⁽⁹⁸⁾: Անյուսակից էր կացութիւնը:

Տարակուսելի է թէ անկի շեշտուած աղերսանքը, անկի մեծ թիւով տնայապաշտներու եւ մարդասիրական խոմբերու կողմէ՝ պիտի ընէր շատ տարբերութիւն: Կնդրոնական Հալի-վրայ-Քիկկսթընի Արմատական Երեսփոխան՝ Փոխ-Հրամանական Մ. Քեմուրըրտինն, սինքի կերպով բայց կոպիտ անկեղծութեամբ հասկցոց թէ օգնելը Հայերու (*եռչ ազնուականներուն*) որեւէ կերպով անկցոցած պիտի չըլլար նիւթական շահերը իշխող ազդեցիկ դասակարգերուն, որոնք, սակայն, ամբողջ սրտով պաշտպաներ էին Ռուսիոյ մէջ եղած միջամտութիւնը: Ատիկա երկրին արժեք էր շուրջ 115,000,000 ստերլին եւ, ինտեւարաբ, յայտնապէս ոչինչ մնացեր էր այժմ կառավարութեան մօտ՝ հայերուն համար, որոնց ան *ժամրոշական*՝ երաշխիքներ տուեր էր: Սակայն կառավարութիւնը հմայուներ էր Միջագետքի քարիւղէն ու բնական հարստութիւններէ՝ հաաստեր էր Քեմուրըրտինն: Իսկ Հայաստանի մէջ *եռչ քամակ կար, ոչ ալ քարիւղ*⁽⁹⁹⁾: Օլիվըր Պոլտոմիըն եւս կը հաաստար թէ Հայաստանի լրումը տեղի ունեցած պիտի չըլլար, եթէ Մուսուլի քարիւղի հորերը Ղարաքիլիսի մէջ ըլլային: Այս տեսակէտը ընդհանրապէս կ'իրացնէին շատ մը մարդասերներ, ինչպէս Դոկտ. Ֆրիտոնֆ Նանսէնը եւ Մոզըֆ Պըրթը՝ հեղինակը *«Տնը Փիվըլ օվ Արարատ»*ին (Արարատի Ժողովուրդը)⁽¹⁰⁰⁾:

Յետ-համաշխարհային պատերազմի շրջանի խռովայնոյց ու շփոթած Բրիտանիոյ մէջ, Հայանպաստ ճնշումի խոմբերը չկրցան յաջողցնել անկի բան՝ բացի հանրութեան մէջ Հայաստանի նկատմամբ զգացական եւ մարդա-

սիրական ինտարքրութիւն մը յառաջացնել: Անոնք չկրցան ստիպել որ կառավարութիւնը ազդու օգնութիւն տար երկրի մը որ մասնատր կերպով չէր ծառայեր բրիտանական ազգային շահերուն: Թերեւս իրենց բուն նուիրումը ունեցաւ նոյնիսկ ժխտական արդիւնքներ՝ անուղղակի կերպով: Այդ նուիրումը արուեստական տարր մը ներմտնեց քաղաքականութեան մէջ: Իրենց մշտական ճնշումով՝ անոնք Բրիտանիոյ քաղաքական առաջնորդները մղեցին *ցուցնելու* թէ հոգ կ'ընէին Հայաստանի համար: Այդ կերպով, Հայանպաստ ճնշումի այդ խոմբերը հայերուն մէջ յառաջացուցին անիրականանալի յոյսեր եւ ակնկալութիւններ, ու նպատեցին այն իրողութեան որ հայերը քացառաբար վստահէին Դաշնակիցներու աջակցութեան, փոխանակ պատշաճեցումի անկի իրատես քաղաքականութեան մը ճետեւիլ փորձելու՝ Կովկասի իրենց որացիներուն՝ Լրացիներուն, Ազրիներուն, Ռուսերուն եւ նոյնիսկ Թուրքերուն ճետ, այն ժողովուրդներուն՝ որոնց ճետ պարտատրուած էին միասին ապրիլ: Այսուհանդերձ, հակառակ իրենց յուսախաբիչ բնոյթին, ճնշումի այդ խոմբերու անդամներուն յայտարարութիւնները եւ գրութիւնները, մինչեւ այսօր, կը վկայեն արժանատր դատի մը՝ վերապրելու համար բուն կերպով անձկալից, ճիւղ բայց պատիկ ժողովուրդի մը իրատնքին նկատմամբ իրենց ունեցած հաաստրին մասին: Այդ ջատագովները, որոնք Էնիլըն Ռիլիըմսին նման հաաստացին թէ *ճջարդով յառաջացուած մեծամասնութիւնները ճանչնալը անհանդրժեւի էր քացարձակապէս*, որոնք՝ Էմըլի Ռոպինսընին նման հաաստացին թէ *ճջիրի մը մասին գիտնալ եւ զայն գաղտնի պահելուն մասնակից ըլլալը ինքնին ճոճիրի մըն* էր, կամ որոնք՝ Գեներըլպըրիի Արքեպիսկոպոսին նման պնդեցին թէ ուրիշ ինչ ալ պատահէր, Բրիտանիոյ կողմէ *ճերաշխատրուած խոստումը*՝ չէր կրնար *ճորժուիլ կամ անտեսուիլ*⁽¹⁰¹⁾. այս բոլորը միատեղ՝ որոշապէս կը ցուայցնէին Բրիտանիոյ քարոյական խիղճը իր լաազոյն պատկերովը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովուրդը, 1878-էն սկսեալ, հրապուրուեցաւ Բրիտանիայէն, որովհետեւ վերջինս, այդ տարուան Կիպրոսի Համաձայնութեամբ, Սուլթանէն խտառում առաւ «անհրաժեշտ բարեկարգումներ սկսելու» Թուրքիոյ արեւելեան երկրամասերուն մէջ: Բրիտանիան պատճառ եղաւ նաեւ նախագծելու Պերիկի Դաշնագիրը, որ Սուլթանին ստիպեց յանձնառու ըլլալ «Հայերու կողմ ընկալուած նահանգներու մէջ» բարեկարգումներ սկսելու: Ամիջապէս ետք, Բրիտանացի զինուորական հիւպատոսներ դրկուեցան այդ շրջանները՝ տեղեկագրելու տիրող կացութեան մասին: 1880-ական եւ 1890-ական թուականներուն, Բրիտանիան որիչ ո՛րևէ պետութեանէ աւելի ճնշում բանեցուց բարեկարգումներուն համար: Հայ ժողովուրդը ինքզինք յատկապէս Բրիտանիոյ մօտիկ զգաց, երբ Կլետարըն ձեռք առաւ Հայութեան դատը՝ 1890-ական թուականներու ջարդերուն ընթացքին: Հուլիսուէնի մէջ, Սենթ Տէիփըլի Գրադարանին գեղեցկօրէն գարդանկարած Հայկական Աւետարանը, և Հուլիսուէնի Ծխական Եկեղեցիին թէ՛ զուտ արծաթէ սկիհը և թէ՛ «Հայկական Պատուհանը», բոլորն ալ մինչև այսօր կը վկայեն բրիտանացի այդ պետական մարդուն հանդէպ Հայ ժողովուրդին խորունկ համակրանքին և «անմոռ երախտագիտութեան» մասին⁽¹⁾: 1916-ին, Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնն էր որ 1915-ի պատահարներուն «ամբողջական և վանրական արձանագրութեան» մը համար տրամադրելի տուեալները հրապարակեց Կապոյտ Գիրքի մը մէջ: Պատերազմի ընթացքին, շատ համակրական յայտարարութիւններ եղան Բրիտանացի քաղաքական և կրօնական ստաշնորդներու կողմէ, Էքսփոթիէն և Լոյս Մորճէն մինչև Պալֆոր, Գըրզըն և Գենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը: 1918-ին, Գըրզընը կը հաւատար թէ՛ Հայ ժողովուրդը, իր հայրենիքին թէ սփիւռքի մէջ, եթէ բոււնարկէր հովանաւորութեան մը համար, շատ հաւանաբար ան Բրիտանիան պիտի «բնտրէր»:

Ին սակայն, Բրիտանիան կերպով մը անկատրոյ եղաւ Հայաստանին արդիւնաւոր կերպով օգնելու թէ՛ պատերազմէն առջ և թէ՛ ետք:

Տասնիններորդ դարուն, Բրիտանիոյ շահագրգռութիւնը կեդրոնացեր էր Հայկական հողերուն վրայ, որոնք, իր պետական մարդոց հանդուստին համաձայն, Պարսից Ծոցի վերի ռազմագիտական մասը կը հակակշռէին՝ Եփրատի և Տիգրիսի հովիտներուն վրայով: Այդ հողերը ոչ մէկ զինով պէտք էր որ իյնային՝ արեւելքի մէջ իրեն գլխաւոր մըցակից պետութեան՝ Ռուսիոյ ազդեցութեան տակ: Բրիտանիան, մինչև 1914, յանձնառու մնաց Ասիոյ մէջ Օսմանեան տիրապետութեան ամբողջականութիւնը պահպանելու: Ուրեմն, Բրիտանիոյ շահագրգռութիւնը Հայկական երկրամասին նկատմամբ շատ աւելի գերակշիռ էր քան թէ հոգածութիւնը հայ ժողովուրդին հանդէպ: Այդ իրողու-

թեան հետեանքը այն եղաւ որ ո՛չ մէկ ապահովութիւն երբեքէլ պամանջուցա, կամ տրուեցաւ, բարեկարգումներուն համար: Բրիտանիան ոչ մէկ ազդու ճնշում բանեցուց Թուրքիոյ վրայ՝ բարեկարգութիւններու գործադրութեան համար: Հետեանքար, մինչ բարեկարգումներու մասին պայմանները և մշտական յիշեցումները, մէկ կողմէն, հայերու յոյսերը բարձրացուցին, անոնք, միւս կողմէն, զիրենք ենթարկեցին թուրքերուն թշնամութեանը և փոխվրժին և ուրեմն առիթ տուին յաջորդական ջարդերու կազմակերպումին:

Պատերազմը հիմնականօրէն փոխեց Բրիտանիոյ շահագրգռութեան ուղղութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Քանի որ Բրիտանիան կը գտնուէր Թուրքիոյ դէմ պատերազմի մէջ, ան հոգ չըրաւ այլեւ Օսմանեան տիրապետութեան ամբողջականութիւնը պահպանելու մասին: Ան յօժարեցաւ իր Դաշնակիցներուն՝ Ռուսիոյ և Ֆրանսայի հողային փափաքները գոհացնելու ի վնաս Հայաստանի: Ատէլ զատ, զէնքերով ու համաձայնութեամբ ապահոված ըլլալով իր գերակայութեան ստուգութիւնը Պարսից Ծոցին մէջ, ան գրեթէ իր ամբողջ շահագրգռութիւնը կորսնցուց Հայկական երկրամասին նկատմամբ: Պատերազմը, սակայն, շահագրգռութեան ուշագրաւ յաւելում մը բերաւ Հայ ժողովուրդին՝ նկատմամբ: Բրիտանիան պէտք էր որ իր նիւթական և քարոյնական բոլոր ուժերը գործածէր պատերազմը շահելու համար: Ռուսի, 1915-ի Հայկական ողջակիզումը օգտագործեց ան՝ վարկաբեկելու իր թշնամիները, Թուրքիան՝ ուղղակի և Գերմանիան՝ անուղղակիօրէն, Ամերիկեան համակրանքը հետացնելու համար Կեդրոնի պետութիւններէն, իր Մահմետական հպատակներուն ցոյց տալու էութիւնը Թրքական կառավարութեան, որուն դէմ պատերազմելու կը մղուէին անոնք, և խթանելու պատերազմական ճիգը իր երկրին մէջ՝ ցոյց տալով թէ հակամարտութիւնը՝ անգլոթրքեան, ճնշումի և անարդարութեան դէմ էր: Բրիտանիան նաեւ օգտագործեց հայկական մարդուժը, թէ՛ Մերձաւոր Արեւելքի և թէ՛ յատկապէս Կովկասի մէջ՝ ամրապնդելու համար այդ կազմալուծուող ճակատը 1917-էն ետք: Բայց, խթանելու համար Հայերը, Բրիտանիան ստիպուեցաւ «երաշխատել» Հայաստանի ազատագրումը, արտայայտութիւն մը՝ որ նաեւ գործածուեցաւ հակազդելու երկրին մէջի խաղաղաւէրներու մեղադրանքներուն թէ պատերազմը կը մղուէր ընչաքաղցուեցնել մղում: Ի՞նչ կար «կայսերապաշտական»՝ Հայաստանը Թուրքիայէն ազատագրուած տեսնելու ուղեկուն մէջ, հարցոց Պալֆոր: Պատերազմի ասարտին, ուրեմն, Բրիտանիան գտնուեցաւ, Հարըլտ Նիդըլսընի քառերկրի, Հայերուն համար «Ազգային Տան» մը նախատեսութիւնը իր «ամէնեւ քարծառնային ծանուցում» պատերազմի նպատակներէն մէկը ըրած ըլլալու դիրքին մէջ⁽²⁾: Երկրին Բրիտանական կառավարութիւնը նպատակ էր կրկնապէս հանրային կարծիք մը, որ կ'ակնկալէր, և կը պահանջէր, Հայաստանի ազատագրումը: Բայց Բրիտանական համակրանքը Հայ ժողովուրդին նկատմամբ պատերազմի պայմաններէն ձմեր էր, և ինչքան ալ հարապատ, պարտաւոր էր ճուազիլ 1918-էն ետք: Աւելի չարաբատիկ պարագան այն էր թէ՛ Հայ ժողովուրդին նկատմամբ հետաքրքրութիւնը և համակրանքը չպուրջ ողտեցան անոնց երկրին նկատմամբ համապատասխան հետաքրքրութեամբ մը:

Ուրեմն, 1918-էն ետք, Բրիտանիան անկարող եղաւ իր համակրական յայտարարութիւններն ու պատերազմի շրջանին կատարած խոստումները՝ յօգուտ Հայաստանի պատասխանատուութիւն ստանձնելու իր դժկամակութեան հետ հաշտեցնել ու լուծել երկայնի դժուարութիւնը, երկրի մը մէջ, որ ան բնա հողային հետաքրքրութիւն չունէր: Ան փորձեց շատ մը հնարքներ, օրինակի համար՝ Հայաստանին օգնելու պատասխանատուութիւնը փոխանցել ուրիշ պետութիւններու: Այդ փորձերը, ի վերջոյ, ձախողեցան բոլորն ալ: Բաց աստի, հրապարակային յայտարարութիւնները և Սեւրի Դաշնագիրը, կատարուած այդ յայտարարութիւնները արդարացնելու համար, դարձեալ յոյսեր յառաջացուցին Հայերուն մէջ (ինչպէս տասնիններորդ դարու քարեկարգումի խոստումները ըրեր էին) և Հայաստանը անգամ մը եւս ենթարկեցին «Թուրքիոյ՝ ստակել Կովկասեան միւս պետութիւններուն թշնամութեան»: Սեւրի Դաշնագիրը ոչ միայն չըրեաւ իրական օգնութիւն, այլ նաեւ ձգեց Հայաստանը փոխլրժմի դէմ անպաշտպան և ի վերջոյ դարձաւ մահաձեռնորդ անոր:

Այսպէս ուրեմն, Բրիտանիան ձախողեցաւ Հայաստանին ազդու կերպով օգնելու թէ՛ 1878-էն և թէ՛ 1918-էն ետք: Սակայն, կը թուի թէ դիւանագիտական ձախողութիւնը ակելի շեշտուած էր 1918-էն ետք, որովհետեւ նախորդ շրջանին Բրիտանիան ինքզինք յանձնառու ըրեր էր (ճիշդ կամ սխալ կերպով) Ափսոյ մէջ Օսմանեան իշխանութեան անփոփոխ պահպանումին: Այսպիսի սանձաճակովներ չունէր ան 1918-էն ետք, թէեւ իր դիմագրաւած դժուարութիւնները որոշապէս մեծ էին: Բրիտանական տարածուն պատասխանատուութիւններ Մերձատր Արևելքի մէջ, հիւսիսային Գեղարքիւն և նուազող քահակներ երկրին մէջ, Անաթոլիայի անմատչելիութիւնը և Հայկական Նահանգներուն ամայացումը հարցեր էին որոք չէին կրնար անտեսուիլ: Ատկէ զատ, լիտ-պատերազմեան դիւանագիտական յարաբերութիւնները «Դաշնակիցներու» միջև յանախ լարուած էին ու պրկուած: Սառնակ շարժառիթներու հետեւանքը եղաւ բարդութիւն մը նպատակակէտերու: Ֆրանսայի համար մտաւեւոտում էր ապահովութեան պահանջը և Հոնոսի սահմանը Գերմանիոյ դէմ պատար ունենալը: Իտալիոյ գլխաւոր մտազբարտումը արաբի ձեռք բերումն էր՝ ընկերվարութիւնը իրմէ հեռու պահելու նպատակով: Սաղաթնութեան Վեհաժողովին՝ Իտալացիները «կախերևս մանուկներ»ու նման վարուեցան՝ ձգձգումի և խափանումի վերաբերումով «խոշոր աշտրներ» ձեռք ձգելու և հաճողարտ մնալու համար՝ արձանագրեց Հարըլտ Դիզուլըն: Միւս կողմէ՛ն՝ Փարիզի Ամերիկեան Պատրիարկութեան ողբերգութիւնը այն էր թէ՛ Նախագահ Ռիչարդը «միակողմանի միտք մը» ունէր և, 1918 Նոյեմբերի Ներկայացուցչական ընտրութիւններէն ետք, ան չէր ներկայացնէր այն ինչ որ Ամերիկեան կը զգար⁽³⁾: Որոշապէս, կապաճի և դժգոհութեան մթնոլորտ մը կար: Այտնամեղերձ, կարելի է հարց տալ թէ արեւօ՞ք գոյատևելու ի վիճակի Հայկական պետութեան մը ստեղծումը՝ Բրիտանիոյ կարողութեան վեր գործ մըն էր: Մարդկութեան ապագայ ճակատագիրը որոշելու համար իր ձայնը կրէր ակելի կշիռ չէր ունեցած, ինչպէս ճիշդ կերպով ըստեր էր Գրեզընի կողմէ⁽⁴⁾:

Բայց Հայաստան միայն Բրիտանական պատասխանատուութիւն մը չէր: Չէր ենթադրուած երբեք որ Բրիտանիան ինք անպայմանօրէն ըլլար հովանաւորող պետութիւնը: Բրիտանիոյ ձախողութիւնը՝ Հայաստանի համար իրագործելի կարգադրութեան մը պատճառ ըլլալու իր դիւանագիտական ճիգերուն մէջն էր: Պալֆուրը Ազգերու Լիկայի Օտոլոյին ըսեր էր թէ Հայաստանի հարցը կրնար լուծուիլ միայն եթէ ազգերը գտնէին հովանաւորող ըլլալու յօժար պետութիւն մը: «Չէր կրնար դուք հովանաւորող մը գտնել, եթէ միւս Պետութիւնները պատրաստ չըլլան հովանաւորողը երաշխատելու դրամով, զօրքերով ու զինամթերքով»⁽⁵⁾: Բրիտանիան չէր կրնար Լիկային հակողութեանը տակ՝ հովանաւորող պետութիւն մը գտնելու նախաձեռնութիւնը առնել և, որիչ երկիրներու հետ միասին զայն դրամով, զօրքերով և ռազմամթերքով կաշխատել: Ակնարկութիւն եղած է արդէն իր միջազգային դիւանագիտական վարկին, Փարիզի մէջի «գերակալութեան» և Ֆրանսացիներու «Լա Փէզանկըզ» (Անգլիական Խաղաղութեան Դաշինք)ի մասին խօսակցութեան⁽⁶⁾: Բրիտանիոյ զինուորական վարկը հաւասարապէս քարձր էր արեւելքի մէջ: 1919-ին, Կովկասի մէջ, Հարիւրապետ սպայ Շերքը Ֆարըլի համաձայն,

«Բրիտանական վարկը այնպէս էր որ առանձինն, ստորադաս սպայ մը միայն մէկ սպասաւորով, ձիապանով և ձիավարութեան մտրակով՝ կրնար բնականէն խոռովարար և փոխադարձաբար թշնամական ցեղախտմբերուն խաղաղութիւն և կարգ-կանոն պարտադրել»⁽⁷⁾:

Ատկէ զատ, անկարելի պիտի չըլլար, Ազգերու Լիկային հովանին տակ, Հայաստանի օգնութեան համար Եւրոպայի կարծիքը զօրաշարժի ենթարկել, նկատի ունենալով շատ մը երկիրներու մէջ առկա իրական համակրանքը՝ Միացեալ Նահանգներէն, Ֆրանսայէն, Իտալիայէն և Զուիցերիայէն մինչև Գանատա: Դրան, քաղաքային վարչական խորհրդատուներ, կամատր զինուորական սպաներ և զէնք կրնային հայթայթուիլ անմահափակ թիւով տարիներու համար:

Բայց Բրիտանիան իր ուրոյն քաղաքականութիւնը չունէր Հայաստանի նկատմամբ: Լոյտ Շորճի փաստաթղթիւնը թէ անգամ մը որ Դաշնակիցները Կուստանդնուպոլիս ըլլային, կրնային Հայաստանի նկատմամբ ընել ինչ որ կը փափաքէին, կամ իր պնդումը թէ՛ եթէ Միացեալ Նահանգները մերժէր պատասխանատուութիւնը վերցնել, այդ մերժումը պէտք էր որ արձանագրուէր, կամ Պալֆուրի ենթադրութիւնը թէ Թուրքերը Հայաստանի կամ Կովկասի մէջ տխմար բանք ընելու չափ «տխմար» պիտի չըլլային, կամ՝ Պատերազմական Երաշխարարութեան տեսակէտը թէ՛ Սեւր Ափսոյ խաղաղացումը և Հայկրու հայրենադարձը պէտք էր որ հովանաւորող պետութեան ձգտէին, երբ տակտիկ նման պետութեան մը շուքն իսկ չկար⁽⁸⁾, այդ բոլորը կը մատնանշէն նախատեսութեան և քաղաքագիտութեան կատարեալ բացակայութիւն մը:

Ոչ Մուտրուի Ձիմադադարը, Թրքական բանակներու ջախջախումէն ետք, ո՛չ ալ միջանկեալ շրջանը մինչև Սեւրի Դաշնագիրը՝ օգտագործուեցան Հայկական պետութեան մը ստեղծումին համար անհրաժեշտ ենթակառուցք և

նախապայմանները պատրաստելու համար: Մինչ Թուրքիան արտօճուեցա իր իշխանությունը ամրապնդել Հայկական Նահանգներում մէջ եւ իր բանակները զօրացնել, Երևանի հանրապետությունը ճուճիսկ իր սեփական պաշտպանության համար անհրաժեշտ միջոցներով չապահովուեցա եւ ծանրաբեռնուեցա հազարաւոր դժգոհ թրքաբայ գաղթականներով: Հայանպաստ հանդիսականներու համար բեմադրուած Սևրի Դաշնագիրը⁽⁹⁾, այդ պայմաններուն տակ, արուեստական վաներաթուղթ մը եղա, եւ անի եւս ծանրացուց կացութիւնը: Ան հաստատեց Հայաստանի դիրքը՝ իբրև Դաշնակից պետութիւններուն եւ մասնաւորաբար Բրիտանիոյ մէկ արբանակը, բայց ոչ մէկ պաշտպանութիւն հայթայթեց անոր: Երբ Քլեմալը որոշեց ասպարէզ կարդալ Դաշնագիրին, ան յարձակումի համար անխառնափեյիօրէն ընտրեց Հայկական հանրապետութիւնը, «ենազագոյն դիմադրութեան գիծը»⁽¹⁰⁾:

Լորտ Պրայը հաւանաբար խիտ էր՝ Բրիտանիոյ մէջ իշխանութեան զուխ գտնուող մարդիկը նկարագրելով իբրև տգէտ ու թերի իմաստութեան տէր: Իրեն հետ, սակայն, կարելի պիտի ըլլար համաձայնիլ, երբ ան Հայաստանի նկատմամբ Բրիտանիոյ յետ-պատերազմեան քաղաքականութիւնը բնորոշեց իբրև ձախողութիւն մը՝ նախատեսութեան ու կորովի բացակայութեամբ յատկանշուած⁽¹¹⁾: Հիմնական սխալը կը թուի ըլլալ այն՝ որ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը չունեցա զօրաւոր Նախարար մը իբրև պետ, կարող՝ ամբողջական քաղաքականութեան մը մասին մտածելու, այսինքն, պատասխանատու՝ թէ՛ որոշումներ առնելու եւ թէ անոնց գործադրութեան հետեւելու: Ընդհակառակը, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը յաճախ ինքնիրեն թոյլատրեց շրջանցուիլ Լոյտ Շորճի միշտ տրամադրելի մակերեսային պատրաստամտութիւններէն եւ մէկդի դրոյիլ թէ՛ Պատերազմական եւ թէ Հնդկաստանի Նախարարութեանց կողմէ անողոք կերպով հետապնդուած զիջումի Թրքանպաստ քաղաքականութենէն:

Եթէ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան վերաբերումը Թրքաբանաստանի նկատմամբ յատկանշուեցա անորոշութեամբ եւ տկարութեամբ, Կովկասի մէջ ան յատկանշուեցա ուժի պատրանքով: Համաշխարհային պայմաններու բերմամբ (Կայսրութիւններու քայքայումը եւ Միացեալ Նահանգներու Եւրոպայէն մեկնումը) Բրիտանիան հասա իր հեղինակութեան քարձուրդին: Բայց, ներքին ճնշումներու տակ, անոր ոյժը կը նուազէր: Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը ուշացա տեսնելու այդ աղիտալի անհամաչափութիւնը՝ ազդեցութեան եւ ուժի միջեւ, եւ իր քաղաքականութիւնը չպատշաճեցուց տրամադրելի միջոցներուն: Ան չկրցա ազդու օգնութիւն տալ Հայաստանի եւ անկարող եղա հակակշռելու Կովկասի դէպքերը, բայց մինչեւ վերջ զօրշաջուց Հայաստանը՝ իրական ազդեցութեամբ միակ երկու պետութիւններուն՝ Թուրքիոյ կամ Սովետական Ռուսիոյ հետ հակացողութեան մը զայլ: Հայերը, պետութիւն մը վարելու արուեստին մէջ քիչ փորձառու՝ տասնըշորրորդ դարու վերջաւորութենէն ի վեր եւ, ասկէ զատ, «սարսափելիօրէն հարուածուած» 1915-ի ողջակիզումներուն մէջ իրենց առաջնորդներուն կորուստէն⁽¹²⁾, սղիտալիօրէն քաշկոտուեցան պատրանքի այդ քաղաքականութեան ետեւէն:

Անոնք ոչ միայն Թուրքիոյ Հայկական նահանգներուն վրայ իշխանութիւն չշահեցան, այլ նաև հողեր կորսնցուցին նախապատերազմեան Ռուսական երկրամասէն:

Յամենայնդէպ, քաղաքական տկարութիւն կամ պատրանք՝ այնքան ազդու հետեւանքներ պիտի չունենային, եթէ միայն Բրիտանիան շահեր ունեցած ըլլար Հայաստանի մէջ: Բայց չունէր: Այնպէս որ Հայաստանը միակը եղա չազատագրուած՝ Օսմանեան երկրամասերու այն շարքէն՝ «Արաբիա, Հայաստան, Միջագետք, Սուրիա եւ Պաղեստին», որոնք Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդին համոզումովը եւ Լոյտ Շորճի յայտարարութեամբ՝ Թուրքիոյ «վերադարձնել անկարելի» պիտի ըլլար⁽¹³⁾: Բրիտանիոյ շահագրգռութիւնը Հայ ժողովուրդին նկատմամբ՝ չզուգակցուեցա Հայերու երկրամասին հանդէպ համապատասխան շահագրգռութեամբ մը: Պատերազմէն առաջ, Բրիտանիան շահագրգռուէր էր Հայկական երկրամասով եւ վճռակամ էր թէ՛ որեւէ զինով պէտք չէր որ իլմար ան Ռուսական ազդեցութեան տակ: Պատերազմի ընթացքին, ան շահագրգռուեցա Հայ ժողովուրդով, բայց ոչ անոր երկրամասով, որուն համար ինք յօծար չէր ո՛րեւէ նիւթական կամ մարդկային զոհողութիւն յանձն առնել: Ուրեմն, հակառակ մեծ չափով անկեղծ համակրանքի, Բրիտանական քաղաքականութիւնը երբեք չեղա ամբողջութիւն մը, ուր թէ՛ համակրանքը եւ թէ ռազմագիտական շահագրգռութիւնը իրենց տեղը գտնէին:

1923-ին այլեւս, Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը, ի վերջոյ ձերբազատուած ըլլալով Կովկասը հակակշռելու իր պատրանքներէն, կը թուի աննշցած ըլլալ թէ «պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւ տնտեսութիւն՝ բոլորն ալ կը մատնանշեն որոշ կապ մը Ռուսիոյ հետ»⁽¹⁴⁾: Ինչ որ կը վերաբրի Հայաստանին, կը թուի թէ ան մեծ կորուստներ էտք հասկցա, երբ լքուեցա Համաձայնական Պետութիւններէն եւ Բրիտանիայէն, թէ «զոյութեան իր միակ միջոցը՝ ինքզինք պատշանցնելն էր՝ զինք բոլոր կողմերէն շրջապատող ժողովուրդներուն փափաքներուն եւ քաղաքական պահանջքներուն»⁽¹⁵⁾:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ.

ԲԻՏՏԱՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

- For the peoples and history of ancient Armenia, see Charles Burney and D. M. Lang, *The Peoples of the Hills* (London, 1971); Sirarpie Der Nersessian, *Armenian Art* (London, 1978); D. M. Lang, *The Armenians: A people in Exile* (London, 1981); Archag Tchobanian, *The people Of Armenia* (transl. G. M. Gregory, London, 1914); Aram Raffi, 'Armenia: Historical Background' in Noel Buxton and Harold Buxton, *Travel and Politics in Armenia* (London, 1914).
- Erzerum, Van, Bitlis, Kharput, Diarbekir and Sivas. The Patriarchate has excluded from its statistics the following regions not inhabited by Armenians: Hakkari, and those regions situated south of Sighert, Diarbekir, Malatia and to the north-west of Sivas.
- FO 371/2116/4947; FO 371/1773/16927; FO Handbook no. 62, *Armenia and Kurdistan*, pp. 6-7; Norman Ravitch, 'The Armenian Catastrophe', *Encounter*, vol. LVII, no. 6 (Dec. 1981), p. 71; Roger Cooper, 'Armenian Aspirations', *Spectator*, 28 Aug. 1982, p. 11, col. 3.
- Raffi, 'Armenia: Historical Background', pp. 192-4.
- Parliamentary Papers (hereafter PP), 1877, XCII (Turkey no. 4), p. 1003: Treaty of Paris.
- Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge / Harvard, 1934), pp. 39, 62-3.
- In 1904, M.P.A Hankey, *The Supreme Command 1914-1918* (London, 1961), I, p. 46.
- G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892) II, p. 604, quoted in D.C.M. Platt, 'Economic Factors in British Policy During the "New Imperialism", Past and Present, no. 39 (Apr. 1968), p. 134.
- PP, 1878, LXXXIII (Turkey no. 22), pp. 239-65.
- H. Temperley and L.M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy* (Cambridge, 1938), p. 378.
- PP, 1878, LXXXIII (Turkey no. 27), pp. 276-7.
- Ibid.*, LXXXII (Turkey no. 36), pp. 3-4.
- Ibid.*, pp. 5-6: Convention of Defensive Alliance Between Great Britain and Turkey, signed 4 June 1878; E. Heitsler *The Map of Europe By Treaty* (London, 1891), IV, pp. 2722-3.
- W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902* (New York, 1956), p. 151. Temperley and Penson, *Foundations of British Foreign Policy*, p. 383.
- Wilfrid Scawen Blunt, 'Turkish Misgovernment', *Nineteenth Century*, no. 40 (Nov. 1896), p. 839, quoted in C.J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (London, 1980), p. 114. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, pp. 162-3.
- PP, 1878, LXXXIII (Turkey no. 38), p. 384: copy of Treaty signed in Berlin, 13 July 1878.
- Ibid.*, (Turkey no. 22), p. 262: Prelim. Treaty of Peace between Russia and Turkey signed at San Stefano 19 Feb./3 Mar. 1878.
- Duke of Argyll, *Our Responsibilities for Turkey* (London, 1896), p. 68.
- See pp. 42-43 and 47.
- FO 371/1773/6585.
- Argyll, *Responsibilities*, p. 74.
- PP, 1878, LXXXIII (Turkey no. 39) pp. 599, 578: Congress of Berlin, 6 and 4 July 1878. See also *ibid.*, pp. 579, 602, 617.
- Bodleian Library, Bryce papers, UB 63: cutting from *Hansard*, 11 Feb. 1896; see also MS Bryce 12, ff. 181-2. CAB 27/37, EC 2525. D. Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties* (London, 1938), pp. 1256-7.
- CAB 23/24/14, App. 1, Conf. of Ministers, 18 Feb. 1921, quoted in C. J. Lowe and M. L. Dockrill, *The Mirage of power* (London, 1972), II, p. 373.
- St Antony's College, Middle East Centre, Everett Papers, Box 2, File 3, 1883.
- C. L. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople (1957)*, p. 160, quoted in Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1956* (London, 1963), p. 16.
- G. M. Trevelyan, *Grey of Fallodon* (London, 1940), p. 223.
- G. P. Gooch and H. Temperley (eds.), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914* (hereafter BDOW) (London, 1928-38), V, p. 247. See also J. A. S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century* (London, 1964), pp. 28, 46.
- Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years 1892-1916* (London, 1925), I, pp. 131-3.
- FO 371/533/599.
- Ibid.*, no. 2889.
- FO 371/1773/4961.
- Hansard*, 5th ser., 1911, XXII, 1300 (Noel Buxton, MP).
- BDOW, X, I, pp. 447, 471, 518. See also pp. 427-30, 432, 436-7, 520, 523.
- Ibid.*, pp. 481, 489.
- Langer, *Diplomacy of Imperialism*, p. 155, quoting M. Varandian of Dashnaksutian and p. 159 quoting from Hunchak V, no. 7 (July 1892); see also S. J. Shaw and E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1977), II, pp. 203-5.
- L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley/Los Angeles, 1963), pp. 104, 151.
- PP, 1877, XCII (Turkey no. 17), p. 781. Argyll, *Responsibilities*, p. 28; Duke of Argyll, *The Eastern Question* (London, 1879), I, pp. 42-5.
- PP, 1877, XCII (Turkey no. 17) pp. 858, 859, 888.
- Ibid.* (Turkey no. 16), pp. 636-8, 651-2.
- See B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford, 1961), pp. 36-7, 27-33.
- Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, pp. 30-66, 80.
- PP, 1877, XV (Turkey no. 1), p. 375. *Ibid.*, 1878, LXXXIII (Turkey no. 31), p. 345.
- R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley/Los Angeles 1967), p. 16.
- PP, 1881, C (Turkey no. 6), pp. 748-9.
- Ibid.*; pp. 465, 636, 657, 752.
- See p. 15. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, pp. 108, 167, 182.
- PP, 1889, LXXXVII (Turkey no. 1), pp. 157, 220-2.
- Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, pp. 118-28, 176-8; Walker, *Armenia*, pp. 132-71.
- See FO 371/1773/16926. E. Pears, *Turkey and Its People* (London, 1911), p. 270: 'probably at least two hundred and fifty thousand of them were killed or died from exposure'.
- Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, pp. 182-4; Ahmed Rustom Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Armenienne* (Berne, 1918), pp. 26, 35; Langer, *Diplomacy of Imperialism*, p. 160.
- PP, 1889, LXXXVII (Turkey no. 1), p. 237. FO 371/772/17612.
- PP, 1896, XCV (Turkey no. 2), p. 540, *ibid.* 1895, CIX (Turkey no. 1), p. 263; *ibid.*, 1896, XCV (Turkey no. 2), p. 540.
- Bryce Papers, MS Bryce 12, ff. 158-9, Bryce to Gladstone, 5 Jan. 1895; see also *ibid.*, ff. 155-6, 169-77: 181-2.
- PP, 1895, CIX (Turkey no. 1) pp. 261, 269, 270.
- Ibid.*, 1896, XCV (Turkey no. 2), p. 452.
- Ibid.*, p. 540.

58. *Ibid.*, XCVI (Turkey no. 5), pp. 10, 15.
59. FO 371/557/42608, FO min., (Dec. 1908).
60. FO 371/546/30952/30969; FO 371/557/42608; FO 371/1242/1657; Feroz Ahmad, *The Young Turks* (Oxford, 1969), p. 27n5.
61. FO 371/772/17612, FO 371/773/27100; FO 371/1773/16926.
62. *Ibid.*, no. 50846; *ibid.*, no. 35485.
63. *The Times*, 23 May 1913, p. 7, col. 2; *ibid.*, 20 Feb. 1914, p. 5, col. 2.
64. Tchobanian, *The People of Armenia*, pp. 63-4. FO 371/1520/51157; *The Times*, 31 Oct. 1913, p. 9, cols. 4-5.
65. FO 371/2116/56207.
66. BDOW, X, I, pp. 511-12. FO Handbook no. 59, *Anatolia*, p. 36.
67. FO 371/546/30969; Bryce Papers, UB 64, Lowther to Tyrrel, 30 Aug. 1909; FO 371/776/23991.
68. BDOW, X, I, p. 512.
69. *Ibid.*, p. 507. See A. Hourani, *A Vision of History* (Beirut, 1961), pp. 82-3 for a discussion of nationalism and equality.
70. BDOW, X, I, p. 508; Hovannisian, *Independence*, p. 34.
71. BDOW, X, I, pp. 513-14.
72. Temperley and Penson, *Foundations of British Foreign Policy*, pp. 497-8. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy* pp. 79, 80, 82.
73. W. S. Churchill, *The World Crisis — The Aftermath* (London, 1929), p. 355; Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (Yale/Oxford, 1930), p. 41; Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, p. 208.
74. Ahmad, *The Young Turks*, pp. 152-3; Grey, *Twenty-Five Years*, I, pp. 263, 177.
75. D. C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929), p. 178; *Hansard*, 5th Ser. 1912, XXXIX, 2083.
76. Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans* (London, 1951), p. 86.
77. FO Handbook no. 16, *Turkey in Europe*, pp. 133-4, 78; W. W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy During the First World War* (London, 1957), p. 19; H. Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919-1925* (London, 1934), p. 330; FO Handbook, no. 59, *Anatolia*, pp. 90-1; *Hansard*, 5th Ser. 1911, XXIII, pp. 629, 632.
78. H.H. Cumming, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East* (Oxford, 1938) p. 11; Gottlieb, *ibid.*, p. 20; FO Handbook no. 16, *Turkey in Europe*, p. 133; R. de Gontaut-Biron et L. Le Reverend, *d'Angora à Lausanne, Les Etapes d'une Dechéance* (Paris, 1924), pp. 224-5 quoted in Cumming, pp. 11-12.
79. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, pp. 21-3; Blaisdell, *European Financial Control*, pp. 3-4; FO Handbook no. 16, *Turkey in Europe*, pp. 63-8, 80, 103.
80. Gottlieb, *ibid.*, pp. 21, 24; Ryan, *The Last of the Dragomans*, pp. 67, 92, 93.
81. Blaisdell, *European Financial Control*, p. 151.
82. FO Handbook no. 16, *Turkey in Europe*, p. 104; Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, pp. 25-6. Emin, *Turkey in the World War*, pp. 83, 81.
83. Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus* (London, 1918), p. 7.
84. See Ryan, *The Last of the Dragomans*, pp. 68, 71; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, 2nd ed. (London, 1916), pp. 306, 310.
85. Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, p. 7.
86. BDOW, IX, I, pp. 208-9; *ibid.* .p. 207; A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and a Future* (London, 1917), p. 24.
87. Emin, *Turkey in the World War*, p. 193.
88. Tekin Alp, 'Thoughts on the Nature and Plan of a Greater Turkey' and 'The Turkish and Pan - Turkish Ideal ...', quoted in Toynbee, *Past and Future*, pp. 28, 32-3; Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, p. 344; Emin, *Turkey in the World War*, p. 195; Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism* (London, 1950), pp. 31, 126; Ziya Gok Alp quoted in Toynbee, *Past and Future*, p. 18.
89. Proposed by the Great powers but not carried out. It sought to establish in the Eastern vilayets governors representative of the people.
90. BDOW, X, I, pp. 449, 483, 535.

91. FO 371/1520/68361; *ibid.*, no. 51157.
92. Lambeth Palace Library, Davidson Papers, Box on Armenia, Archb. of Canterbury to Grey, copy, 10 Dec. 1913.
93. See p. 43.
94. Davidson Papers, Box on Armenia, E. Robinson to Macmillan (Chaplain), 8 Jan. 1914; *ibid.*, 7 Dec. 1913, original emphasis; *ibid.*, Archb. of Canterbury to Grey, copy, 10 Dec. 1913.
95. See p. 49.
96. FO 371/2116/51007.
97. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, (Princeton, 1968), pp. 15, 28.
98. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, p. 170; Emin, *Turkey in the World War*, pp. 3, 195.

2. ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՄԱՐԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՒ 1918

1. *Hansard*, 3rd Ser. 1877, CCXXII, 717, 726; G. Buckle (ed.), *The Letters of Queen Victoria 1862-1878* (London, 1926), 2nd Ser., II, p. 572.
2. *Hansard*, 3rd Ser. 1876, CCXXXI, 203; *ibid.*, 1877, CCXXXII, 721, 726.
3. PP, 1877, XC (Turkey no. 1), p. 197.
4. *Hansard*, 3rd Ser. 1877, CCXXXIII, 605.
5. *The Times*, 25 Sept. 1896, p. 5, cols. 1-2; MS Bryce 10, f. 13, Gladstone to Bryce, 6 Oct. 1877.
6. *Ibid.*, ff. 147, 160, 165-6; Gladstone to Bryce, 14 Apr. 1895, 5 Jan. 1896, 25 Nov. 1896 respectively.
7. Duke of Argyll, *The Eastern Question* (London, 1879), I, pref. xiv; *ibid.*, II, pp. 203-4.
8. Duke of Argyll, *Our Responsibilities for Turkey* (London, 1896), pp. 1, 163; *ibid.*, pp. 77, 71, 74, 72, 78, 76.
9. *Ibid.*, pp. 79, 147, 153-4, 163.
10. MS Bryce 11, ff. 11-12, Bryce to Gladstone, 22 Sept. (1877).
11. *Hansard*, 5th Ser. 1918, vol. 110, col. 3257; *ibid.*, 1922, vol. 150, col. 161.
12. A. J. Toynbee, *Acquaintances* (London, 1967), pp. 154-5.
13. James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, 4th ed. (London, 1896), pp. 190, 263, 329, 298, 293, 246, 247, 217.
14. *Ibid.*, p. 249.
15. Successor to the Urartian Erebuni, see p. 1.
16. Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, pp. 188, 191, 311, 314, 334, 329.
17. H. A. L. Fisher, *James Bryce* (London, 1927), I, p. 161; MS Bryce 10, f. 17, Gladstone to Bryce, 29 Dec. 1877.
18. Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, pp. 340, 463, 109, 430, 329, 345.
19. *Ibid.*, pp. 463, 342, 342n.
20. *Ibid.*, pp. 343, 400, 428; see also *ibid.*, pp. 336, 344, 431-3.
21. *Ibid.*, pp. 446, 523-5.
22. H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies* (London, 1901), I, p. 150.
23. *Ibid.*, I, pp. 127, 384, 372, 372n, 392, 373. According to S. Der Nersessian (*Armenian Art*, London, 1930, pp. 99, 101), the construction of the cathedral was completed in 1001 and its resemblance to Gothic churches is superficial.
24. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, I, pp. 391, 465-7.
25. Edwin Pears, *Turkey and Its People* (London, 1911), pp. 274-5, 270-1, 276.
26. *Ibid.*, pp. 276-7, 280, 294.

27. John Bailey (ed.), *The Diary of Lady Frederick Cavendish* (London, 1927), I, Preface and Intro., xxiii, xxi, xx; *ibid.*, II, pp. 318, 331.
28. *Ararat* (London), vol. I, no. 2 (Aug. 1913), 40-2. See a copy in FO 371/1773/39463.
29. N. Buxton Papers, private possession: N. Buxton, "On our Ancestors", 4 June 1941; *ibid.*, "My Occupation", n. d. Mossa Anderson, *Noel Buxton: A Life* (London, 1952), pp. 57, 32.
30. I owe this information to Mrs Sarah Hogg, niece of the Rev. Harold Buxton, given on 3 Nov. 1979.
31. T. P. Conwell-Evans, *Foreign Policy from a Back Bench 1904-1918* (Oxford, 1932), pp. 88-90; Anderson, *Buxton*, pp. 33, 37, 66-7.
32. Noel Buxton and Harold Buxton, *Travel and Politics in Armenia* (London, 1914), pp. 64, 31, 30, 32.
33. *Ibid.*, pp. 36, 37.
34. *Ibid.*, p. 121.
35. *Ibid.*, pp. 44-5, 2, 8, 110-13, 116-17.
36. *Ibid.*, pp. 122, 139.
37. *Ibid.*, pp. 66-8, 140-4, 133.
38. *Ibid.*, pp. 156, 157-8.
39. Fisher, Bryce, I, p. 184.
40. See *Friend of Armenia* no. 1 (Feb. 1900).
41. *Ibid.*, no. 1 (Feb. 1900), p. 16; *ibid.*, no. 2 (June 1900), p. 1, original emphasis. See *ibid.*, nos 23-35 (Autumn 1905-Autumn 1908).
42. FO 371/1773/6585: F. Cavendish to Grey, 16 Jan. 1913, original emphasis. For Grey's reply see, p. 10.
43. See Bryce Papers, UB 66, Official Paper of Anglo-Armenian Association, 31 Jan. 1893; see also FO 371/1520/46286.
44. See Bryce Papers, UB 66, Advance Proof of International Association of the Friends of Armenia.
45. *Ibid.*, UB 63, Severally to Bryce, on Armenian Patriotic Association Paper, 23 May, 1 June 1888; FO 371/1520/48361.
46. *Ararat*, vol. 5, no. 55 (Jan. 1918), 290; also vol. 6, no. 59 (June-July 1918), cover.
47. Rhodes House Library, MSS British Empire S. 22/G506, *British Armenia Committee* (hereafter BAC) Minutes, Oct. 1915-Feb. 1921; *BAC Propaganda Sub-Committee Minutes*, June-Nov. 1920. Bristol University Library, *BAC Minutes*, Feb. 1921-May 1924. Quoted in *BAC Minutes*, 2 May 1918. See Lambeth Palace Library, Canon J. A. Douglas Papers, vol. 61, ff. 62-95, for Armenian Bureau Papers nos. 1-11; *Ararat*, vol. 6, no. 68 (Nov-Dec. 1919), 538, 592-4.
48. *Ibid.*, vol. 6, no. 69 (1920), 15.
49. FO 371/1520/51157.
50. FO 371/1773/4961.
51. *Intern. Co-op Bull.* nos. 10, 11 (Oct.-Nov. 1920), 286-8; *ibid.*, no. 2 (Feb. 1924), 47; see also DOD's *Parl. Comp.* for 1915.
52. *The Times*, 12 July 1913, p. 7 col. 2; N. Buxton in Buxton, *Travel and Politics in Armenia*, p. 126.
53. See Bryce Papers, UB 64, Symonds to Bryce, 15 Jan. 1914. Early in 1914 the British Armenia Committee included the following MPs: J. Allen Baker, J. Annan Bryce, Noel Buxton, Sir W. P. Byles, G. G. Greenwood, Hugh Law, T. P. O'Connor, Arthur Ponsonby, A. Rowntree, A. F. Whyte and Penry Williams. Other members included Sir Edward Boyle, Bart., C. Roden Buxton, J. M. Dent, G. P. Gooch, Professor J. Rendel Harris, Canon Masterman and Canon C.H. Robinson.
54. *BAC Minutes*, 10 Oct. 1922, 7 Mar., 29 May 1923; Motion, 29 May 1923; India Office Lib., Curzon Papers, MSS Eur F 112/232, f. 46.
55. *BAC Minutes*, 15 Nov. 1917; *ibid.*, 7 Mar. 1921.
56. See H. N. Fieldhouse, 'Noel Buxton and A. J. P. Taylor's "The Trouble Makers" in Martin Gilbert (ed.), *A Century of Conflict: Essays for A. J. P. Taylor* (London, 1966), pp. 186-7; *BAC Minutes*, 2 May 1921.
57. *BAC Minutes*, 12 Mar., 21 Oct. 1918. *Ibid.*, 18 Dec. 1919, 27 May 1920. *BAC Propaganda Sub-Committee Minutes*, 2 Nov., 23 Nov. 1920; *BAC Minutes*, 20 Dec. 1920, 4 July 1921.
58. *Ibid.*, 24 Jan. 1921.

59. See Bryce Papers, UB 25, Bryce to Scott, 28 Dec. 1921; *ibid.*, 30 Nov. 1917. *Contemporary Review*, 119, (May 1921); 121 (Jan. 1922); 121 (Apr. 1922); 121 (May 1922).
60. *BAC Minutes*, 18 Dec. 1919, 23 Mar. 1920; *BAC Propaganda Sub-Committee Minutes*, 15 June 1920.
61. See *BAC Minute-Book*; Archive Centre of Dashnaksutiun, Boston, Mass., Republic of Armenia Archives, File 336/6, memo. by BAC in N. Buxton to Aharonian, 16 Oct. [1922]; Armenian General Benevolent Union, Saddle Brook, NJ, Armenia National Delegation Papers, microf. Reel 8C/14561, *BAC* receipts; G. P. Gooch, 'Foreword', in Anderson's *Buxton*, pp. 5, 9.
62. *BAC Propaganda Sub-Committee Minutes*, 1 June, 15, June, 29 Sept. 1920; *ibid.*, 6 July, 20 July 1920, *BAC Minutes*, 18 Dec. 1919.
63. A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London, 1922), Preface, p. ix.
64. *BAC Propaganda Sub-Committee Minutes*, 10 Aug., 23 Sept., 5 Oct. 1920.
65. *Ararat*, vol. VI, no. 68 (Nov.-Dec. 1919), p. 531. In 1921 the British Armenia Committee included, besides the Officers, Aneurin Williams, Noel Buxton, Arthur G. Symonds and the two Organizing Secretaries, C. Leonard Leese and T.P.C. Evans, the following MPs: Sir Stuart Coats, Bart., Capt. Colin R. Coote, Sir W. Howell Davies, Capt. W. E. Elliott, MC, Lt. Col. the Hon. Aubrey Herbert, Major J. W. Hills, Lt. Col. Sir Samuel Hoare, Bart., Sir Robert Newman, Bart., T. P. O'Connor, Lord Eustace Percy and Col. Penry Williams. Among other members were Reverends J. Agar Beet, DD, J. Clifford, DD, A. E. Garvie, DD, J. Scott Lidgett, DD, F. B. Meyer, DD, the Right Rev. Charles Gore, DD. There also were the Rev. G. K. A. Bell, Chaplain to the Archbishop of Canterbury, Rev. Harold Buxton, Prof. J. Rendel Harris, Rev. Thos. Nightingale, Sec. Nat. Free Church Council and the historians G. P. Gooch and Arnold Toynbee. See list in *BAC, The Case for Armenia*, 1921, Bryce Papers, UB 65.
66. *BAC Minutes*, 4 Apr. 1921; 18 Aug., 25 Nov. 1919; 19 Feb. 1920; 21 Feb., 7 Mar., 8 Nov. 1921; *ibid.*, 29 July 1920, 7 Mar. 1921.
67. See p. 67.
68. It comprised J. Annan Bryce, Noel Buxton, Sir Edward Boyle, T. P. O'Connor, Arthur Ponsonby, Dr. V. H. Rutherford, Harold Spender, Aneurin Williams and Arthur G. Symonds.
69. FO 371/1773/19706.
70. *The Times*, 12 July 1913, p. 7, col. 2; *ibid.*, 15 Aug. 1913, p. 5, col. 2; *ibid.*, 31 Oct. 1913, p. 9, cols. 4-5.
71. See pp. 31-32.
72. FO 371/1773/4961.
73. *Ibid.*, no. 5086; *ibid.*, no. 16927, minute, [Apr. 1913].
74. See pp. 31-32.
75. Davidson Papers, Box on Armenia, Grey to Archbishop of Canterbury 18 Dec. 1913: *Hansard*, 5th Ser. 1914, LXVI, 874. See also FO 371/2116/51007; *ibid.*, no. 56207.
76. *The Times*, 10 Nov. 1914, p. 10, col. 4; *ibid.*, 11 Nov. 1914, p. 10 col. 4.
77. *Hansard*, 5th Ser. 1915, LXXV, 1775 (Robert Cecil).
78. FO 371/2488/54821/62512. *Hansard*, 5th Ser. 1915, XIX, col. 777 (Archbishop of Canterbury); *ibid.*, cols. 774, 1001; Fisher, Bryce, II, pp. 330-2.
79. FO 371/2488/51009/192671; FO 371/2768/1455/10980, 1916 (FO wrongly had 1915), and 20 Jan. 1916.
80. See pp. 82-83.
81. *Aurora Mardiganian, The Auction of Souls* (London, 1920), preface.
82. *BAC Minutes*, 9 Dec. 1915.
83. FO 371/2485/40247.
84. *BAC Minutes*, 14 Nov. 1916; *The Times*, 10 Nov. 1916, p. 10, col. 3.
85. Bryce Papers, UB 65, Boghos Nubar to Bryce, 27 Sept. 1916. encl. French transl. of Russian article in *Reitsch*, 28 July/10 Aug. 1916.
86. *BAC Minutes*, 3 Apr. 1917.
87. *Ibid.*, 12 Mar. 1918.
88. *Ibid.*, 21 Oct. 1918; FO 371/3404/177074; FO 371/3448/178097.
89. FO 371/3449/181110.
90. MS Bryce 11, f. 46, Bryce to Gladstone 22 Apr. (1880). MS Bryce 10, ff. 26-7, Gladstone to Bryce, 26 Apr. 1880.

91. Bryce Papers, UB 63, poster about public meeting, 7 May 1895.
92. *Ibid.*, Rev. Baronian, Manchester, to Bryce, 20 Apr. 1895. MS Bryce, 12, f. 167, Bryce to Gladstone, 3 May 1895.
93. Lucy Violet Hodgkin, George Lloyd Hodgkin 1880-1918 (Edinburgh, 1921), p. 50; A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (London, 1915), pp. 17-18; see also Emily J. Robinson, *The Truth About Armenia* (London, 1913), pp. 3, 14-15; W. Llewellyn Williams, *Armenia's Tragic Story* (London, 1916), pp. 17-19.
94. Maud A. Rowntree, *In the City of the Sultan* (The Work of the Friends' Armenian Mission, Constantinople) (London, 1917), pp. 3-4, 6; Charles D. Terell, *Historical Sketch of the Friends' Armenian Mission from 1881 to 1926* (London, n. d.), pp. 7, 9-10, 12, 14.
95. Religious Soc. of Friends, 033.3, *Friends Armenian Mission Reports 1883-1925*, Friends Arm. Commit. Rep. 1924-5, quoting Burgess, 22 Apr. 1925.
96. *Ibid.*, Friends' Arm. Mission in Constantinople, Reports for 1915, 1918-19, 1920-21.
97. *Friend of Armenia*, New Series, no. 73 (June 1919), p. 9.
98. See p. 47 and for Lady Frederick Cavendish, p. 42.
99. *Friend of Armenia*, no. 1 (Feb. 1900), back cover; *ibid.*, no. 60 (Mar. 1915), back cover; no. 1 (Feb. 1900), p. 15.
100. *Ibid.*, no. 34 (summer 1908), p. 112; no 38 (summer 1909) pp. 18-24; no. 41 (spring 1910) p. 9. FO 371/773/21710, FO 371/771/16486, FO 371/772/20203.
101. See above, p. 47.
102. *Friend of Armenia*, no. 63 (April 1916), p. 16.
103. *Ibid.*, no. 60 (March 1915).
104. Miss Pauline Agancor was Honorary Secretary, Miss Lily John, Honorary Treasurer and Mrs. Nevric Gudencian, Mrs. A. P. Hacobian, Mrs. Mosditchian and Mrs. Shahinian, Members.
105. *Ararat* (London), VI, no. 60 (Aug. 1918), pp. 126-7.
106. See pp. 48.
107. *Ararat*, VI, no. 59 (June-July 1918).
108. *The Times*, 12 Jan. 1915, p. 7, col. 3.
109. For E. Robinson, see p. 43.
110. Bryce Papers, UB 66, Statement by Arm. Red Cross and Ref. Fund, Aug. 1915; G. W. E. Russell, MP about E. Robinson, in *Ararat*, V, no. 49 (July 1917), p. 22.
111. FO 371/533/9622.
112. Douglas Papers, vol. 61, f. 117, 'Origin, Basis and Present Constit. of the Arm. Refugees (Lord Mayor's Fund)'; BAC Minutes, 13 Oct. 1915.
113. *The Times*, 5 Oct. 1915, p. 11, col. 3; Williams Papers, private possession, Card. Bourne to Williams, 8 Oct. 1915; *The Times*, 16 Oct. 1915, p. 5, col. 3; Douglas Papers, vol. 61, f. 117, 'Origin, Basis and Present Constit. of the Arm. Refugees (Lord Mayor's Fund)'.
114. Bryce Papers, UB 66, Official Statement, The Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund.
115. BAC Propaganda Sub-Commit. Minutes, 8, 15 June 1920; *The Times*, 8 Oct. 1915, p. 5, col. 3; *ibid.*, 15 Nov. 1915, p. 9, col. 4; *ibid.*, 18 Nov. 1915, p. 11, col. 2.
116. *Ibid.*, 15 Dec. 1916, p. 7, col. 4; *ibid.*, 3 Feb. 1916, p. 11, col. 2.
117. *Ibid.*, 24 May 1917, p. 3, col. 6; *ibid.*, 17 Feb. 1916, p. 9, col. 4. Alice Stone Blackwell, 'Help the Armenians' in *New Armenia* (New York), VIII, no. 2 (15 Dec. 1915), p. 31.
118. *The Times*, 17 Feb. 1916, p. 8, col. 3; *ibid.*, 25 Aug., 1916, p. 6, col. 3.
119. Harold Buxton, *Trans-Caucasia* (London, 1926), preface; Hodgkin, *Hodgkin*, p. 49; *The Times*, 6 Apr. 1916, p. 4, col. 6.
120. Hodgkin Papers, private possession, *Journal*, f. 12, Hodgkin to Robin, 24 Apr. 1916; f. 20, Hodgkin to Mary, 28 Apr. 1916; Hodgkin Papers, Hodgkin to Mary, 30 June 1916; *ibid.*, 2 July 1916.
121. Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund, *Armenians: Saving the Remnant* (London, 1917), p. 4; *The Times*, 8 June 1916, p. 6, col. 3.
122. Davidson Papers, Box on Armenia, 'House of Lords' Paper, 17 Dec. 1919; See also *Hansard*, 5th Ser. 1919, XXXVIII, 279-88.

3. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԾԱՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

1. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919* (London, 1922), p. 113.
2. Bodleian Library, MS Asquith 7, f. 54, Cab. Meeting, 9 July 1913.
3. *Hansard*, 5th Ser. 1909, I, col. 41; *ibid.*, 1914, LIX, 2191; MS Asquith 7, f. 54. Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years 1892-1916* (London, 1925), I, p. 185.
4. MS Asquith 7, f. 170, Cab. Meeting, 17 Aug. 1914; Grey, *ibid.*, II, pp. 167, 168.
5. MS Asquith 7, f. 174.
6. *Hansard*, 5th Ser. 1914, LXVIII, 4. Also in MS Asquith 85, f. 270.
7. *The Times*, 10 Nov. 1914, p. 10, col. 4, Guildhall speech.
8. Grey, *Twenty-Five Years*, II, pp. 167, 176, *ibid.*, II, p. 166. See also, W. S. Churchill, *The World Crisis — The Aftermath* (London, 1929), p. 130.
9. MS Asquith 7, f. 206, Cab. Meeting, 23 Sept. 1914; *ibid.*, ff. 210-11.
10. *The Times*, 11 Nov. 1914, p. 10, col. 4 (at the City Temple).
11. Grey, *Twenty-Five Years*, II, pp. 103, 108, 114; *ibid.*, p. 116.
12. *The Times*, 24 Oct. 1916, p. 10, col. 2; *ibid.*, 10 Nov. 1916, p. 10, col. 3.
13. FO 371/2488/51009/51010.
14. *Ibid.*, no. 51010; *ibid.*, File 51009, nos. 53073, 53153.
15. *Ibid.*, no. 55449, Catholicos, Etchmiadzin, to King, 4 May 1915; Grey to Catholicos, draft of tel., 12 May 1915.
16. *Ibid.*, no. 58387; *ibid.*, nos. 58350, 58387.
17. J. S. Kirakosian (ed.), *Hayastane Mijazcayin Divanacitutyun ev Sovetakan Artukian Kaghakaganutyun Pastataghterum, 1828-1923* (Armenia in the Documents of International Diplomacy and Soviet Foreign Policy, 1828-1923) (Erevan, 1972), p. 376, Benckendorff to Sazonov, 20/7 May 1915, FO 371/2488/51009/59097, Grey to Bertie, 18 May 1915.
18. FO 371/2488/51009/59205/63095/63903.
19. *Ibid.*, no. 63095.
20. *Ibid.*, no. 115852.
21. House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, D/20/2/18. Graves to Lloyd George, 15 Sept. 1915. Lloyd George minuted 'I am in agreement with the views he expresses about the Turk' (1 Oct. 1915).
22. FO 371/2488/51009/123491. See minute initialled by E. P., 2 Sept. 1915: "There is no doubt, I fear, about the facts".
23. *Ibid.*, no. 125295.
24. *Ibid.*, nos. 140259, 148680.
25. *Ibid.*, no. 192672.
26. *Ibid.*, no. 148432; *ibid.*, no. 143444, cuttings Ch. *Sec. Mon.*, 15 Sept. 1915.
27. *Ibid.*, no. 143477. See also *ibid.*, nos. 148432, 151442, 171151.
28. *Ibid.*, no. 191832, cutting from the *New York Times*, 1 Dec. 1915.
29. *Ibid.*, no. 153862.
30. *Ibid.*, nos. 140259/143153/192671/192672/198351/200063.
31. *Ibid.*, no. 156771.
32. *Ibid.*, 196244.
33. FO 371/2768/1455/12592. A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (London, 1915), p. 17; FO 371/2488/51009/153862.
34. Grey, *Twenty Five Years*, II, p. 86.
35. Bryce Papers, UB 1, Asquith to Bryce, 28 Apr. 1908, 19 Dec. 1912; *ibid.*, UB 57, Spring-Rice to Fr. Primrose, copy, n. d., rec'd 14 May 1915; *ibid.*, UB 54, 'American Press Resume', for Cab., quoted in *New York Tribune*, 13 May 1915; same also in UB 57; *ibid.*, Masterman to Bryce, 7 June 1915.

36. A.J. Toynbee, *Acquaintances* (London, 1967), p. 149; PP, 1916, vol. XXXIII, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*. Hansard, 5th Ser. 1916, LXXXVII, 1547; *ibid.*, LXXXV, 2650.
37. PP, 1916, vol. XXXIII (Misc. No. 31, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*), pp. xvi, xxi.
38. FO 371/2768/1455/45923.
39. *ibid.*,
40. *ibid.*, no. 20335.
41. *ibid.*, no. 35658.
42. FO 371/2488/51009/123491.
43. Toynbee, *Acquaintances*, pp. 149-52; Bryce Papers, UB 57, cutting, *New York American*, 2 Feb. 1916.
44. Toynbee, *Acquaintances*, pp. 149-52.
45. Mosa Anderson, Noel Buxton: *A Life* (London, 1952), pp. 81, 110; Bodleian Library, Toynbee Papers, Box on Armenia, 'Memorial', 26 Sept. 1924.
46. FO 371/2488/51009/143621; *ibid.*, no. 148483, minute by Loeock, 'We have taken steps to draw the attention of neutrals to this Debate'.
47. Hansard, 5th Ser. 1915 XIX, cols. 994-1000.
48. FO 371/2488/51009/192671.
49. FO 371/2768/10980.
50. *ibid.*, no. 1455; *ibid.*, no. 10980. FO 371/2488/51009/200063.
51. FO 371/2768/1455/261608.
52. *ibid.*, no. 261609; Hansard, 5th Ser. 1916, LXXXVIII, 1636.
53. FO 371/3052/74082. A.J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London, 1922), preface ix.
54. FO 371/3052/74082/880666, transl. and copy of article in *Swiss Orient-Mission*, April (1917), transmitted by Herislet to Balfour, 26 Apr. 1917.
55. *ibid.*, no. 97911.
56. See above p. 73.
57. *The Times*, 4 Jan. 1916, p. 7, col. 5; *ibid.*, 8 Feb. 1916, p. 7, col. 5; *ibid.*, 30 Sept. 1915, p. 7, col. 2; *ibid.*, 8 Oct. 1915, p. 7, cols. 2-3.
58. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* (Princeton, 1968), pp. 204-5; see also, pp. 221, 370, 232, 266.
59. V.H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914-1918* (Oxford, 1971), p. 96; Marvin Swartz, *The Union of Democratic Control in British Politics During the First World War* (Oxford, 1971), pp. 194-8.
60. Hansard, 5th Ser. 1917, XCVIII, cols. 2007-8.
61. G.A. Barnes in CAB 23/13, War Cab. 308A, minute 3, 31 Dec. 1917.
62. Rothwell, *British War Aims*, pp. 131, 288.
63. Hansard, 5th Ser. 1917, XCVIII (98), 2038, 2041-3.
64. A.J.P. Taylor, 'The War Aims of the Allies in the First World War' in R. Pares and A.J.P. Taylor (eds.), *Essays presented to Sir Lewis Namier* (London, 1956), pp. 499, 497.
65. Hansard, 5th Ser. 1917, X, 2219-21.
66. FO 371/2488/51009/127223. *ibid.*, no. 153862. *ibid.*, no. 149875.
67. Sun (New York), 16 Feb. 1916, extr. in FO 371/2768/1455/39517.
68. [Turkey], *Verité sur le mouvement révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales* (Constantinople, 1916), pp. 13, 15.
69. FO 371/2488/51009/152040.
70. PP, 1916, XXXIII (Miscellaneous no. 31), pp. 627-32, 637, 633; Kirakosian (ed.), *Hayastane Pasataghertum*, p. 374, Sazonov to Russian ambassador London, tel. no. 2247, 15/2 May 1915. See also Naim Bey, *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians* (London, 1920); Mevlanzade Rifat, *Turkiye Inkilabinin İcyuzu* (The Inner aspects of the Turkish Revolution) (Aleppo, 1929), quoted in E.K. Sarkisian and R.G. Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History* (trans. E.B. Chrakian) (Watertown, Mass., 1965), pp. 22, 29, 33-6; *Daily Telegraph*, 29 May 1922, p. 11, cols. 5-6.
71. This is the line usually taken by Turkish historians. See Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabi Tarihi* (History of the Turkish Revolution), (Ankara, 1957), III, pt. 3, pp. 6-10, 35-49; İsaat Uras, *Tarihite Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (The Armenians in History and the Armenian Question) (Ankara 1950), pp. 618-25; Ahmed Rüstem, *La Guerre Mondiale et la Question Turco-Armenienne* (Berne, 1918), pp. 63-4, 133-4.
72. Churchill, *The Aftermath*, p. 405.
73. Djemal Pasha, *Memories*, p. 277.
74. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, p. 212, quot. Wangenheim to Bethmann Hollweg, 17 June 1915; *ibid.*, p. 213, Wangenheim to Hollweg, 7 July 1915; *ibid.*, p. 218 quot. from Johannes Lepsius (ed.), *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke* (Postdam 1919), no. 131. Trumpener, *ibid.*, p. 209.
75. J.S. Kirakosian, *Arajin Hamashkharhayin Paterazme ev Arevmlahayutyune* (The First World War and the People of Western Armenia) (Erevan, 1965), p. 349.
76. Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East 1914-1924* (New York, 1969), pp. 114-15.
77. Hansard, 5th Ser. 1915, LXXV, col. 1774.
78. Bryce Papers, UB 55, Kitchener to Bryce, 10 Apr. 1915; FO 371/2485/30439; *ibid.*, no. 51438.
79. *ibid.*, nos. 30439/106762. Moutafoff and A. Gamsaragan, Arm. Commit. of Nat. Defence, Alexandria, to Maxwell, 3 July 1915, in McMahon to Grey, 15 July 1915.
80. *ibid.*, no. 106769; *ibid.*, no. 196024.
81. *ibid.*, no. 30439/106769; *ibid.*, nos. 106762, 113148, 136059, 196024.
82. FO 371/2488/51009/172811.
83. Rothwell, *British War Aims*, p. 7.
84. FO 371/2490/130257.
85. *ibid.*, nos. 129419, 130257, 131046.
86. *ibid.*, nos. 131502, 148384.
87. Rothwell, *British War Aims*, p. 99; Paul Guinn, *British Strategy and Politics 1914-1915* (Oxford, 1965), pp. 225, 235. WO 106/1516, f. 16.
88. Guinn, *ibid.*, pp. 224, 222, 217; WO 106/1516, f. 16.
89. F.J. Moberly (comp.), *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918* (based on official documents) (London, 1923-7), vol. III, p. 298. L. Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918* (London, 1967), p. 110.
90. FO 438/10/4; CAB 24/22, GT 1605; *ibid.*, GT1761.
91. Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, III, pp. 299, 302; *ibid.*, IV pp. 9, 102; Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918*, p. 111. W.E.D. Allen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921* (Cambridge 1953), p. 457.
92. CAB 24/29, GT 2347. Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, IV, p. 102.
93. CAB 23/4, War Cab. 255, min. 7, 23 Oct. 1917.
94. FO 438/10/169.
95. FO 371/3016/209437/208687.
96. *ibid.*, Bryce Papers, UB 65, transl. of article in *Retsch* of 28 July/10 Aug. 1916, encl. in Boghos Nubar to Bryce, 27 Sept. 1916.
97. FO 371/3016/209437; FO 371/3062/219742; FO 371/3016/208687.
98. *ibid.*, FO to Bertie, 10 Nov. 1917; *ibid.*, nos. 218746, 221496.
99. Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921, Vol. I, Intervention and the War* (Princeton, 1961), p. 28.
100. CAB 23/4, War Cab. 289, min. 10, 3 Dec. 1917. FO 371/3018/229192/232002.
101. CAB 23/4, War Cab. 294, min. 14, 7 Dec. 1917.
102. Bodleian Library, Milner Papers, Box 88, Diary, 2 Dec., 6 Dec. 1917; FO 371/3016/230983, FO 371/3062/244368.
103. FO 371/3018/236815. MS Milner, dep. 369, Box GI, Marling, quot. Shore, 8 Dec. 1917.

104. FO 371/3018/245628.
105. FO 371/3062/240614.
106. FO 371/3016/230983. Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, III, p. 299.
107. General Ludendorff, *My War Memories 1914-1918*, 2nd edn (London, n.d.), II, p. 620; Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, p. 459.
108. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis, 1927), pp. 268, 254. Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, IV, preface, pp. ii, iii. Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, pp. 459-60, 470; see also Sanders, *ibid.*, p. 256.
109. Sanders, *ibid.*, p. 244.
110. Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, IV, pp. 105, 246, 216; Ronald G. Suny, *The Baku Commune 1917-1918* (Princeton, 1972), p. 335.
111. Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, p. 485.
112. British Library, Balfour MSS 49699, ff. 53-4.
113. L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce* (London, 1920), pp. 3, 13-14, PRO, Robert Cecil Papers, FO 800/198, f. 175. Ranald MacDonell, '... And Nothing Long' (London, 1938), p. 202.
114. FO 371/3404/109357.
115. WO 106/64, EC 1564.
116. Milner MSS, Box G. 1, memo., signature illegible, 18 Jan. 1918. Balfour Papers, Add. MS. 49738, ff. 200-1, Cecil to Balfour, priv. 8 Jan. 1918. FO 371/3018/235977; CAB 24/34, GT 2852. MacDonell, '... And Nothing Long', pp. 179, 185.
117. Moberly, *Campaign in Mesopotamia*, IV, p. 105.
118. FO 371/3411/154943; Artin H. Arslanian 'Dunsterville's Adventures: A Reappraisal', *Internat. Journal of Middle East Studies*, vol. 12 (1980), pp. 199-216.
119. FO 371/3018/229192/232002/245628.
120. R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley/Los Angeles, 1967), pp. 107, 119-21; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, (New York/Oxford, 1951), pp. 57, 84, 86; Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, revised edn, (Harvard, 1964), p. 103.
121. Article IV related to Armenia and Caucasus. See John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918* (London, 1938), pp. 405-6.
122. Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, pp. 458-9; Khatisian, *Hayastani Hanrapetutian Dsagumun U Zargatsume* (The Creation and Development of the Republic of Armenia), 2nd edn (Beirut, 1968), pp. 29, 32; Hovannisian, *Independence*, p. 115.
123. Kazemzadeh, *Struggle*, pp. 111, 114.
124. Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, p. 82.
125. Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (London, 1980), p. 257.
126. H. Kajaznuni, H. H. Dashnaksutiune Anelik Chuni Ayles (Dashnaksutiun Has Nothing To Do Any More) (Vienna, 1923), p. 30.
127. S. Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian* (The Republic of Armenia) (Paris, 1928), p. 155.
128. About one-third of Soviet Armenia, Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, pp. 86-7; Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian* p. 155, gives 12,000 square kilometres.
129. A certified copy of the Treaty obtained by Br. Milit. Intelligence from the Porte after the Armistice is in FO 371/9158/E5523; Hovannisian, *Independence*, pp. 196-8, 201.
130. Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, pp. 89, 102.
131. Jacques Kayaloff, *The Battle of Sardarabad* (The Hague/Paris, 1973). See also Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian*, pp. 97, 118-21; Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, p. 80; Kajaznuni, H. H. Dashnaksutiune, pp. 30-1; Suny, *Baku Commune*, pp. 280-7.
132. FO 371/3659/95969. Hovannisian, *Independence*, p. 194. M. Phillips Price, the *Manchester Guardian* correspondent, has described Andranik as 'thick set and hardy', 'a simple child of the mountains' with 'a kind, almost benevolent face', in *War and Revolution in Asiatic Russia* (London, 1918), p. 136. D.S. Northcote, resid. Erevan, 1922-5, has referred to the legends about Andranik's invulnerability among the Armenian peasantry: British Library, Northcote Papers, Add. MS. 57560, 'Armenia', p. 26.

133. See Hovannisian, *Independence*, pp. 114-15; Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, p. 32. Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 470-1.
134. Bryce Papers, UB 55, R. Cecil to Bryce, 3 Oct. 1918; copy in FO 371/3404/164847. See also, *ibid.*, no. 162647.
135. See page 104.
136. Price, *War and Revolution*, p. 139.
137. FO 371/3404/164439, Hovannisian, *Independence*, pp. 41-2.
138. Churchill, *The Aftermath*, pp. 404-5; CAB 24/29, GT 2347; Hovannisian, *ibid.*, pp. 44, 47.
139. Agreement between Georges Picot, Sir Mark Sykes and Boghos Nubar at French Embassy, London, 27 Oct. 1916, quot. in Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 13C/005234-7; Bryce Papers, UB67, Boghos Nubar to Bryce, 9 Feb. 1917.
140. Ts. P. Aghayan, *Imy Zhoghoverdi Azatagrakan Paykari Patmutyunits* (From the History of the Liberation Struggle of the Armenian People) (Erevan, 1976), p. 383; Hovannisian, *Independence*, p. 45; Kazemzadeh, *Struggle*, p. 25.
141. *The Times*, 11 Feb. 1915, p. 7, col. 2. See also FO 371/2481/24821.
142. FO 371/2485/30439/32321, FO 371/2768/938/68431; *ibid.*, no. 70889. 'Russia does NOT wish to have Armenia under her suzerainty', Lancelot Oliphant minuted on 24 Apr. 1916 in FO 371/2768/938/77075.
143. See pp. 72 and 55, 56.
144. Douglas Papers, vol. 61, f. 79, The Armenian Bureau (London), leaflet no. 6, "France and Armenia", 29 July 1920.
145. Lloyd George Papers, C/11/2/72. FO 371/2485/56472.
146. FO 371/2488/96760, Bryce Papers, UB 67, 9 Feb. 1917.
147. Taylor, 'War Aims', pp. 475-6.
148. *The Times*, 10 Nov. 1916, p. 10, col. 3.
149. Taylor, 'War Aims', p. 491.
150. Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 13C/005234-7. Agreement between Georges Picot, Sir Mark Sykes and Boghos Nubar at French Embassy, London, 27 Oct. 1916; *ibid.*, B. Nubar to Arakel Nubar, copy, 27 Oct. 1916.
151. Bryce Papers, UB 67, Boghos Nubar to Bryce, 9 Feb. 1917.
152. CAB 23/3, War Cab. 171, 27 June 1917.
153. Toynebee Papers, Box on Armenia, note of convers. between Boghos Nubar and Toynebee, by latter, 6 Nov. 1917.
154. FO 371/3062/227539.
155. See pp. 101-102.
156. FO 371/3016/221496.
157. FO 371/3062/234125; *ibid.*, no. 237702.
158. *ibid.*, 234125; *ibid.*, no. 237702.
159. See p. 92.
160. CAB 23/5 War Cab. 314, append., 4 Jan. 1918.
161. Rothwell, *British War Aims*, pp. 131, 2. Lloyd George Papers, F/29/1/52.
162. CAB 23/6, War Cab. 435, min. 8, 24 June 1918; Lord Beaverbrook, *Men and Power 1917-1918* (London, 1956), p. 344.
163. See p. 92.
164. MacDonell, '... And Nothing Long', pp. 225-9, 223; Suny, *Baku Commune*, p. 305.
165. *Hansard*, 5th Ser. 1918, vol. 108, col. 473.
166. Bodleian Library, Fisher Papers, Box 11, Arm. Nat. Deleg., *Memorandum on the Arm. Question* (Paris, 1918), p. 4; also in Toynebee Papers, Box on Armenia, *Armenia's Charter* (London, 1918), p. 9.
167. Allenby himself was 'proud' to have had, under his command, an Armenian contingent which had fought 'brilliantly': see Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 3C/004136-7, quot. Allenby to Boghos Nubar, Oct. 1918 and *ibid.*, reel 4C/006830, Allenby to Lt. Shishmanian 29 Dec. 1919.
168. Bryce Papers, UB 55, R. Cecil to Bryce, 3 Oct. 1918. Copy in FO 371/3404/164439; Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 4C/006834 in Fr. see also *The Times*, 4 Oct. 1918, p. 8, col. 4.

169. FO 371/3404/162745.
170. Rothwell, *British War Aims*, p. 138; FO 371/3060/169535, quot. in Rothwell, p. 138. CAB 23/16 War Cab. 362a, 8 Mar. 1918.
171. D. Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties* (London, 1938), p. 1118; British Library, Robert Cecil Add MS 51105 f. 144. CAB 25/120/80, Supreme War Council Minutes, 2 Feb. 1918, quot. in Rothwell, *ibid.*, p. 285.
172. Taylor, 'War Aims', p. 491.
173. Bryce Papers, UB 25, Bryce to C.P. Scott, 28 Dec. 1921.
174. MS Asquith 8, ff. 17-18, 23-4, Cab. Meetings 9 Mar., 23 Mar., 1915: Grey, *Twenty-Five Years*, II, pp. 177-82; CAB 42/2/3/5/14, War Council Meetings, 3 Mar., 10 Mar., 19 Mar., 1915.
175. CAB 42/2/5/14, War Council Meetings, 10 Mar., 19 Mar. 1915.
176. CAB 27/1, paras. 11, 12, 32, 100; Aaron S. Kileman, 'Britian's War Aims in the Middle East in 1915', *Journal of Contemporary History*, vol. III, no. 3 (July 1968), pp. 237-73.
177. See p. 5.
178. See p. 119.
179. The Armenian National Delegation asked for an autonomous state including the 'six vilayets' and Cilicia under protection of Allied powers, one acting as mandatory. Memo, June 1918, in Fisher Papers, Box 11. For other Armenian memoranda, see FO 371/2485/43561/48572/56472; also, FO 371/2488/96760; FO 371/3404/183916.

4. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿԸՆՏՐԱՆՔՆԵՐ. ՄՈՒՏԻՐՈՍԷՆ ՍԵՆՐ

1. CAB 23/3, War Cab. 171, 27 June 1917. CAB 23/5, War Cab. 314, 4 Jan. 1918.
2. FO 371/3062/231416/24251.
3. CAB 23/31, War Cab. 308A, 31 Dec. 1917.
4. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis, 1927), pp. 9, 130-1, 260. Robert Cecil Papers, Add. MS 51094, ff. 28, 29.
5. FO 371/2768/87999.
6. FO 371/3411/166047. FO 371/3448/167085. *Ibid.*, no. 165602.
7. *Ibid.*, nos. 167085/170727.
8. *Ibid.*, no. 167738.
9. *Ibid.*, no. 177193.
10. A. Khatisian, *Hayastani Hanrapetutian Dsagumn u Zargatsume* (The Creation and Development of the Republic of Armenia), 2nd edn (Beirut, 1968), p. 113. The Armenians did not agree.
11. House of Lords Records Office, Bonar Law Papers, 94/20.
12. FO 371/3448/167085.
13. CAB 23/14, War Cabinet 482A, min. 6, 3 Oct. 1918.
14. FO 371/3448/166382/168408.
15. FO 371/3404/55708/166169. FO 371/3448/166382/168408.
16. *Ibid.*, nos. 169045/168408/169045.
17. *Ibid.*, no. 178219. FO 371/3411/166030.
18. FO 371/3448/167085. FO 371/3400/182320.
19. FO 371/3448/166382. FO 371/3404/166169. FO 371/3411/167860.
20. CAB 23/6, War Cab. 435, min. 8, 24 June 1918.
21. CAB 23/14, War Cab. 482A, min. 8, 3 Oct. 1918.
22. *Ibid.*, War Cab. 489A, min. 3, 21 Oct. 1918.

23. *Ibid.*, War Cab. 489B, min. 4, 22 Oct. 1918. D. Lloyd George, *War Memoirs* (London, 1936), VI, pp. 3310-11. CAB 23/14 War Cab. 490A, min. 1, 24 Oct. 1918.
24. FO 371/3448/175953.
25. CAB 23/14, War Cab. 489B, mins. 4 and 6, 22 Oct. 1918; War Cab. 490A, min. 1, 24 Oct. 1918.
26. *Ibid.*, min. 2, 24 Oct. 1918.
27. FO 371/3448/178097, no. 46Z.
28. Lloyd George Papers, F/11/9/19.
29. CAB 23/14, War Cab. 491A, min. 7, 25 Oct. 1918. War Cab. 491B, min. 12, 26 Oct. 1918. C. E. Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries* (London, 1927), II, p. 229.
30. CAB 23/14, War Cab. 491B, min. 12, 26 Oct. 1918. About Balfour's detachment, see Lord Vansittart, *The Mist Procession* (London, 1958), pp. 58, 218, 232.
31. CAB 23/14, War Cab. 491B, min. 12, 26 Oct. 1918. CAB 23/8, War Cab. 492, min. 9, 29 Oct. 1918. CAB 23/14, War Cab. 489B, min. 6, 22 Oct. 1918.
32. *Ibid.*, 494A, min. 1, 31 Oct. 1918.
33. Lord Beaverbrook, *Men and Power 1917-1918* (London, 1956), p. 309. CAB 23/14, War Cab. 494A, min. 1, 31 Oct. 1918.
34. FO 371/3448/178097, Admiralty to C. -in-C. Medit., 46Z, 22 Oct. 1918.
35. FO 371/3449/181110, C.-in-C. Medit. to Admiralty, 593Z, 31 Oct. 1918.
36. FO 371/3404/183152.
37. CAB 23/14, War Cab. 494A, min. 2, 31 Oct. 1918.
38. Robert Cecil Papers, Add. MS. 51094, ff. 30-1, 36. FO 371/3404/166169.
39. See pp. 119-120. CAB 23/6, War Cab. 435, 24 June 1918.
40. *Hansard*, 5th Ser. 1918, vol. 110, col. 2087.
41. FO 371/3448/165564/178219.
42. FO 371/3449/182464.
43. FO 371/3448/165602/172713/173330.
44. FO 371/5259/E5732, copy of actual negotiations concerning the Armistice of Mudros.
45. FO 371/3449/186944.
46. Arno J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking* (London, 1968), p. 95.
47. CAB 23/14, War Cab. 482A, min. 8, 3 Oct. 1918.
48. FO 800/201.
49. Churchill College Library, Hankey Papers, HNKY 1/6, diary, Paris, entries for 30, 31 Oct. 1918.
50. Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919-1925* (London, 1934), pp. 116-17.
51. See pp. 130-131.
52. See p. 136.
53. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939* (hereafter DBFP) (London, 1947-), vol. VII, p. 290. (All volumes referred to in this book are in the first series.)
54. Diary of E. Sanders, 10 Feb. 1919, quot. in Shane Leslie, *Mark Sykes: His Life and Letters* (London, 1923), p. 291; R. Adelson, *Mark Sykes: Portrait of an Amateur* (London, 1975), p. 294.
55. *Hansard*, 5th Ser. 1918, vol. 110, cols. 3245-6; *ibid.*, XXXII (Lords), 35-41; *ibid.*, 1919, XXXIII (Lords), 255-8; *ibid.*, 1920, vol. 39 (Lords), col. 395; Bryce, 'The Revision of The Turkish Treaty: Armenia', *Contemporary Review*, vol. 119 (May 1921), p. 578.
56. CAB 23/8, War Cab. 499, mins. 3 and 5, 7 Nov. 1918.
57. WO 106/1571, no. 28.
58. *Ibid.*
59. CAB 24/103, C. P. 1035, Annex II, section 1, no. 6. Callwell, *Wilson*, II, p. 229, entry for 3 Mar. 1920. Halidé Edib, *The Turkish Ordeal* (London, 1928), p. 21n.
60. WO 106/330, Gen. Staff no. 189. WO 106/349, Summary of Intell., 22nd Series no. 37.
61. A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922* (London, 1923), pp. 225-6, 231, 288, 290, 299.
62. Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions* (London, 1924), p. 9. Bryce Papers, UB 67, *Chambers* to Bryce, 6 Apr. 1921, 14 Oct. 1919. Bryce, 'The Revision of The Turkish Treaty: Armenia', pp. 578-80.
63. CAB 23/8, War Cab. 492, min. 9, 29 Oct. 1918.

64. FO 371/3659/89585/86314. FO 371/3411/184497.
65. FO 371/3400/211505/213559, Sykes nos. 50 and 54 in Gen. Clayton, 23, 29 Dec. 1918; see also *ibid.* no. 209471.
66. FO 371/3449/183785.
67. FO 371/3416/194789. WO 106/1571, *Execution of the Armistice with Turkey*, p. 11.
68. FO 371/3657/106607.
69. Winston S. Churchill, *The World Crisis — The Aftermath* (London, 1929), p. 407. FO 371/3404/131379. FO 371/3416/187270.
70. Nicolson, *Curzon*, p. 2 (18 Nov. 1918). Churchill, *The Aftermath*, p. 361.
71. FO 608/83/7442.
72. *Hansard*, 5th Ser. 1918, vol. 110, cols. 2088, 3239-69, 3264, 3268.
73. Churchill, *The Aftermath*, p. 367.
74. WO 106/64, Maunsell, "Kurdistan". CAB 27/24, War Cab. Eastern Commit. 40, 2 Dec. 1918 (hereafter War Cab. E.C.). Trinity Coll., Cambridge, Montagu Papers AS-IV-6, 846 (4).
75. CAB 27/24 War Cab. E.C. 42, R. Cecil, 9 Dec. 1918.
76. FO 371/2488/51009/96760. FO 371/3404/183916. Fisher Papers Box 11, Arm. Nat. Deleg. memo on Arm. question (Paris, June 1918), p. 12. Rep. of Arm. Archives, File 337/7, Aharonian to Williams (no. 4330), copy, 27 Aug. 1921; *ibid.*, File 333/3, Aharonian to Lloyd George (no. 462), copy, 7 Aug. 1919; *ibid.*, File 334/4, Nubar and Aharonian to Presid., Peace Conf., copy, 20 Mar. 1920.
77. FO 608/83/7442. CAB 27/24, War Cab. E.C. 40, Curzon, 2 Dec. 1918. H.A.L. Fisher, *James Bryce* (London, 1927), II, p. 211.
78. FO 371/3411/166030. CAB 27/36, E.C. 2359. CAB 27/24, War Cab. E.C. 40, 2 Dec. 1918.
79. Circulated to the Eastern Committee of the War Cabinet "provisionally only" since Balfour had not had time to give his "full consideration". See p. 12.
80. CAB 27/37, E.C. 2525.
81. CAB 27/36, E.C. 2359.
82. It is not clear to whom Lord Robert refers. For different population statistics in the "six Vilayets" see FO 371/1773/16927; FO 371/2137/56940; FO 371/2116/4947. See also pp. 3, 5.
83. CAB 27/24, War Cab. E.C. 40, pp. 4-6, 14, 17, 22, 2 Dec. 1918. *ibid.*, 38, min. 5, 21 Nov. 1918. *ibid.*, 40, p. 19, 2 Dec. 1918.
84. See p. 152.
85. CAB 27/24, War Cab. E.C. 42, p. 5, 9 Dec. 1918.
86. CAB 27/36, E.C. 2243. Also in CAB 27/38 E.C. 2632.
87. CAB 27/24, War Cab. E.C. 41, p. 5, 5 Dec. 1918. *Ibid.*, 40, p. 24, 2 Dec. 1918.
88. *Ibid.*, p. 22, 2 Dec. 1918; *ibid.*, 42, p. 5, 9 Dec. 1918.
89. *Ibid.*, 43, 16 Dec. 1918.
90. See pp. 152-154.
91. CAB 27/24, E.C. 42, p. 18, 9 Dec. 1918.
92. C.R.M.F. Cruttwell, *A History of the Great War 1914-1918*, 2nd edn (Oxford, 1936), p. 625.
93. FO 608/83/7442.
94. CAB 27/24 War Cab. E.C. 43, 16 Dec. 1918.
95. *Ibid.*
96. FO 371/7729/E8378. p.10.
97. CAB 27/24, War Cab. E.C. 40, 42, 43, held on 2, 9, 16 Dec. 1918 respectively.
98. *Ibid.*, 42, p. 12, 9 Dec. 1918.
99. CAB 27/36, E.C. 2359. CAB 27/24, War Cab. E.C. 40, 2 Dec. 1918.
100. CAB 27/38, E.C. 2632, FO 371/7729/E8378, p. 13.
101. CAB 27/24, War Cab. E.C. 43, 16 Dec. 1918.
102. FO 371/7729/E8378, pp. 13-16.
103. Curzon Papers, MSS. Eur. F.112/275, Inter-Departmental Conference on Middle East (IDCE) 11 mins. 6 March 1919.
104. Presid. of Deleg. of Repub. of Armenia at Paris.

105. Rep. of Arm. Archives, Files 333/3, 332/2, Aharonian to FO., copies, 14 Nov., 10 May 1919, respectively; DBFP, vol. II, pp. 725, 796-7, 924-5, 10 Jan., 19 Jan. 1920.
106. FO 371/3667/11067/11067.
107. FO 371/7729/E8378.
108. Curzon Papers, MSS Eur F. 112/275, IDCE 6th mins., 13 Feb. 1919.
109. Bodleian Library, Wardrop Papers, MS Wardr. d. 38/9/8.
110. R.G. Hovannissian, *The Republic of Armenia, Vol. I. The First Year 1918-1919* (California, 1971), p. 158fn.
111. See Rep. of Arm. Archives, File 334/4, L'Angleterre et L'Arménie by 'Observateur', Dec. 1920; FO 371/3661/1015/31192. FO 371/7729/E8378, p. 10. Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (New York/Oxford, 1951), pp. 172-3, 176.
112. Rep. of Arm. Archives, File 107/6, 'La Répub. Armén. et ses Voisins: Questions territor.' 1919, pp. 19-23; Kazemzadeh, *ibid.*, pp. 155, 181; FO 371/7729/E8378, p. 12.
113. FO 371/3659/97452, 17 June 1919; see also Rep. of Arm. Archives, File 107/6, 'La Répub. Armén. et ses Voisins: Questions territor.', 1919, pp. 3, 7, 11.
114. Artin H. Arslanian, 'Britain and the Question of Mountainous Karabagh', *Middle Eastern Studies*, vol. 16, no. 1 (Jan. 1980), p. 93. Rep. of Arm. Archives, File 333/3, Aharonian to Presidents of Italian, French, British and American Delegs., copy, 15 May 1919; Kazemzadeh, *Struggle*, p. 215.
115. W.E.D. Allen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921* (Cambridge, 1953), pp. 497-8; Kazemzadeh, *ibid.*, pp. 199-200.
116. Rep. of Arm. Archives, File 333/3, Forestier-Walker to Shevki Pasha, 7 Jan. 1919; and Agreement with S. Tigranian, copies, 8 Jan. 1919. Hovannissian, *Republic*, I, pp. 202-24.
117. BAC Minutes, 29 July 1920.
118. Wardrop Papers, MS Wardr. d. 29/11/2.
119. Curzon Papers, MSS Eur F. 112/275, IDCE, 6th mins. 13 Feb. 1919; CAB 25/118, I.C. 128.
120. Michael Howard, *The Continental Commitment* (London, 1972), pp. 74, 79. Callwell, *Wilson*, II, pp. 160-1, entries for 4 and 6 Jan. 1919.
121. CAB 27/24, War Cab. E.C. 43, 16 Dec. 1918.
122. MS Milner dep. 136, f. 286. *Ibid.*, f. 212; *ibid.*, f. 161, G. 257.
123. *Ibid.*, ff. 245-6.
124. Hankey Papers, HNKY 1/5, diary entry for 4 Dec. 1920.
125. Lloyd George Papers P/27/3/37.
126. Curzon Papers, MSS, Eur. F. 112/275, IDCE, 11th mins., 6 Mar. 1919.
127. Callwell, *Wilson*, II, p. 164; *ibid.*, II, pp. 167-8, entry for 1 Feb. 1919.
128. Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923* (New York, 1976), p. 155; Hovannissian, *Republic*, I, p. 307.
129. CAB 23/21, Cab. 30 (20), min. 3, 21 May 1920; Callwell, *Wilson*, II, pp. 221-2, entry for 12 Jan. 1920.
130. Callwell, *ibid.*, p. 227, entry for 15 Feb. 1920. Lord Riddell, *Intimate Diary of the Peace Conference and After 1918-1923* (London, 1933), p. 204, entry for 20 June 1920; p. 270, entry for 25 Jan. 1921. Imperial War Museum, *Wilson Papers*, 73/1/8, 12 E/7.
131. See p. 155.
132. Hankey Papers, HNKY 1/5, diary, entry for 24 Jan. 1920. Callwell, *Wilson*, II, p. 224, entry for 19 Jan. 1920.
133. Churchill, *The Aftermath*, p. 367; Hankey Papers, HNKY, 1/5, diary, entry for 27 Mar. 1920.
134. Rawlinson, *Adventures*, p. 250.
135. FO 371/3659/121298.
136. *Ibid.*
137. FO 608/78/5936. Rawlinson, *Adventures*, p. 157.
138. Rawlinson, *ibid.*, pp. 227, 196. Stephen Bonsal, *Suiters and Suppliers: The Little Nations at Versailles* (New York, 1946), p. 186.
139. FO 371/3659/121849, GHQ Constant. to WO enc. I. 6871 and I. 6880.
140. *Ibid.*, nos. 121849/121298.

141. Rep. of Arm. Archives, File 333/3, Aharonian to Lloyd George, copy, 7 Aug. 1919; *ibid.*, Milit. Adviser, Deleg. Arm. Rep. to DMI, copy, 2 Sept. 1919; FO 608/78/18333.
142. FO 371/3667/11067/61966; *ibid.*, no. 70160.
143. FO 371/3668/11067/122957. Imperial War Museum, Wilson Diary, microfilm. DS/MISC/80. reel no. II, entry for 11 Aug. 1919.
144. FO 608/78/20367. *Ibid.*, nos. 20367 and 20832.
145. Bryce, 'The Revision of the Turkish Treaty: Armenia', p. 578.
146. Bryce Papers, UB 67, Chambers, Report on 'National Forces' in a letter to Bryce, 14 Oct. 1919; *ibid.*, UB 25, Bryce to Scott, 28 Dec. 1921.
147. See DBFP vol. IV, pp. 645-7.
148. Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties* (London, 1938), II, pp. 1009-15.
149. Balfour Papers, Add MSS 49734, ff. 153-4.
150. Lloyd George, *Peace Treaties*, I, p. 261; Lloyd George, *War Memoirs*, II, pp. 1014-16. W.S. Churchill, *Great Contemporaries* (London, 1937), p. 254; *ibid.*, pp. 239-40, 251. See also Vansittart, *The Mist Procession*, pp. 218, 232; Harold Nicolson, *People and Things* (London, 1931), pp. 12-13.
151. Churchill, *ibid.*, pp. 278, 281; Churchill, *The Aftermath*, p. 413, K. Young, Arthur James Balfour (London, 1963), pp. 243, 428. See also Beaverbrook, *Men and Power*, pp. 304, 309; Thomas Jones, *Whitehall Diary* (K. Middlemas, ed.) (London, 1969), I, p. 220; Vansittart, *ibid.*, p. 272.
152. Wilson Papers, 73/L/8, 12E/7.
153. Lord Beaverbrook, *Politicians and the War 1914-1916* (London, 1960), pp. 191-2; Beaverbrook, *Men and Power*, 'Biographies', p. xxv; Lloyd George, *War Memoirs*, VI, p. 3377. DBFP, vol. XII, p. 609; Harry C. Luke, *Cities and Men* (London, 1953), II, p. 176. Callwell, *Wilson*, II, p. 234, entry for 20 Apr. 1920.
154. Callwell, *ibid.*, II, p. 188, entry for 5 May 1919.
155. CAB 24/89, G.T. 8292.
156. Callwell, *Wilson*, II, p. 218, entry for 30 Dec. 1919.
157. Hankey Papers, HNKY 1/5 diary, entry for 24 Jan. 1920.
158. Montagu Papers, AS-IV-3, 697 (1-5) and 698.
159. Bonar Law Papers, 94/20.
160. Lloyd George Papers, F/40/3/1; *ibid.*, F/40/3/2; CAB 24/103, C.P. 1046.
161. Bonar Law Papers, 98/7/5.
162. Lloyd George Papers, F/40/3/4; *ibid.*, F/40/3/5. Montagu Papers, AS-IV-6, 893 (1-2).
163. Hansard, 5th Ser. 1920, vol. 127, cols. 661-2. *Ibid.*, vol. 128, col. 1474.
164. CAB 25/118, S.W.C. 365. Lloyd George Papers, F/89/3/3, *ibid.*, F/89/3/13, CAB 23/12, War Cabs. 617 and 618, 19 Aug. 1919 (morning and afternoon).
165. Lloyd George Papers F/23/4/28, *ibid.*, F/89/2/33, *ibid.*, F/89/3/4, FO 371/3659/120555.
166. Lloyd George Papers, F/89/3/12, FO 371/3659/129090.
167. FO 371/3668/11067/120100. Lloyd George Papers, F/27/3/36. Labour Party LSI. 3/291/302/298/289.
168. See Hansard, 5th Ser. 1919, vol. 119, cols. 1304-5, 1676, 2034-5, 2058, 2061, 2065.
169. BAC Minutes, 18 Aug. 1919. FO 371/3668/11067/11569/116229.
170. DBFP vol. I, pp. 389-90.
171. FO 371/3658/74847; Balfour Papers, Add. MS. 49749 ff. 184-95.
172. Lloyd George Papers, F/89/3/12.
173. Balfour Papers, Add. MS 49749, f. 186-91; *ibid.*, ff. 192-5.
174. Lloyd George Papers, F/24/1/10. Hankey Papers, HNKY 1/5, diaries, entry for 4 Sept. 1919.
175. Lloyd George Papers, F/24/1/10.
176. Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 192. Callwell, *Wilson*, II, p. 235, entry for 24 Apr. 1920.
177. Hansard, 5th Ser. 1919, vol. 119, cols. 2086-7; FO 371/3659/119103.
178. CAB 23/12, War Cab. 621, min. 1, 2 Sept. 1919.
179. Bonar Law Papers, 101/3/142. Lloyd George Papers, F/31/1/8.
180. Lloyd George Papers, F/31/1/9. Copy in Bonar Law Papers 101/3/143.
181. Hankey Papers, HNKY 1/5, diaries, entries for 29 July, 1 Aug. 1918. Cecil Papers, Add. MS 51094, f. 16.

182. Hankey Papers, HNKY 1/6, diaries, entry for 6 Oct. 1918. *Ibid.*, HNKY 1/5, diaries, entry for 2 July 1919.
183. FO 371/3668/11067/120100.
184. Bonsal, *Suitors and Suppliants*, pp. 191-2, entry for 3 Mar. 1919.
185. Lloyd George Papers F/206/4/22.
186. *Ibid.*, memo. by Council of League of Nations (A.J. 156), 11 Apr. 1920.
187. Hankey Papers, HNKY 1/5, diary, entry for 16 Oct. 1919. see also DBFP vol. IV, p. 797, fn. 3.
188. Lloyd George Papers F/206/4/22.
189. FO 371/5259/E5732.
190. CAB 23/21, Cab. 24/20, min. 1, 5 May 1920.
191. Davidson Papers, Box on Armenia, Curzon to Archbishop, 18 Aug. 1919; Curzon Papers, MSS Eur. F112/232 f. 44. Davidson Papers, Box on Armenia, Curzon to Archbishop, 23 Nov. 1921.
192. PP. 1920, vol. LI, *Treaty of Peace with Turkey*, articles 88-93, in pp. 633-4.
193. CAB 23/21, Cab. 30 (20) min. 3, 21 May 1920.
194. DBFP vol. XIII, p. 35. Callwell, *Wilson*, II, p. 234, entry for 20 Apr. 1920. Rep. of Arm. Archives, File 335/5, Boghos Nubar and Aharonian to Marshal Foch, 20 Jan. 1920.

5. ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐ. ՍԵՒՐԵՆ ԼՈՁԱՆ

1. British Empire, France, Italy, Japan, Armenia, Belgium, Greece, the Hedjaz, Poland, Portugal, Romania, the Serb-Croat-Slovene State and Czechoslovakia; see PP. 1920, vol. LI, p. 612.
2. 12 Feb. to 10 Apr. 1920. DBFP, vol. VII, pref.
3. *Ibid.*, p. 43, 14 Feb. 1920; *ibid.*, pp. 81, 83, 85.
4. 18-26 Apr. 1920, DBFP, vol. VIII, pp. 1-252.
5. *Ibid.*, p. 49, Meeting of Supreme Council, San Remo, 20 Apr. 1920. *Ibid.*, pp. 109-11, 138.
6. *Foreign Relations of the United States* (Dept. of State), 1920, vol. III, p. 796; see also, pp. 790-804.
7. Aharonian to Minister of For. Affairs, Erevan, 19 Aug. 1920, quot. in Simon Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian* (The Republic of Armenia) (Paris, 1928), pp. 397-8.
8. H. Kajaznuni, H. H. Dashnaksutjun Anelik Chuni Aylevs (Dashnaksutjun Has Nothing to Do Any More) (Vienna, 1923), p. 42.
9. CAB 24/103, C.P. 1035, Annex, no. II.
10. *Ibid.*, C.P. 1014.
11. Michael Howard, *The Continental Commitment* (London, 1972), pp. 72-78. See also C.J. Lowe and M.L. Dockrill, *The Mirage of Power* (London, 1972), II, pp. 350, 362, 378; Kenneth O. Morgan, *Consensus and Disunity: The Lloyd George Coalition Government 1918-1922* (Oxford, 1979), p. 289.
12. CAB 24/103, C.P. 1014.
13. DBFP, vol. VIII, nos. 4, 6, 7, 9-16, 20.
14. *Ibid.*, pp. 56, 60, Supreme Council, San Remo, 20 Apr. 1920. *Ibid.*, p. 131 (A.J. 173).
15. WO 106/64 Col. Maunsell, 'Proposed Movement Inland From Trebizond', 31 Mar. 1920; *ibid.*, 'Problem for Staff Coll. Camberley.
16. DBFP, vol. XIII, p. 36, *ibid.*, vol. VIII, p. 122.
17. *Ibid.*, pp. 48-9.
18. *Ibid.*, p. 145 and pp. 109-12.
19. *Ibid.*, pp. 50, 62.
20. *Ibid.*, p. 157. *Ibid.*, pp. 61, 63.
21. *Ibid.*, p. 58, C.E. Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries* (London, 1927), II, pp. 233-4, entry for 20 Apr. 1920.
22. CAB 24/103 C.P. 1014.

23. *Ibid.*, C.P. 1046.
24. For a discussion of British power in the Near East after the First World War, see Albert Hourani, *A Vision of History* (Beirut, 1961), pp. 124-5.
25. *DBFP*, vol. VII, p. 298; *ibid.*, p. 417.
26. *Hansard*, 5th Ser. 1920, vol. 127, col. 697.
27. Gordon A. Craig, 'The British Foreign Office from Grey to Austen Chamberlain' in G.A. Craig and F. Gilbert (eds.), *The Diplomats 1919-1939*, 2nd edn. (Princeton, 1960), pp. 28-9.
28. PP. 1920, vol. LI, p. 633: *Treaty of Peace with Turkey*, article 89.
29. CAB 23/21, Cab 30(20) min. 3, 21 May 1920.
30. *DBFP*, vol. II, pp. 923-5; *ibid.*, pp. 725, 796-7.
31. Rep. of Arm. Archives, File 334/4, Court, Erevan, true copy, 25 Jan. 1920.
32. CAB 23/21, Cab. 30(20), min. 3, 21 May 1920; *DBFP*, vol. II, p. 926; *ibid.*, vol. XII, p. 560; *ibid.*, p. 604, *ibid.*, p. 574.
33. Rep. of Arm. Archives, File 335/5, Tilley to Aharonian, orig., 20 May 1920; 'independence' in Foreign Office phraseology apparently meant anti-Bolshevism. Neither Armenia nor Azerbaijan were ever granted *de jure* recognition. Georgia was granted it in January 1921. See *DBFP*, vol. XII, p. 664.
34. *Ibid.*, p. 635.
35. Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923* (New York, 1976), pp. 5, 390.
36. FO 371/7729/E8378, pp. 13, 17.
37. Lloyd George Papers F/206/4/10.
38. Curzon Papers, MSS Eur. F 112/279.
39. Callwell, *Wilson*, II, pp. 221-2, 224, entries for 12, 19 Jan. 1920. *Ibid.*, p. 208, Aug. 1919, (n.d.); *ibid.*, p. 253, entry for 15 July 1920.
40. *Ibid.*, p. 224.
41. CAB 23/21, Cab. 24(20), min. 1,5 May 1920; *ibid.*, Cab. 30(20), min. 3, 21 May 1920.
42. *DBFP*, vol. XII, pp. 590-1.
43. Rep. of Arm. Archives, File 334/4, Tilley to Malcolm, orig., FO, 26 Feb. 1920; *DBFP*, vol. XII, p. 572; *ibid.*, pp. 595-6.
44. CAB 23/21, Cab. 24(20), min. 1,5 May 1920.
45. *Hansard*, 5th Ser. 1920, vol. 125, cols. 1501-2.
46. *DBFP*, vol. XII, pp. 583, 593.
47. *Ibid.*, p. 599; *ibid.*, p. 585, and fn. 8.
48. *Ibid.*, p. 605.
49. CAB 23/21, Cab. 30(20), min. 3, 21 May 1920; *ibid.*, Cab. 24(20), min. 1, 5 May 1920; *ibid.*, CAB 33(20), conclusions of meeting of Cab., min. 5, 7 June 1920.
50. *Ibid.*, Cab. 30(20), min. 3, 21 May 1920.
51. *Ibid.*
52. A.J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London, 1922), p. 368.
53. FO 371/4942/E7619, Harcourt, Erevan, 21 May 1920. Harry C. Luke, *Cities and Men* (London, 1953), II, p. 146. For Hubert Wm. Harcourt, see Crockford's Clerical Directory, 1910-33.
54. WO 106/1396. Jane Degras (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy* (Oxford, 1951), I, p. 110. X.J. Eadian and R.C. North, *Soviet Russia and the East 1920-1927: A Documentary Survey* (Stanford, 1957), p. 57.
55. WO 106/330 no. 186, WO 106/349, 25th ser. no. 28, 16 Apr. 1920; *ibid.*, 26th ser. no. 3, 5 May 1920.
56. Luke, *Cities and Men*, II, p. 139, quot. diary entry for 28 Apr. 1920.
57. Lloyd George Papers, F/167/56. FO 371/4942/E7446/E7588.
58. E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923* (London, 1950-3), I, p. 345.
59. FO 371/4942/E7467. *DBFP*, vol. XII, p. 630.
60. WO 106/330/200. *Ibid.*, no. 202. *DBFP*, vol. XII, p. 602; WO 106/330/203.
61. WO 106/349, 22nd ser. no. 37, 'Summary of Intelligence', 27 Oct. 1919.
62. A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922* (London, 1923), pp. 295-6.
63. Toynbee, *Western Question*, p. 312; P. Mantoux (ed.), *Les Délégués du Conseil des Quatre* (Paris, 1955), I, pp. 60, 485-6, quoted in R.A.C. Parker, *Europe 1919-45* (London, 1969), pp. 36-7.
64. Winston S. Churchill, *The World Crisis-The Aftermath* (London, 1929), p. 391. *DBFP*, vol. VIII, pp. 446, 846.
65. Roderic H. Davison, 'Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne' in Craig and Gilbert (eds.), *The Diplomats* (2nd edn.), p. 173.
66. Quot. in Carr, *Bolshevik Revolution*, vol. 3, p. 248; WO 106/349, 26th ser. no. 19. See also, Mustafa Kemal, *A Speech delivered by Ghazi Mustafa Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927* (Leipzig, 1929), p. 396.
67. Toynbee, *Western Question*, p. 313.
68. WO 106/349, Directorate of Milit. Ops. and Intellig. 27th ser. no. 14.
69. A.J. Toynbee and K.P. Kirkwood, *Turkey* (London, 1926), pp. 65, 122; Toynbee, *Western Question*, p. 42; See R.G. Hovannisian, 'Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 4 (1973), pp. 129-47. See also, FO 371/4959/E10734.
70. CAB 24/117, C.P. 2387. Lloyd George Papers F/40/3/2. CAB 23/21, Cab. 30(20) min. 3, 21 May 1920.
71. Carr, *Bolshevik Revolution*, III, p. 248; FO 371/7729/38378, pp. 21-2.
72. Toynbee, *Western Question*, p. 42.
73. Davison, 'Turkish Diplomacy...', p. 186; Carr, *Bolshevik Revolution*, vol. III, p. 248; also *ibid.*, I, p. 346, J.S. Kirakosian (ed.), *Hayastane Mijazcayin Divanacituyun ev Sovetakan Artakin Kaghakakanutyun Pastategherum, 1828-1923* (Armenia in the Documents of International Diplomacy and Soviet Foreign Policy, 1828-1923 (Erevan, 1972), pp. 455-6, 460, 465.
74. CAB 24/117, C.P. 2352, no. 25, p. 30. FO 371/7729/E8378, p. 22.
75. Luke, *Cities and Men*, II, p. 178. Kajaznuni, *I.H. Dashnaktsutiune*, p. 67. WO 106/349, 26th ser. no. 3.
76. Toynbee, *Western Question*, p. 313; Toynbee and Kirkwood, *Turkey*, p. 124.
77. Vratsian, *Hayastani Hanrapetutium* p. 406.
78. H. Terterian, 'The Levon Chanth Mission to Moscow', Part I, *Armenian Review*, vol. 8 (June 1955), pp. 8, 13.
79. Luke, *Cities and Men*, II, p. 154, quot. diary entry for 15 June 1920. Vratsian, *Hayastani Hanrapetutium*, gives the number of those condemned to death as 'not over ten' on p. 369, and as 'three' on p. 406.
80. *Armenian Review*, vol. 8 (June 1955), p. 13 (Terterian); see also Vratsian, *ibid.*, pp. 406, 409.
81. *Armenian Review*, vol. 8 (June 1955), pp. 14-15 (Terterian).
82. *Ibid.*, pp. 20-1 and 11-12 (Terterian).
83. Mustafa Kemal, *A Speech*, p. 415; Kirakosian, *Hayastane Pastategherum*, p. 481; Davison, 'Turkish Diplomacy...', p. 185; Carr, *Bolshevik Revolution*, III, p. 250.
84. *Armenian Review*, vol. 8 (Sept. 1955), p. 97 (Terterian, Part II); FO 371/4942/E7467.
85. The reference is to the Armenian government and the ruling Dashnak party. *Armenian Review*, vol. 8 (Sept. 1955), p. 97 (Terterian, Part II).
86. FO 371/4959/E10726, French transl. of 'Text of Agreement bet. Armenian and Soviet Govts. respecting Provisional Occupation of Karabagh, Zangezur and Nakhichevan by Russian Bolshevik Troops', also in *ibid.*, E11703.
87. *Ibid.*, no. E10734.
88. *Ibid.*, no. E10726.
89. *Ibid.*, no. 1; *ibid.* no. E11868.
90. *Ibid.*, no. E10726.
91. *Ibid.*, no. E10733.
92. *Ibid.*, no. E11868.
93. *Ibid.*, no. E10734. *Ibid.*, no. E11868.
94. *Ibid.*, E10728/E10731.
95. *Ibid.*, no. E11868. FO 371/4960/E12813.
96. WO 106/349, 26th ser. no. 19, see also Degras, *Soviet Documents*, pp. 187-8; Rep. of Arm. Archives, File 47/1, extr. from *PHumanite*, 24 June 1920.

97. Carr, *Bolshevik Revolution*, III, pp. 249-50, 295. See also Kirakosian, *Hayastane Pastateghterum*, p. 480.
98. FO 371/4959/E11703. *Ibid.*, no. E11868. See also Rep. of Arm. Archives, File 75/2; Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian*, pp. 373-5, 413.
99. Degras, *Soviet Documents*, I, p. 110. Kirakosian, *Hayastane Pastateghterum*, pp. 439-41.
100. FO 371/4960/E11896/E12108/E12216.
101. *Ibid.*, nos. E12108/E12109. Rep. of Arm. Archives, File 75/2, Tahtadjan to Aharonian, 5 Oct. 1920. FO 371/4960/E12836. **DBFP**, vol. XII, p. 635 fn. 2: Stokes took over the Mission from Luke on 29 Sept. 1920.
102. Lloyd George Papers, F/5/7/4.
103. FO 371/4960/E12270.
104. *Ibid.*, E12478.
105. *Ibid.*, E12109. **DBFP**, vol. XII, p. 643.
106. FO 371/4960/E12423/E12836. *Ibid.*, no. E12465; *ibid.*, no. E12423.
107. *Ibid.*, no. E12836.
108. *Ibid.*
109. FO 371/4963/E14033.
110. See p. 208.
111. FO 371/4960/E12174.
112. FO 371/4963/E14033/E14103.
113. *Ibid.*
114. FO 371/4960/E12478.
115. FO 371/4964/E14571/E14539. FO 371/4963/E14026.
116. CAB 23/23, Cab. 59(20), min. 7, App. V, Conclusions of Conf. of Ministers held 18 Oct. 1920. Lloyd George Papers, F/16/7/63. **DBFP**, vol. VIII, p. 856, note 5.
117. CAB 23/23, Cab. 70(20), min. 4, App. III, Conclusions of Conf. of Ministers, 2 Dec. 1920. CAB 24/116, C.P. 2238, App. II. Same in **DBFP**, vol. VIII, no. 99, App. 1, pp. 856-7; *ibid.*, pp. 841-2; 848-50.
118. CAB 23/23, Cab. 70(20) min. 4, App. III, Conclusions of Conf. of Ministers, 2 Dec. 1920.
119. FO 371/4964/E14649.
120. Bryce Papers, UB 65, Leese, 'Political Cross-Currents in the Nr. East', 3 Jan. 1921. According to Kajaznuni, H.H. *Dashnaksutiune*, pp. 41-2, the Kemalists offered to negotiate with Armenia in Sept. 1920. The offer was turned down.
121. Montagu Papers, AS-IV-6, 903(2). *BAC Minutes*, 21 Oct. 1921.
122. Rep. of Arm. Archives, File 336/6, Chicherin to BAC, copy, 12 Nov. 1920; also in Files 334/4, 335/5, 371.
123. **DBFP**, vol. XII, p. 635.
124. FO 371/4960/E12836, FO 371/4964/E14902.
125. FO 371/4961/E12869. Rep. of Arm. Archives, File 17/17, Bekzadian to Arm. Deleg. 20 Oct. 1920; Carr, *Bolshevik Revolution*, III, p. 295.
126. FO 371/4964/E14902, Court, Erevan, to Stokes, 22 Oct. 1920.
127. Kâzım Karabekir, *Istiklâl Harbiniz* (Our War of Independence) (Istanbul, 1960), pp. 71, 20, 23.
128. FO 371/4964/E14604. See also Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian*, pp. 433-5.
129. FO 371/4964/E14759. Same in **DBFP**, vol. XII, pp. 648-9. See also A. Khatisian, *Hayastani Hanrapetutian Dsagun u Zargatsume* (The Creation and Development of the Republic of Armenia), 2nd edn. (Beirut, 1968), pp. 290-1.
130. **DBFP**, vol. XII, p. 653; FO 371/4964/E14759, Khatisian, *ibid.*, p. 291.
131. FO 371/4965/E15081/E15175, FO 371/4964/E14759.
132. Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, p. 295.
133. *Ibid.*, p. 301; Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian*, p. 436; FO 371/4965/E15290.
134. The Treaty was signed on 3 Dec. at 2.00 a.m. See Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (London, 1980), pp. 317-22; Zaven Messerlian, *Yerek Dashnagirer* (Three Treaties) (Beirut, 1979), pp. 70-88, 146-51; Khatisian, *Hanrapetutian Zargatsume*, pp. 294-311; Vratsian, *ibid.*, pp. 437-8; Sh. Toriugan, *The Armenian Question and International Law* (Beirut, 1973), pp. 195-7.
135. Vratsian, *ibid.*, p. 411.

136. Northcote Papers, Add MS 57560, 'Armenia', p. 30, 1926.
137. FO 371/6266/E1713; E.K. Sarkisian and R.G. Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History* (trans. E.B. Chrakian) (Watertown, Mass, 1965), pp. 55. A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922* (London, 1923), p. 307.
138. Bryce Papers, UB 65, Bureau d'Information de la Délég. de la Rép. Arm., No. 1, Paris, 15 Sept. 1921.
139. FO 371/7729/E8378, p. 29. Curzon Papers, MSS Eur. F. 112/232 ff. 43-4. FO 371/6267/E12699. **DBFP**, vol. XII, p. 637 fn. 5.
140. FO 371/6267/E8002, Harcourt, 'Transcaucasia', June 1921; Luke, *Cities and Men*, II, p. 179; Kajaznuni, H.H. *Dashnaksutiune*, pp. 32, 38.
141. Rep. of Arm. Archives, File 337/7, Williams to Aharonian, 3 March 1921; FO 371/6266/E3010.
142. Bryce Papers, UB 65, Harcourt, 'The Situation in Armenia', p. 4, 1 Dec. 1920. Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions* (London, 1924), pp. 71, 261. See also, Avetis Aharonian, 'From Sardapad to Sevres and Lausanne: A Political Diary', Pt. IV, *Armenian Review*, vol. XVI, no. 3-63 (Sept. 1963) pp. 52-4; Mustafa Kemal, *A Speech . . .*, p. 416.
143. Bryce Papers, UB 65, Harcourt, 'The Situation in Armenia', p. 3, 1 Dec. 1920. Orig. in Davidson Papers.
144. Baldwin, *Six Prisons*, pp. 23, 30.
145. Kazemzadeh has written about the 'myopic mediocrity' of their statesmen. Even Harold Buxton pointed to the absence of 'a few men of judgment and sangfroid', capable of subordinating their petty national jealousies to the larger issues of common interests and common defence. See Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (New York/Oxford 1951), p. 274; H. Buxton, *Trans-Caucasia* (London, 1926), pp. 28-9.
146. A.J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1920-1923* (Oxford, 1925), pp. 369, 373-4.
147. FO 371/6267/E8002, Harcourt, 'Transcaucasia 1920-1', June 1921; *Westminster Gazette*, letter, 16 Nov. 1920, cutting in Rep. of Arm. Archives, File 334/4; FO 371/4963/E14145.
148. Rep. of Arm. Archives, File 140/39, [Aharonian] to Hamo [Ohandjanian], no. 1714, copy, 14 May 1920. FO 371/4963/E14514.
149. Kajaznuni, H.H. *Dashnaksutiune*, p. 51.
150. FO 371/6266/E3476; same in Rep. of Arm. Archives, File 337/7; Rep. of Arm. Archives, File 337/7, Aharonian to Williams, copy, 27 Aug. 1921.
151. Vratsian, *Hayastani Hanrapetutian* pp. 441, 401.
152. Lenin, *Sochineniya*, XXV, 487, quoted in Carr, *Bolshevik Revolution*, vol. III, p. 296 (see also fn.), Kajaznuni, H.H. *Dashnaksutiune*, p. 44.
153. *BAC Propaganda Sub-Committee Minutes*, 23 Nov. 1920.
154. CAB 24/116, C.P. 2255, Admiralty Weekly Intelligence Summary, no. 22. 4 Dec. 1920, Part II, 'Azerbaijan' and 'Turkey-Armenia'.
155. CAB 24/120, C.P. 2608.
156. *BAC Minutes*, 21 Oct. 1921.
157. FO 371/4960/E12478.
158. Wilson Papers, 73/1/13, File no. 37/16.
159. FO 371/6266/E3476. FO 371/6267/E3698. Kirakosian, *Hayastane Pastateghterum*, p. 464. For different views about the causes of the February uprising see: Northcote Papers, Add. MS. 57560, Northcote, 'Armenia', pp. 31-3, 1926; Kajaznuni, H.H. *Dashnaksutiune*, p. 46; Avetis Yapujan, *Ov Kazmakerepts Petervarian Arkatsakhendrutiyune ev Inch Eghav Anor Hetevanke* (Who Organised The Adventure of February [1921] and What Was Its Consequence) (Cairo, 1969), pp. 68-94; G.A. Galoyan, *Patriotyan Karoghnerum* (At The Crossroads of History) (Erevan, 1982), pp. 363-79.
160. Degras, *Soviet Documents*, I, p. 17.
161. FO 371/6266/E2303, intercepted tel. conversation bet. Al. Bekzadian and Mravian of Arm. *Govt.* and Attabeckof, Arm. Rep. in Azerbaijan, 26 Dec. 1920. See also *ibid.*, no. E1712.
162. Degras, *Soviet Documents*, I, pp. 238-9, Treaty betw. RSFSR and Turkey, 16 March 1921; see also an unsigned paper, *Moscow and Angora* [1921], in Rep. of Arm. Archives, File 75/2.
163. FO 371/9158/E5286. George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford, 1967), p. 91; Kirakosian, *Hayastane Pastateghterum*, pp. 507-10.

164. Wilson Papers, 73/1/13, File 37/5. *Ibid.*, Files 37/11, 37/12.
165. *Ibid.*, 73/1/8, File 12E/7; *ibid.*, 73/1/9, File 13B/41; *ibid.*, 73/1/14, File 46B/45.
166. Davidson Papers, Box on Armenia, Harcourt, 'The Situation in Armenia', n.d.; same, in Bryce Papers, UB 65, 1 Dec. 1920. *Hansard*, 5th Ser. 1922, vol. 151, col. 1125.
167. Hankey Papers, Diary, HNKY 1/5, entry for 28 Nov. 1920; Montagu Papers, AS-IV-6, 903(2).
168. CAB 24/120, C.P. 2608. Wilson Papers, 73/1/9, File 13B/23.
169. Lloyd George Papers, F/206/4/25. *Ibid.*, F/25/2/42, C.P. 3474, 9 Nov. 1921.
170. FO 371/6266/E1712.
171. *Ibid.*, no. E1713; see also Kirakosian, *Hayastane Pastateghterum*, pp. 485-9.
172. FO 371/6266/E1885.
173. CAB 23/27, Cab. 93(21) App. III, Conclusions of a Conf. of Ministers, min. 3, 21 Dec. 1921. CAB 23/29, Cab. 19(22), min. 2, 20 Mar. 1922.
174. Quot. in Lowe and Dockrill, *Mirage of Power*, vol. 2, p. 367.
175. Lloyd George Papers F/206/4/7, Berthelot, note of 12 Dec. 1919.
176. Wilson Papers, 73/1/13, Files 37/17, 37/14, 37/17.
177. WO 106/64.
178. *Ibid.*, GHQ Gen. Staff 'Intelligence' Constant., no. 4578/16 'I' no. 7. Mustafa Kemal, *A Speech* —, p. 391.
179. Curzon Papers MSS Eur F/112/197 ff.24-6. *Ibid.*, no. 215, ff. 55-8.
180. CAB 23/29, Cab. 19(22), min. 2(iv), 20 Mar. 1922.
181. CAB 23/27, Cab. 88(21), min. 2, 22 Nov. 1921.
182. PP. 1921, vol. I (session 2), p. 128.
183. See PRO Oliphant Papers, FO 800/253, Tu/22/8 and Tu/22/49. See also Bonar Law Papers, 111/12/57, 111/12/61, about the interests of Walter Long, a former Cabinet Minister and other MPs.
184. CAB 23/27, Cab. 88(21), min. 2, 22 Nov. 1921.
185. CAB 23/29, Cab. 19(22), min. 2, 20 Mar. 1922. See also Bonar Law Papers, 111/12/61.
186. Curzon Papers, MSS Eur F 112/283. *Ibid.*, F 112/284.
187. Nicolson, *Curzon*, p. 319, quot. diary entry, 22 Dec. 1922.
188. Bonar Law Papers, 111/12/57; also in Curzon Papers MSS Eur F 112/282.
189. PP. 1923, vol. XXVI, pp. 178-9, 211-12, Conf. of Lausanne, 12, 13 Dec. 1922.
190. *Ibid.*, 1923, vol. XXV, pp. 533-782, Treaty of Lausanne, signed on 24 July 1923. Churchill, *The Aftermath*, p. 408.

6. ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՄԱՐԿԱՆԷՐՆԵՐՈՒՆ ՅՈՒՍԱԽԱՌԱԹԻՒՆԸ՝ 1918-ԷՆ ԵՏՔ

1. Historian and editor of *Contemporary Review*. See Alexandre Rossman, *Contemporary Review*, vol. 213, no. 1234, (Nov. 1968), p. 229.
2. Aram Raffi (ed.), *Armenia and the Settlement* (Report of Public Meeting to Express Sympathy with the Armenian Cause, held at the Central Hall, Westminster, 19 June 1919) (London, 1919), pp. 3-7, 12-13, 16-17, 26, 34-5, 38-40.
3. They included among others, W.T.A. Barber (President, Wesleyan Methodists), John H. Barlow (Clerk of the Yearly Meeting, Society of Friends), Hugh Falconer (Moderator, Presbyterian Church of England), Arthur T. Guttery (President, National Free Church Council), H. Marnham (President, Baptist Union). There were also W.B. Selbie (Principal, Mansfield College, Oxford) and Alfred E. Garvie (Principal, New College, London). See Davidson Papers, Box on Armenia, draft memorial, encl. in Williams to Archbishop of Canterbury, 2 Jan. 1920.
4. *Friend of Armenia*, no. 79 (Jan. 1921), p. 6.

5. *Hansard*, 5th Ser. 1920, vol. 136, col. 14 (T.P. O'Connor).
6. *Ibid.*, 1922, vol. 151, cols. 1178, 1124, 1177, 1168.
7. Raffi (ed.), *Armenia and the Settlement*, p. 23. *Hansard*, 5th Ser. 1920, vol. 125, col. 1983.
8. *BAC Minutes*, 4 July, 2 Aug. 1921. Davidson Papers, Box on Armenia, Archbishop of Canterbury to Lord Mayor of London, copy, 10 Dec. 1921. *Ibid.*, Archbishop to M. Zaven, Arm. Patriarch, Const., copy, 16 Nov. 1921.
9. *Ibid.*, leaflet, 6 Jan. 1920.
10. *BAC Minutes*, 18 Dec. 1919.
11. Curzon Papers, MSS Eur F. 112/284.
12. Bonar Law Papers, 112/10/1.
13. *Ibid.*, 112/10/1.
14. *Ibid.*, 112/10/2.
15. *BAC Minutes*, 21, 28 Feb. 1921.
16. *Ibid.*, 4 July, 15 Nov. 1921; Curzon Papers MSS Eur F 112/221 (b) ff. 148-9.
17. Davidson Papers, Box on Armenia, Archbishop of Canterbury to Curzon, copy, 23 Nov. 1921. *Manchester Guardian*, 19 Nov. 1921, p. 8, cols. 6-7.
18. Davidson Papers, Box on Armenia, Bezjian-Nazlian Zaven, Dr. A. Nazarian and Archb. Sarajian, to Archbishop of Canterbury, 13 Nov., 16 Nov., 11 Nov. 1921 respectively.
19. *Ibid.*, Archbishop of Canterbury to Curzon, copy, 23 Nov. 1921; Curzon to Archbishop, 23 Nov. 1921.
20. *Ibid.*, Archbishop Tourian, Smyrna and Bishop Torgom to Archbishop of Canterbury, 27, 26 Nov. 1921, respectively; *ibid.*, Williams to Archbishop of Canterbury, 29 Nov. 1921.
21. *Ibid.*, Sir Eyre Crowe to Rev. Bell, Chaplain to Archbishop of Canterbury, E13267/800/44, 2 Dec. 1921.
22. Curzon Papers, MSS EUR F112/232 ff. 45-6.
23. *Hansard*, 5th Ser., 1919, XXXIII, 261-2.
24. *Ibid.*, 1919, XXXVIII, 287, 289-90.
25. Northcote Papers. Add. MS 57559. 1/1, 1/2, 1/3-3, 10, 11 Dec. 1918, respectively.
26. *ibid.*, 1/6, 1/7, 1/8, 1/14, 1/11.
27. *Ibid.*, 2/4, 2/3.
28. *Ibid.*, 2/6/1, 2 July 1921.
29. *Ibid.*, 2/6/2.
30. *Ibid.*, 2/7, 2/9/1.
31. Bryce Papers, UB 65, two leaflets by Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund and Friends of Armenia, dated 31 Aug. 1921 and Aug. 1921.
32. Northcote Papers, Add. MS 57559, 3/2/1 and 3/2/2.
33. Davidson Papers, Box on Armenia, Buxton, Tiflis, to Graves, Br. High Commis. Const., copy, 17 Dec. 1921. A. Williams as Chairman has asked Sec. of Fund to send copies of all important despatches as to Basrah refugees to Chaplain to Archbishop of Canterbury. See *ibid.*, Williams to Rev. Bell, 25 Jan. 1922. *Ibid.*, Buxton and Harcourt to Fund, 26 Dec. 1921.
34. Northcote Papers, Add. MS 57559, 3/7.
35. Davidson Papers, Box on Armenia, Harcourt and Buxton, Erevan, to Lord Mayor's Fund, copy tel., 1 Jan. 1922.
36. *Ibid.*, Buxton, Erevan, Report on Situation of Rep. of Armenia, copy, 3 Jan. 1922.
37. Toynbee Papers, Box on Armenia, Report on Transcaucasia, copy, 10 Feb. 1922.
38. Davidson Papers, Box on Armenia, Carlile to Rev. Bell, 26 Jan. 1922; H. Buxton, *Trans-Caucasia* (London, 1926), p. 55.
39. Northcote Papers, Add. MS 57559, 3/9, 3/10/1.
40. Toynbee Papers, Box on Armenia, Report to Nansen, 10 Feb. 1922. Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East* (London, 1928), p. 175.
41. Northcote Papers, Add. MS 57559, 3/16.
42. *Ibid.*, 3/12, *ibid.*, 3/18.
43. Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 8C/14517-8; *Friend of Armenia*, no. 89 (fourth quarter 1923), inside front cover, Armenians and the Treaty of Lausanne.

44. Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 1C/00001, G. Noradounghian to Arm. Reprs., London, Manchester, Geneva, Belgium, Italy, 5 Oct. 1923.
45. Buxton, *Trans-Caucasia*, p. 62.
46. Toynebee Papers, Box on Armenia, 'Memorial', 26 Sept. 1924.
47. A.J.P. Taylor, *English History 1914-1945* (Oxford, 1965), p. 220. Edith M. Pye, 'The Present Position of the Armenian Problem', *The World Outlook*, no. 44 (5 Aug. 1927), p. 60. Also Rel. Soc. of Friends, MS Vol. 174, *Armenia Commit. Minutes*, 3 Feb., 31 March 1927.
48. Toynebee Papers, Box on Armenia, Gracey, 'Notes on Report to Exec. Commit. Friends of Arm.', copy, 25 Nov. 1925. Orig. in Davidson Papers, Box on Armenia. Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund, *Armenian Settlement* (Nov. 1924), p. 4.
49. *Ibid.*, p. 11; *ibid.*, *The Story of the Armenian Nation* (Dec. 1926), p. 6. Toynebee Papers, Box on Armenia, 'Report' by Magda Coe, 17 June 1925; see also Nansen, *Armenia and the Near East*, p. 60.
50. *Ibid.*, pp. 5-6, 217-18. For details of the Scheme of Sardarabad, see Arm. Nat. Deleg. Papers, microf., reel 1C.
51. Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund, *The Story of the Armenian Nation* (Dec. 1926), p. 7.
52. Joseph Burt, *The People of Ararat* (London, 1926), pp. 160-4; Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund, *ibid.*, pp. 7-8.
53. Rel. Soc. of Friends, MS Vol. 216, Edith M. Pye to Marshall Fox, copy, 4 Nov. 1926; Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund, *ibid.*, pp. 7-8; Burt, *ibid.*, pp. 168-9.
54. Rel. Soc. of Friends, MS vol. 216, 'League of Nations, I.L.O Report by F. Nansen...', copy, 28 July 1925.
55. Burt, *The People of Ararat*, p. 149; FO 371/2768/10980, Stevens to Grey, 3 Jan. 1916; see also *ibid.*, no. 52366. Bryce Papers, UB 65, Walter George Smith, Pres. Armenia America Soc., to Bryce, 17 Jan. [1921], wrongly dated 1920. Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East 1914-1924* (New York, 1969), pp. 344-6.
56. Davidson Papers, Box on Armenia, E. Carlile, interview with G.K.A. Bell, 13 Feb. 1922. Rel. Soc. of Friends, MS vol. 174, *Arm. Commit. Minutes*, 5 May 1927.
57. H. Temperley in A.J. Grant and H. Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries 1789-1938*, 5th edn. (London, 1939), p. 569.
58. See for example *The Times*, 10 Mar. 1916, p. 1, cols. 6-7, *ibid.*, p. 6, cols. 1-6; *ibid.*, p. 7, cols. 3-4.
59. Arm. Ref. (Lord Mayor's) Fund, *The Story of the Armenian Nation* (Dec. 1926), p. 5; see also *ibid.*, *Armenian Settlement* (Nov. 1924), p. 6; *ibid.*, *The Armenian Problem* (June 1929).
60. *Ibid.*, *The Story of the Armenian Nation* (Dec. 1926), p. 8; Burt, *The People of Ararat*, pp. 164-5. Nansen, *Armenia and the Near East*, p. 323.
61. Rel. Soc. of Friends, MS. vol. 216, Papers of Marshall N. Fox, Buxton to M.N. Fox, 7 Sept. 20 Oct. 1924.
62. E. Robinson, '... Armenian Refugees and Slaves', *Slave Market News*, vol. 1, no. 3 (Dec. 1924), pp. 4-5.
63. Douglas Papers, vol. 61, ff. 105-7, 109.
64. Rel. Soc. of Friends, MS. vol. 174, *Arm. Commit. Papers*, Oct. -Dec. 1926, Robinson to J.P. Fletcher, 8 Nov. 1926.
65. Nansen, *Armenia and the Near East*, p. 324.
66. Rel. Soc. of Friends, MS. vol. 216, Papers of Marshall N. Fox, 'Friends and Housing... of Homeless Armenians, 1924', by Fox, 31 Oct. 1925; Burt, *The People of Ararat*, pp. 97, 130.
67. Toynebee Papers, Gracey, 'Notes on Report to Exec. Commit. Friends of Arm.', copy, 25 Nov. 1925; orig. in Davidson Papers.
68. Frank Eyck, 'Cléo and the State: G.P. Gooch and the Foreign Office', (Edmonton, June 1975, typescript for Canadian Historical Association), pp. 23 and 14.
69. Grant and Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, pp. 567-71.
70. Northcote Papers, Add. MS. 57560, Northcote, 'Armenia', ff. 73, 85.
71. Buxton, *Trans-Caucasia*, p. 35.
72. I owe this information to Mrs Sarah Hogg and Mr Ronald de Bunsen, given on 3 Nov. 1979, 23 Nov. 1979, respectively; *Who Was Who*, 1976.
73. Buxton, *Trans-Caucasia*, pp. 52-3, 56.

74. Northcote Papers, Add. MS. 57559, 3/9. *Ibid.*, 57560, Northcote 'Armenia', f. 77, 1926. See also *ibid.*, ff. 32-3; *ibid.*, 57559, 3/17, 'Soviet Armenia'.
75. *Ibid.*, 57560, Northcote, 'Armenia', ff. 73, 80-1.
76. See p. 189.
77. Williams Papers, Curzon to Williams, 11 July, 1921.
78. Bryce Papers, UB 65; *ibid.*, 'Arm. and the Turk. Settlement', proof, 29 Dec. 1919; Arm. Nat. Deleg. Papers, microf. reel 8C/14686-93, 14598-610; Toynebee Papers, Box on Armenia.
79. H.A.L. Fisher, James Bryce, (London, 1927), II, pp. 330-2; James Bryce, 'The Revision of the Turkish Treaty: Armenia', *Contemporary Review*, vol. 119 (May 1921), p. 581.
80. Davidson Papers, Box on Armenia, E. Crowe to G.K.A. Bell, 2 Dec. 1921.
81. Fisher, Bryce, II, p. 211. Bryce Papers, UB 65, Williams to Bryce, 22 Feb. 1921; see also *BAC Minutes*, 21 Feb. 1921.
82. Lloyd George, *Peace Treaties*, pp. 1257-8; Curzon Papers, MSS Eur F. 112/221(b), f. 149.
83. Fisher, Bryce, I, pp. 174-5; N. Buxton and H. Buxton, *Travel and Politics in Armenia* (London, 1914), p. 126; G.P. Gooch in Foreword to Mosa Anderson's *Noel Buxton: A Life* (London, 1952), pp. 5, 9-10.
84. Arthur Marwick, *Britain in the Century of Total War* (London, 1968), pp. 113-14; Curzon Papers, MSS Eur F. 112/221 (b), f. 149.
85. T.P. Conwell Evans, *Foreign Policy from a Back Bench 1904-1918* (Oxford, 1932), p. 11.
86. H. Bentinck, *Tory Democracy* (1918), pp. 2-3, quoted in Marwick, *Britain*, pp. 166-8; Taylor, *English History*, p. 129; Margaret I. Cole (ed.), *Beatrice Webb's Diaries 1912-1924*, (London, 1952), pp. 136, 164.
87. Robert Blake, *The Conservative Party from Peel to Churchill* (London, 1970), p. 196; Robert Blake, *The Unknown Prime Minister* (London, 1955), pp. 446, 487; see also Winston S. Churchill, *The World Crisis-The Aftermath* (London, 1929), p. 391.
88. Hankey Papers, Diaries, HNKY 1/5, entry for 28 Nov. 1920.
89. See Taylor, *English History*, p. 128.
90. Cole, *Beatrice Webb's Diaries*, p. 141.
91. Labour Party and Trades' Union Congress, *Memo. on War Aims* (1917), p. 5.
92. The members included at various times in this period: Prof. D.R. Beazley, Dr. Ethel Bentham, G.D.H. Cole, Arnold Toynebee, D. Mitrany, Noel Buxton, C. Roden Buxton, E. Burns and L.S. Woolf. See *Labour Party*, LP/AC/91 and *ibid.*, no. 170.
93. *Labour Party Advis. Commit. on Internat. Quests.*, no. 129 a, Feb. 1920; *ibid.*, no. 103, Nov. 1919.
94. *Ibid.*, no. 228a, 'Draft Pamphlet on For. Policy', pp. 13-14, 21 Mar. 1922; *ibid.*, no. 226, p. 9, Nov. 1921. See also Arthur Henderson, *Labour and Foreign Affairs* (London [1922]).
95. *Hansard*, 5th Ser. 1922, vol. 159, col. 2375; *ibid.*, 1923, vol. 160, cols. 212-13.
96. *BAC Minutes*, 23 Jan., 27 May 1920; 24 Jan., 7 Feb. 1921.
97. Lord Beaverbrook, *Men and Power 1917-1918* (London, 1956), 'Biographies', p. xiii; James Headlam-Morley, *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919* (London, 1972) p. 16.
98. See *The Times*, 18 Nov. 1920, p. 11, col. 3; *ibid.*, 23 Nov. 1920, p. 11, col. 1; *ibid.*, 27 Nov. 1920, p. 9, col. 3; *ibid.*, 3 Dec. 1920, p. 11, col. 2; Hankey Papers, Diaries, HNKY 1/5, entry for 4 Dec. 1920.
99. *Hansard*, 5th Ser. 1919, vol. 119, col. 1306; *ibid.*, 1920, vol. 127, col. 711; *ibid.*, 1920, vol. 129, col. 1671.
100. Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions* (London, 1924), p. 260; Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East* (London, 1928), p. 324; Joseph Burt, *The People of Ararat* (London, 1926), p. 84.
101. *Hansard*, 5th Ser. 1920, vol. 128, col. 1491 (Williams); *Ararat* (London), vol. 1, no. 2 (Aug. 1913), pp. 40-2 (Robinson); Bonar Law Papers, 112/101/1.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1. The Gospel was presented to Gladstone by the Caucasian Armenians in 1895; the chalice by the Armenians of London and Paris in 1894, on his 85th birthday; and the 'Armenian Window' was dedicated to him in 'undying gratitude' by Arakel Zadouroff of Baku, in 1897.
2. Harold Nicolson, **Curzon: The Last Phase 1919-1925** (London, 1934), p. 316n.
3. Harold Nicolson, **Peacemaking 1919** (London, 1933), pp. 65, 291, 66, 266, 52, 58-9.
4. See pp. 149-150.
5. *The Times*, 23 Nov. 1920, p. 11, col. 1.
6. See pp. 186-187.
7. St. Antony's College, Mid. E. Centre, Farrell Papers, 'Switch to the Caucasus', p. 5, n.d.
8. See pp. 136, 198, 136, 175.
9. On democratic diplomacy, see M. S. Anderson, **The Eastern Question 1773-1923** (London, 1966), p. 210; and Nicolson, **Curzon**, pp. 5, 391-8.
10. **Labour Party Advis. Committ. on Internat. Questions**, no. 175, Krassin during interview about Armenia, 23 Nov. 1920.
11. Bryce Papers, UB 25, Bryce to Lord Fitzmaurice, 4 Aug. 1920; **Contemporary Review**, vol. 119 (May 1921), p. 580.
12. FO 371/3659/104621, James L. Barton, to Bryce, 27 June 1919, in Bryce to Sir R. Graham.
13. See p. 119.
14. FO 371/8185/N1170, E. G. Forbes Adam, min., 8 Feb. 1922. See also: *ibid.*, R. McDonell, memo., 7 Feb. 1922; FO 371/7873/E1229, D. G. Osborne, min., 6 Feb. 1922.
15. Northcote Papers, Add. MS. 57560, 'Armenia', p. 34, 1926.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԶԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ.

1. Աճճճճճճ Արխիւներ. (Թղթածրարներ)

Աճճճճճճ Սեփականութիւն.

Հոնքինի Թղթածրար.

Պաքսդընի (Նոլլ) Թղթածրար.

Ուիլիլմսի Թղթածրար.

Աշխատատրական Կուսակցութիւն, Լոնտոն.—

Միջազգային Հարցերու Խորհրդատու Կոմիտէի Ատենագրութիւններ և
Յուշագիրքեր, 1918-1923.

Պեռնի և Լիւսըրնի Ընկերութրական Միջազգային Խորհրդատուութիւնի
Թղթածրար, 1919.

Բրիտանական Գրադարան, Լոնտոն.—

Նորթֆոլդի Թղթածրար.

Պալֆորի Թղթածրար.

Սեալի (Ռոպլըթ) Թղթածրար.

Թրինիթի Գոլէնի Գրադարան, Գեմպրին.—

Մոնթըլիի Թղթածրար.

Լամպլէ Պալատի Գրադարան, Լոնտոն.—

Տակլլսի Թղթածրար.

Տէլլիտալընի Թղթածրար.

Լորտերու Տան Արձանագրութեանց Պաշտօնատուն, Լոնտոն.—

Լոյտ Շորնի Թղթածրար.

Պոնըր Լոյի Թղթածրար.

Կալսերական Պատերազմական Թանգարան, Լոնտոն.—

Ուիլսընի (Հենրի) Օրագրութիւն (մանրածապաւն).

Ուիլսընի (Հենրի) Թղթածրար.

Հնդկաստանի Նախարարութեան Գրադարան, Լոնտոն.—

Գըրզընի Թղթածրար.

Չրչիլ Գոլէնի Գրադարան, Գեմպրին.—

Հենրիի Թղթածրար.

Պետական Արձանագրությանց Պաշտօնատուն, Լոնտոն.—

- Ռայլնի թղթածրար.
- Սայքսի թղթածրար.
- Սևալլի (Ռոպլերթ) թղթածրար.
- Օլիֆլեթի թղթածրար.

Պոտլիլըն Գրադարան, Օքսֆորտ.—

- Էսքոլիթի թղթածրար.
- Թոյնպիի թղթածրար.
- Միլնըրի թղթածրար.
- Ուորտրոփի թղթածրար.
- Պրայսի թղթածրար.
- Ֆիշըրի (Հ. Ա. Լ.) թղթածրար.

Պրիսթլի Համալսարանի Գրադարան.—

Պրիսթիշ Արմինիա Գոմիթիի Ատենագրություններ, Փետր. 1921-Մայիս 1924.

Ռոմ շատի Գրադարան, Օքսֆորտ.—

- Պրիսթիշ Արմինիա Գոմիթիի Ատենագրություններ, Հոկտ. 1915-Փետր. 1921.
- Պրիսթիշ Արմինիա Գոմիթիի Քարոզության Ենթակոմիտէի Ատենագրություններ, Յունիս-Նոյեմբեր 1920.

Սենթ Էնթոնիզ Գոլէճ, Միջին Արևելեան Կեդրոն, Օքսֆորտ.—

- Էվլըթի թղթածրար.
- Հեմիլթընի թղթածրար.
- Սայքսի թղթածրար.
- Փրայսի (Ֆիլիփս) թղթածրար.
- Ֆարլլի թղթածրար.

Ռիլինքս Սոսայլթի օվ Ֆրենճ (Քոլլեջրոներու Գրադարան), Լոնտոն.—

Արմինիա Գոմիթիի Ատենագրություններ, 1925-1933.
Ֆոքսի (Մ. Ն.) թղթածրար.

2. Պաշտօնական Արխիւներ.—

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Արխիւային Կեդրոն, Պոսթըն, ՄԷՆշուոսեց, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ.

- Հայաստանի Ա. Հանրապետության Արխիւներ, թղթածրարներ.
- 331/1
- 332/2
- 333/3
- 334/4
- 335/5

- 336/6
- 337/7
- 338/8
- 339/9
- 340/10
- 17/17
- 47/1
- 75/2
- 107/6
- 140/39
- 371

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն, Սեալը Պրուք, Նիւ Ճրքի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ.—

Հայ Ազգային Պատուիրակության թղթածրար, 1912-24 (մանրածապաւէն). Պատուիրակության յաջորդաբար Նախագահ եղան Պօղոս Նուպար և Գարրիէլ Նորատունկեան.

Պետական Արձանագրությանց Պաշտօնատուն, Լոնտոն.—

- Հատորներ և թղթածրարներ ճեղքատու թափններում մէջ.
- CAB 23. Պատերազմական Դահլիճի Ատենագրություններ.
- CAB 24. Պատերազմական Դահլիճի Ծրջաբերության դրուած թուղթեր.
- CAB 25. Պատերազմական Գերագոյն Խորհուրդ.
- CAB 27. Նախարարներու Խորհուրդի Կոմիտէներ.
- FO 371. Արտաքին Գործերու Նախարարության Քաղաքական Նամակագրութիւն.
- FO 608. Խաղաղության Վեճաժողովի ճամակագրութիւն, 1919-20.
- WO 106. Պատերազմական Նախարարության Զինուորական Գործողությանց և Գաղտնի Սպասարկության Տնօրէնութիւն.

Բ. ՏՊԱԳԻՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1. Սկզբնաղբիւրներ

- (ա) Խորհրդարանային Ատենախօսութիւններ և թղթածրարներ. Հենարտ, 5-րդ շաբթ, 1913-23.
Խորհրդարանային թղթածրարներ.
- 1877. XC, XCII
- 1878. LXXXII, LXXXIII
- 1881. C
- 1889. LXXXVII
- 1895. CIX

1896. XCV, XCVI
 1916. XXXIII
 1920. LI
 1921. I (Երկրորդ նստաշրջան)
 1922. XXIII
 1923. XXV, XXVI

(բ) Հրատարակուած Վաերաթուղթեր, Ծառեր եւ Օրագրութիւններ. —

- Լազեան Գարրիէլ, *Հայաստան եւ Հայ Դատը* (Վաերագրեր) (Գա-
 ֆիթ, 1946).
 Կիրակոսեան Մ. Ս. (խմբ.) *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագի-
 տութեան եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան
 Փաստաթղթերում, 1828-1923* (Երևան, 1972).
 Aharonian, Avetis, 'From Sardarapat to Sévres and Lausanne: A Political
 Diary', Parts 1-13, *Armenian Review*, vol. XV, no. 3-59 to vol. XIX, no.
 2-74 (Sept. 1962-summer 1966) (Սարդարապատէն Սեւր եւ Լօզան.
 Քաղաքական Օրագրութիւն մը)
 [Armenia], *Délégation de la République Arménienne à la Conférence de la
 Paix, La République Arménienne* (Paris: 1920) (Հայկական Հանրա-
 պետութիւնը)
 Armenian Bureau (London), *Leaflets*, nos. 1-11, June 1920-Jan. 1921
 (Թերթիկներ)
 Armenian National Delegation, *Memorandum on the Armenian Question*
 (Paris: 1918) (Յուշագիր՝ Հայկական Հարցին Մասին)
 Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund, *Armenians: Saving the Remnant*
 (London: 1917) (Հայեր. Մնացորդներու Փրկութիւնը)
 — — *Armenian Settlement* (London: 1924) (Հայերու Բնակեցում)
 — — *The Story of the Armenian Nation* (London: 1926) (Հայ Ազգին Պատ-
 մութիւնը)
 — — *The Armenian Problem* (London: 1929) (Հայկական Հարցը)
 — — *Armenian's Charter* (London: 1918) (Հայաստանի Իրաւագիրը)
 Bailey, John (ed.), *The Diary of Lady Frederick Cavendish*, 2 vols. (London:
 1927) (Լեդի Ֆրեդրիք Գավլնտիշի Օրագրութիւնը)
 Bonsal, Stephen, *Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles* (New
 York: 1946) (Հայողներ եւ Աղերսարկուներ. Փոքր Ազգերը Վեր-
 սալի մէջ)
 [Bryce, J. and A. Toynbee], *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*
 (London: 1916) (Հայերու Նկատմամբ Վերաբերումը Օսմանեան
 Կայսրութեան մէջ)
 Callwell, C.E., *Field-Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries*, vols. I-II
 (London: 1927) (Մարաշախտ Սըր Հենրի Ուիլսոն. Իր Կեանքը եւ
 Օրագրութիւնը)

- Cole, M.I. (ed.), *Beatrice Webb's Diaries 1912-1924* (London: 1952) (Պեարթիս
 Ուեյքի Օրագրութիւնը 1912-1924)
 Degras, Jane (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, vol I, 1917-24 (Oxford:
 1951) (Սովետական Փաստաթուղթեր՝ Արտաքին Քաղաքականու-
 թեան Վերաբերող)
 Eudin, X.J. and R.C. North, *Soviet Russia and the East 1920-1927: A
 Documentary Survey* (Stanford: 1957) (Սովետական Ռուսիա եւ
 Արեւելը 1920-1927. Վաերագրային Զննում մը)
 Foreign Office, Historical Section — Handbooks (London: 1920)
Anatolia (no. 59) (Անաթոլիա)
Armenia and Kurdistan (no. 62) (Հայաստան եւ Քիւրտիստան)
Caucasia (no. 54) (Կովկաս)
Mohammedan History (no. 57) (Մամմտական Պատմութիւն)
Turkey in Asia (no. 58) (Թուրքիա Ասիոյ մէջ)
Turkey in Europe (no. 16) (Թուրքիա Եւրոպայի մէջ)
 Gooch, G.P. and H. Temperley (eds.), *British Documents on the Origins of the
 War 1898-1914*, vols. V, IX (i) and X (i) (London: 1928-38)
 (Բրիտանական Փաստաթուղթեր 1898-1914-ի, Պատերազմի
 Նախընթաց Տարիներուն եւ անոր Ծագումին Վերաբերող)
 Harbord, James G., *Report of the American Military Mission to Armenia* (Senate
 document no. 266, Washington, DC: 1920) (Տեղեկագիր Ամերիկեան
 Զինուորական Պատգամաւորութեան ի Հայաստան)
 Hendrick, Burton J., *The Life and Letters of Walter H. Page* (London: 1924)
 (Ուոլթըր Հ. Փէլճի Կեանքը եւ Նամակները)
 Hertlet, Edward, *The Map of Europe by Treaty* (London: vol. II, 1875; vol. IV,
 1891) (Եւրոպայի Քարտէսը՝ ըստ Դաշնագիրերու)
 Kemal, Mustafa, *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of
 the Turkish Republic, October 1927* (Leipzig: 1929) (Ծառ մը՝ տրուած
 Թրքական Հանրապետութեան Նախագահ Ղազի Մուսթաֆա
 Քեմալի կողմէ, Հոկտեմբեր 1927-ին)
 [The] Labour Party and the Trades Union Congress, *Memorandum on War
 Aims* (London: 1917) (Յուշագիր՝ Պատերազմական Նպատակ-
 ներու Վերաբերեալ)
 Léart, Marcel, *La Question Arménienne à la Lumière des Documents* (Paris:
 1913) (Հայկական Հարցը Փաստաթուղթերու Լոյսին Տակ)
 Middlemas, K. (ed.), *Thomas Jones, Whitehall Diary* (London: 1969), vol. I
 (Թոմքս Շոնգ, Ուայթհոլի Օրագրութիւն)
 Moberly, F.J. (comp.), *The Campaign in Mesopotamia* (based on official
 documents), 4 vols. (London: 1923-7) (Միջազգեցի Պատերազմը)
 Naim Bey, *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official documents Relating to
 the Deportations and Massacres of Armenians* (London: 1920) (Նայիմ

- Պլշի Յուշերը. Թրքական Պաշտօնական Փաստաթուղթեր Հայերու Բռնագաղթին և Զարդերուն Աղընչութեամբ)
- Nicolson, Harold, *Peacemaking 1919* (London: 1920) (Խաղաղարարութիւն 1919)
- Poidcebard, A., 'Le Transcaucase et la République d'Arménie dans les Textes Diplomatiques du Traité de Brest-Litovsk au Traité de Kars 1918-1921', *Révue des Études Arméniennes*, vol. III (1923), vol. IV pt. 1 (1924) (Անդրկովկասը և Հայաստանի Հանրապետութիւնը Դիւանագիտական Բնագիրերու մէջ, Պրետս-Լիթովսքի Դաշնագիրէն մինչև Կարսի Դաշնագիր 1918-1921)
- Raffi, A., (ed.), *Armenia and the Settlement* (Report of Public Meeting to Express Sympathy with the Armenian Cause, held at the Central Hall, Westminster, 19 June 1919) (London: 1919) (Հայաստանի Հարցի Լոնտոնը (Տեղեկագրութիւն) Հայ Դատի նկատմամբ Համակրանք Արտայայտելու Ռամար Հանրային Հաւաքոյթի մը որ, տեղի է ունեցած Ուեստմինսթըրի Սենթրըլ շէրի մէջ 19 Յունիս, 1919-ին)
- Riddell, Lord, *Intimate Diary of the Peace Conference and After 1918-1923* (London: 1933) (Մտերմիկ Օրագրութիւնը Խաղաղութեան Վեհաժողովին և Անկէ Ետքի՝ 1918-1923)
- Seymour, Charles, *The Intimate Papers of Colonel House*, 4 vols. (London: 1926) (Մտերմիկ Թուղթերը Գեորգիաս Հաստի)
- Temperley, H.W.V., *A History of the Peace Conference of Paris* (London: 1920-4) (Պատմութիւն Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին)
- Temperley, Harold and Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy* (Cambridge: 1938) (Բրիտանական Արտաքին Քաղաքականութեան Հիմքերը)
- [Turkey], *The Armenian Aspirations and Revolutionary Movements*, Albums I and II (no date) (Հայկական Ըղձանքներ և Յեղափոխական Ծարժումներ)
- [Turkey], *Verité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales* (Constantinople: 1916) (Հայկական Յեղափոխական Ծարժումին և Կառավարութեան Զեռք Առած Քայլերուն մշնարտութիւնը)
- United States, Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1920, vol. III* (Washington, DC: 1936) (Միացեալ Նահանգներու Արտաքին Ցարաբերութիւնները, 1920, Հատոր III)
- Woodward, E.L. et al. (eds.), *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1st Series, vols. I, II, IV, VII, VIII, XII, XIII, XVIII (London: 1947-) (Բրիտանական Արտաքին Քաղաքականութեան, 1919-1939, Փաստաթուղթեր)
- Besides the *Dictionary of National Biography*, Directories such as *Burke's History of the Peerage...*; *Crockford's Clerical Directory*; *DOD's*

Parliamentary Companion; *Foreign Office Civil List*; and *Who Was Who* have been used. (Բացի «Ազգային Կենսագրութեան Բառարան»էն, Ուղեցուցներ, ինչպէս «Պըրրի Ազնուականութեան Պատմութիւն»ը. Գործքըրտի «Եկեղեցական Ուղեցուց»ը. ՏՈՏԻ «Նոր-նորարանական Առձեռն»ը. Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Պաշտօնէութեան Ցանկը և «Դ՛ կը Նա» գործածուած են):

(դ) Թերթեր և Պարբերականներ

- Ararat* (London), 1918-20 (Արարատ)
Contemporary Review, 1915-23 (Ժամանակակից Վերաբաղ)
Friend of Armenia, 1900-24 (Հայաստանի Բարեկամ)
The Times, 1913-23 (Թայմզ)

(ը) Չեքոսլովակացի Արտաքին և Մերեմագրուած Նիսեր

- Arslanian, A.H., 'The British Military Involvement in Transcaucasia 1917-1919' (University of California, PhD thesis: 1974) (Բրիտանական Զինուորական Ներգրումը Անդրկովկասի Մէջ 1917-1919)
 — — 'Britain and the Transcaucasian Nationalities during the Russian Civil War (Paper read at a Conference on 'Nationalism and Social Change in Transcaucasia' in the Wilson Centre, Smithsonian Institution Building, Washington, DC, April 1980) (Բրիտանիա և Անդրկովկասեան Ազգութիւնները՝ Ռուսական Քաղաքացիական Պատերազմին Ընթացքին)
 Eyck, Frank, 'Clio and the State: G.P. Gooch and the Foreign Office' (typescript prepared for Canadian Historical Association, Edmonton: 1975) (Գլիո և Պետութիւնը. Ճ. Փ. Կուչ և Արտաքին Գործերու Նախարարութիւնը)
 Turner, J., 'Lloyd George's Private Secretariat 1917-1918' (University of Oxford, DPhil. thesis: 1976) (Լոյտ Ճորճի Անճնական Քարտուղարութիւնը 1917-1918)
 White, S., 'Anglo-Soviet Relations 1917-1923' (Glasgow University, PhD thesis: 1972) (Անկլո-Սովետական Ցարաբերութիւններ 1917-1924)

2. Երկրորդական Աղբիւրներ

Կենսագրութիւններ, Յուշեր և Ուսումնասիրութիւններ.

- Ամարոնեան, Գեղամ (խմբ.) *Յուշատեան Մեծ Եղեռնի, 1915-1965* (Պէլլոս, 1965)

- Աղայեան, Ծ. Պ., *Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմությունից* (Երևան, 1976)
- Գալոյեան, Գ. Ա., *Պատմութեան Քառուղիներում*, (Երևան, 1982)
- Եւփունեան Աւետիս, *Ո՛վ Կազմակերպնց Փետրուարեան Արկածախնդրութիւնը և Ի՞նչ Եղաւ Անոր Հետեանքը* (Գաֆիլէ, 1969)
- — *Հայ Ժողովուրդին Անկախութեան Պայքարը Կիլիկիոյ մէջ, 1919-1921 թթ.* (Գաֆիլէ, 1977)
- Խատիսեան Ա., *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը* (Պէլրութ, 1968, Բ. ճրատ.)
- Կիրակոսեան, Ծ. Ա., *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը և Արևմտահայութիւնը* (Երևան, 1965)
- Մարդեան Զաւն, *Հայկական Հարցի Մասին* (Պէլրութ, 1978)
- — *Երևը Դաշնագիրներ* (Պէլրութ, 1979)
- Շամսն Նաթալի, *Վերստին Յանչուած. Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրի «Ինչպէսն ու շինչուած»* (Պոսթըն, 1955)
- Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմություն (Հատ. 1, Փարիզ, 1932. Հատ. 2, Գաֆիլէ, 1950)
- Վրացեան Սիմոն, *Հայաստանի Հանրապետութիւն* (Փարիզ, 1928)
- Քաջազնունի, Յ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անկէիք Զունի Ալլեւս (Վիեննա, 1923)
- Adelson, Roger, *Mark Sykes: Portrait of an Amateur* (London: 1975) (Մարք Սայքս. Արտեսասաւերի մը Դիմանկարը)
- Adonz, N., *Towards the Solution of the Armenian Question* (London: 1920) (Դեպի Հայկական Հարցին Լուծումը)
- Ahmad, Feroz, 'Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914' *Middle-Eastern Studies*, vol. 2, no. 4 (July 1966), pp. 302-29 (Մեծն Բրիտանիոյ Յարաբերութիւնները Երիտասարդ Թուրքերուն հետ, 1908-1914)
- — *The Young Turks* (Oxford: 1969) (Երիտասարդ Թուրքերը)
- Allen, W.E.D. and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921* (Cambridge: 1953) (Աովկասեան Բազմադաշտեր. Պատմութիւն Թուրք-Վովկասեան Սահմանի 1828-1921 Պատերազմներուն)
- Anderson, Mosa, *Noel Buxton: A Life* (London: 1952) (Նոլը Պարսլըն. Կեանք Մը)
- Anderson, M.S., *The Eastern Question 1774-1923* (London: 1966) (Արեւելեան Հարցը 1774-1923)
- [Anon], *Les Turcs et les Révendications Arméniennes* (Paris: 1919) (Թուրքերը և Հայկական Պահանջքները)
- Argyll, Duke of, *The Eastern Question*, 2 vols. (London: 1879) (Արեւելեան Հարցը)
- — *Our Responsibilities for Turkey* (London: 1896) (Մեր Պատասխանատուութիւնները Թուրքիոյ Նկատմամբ)
- Arslanian A.H., 'British Wartime Pledges, 1917-18: The Armenian Case', *Journal of Contemporary History*, vol. 13, no. 3 (July 1978) (Պատերազմի Ծրջանի Բրիտանիոյ Երաշխատութիւնները, 1917-1918, Հայկական Պարագան)
- — 'Britain and the Question of Mountainous Karabagh', *Middle Eastern Studies*, vol. 16, no. 1 (Jan 1980) (Բրիտանիա և Լեռնային Ղարաբաղի Հարցը)
- — 'Dunsterville's Adventures: A Reappraisal', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 12 (1980), pp. 199-216 (Տանսթըրվիլի Արկածախնդրութիւնները. Վերաքննարկում մը)
- Baldwin, Oliver, *Six Prisons and Two Revolutions* (London: 1924) (Վեց Բանտեր և Երկու Յեղափոխութիւններ)
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkilâbi Tarihi* (History of the Turkish Revolution), vol. III, pt. 3 (Ankara: 1957) (Թրքական Յեղափոխութեան Պատմութիւն)
- Beaverbrook, Lord, *Politicians and the War 1914-1916* (1st edn: 1928-32) (London: 1960) (Քաղաքագետներ և Պատերազմը 1914-1916)
- — *Men and Power 1917-1918* (London: 1956) (Մարդիկ և Իշխանութիւն 1917-1918)
- — *The Decline and Fall of Lloyd George* (1st edn: 1963) (London: 1966) (Լոյս Շորքի Վայրէջքն ու Անկումը)
- Beylerian, A., 'Les origines de la question Arménienne du traité de San Stéfano au Congrès de Berlin', *Revue d'Histoire Diplomatique* (Paris: 1973) (Հայկական Հարցին Ծագումը Սան Ստեֆանոյի Դաշինքին Պերլինի Վեհաժողով)
- Blaisdell, D.C., *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York: 1929) (Եւրոպական Ելևմտական Հակակշիռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ)
- Blake, Robert, *The Unknown Prime Minister* (London: 1955) (Անծանօթ Վարչապետը)
- — *The Conservative Party from Peel to Churchill* (London: 1970) (Պահպանողական Կուսակցութիւնը Փիլիէն Զրչիլ)
- Boyajian, Dickran, H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide* (New Jersey: 1972) (Հայաստան. Մոռոցուած Յեղապանութեան մը Պարագան)
- Bryce, James, *Transcaucasia and Ararat* (1st edn: 1877), 4th edn (London: 1896) (Անդրկովկաս և Արարատ)

- — 'The Revision of the Turkish Treaty: Armenia', *Contemporary Review*, vol. 119 (May 1921) (Թրքական Դաշնագրին վերադառնալու մասին)
- Burney, Charles and D.M. Lang, *The Peoples of the Hills* (London: 1971) (Բլուրններու ժողովուրդները)
- Burt, Joseph, *The People of Ararat* (London: 1926) (Արարատի ժողովուրդը)
- Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923* (New York: 1976) (Մուստրուսէն Լոզան. Բրիտանիոյ Սամանը Արևմտեան Ասիոյ մէջ, 1918-1923)
- Buxton, Harold, *Trans-Caucasia* (London: 1926) (Անդր-Կովկաս)
- Buxton, Noel and Harold Buxton, *Travel and Politics in Armenia* (London: 1914) (Ծամբորդութիւն եւ Քաղաքականութիւն Հայաստանի մէջ)
- Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, vols. I, II, III (London: 1950-53) (Պոլշեիկեան Յեղափոխութիւնը 1917-1923)
- Churchill, Winston S., *The World Crisis — The Aftermath* (London: 1929) (Համաշխարհային Տագնապը-Հետևանքը)
- — *Great Contemporaries* (London: 1937) (Մեծ ժամանակակիցներ)
- Conwell-Evans, T.P., *Foreign Policy from a Back Bench 1904-1918* (Oxford: 1932) (Արտաքին Քաղաքականութիւն Նոեի Ատեանը մը 1904-1918)
- Cooper, Roger, 'Armenian Aspirations', *Spectator*, 28 Aug. 1982 (Հայկական Ընթացքներ)
- Craig, Gordon A. and Felix Gilbert (eds.) *The Diplomats* (1st edn: 1953), 2nd edn (Princeton: 1960) (Դիւանագետները)
- Crutwell, C.R.M.F., *A History of the Great War 1914-1918* (1st edn: 1934), 2nd edn (Oxford: 1936) (Պատմութիւն 1914-1918 Մեծ Պատերազմին)
- Cumming, H.H., *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East* (Oxford: 1938) (Ֆրանսական-Բրիտանական Մրցակցութիւն Յետ-Պատերազմեան Մերձատր Արևելքի Մէջ)
- Darwin, J.G., 'The Chanak Crisis and the British Cabinet', *History*, vol. 65, no. 213 (Feb. 1980) (Չանաքի Տագնապը եւ Բրիտանական Նախարարներու Խորհուրդը)
- Davison, Roderic H., 'The Armenian Crisis, 1912-1924', *American Historical Review*, vol. LIII, no. 3 (April 1948) (Հայկական Տագնապը, 1912-1914)
- — 'Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne' in Craig and Gilbert (eds.), pp. 172-209 (Թրքական Դիւանագիտութիւն Մուստրուսէն Լոզան)
- Der Nersessian, Sirarpie, *Armenian Art* (London: 1978) (Հայկական Արուեստ)
- Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman — 1913-1919* (London: 1922) (Թուրք Պետական Անճի մը Յուշերը 1913-1919)
- Douglas, Roy, 'Britain and the Armenian Question 1894-7', *Historical Journal*, vol. 19, no. 1 (1976) (Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը 1894-7)
- Dugdale, Blanche E.C., *Arthur James Balfour* (London: 1936) (Արթըր Ճէյմզ Գալֆուր)
- Dunsterville, L.C., *The Adventures of Dunsterforce* (London: 1920) (Տանաքըրֆորսի Արկածախնդրութիւնները)
- Dyer, Gwynne, 'Turkish "Falsifiers" and Armenian "Deceivers": Historiography and the Armenian Massacres', *Middle Eastern Studies*, vol. 12, no. 1 (Jan. 1976), pp. 99-107 (Թուրք «Խեղափոխողներ» եւ Հայ «Խարողներ». Պատմագրութիւն եւ Հայկական Չարդերը)
- Edib, Halidé, *The Turkish Ordeal* (London: 1928) (Թրքական Չարչարանը)
- Egremont, Max, *Balfour: A Life of Arthur James Balfour* (London: 1980) (Պալֆուր. Արթըր Ճէյմզ Գալֆուրի Կեանքը)
- El-Ghusein, Fâ'iz, *Martyred Armenia* (London: 1917) (Մարտիրոսացած Հայաստան)
- Emin, Ahmed, *Turkey in the World War* (Yale/Oxford: 1930) (Թուրքիան Համաշխարհային Պատերազմին մէջ)
- Fieldhouse, H.N., 'Noel Buxton and A.J.P. Taylor's "The Trouble Makers" in Martin Gilbert (ed.), *A Century of Conflict: Essays for A.J.P. Taylor* (London: 1966) (Նոել Գալաքըն եւ Ա. Ճ. Քէյլըրի «Խնդրալարոյցները»)
- Fisher, H.A.L., *James Bryce*, 2 vols. (London: 1927) (Ճէյմզ Դրայս)
- Gibbons, Herbert Adams, *The Blackest Page of Modern History* (New York: London: 1916) (Արդի Պատմութեան Ամենասև Էջը)
- Gidney, James B., *A Mandate for Armenia* (Ohio: 1967) (Հովանաւորութիւն մը Հայաստանի Համար)
- Gooch, G.P., 'Lord Bryce', *Contemporary Review*, vol. 121 (March 1922), pp. 304-13 (Լորտ Դրայս)
- — 'British War Aims, 1914-1919', *Quarterly Review*, vol. 280, no. 556 (April 1943) (Բրիտանական Պատերազմական Նպատակներ, 1914-1919)
- Gottlieb, W.W., *Studies in Secret Diplomacy during the First World War* (London: 1957) (Ուսումնասիրութիւններ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Ընթացքին Գաղտնի Դիւանագիտութեան Մասին)
- Grant, A.J., and H. Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 5th edn (London: 1939) (Եւրոպան Տասնիններորդ եւ Քսաներորդ Դարերուն)

- Grenville, J.A.S., *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century* (London: 1964) (Լորդ Սոլզբերի և Արտաքին Քաղաքականություն. Տասնիններորդ Դարու Վերջատրությունը)
- Grey of Falodon, *Twenty-Five Years 1892-1916*, vols. I, II (London: 1925) (Քսաննինգ Տարիներ 1892-1916)
- Guinn, Paul, *British Strategy and Politics 1914 to 1918* (Oxford: 1965) (Բրիտանական Ռազմավարություն և Քաղաքականություն 1914-1918)
- Hamilton, Mary Agnes, *Remembering My Good Old Friends* (London: 1944) (Յիշելով իմ Բարի Հին Բարեկամներս)
- Hankey, M.P.A., *The Supreme Command 1914-1918* (London: 1961) (Գերագույն Հրամանատարությունը 1914-1918)
- Hardinge of Penshurst, Lord, *Old Diplomacy* (London: 1947) (Հին Դիպլոմատիա)
- Harris, George S., *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford: 1967) (Հանդիմավարության Ծագումը Թուրքիոյ Մէջ)
- Hart, Liddell, *The War in Outline 1914-1918* (London: n.d.) (1914-1918-ի Պատերազմը Ուրուագիծով)
- Headlam-Morley, James, *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919* (London: 1972) (Յուշ Մը Փարիզի Ռազադրութեան Վեմատողութեան 1919)
- Henderson, Arthur, *Labour and Foreign Affairs* (London: [1922]) (Աշխատարական Կուսակցությունը և Արտաքին Գործեր)
- Herbert, Aubrey, *Ben Kerdim* (London: 1923) (Պեն Բենտիմ)
- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism* (London: 1950) (Թրքական Ազգայնականության Հիմերը)
- Hinsley, F.H. (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge: 1977) (Բրիտանական Արտաքին Քաղաքականություն՝ Սըր Էտուրըր Կրեյի Առաջնորդութեան Տակ)
- Hodgkin, Lucy Violet, *George Lloyd Hodgkin 1880-1918* (Edinburgh: 1921) (Շորճ Լոյտ Նոճքին 1880-1918)
- Hourani, Albert, *Syria and Lebanon* (London: 1946) (Սուրիա և Լիբանան)
- — *Minorities in the Arab World* (London: 1947) (Փոքրամասնություններ Արաբական Աշխարհի Մէջ)
- — *A Vision of History* (Beirut: 1961) (Պատմութեան Հայեացք մը)
- Housepan, Marjorie, *Smyrna, 1922: The Destruction of a City* (London: 1972) (Իզմիր, 1922. Քաղաքի Մը Կործանումը)
- Hovannisian, R.G., *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley/Los Angeles: 1967) (Հայաստան Անկախութեան Ծանապարհին, 1918)
- — 'The Allies and Armenia, 1915-1918', *Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 1 (Jan. 1968) (Դաշնակիցները և Հայաստան, 1915-18)
- — *The Republic of Armenia, Vol. I. The First Year 1918-1919* (California: 1971) (Հայաստանի Հանրապետությունը, Հատ. 1, Առաջին Տարին 1918-1919)
- — 'Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 4 (1973), pp. 129-47 (Հայաստան և Կովկաս Սովետա-Թրքական Հակացողութեան Ծննդոցին Մէջ)
- Hovannisian, R.G., S. Shaw and I. Shaw, 'Forum: The Armenian Question', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 9, no. 3 (Aug. 1978), pp. 379-400 (Ատեան. Հայկական Հարցը)
- Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923* (New York: 1966) (Թուրքիոյ Բաժանումը. Դիւանագիտական Պատմություն մը 1913-1923)
- Howard, Michael, *The Continental Commitment* (London: 1972) (Յամբարմասի (Երոպական) Պարտաւորությունը)
- Karabekir, Kâzım, *Istiklâl Harbimiz* (Our War of Independence) (Istanbul: 1960) (Մեր Անկախութեան Պատերազմը)
- Kayaloff, Jacques, *The Battle of Sardarabad* (The Hague/Paris: 1973) (Սարդարապատի Ծակատամարտը)
- Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia* (New York/Oxford: 1951) (Անդրկովկասի Ռամար Պայքարը)
- Kedourie, E., *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921* (London: 1956) (Անգլիա և Միջին Արևելքը. Օսմանեան Կայսրութեան Կործանումը 1914-1921)
- — *Nationalism* (London: 1960) (Ազգայնականություն)
- — *The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies* (London: 1970) (Չեթըմ Հաուսի Տարբերակը և Ուրիշ Միջին-Արևելքեան Ուսումնասիրություններ)
- Kent, Marian, *Oil and Empire* (London: 1976) (Քարիլը և Կայսրություն)
- Kerr, Stanley E., *The Lions of Marash* (Albany, NY: 1973) (Մարաշի Աղիծները)
- Kleiman, A.S., 'Britain's War Aims in the Middle East in 1915', *Journal of Contemporary History*, vol. III, no. 3 (July 1968) (Բրիտանիոյ Պատերազմական Նպատակները Միջին Արևելքի Մէջ, 1915-ին)
- Korganoff, Général G., *La Participation des Arméniens à la Guerre Mondiale* (Paris: 1927) (Հայերու Մասնակցությունը Համաշխարհային Պատերազմին)
- Lang, D.M., *A Modern History of Georgia* (London: 1962) (Վրաստանի Արդի Պատմությունը)
- — *Armenia: Cradle of Civilization* (London: 1970) (Հայաստան. Քաղաքակրթութեան Օրրան)

- — *The Armenians: A People in Exile* (London: 1981) (Հակերը. Տարագիր ժողովուրդ մը)
- Langer, William L., *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902* (1st edn: 1935), 2nd edn (New York: 1956) (Կայսերապաշտութեան Դիւանագիտութիւնը 1890-1902)
- Lec, Dwight E., *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge/Harvard: 1934) (Մեծն Բրիտանիա եւ 1878-ի Կիպրոսի Համաձայնութեան Քաղաքականութիւնը)
- Leslie, Shane, *Mark Sykes: His Life and Letters* (London: 1923) (Մարք Սայքս. Իր Կեանքը եւ Նամակները)
- Lewis, B., 'Islamic Revival in Turkey', *International Affairs*, vol. 28 (Jan. 1952) (Իսլամական Զարթօնք Թուրքիոյ Մէջ)
- — *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: 1961) (Արդի Թուրքիոյ Երևումը)
- Lloyd George, D., *War Memoirs*, 6 vols. (London: 1933-6) (Պատերազմի Յուշեր)
- — *The Truth About the Peace Treaties* (London: 1938) (Խաղաղութեան Դաշնագիրներուն Մասին Ճշմարտութիւնը)
- Lowe, C.J. and M.L. Dockrill, *The Mirage of Power*, vols. II, III (London: 1972) (Ազդեցութեան Պատրանքը)
- Ludendorff, General, *My War Memories 1914-1918*, vols. I, II, 2nd edn (London: n.d.) (Պատերազմական Յուշերս 1914-1918)
- Luke, Harry C., *Cities and Men*, vol. II (London: 1953) (Քաղաքներ եւ Մարդիկ)
- Lynch, H.F.B., *Armenia: Travels and Studies*, vols. I, II (London: 1901) (Հայաստան. Ծամբորդութիւններ եւ Ուսումնասիրութիւններ)
- MacDonell, Randal, '... And Nothing Long' (London: 1938) (... Եւ Ոչինչ Հեռաւոր)
- McLean, D., 'English Radicals, Russia, and the Fate of Persia 1907-1913', *English Historical Review*, vol. XCIII, no. 367 (April 1978), pp. 338-52 (Անգլիացի Արմատականներ, Ռուսիա եւ Պարսկաստանի Եակատագիրը 1907-1913)
- Mardiganian, Aurora, *The Auction of Souls* (London: 1920) (Հոգիներու Ամուրդը)
- Marwick, Arthur, *Britain in the Century of Total War* (London: 1968) (Բրիտանիա՝ Ամբողջական Պատերազմի Դարուն)
- Masis, Antranik, *The Question of the American mandate Over Armenia* (Nicosia: 1980) (Հայաստանի Վրայ Ամերիկեան Հովանաւորութեան Հարցը)
- Matossian, Mary Kilbourne, *The Impact of Soviet Policies in Armenia* (Leiden: 1962) (Սովետական Քաղաքականութեան Ազդեցութիւնը Հայաստանի Վրայ)
- Maurice, F., *The Armistice of 1918* (Oxford: 1943) (1918-ի Զինադադարը)
- Mayer, Arno J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking* (London: 1968) (Խաղաղարարութեան Քաղաքականութիւն եւ Դիւանագիտութիւն)
- Mears, E.G., *Modern Turkey* (New York: 1924) (Արդի Թուրքիա)
- Medlicott, W.N., *British Foreign Policy since Versailles 1919-1963* (London: 1968) (Բրիտանական Արտաքին Քաղաքականութիւն Վերսալէն Ի վեր 1919-1963)
- Mejcher, Helmut, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928* (London: 1976) (Կայսերական Որոնում Քարիտի. Իրաք 1910-1928)
- Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford: 1979) (Բրիտանիա եւ Արեւելեան Հարցը 1875-1878)
- Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1956* (London: 1965) (Բրիտանիոյ Բարեկաստն Պահը Միջին Արեւելի Մէջ, 1914-1956)
- Morgan, Kenneth O., *Consensus and Disunity: The Lloyd George Coalition Government 1918-1922* (Oxford: 1979) (Համախոհութիւն եւ Անմիաբանութիւն. Լոյտ Շորճի Միակցական Կառավարութիւնը 1918-1922)
- Morgenthau, Ambassador Henry, *Secrets of the Bosphorus* (London: 1918) (Վուսիորի Գաղտնիքներ)
- — *The Tragedy of Armenia* (London: 1918) (Հայաստանի Ողբերգութիւնը)
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley/Los Angeles: 1963) (Հայ Յեղափոխական Ծարժումը. Հայ Քաղաքական Կուսակցութիւններու Զարգացումը Տասնիններորդ Դարուն)
- Nansen, Fridtjof, *Armenia and the Near East* (London: 1928) (Հայաստան եւ Մերձարտ Արեւելքը)
- Nicolson, Harold, *People and Things* (London: 1931) (Մարդիկ եւ Բաներ)
- — *Curzon: The Last Phase 1919-1925* (London: 1934) (Գըրզոն. Վերջին Հանգրուանը 1919-1925)
- Niepage, Martin, *The Horrors of Aleppo* (London: n.d.) (Հակվիի Սարսափները)
- Paléologue, Maurice, *An Ambassador's Memoirs*, 3 vols. (London: 1923-5) (Դեսպանի մը Յուշերը)
- Papazian, K.S., *Patriotism Perverted* (Boston: 1934) (Շեղած Հայրենասիրութիւն)
- Parker, R.A.C., *Europe 1919-45* (London: 1969) (Երոպա 1919-45)
- Pasdermadjian, H., *Histoire de l'Arménie* (Paris: 1949) (Հայաստանի Պատմութիւն)

- Pears, Edwin, *Turkey and Its People* (London: 1911) (Թուրքիա եւ Իր ժողովուրդը)
- — *Forty Years in Constantinople* (London: 1916) (Քառասուն Տարի Կոստանդնուպոլսյ Մէջ)
- — *Life of Abdul Hamid* (London: 1917) (Ապտիլ Լամիսի Կեանքը)
- Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union* (1st edn: 1954), revised edn (Harvard: 1964) (Սովետական Միութեան Կազմութիւնը)
- Platt, D.C.M., 'Economic Factors in British Policy during the "New Imperialism"', *Past and Present*, no. 39 (April 1968) (Բրիտանական Քաղաքականութեան Մէջ Տնտեսական Ազդակներ «Նոր Կայսերապաշտութեան» Ծրջանին)
- Poincaré, Raymond, *The Memoirs of Raymond Poincaré*, 4 vols. (London: 1926-30) (Իկմոն Փուանգարէի Յուշերը)
- Price, Philips M., *War and Revolution in Asiatic Russia* (London: 1918) (Պատերազմ եւ Յեղափոխութիւն Ասիական Ռուսիոյ Մէջ)
- Pye, Edith M., 'The Present Position of the Armenian Problem', *The World Outlook*, no. 44 (5 Aug. 1927), p. 60 (Հայկական Հարցին Այժմու Վիճակը)
- Raffi, Aram, 'Armenia: Historical Background' in Buxton and Buxton (Հայաստան. Պատմական Անցեալը)
- Ravitch, Norman, 'The Armenian Catastrophe', *Encounter*, vol. LVII, no 6 (Dec. 1981) (Հայկական Աղէտը)
- Rawlinson, A., *Adventures in the Near East 1918-1922* (London: 1923) (Արկածախնդրութիւններ Մերձար Արեւելքի Մէջ, 1918-1922)
- Robbins, Keith G., 'Lord Bryce and the First World War', *Historical Journal*, vol. X, 2 (1967), pp. 255-77 (Լորտ Պրայս եւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը)
- Robinson, Emily J., *The Truth about Armenia* (London: 1913) (Հայաստանի Մասին Եշմարտութիւնը)
- — *Armenia and the Armenians* (London: 1916) (Հայաստան եւ Հայերը)
- — 'Facts about Armenian Refugees and Slaves', *Slave Market news*, vol. 1, no. 3 (Dec. 1924), pp. 4-5 (Իրողութիւններ Հայ Գաղթականներու եւ Ստրուկներու Մասին)
- Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, vol. III (London: 1928) (Լորտ Գըրզոնի Կեանքը)
- Rothwell, V.H., *British War Aims and Peace Diplomacy 1914-1918* (Oxford: 1971) (Բրիտանական Պատերազմական Նպատակներ եւ Խաղաղութեան Դիւանագիտութիւն 1914-1918)
- Rowntree, Maud A., *In the City of the Sultan* (The Work of the Friends' Armenian Mission, Constantinople) (London: 1917) (Սուլթանի Բաղարքին Մէջ)
- Rustem, Ahmed, *La Guerre Mondiale et la Question Turco-Armenienne* (Berne: 1918) (Համաշխարհային Պատերազմը եւ Թուրք-Հայկական Հարցը)
- Ryan, Andrew, *The Last of the Dragomans* (London: 1951) (Թարգմաններուն Վերջինը)
- Sachar, Howard M., *The Emergence of the Middle East 1914-1924* (New York: 1969) (Միջին Արեւելքի Երեւումը 1914-1924)
- Sanders, Liman von, *Five Years in Turkey* (Annapolis: 1927) (Հինգ Տարիներ Թուրքիոյ Մէջ)
- Sarkisian, E.K. and R.G. Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History* (transl. E.B. Chrakian) (Watertown, Mass.: 1965) (Կենսական Հարցեր Արդի Հայոց Պատմութեան Մէջ)
- Sarkissian, A.O., *History of the Armenian Question to 1885* (Urbana: 1938) (Հայկական Հարցին Պատմութիւնը Մինչեւ 1885)
- — 'Concert Diplomacy and the Armenians, 1890-1897' in A.O. Sarkissian, *Studies in Diplomatic History and Historiography* (London: 1961) (Հաշտ Դիւանագիտութիւն եւ Հայերը, 1890-1897)
- Saul, S.B., 'Britain and the World Trade 1870-1914', *Economic History Review* (1954-5) (Բրիտանիա եւ Աշխարհի Առևտուրը 1870-1914)
- Sazonov, Serge, *Fateful Years 1909-1916* (London: 1928) (Ծակատագրական Տարիներ 1909-1916)
- Schemsi, Kara, *Les Turcs et la Question d'Armenie* (Genève: 1918) (Թուրքերը եւ Հայաստանի Հարցը)
- Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question* (1st edn: 1935), 2nd edn (London: 1971) (Տիգրաւէի, Կլետսթըն եւ Արեւելեան Հարցը)
- Sforza, Carlo, *Makers of Modern Europe* (London: 1930) (Արդի Եւրոպայի Կերտողներ)
- Shannon, R.T., *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (London: 1963) (Կլետսթըն եւ Պոլկարական Խռովութիւնը 1876)
- Shaw, S.J. and E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II (Cambridge: 1977) (Օսմանեան Կայսրութեան Պատմութիւն եւ Արդի Թուրքիա)
- Sonyel, Salahi Ramsdan, *Turkish Diplomacy 1918-1923* (London: 1975) (Թրքական Դիւանագիտութիւն 1918-1923)
- Storrs, Ronald, *Orientalisms* (London: 1937) (Վորմնորշումներ)
- Suny, Ronald Grigor, *The Baku Commune 1917-1918* (Princeton: 1972) (Պարոի Կոմունա 1917-1918)
- Swartz, Marvin, *The Union of Democratic Control in British Politics During the First World War* (Oxford: 1971) (Ժողովրդավարական Հակակշիռի Միութիւնը Բրիտանական Քաղաքականութեան մէջ, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Ընթացքին)

- [Talaat], 'Posthumous Memoirs of Talaat Pasha', *Current History*, vol. XV, no. 2 (Nov. 1921), pp. 287-95, (Թալատի Փաշայի Յետ-մահու Յուշեր)
- Taylor, A.J.P., 'The War Aims of the Allies in the First World War' in R. Pares and A.J.P. Taylor (eds.), *Essays Presented to Sir Lewis Namier* (London: 1956) (Դաշնակիցներու Պատերազմական Նպատակները Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին)
- — *The Trouble Makers* (London: 1957) (Խնդրալարյցները)
- — *Politics in the First World War* (London: 1959) (Քաղաքականություն՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին Ընթացքին)
- — *Lloyd George: Rise and Fall* (Cambridge: 1961) (Լոյտ Շորթ. Վերլույս և Անկում)
- — *English History 1914-1945* (Oxford: 1965) (Անգլիական Պատմություն 1914-1945)
- Tchobanian, Archag, *The People of Armenia* (transl. G.M. Gregory) (London: 1914) (Հայաստանի Ժողովուրդը)
- Terrell, Charles D., *Historical Sketch of the Friends' Armenian Mission from 1881 to 1926* (London, n.d.) (Պատմական Ուրուագիծը Քուէլթըր-ներու Հայկական Միսիոնարական Կեդրոնին, 1881-էն 1926)
- Terterian, Hambarzum, 'The Levon Chanth Mission to Moscow', parts I and II, *Armenian Review*, vol. 8 (June and Sept. 1955) (Լևոն Շանթի Պատուիրակությունը՝ Մոսկուա)
- Toriguian, Shavarsh, *The Armenian Question and International Law* (Beirut: 1973) (Հայկական Հարցը և Միջազգային Օրենք)
- Toynbee, A.J., *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (London: 1915) (Հայկական Վայրագություններ. Ազգի մը Սպանությունը)
- — *The Murderous Tyranny of the Turks* (London: 1917) (Թուրքերուն Ոճրային Բռնապետությունը)
- — *Turkey: A Past and a Future* (London: 1917) (Թուրքիա. Անցեալ մը և Ապագայ մը)
- — *The Western Question in Greece and Turkey* (London: 1922) (Արևմտական Հարցը Յունաստանի և Թուրքիոյ Մէջ)
- — 'Great Britain and France in the East', *Contemporary Review*, vol. 121 (Jan. 1922) (Մեծն Բրիտանիա և Ֆրանսա Արևելքի Մէջ)
- — 'Angora and the British Empire in the East', *Contemporary Review*, vol. 123 (June 1923) (Անգարա և Բրիտանական Կայսրութիւնը Արևելքի Մէջ)
- — *Survey of International Affairs 1920-1923* (Oxford: 1925) (Քննարկում Միջազգային Հարցերու 1920-1923)
- — *Acquaintances* (London: 1967) (Ծանօթներ)
- Toynbee, A.J. and K.P. Kirkwood, *Turkey* (London: 1926) (Թուրքիա)
- Trevelyan, G.M., *Grey of Fallodon* (1st edn: 1937), 2nd edn (London: 1940) (Ֆոլլոտընի Կրէյլը)
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* (Princeton: 1968) (Գերմանիա և Օսմանեան Կայսրութիւնը 1914-1918)
- Ullman, Richard H., *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921. I. Intervention and the War. II. Britain and the Russian Civil War. III. The Anglo-Soviet Accord* (Princeton: 1961; 1968; 1972) (Անկլո-Սովետական Ծարարութիւններ, 1917-1921. I Միջամտութիւն և Պատերազմը. II Բրիտանիա և Ռուսական Քաղաքացիական Պատերազմը. III Անկլո-Սովետական Համաձայնութիւն)
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (The Armenians in History and the Armenian Question) (Ankara: 1950) (Հայերը Պատմութեան Մէջ և Հայկական Հարցը)
- Vansittart, Lord, *The Mist Procession* (London: 1958) (Մշուշտ Թափօրը)
- Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation* (London: 1980) (Հայաստան. Ազգի Մը Վերապրումը)
- Wheeler-Bennett, John W., *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918* (London: 1938) (Պրեսթ Լիթովսք. Մոռցուած Խաղաղութեան Դաշինքը, Մարտ 1918)
- Williams, Aneurin, 'Armenia, British Pledges, and the Near East', *Contemporary Review*, vol. 121 (April 1922), pp. 418-25 (Հայաստան, Բրիտանական Նրաշխատրութիւններ, և Մերձաւոր Արևելքը)
- Williams, W. Llewellyn, *Armenia's Tragic Story* (London: 1916) (Հայաստանի Ողբերգական Պատմութիւնը)
- Winkler, Henry R. 'The Emergence of a Labour Foreign Policy in Great Britain, 1918-1929', *Journal of Modern History* (Sept. 1956) (Աշխատատրական Արտաքին Քաղաքականութեան մը Նրկումը Մեծն Բրիտանիոյ Մէջ, 1918-1929)
- Woodward, Llewellyn, *Great Britain and the War of 1914-1918* (London: 1967) (Մեծն Բրիտանիա և 1914-1918-ի Պատերազմը)
- Young, Kenneth, *Arthur James Balfour* (London: 1963) (Արթըրը Ըլէյմօլ Պալֆուր)

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Արուսեան, Խաչատուր, 17
 Արքիճ, Լուսուրդ, 47
 Ազատական Կուսակցութիւն, 181
 Ազգերու Ախա, 65, 151, 158, 182, 188, 189, 227, 228, 230, 265-269, 271, 272, 277, 280, 282, 287
 Ազգի, 106, 109, 110, 148, 165, 166, 220, 234, 239, 283
 Ազգի, 1
 Ազրայճան, 106, 109, 110, 148, 158, 160-162, 164-166, 171, 176, 178, 190, 194, 201, 203, 205-211, 214-216, 218, 220, 223, 225, 231-233, 235, 239, 241, 264, 265, 268
 Ազաշիրտ, 6, 7, 10, 129, 221
 Ազնակ, Ջորալար Է., 121, 133, 135
 Ալեքսանդր Բ., 40
 Ալեքսանդրապոլ, 149, 158, 216, 229, 232-234, 237, 242, 244
 Ալեքսանդրոբ, 123, 185, 145, 158, 185, 186
 Ալպանիա, 27
 Ալալալալալ, 165
 Ամարոնեան, Անտիպա, 52, 151, 162, 165, 182, 192, 219, 224, 226, 227, 237, 240, 257
 Ամնտ Լոմ, 27, 29, 33
 Ամնտ Բուստեմ ՊՇ, 20
 Ամերիկեան Գոմիքի օճ տնի Արմիճիճը Ըրոսպիթիզ (Հայոց դէմ Վայրագործիցներու Ամերիկեան Կոմիտէ), 80
 Ամերիկեան Նիքր Իսթ Ինիլիզ Գոմիքի (Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան Նպաստամատուց Կոմիտէ), 265
 Ամերիկեան Միշըն Գորտ (Ամերիկեան Միսիոնարական Ինքնուրոյն), 126
 Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, 3, 58, 58, 73, 74, 76-79, 82-85, 87, 91, 94, 85, 101, 113, 117, 119, 125, 126, 143, 145, 156, 159, 160, 171, 181-189, 192, 197-200, 222-224, 225, 252, 269, 270, 276, 287, 288
 Ալմարա, 180, 139, 142, 148
 Ամարոլիա, 8, 12, 27, 95, 123, 137, 138, 144, 148, 154, 172, 176, 191, 195, 211, 213, 214, 227, 240, 242, 255, 266
 Ամպիս, 6, 8, 84, 47, 63, 85, 204, 235, 256, 258, 259

Անգրամիկ, Ջորալար (Օզանեան), 52, 111, 165
 Անճ, 41, 275
 Անճկո-Արմիճիճը Հասիէշըն (Անճկո-Հայկական Ընկերակցութիւն), 47
 Աշխատատեղական Կուսակցութիւն, 170, 182, 278-282
 Աշտարակ, 263, 265
 Ապոլլո Համիտ, 13, 42
 Ասիա, 1, 5, 54, 55, 70, 72, 160, 171, 255, 286
 Ասորեստան, 1
 Ասորի, 67, 68, 261
 Ատանա, 22, 23, 64, 246
 Արարիս, 96, 106, 116, 119, 126, 128, 129, 140, 145, 280, 289
 Արարտ, 38-40, 45, 150, 233
 Արարս Գնտ, 38, 45
 Արևայի Բուպա, 9, 10, 36, 47, 61
 Արմենի, 1
 Արմենիա, 1
 Արմիճիճը Ընթրիթիթի Հասիէշըն (Հայկական Հայրենասիրական Ընկերակցութիւն), 48
 Արմիճիճը Եսանայըտ Հասիէշըն (Հայկական Միացեալ Ընկերակցութիւն), 48, 85, 183
 Արմիճիճը Աշտիզ Միլտ օվ Անտըն (Լոմոնոսի Հայ Տիպիցներու Ընկերակցութիւն), 65
 Արմիճիճը Պարօ օվ Ինֆորմէշըն (Հայկական Տեղեկատուական Գրասենեակ), 48
 Արմիճիճը Ինտ Գրոս Ընտ Ինֆիլիթի Ճանտ (Հայկական Սարմիթ Խաչ և Գաղտնակներու Հիմնադրամ), 65
 Արմիճիճը Ընֆիլիթիզ (Լորտ Մշտըզ Ճանտ (Հայ Գաղտնակներու (Լոմոնոսի-Քաղաքակցիթի) Հիմնադրամ), 51, 52, 65-68, 208, 233, 262, 264, 266, 268-270, 274
 Արտան, 6-8, 129, 222, 241
 Արտալից Գործերու Նախարարութիւն (Բրիտ.), 5, 12, 13, 21, 25, 50, 51, 54-57, 61, 64, 74, 75, 77-90, 93, 94, 96, 97, 102, 107, 111, 116, 118, 121, 126, 129-132, 136, 141-144, 147, 149-156, 160-163, 171, 172, 174, 175, 178, 179, 200, 201, 203, 205, 211, 214, 223-229, 232, 234, 240, 241, 244, 248, 257, 271, 273, 284, 288, 289

Է՛հարտր Գիլքը, 82, 84, 85, 94, 187, 280, 284
 Կատից Ծով, 1, 204, 205, 208, 214
 Կարս, 3, 5-8, 18, 69, 129, 158, 164, 168, 168, 173, 222-225, 233, 234, 241, 244
 Կելզըրտի, Թոմ, 252
 Կելզըրտի, 96-98, 148
 Կելզ, Գոկտ. Գ. Ա., 13, 14
 Կիլիկիա, 3, 5, 20, 22, 42, 58, 59, 64, 69, 75, 96-98, 115-117, 126, 130, 131, 137, 139, 142, 144, 147, 150, 153, 158, 159, 188, 199, 213, 244-247, 252, 257-259, 275, 276
 Կիմու, Ու. (Կրեպիտան), 54
 Կիպուս, 3, 5, 8, 10, 96, 97, 259, 269, 274, 281
 Կիպուսի Համանայմազիթ, 8, 10-12, 16, 18, 19, 25, 36, 46, 47, 64, 284
 Կիլիկիական, Նուարթ, 65
 Կիմարի, 265
 Կիմարիական, 88
 Կիսանեան, Ներիկ, 65
 Կիտարըն, Լորտ Հըրպըրթ Թոմ, 251, 252.
 Կիտարըն, Ռիլիլըմ, Է., 34-37, 39, 42, 43, 52, 60, 61, 115, 270, 277, 278, 284
 Կոմարտիտ, Անդրովկասեան, 109
 Կուլըն, Թորն (դեսպան), 18
 Կոստանտինուպոլիս, 3, 13, 14, 22, 25, 28, 29, 31, 32, 41, 54, 55, 56, 62, 72, 74-76, 78, 86, 88, 128, 135, 136, 143-145, 170, 171, 174, 175, 180, 190, 212, 213, 227, 242, 246, 267, 275
 Կովկաս, 26, 31, 38, 52, 57, 68, 77, 80, 87, 94, 98-107, 109, 111-113, 117, 118, 120, 123, 128, 130-133, 135, 136, 140, 147, 148, 154-156, 160-164, 168, 170, 172, 174, 181, 182, 201-210, 213-215, 217, 218, 221, 223, 224, 229, 231, 235-237, 239, 242-244, 261, 264, 266, 269, 283, 285, 287-289
 Կովկասեան Էլունըր, 1, 162
 Կովկասեան Մակաու, 96, 99-103, 105, 112, 113, 123, 125, 132
 Կորչարով, Իշիան, 7
 Կուլ, Շ. Փ., 51, 251, 252
 Կրասն, Ա. Ճ., 273
 Կրիքը, Գոկտ. Լու., 89, 90
 Կրիկըր, Կ. Մ., 48, 66
 Կրիկըր Ժ.Պ., Գալ, 3
 Կրիկըն, Սըր Թոնըլա, 88, 102, 103, 173
 Կրիկի, Հայրենակտ Ս. Ճ., 209, 219, 220, 225, 262, 267, 273
 Կրիտէ, 3
 Կրէ, Սըր Լուսուրդ, 10, 13, 14, 23, 24, 32, 47, 49, 53-55, 71-75, 80-84, 90, 94, 96-98, 278
 Կրէլիզ, Ռ. Ու. (ճիպատու), 20
 Կրէլիզ, Ֆիլիպ Փ., 76

Հակա, 83, 96, 135, 258
 Հանըն, 130, 139, 142
 Համիտէ, 23
 Հայ, 1, 26, 32, 33, 35, 41-44, 49, 53, 55, 58, 59, 62, 68, 74, 77, 79-85, 87, 88, 90, 92-94, 96, 97, 102-107, 109-113, 115, 119, 122, 123, 136-138, 141, 148, 150, 151, 158, 159, 160, 166, 168, 173, 174, 176, 182, 183, 186, 187, 189, 191, 194, 196, 198-200, 207, 215, 216, 218-221, 223-227, 230, 245, 249, 252, 256, 258, 266, 271, 272, 274, 283, 284, 285, 288, 289
 Հայ Ազգային Գաղտնիկութիւն, 23, 51, 53, 117, 149, 151, 266
 Հայաստ, 1
 Հայաստան, 1, 3, 5, 6, 9-11, 13, 14, 18, 24, 36, 37, 39-41, 43, 44, 46-51, 53-61, 66, 72, 75, 79, 91, 92, 101, 102, 104, 107, 110-113, 116-119, 121-123, 125-129, 132-136, 139-141, 143, 149-162, 164, 166, 168, 172, 173, 175, 177-179, 181-184, 186, 188-192, 194-202, 205-211, 214-234, 236, 237, 239-245, 247, 249-251, 253-255, 257, 262-265, 267-272, 274-277, 279-289
 Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն, 23, 65
 Հայկական Նահանգներ, 14
 Հայ Տեղեկատուական Դաշնակցութիւն, 15, 19, 32, 113, 221
 Հասա, Է. Մ., 85, 182
 Հասան Մարտի (տեղակալ), 88
 Հասըն, Ռիլիլըմ, 183, 208, 225, 226
 Հարգորթ, Գեղարմուրն Է. Ու., 208, 235, 236, 243, 262, 263, 265
 Հարտիկն օվ Փենզըրթ, Լորտ, 89, 90, 118, 200, 224
 Հարիարի, 114
 Հնուդըն, Արթըր, 182, 279
 Հնրի, Սըր Մ. Փ. Ա., 143, 179, 182, 184-188, 243, 260
 Հնուդ-Իորի, Սըր Էլնը, 132, 144
 Հնրիկովնա, 27
 Հնրոտու, 1
 Հըրդըր, Օպրի, 121
 Հնդկաստան, 1, 6, 14, 15, 34, 71, 86, 99, 107, 123, 129, 150, 154, 160, 171, 179, 180, 197, 204, 209, 212-214, 240, 243, 254-256, 288
 Հնդկական Տեղեկատուական Կուսակցութիւն, 15, 19, 20, 22
 Հուրդու, Գ. Մ. (փոխ-ճիպատու), 21
 Հնրիկն, Թորն Լորտ, 68
 Հըր, Սըր Անտուր, 50
 Հոփ, 24, 55
 Հոտու, 3
 Հոտըրտէ, 87, 284
 Հըրթ, Գեղարմու, 23

Ղամարու, 265
Ղարաթալ, 111, 164-166, 210, 211, 215-218, 220, 221
Ղարափիսեւ, 111, 228, 233, 282

Ճեմալ Փաշա, 70, 95
Ճարդա, Ճէրճ Ու., 183, 184
Ճեպէլ Մուսա, 95, 97, 98
Ճորճ Ե. (Թագաւոր), 74, 227

Ճալէ, Սըր Լոփ (ղեական), 81
Ճամախարուն, 88
Ճամախարը, 51, 53, 60, 61, 63, 121
Ճամնչարըր Կարողնէճ, 50, 52, 113, 229
Մարիմը, Սըր Չարլզ, 108
Մարտիկանեան, Օրորա, 57
Մզգոյ, Մ., 61

Մզմմըն, Սըր Հենրի, 77, 98
Մզումըն, Ռամբլտ (փոխ-հիւպատոս), 120
Մզումընտ, Ռամբի, 85, 120, 266, 267, 279
Մոխիանի, Պ., 232, 237
Մնկղըն, Ճէրճ Ա., 48, 51, 141
Մնկոյր, Յ

Մերաւը, Սըր Ճոն, Ջորափար, 96, 97
Մերսոն, Սըր Ճորճ, 89, 104, 105, 155
Մերի, Սըր Արչիպըլտ (Ջորափար), 98
Միլլըրան, Ա. (Ճր. Վարչապետ), 196
Միլն, Ջորափար Ճորճ Ֆ., 172, 207, 221, 242, 246
Միլլըր, Լորա Ա., 104, 134

Միտրիմ եւ Տառազդիտոյն Կոմիտէ, 18, 23, 30, 128, 140, 147

Միշակաւոր, 7, 58, 91-93, 95, 96, 100, 102-105, 108, 112, 116, 118, 119, 125-129, 131, 132, 134, 140, 141, 145, 147, 158, 154, 156, 171, 179, 186, 200, 204, 206, 218, 225, 247, 251, 255, 259, 262, 264, 269, 279, 281, 282, 289

Միլերիական Մուլ, 1, 3, 17, 60, 134, 145, 158, 212
Միսիանարական Կեղտմ, 82, 63
Միսիթրեան Միտրանոյսիմ, 17
Մանրիկի, Լուսիճ (Հնգկատանի Նախարար), 150, 154, 179, 180, 198, 199, 229, 248

Մոմկոյ, 1
Մոմալը, Ֆ. Ռ., 150, 196
Մոմթա, 214-217, 235, 237, 244
Մոմթայի Դաշնագիր, 241
Մոստիկան, Յ. Ա., 53

Մորկիթոս, Հանրի (Ամերիկ. ղեական), 30
Մուշ, 16, 68, 75, 85, 114
Մուրափա Միսգիր, 242
Մուսա, 28, 89, 88, 99, 135, 143, 145, 181, 213, 249, 281, 281, 282

Մուսալ, Յիմադար, 60, 111, 126, 127, 129, 184-188, 143, 148, 146, 160, 166, 251, 287

Մուրաթի, Բ., 106, 112
Մոնֆար, Մոն, 81
Մոսեան, Ապամազ, 262

Յակոբեան, Կ., 48
Յոնաստան, 96

Նազարիկեան, Թ., Ջորափար, 220
Նազըմ Փաշա, 13
Նազլանեան, Միրալէ, 17
Նախիջեան, Յ, 184, 166, 168, 172, 173, 210, 216, 218-220, 230, 233, 241

Նանր-Ունար, 261
Նախիճ Ճաւատ Պէլ, 148
Նանտն, Ֆրիտտփ, 264, 265, 268, 269, 271, 272, 282

Նիկղըն, Սըր Արթըր, 14, 114
Նիկղըն, Հարլտ, 77, 84, 117, 140, 143, 285, 286
Նիդալ Բ. Ճար, 113
Նիլըր Բար Լէոս Արիմիկըն Ռիլիճ (Միքանտր Արեւելիք եւ Հարկական Նպաստամատոյր), 251, 270

Նիթրի, Ֆրանչիսկո Ս. (Ռուս. Վարչապետ), 191
Նիւ Սոթը, 81, 85
Նիւ Շորթ Թարթը, 79
Նիփակ, Կոկտ., 89
Նորրիքոր, Տատի Ս., 238, 260-265, 274
Նուպար, Պողոս (Փաշա), 23, 24, 32, 51-53, 102-105, 112, 113, 115-117, 121, 141, 149, 151, 182, 257

Շամբախի, 218, 219, 230
Շար, Անոն, 215-217
Շարոր-Դարապալեակ, 166
Շեպարհ, 1
Շոյանը-Ռիթիթըր (ճիւլպատոս), 95
Շոր, Ջորափար Օփի, 101, 104, 107, 112
Շուպլով, Կոնս (Ռուս ղեական), 11
Շուպը, 1

Ռաք, Սըր Ու. (ղեական), 19
Ռաչիկըն, 80, 93, 197
Ռեպրենթ, 24, 55
Ռիլլեմ, Լիֆորը, 32, 37, 49-53, 56, 57, 59, 67, 87, 88, 144, 150, 182, 183, 189, 226, 234, 252, 253, 275-277, 283

Ռիվըն, Ջորափար Ֆենոլիք, 18
Ռիլլըն, Սըր Հենրի, 135, 136, 146, 154, 156, 169-171, 175, 178, 179, 185, 198, 204, 240, 242, 259

Ռիլլըն, Ռուսթո (Նախական), 59, 85, 92, 115, 170, 174, 179, 182, 184, 185, 188, 189, 192, 197, 200, 211, 238, 236, 282, 286
Ռուրաթի, Օլիվըր, 203, 204, 206
Ռարաթու, 1
Ռոֆա, 21

Չեմալըկին, Մուզը, 277
Չեմալըկին, Օսթըն, 137, 273, 278
Չեսթըր, Գոլպի Մ., 271
Չերքզ, 9
Չէմալըզ, Լ. Փ., 147, 176
Չիչերին, Մ. Վ. (Արտաքին Գործերու Առնարկ), 208, 214, 216, 222, 229, 241
Չրիլ, Ռիմարըն, 71, 95, 149, 162, 170, 204, 240, 269
Չուպմեան, Ա., 24, 114

Պաղըրս, Հարփի Ա., 78
Պաթում, 6-8, 57, 77, 78, 87, 109-111, 160, 163, 165, 166, 171, 189, 196, 202-204, 207-211, 214, 222-224, 268, 264

Պալան, -եան, 1, 24, 27, 31, 33, 34, 45, 47-49, 53, 70, 71, 73

Պալիթար, Արթըր Ճէյմզ, 12, 59, 67, 91, 92, 103, 104, 107, 118, 120, 121, 126, 130, 133, 134, 136, 137, 140, 143, 144, 145, 149, 150, 160, 169, 175, 177, 178, 181, 183-186, 279, 284, 285, 287

Պանպանդակեան Կուսակցոյսիմ, 180, 278, 279
Պաղեստին, 91, 98, 106, 116, 119, 121, 125, 126-129, 131, 132, 134, 141, 143, 153, 156, 171, 179, 200, 204, 255, 259, 269, 289

Պալուտա, 17, 28, 88, 98, 99, 105, 107, 261
Պալապան, 6, 7, 9, 10

Պանաճ, Սըր Մորիս աղ, 123
Պապ Ալի, 19

Պաղիկեան, Յակոբ, 23
Պաթա, 17, 123, 261, 263

Պատիկազմական Դանիճ, 91, 101, 103, 104, 116, 118, 119, 121, 128, 127, 130, 132-137, 139, 143, 145, 159-161, 179, 185, 254

Պատկանեան, Ռափայէլ, 17
Պաթըն, Գոկո. Մէլլը Ա., 257
Պաթըր, Ջորափար, 100

Պարն, Մորճ, 127, 135, 137, 254
Պարթի Մոց, 123, 125, 284, 285

Պարսիստան, 1, 3, 7, 66, 99-101, 104, 106, 107, 135, 140, 147, 160, 186, 201, 202, 205, 211, 213, 219, 222

Պաղըրեան, Մ., 65
Պաթո, 68, 99, 106, 108, 109, 111, 120, 130, 148, 154, 160, 182-165, 171, 190, 202, 204, 208, 209, 214-216, 231, 242

Պաթուպա, 259-261
Պաթըն, Հարլտ (Գերաշնորհ), 37, 43-46, 51, 52, 67, 68, 262-265, 271, 274
Պաթըն, Նոլը, 37, 43-46, 48, 50, 51, 64, 85, 252, 277, 281

Պանիտուն, 1
Պանթիք, Լորա Հենրի, 278
Պանքընորփ (Ռուս ղեական), 75, 84

Պեմ, 80
Պերթի, Ֆ. (ղեական), 75, 97, 98, 102

Պերթընլո, Ֆիլիփ (Ճր. Արտաքին Գործ. Նախարար), 191, 192, 197, 245

Պերթի Գաշնագիր, 9-12, 18, 19, 23-26, 36, 40, 46, 47, 62, 64, 152, 153, 284

Պերթի Վեմստոլդ, 5, 10, 16, 18
Պերթի Մամի, 217, 222, 246

Պերթ, Մուզը, 272, 282
Պերմա, Լե Մերի, 62, 63

Պերթորփ (Գերմ. ղեական), 83
Պիլիս, 75, 78, 85, 116, 128, 188, 191

Պիլլըրսոս, Լորա, 187, 282
Պիթանըն, Սըր Մորճ (ղեական), 104

Պիլլատ, Տ. Ս., 29
Պիլլ, Լորա Ռազար, 278, 279

Պիս, Մուզը, 50, 67, 140, 144, 150
Պիտ Պուք (Կապոտ Գիրք), 57

Պլոք, Սըր Նոլըմ, 27, 247
Պոլիս (տեանի Կուսակցութեան)

Պոլիսիկ, -եան, 103, 106, 109, 112, 116, 117, 120, 122, 141, 160-163, 170, 190, 202-215, 217, 219, 220, 223-225, 228, 229, 231, 232, 239, 241, 249, 274

Պոտտիմ, Սթենի, 85, 266, 267, 271, 278
Պոտտիք, Օլիվըր, 235, 282

Պոքըր Լո, 134, 143, 180, 185, 186, 206, 207, 243, 249, 255, 256, 279

Պոնը, Սթիֆըն, 178, 185, 187
Պոքըն, 78, 79, 126

Պոմմ, 27
Պորալու, 165

Պովապիս, 20, 27, 34-36, 42, 86, 96, 99, 119, 269
Պոքիլ, Մ. Տ., 80

Պոպ, Ճէյմզ (Լորա), 12, 20, 37-40, 46-48, 50-52, 54, 56-58, 61, 65-67, 76, 81, 82, 84, 85, 89, 94, 115, 116, 121, 122, 128, 144, 145, 147, 223, 252, 257, 258, 275-277, 288

Պրես-Լիթովսքի Դաշնագիր, 109, 122, 209, 222, 223

Պրիան, Արթիստ (Ճր. Վարչապետ), 257
Պրիթիլ Արիմեա Գոմիթի (Քիտանական Հարստան Կոմիտէ), 48-54, 58, 59, 66, 140, 168, 182, 183, 223, 229, 236, 239, 254, 255, 257, 262, 265, 275, 277, 281

Յանկ Անուններ

Պրիթիշ Արմինիբն Չէլիպըր օլ Գոմընս (Բրիտանա-Հայկական Անտոնյան Գրասենյակ), 48
Պրիտ, Հազարապետ, 248

Ջամալեան, Ա., 218
Ջուլիա, 211, 218, 219

Դամիթ Գլ, 128
Դամկավար, 234
Դամպոլտ, Սըր Հ., 128, 129
Դասո՛ Գլ, 129, 142, 189
Դաֆֆի (Ճակոբ Մելիք-Տակոբեան), 17
Դաֆֆի, Արամ, 48
Դեյառլի, 71
Դիլիբըր, 93, 94
Դիլիբըր Սուսալթի օլ Ճրենն Արմինիբն Միշըն (Քուլլըբընբու Հայկական Միսիոնարական Կեդրոն), 62
Դիլըրտ Առիմախիս, 5
Դիլըրտ Բ., 5
Դիֆաթ, Մ. Մ. (Դոկտ.), 88
Դուգ, Ս. Հուլլմո (Դոկտ.), 51
Դուզլըրի, Ա. Փ. Փ. (Գաղապետ), 85
Դոբրոլլ, Վ. Հ., 121
Դուրլաշև, Կոմս, 28
Դուզըր Գուլեն, 13, 54
Դուզըրզեմ, Սըր Ուիլիլմ, 99
Դուզնըն, Լեմբի, 32, 43, 68, 271, 272, 283
Դուզկեր, Թշտոթ, 78, 79
Դուր, Էլիմո (Ջերակոտական), 81
Դուշոյի Գլ, 128
Դուսական Ջեզակոնտոյին, 58, 91, 116, 117, 119, 132
Դուսիս, 1, 3, 5-11, 14-16, 27, 38, 86, 89, 42, 46, 54, 87-59, 62, 64, 68, 69-72, 74, 75, 92, 101-103, 105, 109, 112, 114, 116, 117, 119, 128, 129-127, 130, 133, 142, 143, 151, 154, 161-164, 170, 182, 205, 204, 206, 208-228, 229, 230, 232, 233, 286, 287, 289-244, 265, 268-269, 274, 281, 282, 285, 288, 289
Դուսիսըն, Ա., 146, 147, 178, 175, 211, 234

Դուզնով, Մերիկ Տ., 74, 83, 94, 114
Դուլիս Աննիս Մուխթար Պասա (Տեղակալ Սպալ), 88
Դուլիսն, Արթուր Կ., 49
Դուլլո, Սըր Մարթ, 88, 123, 129-131, 139, 144, 147
Դուլլո-Փրիտ Համամյանոյին, 58, 59, 114, 183, 148, 156, 159, 186
Դան Ռեն, Ինտրոդուկտով, 101, 104, 105, 206, 211

Դան Ստեֆանոյի Դաշինք, 6, 9-12, 18, 36, 62, 152, 158
Դազան-Էո-Տին (Դշիան), 128, 129
Դասոն, 19-21, 60, 75, 77
Դարաման, Պետրոս Արքեպիսկոպոս, 258
Դարդարապետ, 111, 268
Դարդամիշ, 196
Դարկոն Ա., 1
Դաֆաուտեան, Արշակ, 48
Դարիկ-Ռայ, Սըր Սեալ (ղևական), 79-83
Դգոթ, Ս. Փ., 50
Դուզը, Լորտ Ռուզըր, 12, 50, 59, 67, 77, 78, 82, 87, 88, 95, 102, 104, 107, 112, 113, 121, 122, 130, 131, 137, 139, 142, 144, 150, 153-156, 178, 182, 183, 228, 243, 253, 288, 279, 282
Դեր, Սերի Դաշնագիր, 126, 144, 181, 189-192, 194, 200, 202, 204, 209, 219, 221-223, 227, 228, 233, 234, 236, 237, 240, 243, 244, 246, 247, 248, 256, 278, 279-281, 286-288
Դըլազ, 114, 246
Դրիվըն, Փաթրիք (Ռիպաուս), 77, 78, 80, 87, 99, 101, 118, 270
Դրիվընըն, Ֆրանսիս Ա., 47
Դրոբա, Գեդյակոս Ա. Գ., 203, 210, 223-225, 230-232
Դիմիզըն, Փրոֆեսոր Ե. Մ., 162, 165
Դիս, 130, 139, 142
«Էլիվ Մարքը Ելուզ» (Մարտկներու Վանադի Լրագիր), 271
Դիլեր, 88
Դուզլըրի, Լորտ Ռ. Ա., 6-9, 11, 12, 21, 27
Դուլըրդ, Էլտի Հենրի, 48, 85
Դուլդի Ջրանք, 71, 97, 212
Դուլլան, 5, 6, 8-13, 19, 21, 22, 24, 27, 40, 49, 58, 61, 94, 128, 129, 245, 255, 280, 284
Դուլան Օսման, 71
Դուր Լազար, 17
Դուրիս, 7, 17, 96, 106, 116, 119, 128, 128, 129, 181, 189-141, 145, 152, 158, 156, 200, 246, 259, 267, 289, 289
Դուլալու, 166, 233
Դվալլը, Մ., 48
«Էլիվ Էլիվ» 5

Վան, 17-19, 23, 68, 75-77, 80, 94, 111, 113, 116, 128, 147, 150, 188, 190, 191, 261
Վանընճալ, Հանգ Յոն (ղևական), 95
Վանսիլըր, Ռուզըր, 174
Վանիկան, 94
Վանիկ Փաշա, 106, 109
Վանտիկ, 17
Վանըզուս, Էլիֆբերիտ, 223
«Վեց Վիլայեթներ», 158, 159

Ազգայի Նասիվան Տնայ, որոն Վարձապետանոց բաժինը շրջանաարտ է Տնայային, 18 տարի ծառայած է իր Մաշ Կրթարանին՝ Մեկզնեան Հաստատութեան, որպէս Ընդ-Տանար Ազգայ Գաստութեան ուսուցչուհի 1955-էն 1988 վարած է ճոյն Հաստատութեան Տնօրէնուհի պաշտօնը:

Ազգայի Նասիվան, պատմութեան գծով, իր բարձրագոյն ուսումը ստացած է Անգլիա՝ Լոնտոնի, Կլազիպի և Օքսֆորտի Համալսարաններուն մէջ և ձեռք էջած համալսարանիան Գաղապար Արուստից (Բ. Ա.), Մազիսարտս Արուստից (Մ. Ա. Ա.) և Գաստական Գիտութիւններու Դոկտորացի (D. Phil.) վկայականները Կլազիպի մէջ ճեռեան է Ճան Տոզերանութեան իրիկնային դասընթացին և ստացած համալսարանիան վկայագիր Օքսֆորտի իր ուսարանաւորը՝ Britain and the Armenian Question, 1915-1923, Անգլիոյ մէջ ճատարական է 1984-ին և վերաճարարական է 1995-ին:

Գաստականական Ճիսրեով պիտոտուցած է սփիւրդահայ ժամային և կայսերոյ ունեցած է Երևան, Լոնտոն, Ֆրիսթը, Պարթ, Հալէպ, Գանապիս, Արքեպիսկոպոս, Գանիթ, Արժեք և Փրենս: Ծնունդ է Լոնտոն Կապառանի Գիտութիւններու Ակադեմիային և Վազգէն Ա. Վեհապետին ճատարով Սր. Էլիֆանցի ճատարանին մէջ:

Ներկայիս կը բարդի պատմականական ուսումնասիրութիւններով:

32 (47.925)
2-19
h2

Christopher J. Walker

... Dr. Nassibian relates with admirable clarity and thoroughness. Government archives and the papers of humanitarian societies are marshalled expertly to give a vivid and convincing picture of attitudes to Armenians throughout this turbulent and tragic period... The study is a model of its type.

Middle East International, April, 1985

David M. Lang

... Dr. Nassibian's recent book, impeccably documented... provokes thought, and is highly relevant to our own tragic times... Dr. Nassibian's book is a work to read and re-read...

Bulletin of the School of Oriental and African Studies,
University of London.
vol. 48, pt. 3, 1985

David H. Ott

Dr. Nassibian's work in the archive material is impressively thorough and (her) conclusions based on that are convincing.

International Affairs, Spring, 1985

Douglas Dakin

Dr. Nassibian has provided a very through account of British policy towards Armenian affairs during World War One and the period of the peace conferences... This is an illuminating study...

History, June, 1986

Allan Cunningham, Simon Fraser University

... This excellently researched, carefully written, and wholly convincing book... This splendid, sobering study...

The International History Review, August, 1986

Դոկտ. Ա. Պելլերեան

... Մեր ժողովրդի ժամանակակից պատմության վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններուն... գրեթէ բոլորին տեղեակ ըլլալով, արդարացիօրէն կրնանք ըսել թէ Նասիպեանի ուսումնասիրութիւնը յաւազդններէն է... Նասիպեան յաջողած է ոչ թէ միայն պատմաբանի անաչառ մօտեցումով եւ տրամաբանութիւնով մեկնարանել, այլ նաեւ իսկական սրբատոյի մը յատուկ ճաշակով՝ վաւերացողութիւնը ընտրել եւ զանոնք արժեւորել...

Յասար, 16-17 Յունուար, 1986

Դոկտ. Ռ. Պօղոսեան

Գաղափար մի տալու համար այս գիրքին լրջութեան եւ վաւերագրականութեան մասին՝ կը բաւէ իշել թէ մէջբերումներու եւ նօթագրութիւններու թիւը հասած է մինչեւ 899-ի... Ընտրիստորելի եւ արժէքաւոր աշխատանքի մը արդիւնքն է այս գիրքը եւ արժանի որ լայնատարած ընդունելութիւն գտնէ՝ հայ եւ մանատանդ օտար անհետական թէ հանրային գրագրականներու մէջ:

Զարթօնք, 26 Յունուար 1985